

Извод из предговора

Сврха ове књиге је, пре свега, стварање својеврсног сазнајног инструмента – водича за трагање и осветљавање поља знања о урбаној одрживости релевантног за савремену професију архитектуре. Међутим, истовремено има и за сврху да систематизује резултате три деценије педагошког, научно-истраживачког и професионалног рада аутора на бројним темама урбане одрживости, тежњи да се кроз деловање у садашњем тренутку осигура квалитетно животно окружење за будуће генерације.

Без обзира на чињеницу да се за изворима знања у овом подухвату трагало широм планете, ипак избор садржаја који се презентира битно је условљен пореклом аутора и друштвено-културолошког контекста у коме се развијао и деловао, као и личним најдубљим мотивима за откривањем и разумевањем реалности у којој живи делује. У том смислу, ова књига, представља својеврсни инструмент преношења знања, запис, легат будућим генерацијама које ће се у целини или неком делу бавити проблематиком одрживости људских насеља.

Ова књига представља уџбеничку монографију намењену студентима архитектуре и урбанизма, али може бити од користи и читавој професионалној заједници која се бави просторном организацијом људских насеља, посебно онима који у свом досадашњем образовању нису продубљивали и проширивали поље знања на питања аспеката одрживости, као и онима који из своје професионалне перспективе имају потешкоће у разумевању позиције и логике архитектонских и урбанистичких одрживих пракси.

др Ксенија Лаловић

Универзитет у Београду -
Архитектонски факултет
Београд 2024.

ВОДИЧ КРОЗ ОСНОВЕ
др Ксенија Лаловић

ВОДИЧ КРОЗ ОСНОВЕ

ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

др Ксенија Лаловић

IMPRESUM

Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, 2024. година

_ Водич кроз основе одрживог развоја

Уредник и аутор:

др Лаловић Ксенија

За издавача:

Арх. Владимир Лојаница, редовни професор, декан
Универзитета у Београду – Архитектонског факултета

Рецензенти:

др Владан Ђокић, редовни професор,
Универзитета у Београду – Архитектонског факултета

др Александра Ступар, редовни професор
Универзитета у Београду – Архитектонског факултета

др Дејан Филиповић, редовни професор,
Универзитета у Београду – Географског факултета

Наставно и научно-уметничко веће Универзитета у Београду – Архитектонског факултета, на седници одржаној 22. априла 2024. године донело је одлуку (бр. 01-643/2-13.) о усвајању рецензија за публикацију „Водич кроз основе одрживог развоја“ и категорисању уџбеника из уже научне области: Урбанизам, намењен студентима друге године Мастер академских студија – Архитектура и Интегрисаних академских студија архитектуре који похађају предмет: Теоријске основе одрживог развоја - Теоријски дискурс.

Графички дизајн:

Данило Лаловић, Никола Лаловић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

711.4:502.131.1(075.8) (0.034.2)
502.131:71/72(075.8)(0.034.2)

ЛАЛОВИЋ, Ксенија, 1968-

Водич кроз основе одрживог развоја [Електронски извор] / Ксенија Лаловић. - Београд : Универзитет, Архитектонски факултет, 2024 (Београд : Универзитет, Архитектонски факултет). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) : текст ; 12 cm

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са насловног екрана. - Ауторкина слика. - Тираж 100. - Биографија аутора: стр. 365. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 349-364 и уз свако поглавље.

ISBN 978-86-7924-354-6

а) Урбани развој -- Животна средина б) Просторно планирање -- Одрживи развој

COBISS.SR-ID 148968457

ИЗРАЗИ ЗАХВАЛНОСТИ И ПОСВЕТА

Садржај ове књиге обликовали су индиректно својим ауторитетом, компетенцијама и ставовима бројне колеге професори и истраживачи, као и стотине студената Универзитета у Београду - Архитектонског факултета својим радом и залагањем, којима се овом приликом захваљујем.

Посебну захвалност за иницијацију и истрајавање на путу откривања и освајања поља знања у области урбанизма упућујем професору др Петру Бадовинцу и професору мр Рајку Корици, професору др Зорану Никезићу и професорки др Милицы Бајић Брковић.

Коначно, захваљујем се неизмерно на разумевању и подршци својој породици, а највише мојим синовима Данилу и Николи, којима посвећујем ову књигу.

Аутор

ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

„Мотив аутора за стварање овог уџбеника је прагматичан допринос образовању и професионалном сналажењу архитеката у актуелном историјском тренутку у коме се читава људска цивилизација се суочава са нагло растућим глобалним изазовима од пандемија, енергетске, и економско-политичке криза са претњом нуклеарне катастрофе, до глобалних климатских експреса у виду топлотних таласа, интензивних падавина, земљотреса итд., са сврхом стварања својеврсног сазнајног инструмента – водича за трагање и осветљавање поља знања о урбаној одрживости релевантног за савремену професију архитектуре. Кроз веома детаљна објашњења и илустративне примере аутор читаоцима представља истраживачка промишљања, али и политике одрживог развоја од настанка прве идеје до данас. Уџбеник је структуриран у складу са теоријом динамичког учења тако да је материја изложена на начин који омогућава читаоцу да знања повеже са сопственим искуствима и претходно стеченим знањима, на тај начин олакшавајући унутрашњи процес интегрисања знања.

Аутор је кроз три главна поглавља која одговарају на питања зашто?, шта? и како? урбана одрживост успео да савлада изазов преношења знања о комплексном феномену одрживог развоја, обзиром да ово истраживачко поље захтева бројна залажења у поља других научних дисциплина. Наратив је праћен са реферисањем бројних актуелних истраживачких извора, што ће читаоцима омогућити даља продубљивања знања. Савремени профил архитеката, посебно они који ће се професионално оријентисати ка урбаном планирању, захтева ширину разумевања актуелних трендова у операционализацији политика одрживог развоја. Посебан допринос овог уџбеника је чињеница да аутор успева да повеже глобалне размере посматрања са локалним контекстом Србије.“

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитета у Београду- Архитектонског факултета

„ ... наратив аутора почиње од феномена урбане одрживости као глобалног изазова 21. века, јер у овом тренутку „све већи број људи, различитог порекла, узраста, дисциплина и професија промишља релације „узрок - последица“ глобално-локалних трендова из нове - екоцентричне, глобалцентричне, па чак и космоцентричне перспективе“. Фокус овог дела уџбеника усмерен је на осветљавање узрочно последичних веза кључних процеса развоја градова и људског друштво уопште. Успостављајући везу глобално ка локалном, аутор читаоца води ка дубљем повезивању сопствених искустава са глобалним процесима, стварајући услове за другачије поимање феномена којима сведочимо у овом тренутку.

У наредном поглављу, враћањем у прошлост кроз еволутивни критички поглед аутор читаоцу пружа другачију интерпретацију историјских догађаја кроз призму деценијске друштвене трансформације ка одрживом развоју. На крају, у трећем поглављу аутор систематизује филозофска и теоријска промишљања и преиспитивања смисла, вредности деловања у тежњи за већима квалитетом живота али и опстанка и извесности живота на планети. ... Посебан допринос овог уџбеника је методика излагања материје која специфичном структуром језика, визуелизација и примера, студентима приближава комплексне феномене који су повезани са изазовима урбане одрживости, проблематизујући будући професионалан контекст бављења развојем градова, али истовремено и нудећи различите стратегије излаза. На тај начин се читаоц инспирише на сопствена промишљања и дубља истраживања.

др Александра Ступар, редовни професор
Универзитета у Београду- Архитектонског факултета

„Уџбеник „Водич кроз основе одрживог развоја“ представља пре свега вредну систематизацију извора у домену развоја мисли, друштва и политика одрживог развоја, али и фактографије и докумената релевантних за разумевање глобалног, регионалног све до локалног нивоа управљања просторним развојем градова. Читаоцу је на располагање стављених актуелних примера информационе подршке просторном развоју и илустрација примене географских информационих система, без којих се више не може замислити ефективно деловање као одрживости. Аутор се фокусира на градове који су према многим мишљењима глобални изазов 21. века и позива на интердисциплинарни и иновативни приступ управљању њиховим развојем.

Препознајући значај заштите животне средине, аутор критички посматра еволутивне процесе развоја идеје одрживог развоја и указује на бројне историјске моменте када је јавни дискурс преусмераван на теме које су удаљавале трансформацију људског друштва од суштинског мотива за одрживим развојем – очување природе. Кроз осврт на критичке позиције разумевања и дефинисања одрживости и одрживог развоја, аутор заправо одсликава комплексност спровођења политика одрживости, тако што приказује бројна гледишта и перспективе које слабе одлучност ка одрживим иницијативама. Освртом на теоријска и концептуална преиспитивања планирања и слабости урбанистичке праксе аутор јасно указује на поља могућих унапређења.“

др Дејан Филиповић, редовни професор
Универзитета у Београду – Географског факултета

Садржај:

Предговор	1
Увод : зашто баш водич ?	5
Структурирање књиге тако да подржи динамичко учење	6
Преглед садржаја књиге	9
Прво поглавље „Урбана одрживост као изазов 21. века“	9
Друго поглавље „Еволуција идеја и норми одрживог развоја“	10
Треће поглавље „Урбана одрживост: идеје, норме и приступи“	12
Упутства за читање	15
Урбана одрживост као изазов 21. века	17
Урбанизација и раст градова	19
Светски енергетски изазов	27
Градови у глобализацији	34
Глобализација и друштвени покрети	45
Глобални еколошки отисак	52
Урбани климатски изазов	62
Резиме: Будућност градова као изазов	74
Референце	80
Листа илустрација	87
Еволуција идеје и норми одрживог развоја	91
[1900-1939]: Доба „велике депресије“ и преиспитивања фундаменталних друштвених вредности	93
[1940-1960]: Доба кулминације друштвених конфликта, Други светски рат и рађање наде у бољу будућност света	96
[1961-1970]: Доба обнове и развоја, замрзнутог конфликта и борбе за глобално лидерство	104
[1970-1990]: Доба посвећености животној средини и квалитету живота на планети Земљи	109
[1990-2000]: Доба пада гвоздене завесе и изградње партнерстава за глобалне акције ка одрживости	116
[2000-2010]: Улазак у нови миленијум и доба одлучне акције ка одрживости	126
[2011-2024]: Доба уједињене акције у трансформацији света и трка са „временом“ и „ризицима“	137
Савремене норме урбане одрживости	175
Резиме: Процес сазревања свесности људске цивилизације о одрживости и прихватање савремених норми одрживог развоја	195
Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости	209
Референце	214
Листа илустрација	222
Урбана одрживост: идеје, норме и приступи	225
Значење појма „одрживости“ и критичке позиције његове употребе у оквиру дискурса о развоју	227
Проблем дефинисања појма „одрживости“ и његовог значења у синтагми „одрживи развој“	227
Дилема „слабог“ или „јаког“ концепта одрживог развоја	234
Трагање за интегралном перспективом одрживог развоја	240
Интегрални приступ урбаној одрживости	242
Еволуција теоријских основа одрживог урбаног развоја	242
Интегрални оквир за обухватање сложености реалности	253
Укључење културне истраге и индивидуалних система вредности	264
Стратегије рада са људским системима вредности: језик одрживости и трансформација вредности	270
Стратегије развоја знања за управљање урбаном одрживости	278
Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку	296
Управљање урбаном одрживости	298
Планирање одрживог урбаног развоја	301
Препоруке за урбану одрживост у Србији	309
Резиме: Лидерство за урбану одрживост	328
Референце	334
Листа илустрација и табела	350
Библиографија	351
Биографија аутора	374

Списак примера:

Урбана одрживост као изазов 21. века:

ИнфоБлок_1. Урбанизација и глобални популациони трендови	20
ИнфоБлок_2. Методе класификације степена урбанизације и идентификовања урбаних центара	22
ИнфоБлок_3. Емисије гасова стаклене баште (GHG)	29
ИнфоБлок_4. Утакмица глобалних градова: примери компаративних индекса градова	39
ИнфоБлок_5. Европски региони градови у глобалној економији	43
ИнфоБлок_6. Мапирање друштвених акција и покрета	49
ИнфоБлок_7. Праћење стања животне средине и биодиверзитета на глобалном нивоу	55
ИнфоБлок_8. Животна средина и заштита природних добара у Србији	59
ИнфоБлок_9. Утицаји климатских промена изазвани људским дејствима	64
ИнфоБлок_10. Адекватно информисање о климатским променама: локално – глобални погледи	66
ИнфоБлок_11. Информисање о променама климе у Србији	69

Еволуција идеје и норми одрживог развоја:

ИнфоБлок_1. Градови у доба „велике депресије“ 30-их година 20. века – „Хувервил“, Сијетл, САД	95
ИнфоБлок_2. Планирање новог града на левој обали Саве - Нови Београд	102
ИнфоБлок_3. Норме планирања отворених простора у социјалистичким стамбеним заједницама: пример Блока 45 на Новом Београду.....	108
ИнфоБлок_4. Мониторинг еколошких инцидената изливања нафте	113
ИнфоБлок_5. Принципи одрживог развоја, извод из Декларације из Рија о животној средини и развоју (UN, 1992)	120
ИнфоБлок_6. Информациони сервиси о ванредним ситуацијама и катастрофама	129
ИнфоБлок_7. Праћење акција очувања и заштите биодиверзитета УН мреже развојног пословања (UNDB)	139
ИнфоБлок_8. Праћење имплементације Циљева одрживог развоја Агенде 2030	143
ИнфоБлок_9. Критеријуми квалитета висококвалитетне Баукултуре у Европи, Давос декларација	148
ИнфоБлок_10. Ефекат пандемије корона вируса на загађење ваздуха широм света	153
ИнфоБлок_11. Сценарио слома и вечне кризе према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године	154
ИнфоБлок_12. Нови друштвени договор према Антонио Гутерешу, Извештај о Агенди 2030 из 2021. године	157
ИнфоБлок_13. Сценарио перспективе зеленије, сигурне и боље будућности према Извештају о Агенди 2030 из 2021.	158
ИнфоБлок_14. Кључни налази Извештаја о циљевима одрживог развоја, 2023: Ка плану спасавања за људе и планету	161
ИнфоБлок_15. Концепт одрживог развоја у Србији према Националној стратегији одрживог развоја (2008)	164
ИнфоБлок_16. Анализа политика Републике Србије у 2015. години и њихове усаглашености са Агендом 2030	171
ИнфоБлок_17. Могући сценарији за урбану будућност према УН-Хабитат „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова“	176
ИнфоБлок_18. Преглед кључних догађаја у обликовању глобалне политике одрживог развоја	196

Урбана одрживост: идеје, норме и приступи:

ИнфоБлок_1. Дијаграмски приказ концепата одрживости	237
ИнфоБлок_2. Основне поставке интегралне теорије	259
ИнфоБлок_3. Основне поставке интегралног оквира обухватања сложености реалности	262
ИнфоБлок_4. Интегрални методолошки плурализам	266
ИнфоБлок_5. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте	269
ИнфоБлок_6. Позиција и улога вредности у оквиру логичких нивоа људског ума	273
ИнфоБлок_7. Кратак приказ традиционалног, модерног и постмодерног система вредности	276
ИнфоБлок_8. Еволуција релације планирање- знање у планирању - улога ИКТ – фокус ИКТ подршке	281
ИнфоБлок_9. Еволутивне промене у организацији локалне управе изазване употребом ГИС технологија	288
ИнфоБлок_10. Концепт интелигенција интегралног града	292
ИнфоБлок_11. Основне стратегије подстицања развоја сазнајних процеса у граду	296
ИнфоБлок_12. Дијаграм друштвене производње знања за планирање и управљање одрживим урбаним развојем	308

Списак илустрација:

Урбана одрживост као изазов 21. века:

Слика 1. Дијаграм промене времена потребног за раст светске популације од 1 милијарде	20
Слика 2. Глобална просторна дистрибуција градова	20
Слика 3. Густина насељености метрополитенских урбаних подручја	20
Слика 4. Препознавање кластера хелија високе густине насељености коришћењем ГИС-а	22
Слика 5. Идентификовање урбаних центара	22
Слика 6. Визуелизација урбаних кластера кроз ГИС	22
Слика 7. Просторни приказ степена урбанизације метрополитенског подручја Београда	22
Слика 8. Годишње емисије CO ₂ по регионима света	29
Слика 9. Годишње емисије CO ₂ из фосилних горива и индустрије	29
Слика 10. Годишња промена у процентима у емисији CO ₂ у 2022. години	29
Слика 11. Градови на листи истраживања и рангирања кроз индекс моћи глобалних градова (Global Power City Index)	39
Слика 12. Свеобухватно рангирање глобалних градова у 2023. години	39
Слика 13. Тренд % промена PGCI (The Prime Global Cities Index) индекса на годишњем нивоу	40
Слика 14. Глобални индекс животности градова за 2023. годину	40
Слика 15. Европски извоз робе у свет 1968. и 2005. године	43
Слика 16. Запослени у вези са транснационалним седиштем у Европи 2008. године	43
Слика 17. Људски ресурси у науци и технологији у Европској унији у 2022. години	44
Слика 18. Број студената уписаних на терцијарни ниво образовања у 2021. години	44
Слика 19. Глобални атлас еколошке правде (EJAtlas - Global Atlas of Environmental Justice)	49
Слика 20. Праћење протеста за права имиграната у пролеће 2006. године	49
Слика 21. Мапирање иницијатива грађана: а) иницијативе за очување грађанских права и социјалну правду; б) иницијативе за очување културно-историјског наслеђа	50
Слика 22. Веб сајт пројекта TERRIFICA и пример примене crowd-mapping методе	50
Слика 23. Динамичка глобална карта начина коришћења земљишта	55
Слика 25. Покривеност земљишта Београда дрвећем и травњацима према CORINE Land Cover бази из 2018. године	55
Слика 24. Начин коришћења земљишта Београда - према CORINE Land Cover бази из 2018. године	55
Слика 26. Губитак покривености дрвећем на глобалном нивоу у периоду 2001-2022. године	56
Слика 27. Глобална карта приоритета конзервације биодиверзитета ради складиштења угљеника	56
Слика 28. Реферална карта 4б – Животна средина, нацрт „Просторног плана РС од 2021. до 2035. године“	59
Слика 29. Реферална карта 4а – Туризам и заштита простора, нацрт „Просторног плана РС од 2021. до 2035. године“	60
Слика 30. Утицаји климатских промена изазвани људским дејствима	64
Слика 31. Дијаграм динамике пораста глобалне просечне температуре	64
Слика 32. Пожар на острву Евија у Грчкој 2021. године	66
Слика 33. Шумски пожари на Медитерану: праћење утицаја, помоћ у реаговању 2023. године	66
Слика 34. Активни шумски пожари на планети почетком јуна 2023. године	66
Слика 35. Регистровани пожари у Европи у 2023. години	67
Слика 36. Просечне годишње максималне дневне температуре у случају стабилизационог сценарија према „Дигиталном атласу климе и климатских промена Републике Србије“ из 2022. године	69
Слика 37. Број дана са температуром изнад 35 °C у Региону Београда у случају стабилизационог сценарија према „Дигиталном атласу климе и климатских промена Републике Србије“ из 2022. године	69
Слика 38. Мапа тропских ноћи Београда	70

Еволуција идеје и норми одрживог развоја:

Слика 1. Мапа Хувервила, Сијетл, САД из 1934. године	95
Слика 2. Хувервил 1931. до 1941. године, Сијетл, САД	95
Слика 3. Генерални урбанистички план Новог Београда	102
Слика 4. Поглед из ваздуха на блок 45 на Новом Београду	108
Слика 5. Поређење % заступљености зелених површина у урбанистичком планирању 1970-их и 2020-их година у Београду	108
Слика 6. Број инцидената изливања нафте на годишњем нивоу од 1970. године до данас	113
Слика 7. Глобална мапа највећих инцидената изливања нафте	113
Слика 8. Информациони веб портал о ванредним ситуацијама и катастрофама (EDIS)	129
Слика 9. Повезивање екстремног времена са климатским променама	129
Слика 10. Интерактивна веб платформа за праћење глобалних акција у очувању биодиверзитета	139

Слика 11. Интерактивна веб платформа за праћење актера у очувању биодиверзитета	139
Слика 12. Интерактивна веб платформа за праћење степена достизања циљних „мета“ у очувању биодиверзитета	139
Слика 13. Интерактивна мапа изложености загађењу ваздуха финим честицама за 2017. годину	143
Слика 14. Интерактивна платформа за праћење показатеља реализације Циљева одрживог развоја на глобалном нивоу	143
Слика 15. Интерактивни веб портал отворених података UNDESA – профил држава, Пример Циља 11 у Републици Србији	144
Слика 16. Интерактивне мапе отворених података UNDESA	144
Слика 17. Веб платформа за преглед испуњености индикатора Циљева одрживог развоја у Републици Србији	144
Слика 18. Критеријуми квалитета европске висококвалитетне „Баукултуре“	149
Слика 19. Недељни просеци GHG емисија (PM 2,5 нитрати) у Италији у 2020. години	153
Слика 20. Недељни просеци GHG емисија (PM 2,5 нитрати) у Кини у 2020. години	153
Слика 21. Визуелни приказ сценарија „слома и одустајања од одрживог развоја“	154
Слика 23. Дијаграм обновљеног друштвеног договора	157
Слика 23. Параметри мрежног инклузивног и ефективног мултилатерализма	157
Слика 24. Визуелни приказ сценарија „продора и перспективе на зеленију, сигурну и бољу будућност“	158
Слика 25. Процена глобалног напретка ка реализацији циљева одрживог развоја према проценама из 2023. године	161
Слика 26. Удео (%) глобалних индикатора SDG у националним базама за период 2016-2022 и Национални приоритети изградње капацитета идентификовани из 2021. године	161
Слика 27. Шема Стратегије одрживог развоја Републике Србије из 2008. године	164
Слика 28. Функционалне везе елемената Стратегије одрживог развоја Републике Србије из 2008. године	164
Слика 29. Усаглашеност политика Републике Србије у 2015. години са циљевима одрживог развоја и глобалном Агендом 2030	171
Слика 30. Дијаграмски приказ могућих сценарија урбане будућности према „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова“ УН-Хабитата из 2022. године	176

Урбана одрживост: идеје, норме и приступи:

Слика 1. Концепти одрживости	236
Слика 2. Шематски приказ основних онтолошких, епистемолошких и методолошких позиција интегралне теорије у односу на кључне филозофске позиције, адаптирано према (Esbjörn-Hargens S., 2009)	258
Слика 3. Интегрална перспектива према (Wilber K., 2000)	261
Слика 4. Нивои развијености свести и линије развоја индивидуалних капацитета према (Esbjörn-Hargens S., 2009)	261
Слика 5. Примери „линија развоја“ и „стања“ по квадрантима према (Esbjörn-Hargens S., 2009)	262
Слика 6. Приказ анализе развојних нивоа и „линија развоја“ по квадрантима према (Wilber K., 2000)	262
Слика 7. Методолошки приступ истраживању према (Esbjörn-Hargens S., 2009)	265
Слика 8. Осам методолошких зона истраживања према (Esbjörn-Hargens S., 2009)	265
Слика 9. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте према (Brown B. C., 2005)	268
Слика 10. Логички нивои ума и процес мишљења кроз логичке нивое ума, адаптирано према (Dilts, 1998)	272
Слика 11. Концептуална поставка градских интелигенција кроз интегрални оквир према (Hamilton M., 2008)	292
Слика 12. Шематски приказ интелигенција интегралног града према (Hamilton M., 2008)	295
Слика 13. Синтезни приказ интегралног оквира генерисања знања неопходног за постизање урбане одрживости према (Lalović K., Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019)	307
Табела 1. Еволуција релације планирање / знање у планирању / улога ИКТ / фокус развоја ИКТ подршке планирању према (Lalović K., 2008)	280
Табела 2. Еволуција организационих решења у развоју и примени ИКТ подршке засноване на ГИС технологијама у оквиру локалне управе према (Lalović K., 2002)	287
Табела 3. Еволуција ГИС-а у односу на корисничке захтеве и сложеност проблема према (Lalović K., 2002)	288
Табела 4. Погодност коришћења ГИС-а у односу на структурираност и врсту урбаног проблема према (O’Looney, 2003)	288

Предговор

У овом актуелном историјском тренутку у коме се читава људска цивилизација суочава са нагло растућим глобалним изазовима: од пандемије, енергетске, економско-социјалних и политичких криза са претњом нуклеарне катастрофе, до глобалних климатских експреса у виду топлотних таласа, интензивних падавина, поплава, земљотреса итд., све више људи има потребу да заузме јасну позицију и став о феноменима који погађају свет у коме живе, јер је прагматичан и реактиван однос према окружењу у самој сржи људске природе и нагона за опстанком. Међутим, иако се у овом тренутку располаже са далеко већим бројем података и информација о свету који нас окружује, чини се да је конфузија у обухватању овако сложене реалности заправо све већа. Све већи број људи, различитог порекла, узраста, дисциплина и професија промишља релације између узрока и последица ових глобално - локалних трендова из нове екоцентричне, глобалоцентричне, па чак и космоцентричне перспективе. Унутар овог дела глобалне колективне свести фокус је усмерен на промишљања о обезбеђењу опстанка и извесности живота на планети, али и, више него икада пре, на дубока преиспитивања смисла, вредности и улоге људских заједница, и цивилизације уопште, у том процесу. Ови процеси промишљања и акције, препознати као покрет одрживости или одрживог развоја, представљају шире истраживачко поље ове књиге. Глобална феноменолошка динамика, рефлектује се на све нивое и облике људских заједница широм планете, без обзира да ли се ради о организацији на нивоу државе, региона, градова, села или породице, или пак на нивоу професионалне заједнице. Све људске заједнице, без обзира на ниво свести и позицију посматрања тренутне реалности, настоје, свака на свој специфичан начин, да одговоре на изазове будућности, баш као што су то чиниле током читаве људске историје. Међутим, поставља се круцијално питање да ли акције сваке од ових заједница доприносе решавању или продубљивању ових изазова. **ШТА је потребно (у)радити?**, на било ком од нивоа организације заједница и друштва, да се у синергетском сумарном резултату избегну, по многим научним мишљењима, мрачни сценарији опште деструкције виђени за крај овог века, и осигура опстанак читаве планете, па и људске цивилизације.

Чини се да у актуелном тренутку, у трећој деценији 21. века, стање природних ресурса и живота на планети захтева нова промишљања и праксе, изван досадашњег људског искуства и сазнања. Бројни научници сматрају да су досадашњи обрасци функционисања и организације друштва довели до актуелног стања на планети, које у крајњем исходу заправо угрожава управо живот људи, те да фокус треба усмерити ка акцијама спречавања даљег погоршања, односно унапређења стања. У актуелном тренутку, када су последице по квалитет живота људи, евидентне широм планете, остаје отворено питање **може ли се?**, и **шта то учинити?** да се предстојеће глобалне промене ублаже, односно **КАКО усмерити деловање?** да људска цивилизација, користећи све своје изуме и технолошка достигнућа, спремно дочека будућност, без драматичних губитака.

Бројни научници и практичари сматрају да је пут иновација, односно нових образаца организације, производње и потрошње, тај који ће дати ефективније резултате. Субјект иновације може бити како појединац, тако и група људи, а предмет иновације може бити сваки аспект живљења од друштвене организације до технолошке инфраструктуре, те се у том смислу верује да се поље промена шири изван политичких и управних структура, које су до сада биле доминантан носилац процеса промена. Међутим, у процесима иновација отвара се ново поље изазова које је потребно савладати: од заједничког разумевања и спремности на промене и иновације, преко мотива за синергетско деловање и учење, све до спремности за стално праћење и мерење постигнутих ефеката. У том смислу се поставља круцијално питање **КО и на који начин (треба да) иновира тренутне обрасце живљења?**, тако да ефекат нових понашања и деловања буде пожељан и значајно видљив у спољном свету, омогућавајући будућим генерацијама подједнако добре услове створе неки „нови“ свет по њиховој мери. **Ова књига, дакле, мотивисана је прагматичном људском потребом за јасноћом у проналажењу одговора на кључна питања: ЗАШТО?, ШТА?, КАКО? и КО? треба да уради да се постигну пожељни и извесни, дакле одрживи, одговори на актуелне глобалне изазове.**

Сврха ове књиге је, пре свега, стварање сазнајног инструмента – водича за трагање и осветљавање поља знања о урбаној одрживости релевантног за савремену професију архитектуре. Ова књига нема амбицију да пружи егзактне одговоре и упутства за будућност, јер је то немогуће, већ представља својеврсну хрестоматију стечених знања из ширег истраживачког поља одрживости, пре свега намењену образовању и професионалном сналажењу архитеката и урбаниста у овом тренутку, кроз отварање могућности да се критички промишља и учи на грешкама и искуствима генерација до сада. Истовремено ова књига има и за сврху да систематизује резултате три деценије педагошког, научно-истраживачког и професионалног рада аутора на бројним темама урбане одрживости, тежњи да се кроз деловање у садашњем тренутку осигура квалитетно животно окружење за будуће генерације. Без обзира на чињеницу да се за изворима знања у овом подухвату трагало широм планете, ипак избор садржаја који се презентира битно је условљен пореклом аутора и друштвено-културолошког контекста у коме се развијао и деловао, као и личним најдубљим мотивима за откривањем и разумевањем реалности у којој живи делује. У том смислу, ова књига, представља инструмент преношења знања, запис, легат будућим генерацијама које ће се у целини или неком делу бавити проблематиком одрживости људских насеља.

Циљ ове књиге је, оснаживање читаоца у изградњи капацитета да са лакоћом истражује и интегрише већ створена поља знања и искустава у мисији достизања одрживог урбаног развоја градова и насеља. Намењена пре свега младима, а пре свега будућим архитектама и урбанистима, са циљем да кроз развијену способност промене перспективе у разумевању и обухватању реалности промишља и делује. Начином изградње наратива, методом излагања ове сложене и практично несавладиве материје, књига има за задатак да понуди својеврсни метод, компас или водич за промишљања и проналажења будућих иновативних одрживих решења у архитектури.

Дубоко верујући у унутрашњу снагу и спремност нових генерација архитеката да се суоче са изазовима будућности људских насеља на ефективнији начин него што су то радиле досадашње генерације, и са вером у позитивне исходе које доноси ново, „њихово“ доба, ова књига има неколико кључних задатака. Први задатак је да понуди нови, пост-постмодерни оквир разумевања реланости у коме се професија архитектуре одвија. Потом, има за задатак да из те нове перспективе на што једноставнији начин систематизује и критички сагледа кључне изворе знања о урбаној одрживости, како би омогућила бољу орјентацију у даљем истраживању и деловању будућих архитеката и урбаниста у мисији одрживости. Обухватајући, колико је то могуће, досадашња сазнања и искуства широм света из научне области урбанизма и архитектуре, али и из граничних научних истраживачких поља, ова књига има и задатак оцрта, осветли интердисциплинарне границе освојених, али и неосвојених територија одрживости урбаних насеља. Коначно, ова књига има и задатак да помогне архитекатама и урбанистима да идентификују опробане поступке и начине, технике и алате добрих пракси, али и да их мотивише да се укључе у мрежу истраживача и практичара, организација и институција у оквиру којих могу потражити савезнике за своје будуће иновативне акције.

У том смислу, ова књига представља уџбеничку монографију намењену студентима архитектуре и урбанизма, али може бити од користи и читавој професионалној заједници која се бави просторном организацијом људских насеља, посебно онима који у свом досадашњем образовању нису продубљивали и проширивали поље знања на питања аспеката одрживости, као и онима који из своје професионалне перспективе имају потешкоће у разумевању позиције и логике архитектонских и урбанистичких одрживих пракси.

Др Ксенија Лаловић

Апстракт

Сазнајни процеси данашњих генерација младих различити су од модела учења некадашњих генерација. Захваљујући савременим информационим и комуникационим технологијама, које чине саставни део њиховог живота, млади своје знање доминатно граде нелинеарно, тј. релационо из далеко већег броја извора него некада раније. У том смислу, формално образовање, које је још увек методски линеарно, „губи битку“ у покушају да их заинтересује и мотивише за учење. Додатно, млади данас далеко више реагују на визуелне и кратке вербалне садржаје, а читање књига неретко сматрају губљењем времена. Са циљем да се материја урбане одрживости која се излаже учини приступачном и што више пирјемчивом широј читалачкој публици одабран је приступ „4MAT“ система учења, који је по својим полазиштима, методици и дидактичким алатима различит у односу на конвенционалне приступе и стога иновативан и инспиративан не само за оне који уче већ и за едукаторе.

Садржај поглавља:

Увод : зашто баш водич ?	5
Структурирање књиге тако да подржи динамичко учење.....	6
Преглед садржаја књиге.....	9
Прво поглавље _Урбана одрживост као изазов 21. века	9
Друго поглавље _Еволуција идеја и норми одрживог развоја	10
Треће поглавље _Урбана одрживост: идеје, норме и приступи.....	12
Упутства за читање.....	15

Референце

- Dilts, R., & Epstein, T. (1995). *Dynamic learning*. Meta Publications.
- Filho, W. L., & et.al. (2019). The role of higher education institutions in sustainability initiatives at the local level. *Journal of Cleaner Production*, Volume 233, 1004-1015. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.06.059>
- Horsella, M., & Sindermann, G. (1992). Aspects of scientific discourse: Conditional argumentation. *English for Specific Purposes*, 11 (2), 129-139. [https://doi.org/10.1016/S0889-4906\(05\)80004-3](https://doi.org/10.1016/S0889-4906(05)80004-3)
- Lalović, K. (2015). Learning model for enhancing capacity of local communities in process of reaching higher urban resilience. У М. Maruna, & R. Čolić (Уредници), *The innovative methodological approach to the development of master work: contribution to the education of urban planners profile* (str. 56-78). Belgrade: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, GIZ/AMBERO.
- Lalović, K., & et.al. (2022). Enabling Sustainable Transformations Through Place-Based Urban Design Education. *International Conference on Urban Planning - ICUP2022, November 9-10, 2022* (стр. 361-368). Niš: Urban Planning Cluster Niš.
- Maruna, M. (2019). Toward the Integration of SDGs in Higher Planning Education: Insights from Integrated Urbanism Study Program in Belgrade. *Sustainability*, 11 (17), 4519. <https://doi.org/10.3390/su11174519>
- McCarthy, B. (1996). *About learning*. Wauconda, Illinois: About Learning Inc.
- McCarthy, B. (2000). *About Teaching, 4MAT in the Classroom*. Wauconda, IL. About Learning Incorporated.
- McCarthy, B., & McCarthy, D. (2006). *Teaching Around the 4MAT® Cycle - Designing Instruction for Diverse Learners with Diverse Learning Styles*. Corwin Press, A Sage Publications Company.
- McCarthy, B., & et.al. (2002). *The 4MAT Reserach Guide*. Wauconda, Illinois: About Learning, Incorporated.
- Milovanović Rodić, D., Živković, J., & Lalović, K. (2013). Changing architectural education for reaching sustainable future: A contribution to the discussion. *Spatium*, (29): 75-80.
- O'Flaherty, J., & Liddy, M. (2017). The impact of development education and education for sustainable development interventions: a synthesis of the research. *Environmental Education Research*, 1031-1049. <https://doi.org/10.1080/13504622.2017.1392484>
- Orlovic Lovren, V., Maruna, M., & Stanarevic, S. (2020). Reflections on the learning objectives for sustainable development in the higher education curricula – three cases from the University of Belgrade. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 21 (2), 315-335. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-09-2019-0260>
- Pauw, J., Gericke, N., Olsson, D., & Berglund, T. (2015). The Effectiveness of Education for Sustainable Development. *Sustainability*, 7, 15693-15717. <https://doi.org/10.3390/su71115693>
- Živković, J., & Lalović, K. (2018). Place-Based Urban Design Education for Adapting Cities to Climate Change. *Book of Conference proceedings: Places & Technologies 2018 - Keeping up With Technonolgies to Adapt Cities for Future Challenges* (str. 641 -651). Belgrade: University of Belgrade –Faculty of Architecture.

Увод : зашто баш водич ?

Књига „Водич кроз основе одрживог развоја“ конципирана је као истраживачко - практичарски водич за архитекте и архитекте - урбанисте и друге струке укључене у проблематику управљања развојем градова у Србији и региону са намером да омогући својеврсно структурирано вођење у разумевању и сналажењу у „галаксији“¹ до сада продуктивног знања у области одрживог урбаног развоја широм света. Замишљена је као помоћно средство за информисано и промишљено професионално локално деловање у оквиру веома широке и практично још увек неосвојене територије достизања одрживости просторне организације људских насеља.

¿ Зашто баш „водич кроз основе ...“

У оквиру Предговора већ је поменуто да је немогуће у оквиру једне књиге пружити егзактне одговоре и упутства за будућност одрживог развоја из простог разлога што „тачних“ одговора и рецепата заправо нема, и питање је да ли ће их икада и бити. Једина константа која постоји када је у питању одрживост и одрживи развој је **стална промена**: еволуција мисли и промишљања, тежњи, проба и грешки, учења на искуствима и понављање овог циклуса у недоглед, корак по корак, увек вођено само једном идејом, да је без обзира на све различитости у оквиру људске врсте, заједничким напорима могуће њен развој усмерити ка добробити и благостању читаве планете, са намером да подједнако добру шансу за опстанак и развој имају и све генерације живог света у будућности. Иако људска цивилизација нажалост до сада није достигла овај идеал, који је по многим мишљењима „ружичаста“ утопија схватања света, ипак семе ове идеје посађено је у саму суштину људске егзистенције, живи и бори се за своје место, утиче, оспорава, и нагони на преиспитивање промена које стварамо и које живимо.

Одрживост је есенција опстанка сваке живе врсте, а одрживи развој је својеврсни тест колективне интелигенције и адаптабилности врсте, способности да учи и развија се, да би осигурала свој опстанак кроз време. Зато је ова књига названа само „Водич кроз основе одрживог развоја“ јер пружа оријентир, основну „мапу“ досадашњих промишљања, сазнања и искустава одрживог развоја, како би олакшала новим генерацијама да уче из претходних грешака и имају бољу шансу да се ефективније укључе у овај процес промена. Дакле, ова књига представља покушај да се што је могуће свеобухватније формира својеврсна хрестоматија извора ширег истраживачког поља одрживости, намењену лакшем сналажењу и разумевању досадашњих искустава и трагању решења за нове и будуће изазове.

¹ Наслов књиге инспирисан је првом књигом научнофантастично-хумористичке „трилогије од пет књига“ - „Аутостољерски водич кроз галаксију“ (енгл. „*The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*“) аутора Дагласа Адамса. Аутостољерски водич кроз галаксију, први пут је објављен у Лондону 1979. године. Роман је адаптација прва четири дела Адамсове истоимене радио-серије, усредсређен на авантуре јединог човека који је преживео уништење Земље, и док лута свемиром, открива истину иза постојања Земље. Књига наглашава неспособност људског ума да обухвати сложеност универзума, и на духовит начин одсликава људску потребу у потрази за смислом и сврхом, као и илузију „знања“. Кроз метафору „водича“ духовито разоткрива ограничења тренутно доступног знања и тенденцију људи да се ослањају на технологије у потрази за одговорима, без истинског критичког разумевања онога што је понуђено као одговор. Филмска адаптација књиге је такође за препоруку.

Структурирање књиге тако да подржи динамичко учење

Највећи изазов у стварању ове књиге био је избор начина преношења знања о комплексном феномену као што је одрживи развој, јер са једне стране разумевање одрживости захтева способност апстрактног мишљења и холистичког сагледавања, а са друге стране неопходно је повезивање са реалним ситуацијама и практичним задацима. Обзиром да ова књига тежи да буде својеврсно учило, алат за разрешење ових комплексних захтева, начин преношења знања примерен овом тренутку и потребама нових генерација, тражен је у оквирима модела динамичког процеса учења, на основу кога су донете стратешке одлуке о начину грађења наратива и презентовања материје. На овом месту у најкраћем ће бити објашњен когнитивни приступ који је битно одредио структуру ове књиге и језик преношења знања. Тек онда могуће је презентовати садржај ове књиге кроз кратак преглед кључних тема обрађених у понуђеној структури, и објаснити могуће „кључеве“ за читање, различите медијуме и релације за проналажење сопствене путање освајања територије знања о одрживом развоју и урбаној одрживости.

У конвенционалном систему образовања ученицима или студентима се најчешће најпре презентирају концепти и сазнања са којима се они индивидуално тешко могу идентификовати из личне искуствене перспективе, тако да напори да се нека знања пренесу остају заправо неосвојена и брзо се заборављају. Посебно је проблематично када се ради о материји комплексних феномена, каква је материја урбанизма уопште, па и одрживог развоја. У том смислу, бројни истраживачи бавили су се трагањем адекватних метода техника и алата преношења знања у едукацији области одрживог развоја (Pauw, Gericke, Olsson, & Berglund, 2015; O'Flaherty & Liddy, 2017; Filho & et.al., 2019), указујући на неопходност јачања интердисциплинарне оријентације и ширења поља сазнања (Maruna, 2019; Orlovic Lovren, Maruna, & Stanarevic, 2020; Lalović & et.al., 2022), као и неопходности учења кроз апликативна истраживања базираних на решавању реалних проблема одређеног контекста (Milovanović Rodić, Živković, & Lalović, 2013; Lalović K. , 2015; Živković & Lalović, 2018), где се показало да искуства учења заснована на стручно-апликативним истраживањима, као што је рад на „студио пројекту“ који је примењен на Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, даје веома добре резултате у домену достизања циљева учења и стицања професионалних компетенција у области архитектуре и урбанизма.

Међутим, за студенте који су навикли да лакше савладавају нова знања кроз рад на практичним задацима, веома је тешко пренети неопходна теоријска и концептуална знања, посебно кроз медијум књиге, који млади све више напуштају у контексту дигитализације, доминације кратких наратива и визуелних садржаја. Обзиром да се овде ради о уџбеничкој монографији намењеној студентима и младим истраживачима, „језик“ којим се преносе знања, требало би да циљаној публици омогући индивидуални, субјективни осећај смисла и сврсисходности, лако праћење наратива и релативно једноставно усвајање понуђених информација и знања. Дакле, у писању ове књиге било је неопходно превазићи два велика изазова презентирања садржаја:

- 1) **језгровитост уз истовремено задржавање неопходне холистичке перспективе**, односно избегавање екстензивности која би демотивисала читање, али без поједностављивања и изостављања суштински важних и дубинских разматрања, и
- 2) **„језик“ преношења знања** који треба да резонује са очекиваном читалачком публиком и омогући читаоцима да, без обзира који је њихов лични когнитивни профил и стил учења, пронађу свој лични ток обухватања понуђеног знања.

У циљу превазилажења наведених изазова, концепт наратива ове књиге следи принципе 4MAT модела динамичког учења (McCarthy & McCarthy, 2006), који се заснива се на више теорија развојне психологије² и премисе да „*људи настају изнутра и еволуирају током живота кроз мисао и акцију*“, односно учење.

4MAT модел динамичког учења развила је едукативни теоретичар и практичар развојне психологије Бернис Макарти (Bernice McCarthy) још 1970-их година и од тада га успешно примењује и даље развија у пракси едукације од најнижих нивоа образовања па навише. Макарти полази од неколико кључних премиса: - учење је процес стварања личних значења, - различити људи различито савладавају идеје и вештине, - људи најбоље уче када повежу прошла искуства са новим учењем, - знање је у служби компетенције, мора бити схваћено концептуално, а крајњи резултат учења, једини кога вреди мерити, је трансфер знања кроз иновативне адаптације у сопственом искуству. Она наглашава да отпочињање учења са везом ка личном искуству покреће дубље унутрашње процесе: особа постаје заокупљена темом, отвара се ниво емоција, који прати често неописиви осећај препознавања. Особа почиње интензивно да размишља и промишља, тражи више знања, има потребу да га говори о сазнаном да би га дубље разумео. Према томе, едукатори имају за задатак да у процесу учења креирају услов да се десет активности личног искуства које ће омогућити стварно усвајање знања и вештина. 4MAT је дизајниран тако да користи когнитивне потенцијале појединца, фокусирањем на цикличну природу мисаоног процеса кроз логичке нивое ума (Dilts & Epstein, 1995) користећи различите методе да би се кроз процес учења створила искуства која се дубље повезују са унутрашњим светом особе која учи, тако да она прихвата вредност учења и има способност да га прилагоди свом животу (McCarthy, 2000).

Људи имају на располагању два комплементарна метода перципирања и представљања информација и искуства, који произилазе из различите улоге центара у две хемисфере људског мозга. Процес учења и трансфер знања има више ефеката када се одређеним техникама активирања и десне и леве хемисфере мозга пажња и обрада информација систематски усмерава ка личном искуству, саморефлексiji, концептуализацији, практичној примени, чиме се продубљује ниво личног разумевања (McCarthy, Germain, & Lippitt, 2002). Истраживања показују да иако људи уче на различите начине, постоји неколико препознатљивих стилова, који су у фундаменталној вези са личном мотивацијом и перформансама, а методе и технике којима се теме, које су предмет учења, повезују са

² 4MAT систем учења заснован је на четири главне теорије које имају исто полазиште да учење је континуирани процес раста и промена која су утемељене на искуству: (1) моделу експерименталног учења Курта Левина (Kurt Lewin) где је искуство повезано са новим учењем ради валидације и тестирања апстрактних концепата; (2) искуствено учење Давида Колба (David Kolb) и његово истраживање стилова учења; (3) интеграцији концепта кроз искуствену акцију Џона Дјуија (John Dewey), и (4) мисаоно кретање од субјекта до објекта, од повезивања искуства до анализе искуства, као кључа когнитивног раста Роберта Кегана (Robert Kegan) (McCarthy & McCarthy, 2006).

личним смислом и тежњом за самооткривањем, подстичу повећање перформанси и учинка учења. На основу истраживања когнитивних типова људи, комбинујући нивое Жана Пијажеа (Jean Piaget), Мајерс-Бригсове (Myers-Briggs) типове личности са Колб-Гарднеровом (Kolb-Gardner) теоријом учења, и истраживања Бернис Макарти у области стимулисања континуалног, синергетског рада леве и десне мождане хемисфере (McCarthy, 2000; McCarthy & McCarthy, 2006), 4MAT модел учења препознаје 4 карактеристична стила учења код људи, који су присутни код сваке личности и од којих је један од стилова доминантан – „природан“, док су остали слабије развијени (McCarthy, 1996). Због тога 4MAT процес учења према Макарти има 4 основне фазе (McCarthy, 2000; McCarthy & McCarthy, 2006):

- 1) учење кроз тражење смисла, односно „искуствено препознавање“, на које најбоље реагују особе заинтересоване за питање „ЗАШТО?“ кроз које се нова информација прима кроз емотивни филтер „доживљеног“ - сопствени скуп предрасуда и предубеђења на основу претходних искустава, препознаје се релација са сопственим искуством и врши рефлексивна на оно што је доживљено, после које следи,
- 2) учење кроз анализу / размишљање о идејама и концептима, односно „рефлексивну“, на које најбоље реагују особе највише заинтересоване за питање „ШТА?“ кроз које се одиграва мисаони осврт и објективно посматрање искуства сазнања других, филтрирају се и сортирају нове информације, што отвара могућност за наредну фазу,
- 3) учење кроз тестирање теорија, односно „концептуализацију, размишљање и експериментисање“, на које најбоље реагују особе највише заинтересоване за питање „КАКО?“ кроз које се почиње дубље истраживање специфичности нових информација и когнитивни скок у домен разумевања, после чега је студент спреман да уради нешто са новим информацијама у наредној фази учења,
- 4) учење кроз пробе и грешке деловања или интуитивног тражења скривених могућности, на које најбоље реагују особе највише заинтересоване за питање „ШТА АКО?“ кроз које се преузимају и користе нове информације и знања у сопственом окружењу, што значи да их студент заправо тада интегрише и поседује као сопствено знање.

Учење по 4MAT моделу заправо представља унутрашњи процес вредновања и успостављања разумевања са сврхом прилагођавања новим информацијама и искуствима, а који је комплементаран приступу учења заснованом на „студио пројекту“, који је у силабусу академских програма Универзитета у Београду – Архитектонског факултета заступљен 50% у складу са стандардима RIBA међународне валидације едукације архитеката.

Преглед садржаја књиге

Обзиром да садржај ове књиге следи 4МАТ систем учења подељено је на 3 основне целине које одговарају претходно наведеним фазама динамичког учења 1. до 3., док се 4. фаза учења рефлектује кроз приказ добрих пракси и питања за проверу знања која су дефинисана за свако од поглавља.

Прво поглавље *Урбана одрживост као изазов 21. века*

Целина које треба да понуди одговоре на питање "ЗАШТО је битно разумети, знати основе одрживог развоја, бавити се одрживим урбаним развојем?"

У овом тренутку велики број научника, професионалца и практичара одрживости истиче да се одрживи урбани развој позиционира на место глобалног изазова 21. века. Динамичне промене са којима се човечанство суочава у овом тренутку више него икад захтевају додатна напрезања друштвених система у хитним акцијама за осигурање сигурности живота и здравља становништва. Без обзира на подршку која може стићи са националног, субрегионалног или чак глобалног нивоа, у крајњем, локална заједница је та која треба да има способност и капацитет да правовремено реагује и опстане у овако динамичним условима. Међутим, кључно је питање, да ли ће локални обрасци функционисања и реакције у овако изазовним ситуацијама, обезбедити сигурнију будућност, или ће можда продубити проблем и повећати ризике за будућност. Због тога се питања организације и развоја градова и насеља виде као примарни глобални задатак одрживости у овом тренутку. Другачије речено, СВИ учесници у урбаном животу широм света, од управљачких структура, преко бројних дисциплина и професија, привредних субјеката до становника, дакле читаве урбане заједнице, и то не само локално или регионално већ широм света, требало би да се у овом тренутку фокусирају на питања урбане одрживости. Овај, можда на први поглед једноставан задатак веома је тешко остварити у пракси, јер питања урбане одрживости у сваком појединцу, без обзира на његову позицију у заједници, покрећу читав низ питања и дилема, а у јавном дискурсу стварају поље тензија и потребу усаглашавања ставова, почевши од питања *зашто је баш у овом тренутку урбана одрживост толико глобално битна? зашто је урбана одрживост подједнако битна за све људе који живе у тако различитим деловима света и на тако различите начине? Зашто је урбана одрживост сада, више него икада раније, битна за нас у Србији?*

Циљеви учења кроз поглавље *Урбана одрживост као изазов 21. века* :

- 1) Примарни циљ овог поглавља је да формира **оквир разумевања природе кључних глобалних феномена** који одређују курс планетарног одрживог развоја у актуелном тренутку. Природа тренутних планетарних изазова везана је за чињеницу да се људско друштво протеклих деценија концентрише у градове и насеља, и да тренутни обрасци људске друштвене организације и потрошње, рефлектоване кроз доминирајуће урбани стил живота, више него икада остављају негативан траг у планетарним природним ресурсима и екосистемима. Свесност о овим феноменима и разумевање узрочно - последичних веза са урбаним развојем има велики, можда пресудни, значај за локални контекст развоја људских насеља сваке тачке на планети.

- 2) Други циљ овог поглавља је да омогући разумевање актуелног проблемског оквира урбане одрживости у међународном јавном дискурсу и олакша читаоцима да прате и критички разматрају резултате бројних истраживања који долазе из свих делова света, дакле различитих друштвених контекста, култура, организација, а ипак везаних за исте или веома сличне теме.
- 3) Коначно, трећи циљ овог поглавља је да формира основу за разумевање актуелних праваца глобалних и локалних друштвених напора усмерених ка урбаној одрживости који ће уследити у наредна два поглавља.

Тек овако успостављен оквир препознавања смисла подлога је за даља дубља критичка филозофска, теоријско - концептуална и парадигматска разматрања питања урбане одрживости, и тражења одговора на питања *шта?*, *како?* и *шта ако?* која следе у наредним поглављима.

Поглавље *Урбана одрживост као изазов 21. века* садржи укупно 7 делова кроз које се најпре описују кључни феномени који се широм света у овом тренутку сматрају глобалним изазовима одрживости:

- Урбанизација и раст градова,
- Светски енергетски изазов,
- Улога градова у глобализацији,
- Глобализација и друштвени покрети,
- Глобални еколошки отисак, и
- Урбани климатски изазов.

Садржај сваког од наведених делова систематизован је тако да се читаоц упознаје са различитим перспективама на посматрани феномен. Осим релевантне литературе из области урбаног развоја, у оквиру овог поглавља презентира се релевантна литература додирних дисциплина, наравно на општем и поједностављеном нивоу, како би се указао правац евентуалног даљег и дубљег интердисциплинарног истраживања. Додатно, за литературом се трагало тако да се осветле погледи кључних глобалних научних дискурса³ (северно-амерички, европски, источно-азијски) и обавезно кроз осврт на посматрани феномен *у контексту Србије*, како би се омогућило лично препознавање смисла бављења овим феноменима. У оквиру последњег дела поглавља - *Резиме: Будућност градова као изазов*, сублимирају се кључне опсервације читавог поглавља.

Друго поглавље *Еволуција идеја и норми одрживог развоја*

Целина које треба да понуди одговоре на питање "ШТА уопште значи одрживи развој, урбана одрживост некада, и данас у актуелном тренутку?"

Упркос вишедеценијског напора међународне заједнице, националних држава, бројних научника и професионалаца, да успоставе обрасце одрживог развоја, и упркос све већој доступности великог броја информација и знања о проблемима који угрожавају опстанак

³ **Научни дискурс**, означава комуникациони систем у оквиру наука. Сврха научног дискурса је да аргументовано „убеди“ научну публику у истинитост или вредност представљених идеја. Начин на који се то постиже је пажљивим научним расуђивањем или аргументацијом, односно јасном методом истраживања и закључивања (Horsella & Sindermann, 1992). Дакле научни дискурс је усредсређен на аргументе, не односи се на жестоке расправе између појединаца, већ на сложене, добро промишљене и методолошки јасне расправе о било ком броју тема.

планете у целини, бројних добрих пракси, резултата и повећања ефикасности друштвене организације, човечанство се и даље суочава са одсуством циљаних резултата. Искуства прошлости нас уче да локалне акције могу генерисати неповољне ситуације на суседној територији, а учи нас и томе да ефекат тренутног побољшања локалне ситуације може дугорочно допринети променама које ће повећати ризике у будућности. Када се средином 20. века појавила идеја о одрживом развоју њено значење није било прецизно артикулисано, иако је било мотивисано тежњом да се умање разарања и деструктивне друштвене праксе које су остављале драматичне последице на људска насеља и животну средину. Технолошко - информатичка револуција 20. века убрзала је процесе промена широм света, омогућавајући бржу и интензивнију размену, најпре роба, услуга, капитала и технологија, а потом информација и знања, па и људи изван граница појединачних држава. Интензивирани односи размене различитих делова света покренули су трансформације уобичајених образаца функционисања људског друштва организованог кроз државне системе, али и појаву планетарних изазова који постају све комплекснији, а последице све више видљиве. Отворен је нови глобални феноменолошки простор изазова, истраживања и деловања назван одрживи развој. Ипак, после више од пола века смисао и важност бављења одрживим развојем и убрзаном одрживости, као предметом истраживања и деловања, у овом актуелном тренутку су далеко јаснији него што је то било на средином 20. века када се идеја и појавила. Може се рећи да данас постоји глобални консензус о кључним нормама и вредностима глобалне, па и урбане, одрживости, као и конкретни планови акција за вишеслојне управљачке структуре и националне државе који би требало да дају конкретне и мерљиве резултате до 2030. године. Због тога је ово поглавље посвећено еволуцији идеје одрживог развоја као вредносног, нормативног оквира развоја друштва уопште, па самим тим и промене оквира планирања развоја градова. Кроз преглед концептуалних облика који еволуирају током времена наратив овог поглавља у најкраћем презентира *ШТА је то заправо (био) одрживи развој и однос према градовима у различитим раздобљима развоја људског друштва?, и потом ШТА је норма урбане одрживости сада? и коначно ШТА то значи за организацију друштва, процесе и ефекте, и улоге архитекта и архитекта-урбаниста у том процесу данас?*

Циљеви учења кроз _ Еволуција идеја и норми одрживог развоја :

- 1) Примарни циљ овог поглавља је да пружи преглед историјских прилика релевантних за настанак идеје одрживог развоја и касније за његову еволуцију и развој до данас. Идеја одрживог развоја настаје као реакција на драматична ратна разарања, последице општег друштвено - економског краха људске цивилизације у периоду кулминације индустријске револуције. Од тада она се развоја и мења, под утицајем бројних нових глобално значајних догађања и појава са којима се човечанство сусреће по први пут. Свесност о узрочно-последичним везама између њих и друштвених структура и релација има велики значај за разумевање глобалне динамике односа са којима се сусрећемо данас.
- 2) Други циљ овог поглавља је да читаоцима, студентима пружи сумарни преглед кључних момената у историји развоја међународних политика одрживости и презентује основна политичка опредељења датог момента. На тај начин олакшава се

реферисање на њих у савременим истраживањима и промишљањима савремених пракси одрживог развоја.

- 3) Коначно, трећи циљ овог поглавља је да се кроз овај историјски преглед покаже инертност трансформације организације људског друштва и тиме нагласи важност деловања у садашњем тренутку. Ма како драматични били одређени историјски догађаји, биле су потребне деценије од препознавања проблема до суштинске системске промене која доноси нове резултате у свакодневном животу. Свесност и разумевање ових процеса од суштинске је важности за препознавање природе ових процеса у контексту Србије.

Поглавље *Еволуција идеја и норми одрживог развоја* садржи укупно 9 делова кроз које се најпре описују прилике и напори међународне заједнице и друштва уопште по периодима кључним за разумевање еволуције идеје и концепта одрживог развоја глобално посматрано, а потом се резимирају актуелне глобалне политике везане за одрживи развој градова:

- [1900-1939]: Доба „велике депресије“ и преиспитивања фундаменталних друштвених вредности,
- [1940-1960]: Доба кулминације друштвених конфликта, Други светски рат и рађање наде у бољу будућност света,
- [1961-1970]: Доба обнове и развоја, замрзнутог конфликта и борбе за глобално лидерство,
- [1970-1990]: Доба посвећености животној средини и квалитету живота на планети Земљи,
- [1990-2000]: Доба пада гвоздене завесе и изградње партнерстава за глобалне акције ка одрживости,
- [2000-2010]: Улазак у нови миленијум и доба одлучне акције ка одрживости ,
- [2011-2024]: Доба уједињене акције у трансформацији света и трка са „временом“ и „ризицима“.
- Савремене норме урбане одрживости

На крају у делу *Резиме: Одрживи развој као процес сазревања свесности људског друштва*, сублимирају се кључне опсервације читавог поглавља. Ово поглавље садржи и Прилог: *Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости*, где се у сажетом табеларном прегледу могу пратити кључне историјске прилике по периодима, а које су хипер-линковане на релевантне изворе доступне у интернет претрази. Овај прилог намењен је читаоцима заинтересованим за дубље истраживање историјске фактографије.

Треће поглавље *Урбана одрживост: идеје, норме и приступи*

Целина које треба да понуди одговоре на питање “КАКО до урбане одрживости?”

Достизање норми одрживости према тврдњама бројних научника различитих дисциплина у својој сржи је управљачки и организациони проблем. У том смислу, када је у питању

урбана одрживост осим питања шта је садржај планова или пројеката урбаног развоја, постоје и кључна питања као што је да ли је план или пројекта реално спроводљив и да ли је донео жељене ефекте када је одрживост у питању. Дакле, сам процес планирања на путу ка одрживости постаје „предмет“ планирања друштва у целини. То значи да планирање осим системске управљачке димензије, да се оно формално организује и деси, има и веома битну, можда суштинску, димензију друштвене користи коју верификује друштво у целини, са свим својим структурним различитостима, а не само доносиоци одлука у управљачким структурама. У том смислу, све професије укључене у систем планирања урбаног развоја имају веома комплексан задатак стварања услова да се форма и суштина повежу, односно одговорност за испуњење смисла системског бављења будућности градова. Свако ко покушава да комуницира и имплементира одрживе праксе брзо наиђе на потешкоће, које се претварају у оперативне потешкоће. Једноставно речено „одрживи развој“, различитим људима значе различите ствари. Како се можемо надати да ћемо постићи заједничку визију када нисмо сигурни коју визију делимо? Ово није само реторичко питање. Да би се постигао напредак ка одрживом развоју, неопходно је да сви актери развоја деле заједничко разумевање проблема и друштвене динамике, потребна је јасна формулација визије у којој сви могу препознати своје интересе, потребни су реални, мерљиви и управљиви циљеви, односно јасне одговорности и ресурси за њихову реализацију, као и прилика за сагледавање и вредновање резултата. Данашње, информационо доба, и сви нови информациони и комуникациони канали успостављени у људском друштву, омогућавају шире, свеобухватније, али и дубље, узрочно-последично сагледавање света. Човечанство сада има прилику да сагледа размену озбиљности актуелних стања које погађају планетарни систем живота, и шансу, бољу него икада раније, за промишљање одрживих стратегија за опстанак и будућност. Зато је ово поглавље посвећено одговорима на питање *КАКО постићи урбану одрживост? КАКО друштво треба да размишља, да се организује и функционише да би свакодневни резултати појединачних друштвених акција водиле ка одрживости? КАКО архитекта и урбаниста треба да делује у овом процесу?*

Циљеви учења кроз поглавље *Урбана одрживост: идеје, норме и приступи*:

- 1) Примарни циљ овог поглавља је да пружи преглед теорија и концепата који чине основ операционализације одрживог развоја у овом тренутку.
- 2) Други циљ овог поглавља је да читаоцима, студентима пружи преглед основних метода истраживања и укаже на технике и алате,
- 3) Коначно, трећи циљ овог поглавља је да пружи критички преглед актуелних приступа пракси који тестирају постављене теорије, подстичу на размишљање и експериментисање, како би се читаоц мотивисао на учење кроз пробе и грешке, и интуитивно тражење скривених могућности примене презентованог знања у личном животу.

Поглавље *Урбана одрживост: идеје, норме и приступи* садржи 3 дела са укупно 11 одељака кроз које се најпре детаљно описује проблематика и критичке позиције у дефинисању појма одрживости и одрживог развоја и даје детаљно објашњење разлога инсистирања на интегралном приступу, потом се у наредном делу наратив фокусира на детаљно објашњење теоријских и концептуалних поставки интегралног приступа одрживом

развоју са издвајањем кључних оперативних стратегија, и коначно у последњем делу описују се оперативни кораци унапређења праксе управљања и планирања одрживог урбаног развоја, са препорукама за контекст Србије:

- Урбана одрживост: идеје, норме и приступи
 - o Значење појма „одрживости“ и критичке позиције његове употребе у оквиру дискурса о развоју
 - o Проблем дефинисања појма „одрживост“ и његовог значења у синтагми „одрживи развој“
 - o Дилема „слабог“ или „јаког“ концепта одрживог развоја
 - o Трагање за интегралном перспективом одрживог развоја
- Интегрални приступ урбаној одрживости
 - o Еволуција теоријских основа одрживог урбаног развоја
 - o Интегрални оквир за обухватање сложености реалности
 - o Укључење културне истраге и индивидуалних система вредности
 - o Стратегије рада са људским системима вредности: језик одрживости и трансформација вредности
 - o Стратегије развоја знања за управљање урбаном одрживости
- Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку
 - o Управљање урбаном одрживости
 - o Планирање одрживог урбаног развоја
 - o Препоруке за урбану одрживост у Србији

На крају, у делу *Резиме: Лидерство за урбану одрживост*, сублимирају се кључне опсервације из свих делова поглавља.

Упутства за читање

Данашње генерације младих уче на различит начин него некадашње генерације. Они своје знање доминантно граде нелинеарно, тј. релационо, из далеко већег броја извора, првенствено дигиталних, различитих формата било да се среди о писаним документима, аудио или видео садржајима и сл. Млади данас далеко више реагују на кратке и језгровите вербалне и истовремено визуализоване садржаје, а читање књига, неретко сматрају губљењем времена. Због тога је, ова књига осим у методичко-структуралном смислу, другачије конципирана и у вербално – визуелном смислу.

Ова књига је припремљена као **електронско издање**, полазећи од доминантне преференције студената да им је згодније да књигу имају доступну у електронском формату. У том смислу, искоришћена је предност електронског формата књиге који дозвољава да се кључне речи, извори и референце **линкују** на оригинални садржај доступан на интернету или релевантан извор преко кога се може даље истраживати и продубљивати знање. Због тога осим уобичајене листе коришћених референци на крају сваког поглавља и издвојене кључне литературе за читање, у књизи су у самом тексту линковане кључне речи или наслови на изворе како би читаоц имао могућности да одмах приступи извору. Линковани садржај се може препознати по другачијој боји и подвученом тексту, а преласком „миша“ појавиће се уобичајена „ручица“ за отварање интернет извора.

Наратив је структуриран у кратке логичке пасусе, у оквиру којих је **у другој боји обележена кључна реч, синтагма, или цитат** чиме се читаоцу омогућава да може да прескаче делове текста, односно да им се врати ако потребно. Додатно, издвајање кључних речи и синтагми има за циљ да укаже читаоцу како да претражује интернет домен, а сам избор извора да укаже на важност одабира релевантних извора знања, односно когнитивних ауторитета. Наратив такође прате **ИнфоБлокови** који садрже примере из праксе, чињенице и фактографију везано за феномен који се описује, или визуелне шеме и кратке практичне описе неког приступа. Тиме се, читаоц одмах мотивише на индивидуални експеримент примене знања које му је презентирано. Позивање на неки део поглавља, **ИнфоБлок** или конкретну слику у тексту је такође линковано тако да омогућава да се читаоц лако креће кроз садржај. Коначно, комплетан садржај књиге је линкован у бочном менију књиге и на почетку сваког поглавља, тако да се читаоцу омогућава лако проналажење одређеног садржаја. На овај начин, иако је писана као логички низ наратива, књига може да се чита редоследом према индивидуалној преференцији читаоца.

Урбана одрживост као изазов 21. века

Апстракт

У овом тренутку велики број научника, професионалца и практичара одрживости истиче да се одрживи урбани развој позиционира на место глобалног изазова 21. века. Динамичне промене са којима се човечанство суочава у овом тенутку више него икад захтевају додатна напрезања друштвених система у хитним акцијама за осигурање сигурности живота и здравља становништва. Без обзира на подршку која може стићи са националног, субрегионалног или чак глобалног нивоа, у крајњем, локална заједница је та која треба да има способност и капацитет да правовремено реагује и опстане у овако динамичним условима.

Међутим, кључно је питање, да ли ће локални обрасци функционисања и реакције у овако изазовним ситуацијама, обезбедити сигурнију будућност, или ће можда продубити проблем и повећати ризике за будућност. Због тога се питања организације и развоја градова и насеља виде као примарни глобални задатак одрживости у овом тренутку. Другачије речено, СВИ учесници у урбаном животу широм света, од управљачких структура, преко бројних дисциплина и професија, привредних субјеката до становника, дакле читаве локалне урбане заједнице, и то не локално или регионално, већ широм света, требало би да се у овом тренутку фокусирају на питања урбане одрживости.

Овако, можда на први поглед једноставан задатак, у сваком појединцу, без обзира на његову позицију у заједници, покреће читав низ питања и дилема, а у јавном дускурсу ствара поље тензија и усаглашавања пре свега почевши од питања зашто је баш у овом тренутку урбана одрживост толико глобално битна? зашто је урбана одрживост подједнако битна за све људе који живе у тако различитим деловима света и на тако различите начине? Зашто је урбана одрживост сада, више него икада раније, битна за нас у Србији? Поглавље Урбана одрживост као изазов 21. века има за сврху стварања оквира за проналажење и разумевање одговора на ова питања.

Кључна литература :

- Almeida, P., & Chase-Dunn, C. (2018). Globalization and Social Movements. *Annual Review of Sociology*.
- Vajić Brković, M. (2010). Ка одрживом развоју градова у Србији. У М. Бајић Брковић (ur.), *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Burgmann, V. (2016). *Globalization and Labour in the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Castells, M. (2018). *Rupture: The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge: Cambridge, UK, Polity Press.
- Coyle, E. D., & Simmons, R. A. (2014). *Understanding the Global Energy Crisis*. Purdue University Press.
- Elander, I., Gleeson, B., Lidskog, R., & Low, N. (1999). *Consuming Cities: The Urban Environment in the Global Economy after Rio* ((1st ed.) изд.). London: Routledge.
- Elo, M., & et.al. (2023). *Interdisciplinary Perspectives on Planetary Well-Being*. (Edited By Merja Elo.) London: Routledge.
- Fainstein, S. S. (2013). The Just City. *International Journal of Urban Sciences*18(1), 1–18.
- Lee, T. (2015). *Global Cities and Climate Change: The Translocal Relations of Environmental Governance*. Routledge, Taylor & Francis.
- Milanović, B. (2019). *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Harvard University Press, Belknap Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
- Sassen, S. (2016). *Global Networks, Linked Cities*. New York: Routledge.
- Sassen, S. (2019). *Cities in a World Economy*. SAGE Publications, Inc.
- Steger, M. B., & et.al. (2023). *Globalization - Past, Present, Future*. (R. B. Manfred, B. Steger, eds.) Oakland, California, USA: University of California Press.
- Vinod, T. (2017). *Climate Change and Natural Disasters - Transforming Economies and Policies for a Sustainable Future*. New York: Routledge.
- Vučetić, R. (2023). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka (sedmo izdanje)*. Београд: Службени гласник.
- Wenzlhuemer, R. (2023). Dis:connectivity in Global History. У М. B. Steger, in *Globalization: Past, Present, Future* (стр. 11-26). Oakland, California: University of California Press.
- Woodley, D. (2015). *Globalization and Capitalist Geopolitics - Sovereignty and state power in a multipolar world*. London: Routledge.

Садржај поглавља:

Урбана одрживост као изазов 21. века	17
Урбанизација и раст градова	19
Светски енергетски изазов	27
Градови у глобализацији	34
Глобализација и друштвени покрети	45
Глобални еколошки отисак	52
Урбани климатски изазов	62
Резиме: Будућност градова као изазов	74
Референце	80
Листа илустрација	87

Листа примера:

ИнфоБлок_1. Урбанизација и глобални популациони трендови	20
ИнфоБлок_2. Методе класификације степена урбанизације и идентификовања урбаних центара	22
ИнфоБлок_3. Емисије гасова стаклене баште (GHG)	29
ИнфоБлок_4. Утакмица глобалних градова: примери компаративних индекса градова	39
ИнфоБлок_5. Европски региони градови у глобалној економији (ESPON, 2012)	43
ИнфоБлок_6. Мапирање друштвених акција и покрета	49
ИнфоБлок_7. Праћење стања животне средине и биодиверзитета на глобалном нивоу	55
ИнфоБлок_8. Животна средина и заштита природних добара у Србији	59
ИнфоБлок_9. Утицаји климатских промена изазваних људским дејствима	64
ИнфоБлок_10. Адекватно информисање о климатским променама: локално – глобални погледи, пример шумских пожара у лето 2023.	66
ИнфоБлок_11. Информисање о променама климе у Србији	69

Питања за проверу знања:

- Зашто се урбана одрживост у овом тренутку види као глобални изазов 21. века?
- Зашто урбанизација и раст градова представља претњу одрживости у будућности?
- Зашто је важно разумети феномене глобализације у контексту урбаног развоја у будућности?
- Зашто су климатске промене један кључних глобалних изазова и зашто су баш градови важни за њихово превазилажење?
- Зашто је смањење еколошког отиска и достизање платенатерног балгостања у складу са природом важно за будућност?
- Зашто је извесност будућности градова изазов?

Урбана одрживост као изазов 21. века

*„Како ја то видим, човечанство треба хитно да смањи свој утицај на Земљу и постоје три начина да се то постигне: можемо престати да трошимо толико ресурса, можемо променити нашу технологију и можемо смањити раст наше популације“ -
[Сер Дејвид Атенбороу](#)*

Почетком треће деценије 21. века осигурање здравог, безбедног и удобног живота у градовима, достиже врх глобалне пажње. Непосредно после вансеријског шока и двогодишње глобалне борбе са пандемијом корона вируса COVID-19, свет у целини доживео је нови шок у 2022. години. Геополитичка и глобална енергетска криза изазвана избијањем ратних сукоба у Европи на територији Украјине, и потом на Блиском истоку у области Газе, праћена је глобалним економским поремећајима, изненадним скоком инфлације и трошкова живота, уз поремећај у ланцу снабдевања градова енергентима, што је озбиљно утицало на економске и друштвене прилике у градовима Европе, али и шире. Ови, још увек актуелни, оружани сукоби увели су читав свет у стање стреса, које се огледа кроз различите, локалне политичке и социоекономске неизвесности, о којима сведочимо и у Србији. Током 2023. године урбано становништво широм света суочавало се и са последицама екстремних временских прилика и природних катастрофа. Разорни земљотреси који су погодили територију Турске и Сирије имали су застрашујући биланс по становништво¹ и произвели су озбиљне хуманитарне и здравствене проблеме са којима су морале да се суоче не само погођене државе, већ и читава међународна заједница. Подручје Европе, па и Србије, у мају месецу 2023. године погађа талас „супер ћелијских олуја“ (Šavić, 2023), неуобичајеног метеоролошког феномена за ова подручја, које су донеле обимне падавине праћене грмљавином, али и јаким ударима ветра, што је за последицу имало не само поплаве и девастацију пољопривредних култура, већ и разарања у насељима и градовима Европе. Одмах потом, у јулу уследио је глобални топлотни талас са средњом дневном температуром од рекордних 17,23 °C². Бројни европски градови бележили су температуру од преко 40 °C³ са повећаним бројем здравствених интервенција и смртних случајева⁴ и шумских пожара у близини насеља и градова. Све учесталији и веома различити ексцеси захтевају брз, али и дугорочно ефективан одговор локалних заједница. Међутим, чини се да познати обрасци реаговања и решавања проблема не обезбеђују сигурност и отпорност заједница на потенцијалне проблеме у будућности.

¹ Према [подацима Светске здравствене организације о земљотресима](#) између 1998-2017, земљотреси су проузроковали скоро 750 000 смртних случајева широм света, више од половине свих смртних случајева повезаних са природним катастрофама. Више од 125 милиона људи погођено је земљотресима током овог временског периода, што значи да су повређени, остављени без крова над главом, расељени или евакуисани током ванредне фазе катастрофе (WHO, 2023).

² Од 1979. године, када је почело праћење средње глобалне температуре 3. јула 2023. први пут је прекорачила 17 °C, односно последњи забележени температурни рекорд од 16,94 °C забележен у 2016. Обзиром да је било више од 7 дана узастопно најтоплијих дана широм планете, овај догађај се може назвати [првим глобалним топлотним таласом](#) (Copernicus-CCS, 2023) и најтоплијом недељом у историји мерења, што потврђује и [Светска метеоролошка организација](#) у свом [извештају објављеном 3. августа 2023.](#) (WMO, 2023).

³ Према [извештају Copernicus платформе о топлотним таласима у јулу 2023](#) (Copernicus-CCS, 2023a) у деловима Грчке, јужне Италије, источне Шпаније, на Сардинији и Сицилији у јулу 2023. године забележене су температуре од 45 °C. Овај екстремни топлотни талас има више узрочника. Последица је антициклона, система високог притиска, који је доминирао горњим слојем атмосфере над јужном Европом. Системи високог притиска су повезани са смањеном облачношћу, што је омогућило да више сунчевог зрачења допре до површине планете, а дуги дани и кратке летње ноћи значе да је ефекат грејања максималан. Додатно, током јуна и почетком јула, Атлантски океан је био топлији од просека у већини својих басена, посебно у близини Северне Америке и Европе, а океански топлотни таласи могу утицати на обрасце атмосферске циркулације и такође могу загрејати ваздушне масе изнад њих.

⁴ У 2022. години забележено је преко 60.000 смртних случајева који се могу повезати са последицама топлотних таласа (Ballester, 2023)

Разматрање тренутно актуелних изазова урбане одрживости, повезује се са процесима глобализације, где се може идентификовати неколико доминантних феномена који су заправо међусобно тесно повезани, и чија генеза задире далеко у историју. Према мишљењу историчара **глобализација** је заправо „вишедимензионални процес трансформације људског друштва који преобликује планету миленијумима уназад“ (Steger, Benedikter, Rechlaner, & Kofler, 2023). Термин „глобализација“ појавио се најпре у пољу економских наука 1960-их година прошлог века, потом у пољу социологије 1970-их година, у покушају да се именује интензивирање повезаности и размене сваке врсте у модерном друштву, где се технолошки развој, посебно у области транспорта и информационо - комуникационих технологија (ИКТ), и урбанизација, виде као кључни, научно препознати, генератори овог процеса. Због тога се у јавном дискурсу⁵ процес глобализације најчешће се повезује са терминима „глобалне економије“ као метафоре трансформација светског тржишта робе и капитала или „глобалног села“ као метафоре интензивног повезивања и прожимања култура широм света. Међутим, занимљиво је да се 1990-их година отвара дебата о „глобализацији“ као предмету истраживања у оквиру новог научног поља глобалних студија, због оштре критике поједностављеног и једносмерног схватања глобализације као процеса „повезаности“, где се занемарује улога подједнако заступљених феномена „неповезаности“ у процесима планетарног историјског заплета (Wenzlhuemer, 2023).

Процеси глобализације генерисали су не само глобално тржиште и економију, већ и глобалне друштвене покрете и глобалну културу. Олакшана прекогранична трговина и инвестиције постале су нови су замајак економског и технолошког раста, подизања стандарда живота, али и интензивирања неравноправне расподеле богатства и пораста конкуренције и притиска на локалне привреде. Размена култура и идеја се убрзала кроз медије, интернет, путовања и интензивније међународне односе, али је дошло и до стапања култура и појачаних тензија између заговорника нових културних образаца и локалних идентитета, традиционалних вредности и обичаја. Коначно, на политичком плану створени су нови облици међународне сарадње и интеграције кроз мрежу светских организација, али су истовремено нарасли и сукоби протагониста глобализације са политичким актерима који сматрају да кроз овај процес губе суверенитет и контролу над својим друштвима. Процес глобализације индуковао је вишеструке глобалне феномене, а њихово разумевање подразумева сложено истраживачко трагање кроз научна поља више дисциплина које може имати више истраживачких праваца.

Обзиром да је овај водич намењен првенствено архитектама, наратив о изазовима урбане одрживости градиће од познатог и видљивог ка ширим граничним пољима сазнања других дисциплина, без претензија да се улази дубину открића у оквиру њих. Намера је да се кроз критички преглед објективних информација и садржаја кључних извора сазнања читаоцу открију зоне интердисциплинарних тензија или синергија, а кроз језгровитост и сликовитост наратива читаоц мотивише на сопствена трагања и откривања.

⁵ **Јавни дискурс** значи јавни форум, шира друштвена комуникација кроз коју људи у најширем смислу, могу изразити своје мишљење и забринутост у вези са неким феноменом, одлукама и процесом доношења одлука у друштву. За разлику од других врста дискурса, у којем појединци или групе комуницирају како би развили односе и приватне интересе, јавни дискурс је од виталног значаја за креирање јавне политике у друштву и темељ је демократије и плуралистичког друштва, кога карактеришу различите друштвене групе које имају различите перспективе на реланост. Јавни дискурс по дефиницији подстиче јавну дебату о било ком питању, и релевантан је за процес креирања политика у демократији. (Maragha, 2023)

Урбанизација и раст градова

„Раст ради раста је идеологија ћелије рака.“, [Едвард Аби, писац](#)

Урбанизација је термин којим се описује један највидљивијих глобалних феномена: промена образаца просторне дистрибуције и организације људских насеља. Бројни су узроци појаве феномена урбанизације. Суштински, овај феномен инициран је процесима глобализације, а може се свести на синтагму „локално мотивисане потраге за бољим животом“ која је током 20. и 21. века узроковала концентрисање становништва у урбане центре и пражњење руралних подручја (Zhang, 2016). У овом тренутку на Земљи живи 8 милијарди људи (Worldometer, 2023) и очекује се да ће у наредном периоду број људи на планети ће и даље расти. Према извештају Програма Уједињених нација за људска насеља „[Извештај о светским градовима 2022 – Предвиђање будућности градова](#)“ (UN-Habitat, 2022) просечно **55%** светске популације живи у урбаним срединама (UN-SC, 2023), а најурбанизованији континенти су Северна Америка са **82%** и Европа са **74%** популације која живи у урбаним подручјима (ИнфоБлок_1). Због тога се сматра да је будућност човечанства је несумњиво урбана (UN, 2019; UN-Habitat, 2020; OECD & EC, 2020; UN-Habitat, 2022). Међутим, често се поставља питање постојања доказа, односно утемељености овакве тврдње, обзиром да дефиниције градова или насеља, урбаних агломерација и метрополитанских области варирају у зависности од регулативних оквира земаља и региона, а начин на који се дефинишу границе града и статистичке методе пописа битно утичу на процену броја становништва неког насеља. Због тога је је Статистичка комисија Уједињених нација⁶ 2020. године усвојила „Препоруке о методи дефинисања градова, урбаних и руралних подручја“ (Eurostat, 2021)⁷ како би се омогућило глобално статистичко поређење.

Према методи утврђивања „степен урбанизације“ успостављен је систем класификације урбаних средина на територији неке земље, где се препознају пре свега три категорије: 1) **градови** (енгл. „*Cities*“) – густо насељена подручја, 2) **урбана насеља** (енгл. „*Towns*“) - подручја средњих густина, и 3) **рурална насеља** - односно ретко насељена подручја⁸. Оваква категоризација развијена је са циљем обухватања феномена урбано-рурално континуума, и подразумева прикупљање индикатора за све три категорије. Методологија препознавања категорија урбаних подручја повезује више показатеља као што су заузеће простора, тј. површину грађене средине, податке о броју становника, и густину насељености коришћењем просторне популационе мреже, а класификација у категорије обухвата најпре идентификовање функционалне урбане зоне или метрополитанског подручја, која потом укључује дефинисање зона путовања на посао око сваке урбане целине, како би се омогућио што реалнији глобални картографски приказ за праћење и поређење развоја урбаних насеља на планети (погледати [ИнфоБлок_1](#), [ИнфоБлок_2](#)).

⁶ [Статистичка комисија Уједињених нација](#), основана 1946. године, највиши је орган глобалног статистичког система, који окупља главне статистичаре из држава чланица из целог света. То је највише тело за доношење одлука за међународне статистичке активности, одговорно за постављање статистичких стандарда и развој концепата и метода, укључујући њихову примену на националном и међународном нивоу (UN-SC, 2023).

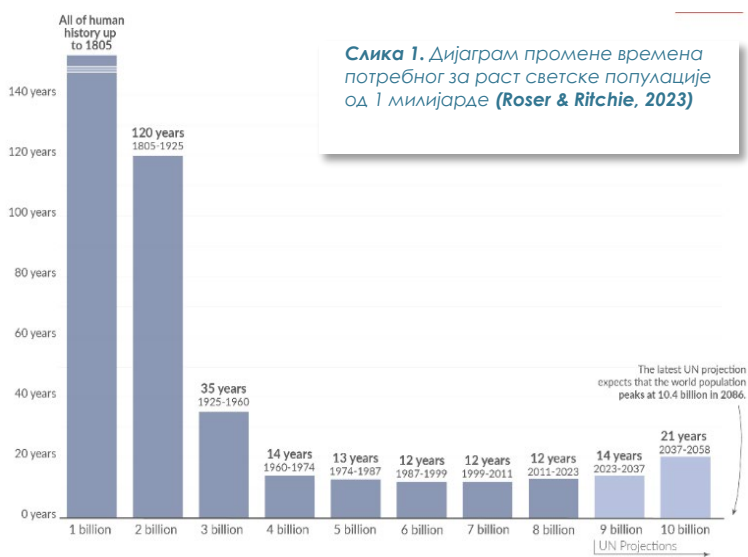
⁷ Ова публикација настала је као резултат заседања Статистичке комисије Уједињених нација, у које су биле укључени представници Eurostat-a – Статистичке канцеларије Европске уније, FAO - Организација Уједињених нација за храну и пољопривреду, OECD - Организација за економску сарадњу и развој, UN-Habitat - Програм Уједињених нација за људска насеља, ILO - Међународна канцеларија рада, и WB – Светске банке; (Eurostat, 2021)

⁸ У земљама са ниским и средњим приходима полу густа подручја често се описују као **периурбана подручја**, а у земљама са високим дохотком, обично се описују као **предграђа**. У оба случаја, ова подручја имају умерену густину и налазе се на прелазу између руралног подручја и урбаног насеља или града. (Eurostat, 2021)

ИнфоБлок 1. Урбанизација и глобални популациони трендови

[Статистички подаци о глобалном стању демографије и урбанизације могу се пратити у реалном времену и кроз интерактивне географске приказе преко платформи [worldometer](#), [citypopulation](#), [Our World in Data](#), [LuminoCity3D](#) и др.]

Укупан број људи на планети премашио је 8 милијарди и овај тренд наставиће се у наредном периоду (UN, 2019).

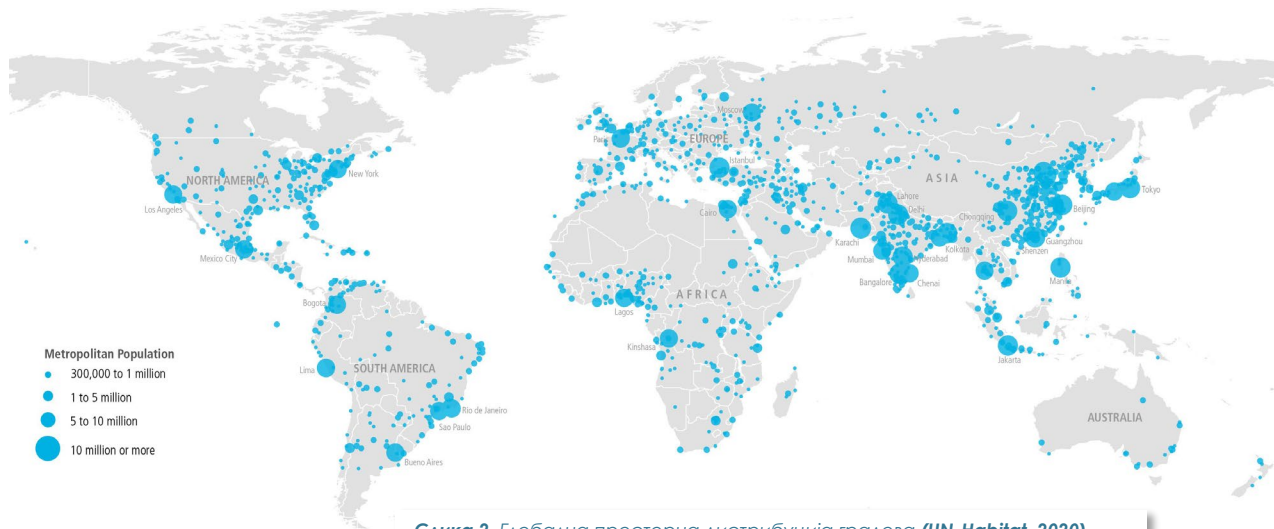

Слика 1. Дијаграм промене времена потребног за раст светске популације од 1 милијарде (Roser & Ritchie, 2023)

У прошлости број становника на планети је растао споро. Скоро седам векова је било потребно да се становништво удвостручи од 1/4 милијарде са почетка 9. века на 1/2 милијарде средином 16. века, а тек 1805. године свет достиже прву милијарду људи. Од тада, требало је само још 120 година да се достигне број од 2 милијарде (Слика 1).

Време удвостручавања становништва се потом битно смањује, а најбржи раст броја становника забележен је од 1974. до 2011. године, када се скоро у току једне деценије повећавао за по 1 милијарду. Према статистичким проценама, свет је сада премашио вршну стопу раста, тако да се очекује успоравање овог тренда у бидићности (Roser, 2019; Roser & Ritchie, 2023).

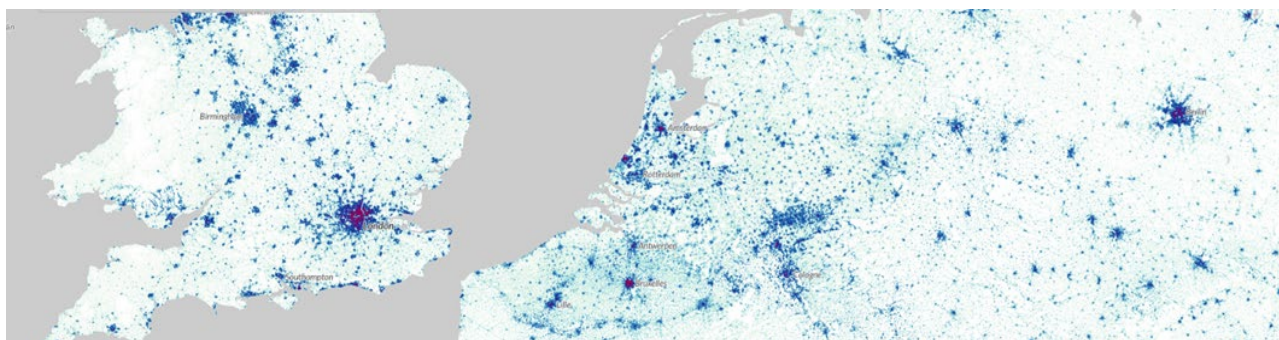
Према „Извештају о светским градовима 2022 – Предвиђање будућности градова“ (UN-Habitat, 2022), просечно 55% светске популације живи у урбаним срединама.

Слика 2. Глобална просторна дистрибуција градова (UN-Habitat, 2020)

Степен урбанизације континента је највећи у Северној Америци са 82% популације која живи у урбаним подручјима, потом следи Латинска Америка и Кариби са 81%, Европа са 74% и Океанија са 68%, док је ниво урбанизације у Азији приближно 50%.

Укупно 1934 градова са више од 300.000 становника регистровано је у 2020. години, обухватајући приближно 60% светске урбане популације, од тога (UN-Habitat, 2020): - 34 града са више од 10 милиона становника, - 51 град има популацију од 5 до 10 милиона, - 494 од 1 до 5 милиона, и 1355 од 300.000 до 1 милион. У последњих 50 година број градова са више од милион становника увећао се скоро 7 пута. Очекује се да ће до 2050. године, проценат урбане популације порастати са 55% на 68%, што значи повећање од 2,2 милијарде урбаних становника (Слика 2.). Према проценама Светске банке из 2015. године 1,5% површине планете под урбаним насељима је урбанизовано (WB-Open Data, 2023).

Слика 3. Густина насељености метрополитенских урбаних подручја (Извор: LuminoCity3D - World Population Density)

На овај начин омогућено је обухватање пуног обима израђеног подручја града, укључујући густе стамбене области изван граница општина, а метрополитенско подручје дефинисано је као град и његова комунална зона која се састоји од приградских, периурбаних и руралних подручја која су економски и социјално повезана са градом (UN-Habitat, 2020; Eurostat, 2021).

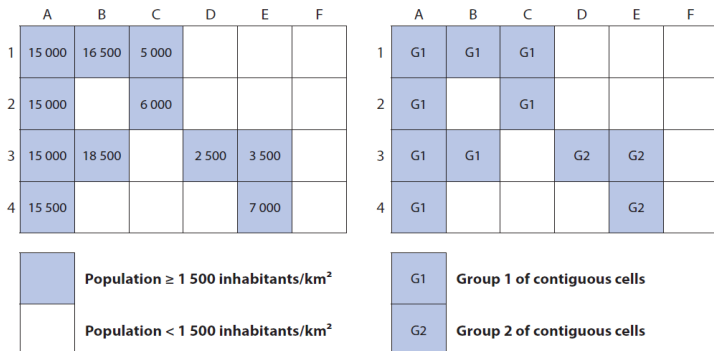
Анализа промена у старосној структури становништва указује на високе стопе раста и концентрације младе популације у урбаним насељима и градовима, што значи да ће у будућности већина становништва потицати из градова (Zhang, 2016). Занимљива је чињеница да је у развијеном свету процес урбанизације практично у завршној фази (ИнфоБлок_1, Слика 1). Успоредно урбанизације у већини развијених земаља бележи се још од 1950. године, када је започео је тренд пресељења људи из градова у рурална подручја, а процењује се да ће се 93% будућег раста урбаног становништва десити у земљама у развоју (Zhang, 2016), и то углавном у Африци и Азији (UN-Habitat, 2022), што значи да ће сви региони света постати урбанизованији. Међутим, свет се брзо трансформише не само у погледу раста броја становника које живи у урбаним срединама, већ и у просторном расту градова. У литератури овај феномен се означава као процес **субурбанизације**, који се односи на ширење приградских подручја ниске густине или **урбано ширење** (енгл. *Urban Sprawl*)⁹. Урбано ширење често карактеришу чисто стамбене зоне мале густине, дакле без неопходних услужних садржаја, ослоњене углавном на приватни аутомобил као средство транспорта (Zhang, 2016), а само је делимично узроковано потребама растућег броја становништва, а све чешће је резултат жеље за повећањем комфора животног простора. Анализе интегрисаних података кроз временске серије степена урбанизације, показују да је пораст броја све већих и гушћих градова и метропола директно условљен растом броја и густине становања, и сходно томе у највећем броју случајева неконтролисане стопе потрошње урбаног земљишта. Због урбаног ширења, многи градови су израсли ван граница територије своје општине, односно управне јединице (Zhang, 2016).

Анализа података степена урбанизације омогућила је боље разумевање урбанизације као глобалног феномена (OECD & EC, 2020). Глобално посматрано, становништво је све више концентрисано у великим метрополитанским областима у којима се од 2000. године бележи раст за више од 400 милиона становника. Занимљив је податак да је у 2015. години од 513 градова са популацијом изнад 1 милион, регистровано 271 градова (52,8%) који се налазе на мање од 100 км од неке обале, са уделом од 59,4% глобалне урбане популације, што говори обиму потенцијалних ризика у ситуацијама пораста нивоа вода. Брзи раст највећих градова ствара велике изазове у дефинисању политика организације и пружања квалитетних услуга инфраструктуре јавног превоза, приступачног становања и пружања социјалних услуга (OECD & EC, 2020). Додатно, од 2000. године на глобалном нивоу у 1/5 најразвијенијих урбаних области број становника се смањује, а очекује се да до 2050. то буде скоро 1/3, што поставља изазове без преседана за креаторе политике који треба да управљају падом на паметан начин, осигуравајући да на пр. образовне или здравствене јавне остану доступне становницима док се суочава са буџетским падом (OECD & EC, 2020).

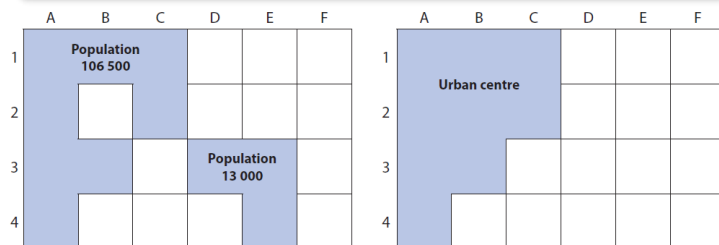
⁹ **Процес субурбанизације** почео је у значајном обиму 1920-их и убрзао се након Другог светског рата, посебно у Северној Америци. Експанзију приградских насеља потакнули су следећи фактори: (1) предграђа задовољавају однос трошкова новог становања и транспорта и расположивих прихода становништва; (2) повећана индивидуална мобилност аутомобилима; (3) предграђа пружају посебне животне услове које су становници желели и могли да плате, бежећи из пренасељених и све опаснијих градова; (4) огромна потражња за приступачним становањем; (5) незапосленост у главним градовима; (6) програми кредитирања породичних, засебних кућа у приградским насељима; (7) гарантована хипотека са фиксном каматом је у многим случајевима учинила јефтинијом куповину куће него изнајмљивање стана; (8) фаворизована изградња аутопутева у односу на масовни транзит; (9) раст криминала (Zhang, 2016).

ИнфоБлок 2. Методе класификације степена урбанизације и идентификовања урбаних центара

Основ класификације степена урбанизације је просторна популациона мрежа (енг. Grid) од једног км², тзв. мале јединичне просторне „ћелије“, у којима се идентификује се број становника на основу збира пописаних становника најмањих локалних просторних јединица које она обхвата (статистички кругови или у неким земљама месне заједнице), а потом се прорачунава густина насељености за сваку од њих. Свака ћелија може да припада искључиво једној од три класе: густо, средње, или ретко насељена (преко 30ст/км²). Потом се посматрају вредности густина у ћелијама у непосредном окружењу како би се одредио просторни обухват урбаног подручја одређеног степена густине насељености, односно утврдила величина простора које обухвата неки град, урбано или рурално насеље (Eurostat, 2021, pp. 33-47). Идентификација урбаних центара врши се у три корака и то:

Слика 4. Препознавање кластера ћелија високе густине насељености коришћењем ГИС-а (Eurostat, 2021, pp. 33-47)

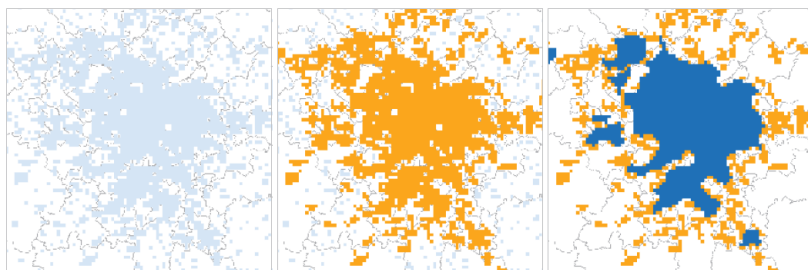

Слика 4. Идентификовање урбаних центара (Eurostat, 2021, pp. 33-47)

1) **корак - препознавање кластера** (групе или низа ћелија) високе густине – бирају се све ћелије са густином насељености од најмање 1.500 стан/км² (плаво, Слика 4). Потом се идентификује тип класе према вредностима густине насељености, на пр. групе G1 и G2 (Слика 4)¹⁰. Суседне ћелије групишу се према типу класе у један просторни ентитет уз правило је да дијагонални спој искључен. Основни алат за овај корак су географски информациони системи (ГИС).

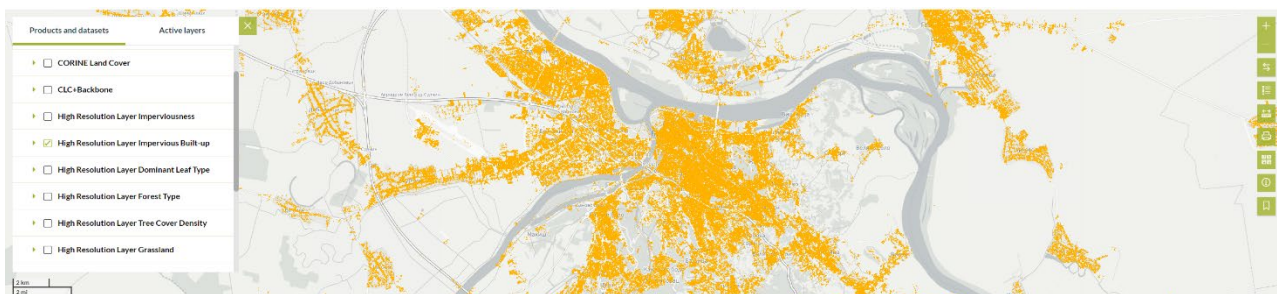
2) **корак - анализа кластера у односу на укупан број становника** где се бирају само оне групе суседних ћелија које заједно имају најмање 50.000 становника (Слика 5). У овом примеру група G1 се сматра урбаним центром јер има популацију од 106.500 становника, док G2 није урбани центар јер има само 13.000 становника.

3) **корак - дефинисање граница кластера** подразумева попуњавање празнина применом „итеративног правила већине“¹¹. Ово правило се примењује на појединачне урбане центре, односно само на ћелије за одређени урбани центар, а не ћелије других оближњих урбаних центара, јер урбани центри понекад могу бити суседни због високих густина, али их не треба комбиновати и треба да остану одвојене целине.

Слика 5. Визуелизација урбаних кластера кроз ГИС: светло плаво - ћелије малих густина 300 ст/км²; наранџасто - кластери средњих густина 300-1.500 ст/км² и мин. 5.000 становника; тамно плаво - кластери великих густина мин. 1.500 ст/км² и више од 5.000 становника (Eurostat, 2021, pp. 33-47)

Ова методологија је у складу логиком географских информационих система (ГИС)¹² и омогућава интегрисање показатеља степена урбанизације са другим геопросторним подацима који се прикупљају другим методама, чиме се на пр. омогућава порорачун загађености ваздуха и удаљеност до најближе здравствене установе.

Слика 6. Просторни приказ степена урбанизације метрополитенског подручја Београда (Copernicus-UA, 2023) (<https://land.copernicus.eu/en/map-viewer/>)

¹⁰ „Ћелијама“ које имају најмању вредност може се додати атрибут 50% изграђености (Eurostat, 2021, pp. 33-47);

¹¹ „Правило већине“ је уведено да би се: - у територију урбаног центра додале области које имају мању гуштину насељености али су окружене густо насељеним ћелијама као што су индустријске и комерцијалне области, саобраћајна чворишта, паркови и урбане шуме; - лакше пратили индикатори циљева одрживог развоја. На пример, на овај начин се лакше мери удео урбаних зелених површина, или укупна површина коју треба да опслужују (или пређу) линије јавног превоза итд. (Eurostat, 2021, pp. 33-47)

¹² „Отворени“ глобални подаци ГИС-а о људским насељима могу се погледати и преузети са [GHSL - Global Human Settlement Layer](https://ghsl.globalhumansettlementlayer.org/)

Расподела становништва по урбаним областима зависи од степена економског развоја, а структура и просторни распоред градова и урбаних насеља важна је за регионално економско позиционирање (OECD & EC, 2020). Развијене економије се у великој мери ослањају на градска подручја као средишта „привреде услуга“, док у земљама са средњим и ниским дохотком становништво „производне привреде“ концентрише у неколико урбаних центара узрокујући неравномеран територијални развој. Уочено је да је у богатијим регионима, са већим бројем урбаних становника, уравнотеженија дистрибуција становништва по насељима чиме се смањује регионална неједнакост. Са друге стране, у земљама са средњим дохотком, бруто домаћи производ (БДП) по глави становника у већини урбаних региона је двоструко већи од региона са најмање урбаних насеља. Разлика у људском капиталу између региона са највише и најмање урбаних насеља је велика. Према истраживањима из 111 земаља, становници градова уживају боље услове живота него људи који живе на другим местима, мање пате од здравствених проблема, уживају више економских могућности и имају већи приступ услугама и технологији. Међутим, са друге стране, становници града су више изложени криминалу и насиљу, и бројним „урбаним болестима“ услед загађења ваздуха, гојазности итд. (OECD & EC, 2020). Повећање степена урбанизације директно утиче на развој саобраћајне и друге инфраструктуре и модерних технологија. На пример, на глобалном нивоу, удео становника у градовима са редовним приступом интернету је скоро 50% већи од удела становника села. У земљама у развоју, обезбеђивање комуналних услуга као што су вода за пиће или струја, образовање и здравство је по правилу боље у градовима него у руралним подручјима или градовима и полугустим подручјима. Са друге стране, у земљама у развоју, посебно у Африци и Азији изазов развојних политика су високе стопе фертилитета, која је у руралним подручјима 50% већа него у градовима, јер ако се стопа фертилитета задржи, раст становништва у подсахарској Африци подстаћи ће раст мега-градова и према томе потребе за великим инфраструктурним инвестицијама, што ће јавне ресурсе ставити под оптерећење (OECD & EC, 2020).

У Србији се степен урбанизације не прати, нити процењује на овај начин¹³, иако су проблеми урбанизације препознати у оквиру [Стратегије одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године](#) (РС-МГСИ, 2019) и касније у [нацрту Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године](#) (РС-МГСИ, 2021). У просторно-функционалној организацији мреже насеља у Србији доминирају мали урбани центри са, на први поглед, повољним размештајем, међутим подробнија анализа концентрације становништва и функција у њима указује на бројне проблеме. Несклад између становништва водећег и осталих урбаних центара говори да Србија нема правилно и равномерно развијен урбани систем, тј. да токови урбанизације нису правовремено усмеравани ка равномернијој просторној дистрибуцији (РС-МГСИ, 2021). Констатовано је да се просторна диспропорција урбаних функција испољава кроз повећање њиховог броја у свега неколико најзначајнијих урбаних подручја Србије, што је условило значајно смањење функционалних капацитета других урбаних подручја и урбаних центара, и довело до тога до тога да становништво није у могућности да задовољи своје потребе, па се одсељава у друга места, односно у иностранство (РС-МГСИ, 2021). На пример, диспропорција

¹³ Одређивање територијалних јединица и уређење територијалне организације државе регулисано је [Законом о територијалној организацији РС](#). Према овом закону јединице локалне самоуправе (ЈЛС) (ова формулација повезана је са [Законом о локалној самоуправи РС](#)) могу бити **општине, градови и град Београд**, а њихову територију чине **насељена места** чије су границе одређене подручјем катастарских општина која улазе и њихова састав, а границе ЈЛС утврђене су границама свих катастарских општина која улазе у састав насеља (погледати веб портал [ГеоСрбија](#) Републичког геодетског завода РС). Овакав систем територијалне организације повезан је са наслеђеним административним системом националне статистике и у поређењу са логиком мерења степена урбанизације сматра се застарелим приступом, те се због тога се спроводи реформа и процес усклађивања са [европском номенклатуром статистичких територијалних јединица](#) (РС-РЗС, 2010).

у демографској величини Београда и осталих већих градова одсликава некохерентност и асиметричности урбаног система Србије, јер у Београду живи скоро 1/3 (27,3% у 2021. години) урбаног становништва Србије са учешћем у укупном БДП-у Републике Србије (РС) од 40,2% (ГБ-ЗИС, 2023). Диспропорција у демографској величини Београда, где живи 27% укупне популације Србије и осталих већих градова је последица миграторних кретања услед депопулације и смањења функцијских капацитета урбаних центара (РС-МГСИ, 2021). Процењује се да у Србији око 61% укупне популације живи у урбаним насељима, док је у руралним подручјима регистровано континуирано старење и смањење броја становника (РС-МГСИ, 2021). Од укупног броја насеља на територији Србије у периоду 2002-2011. године, у око 73,5% свих насеља регистрован негативан миграциони салдо, односно исељавање доминантно младих радно способних лица (20-34 године), а 96,4% локалних самоуправа бележи дубоку и најдубљу демографску старост. Интензивна емиграција у иностранство, која се одвијала истовремено са унутрашњим пресељавањем добила је размере егзодуса. У првој деценији 21. века из Србије се иселило око 150.000 лица или у просеку 16.000 годишње, просечне старости 28,7 година, од којих је 1/5 са високом школом или факултетом (РС-МГСИ, 2021). Истиче се да „... узроци поларизације територије Србије нису само интерни, већ су све више под утицајем ширих регионалних и међународних економских токова. Већину страних инвестиција привлаче управо они центри коју су и конкурентнији - са развијеним функцијама, инфраструктурно одлично повезани, са млађом и образованом радном снагом и др.“, што показује да се развојни трендови Србије могли препознати у оквиру претходно описаних трендова глобалне економије који су карактеристични за средње и мање развијене земље (OECD & EC, 2020). Дакле, депопулација се сагледава не само као проблем смањења броја становника, већ и урушавања баланса у структури квалитета радне снаге, обзиром на изражено исељавање најквалитетније радне снаге, које ће се наставити и у будућности. То узрокује смањење броја и просторног димензија функција урбаних центара, што се види као узрок поларизацијског ефекта урбанизације, који је просторно манифестован демографском и економско-функцијском концентрацијом подручјима великих градова.

Од 2008. до данас, у Србији је дошло до повећања нивоа урбанизације пре свега знатним ширењем периурбаних подручја, углавном спонтаним и стихијским процесом масовне бесправне изградње, а као главни покретачи ових процеса виде се „миграције, потреба за повећањем стамбене површине по становнику, као и утицаји процеса глобалне финансијализације“ (РС-МГСИ, 2021), уз раније констатовано одсуство реалне политике грађевинског земљишта и механизма управљања грађевинским земљиштем (РС-МГСИ, 2019). Наглашава се проблем изразите неефикасности коришћења грађевинског земљишта као највреднијег дела физичког територијалног капитала урбаних насеља (Zeković & Vujošević, Građevinsko zemljište, 2009; Zeković & Vujošević, 2018). Према показатељу потрошње грађевинског земљишта по становнику, Србија спада у ред светски изразито екстензивних корисника грађевинског земљишта са потрошњом око 1,000 м²/становнику, а мала густина становништва по хектару услед стихијског урбаног ширења довела је до опадања квалитета уређености и идентитета урбаних простора и пораст урбанистичког хаоса у рубним урбаним зонама и приградским насељима, и пад вредности некретнина, што су све показатељи нерационалног коришћења грађевинског земљишта (Petovar K. , 2010; РС-МГСИ, 2019). Истиче се да је глобална економска криза интензивирала процес масовне бесправне изградње кроз „раст балона непокретности и бума грађевинског земљишта“ што је до 2021. године резултирало изградњом 2,05 милиона незаконито изграђених објеката у Србији, уз

спорадичан ниво легализације¹⁴ (РС-МГСИ, 2021). Феномен урбаног ширења захватио је све веће урбане центре у Србији, и повезан је са повећаном употребом енергије, загађењем и загушеношћу саобраћаја и инфраструктуре, падом посебности идентитета и кохезивности локалне заједнице, повећањем физичког и еколошког отиска метрополитенских подручја, доводећи до уништавања станишта дивљих животиња и до фрагментације преосталих природних урбаних подручја (РС-МГСИ, 2021). На основу анализе података доступних у оквиру [Copernicus](#) платформе¹⁵ у структури антропогених површина које захватају око 9% укупне територије Србије¹⁶, највеће учешће у изграђеним површинама имају класе дисконтинуирано изграђеног земљишта врло ниске густине (19%), као и нецеловита урбана подручја средње и ниске густине изграђености (30%), на основу чега је процењено да је укупан пораст површина насеља, од 2012. до 2018. године износио свега око 2%, највише у околини Београда и Новог Сада. **Дакле, неконтролисани раст урбанизације у том периоду у Србији обухватао је 49%, односно 1/2 од укупно изграђених површина.**

Дакле, урбани систем насеља на територији Србије оцењује се као некохерентан и асиметричан, а као најзначајнији проблеми и развојни изазови развоја и уређења урбаних насеља у Србији издвајају се (РС-МГСИ, 2021):

1. Вишедеценијска пракса масовне нелегалне („неформалне, „бесправне“, „дивље“) изградње, која је последица специфичних економских и социјалних проблема, а истовремено и узрок низа других, укључујући и еколошке.
2. Тренд ширења грађевинских подручја насупрот жељеној компактности градова, који је повезан са нерационалним и неефикасним коришћењем грађевинског земљишта и недовољним финансијским средствима за његово уређење (припремање и опремање).
3. Погушћавање већ изграђених делова урбаних насеља – попуњавање простора уместо интерполације, које није одраз повећања броја становника и корисника простора.
4. Недовољно развијене мреже, дотрајалост, недовољност капацитета постојеће комуналне инфраструктуре, где су посебно су значајни проблеми у области снабдевања водом, одвођења отпадних вода и управљања отпадом, а у већим урбаним центрима и у области унутрашњег градског саобраћаја.
5. Тенденција смањивања отворених простора и зелених површина узурпацијом постојећих површина за потребе изградње и недовољним планирањем нових, као и низак квалитет уређења и одржавања постојећег јавног неизграђеног (зеленог и отвореног) простора.
6. Недовољно ефикасно урбанистичко планирање које често губи из вида укупан квалитет урбаног простора као основни циљ и занемарује стандарде, те уместо квалитета планских решења, циљ планирања постаје процедурално спровођење планског документа и издавање одговарајућих дозвола. Такав приступ, уз скроман квалитет урбаног дизајна, ниску архитектонску културу¹⁷ и недовољно развијену суштинску партиципацију грађана, доприноси смањењу квалитета живота и грађене средине, губљењу идентитета урбаних насеља и деградацији урбаног културног предела у целини.

¹⁴„Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре припремило је прву базу незаконито изграђених објеката (2.05 милиона или 43.42% укупног броја објеката у 2017. години). У структури пописаних и категорисаних објеката у Републици Србији доминирају стамбени (47.6%) и помоћни (35.2%), за којима следе економски (11.92%) и пословни (1.89%) објекти. **Незаконито изграђени стамбени објекти чине 47.24% од укупног броја стамбених објеката, тј. сваки други стамбени објекат је нелегално изграђен.**“ (РС-МГСИ, 2023)

¹⁵ Урбани атлас [Urban Atlas – UA](#) (Copernicus-UA, 2023) и [CORINE](#) мониторинг коришћења земљишта (Copernicus-CLC, 2023)

¹⁶ Према подацима Републичког геодетског завода 2019. године, било је 6943 км² и 51 ха грађевинског земљишта, што је чинило око 9% укупне територије Републике Србије (РС-МГСИ, 2019)

¹⁷ Ово је био кључни повод за доношење [Националне архитектонске стратегије од 2023-2035](#), (РС, 2023а) која је усвојена у 2023. години

Бројни српски истраживачи бавили су се овим феноменом деценијама уназад и скретали пажњу на дубоке последице неконтролисаног урбаног раста (Petovar, 1984; Kaćanski Udovičić, 1990; Selinić, 2005) у виду интензивног ширења појединих урбаних насеља и сложени феномен бесправне изградње огромних и турбулентних размера, углавном због недоследне примене просторних и урбанистичких планова, или без планова углавном на рачун пољопривредног земљишта (РС-МГСИ, 2019; РС-МГСИ, 2021). У оваквом просторном развоју урбаних насеља испољени су проблеми узурпације јавних простора, подстандардног квалитета становања и комуналне опремљености, нарушавања квалитета животне средине и социјалне сегрегације¹⁸ (Pucar, Petrović, & Simonović Alfirević, 2019). Велике површине рубних урбаних и приградских подручја оптерећене су непланском или неквалитетном физичком структуром, чија је последица расплињавање урбаних насеља. Подстандардни и плански нерегулисани делови урбаних насеља најчешће немају добро решене везе са централном и другим урбаним зонама. Кључни проблеми са којима се суочавају су: неправилна мрежа подстандардних и небезбедних саобраћајница унутар насеља; недостатак или нелегално изведени водови техничке и комуналне инфраструктуре; апсолутни недостатак јавних простора и зелене инфраструктуре, слаба опремљеност и доступност објеката и услуга социјалне инфраструктуре, нарочито оних који се тичу задовољења основних потреба становништва као што је образовање, здравствена и социјална заштита, култура, јавна управа и др. (Pucar, Petrović, & Simonović Alfirević, 2019). Међутим, у бесправно изграђеним четвртима и насељима могу се наћи и луксузни резиденцијални објекти и вишепородичне стамбене зграде што отежава савремено уређење ових насеља. У случају читавих насеља, насталих спонтаним насељавањем рубних градских подручја на земљишту неадекватне намене и са спорним статусом права коришћења, временом је долазило и до накнадне урбанизације којом је покушана њихова обнова и санација штетних последица по шире окружење. Искуства су показала да се радило о заправо изнуђеним решењима којима се настале штете од нелегалне градње само делимично ублажавају (Pucar, Petrović, & Simonović Alfirević, 2019).

„Одрживост је у Србију стигла скоро, и са великим закашњењем у односу на многе земље Европе. Иако се термином барата већ скоро две деценије, тек се онедавно приступило изради неких од кључних докумената одрживог развоја или пак преиспитивању стања у земљи са становишта одрживости. Овакво стање произилази из ниског познавања или неразумевања проблематике одрживости, усвајању или постојању других приоритета док се „прелазак“ на одрживи развој одлаже, непостојању средстава за прелазак на одржива решења, а често и негирањем одрживости као „одрживе“ филозофије развоја.“ (Bajić Brković, 2010)

¹⁸ „Основна одлика подстандардних четврти, искључиво ромског становништва, јесте да њихови становници припадају најсиромашнијим деловима друштва, потиснутим и одбаченим из регуларног урбаног живота, најчешће без образовања, сталног запослења, углавном без могућности да побољшају свој социјални и економски положај. Недостатак основне урбане инфраструктуре додатно погоршава постојеће услове живота и здравље становника, а загађује животну средину подстандардног насеља и његовог урбаног окружења. За становнике ових насеља проблем представља и доступност услуга основне социјалне инфраструктуре - основног образовања, здравствене и социјалне заштите.“ (Vukсанović-Macura & Macura, 2007)

Светски енергетски изазов

“Не постоји енергетска криза, само криза незнања.”, Р. Бакминстер Фулер, архитекта

У последњих неколико година у глобалном јавном дискурсу више него икада раније говори се о енергетској кризи, а непосредни повод су актуелни геополитички сукоби. Међутим, човечанство се суочава са глобалном енергетском кризом много дужи период, с обзиром на стални раст глобалне потражње за енергијом, услед повећања светске популације која је прешла осам милијарди људи и стално расте и континуиране зависности производње и транспорта од фосилних горива. Када је глобална производња нафте у питању, у раду [„Преломна тачка за нафту је прошла“](#) Мареј и Кинг истичу да од 2005. производња конвенционалне сирове нафте не може више да прати раст потражње, јер је глобални производни капацитет достигао плафон од 75 милиона барела дневно, што за последицу има нееластичност тржишта нафте и непредвидиво колебање цена (Murray & King, 2012). Ипак, савремени начин живота, и индивидуални и друштвени, озбиљно зависи од обиља, погодности и потенцијала енергетских ресурса којим цивилизација располаже, а живот без енергије, чак и на десет минута, оставио би неизбрисив отисак на свакодневним активностима.

Са друге стране, прекомерно сагоревање фосилних горива не само да исцрпљује ограничене природне ресурсе планете, већ доводи до сталног повећања емисије угљен-диоксида (CO₂) што је кључни узрок повећања просечних глобалних температура (IPCC, 1992; IPCC, 2001). Деценијама уназад научници упозоравају на овај тренд, који ће ако се не преокрене, резултирати великим променама светске климе са негативним ефектима на целокупно друштво и економију, што ће у том случају енергетски изазов ставити на врх изазова глобалне одрживости (Coyle & Simmons, 2014). Међувладин панел за климатске промене (енг. [Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC](#)¹⁹) у свом првом извештају пружа научне доказе повезаности наглог раста температуре крајем 20. века и почетком 21. века са растом концентрације гасова са ефектом стаклене баште (енгл. [Greenhouse Gases - GHG](#)), посебно угљен - диоксида (IPCC, 1992). Пре модерне индустријализације, нивои концентрације угљен-диоксида у атмосфери били су на релативно стабилном нивоу од 280 ppm²⁰, али током последњих деценија дошло је до континуираног раста емисија CO₂ до нивоа који су сада на нивоу 420 ppm, што значи да је дошло до [укупног повећања од 40%](#), са годишњом стопом раста од 2,3% (Coyle & Simmons, 2014). У скоријим извештајима IPCC-а истиче се прогноза да ће, уколико се ништа не предузме, до средине века доћи до нивоа атмосферског CO₂ од 560 ppm, које ће довести до повећања глобалне просечне температуре од најмање 2,2°C (IPCC, 2001; IPCC, 2018).

Обзиром да и повећање од 2°C у односу на преиндустријске нивое може довести до значајних светских климатских промена са штетним друштвеним, људским и економским утицајем, Међународна агенција за енергију (енгл. [International Energy Agency](#), у даљем тексту IEA) је 2009. године предложила план под називом “Сценарио 450” (IEA, 2009) са одлучним акцијама које треба предузети да би се GHG концентрације у Земљиној атмосфери дугорочно ограничиле на 450 ppm CO₂, чиме би се пораст глобалне температуре могао зауставити на око 2°C изнад пред-индустријских нивоа. Овај план до 2030. године подразумева

¹⁹ више о овој организацији биће речи у у наредном делу [_ Урбани климатски изазов](#)

²⁰ „ppm” је скраћеница од „parts per million”, што је на српском језику „делови на милион” и изражава меру броја молекула угљен-диоксида на милион молекула сувог ваздуха.

увођење енергетски ефикасних технологија, енергетских технологија са ниским садржајем угљеника, побољшану интеграцију производње кроз обновљиве изворе енергије, повећање нуклеарне енергије као извор за основна енергетска оптерећења и уградњу енергетских постројења која имају способност издвајања и складиштења CO₂. У друмском саобраћају, план заговара прелазак са садашњег биланса више од 99% возила на погон са унутрашњим сагоревањем на најмање 60% хибридних и електричних возила (IEA, 2009). Поред овог плана, IEA предложила је и низ политичких сценарија, који би требало да допринесу различитим исходима у глобалној клими (IEA, 2012), јер како Којл и Симонс наглашавају:

„ ... када је у питању енергетска ситуација свет је тренутно у тешкој ситуацији и то пре свега због несклада два кључна фактора технологије и политике“, међутим, „ ... заједно, на намеран, практичан и координисан начин, они могу бити подстицај за нову и далеко супериорнију енергетску будућност, што свету никада није било потребно више него данас“ (Coyle & Simmons, 2014).

Дакле, изазови у енергији и клими су оба глобалне природе и захтевају усклађену акцију и координацију изван државних и континенталних граница (Coyle & Simmons, 2014).

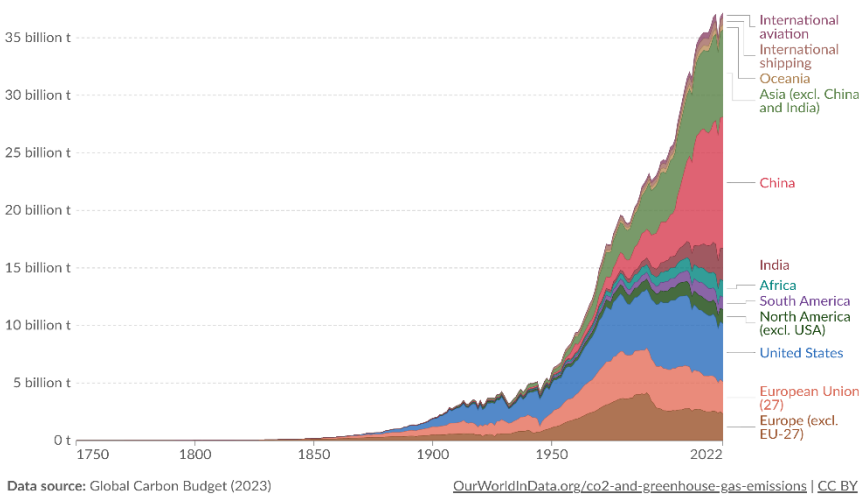
Просперитет је примарни покретач емисије CO₂, али је такође јасно да енергетска политика и технолошки избори чине разлику (Ritchie & Roser, 2024). Више од 75 % емисије CO₂ потиче од сагоревања фосилних горива, углавном угља, нафте и природног гаса, а Кина, Сједињене Америчке државе (САД), Европска унија, Бразил, Индонезија, Русија и Индија заједно производе око 60% емисија CO₂ са својих 55% светске популације (Coyle & Simmons, 2014) (погледати [ИнфоБлок_3](#)). До сада су земље са високим животним стандардом имале висок угљенични отисак. Међутим, у последње време појављују се велике разлике у емисијама по глави становника, чак и између земаља са сличним животним стандардом. Избор извора енергије овде игра кључну улогу²¹. На пример, у Француској много већи удео електричне енергије се производи из нуклеарних и обновљивих извора, док се отприлике половина електричне енергије у Немачкој добија из фосилних горива. Ипак, *у овом тренутку угаљ, нафта и природни гас и даље играју виталну улогу у глобалном енергетском билансу* јер, више од 80% процената светских потреба за енергијом потиче од фосилних горива, а главни састојци су нафта (33%), угаљ (28%) и природни гас (21%). Осим забринутости око емисија из сагоревања фосилних горива, постоји континуална и све већа глобална забринутост у вези са могућностима задовољења тржишне потражње:

„... поставља се важно питање да ли оне [развијене чисте технологије угља] могу да надокнаде растући угљенични отисак, обзиром на раст обима укупне светске потражње за енергијом, и економских улагања потребних за имплементацију таквих технологија и трком са временом да се минимизира штета која је резултат континуиране употребе енергије из фосилних горива“ (Coyle & Simmons, 2014).

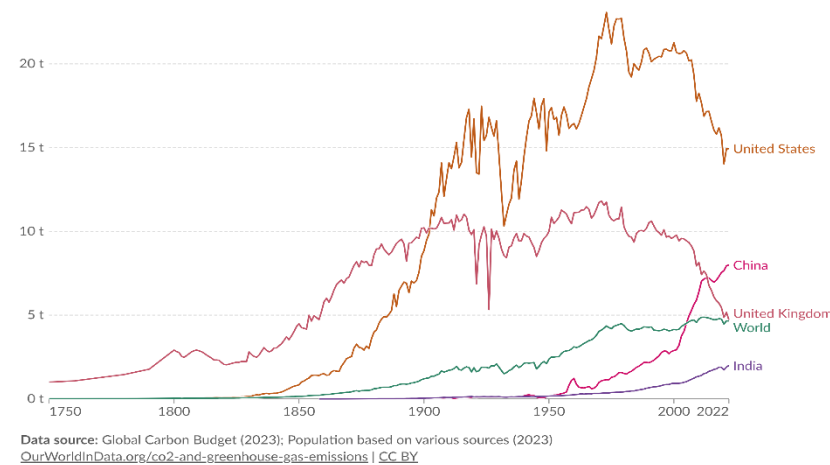
²¹ Дугорочно посматрано, западне индустријализоване земље сnose много већу одговорност за претходне емисије. До половине 20. века за више од 85% CO₂ емисија биле су одговорне САД и Европа. Међутим, у другој половини 20. века бележи се пораст емисија највише у Азији, односно Кини, док су САД и Европа смањиле своје годишње учешће у емисијама CO₂ на једну трећину, за другу трећину одговорна је Кина, а све остале земље за последњу трећину (Ritchie & Roser, 2024). Међутим, ако се трага за узроцима или одговорностима мора се узети још један показатељ у обзир, а то је годишња количина емитованог CO₂ по глави становника, где су највећи светски емитери CO₂ по глави становника земље које производе нафту Катар, Уједињени Арапски Емирати, Бахреин и Кувајт (око 18 т CO₂ /ст) иако су због релативно малобројне популације њихове укупне годишње емисије ниске. Значајни резултати постигнути су захваљујући усвајању [Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама](#) (UNFCCC, 1992), што је довело до тога да је 191 држава постала потписница „[Кјото протокола](#)“ је крајем 2011. године²¹ (UNCC, 2023) и тиме се обавезала да ће постићи одређене националне циљеве за смањење GHG емисија.

ИнфоБлок 3. Емисије гасова стаклене баште (GHG)

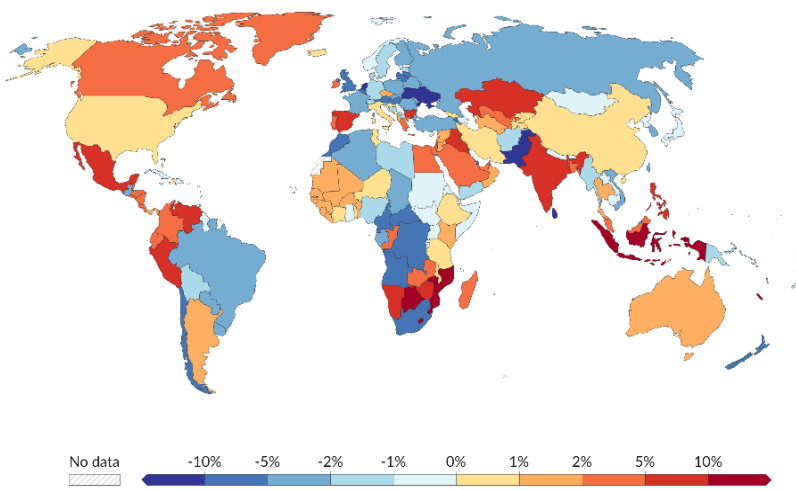
Слика 8. приказује изглед интерактивног графикона за анализу глобалних емисија CO₂ по регионима, који омогућава да се преласком „миша“ по графикону добију детаљнији подаци. Анализом података може се уочити да су све до дубоко у 20. век у глобалним емисијама доминирале Европа и САД. Године 1900. више од 90% емисија произведено је у Европи или САД; чак и до 1950. године чиниле су више од 85% емисија сваке године. Међутим, последњих деценија ово се значајно променило.

Слика 7. Годишње емисије CO₂ по регионима света, (Ritchie & Roser, 2024) Извор: <https://ourworldindata.org/grapher/annual-co-emissions-by-region>

Слика 8. Годишње емисије CO₂ из фосилних горива и индустрије, (Ritchie & Roser, 2024) Извор: <https://ourworldindata.org/grapher/annual-co2-emissions-per-country>

Слика 9. Годишња промена у процентима у емисији CO₂ у 2022. години, (Ritchie & Roser, 2024) Извор: <https://ourworldindata.org/grapher/change-co2-annual-pct>

У другој половини 20. века уочава се значајан пораст CO₂ емисија у остатку света, посебно широм Азије, а пре свега у Кини, а САД и Европа сада чине мање од једне трећине емисија (Ritchie & Roser, 2024).

Слика 10. приказује изглед интерактивне географске мапе за анализу удела сваке земље у глобалним емисијама. Користећи временску линију на дну мапе, може се пратити како се променила просторна дистрибуција емисија CO₂ од 1750. године. Може се уочити да се расподела емисија значајно променила током времена.

Уједињено краљевство је, као прва индустријализована земља, све до 1888. године било највећи емитер на свету када су га претекле САД. Многи од највећих светских емитера данас су у Азији. Међутим, брзи пораст емисија у Азији догодио се тек последњих деценија. Растуће CO₂ емисије су историјски нус-производ позитивних побољшања услова живота људи. На пример, од 1950. године очекивани животни век у Азији се повећао за више од 30 година, дошло је до драматичног пада екстремног сиромаштва и први пут је већина њеног становништва добила формално образовање.

Свет тренутно емитује више од 35 милијарди тона CO₂ годишње из сагоревања фосилних горива (Ritchie & Roser, 2024). Земље са највећим емисијама CO₂ по глави становника, које су више насељене а самим тим имају високе укупним емисијама, су САД, Аустралија и Канада које у просеку имају емисије које су око 3 пута веће од глобалног просека (око 18 т CO₂ /ст), а многе земље у Европи имају много ниже емисије као што је Шведска (око 3,6 т CO₂ /ст). Занимљиво је да Немачка, Пољска и Чешка емитују више од 8 т CO₂ /ст, исто као и Кина, а у Србији се емитује око 6 т CO₂ /ст (Ritchie & Roser, 2024).

Међутим, смањење емисије CO₂ је истовремено важно за осигурање услова живота будућих генерација. Иако све земље морају да раде колективно на овом проблему, деловање највећих емитера биће од суштинског значаја за будућност, јер Кина, САД и 28 земаља ЕУ чине више од половине глобалних емисија (Ritchie & Roser, 2024).

Историјски посматрано људска зависност од фосилних горива²² почиње од преиндустријских цивилизација, током којих је дрвени угаљ прерађиван хиљадама година да би се топило гвожђе и бакар. У 18. и 19. веку, међутим, кокс и угаљ су постали примарни енергетски ресурси који су покретали индустријску економску и друштвену револуцију. Ипак, то је доба када је први пут дошло до препознавања штете од смога услед прекомерног сагоревања угља, који је утицао и на здравље људи и на природну средину (Coyle & Simmons, 2014). Занимљиво је, како Којл и Симонс истичу, да су баш ове последице биле основ за покретање и напредак научног знања и открића о свету природе, укључујући науку о Земљи, науку о атмосфери и метеорологију, захваљујући којима је дошло до модерног разумевања климатских промена и ефеката GHG гасова (Coyle & Simmons, 2014). Негативни ефекти коришћења угља иницирали су истраживања о могућности експлоатације природног гаса²³ као алтернативе. Највеће доказане резерве гаса на свету налазе се у Русији, која је највећи светски произвођач природног гаса, а потом у Ирану, Катару, Саудијској Арабији и Уједињеним Арапским Емиратима. У специјалном извештају IEA под насловом „Златна правила за златно доба гаса“ (IEA, 2013) истиче се подељеност мишљења, јер иако се шире коришћење природног гаса види као начин да се обезбеди енергетска сигурност, са друге стране постоји забринутост због потенцијалне штете по животну средину услед хидрауличког фрактурисања (процес убризгавања воде, песка и/или хемикалија у бунар ради разбијања подземних стена како би се ослободиле резерве нафте или гаса)²⁴. У том смислу, констатовано је да су потребна већа улагања у енергетски ефикасне технологије, технологије са ниским садржајем угљеника, обновљиве технологије, нуклеарну енергију и технологије за „хватање“ и складиштење угљеника.

У сектору транспорта, повећана ефикасност возила заједно са постепеним преласком, са конвенционалне технологије на нафту на хибридне и друга напредна возила, као и примена биогорива у ваздушном и земаљском транспорту, који имају значајно различите спецификације горива, обећавају проширење тржишта горива и диверсификацију на нове изворе енергије (IEA, 2013). Примењена истраживања махом су фокусирана на развој технологија коришћења обновљивих извора енергије (од производа до тржишта) укључујући соларну фото напонску, ветар, морску и геотермалну енергију, док будућност нуклеарне енергије и развој паметних мрежа и супер мрежа и даље представљају кључна истраживачка питања са којима се суочавају данашњи инжењери, али и креатори политика (Deutch & et.al., 2009)²⁵. Међутим, земље широм света имају и амбициозне планове да прошире своје

²² Фосилна горива настају природним процесима као што је анаеробно разлагање закопаних мртвих организама, кроз излагање топлоти и притиску у Земљиној кори током временских периода од милион година. Фосилна горива са високим процентом угљеника укључују угаљ, нафту и гас. Фосилна горива су необновљиви ресурси јер су потребни милиони година да се формирају, а резерве се троше много брже него што се праве нове. Сагоревањем фосилних горива производи се преко 22 милијарде тона угљен-диоксида CO₂ годишње, али се процењује да природни процеси могу апсорбовати само око половину те количине. Ово узрокује нето повећање од 11 милијарди тона атмосферског CO₂ годишње (Coyle & Simmons, 2014).

²³ Природни гас се налази у дубоким подземним природним стенским формацијама или је повезан са другим резервоарима угљоводоника у лежиштима угља и као метански клатрати. Већина природног гаса створена је током времена или биогеним или термогеним механизмом. У 19. веку, природни гас је добијен као нуспроизвод производње нафте, пошто су мали угљенични ланци лаког гаса изашли из раствора док су екстраховани флуиди били подвргнути смањењу притиска из резервоара на површину. Пре него што се природни гас може користити као гориво, мора се подвргнути преради како би се уклониле нечистоће, укључујући воду. Нуспродукти прераде гаса укључују етан, пропан, бутане, пентане и угљоводонике веће молекуларне тежине, водоник сулфид (који се може претворити у чисти сумпор), угљен-диоксид, водену пару, а понекад и хелијум и азот. (Coyle & Simmons, 2014).

²⁴ Међу забринутим грађанима расте страх од друштвених и еколошких утицаја хидро – фрактације. Групе лобиста као што је [Nature Conservancy](#) истичу да хидро – фрактација захтева употребу милиона галона воде по третману, а та вода садржи уље, масноћу и мале количине других хемикалија и процењује се да ће се до 40% ове воде вратити на површину, што ће резултирати различитим степеном загађења животне средине.

²⁵ „Током Првог и Другог светског рата и након њих, свет је био сведок и ужаса разорне моћи нуклеарне енергије и потенцијалног обећања ефикасног, поузданог и чистог извора електричне енергије. Дебата о будућем миксу нуклеарне енергије у глобалном снабдевању енергијом, која је морала да се позабави питањима као што су одлагање нуклеарног отпада, несреће у нуклеарним електранама и њихове еколошке и друштвене последице, као и наставак развоја и зависности од нуклеарне енергије из перспективе наоружања, наставља се и данас.“ (Coyle & Simmons, 2014)

нуклеарне капацитете. На научном форуму „[Научни форум: Нуклеарне иновације за Нето Нула / Net Zero](#)“, одржаном 2023. године председник Кинеске националне нуклеарне корпорације изјавио је да Кина очекује да изгради **150** нових нуклеарних реактора до 2035., а министар за нуклеарну енергију и мреже Велике Британије говорио је о амбициозном циљу да ова земља оствари **24 GW** (гига-вата) нуклеарне енергије до 2050. године. Изгледи за ширу примену нуклеарне енергије зависе од иновација у области реакторских технологија и производних процеса, сигурности снабдевања горивом, решењима одлагања истрошеног горива итд. Сматра се да до сада развијене иновације у овом домену, као што су вештачка интелигенција и адитивна производња, утиру пут сигурним и одрживим решењима која би могла да подрже смањење трошкова и побољшање економичности рада нуклеарних електрана (Liou, 2023). Такође, проширено коришћење нуклеарне енергије у индустријске сврхе, укључујући даљинско грејање, десалинизацију и индустријске процесе на удаљеним локацијама, као и моделе примене као што су плутајуће нуклеарне електране, отвара пут ка смањењу GHG емисија и повећању сигурности глобалног система енергетског снабдевања (Liou, 2023). Међутим, објективне чињенице о утицају на животну средину нису једини фактори који имају утицаја на доношење одлука о преласку на „зелене“ или „чисте“ технологије производње енергије. Којл и Симонс наглашавају активности бројних интересних група које заговарају своје „зелене“ циљеве кроз манипулисање информацијама (енг. green washing), што је резултирало строгим преиспитивањем најновијих пројеката за искоришћење енергије путем обновљивих и одрживих извора, као што су бараже на ушћима, енергија таласа и ветра на мору, соларна енергија или биоенергија итд. Због тога инжењери енергетике сада имају додатну одговорност да, осим тражења нових решења и развоја нових метода производње, помогну у информисању креатора политика и шире јавности о предностима и недостацима сваког начина производње енергије (Coyle & Simmons, 2014).

Ипак за сада, упркос забринутости за животну средину, угаљ је и даље најзаступљеније и најраспрострањеније фосилно гориво на свету, које одговара на више од $\frac{1}{4}$ глобалне потражње за примарном енергијом и остаје један од најважнијих извора енергије за свет, посебно за производњу електричне енергије. Више од 40% процената глобалних потреба за производњом електричне енергије долази из употребе угља, са високим процентом у производњи електричне енергије САД (49%), Индије (69%), Кине (79%), Пољске (92%) и Јужне Африке (97%), укључујући Немачку и већи део централне Европе (Coyle & Simmons, 2014). Којл и Симонс наводе да је у првој деценији 21. века потражња за угљем надмашила потражњу за гасом, нафтом, нуклеарном енергијом и обновљивим изворима енергије. Више од 80% доказаних резерви угља налази се у Северној Америци, бившем Совјетском Савезу и пацифичкој Азији, а глобална производња угља у 2022. години премашила је 8 милијарди тона, при чему је Кина производи приближно 50%, САД 16%, а Аустралија и Индија су једнаки произвођачи са отприлике 6 % (IEA, 2022). У светској производњи **60% угља се производи подземним рударством** где доминира битуменски угаљ, затим лигнит и коксни угаљ. Интересантан је податак, да је пратећи економске трендове, раст глобалне потрошње енергије се преполовио у 2022. години (са +4,9% у 2021. на 2,1% у 2022. години, што је и даље више од просечне стопе за период 2010-2019. године од +1,4% годишње). У 2022. раст потрошње енергије је успорен у две највеће земље потрошача: повећан је за 3% у Кини највећем светском потрошачу енергије (25% у 2022.) у поређењу са +5,2% у 2021., док је у САД порастао за 1,8% у поређењу са +4,9% у 2021. године. Занимљиво је да је, потрошња примарне енергије опала и у Европи (-4%, укључујући -4,4% у ЕУ и око -3% у Великој Британији и Турској),

због страха од рецесије након руске инвазије Русије на Украјину, пораста цена енергије, а блаже температуре подстакле су индустријске и стамбене потрошаче да смање своју потражњу за енергијом (Enerdata, 2023). Међутим, снажан економски раст повукао је потрошњу енергије у Индији (+7,3%), Индонезији (+21%) и Саудијској Арабији (+8,4%), а у мањој мери у Канади (+3,8%), Блиском истоку и у Африци (+3%) и Латинској Америци (+2,7%, са +2,4% у Бразилу и Мексику и +4,5% у Аргентини). Дакле, **упркос забринутости за животну средину, очекује се да ће угаљ и даље бити други највећи глобални извор енергије до 2030. године, због чега се разматрају чисте технологије коришћења угља** које могу помоћи у смањењу емисија CO₂ у будућности (Coyle & Simmons, 2014).

У Републици Србији лигнит је највећи извор електричне енергије у држави, од кога се добије 70 % електричне енергије у термоелектранама. Производња угља у Србији, одвија се на површинским коповима рударских басена: - „Колубара“ који се налази у оквиру административног подручја града Београда, који је удаљен од Београда 50 км и захвата површину око 600 км² у непосредној близини Термоелектране „Никола Тесла“²⁶ са годишњом производњом струје око 16.400 GWh, што износи око **47% годишње производње струје у Србији**, и - „Костолац“, који се простире на површини од око 400 км² на простору општине Пожаревац и снабдева Термоелектране „Костолац“ у близини археолошког налазишта Виминацијум, максималне производње око 6.256 GWh електричне енергије годишње што је 2,5 пута мање²⁷ (РС, 2023)²⁸. Већина земаља које производе угаљ производе искључиво за своје домаће тржиште и увозе количине које су им потребне за баланс националне потражње, иако је просечна емисија CO₂ из електрана на угаљ је отприлике двоструко већа од оне из електрана на природни гас. Примарни проблем употребе угља је тај што електране на угаљ раде са ниском ефикасношћу и емитују велике количине загађивача, а овај недостатак се може заобилази коришћењем савремених „**технологија чистог угља**“²⁹, које омогућавају ефикасније сагоревање угља са смањеним GHG емисијама, укључујући CO₂, сумпор-диоксид и азот-оксид (Coyle & Simmons, 2014). Електране које се данас граде су ефикасније и емитују 90% посто мање загађујућих материја од постројења изграђених 1970-их (Coyle & Simmons, 2014). С обзиром на велику вероватноћу да ће у деценијама које долазе угаљ наставити да заузима истакнуто место у глобалној енергетској расподели, сматра се да је адаптација и примена „технологија чистог угља“ у новим и постојећим постројењима где је то могуће, има огроман значај. Република Србија се такође окреће ка овим решењима (РС, 2023), о чему сведочи имплементација „технологија чистог угља“ у Термоелектрани „Никола Тесла“.

Ипак, у многим западним земљама, велика пажња је усмерена и ка истраживањима и политикама смањења потрошње енергије у оквиру свих друштвених сектора и обнови постојећих стамбених и пословних зграда у домену енергетске ефикасности. У Србији

²⁶ Термоелектрана „Никола Тесла“ (ТЕ „Никола Тесла“ или ТЕНТ) је највећа термоелектрана у Србији и представља предузеће које обједињује 4 термоелектране и интерну железницу. У саставу овог предузећа су термоелектране „Никола Тесла А“ и „Никола Тесла Б“ у Обреновцу, термоелектрана „Колубара“ у Великим Црљенима и термоелектрана „Морава“ у Свилајнцу. Укупно има 14 генератора инсталисаног капацитета 3.286 MW, односно 36% свих произвођачких капацитета електричне енергије у Србији, и највећи је произвођач електричне енергије у југоисточној Европи.

²⁷ Ови подаци довољно објашњавају мотиве да се донесе одлука о потапању насеља Обреновац ради осигурања безбедности термоелектране за време поплава у Србији 2014. године

²⁸ Према извештају о „Енергетском билансу Републике Србије за 2020. годину“ (РС-МРЕ, 2020), у Србији свега **22%** домаће производње задовољава потребе за **нафтом**, а у структури финалне потрошње нафтних деривата индустрија учествује са **13%**, **саобраћај са 80%**, и остали сектори са **7%**. Потребне количине **природног гаса** Србија обезбеђује **15%** из домаће производње и **85%** из увоза, где у структури финалне потрошње природног гаса индустрија учествује са **60%**, саобраћај са **1%**, домаћинства **19%**, јавне и комерцијалне делатности **19%** и пољопривреда **2%**. Када је у питању **угаљ** потребне количине обезбеђују се **95%** из домаће производње и **5%** из увоза, а у структури финалне потрошње учествује са **49%**, а остали сектори са **51%** (у оквиру којих доминира потрошња домаћинства са **43%**).

²⁹ Постоје три технолошке фазе за постизање „чистог угља“: 1. Контролисање и смањење загађивача (искључујући CO₂), 2. Примена напредних технологија, и 3. Инсталирање хватања и складиштења CO₂. (Coyle & Simmons, 2014)

[Дугорочном стратегијом за подстицање улагања у обнову националног фонда зграда у РС до 2050. године](#) предвиђено је више финансијских, фискалних и регулаторних мера, како би се подржала енергетска санација зграда и постигла одређена стопа обнове стамбених и нестамбених зграда, како јавних тако и приватних (РС, 2022а). Овој стратегији претходила су опсежна истраживања спроведена на Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, која су резултирала методологијом препознавања и систематизације енергетских карактеристика објеката, односно типологије објеката на територији читаве Србије, што је омогућило процену трошкова и планирање локалних активности неопходних за подизање њихове енергетске ефикасности (Игњатовић & Ђуковић Игњатовић, 2017).

[Историјски посматрано, велике енергетске транзиције су сложене, трају дуго и често коштају више него што се очекивало услед везе између енергетског сектора и економског раста.](#) Производња топлоте и електричне енергије из традиционалне биомасе деценијама је постепено уступала место производњи из угља, а потом из нафте, природног гаса, и коначно нуклеарним горивима. Када се једном усвоји и интегрише у све домене живота енергетска инфраструктура има велику инерцију трансформације, због своје цене и технолошке сложености. Ова инерција отежава брзо прилагођавање новим горивима и технологијама, тако да су у овом тренутку многе земље „збуњене“ у покушајима да одрже корак са растућим захтевима за ресурсима и брзим порастом становништва са једне стране, а са друге потребном да се укључе аспекти чистог ваздуха и вода, управљања отпадом и превоза људи и робе итд. (Coyle & Simmons, 2014). У скорије време, економска криза која је почела 2008. године резултирала је флукуацијама цена нафте и природног гаса, обновљеном забринутости око коришћења нуклеарне енергије за производњу електричне енергије, повећаном пажњом, али и поларизацијом око краткорочних обећања везаних за обновљиве изворе енергије (Coyle & Simmons, 2014).

[Научни и економски стручњаци се све више слажу да тренутна енергетска парадигма више није одржива, не само због неизвесности резерви и снабдевања, већ и рањивости цена и фискалних притисака на главна светска тржишта и у исто време и рањивости услед еколошких притисака на екосистеме.](#) Међутим, бројне студије наглашавају да не постоји модел који одговара свим друштвеним заједницама, већ је вероватније да ће комбиновани напори као што су глобална јавна и приватна партнерства, повећана друштвена свест и убедљиви тржишни фактори наставити да покрећу будуће енергетске и климатске глобалне трендове (Coyle & Simmons, 2014). За то време рате осетљивост јавног мњења, које није једногласно ни по питању енергетске или еколошке политике, подстакнуто вишим ценама нафте или бензина, променљивим рачунима за грејање али и сада прецизним читањем енергетских и климатских трендова. Ово уводи у еру која је компликована, и где је неопходно критичко фокусирање на смислене дугорочне стратешке акције, омогућене јасним тумачењем података о клими и енергији заснованим на науци. Потребни су методични приступи за оптимизацију ресурса, побољшање ефикасности, подстицање очувања ресурса и смањење отпада. Уз одговарајућу имплементацију, такве акције могу омогућити испоруку критичних енергетских услуга, ублажити ризике оскудице и одржати трендове ка бољем квалитету живота. Будућност ће вероватно донети периоде неизвесности, укључујући раст и рецесију, али наставак економског напретка зависиће од одрживог снабдевања енергијом. Разумевање ових изазова и планирање њиховог решавања од виталног је значаја уа будућност (Coyle & Simmons, 2014).

Градови у глобализацији

„Финансијски изазови Детроита – пад америчке ауто индустрије, утицај глобалне економске рецесије, опадање становништва и ерозија општинске пореске основице – кључни су за разумевање шта је довело овај велики град до немогућности пружања основних градских услуга или да обавља нормалне функције“, Рон Деламс, политичар и активиста људских права

У оквиру социолошког поља истраживања и поред више различитих дефиниција, издваја се заједнички став да „глобализација представља убрзани скуп процеса који укључују токове који обухватају све већи број светских простора и који доводе до све веће интеграције и међузависности тих простора“ (Ritzer, 2007). Сматра се да је најновија фаза интензивних глобалних промена почела 1990-их, завршетком хладног рата, када је тзв. „бретонвудски модел“³⁰ међународног економског поретка, замењен доминацијом неолибералног (Brown, 2018; Wenzlhuemer, 2023). Основна идеја неолибералне економске политике је омогућавање индивидуалних слобода у контексту слободног тржишта које се уређује кроз три основна принципа: либерализације, приватизације и дерегулације. Глобализација вођена тржиштем доноси користи, али постоје и проблеми, као што је велика неједнакост „у“ и „међу“ друштвима, што је довело до различитих позиција у сагледавању овог феномена. Са претходно доминантног либералног гледишта, глобализација је првенствено економске природе и сагледава се као бенигни процес континуитета историјских промена који води ка све већој интеграцији друштва преко тржишта и технологије, а сматра се да се препознати проблеми могу регулисати тако глобализација функционише боље (Wenzlhuemer, 2023). Међутим, неолиберално гледиште посматра глобализацију као јединствени историјски процес трансформације, који осим економских укључује много различитих промена: политичких, културних и друштвених, тако да је глобализација је виђена као „неограничено добро које производи повећани лични просперитет, демократизацију, космополитизам и мир широм света“ (Wenzlhuemer, 2023), а за решавање проблема неједнакости потребне су демократске реформе како би глобализација водила истовремено економској ефикасности и социјалној правди (Ritzer, 2007). У свом критичком осврту група социолога наводи да су „милијарде обичних људи подлегле овој тржишној глобалистичкој утопији, мислећи да ће и они поживети предности растуће економске међусобне повезаности у не тако далекој будућности“ (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023).

Глобализацију карактеришу кооперативни, али и антагонистички односи између држава и регионалних организација које, упркос растућем притиску да се придржавају норми одрживости глобалног управљања, настављају да се такмиче за ресурсе и регионалну доминацију (Woodley, 2015; Burgmann, 2016). Упркос напетости између глобализације и геополитике мултиполарног светског поретка³¹, равнотежа глобалне економске моћи се

³⁰ Монетарна и финансијска конференција Уједињених нација одржана јула 1944. у Бретон-Вудсу у Њу-Хемпширу, утемељила је нови међународни монетарни систем познат као „бретонвудски“ систем, у циљу обезбеђења средстава за послератну реконструкцију. Овај међународни монетарни систем требало је да осигура стабилност курса, спречи конкурентске девалвације и промовише економски раст. Међународни монетарни фонд (ММФ) би пратио девизне курсеве и позајмљивао резервне валуте државама са дефицитом платног биланса. Међународна банка за обнову и развој, сада позната као Група Светске банке, била је одговорна за пружање финансијске помоћи за обнову после Другог светског рата и економски развој мање развијених земаља. Земље су се сложиле да задрже своје валуте фиксне, али прилагодљиве (унутар опсега од 1 одсто) у односу на долар, а долар је био везан за вредност злата од 35 долара по унци. Бретонвудски систем је био на снази све док упорни дефицити платног биланса САД нису довели до тога да долари у страним рукама премашују залихе америчког злата, што имплицира да САД не могу да испуне своју обавезу да откупе доларе за злато по званичној цени, тако да је 1971. Ричард Никсон је окончао конвертибилност долара у злато. (Нухен, 2019)

³¹ „Руска анексија полуострва Крим 2014. и офанзивни став Кине у Јужном кинеском мору, плус њен антидемократски удар на Хонг Конг, означили су нову еру геополитичког сукоба. Изградња тензија је достигла врхунац 2022. године са потпуном инвазијом Русије на Украјину и накнадним изравнавањем међународних санкција без преседана које је осмислила широка коалиција земаља на челу са САД против руског агресора. Први пут од краја Хладног рата, дуготрајни рат у Украјини подигао је баук глобалног

мења јер земље BRICS-а³², такозване „капиталистичке државе у настајању“, настоје да оспоре успостављену финансијску и политичку доминацију запада (Woodley, 2015; Burgmann, 2016). Међутим, док геоекономско ривалство остаје суштинска карактеристика међународних односа³³ све више постаје видљиво да „империјалистичка геополитика каква се традиционално практикује од стране хегемонистичких³⁴ држава није у складу са транс-националном организацијом трговине, инвестиција и производње у пост-америчкој глобалној економији у којој се равнотежа економске моћи помера ка Азији“ (Woodley, 2015). Међународни односи између држава и регионалних економских формација већ су далеко мање детерминисани територијалношћу и међу-империјалним ривалством, а много више свеобухватном логиком акумулације капитала организоване кроз транснационалне робне ланце³⁵, која ствара нови геополитички и идеолошки облик „глобалног капитализма у пост-хегемонистичком међународном систему“ (Piketty, 2014; Woodley, 2015)³⁶.

Пост-хладноратовска ера најчешће се повезује са тежњом ка окончању биполарности светске поделе и претње од тоталног нуклеарног уништења. Међутим, у овом периоду дошло је до све веће разноликости идеја у две кључне области: - економској пракси, у којима се појављују кинески, индијски и руски модели капитализма, битно различити од некадашње једноставности западног тржишног фундаментализма, као и - у области безбедности, где државе у успону траже сопствене улоге, канале утицаја и представљања у регионалним и глобалним структурама управљања (Woodley, 2015; Milanović, 2019). С обзиром на то да су изазвали огромне проблеме разним друштвима широм планете, принципи неолибералне економске политике оштро су критиковани и осуђивани (Ritzer, 2007). Социолошка дебата о глобализацији је препознала два основна односа према глобализацији: позицију „глобофилије“, коју заговарају углавном капиталисти и политичари који виде да њихове компаније и државе имају користи од глобализације, у односу на позицију „глобофобије“, коју заузимају крајњи десничари са ставом да су њихова нација и идентитет угрожени глобалним токовима, али и крајњи левичари, револтирани због социоекономских неправди које глобализација доноси. Многе земље, полагаале су наду у економски развој заснован на слободном тржишту које заговара неолиберална идеологија, а у оним државама које нису пратиле ту почетну еуфорију често је примењиван неолиберални модел „транзиције“, који канадска активисткиња Наоми Клајн у својим радовима³⁷ описује као доктрину пост-кризне „шок терапије“ (Klein, 2007) са јединим мотивом унапређења корпоративне глобализације.

нуклеарног рата. Да ствари буду још горе, национализам који се поново опоравља, нове пандемије и геополитички земљотреси одвијају се заједно са дубоко укореним – и погоршавајућим – глобалним проблемима као што су ескалација климатских промена, растући нивои економске неједнакости и ширење неједнакости између севера и југа у богатству и благостању“ (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023).

³² енг. [BRICS](#), скраћеница и економски појам који се односи на растући развој привредног потенцијала Бразила / Brazil, Русије / Russia, Индије / India, Кине/ China и Јужне Африке / South Africa; Имплицитно, тиче се економског савезништва ових комплементарних привреда. Појам је увео Џим О'Нил из корпорације за глобална финансијска истраживања Голдман Сакс, а врло брзо је прихваћен у јавности, нарочито у медијима, до те мере да га већина извора вести из глобалних финансија користе без много објашњења.

³³ на пр. сукоби између привреда Запада и BRICS -а око будућности међународног монетарног система

³⁴ Хегемонија је политички, културни или економски утицај или доминација (надмоћ) једне нације, друштва или групе над другима. Хегемонија се у прошлим временима постизала најчешће употребом силе, а данас се она чешће односи на снажан економски и културни утицај механизмима глобализације. Извор: Schenoni, L. (2019, April 26). Hegemony. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. 6 Aug. 2023. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.509>

³⁵ Велика економска рецесија 2008.-2009. указала је на слабости глобалне економије и утицала је на фокусирање националних политика ка економском опоравку и развоју (Robinson, 2012).

³⁶ Погледајте документарни филм по књизи Томаса Пикетија (Thomas Piketty) [Capital in the Twenty-First Century \(2019\)](#)

³⁷ [Наоми Клајн](#) је први пут постала међународно позната по својој књизи о алтер-глобализацији [No Logo](#) (1999) и потом по документарном филму [The Take](#) (2004) о самоуправљању у аргентинским фабрикама за који је написала сценарио. Књигу критичке анализе историје неолибералне економије [The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism](#) (2007) са пратећим [шесто минутним филмом Алфонса и Јонаса Кварона](#), учврстила је њен положај као истакнуте активисткиње на међународној сцени. Књига [This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate](#) (2014), адаптирана је у [аутометражни документарни филм Мајкла Винтерботома](#), била је бестселер документарне литературе Њујорк Тајмса и добитник награде „Hillary Weston Writers' Trust Prize“ за документарну прозу.

Овај модел је одговарао је многим транзиционим владама и финансијским институцијама, праћен је озбиљном променом друштвених начела ка демократизацији, и промовисан је кроз глобалне „мејнстрим“³⁸ медије као "експертско" заговарање имплементације неопходних друштвених реформи за успостављање слободне тржишне економије (Klein, 2007).

Међутим, убрзо *глобална пажња усмерава се на све већи јаз између глобалистичких неолибералних обећања и ширења друштвене неједнакости* (Ritzer, 2007). Идеја о социјалној правди конституише се након светског таласа протеста против слободне трговине који је почео са „битком за Сијетл“ 1999. године (Реск, 2020), а напади на САД 11. септембра 2001. године који означавају почетак „глобалног рата против тероризма“ отпочињу период застоја глобализације. Улазак у глобалну финансијску кризу 2008. године која је изазвала велику рецесију и кризу државног дуга евро-зоне (Robinson, 2012), срушили су поверење у светску интеграцију финансија, трговине и политичких структура, и изазвали дубоку промену расположења јавности. Међутим, док је у то време неолиберални систем глобализације губио свој сјај на глобалном „северу“³⁹, нове средње класе на глобалном „југу“ наставиле су да имају користи у глобалној економији захваљујући свом повољном положају „светски ефикасног произвођача“ са ниским платама (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023). Претње уздрманој парадигми неолибералне глобализације постале су још интензивније током 2010.-их и раних 2020-их година. Баш када је глобална економија постепено почела да се опоравља, јавна свест је почела да схвата реалност претњи од климатских промена, чије социоекономске ефекте постаје све теже игнорисати.

Стегер и његови сарадници истичу да су националне популистичке снаге искористиле растућу перцепцију да дерегулисана тржишта играју све негативнију улогу у свету, тако да се око глобализације развила политичка платформа за раст национализма и суверенизма широм света: „Обећавајући повратак националној контроли, популисти попут Доналда Трампа, Виктора Орбана и Жаира Болсонара дали су емотивна обећања да ће своје земље учинити поново великим“ (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023). Међутим, аутори истичу да без обзира на њихову осуду неолибералне глобализације, националпопулисти са њиховом суверенистичком позицијом, заправо су и сами постали део глобализације конструишући транс-националне мреже антиглобалиста. Њихова растућа политичка моћ, уз кључну улогу коју су друштвени медији одиграли у порасту у обликовању јавног мњења у интернет простору „најспектакуларније се одразила у запањујућим изборним тријумфима Трампа у Сједињеним Државама и Брежита у Уједињеном Краљевству, као и у изборним успесима европских национално-популистичких партија“ (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023). Садашњи историјски тренутак социолози описују синтагмом „велико узнемиравање“, усмеравајући пажњу на динамику све интензивније глобалне нестабилности, несигурности и дислокације, које сежу изван нивоа глобалног друштвеног поретка у промене односа према животу на самој планети (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023).

Ово трансформативно „ванредно стање“ које се састоји од преклапања и међусобно повезаних економских и друштвених криза траје дуго, а кризе са којима се свет суочава имају свој темпо и утичу на различите регионалне центре, манифестујући се у свакодневном животу људи на локализован начин, укључујући одређене колективне и индивидуалне страхове и низ етичких дилема. Оно што је заједничко свим овим кризама је чињеница да су оне дубоко

³⁸ преовлађујућа струја или правац активности или утицаја, Извор: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mainstream>

³⁹ У англосаксонској литератури у употреби развијени „север“ у односу на неразвијени „југ“.

усађене у процесе глобализације, како у прошлости, тако и у садашњости (Steger, Benedikter, Pechlaner, & Kofler, 2023). Моћ „англосфере“ која произилази из транснационалне организације финансија, довела је до неконтролисаног, убрзаног и неравномерног раста тржишта капитала и инвестиција ван територија држава. Овај феномен убрзао је демократизацију и де-територијализацију политичког одлучивања, које више није везано искључиво за националне државе.

Међутим, пошто је створио институционалну основу за мултилатералну трговину и управљање, развијени свет није вољан да подржи минимални ниво геополитичког ребаланса који је неопходан да би се свим учесницима омогућио пропорционалан глас у међународној политици (Woodley, 2015). „Ова субверзија рационалности од стране западног финансијског капитала представља срж понављајућих криза у глобалној економији предвођеној Западом“ (Woodley, 2015) и представља парадокс светског поретка у овом тренутку. Дакле, транснационална организација капитала глобалног капиталистичког поретка више није усклађена са сувереним интересима националних држава или интересима националног капитала (Woodley, 2015), а државна територијална моћ се сада обликује кроз вертикалне и хоризонталне институције глобалног управљања повезујући државне и недржавне актере. Уместо раније премисе да су „национални интереси изведени искључиво из приоритета опстанка у анархичном међународном систему“, у пост-хегемонистичком капиталистичком поретку националне интересе треба посматрати као „политичке конструкте који служе валоризацији друштвених вредности“ и „ниједна држава не може деловати као незаменљиви ослонац глобалне економије“ (Woodley, 2015).

„Робна производња остаје централна за стварање вредности у свим капиталистичким формацијама, али континуирано остваривање натпросечног профита од стране финансијских корпорација има мање везе са претварањем рада у вишак вредности, а више са капитализацијом, односно капацитетом инвестиционих менаџера да спекулишу финансијским исходима и процене прецизну количину новчаног капитала за инвестирање у садашњости како би остварили будуће добитке, што је пракса која се убрзала као последица континуиране иновације нових финансијских инструмената. Односно, обим капитализације се повећао кроз континуирано стварање све сложенијих финансијских инструмената како би се искористила вредност улагања у акције и хартије од вредности по вишим стопама него што је то могуће кроз експлоатацију радне снаге у једноставним друштвима која производе робу, или дугорочним улагањем у инфраструктуру и производне индустрије“ (Woodley, 2015).

Градови постају основна јединица географије економске глобализације (Vertova, 2006). Кроз своја обимна истраживања Саскија Сасен истиче да постоји тенденција да се глобални економски систем разматра као невидљиви феномен у функцији моћи транснационалних корпорација и глобалних комуникација, изостављајући из разматрања место где се производи та способност и моћ транснационалних корпорација за глобално деловање, координацију и контролу уз помоћ информационих технологија (Sassen, 2000). Историјски посматрано светска економија функционисала је углавном кроз међународни међудржавни економски систем односа. Међутим, у последње две деценије дошло је до драматичних промена услед приватизације, дерегулације, отварања националних економија страним фирмама и све већег учешћа националних економских актера на глобалним тржиштима

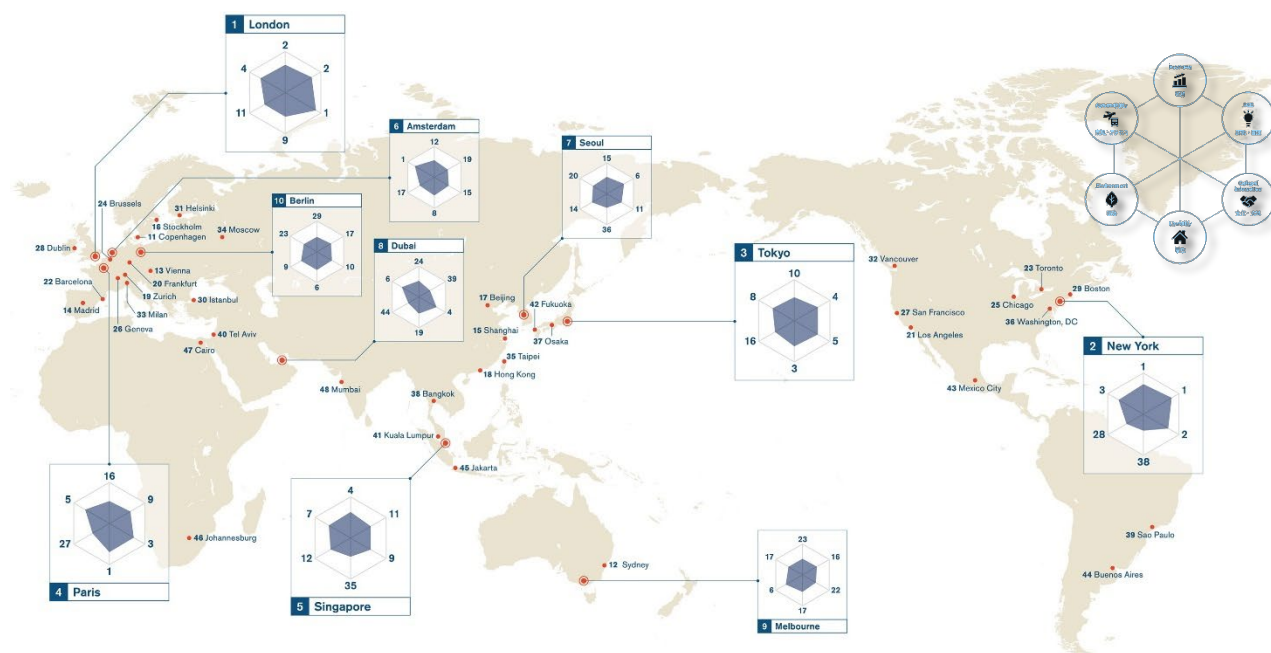
(Sassen, 2005). Слабљењем територијалне целине државе као носиоца економије у јачању глобализације, отпочело је конституисање других стратешких територија које артикулишу нови економски систем: на поднационалном нивоу то су региони и градови, а на наднационалном нивоу прекогранични региони који обухватају два или више субнационална ентитета и наднационални ентитети (као на пр. Европска унија - ЕУ), укључујући глобална дигитализована тржишта и блокове слободне трговине. Генерално, градови се сматрају носиоцима друштвених, културних, економских, технолошких и политичких промена, јер концентрација људи ствара више могућности за интеракцију и комуникацију, промовише креативно размишљање, интегрисање знања и развијање нових идеја и технологија (Zhang, 2016), а у случају глобалних градова - специјализованих центара знања, иновација и производње и услуга, економски процеси и њихова динамика, који се територијализују у оквиру њих, су глобални (Sassen, 2005). Географска мрежна дисперзија глобалних економских активности је кључни фактор који храни раст и значај центара глобалних корпоративних функција (погледајте [ИнфоБлок_4](#)). Глобалне корпоративне функције постају толико сложене да седишта великих глобалних фирми све више ангажују високо специјализоване услужне фирме широм света (услуге рачуноводства, правних послова, односа с јавношћу, програмирања, телекомуникација и др.) услед чега централно седиште фирме више није једино место те „производње“.

Глобални системи финансија и водећи центри специјализованих услуга за глобалне фирме и тржишта започеле су формирање транснационалних урбаних система, што доводи до појаве економских *агломерација*, чију динамику диктира сложеност услуга, неизвесност и компететивност тржишта, и све већи значај брзине трансакција. Урбано окружење које нуди адекватну комбинацију фирми, талената и стручности из широког спектра специјализованих области постаје *глобални информативно - продукциони центар – „глобални град“*, а кључни капацитет који одређује његову компететивну предност је способност пружања високо специјализованих и умрежених транснационалних услуга (Sassen, 2005). Три врсте градова покрећу токове глобалне економије (Zhang, 2016): - врхунска чворишта светске економије (на пр. Њујорк, Лондон, Хонг Конг и Токио), - мега-градови, веома насељени магнети не само у својим земљама, већ понекад и за читаве регионе (Сао Пауло, Лагос, Каиро, Истанбул, Мумбаи, Џакарта и Гуангџоу) и - градови чворишта (на пр. Кејптаун, Дубаи, Триполи, Алмати и Куала Лумпур). Кључни нови слој глобалне економије у свету који се брзо развија, су *регионални кластери градова* који олакшавају приступ пограничним тржиштима. *Више од 80 % глобалног БДП-а се генерише у савременим градовима, а 35% глобалног БДП-а припада 100 највећих градова* (Zhang, 2016). Ипак, градови су истовремено остали и покретачка снага националних економија, обзиром да остварују непропорционално вишу стопу економског раста од руралних подручја. Тако на пример, 90 највећих кинеских урбаних подручја има БДП преко 6 милијарди долара, што је величина БДП-а националних економија Немачке и Француске заједно, док у градовима Индије живи 1/3 становништва која генерише 2/3 националног БДП-а, 90 % укупних пореских прихода и већину радних места.

Већа продуктивност градова глобализације убрзано трансформише економску моћ нација, посебно економија у успону (Zhang, 2016) (погледајте [ИнфоБлок_4](#)). Занимљиво је да је у оквиру *„Стратегије развоја града Београда до 2030. године“* (БГ, 2022) у делу „Анализа развојних приоритета и циљева - Потенцијали и конкурентност кључних делатности привреде Београда“, наведено:

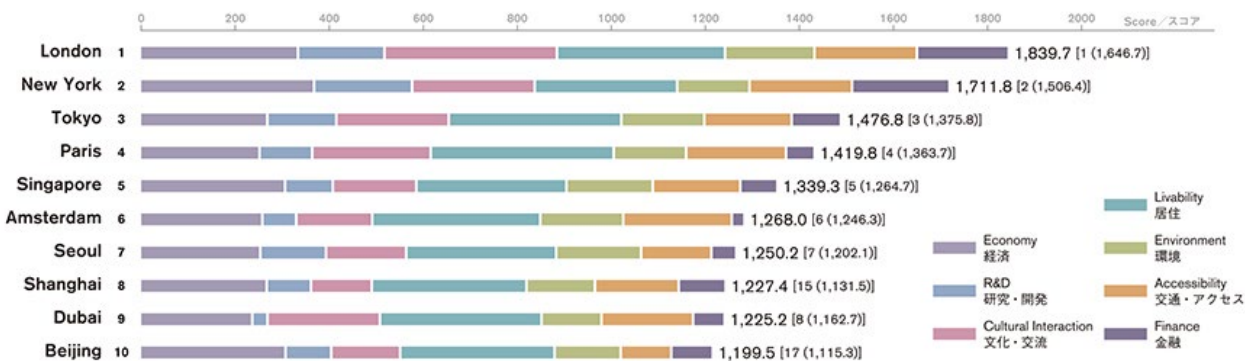
ИнфоБлок 4. Утакмица глобалних градова: примери компаративних индекса градова

Од успостављања 2008. године, уз помоћ Питера Хола, [индекс моћи глобалних градова - Global Power City Index \(GPCI\)](#) постао је основа истраживачких активности јапанског Института за урбане стратегије при „Мори меморијалној фондацији“. На основу њега овај Институт спроводи „истраживања урбаних стратегија“ у широком спектру области, укључујући друштво и економију, што превлази оквире урбаног инжењеринга из локалне перспективе, већ идентификује питања урбане политике кроз глобалну перспективу. С обзиром на глобалну конкуренцију између градова, [индекс моћи глобалних градова - Global Power City Index \(GPCI\)](#) успостављен је у циљу процене и рангирања главних градова света према њиховом „магнетизму“ или њиховој свеобухватној моћи да привуку људе, капитал и предузећа из целог свет (Yamato & et.al., 2023). GPCI то чини кроз мерење 6 глобалних функција (свака од ових функција обухвата више група индикатора - укупно: 26 група, у оквиру којих се прати неколико индикатора) (Yamato & et.al., 2023): [економија](#), [истраживање и развој](#), [културна интеракција](#), [функције за живот](#), [животна средина](#) и [доступност](#) – обезбеђујући вишедимензионално рангирање. Уз помоћ овог индекса могу се разумети предности, слабости и изазови глобалних градова у свету који се непрестано мења, не само кроз рангирање, већ и кроз анализу специфичних компоненти тог рангирања.

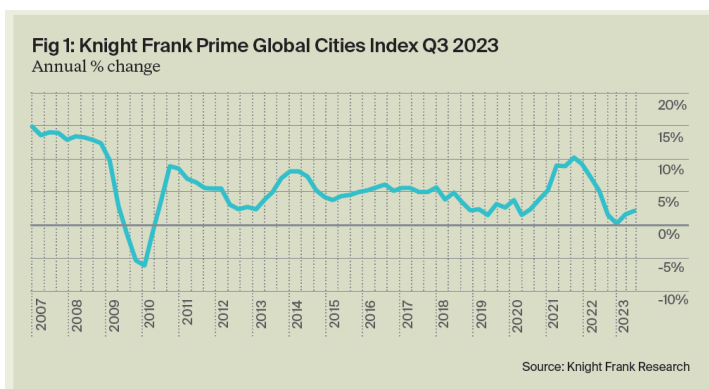
Слика 10. Градови на листи истраживања и рангирања кроз индекс моћи глобалних градова - Global Power City Index (GPCI), Извор: <https://mori-m-foundation.or.jp/english/ius2/gpci2/index.shtml>

Тако на пример, према извештају за 2023. годину (Слика 12) : - **Лондон** је 1. на свеобухватној ранг листи, по први пут у последње три године. Снаге Лондона су вођене његовим културним атракцијама и међународном мрежом авио-компанија, са позицијом бр. 1 у културној интеракцији и позицијом број 4. у области приступачности. Овај град такође одржава високе позиције у другим функцијама, са најнижим рангом у области животне средине број 11., - **Њујорк** рангиран на 1. месту у области економије и истраживања и развоја као и претходних година, пао је на 28. место у области животне средине и није побољшао свој ранг у функцији за живот, која је рангирана на 38. месту, најниже од шест функција. За Њујорк је карактеристично да постоји велика разлика између његових снага и слабости, - **Токио**, је побољшао услове за живот тако што је повећао оцену „цена живота“, као и укупан резултат у културној интеракцији. Међутим, у привреди је пао на 10. мест и показује јасну поделу између раста и пада у различитим функцијама. У функцији економије, Њујорк и Лондон одржавају своје позиције од 2017. Њујорк је највише рангиран по три индикатора - номиналном БДП-у, берзанској капитализацији и нивоу плата, снага Лондона лежи у високој оцени његовог радног окружења, Пекинг који је напредовао у односу на 2022. годину и повећао свој резултат за „разноликост опција на радном месту“, док је Сингапур побољшао свој резултат за ниво плата, а Даблин је показао значајно повећање своје оцене за стопу раста БДП-а (Yamato & et.al., 2023).

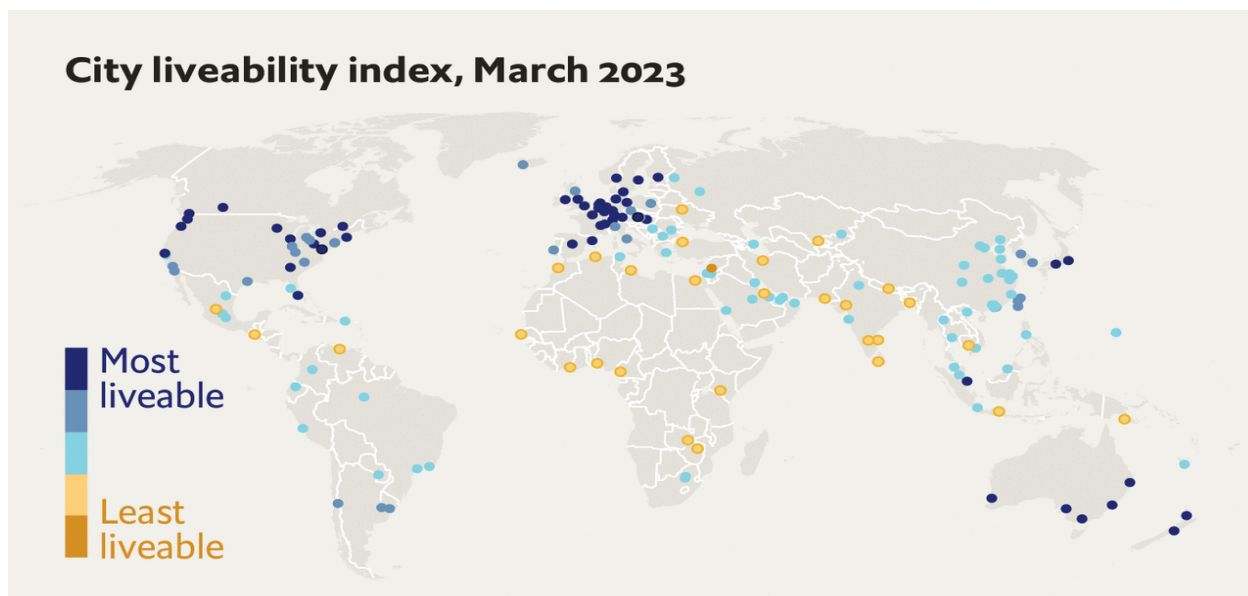
Слика 11. Свеобухватно рангирање глобалних градова у 2023. години (GPCI + финансијска функција) Извор: <https://mori-m-foundation.or.jp/english/ius2/gpci-fc2/index.shtml>

[The Prime Global Cities Index \(PGCI\)](#) koji je uspostavila irska konsultantska firma za nekretnine Najt Frank / Knight Frank, je indeks zasnovan na vrednovanju koji prati kretanje vrhunskih cena stanovanja (nominalne cene u lokalnoj valuti) u 46 gradova širom sveta koristeći podatke globalne istraživačke mreže. On pruža sveobuhvatnu perspektivu o stabilnosti i performanсама тржишта некретнина у глобалним центрима. „У првом кварталу 2023. године годишња промена цена на светским тржиштима луксузних станова постала је негативна по први пут од глобалне финансијске кризе. Ово означава оштар преокрет у односу на врхунац раста од 10,1% у четвртм кварталу 2021. године. Успоравање раста је углавном изазвано оштро вишим каматним стопама након недавног поштравања глобалне монетарне политике. Годишње цене сада падају на 16 од 46 праћених тржишта. Док две трећине тржишта и даље бележи позитиван раст, велики пад цена на најслабијим тржиштима учинио је да је укупан индекс негативан“ (KF, 2023).

Слика 12. Тренд % промена PGCI на годишњем нивоу, (KF, 2023)

[The Schroders Global Cities Index / Шредеров глобални индекс градова](#), глобалне инвеститорске конултантске куће лоциране у Уједињеном Краљевству, је рангирање најјачих градских економија широм света на основу кључних покретача потражње за некретнинама: - **животна средина**, на основу профила изложености физичком ризику, става политике и ризика по људско благостање града, оцена утицаја животне средине мери способност градова да одговоре на захтеве брзе глобалне урбанизације и климатских промена; - **економски фактори** имају директну корелацију са тражњом за некретнинама, те се узима у обзир градски БДП, становништво старије од 15 година, малопродаја и средњи приход домаћинства да би одредио економски резултат града; - **иновације**, висококвалитетне образовне институције промовишу иновације и стварају радна места у граду, квалификовани дипломци који улазе у локалну радну снагу привлаче корпорације и могу покренути сопствени бизнис, а добијене плате и богатство подстичу потражњу за некретнинама; - **транспорт** пружа приступ ширем спектру могућности за запошљавање, што га чини важним друштвеним нивоом, а скор за транспорт анализира податке за пет видова транспорта: морски, друмски, воз, аутобус и ваздушни. Према мерењу за 2023. годину 1. место у погледу животне средине заузима Стокхолм, у погледу економских фактора Сијетл, иновација Сан Франциско, а транспорта Амстердам, аузимајући у обзир све критеријуме прве три позиције узимају Сан Франциско, Бостон, и Лондон.

Слика 13. Глобални индекс животности градова за 2023. годину. Извор: <https://www.eiu.com/n/campaigns/global-liveability-index-2023/>

[Глобални индекс животности \(или способности за живот\) / Global Liveability Index](#) квантификује изазове који су у вези са животним стилем појединца и животним стандардом у 173 града широм света. Просечни резултат за 2023. годину показује да је индекс животности порастао на 15-годишњи максимум, са опоравком након пандемије COVID-19 и бољом здравственом заштитом и образовањем у земљама у развоју (EIU, 2023). „Овај повратак у релативну нормалност значи да чести победник Беч задржава своју позицију града који је најприкладнији за живот на свету у истраживању из 2023. Године. Главни град Аустрије је пао ниже на ранг листи 2021. године, када су се његови познати музеји и ресторани суочили са ограничењима обуздавања пандемије, али ово је био редак заокрет за град који је сада на првом месту у осам од последњих десет шестомесечних истраживања. Град наставља да нуди непревазиђену комбинацију стабилности, добре инфраструктуре, снажног образовања и здравствених услуга, и обиље културе и забаве, а један од његових ретких недостатака је релативни недостатак великих спортских догађаја. Исто важи и за Копенхаген, још једног од честих играча који је задржао своју другу позицију од прошле године“ (EIU, 2023).

„Промена производне структуре која се одвија под утицајем **технолошког напретка и глобализације** је повезана са новом индустријализацијом заснованом на примени најновије генерације технологија, ..., чиме се ствара капацитетни и кадровски потенцијал за прелазак на повезане технолошке платформе урбане привреде засноване на услужним делатностима. Садашња привредна структура Београда је резултат оријентације развоја привреде према делатностима које стварају више вредности, ангажују мање ресурса и енергије, чиме се остварују основна начела одрживог развоја, односно одрживе економије, каква по својој природи јесте економија знања“ (БГ, 2022).

Ове формулације посматране у односу на претходно описани феномен глобалних градова, могла би на другачији начин осветлити бројне одлуке везане за развој Београда изразито критиковане у оквиру јавног дискурса протеклих година, што би било занимљиво дубље истражити. Међутим, све већи број високо квалитетних професионалаца и специјализованих услужних фирми са високим профитом у **кластерима глобалних градова**, веома често локално посматрано повећавају социоекономске, али и просторне неједнакости међу становништвом, јер долази до несразмерне концентрације послова са веома високим и веома ниским примањима (Sassen, 2019), а економско богатство специјализованих глобалних градова, постаје све више одвојено од њихових регионалних или националних економија, доносећи у националне просторе глобалне политичке, културне, друштвене, али и криминалне динамике (UNICRI, 2023). Прихватање чињенице да су глобални процеси бар делимично уграђени у националне територије, уводи нове варијабле у посматрање будућности градова, јер се „глобално“ нужно материјализује на одређеним местима и институционалним аранжманима на локалном нивоу (Sassen, 2005; Sassen, 2016; Sassen, 2019) (погледајте [ИнфоБлок_5](#)).

Међутим, **економске активности глобалних градова, и урбаних насеља уопште, и даље прати растући тренд потрошње све веће количине природних ресурса и све веће производње отпада**. Око 1/3 хране произведене за људску исхрану сваке године се изгуби или расипа, и то већином у развијеним земљама (UN-DESA, 2023). Материјални отисак, показатељ који се односи на укупну количину сировина извађених да би се задовољиле потребе крајње потрошње, порастао је са 43 милијарде тона у 1990. години на 54 милијарде у 2000. години и 92 милијарде тона у 2017. години, што је повећање од 70 % од 2000. године и 113% од 1990. године. Материјални отисак по глави становника такође се вртоглаво повећао: 1990. године око 8,1 тоне природних ресурса је искоришћено да би се задовољиле потребе појединца, а у 2017. години то је порасло на **12,2** тоне, што је **повећање од 50 %**. Те године, **земље са високим дохотком имале су највећи материјални отисак по глави становника – око 27 т/ст, 60 % више од земаља са вишим средњим приходима (17 т/ст) и 13 пута више од нивоа земаља са ниским приходима (2 т/ст)**. Материјални отисак земаља са високим дохотком већи је од њихове домаће потрошње материјала, што указује да се потрошња у тим земљама ослања на материјале из других земаља кроз међународне ланце снабдевања. Глобални материјални отисак расте бржом стопом и од раста становништва и од раста економске производње (UN-DESA, 2023).

Градови у Србији, иако се не могу се окарактерисати као глобални, под утицајем су глобалне економије. Иако не постоје циљана истраживања, на основу све већег присуства глобалних

компанија различитих области, а посебно пре свега из области ИКТ сектора⁴⁰, може се наслутити да се претходно наведени трендови промена који су задесили светске глобалне градове, већ актуелизују у Србији. Национални развојни пројекти које Србија спроводи у последњих десет година у домену унапређења саобраћајне инфраструктуре, привлачења великих међународних догађаја свакако иде у прилог овим трендовима. На пример, изградња научно-технолошког парка у Крагујевцу и БИО4 кампуса у Београду је стварање капацитета за високо-технолошке делатности које се потпуно уклапају у политике и стратегије глобалног позиционирања Европске уније, као глобалног центра за истраживање и иновације⁴¹. Са друге стране, нема података о материјалном отиску у Србији, које се можда посредно може проценити кроз стање управљања отпадом од 1, 17 т/ст које се може оценити као катастрофално (РС-ПИС, 2010; РС-ПИС, 2022; РС-АЗЖС, 2023б). Комунално прикупљање отпада у Србији обухвата 60-70% становништва и тај отпад се депонује на 164 депоније, од тога 12 депонија се налази на удаљеностима мањим од 100 м од насеља, 25 депонија на удаљеностима мањим од 50 м од обале водених површина, и 11 депонија на удаљеностима мањим од 500 м од зоне водоснабдевања, што значи да 30% „регулисаних“ депонија не испуњава основне стандарде заштите околине и здравља људи. Остатак отпада се баца свуда по Србији на, до сада регистрованих, више од 3000 „дивљих“ депонија (РС-АЗЖС, 2023в).

Према мишљењу бројних научника, евидентно је да се свет градова не креће ка еколошкој одрживости (Elander, Gleeson, Lidskog, & Low, 1999). Напротив, чини се да су градови широм света суочени са принудним избором између економског просперитета и еколошке одговорности. У савременом свету, процеси економске и политичке глобализације проширили су хоризонте друштвених и еколошких система који подржавају поједине градове. Заиста, глобализација је побољшала интеграцију градова и њихових система подршке у оквиру нових регионалних, националних и наднационалних мрежа и савеза. Међутим, социолози све више говоре о урбанизацији као о глобалном процесу који се мора разумети у односу на његове шире системске узроке. Ипак, данашњи доминантни дискурс „планирања“ градова обележен је двема контрадикторним тврдњама (Elander, Gleeson, Lidskog, & Low, 1999):

„ ... са једне стране, верујемо у аутархију градова као конкурентских корпорација – концепт који је можда паралелан концепту „суверености“ потрошача – а са друге стране, речено нам је да су глобални тржишни односи главне детерминанте богатства града и да се градске корпорације сада морају прилагодити или нестати“ (Elander, Gleeson, Lidskog, & Low, 1999).

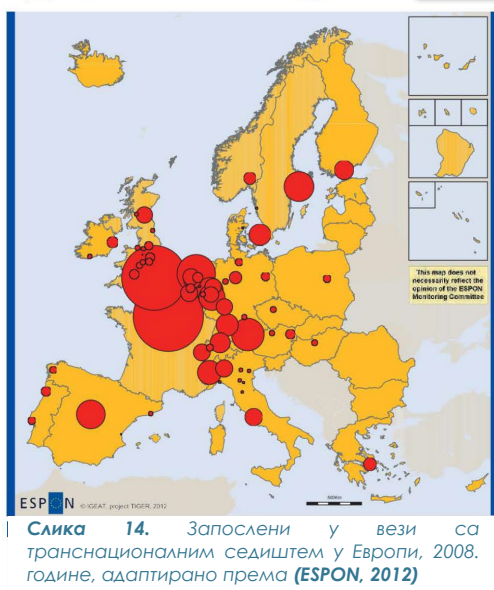
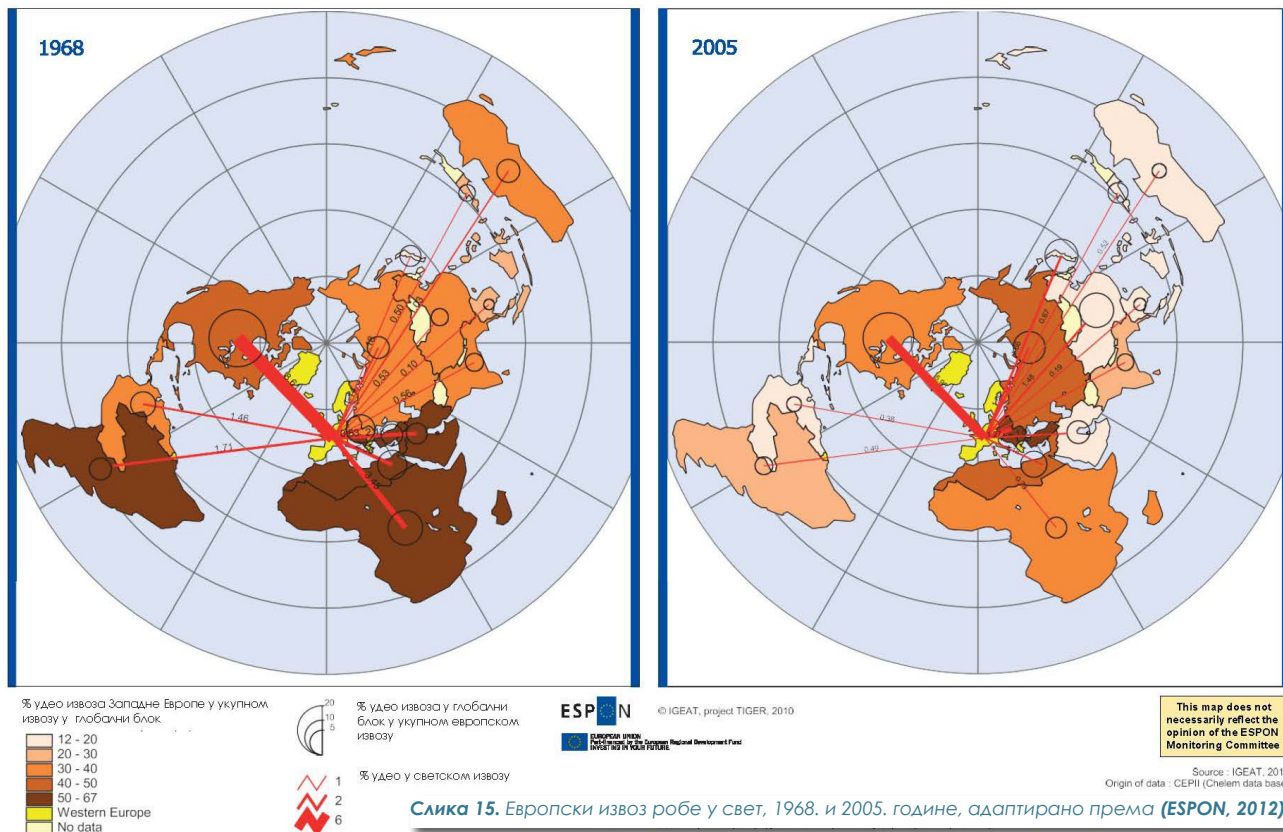
Еландер и сарадници доводе у питање концепт „конкурентних градова“ и „градског маркетинга“, поцртавајући тврдњу да се градови морају посматрати у њиховом глобалном економском контексту. Из перспективе одрживости или „еколошке рационалности“, од кључне је важности разумети како су политичка и економска глобализација промениле системски контекст урбанизације. Такво разумевање ће помоћи да се разјасни и еколошки значај градова и прикладност многих стратегија и теорија које су развијене под синтагмом „урбана одрживост“ (Elander, Gleeson, Lidskog, & Low, 1999).

⁴⁰ Извор: [Top 100 najuspešnijih i najvećih kompanija u Srbiji, НИИ, 28. децембар 2023.](#)

⁴¹ О тежњи Србије да укључи у светске токове највиших технолошких иновација говори и недавна одлука да Србија у наредне три године председава Глобалним партнерством за вештачку интелигенцију (енгл. [Global Partnership on Artificial Intelligence – GPAI](#)) што свакако отвара нове развојне могућности градова Србије.

ИнфоБлок 5. Европски региони градови у глобалној економији

[Стратегија ЕУ 2020](#) је документ развојне политике Европске уније који треба да обезбеди будућу снажну позицију Европе у свету (ESPON, 2012). Фокус је на конкурентности, расту, радним местима и тржиштима у развоју, могућности за успех повезане су са економским факторима као што су трговина, са квалитет људских ресурса, глобалне услуге, умрежавање и иновативни капацитети. Међутим, успех и интеграција региона и градова у светску економију и глобалне мреже такође зависи од 1) њихове глобалне повезаности и приступачности и инфраструктурних услова, као и од њихове атрактивности као места за улагање у глобалне производе и услуге, и 2) њихове приступачности и повезаности са главним глобално важним местима у Европи (ESPON, 2012). Међутим, Европа тренутно губи своју позицију утицаја у глобалној трговини и услугама јер бележи значајан пад удела у периоду од три деценије⁴² (Слика 15). Због тога се у [Стратегији ЕУ 2020](#) наводи да задржавајући тржишта у европском суседству, Европа треба да тражи ширење на нове територије и тржишта уз ограничење европске јавне и приватне потрошње, како би дугорочно остала конкурентна.

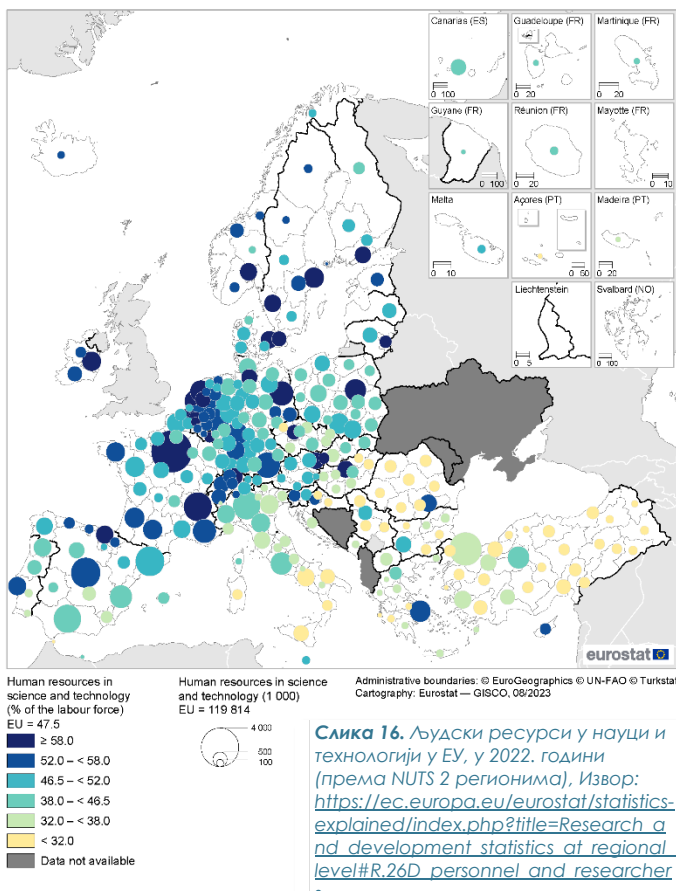

Капиталом Европе сматра се преко 80 европских метрополитенских области са популацијом већом од 500.000 становника од којих свака од њих учествује у глобализацији, јер поседује карактеристичне специјализације и позиције у сложеним глобалним ланцима снабдевања са високим степеном запослености (Слика 16). Али њихова будућа продуктивност и стварање богатства делимично зависе од предузимања мера и акција за побољшање њихових инвестиционих акредитива и способности извоза, не само у друге регионе у Европи, већ и шире на шира и растућа глобална тржишта (Clark & Moonen, 2013).

ЕУ има 271 „метро-региона“ у којима је 2013. године било 59% становништва, 62% свих запослених и генерисало 68% БДП-а (UN-Habitat, 2016). Сматра се да у смештају транснационалних седишта, европски градови играју важну улогу у глобалним мрежама, а већина највећих централа у Европи налази се у језгру Европе, са Лондоном, Паризом, Миланом и Мадридом као главним чворовима, а затим ту су Брисел, Минхен и Амстердам (ESPON, 2012) (зато [Brexit](#) (2020) представља велики економски изазов за Европу).

⁴² „Релативна позиција Европе у светској трговини опала је у последњих 50 година. Удео Европе у светској трговини услугама пао је за шестину у последњих 30 година, а трговина робом показује нешто стрмији пад. Од 1968. године, удео Европе, САД и (од средине 1990-их) Јапана у глобалној робној трговини је опао (Слика 15). Овај помак се десио у Кини, али нарочито, јужна Азија је била најдинамичнији светски регион и скоро је удвостручила свој удео у међурегионалној трговини да би достигла 3,2% у 2009. Док је удео Индије у светској трговини остао релативно низак, око 1,2% у 2009. години, тежина Русије је порасла између 1994. и 2009. године, паралелно са еволуцијом цена гаса и нафте (ESPON, 2012).

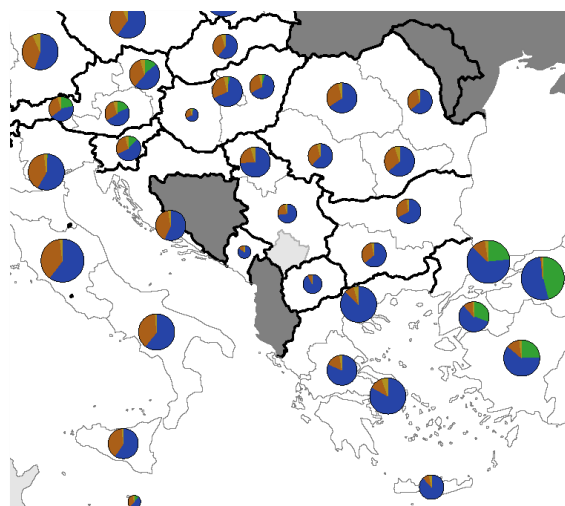
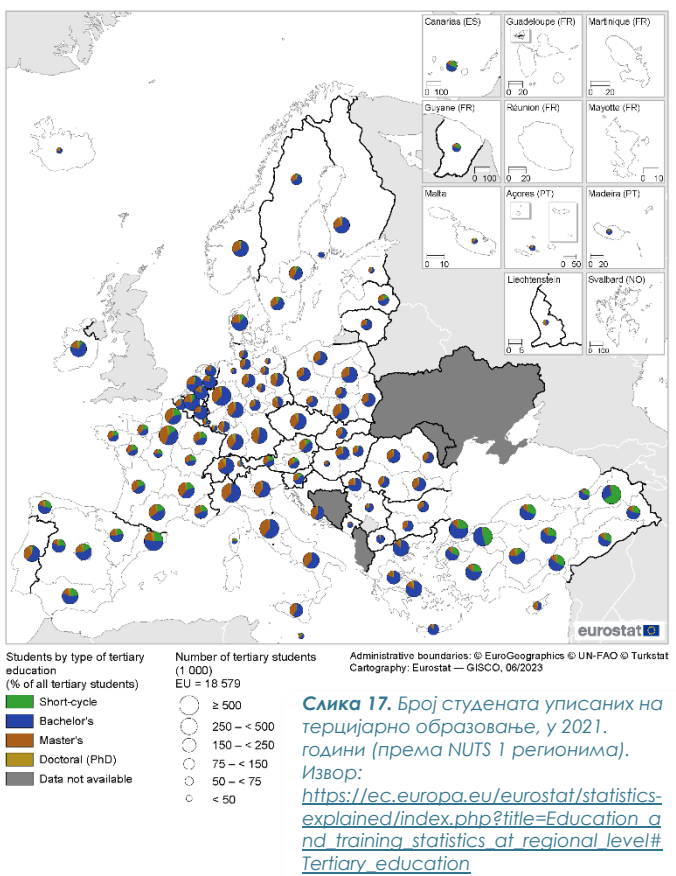
У поређењу са САД запосленост у транснационалним централама је много већа него у пет главних градова у САД, мреже градова који опслужују глобални капитал равномерније су распоређене и уравнотеженије на европској територији. Ове услуге су порасле у већини европских глобалних и других већих градова од 2000. године, у значајној супротности са САД, што би могло да одражава већу атрактивност и ефикасност мањих „великих“ градова у Европи у поређењу са САД (ESPON, 2012).

Европа је глобално веома компететивна у области истраживања и развоја - И&Р (енг. R&D), са учешћем од 24% глобалног И&Р, знатно иза САД (33%), али испред Јапана (13%). Географска концентрација И&Р свих нивоа у Европи, омогућава предност у односу на САД и земље у развоју, Индију и Кину. Из европске перспективе, промоција „стратешких тачака“ И&Р на одређеним местима, са јачањем конкурентске предности за такмичење у светским размерама, вредно је разматрања (ESPON, 2012).

Европа је светски лидер у високом образовању младих људи који се сматрају важним за индустрије које захтевају знања на глобалном тржишту. Ова врста достигнућа важна је и за подизање регионалне продуктивности. Процењује се да је 2021. било 18,5 милиона студената уписаних у институције терцијарног образовања ЕУ (укључујући податке из 2020. за Чешку). Као такви, студенти терцијарног образовања чинили су скоро сваки пети (19,9%) од укупног броја ученика и студената уписаних у образовни систем ЕУ. Већина студената уписаних у сектор терцијарног образовања биле су жене (54,2 % од укупног броја) (Слика 18). Године 2021. било је 11 милиона студената из ЕУ уписаних на основне програме. Ова вредност је нешто више него двоструко већа од броја студената уписаних на мастер програме (5,4 милиона). Друга два типа терцијарних програма имала су мање студената: 1,4 милиона је било уписано у програме кратког циклуса (било академске или стручне) и 0,7 милиона у докторске програме.

У том смислу, на пример, деловање [Центра за четврту индустријску револуцију – Ц4ИР у Србији](#), у оквиру имплементације [Стратегије паметне специјализације у Републици Србији од 2020-2027. године](#) представља облик усаглашавања са европским развојним политикама.

Глобализација и друштвени покрети

„Без организације, идеје, након неког почетног замаха, почињу да губе свој ефекат. Оне постају рутинске, дегенеришу се у конформизам и завршавају једноставно као сећање. Ово упозорење упућујем зато што су у овом кратком, али богатом периоду наше револуције превише често многе велике иницијативе пропале. Заборављене су због недостатка организационог апарата који би их одржао и довео до остварења.” - Че Гевара

Дубоке политичке и економске промене које је глобализација донела, о којима је претходно било речи, прате и дубоки друштвени и културни покрети. Велики број истраживача социолошког научног поља био посвећен овом феномену у протекле две деценије препознајући да је све већи утицај глобалних сила на одређено друштво и друштвене институције и то на више нивоа. Глобални градови, почели су најпре да се суочавају са последицама наглог економског раста подстакнутог растом потражње висококвалификоване радне снаге, инвестиционог капитала и предузетничке активности (Sassen, 2000). Значајан пораст броја радних места у пословима заснованим на информацијама и знању, у секторима биотехнологије, инжењеринга, медицинских истраживања, фармације и услуга, развоја софтвера итд., интензивирало је миграције висококвалификоване радне снаге ка великим градовима (Hutson, 2016; Burgmann, 2016). Њихова компететивност у потрази за економским и предузетничким могућностима условила је раст висине личних прихода, што је допринело расту цена становања и пословног простора, односно променама на тржишту грађевинског земљишта и некретнина. Последице, долази до расељавања мање квалификованих, сиромашних и радничких урбаних популација из града у предграђа и значајних промена урбане структуре на нивоу суседства изазвана новом градњом⁴³. Многи истраживачи сматрају да је раст трошкова живота, закупнина и цена станова директан резултат ниске понуде и велике потражње на тржишту некретнина, и растуће неједнакости у куповној моћи становника услед несклада у оквиру тржишта рада нестајањем послова средње класе, али и оних који сматрају да је „центрификација“ резултат неадекватних градских, државних и националних развојних политика (Hutson, 2016).

На основу студија случаја градова у САД⁴⁴, Хатсон уочава да **раст потражње нове елите за квалитетнијим урбаним животом са једне стране и тежње за испуњењем стандарда**

⁴³ Овај феномен, у литератури урбанистичког планирања, назива се **центрификација**, енгл. *gentrification*. Центрификација је процес промене карактера насеља кроз прилив имућнијих становника („центрија/ gentry“) и улагања.

⁴⁴ **Случај Сан Франциска** (Hutson, 2016) показује да широка, организована коалиција локалне заједнице може обликовати политике локалне управе и подстицати праведније политике економског развоја. Организација „**Calle 24 SE**“ је успела да унапреди свој политички капитал успостављањем везе са градском управом, градоначелником и локалним надзорним одбором у Сан Франциску. Такође, мобилисала је бројну Латино бирачку јединицу, која традиционално није била најгласнија у градској политици, чиме је успела да утиче на одлуке Канцеларије градоначелника за становање, Одељење за урбанизам и друга градска одељења у вези са начином на који се расправља о питањима која се односе на становање и развој.

Студија случаја Вашингтона (Hutson, 2016), приказује како су економске и демографске промене у граду трансформисале 3 значајна кварта на изглед преко ноћи. Промене су резултат 15 година напора града да привуче инвестициони капитал за ревитализацију насеља. Градоначелник, у жељи да привуче 100.000 нових становника у Вашингтон градом јаким и здравих насеља покренуо је иницијативу **Стратешких акционих планова за суседства** ([Strategic Neighborhood Action Plans - SNAP initiative](#)) и усмеравање градских улагања у стратешке четврти уз пружање финансијске подстицаје приватним инвеститорима да улажу у тржишно и транзитно оријентисан развој, и у нади да ће то резултирати порастом становништва у граду и повећањем градског буџета. Међутим, Вашингтон је доживео демографску промену која је резултирала мањим, образованијим и имућнијим становнишвом, али која је иницијално суочавао их је се реалношћу ниских цена њихових некретнина, тако да су на крају морали да напусте своје место становања. Ова компликована динамика посебно је утицала на „црне“ староседеоце Вашингтона. Ипак, неколико организација и коалиција заједница покушало је да се залаже за мање имућне током овог времена промена.

Организација „ONE DC“ развила је оквир за правичан економски развој који је фокусиран на очување расне и економске једнакости у насељу Шо, тражећи од градске власти да усвоји правичан развојни оквир и уважи захтеве становника заједнице да имају више контроле над коришћењем земљишта и процесом развоја заједнице, што је резултирало приступачним становањем, повећаним приступом пословима и програмима обуке за посао за неке од најугроженијих становника суседства.

одрживости на локалном нивоу са друге, подстиче улагања у велике пројекте ревитализације у урбаном језгру градова, најчешће праћена низом мера привлачења инвеститора као што су субвенције, пореске олакшице и приступ земљишту у јавном власништву по ниској цени итд. (Hutson, 2016). Нови глобално развојни пројекти, подржавајући вредности високог стандарда нове елите, могу бити медицински центри, истраживачки и развојни објекти, луксузни кондоминијуми и градске куће, врхунски ресторани, кафићи и бутици, а градови се чак такмиче једни са другима у развоју квартова за забаву и „спортских стадиона вредних милијарду долара“ (Elander, Gleeson, Lidskog, & Low, 1999; Hutson, 2016), што је случај чак и у Београду (Lalović, Radosavljević, & Đukanović, 2015; Perić & Maruna, 2022). Иако је улагање у ревитализације урбаних језгра градова резултирало побољшаним садржајима, пореским приходима и повећањем јавних услуга, резултирао је и са непрепознатљивом трансформацијом старијих делова градова и притиском на исељавање мање имућног становништва (Fainstein, 2013; Marcuse, 2011; Hutson, 2016). Почетна обећања да ће пројекти одговорити на интересе не само локалних политичара, већ и становника заједнице подстицањем „одрживог“ економског развоја, заправо резултирају луксузним стамбеним зградама и погодностима за богате, а екстремни диспарат у висини прихода становника подстиче екстремне разлике у начину живота⁴⁵ (Hutson, 2016). Хатсон поцртава да се без експлицитног укључивања планског оквира социјалне правде, притиска заједнице и надзора локалне управе, обећане бенефиције за заједницу неће се остварити.

Све већи број социолога препознаје и све већи утицај глобалних сила на друштвене институције и више нивоа друштва, јер је глобализација у последње три деценије допринела не само економским неједнакостима, већ је и променила изборне резултате широм света, артикулишући нове колективне акције и друштвене покрете⁴⁶ (Almeida & Chase-Dunn, 2018; Oosterlynck & et.al, 2018). У 21. веку, мобилизација друштвених покрета била је вођена утицајима на глобалном нивоу као што су климатске промене, универзални модели економске либерализације и међународне миграције, али њихова манифестација, у смислу вероватноће настанка колективне акције и форме коју она поприма, зависи од националног и локалног друштвеног контекста, где се превасходно и истражује пораст колективне акције кроз политичке прилике, претње, ресурсну инфраструктуру и способност претварања притужби у снажне позиве за мобилизацију (Almeida & Chase-Dunn, 2018). Упоредне историјске студије локалних друштвених контекста показују како су друштвени покрети, као што су локални и регионални покрети усмерени на оближње власти и елите, еволуирали заједно са развојем националне државе. Међутим, како се глобална интеграција и свест о глобализацији повећавају, постоји све већа синхронизација и повезаност међу одговорима цивилног друштва и то везано за глобално загревање, трошкове живота и штедњу, финансијску кризу, права имиграната, етно-национализам и верски фундаментализам.

⁴⁵ Растућа неједнакост озбиљно је утицала на домаћинства средње класе у Сан Франциску. Средња класа сматра се превише богатом да би се квалификовала за многе градске програме социјалних бенефиција и превише сиромашном да би себи приуштила куповину или изнајмљивање куће и да би плаћала погодности и услуге као што су брига о деци, превоз, медицинска нега и образовање. Између 1990. и 2012. године, домаћинства средње класе у Сан Франциску су се смањила са 45 % на 34 %. Док је градско становништво са високим приходима скромно порасло са 30 на 32 % током истог временског периода. Инсајт центар за економски развој заједнице извештава да 27% домаћинстава са децом у Сан Франциску не може да испуни стандард самоодрживости, али је изнад границе сиромаштва (Hutson, 2016).

⁴⁶ Друштвени покрети се често карактеришу као акције искључених колективитета који користе ванинституционалне стратегије и тактике у одрживим кампањама за друштвене промене. Литература о друштвеним покретима такође је имала тенденцију да нагласи да покрети углавном долазе одоздо, па су аспекти колективног деловања понашања елите били замађени, укључујући елите унутар државе. Иако је тачно да елите генерално одржавају бољи приступ институционалним каналима и ресурсима од неелите, оне такође често користе неформалне начине мобилизације да утичу и да се међусобно боре и да мобилишу неелите. Поред тога, наука је често занемаривала конзервативне, реакционарне и десничарске покрете, радије се фокусирајући на херојство оних покрета које научници подржавају (Almeida & Chase-Dunn, 2018).

Почевши од касних 1990-их, научници су идентификовали пораст кампања против неолибералне економске глобализације на глобалном северу, која се углавном фокусира на елитне трговинске мреже и споразуме као што су Група 8, Светска трговинска организација, Светски економски форум, Међународни монетарни фонд, Светска банка и друга регионална трговинска тела. Такве кампање се обично фокусирају на одређени пакет неолибералне политике, као што је приватизација или споразум о слободној трговини, и мобилишу се све док дотична мера не буде одобрена или поражена. У периоду велике рецесије 2008 – 2009. године такође се бележе протести против „штедње“ који су се проширили са глобалног „југа“ на глобални „север“ и широм јужне и источне Европе и Северне Америке (Castells, Caraça, & Cardoso, 2012; Almeida & Chase-Dunn, 2018). Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) у основи су ширења транснационалног активизма и међународних организационих веза. Са једне стране ИКТ су омогућиле већу густину веза друштвених покрета међу активистима и организацијама (Castells, 2015), а са друге стране, ИКТ потпомогнуто кретање глобалног капитала такође појачава националне колективне притужбе по разним питањима, од рада и људских права до уништавања животне средине (Burgmann, 2016). Ови процеси ће вероватно одржавати транснационалне покрете и сукобе дуго у будућности, јер је глобализација вођена тржиштем мотивациони извор неких од највећих и најдраматичнијих интерконтиненталних мобилизација, као што су кампање за глобалну економску правду и против глобалног загревања и промене климе.

Активистички веб-сајтови и друштвене мреже служе као комуникационо средство глобалног цивилног друштва повезујући организације и појединце који иначе не би били повезани и нудећи логистичке информације на више језика за координацију локалних догађаја као компоненте већих транснационалних кампања (ИнфоБлок_6). Истраживачи масовних побуна обично концептуализују идеју „револуције“ као низ догађаја који се дешавају унутар националног друштва у којем нове друштвене снаге долазе на државну власт и реструктурирају друштвене односе (Almeida & Chase-Dunn, 2018). Ипак, идеја светске револуције је широк појам који обухвата све врсте отпора хијерархији, без обзира на то да ли су координисани, који се дешавају релативно близу један другом у времену где локални побуњеници обично нису били свесни повезаности једних са другима преко хијерархијских мрежа колонијалних империја и страних служби хегемона. Међутим, глобалне политике које су еволуирале као одговор на ове групе побуна, генерисале су форму „светског поретка“, који је, иако не постоји „глобална држава“, постао арена оспоравања и унутар кога су се светске револуције дешавале и реструктурирале јавни дискурс (Almeida & Chase-Dunn, 2018). Сматра се да су скупови масовне мобилизације променили идеолошке оквире, организационе структуре и односе моћи на глобалном нивоу. Чак и борбе које су само делимично успешне понекад мењају политички дискурс, уводећи нове начине размишљања и организовања на светској сцени. Сходно томе остварује се утицај на политике националних елита, иако њихов одговор може имати облик репресије, али понекад и просвећени облик праве реформе која има за циљ да прихвати радикалније изазове од популистичких друштвених покрета.

Културолошки и политички утицај који произилази из „школе светског друштва“ или светске политике, који заговарају ширење културних норми широм света, је такође катализатор за мобилизацију локалних друштвених покрета. Транснационални друштвени покрети конвенционално су дефинисани као покрети који делују у најмање две земље, и постоје

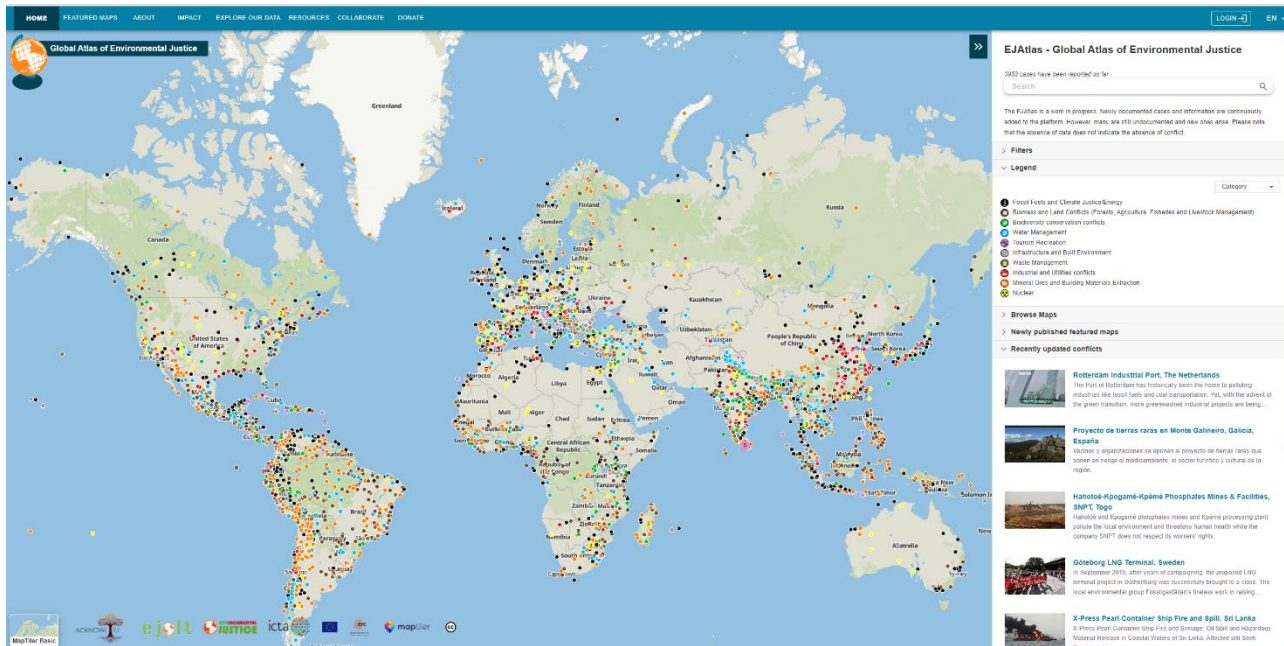
велике варијације у њиховом глобалном домету, као што је случај транснационалног покрета климатске правде. Иако су у рудиментарном облику транснационални покрети постојали вековима, продубљивање глобализације крајем 20. века довело је до наглог пораста броја кампања⁴⁷, тако да је у протекле три деценије утростручен број организација транснационалних покрета. Истраживачи су показали да је већа вероватноћа да ће се друштвени покрети мобилисати када домаћи колективни актери имају везе са „светским друштвом“, односно спољним когнитивним ауторитетом (међународне организације, глобална научна тела, међувладине организација), па иако борбу покрећу локалне организације, глобалне норме утемељене у светским политикама представљају примарну силу која их легитимише унутар националних граница и пружа им информације и „шаблоне“ за њихове кампање (Almeida & Chase-Dunn, 2018).

Међутим, иако постоје хомогенизујући утицаји глобализације на макро нивоу, „глобални упади“ унутар нација су веома неуједначени и стварају различите врсте одговора у зависности од локалних услова. На пример, ове везе могу да иницирају националне етничке побуне, или покрете за женска или људска права, здравља и животне средине. Међутим, глобализација не само да мобилише колективну акцију међу лево оријентисаним снагама, већ ствара и мобилизацију националистичких и конзервативних група, који користе антиглобалистичке критике де-индустријализације, губитка радних места, међународне имиграције и споразуме о слободној трговини да мобилишу велике скупове и утичу на изборну излазност у САД и Европи (Castells, 2018; Almeida & Chase-Dunn, 2018). Успешне ултра-десничарске партије у Европи, у касном 20. веку усредсређују се на кампање анти-имигрантске ксенофобије у економски најугроженијим бирачким јединицама, тако да у скорије време десничарске странке добијају више од 25% гласова на европским изборима (Almeida & Chase-Dunn, 2018). Нова истраживања фокусирана на десничарску транснационалну мобилизацију, показују да глобално организоване конзервативне мреже невладиних организација и истраживачки центри служе као идеолошки и политички контра-покрети контроли оружја, феминизму, заштити животне средине и социјалног осигурања. Неки аутори ове десничарске популистичке и неофашистичке покрете упоређују са раним таласом фашистичких секти, популистичких покрета и режима који су се појавили у првој половини 20. века (Almeida & Chase-Dunn, 2018). У својој књизи *“Кока - кола социјализам – американизација југословенске популарне културе шездесетих година XX века”*, Радина Вучетић даје значајан прилог историјском културолошком истраживању контекста бивше Југославије (Vučetić, 2023). Документући феномен американизације, кроз званичне и незваничне путеве, објашњава његову одлучујућу улогу у изградњи посебног друштвеног статуса српског друштва, који и данас постоји, – позиције “између Запада и Истока”. Ауторка културу не посматра као изолован феномен, већ као срж политичке сфере, што рефлектује, и даље битно дефинише, хетерогену природу и снагу друштвених покрета у Србији, који после пада социјалистичке идеологије, углавном настају и теку у складу са глобалним покретима са различитим ефектима на друштво у целини (Vukelić, 2015; Delibašić, Nikolić, & Vasiljević, 2019).

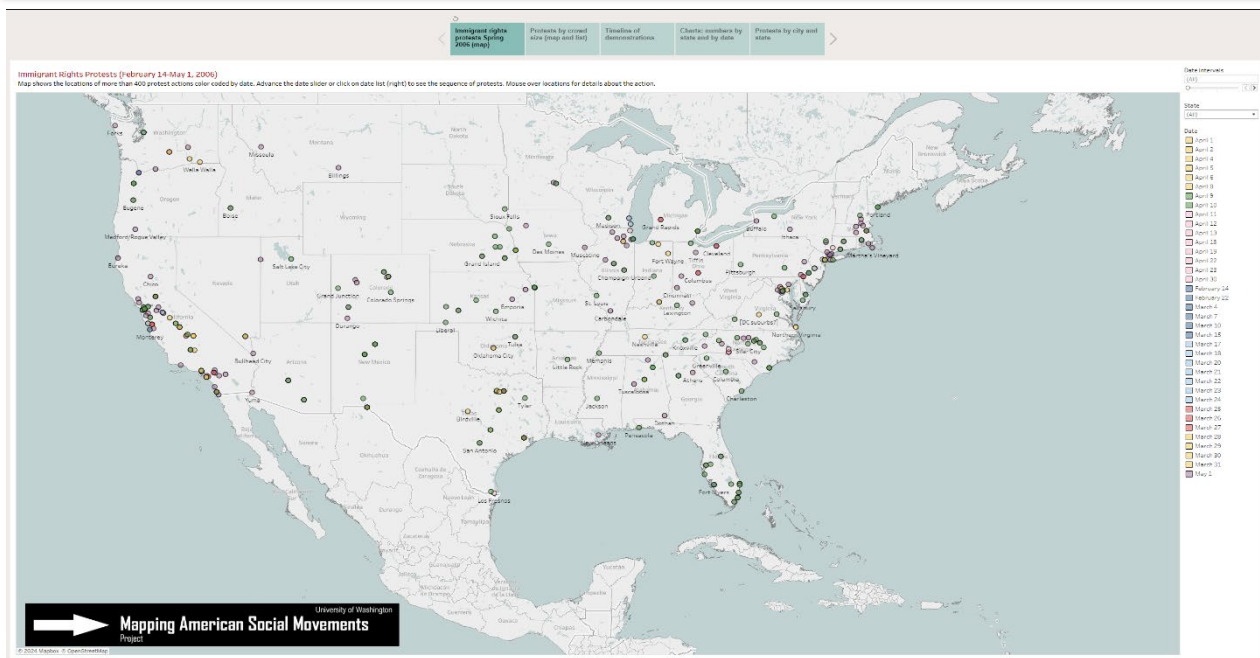
⁴⁷ Пример врхунске тачке координације међународног покрета у Северној Америци која је привукла велику научну пажњу били су раније поменути, протести „битке за Сијетл“ 1999. године (Реск, 2020) усмерени против 3. министарског састанка Светске трговинске организације, када су активисти организовали истовремене демонстрације у Сијетлу, десетинама америчких градова и најмање 90 земаља широм света. Том приликом транснационални активисти ефективно су консолидовали организациони модел. Током наредне две деценије, транснационални покрети су координирали истовремене акције на међународном нивоу на сличан начин. Овај организациони шаблон је произвео вероватно највеће мобилизације у светској историји, укључујући мобилизацију против инвазије на Ирак од 15. фебруара 2003., глобалне мобилизације из 2014. и 2015. за смањење глобалног загревања и емисије угљеника (Almeida & Chase-Dunn, 2018).

ИнфоБлок_6. Мапирање друштвених акција и покрета

Савремене партиципативне ГИС технологије омогућавају мапирање мишљења и ставова грађана, акција или догађаја и све више их користе различите истраживачке и невладине организације. На пример, **Глобални атлас еколошке правде (EJAtlas)** документује и мапира друштвене сукобе око питања животне средине. То је онлајн интерактивна платформа коју координира и којом управља тим истраживача и активиста, која прикупља приче о заједницама које се боре за еколошку правду. Она има за циљ да њихове мобилизације учини видљивијима, наглашавајући њихове тврдње и сведочења, да доведе до праве корпоративне и државне одговорности за неправде које су нанете њиховим активностима. Такође, покушава да послужи као виртуелни простор за оне који раде на питањима еколошке правде да добију информације, да се повежу са другим групама које раде на сродним питањима и повећају видљивост еколошких сукоба. Садржај и подаци су резултат рада стотина сарадника широм света који причају сопствене приче о отпору или пишу о чему сведоче (Слика 19).

Слика 19. Глобални атлас еколошке правде, EJAtlas - Global Atlas of Environmental Justice, Извор: <https://ejatlas.org>

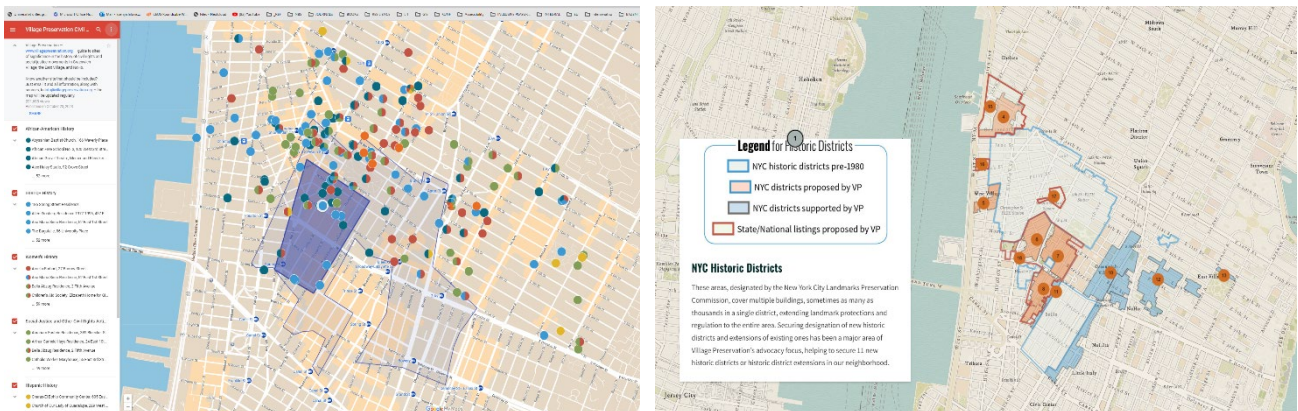

Слика 18. Протести за права имиграната у пролеће 2006, Извор: https://depts.washington.edu/moves/2006_immigrant_rights.shtml

Пројекат мапирања америчких друштвених покрета производи и приказује интерактивне мапе које приказују историјску географију десетина друштвених покрета који су утицали на амерички живот и политику САД од касног 19. века, укључујући радикалне покрете, покрете за грађанска права, радничке покрете, покрете жена и још много тога. До сада су историчари и друштвени научници углавном проучавали друштвена кретања изоловано и често са мало пажње на географију. Овај пројекат омогућава сагледавање простора где су друштвени покрети били активни, а где не, помажући боље разумевање образаца утицаја и издржљивости, разоткривајући нове

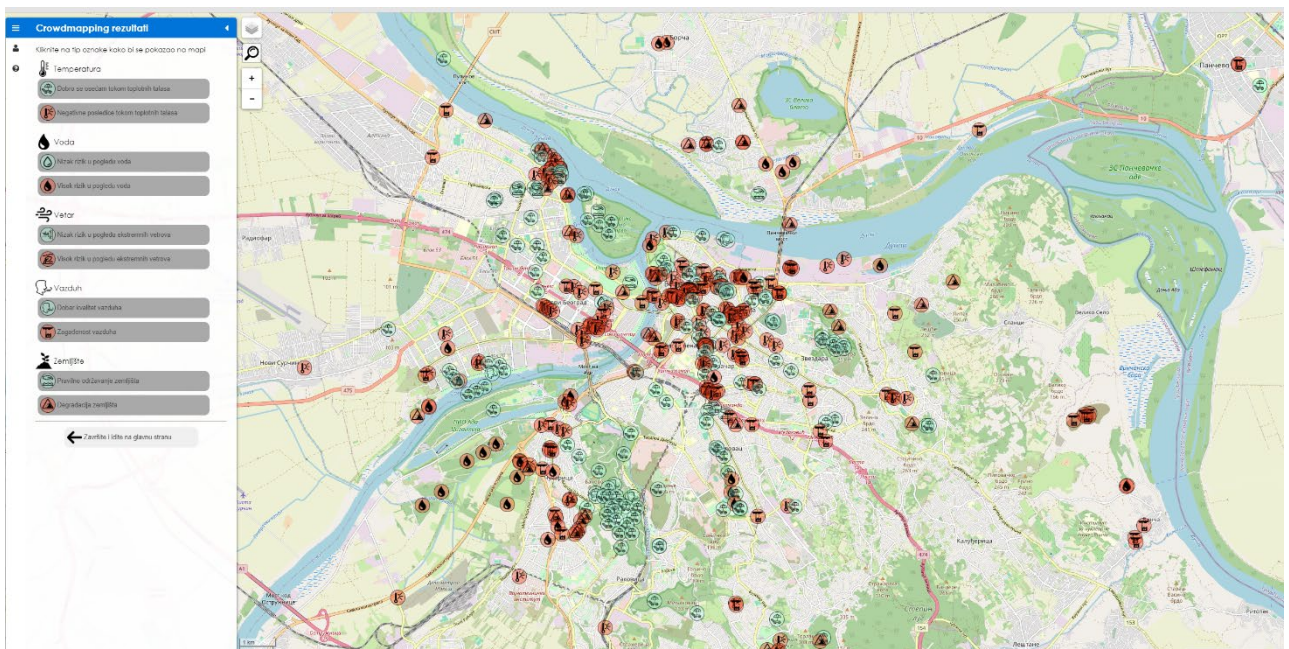
димензије američke političke geografije, i pokazujući kako su lokali koji su u jednoj eri podsticali određene vrste društvenih pokreta često meñali političke boje tokom vremena (Slika 20).

Organizacija [Village Preservation](#) iz Njujorka je lider u očuvanju arhitektonskog nasleđa i kulturne istorije zajednica Greenwich Village, the East Village i NoHo u Njujorku. Organizacija se uspešno zalagala za zaštitu više od 1.250 zgrada i pomogla je da se обезбеди зонска заштита за скоро 100 блокова. Сваког дана прате више од 6.500 грађевинских парцела у суседству у потрази за рушењем, изменама или новим грађевинским дозволама, да бисмо обавестили јавност и одговорили ако је потребно (Слика 21).

Слика 20. Мапирање иницијатива грађана: а) иницијативе за очување грађанских права и социјалну правду (лево) Извор: [Civil Rights and Social Justice Map](#); б) иницијативе за очување културно-историјског наслеђа (десно), Извор: [Village Preservation: Advocacy and Accomplishments](#), организација Village Preservation, <https://www.villagepreservation.org/>

Недавно завршени истраживачки пројекат [TeRRIFICA](#), у коме су учествовали и научници из Србије, имао је за циљ да у шест пилот-региона препозна и сакупи знања и закључке грађана о изазовима које носе климатске промене, како би се допринело одређивању релевантних варијабла и фактора који утичу на ефикасност акција за климу и резултати користили за развој планова прилагођавања на климатске промене. Коришћењем „Crowd-mapping“ методе створена је могућност укључивања партнера / становника / заинтересованих страна у анкету за одређивање зелене, сиве и беле инфраструктуре у регијама погођеним климатским променама, као и решења у територијалном контексту. Током анкете од учесника се тражило да назначе две врсте места на мапи, значајних по неком аспекту климатских промена, нпр. температури ваздуха, циркулацији воде, ветру, квалитету ваздуха и тла. Прво место (зелено) би требало да буде добар пример активности, а друго место требало би да представља лош пример, тј. локацију где осећамо негативне последице климатских промена (црвено). Од особе која је учествовала у анкети тражило се и да предложи решења и тако допринесе потенцијалном побољшању негативно оцењеног стања (Слика 22).

Слика 21. Веб сајт пројекта TeRRIFICA и пример примене crowd-mapping методе. Извор: <http://belgrade.terrifica.eu/>

Садашња времена карактерише невиђени пораст производње научних података, а укљученост шире јавности као извора информација (енгл. Crowdsourcing) у истраживањима привлачи све већу пажњу (Correia, Schneider, Fonseca, & Paredes, 2018). Истраживања, географских информација различитих врста које су волонтери производили, користећи различите платформе за „crowdsourcing“, показују да је групна класификација информација снимљених на даљину у стању да генерише географске информације о људским насељима са високим нивоом квалитета, и јасно указује на различите нивое софистицираности задатака које могу да обављају волонтери, откривајући факторе који могу утицати на њихов утицај (Albuquerque, Herfort, & Eckle, 2016).

У ери ескалације глобалних ризика, друштвени покрети обезбеђују путеве ка институционалним променама притиском на државе, економске елите и међународна тела да размотре алтернативне начине деловања (Castells, 2018). Занимљива је чињеница да у тренутној фази неолиберализма, институционалне промене захтеване кроз међународне покрете често имају и форму транснационалних споразума између невладиних организација (НВО) и приватне транс-националне индустрије, обзиром да су правила слободне трговине ослабила регулаторну моћ националних држава, посебно у организационим областима еколошких и радних стандарда (Almeida & Chase-Dunn, 2018). Нови друштвени медији и дигитални ресурси главна су прекретница у односима моћи у 21. веку (Castells, 2015). Активизам покренут путем интернета показао се најуспешнији у производњи велике и сталне мобилизације, поготову када се координира са већ постојећим локалним НВО и удружењима цивилног друштва (Almeida & Chase-Dunn, 2018).

Глобални еколошки отисак

*„На овој планети има довољно свега за свачије потребе, али не и за свачију похлепу.“ -
[Махатма Ганди](#)*

Планетарно благостање, „у којем интегритет Земљиног система и процеса екосистема остаје неоштећен до степена да родови [мисли се на све живе врсте] могу опстати у будућности као делови екосистема, а организми, укључујући и људе, могу да остваре своје типичне карактеристике и капацитете“ (Elo & et.al., 2023) представља нови трансдисциплинарни оквир за подстицање глобалне трансформације ка равноправнијем и инклузивнијем уобличавању поимања благостања као адекватног одговора на године убрзаног опадања здравља екосистема. У књизи „Интердисциплинарне перспективе о планетарном благостању“ (Elo & et.al., 2023) група истраживача из хуманистичких, друштвених и природних наука, предлаже промене начина на који се перципира и приступа људском и (не)људском благостању. Аутори истичу да је планетарно благостање динамички, а не статичан феномен, тако да разумевање ове динамике захтева утемељење сазнања и етике планетарног благостања у јавни дискурс. Екосистеми који правилно функционишу подржавају различите процесе одржања живота у распону од регулације климе и производње кисеоника до одржавања биодиверзитета. Дакле, **здрав екосистем** се може дефинисати као отпоран и обновљив систем, који одржава своју функцију упркос спољном стресу, пружа кључне услуге својој биотичкој заједници- биоти, а промене и поремећаји у систему могу утицати на здравље, бројност и/или диверзитет кључних чланова његовог скупа, тако да они више не могу обављати своје еколошке улоге у екосистему (Elo & et.al., 2023).

„Сви организми су еволуирали у контакту са одређеном еколошком заједницом, укључујући корисне симбиотске организме, као и паразите који искоришћавају ресурсе домаћина, узрокујући губитак здравља или смртност. Ови организми, укључујући патогене, важни су за правилно функционисање екосистема, на пример као средство за природну контролу величине популације домаћина. У здравим екосистемима, добробит паразита је подједнако важна као и добробит њихових домаћина, међутим, функционисање екосистема може патити од променљиве равнотеже асоцијација домаћин-паразит. Патогени и њихови домаћини су укључени у еволуцијску „трку у наоружању“ између имунолошке одбране домаћина и различитих решења која су развили патогени да би заобишли одбрану домаћина. Многи патогени имају већу стопу еволуције од свог домаћина, што ограничава капацитет домаћина да избегне или потпуно елиминира патогене. Дакле, болест је природна карактеристика динамике екосистема, али уношење новог патогена у екосистем може имати непредвидиве последице када се патоген пренесе на новог или осетљивог домаћина.“ (Elo & et.al., 2023)

Глобални еколошки отисак је мера утицаја човечанства на Земљине екосистеме и представља количину природних ресурса и земљишне површине која је потребна за одржање тренутне људске популације и њеног нивоа потрошње. Људске активности доминирају Земљом, а научници поцртавају да је прекомерна експлоатација природних ресурса од стране људи довела је до широко распрострањене деградације екосистема, тако да се више од половине свих екосистема на Земљи погоршало због људског деловања (Elo & et.al., 2023).

Ова деградација је негативно утицала на низ еколошких функција са значајним лошим последицама по добробит дивљих животиња и људи, а промене у животној средини су директно повећале преваленцију заразних болести код људи и других организама олакшавањем ширења инвазивних врста, вектора болести и патогена (Elo & et.al., 2023). Према подацима Међувладине научно - политичке платформе о биодиверзитету и услугама екосистема (енгл. [Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services](#)) (IPBES, 2019): - мање од ¼ копнене површине планете је остало нетакнуто без значајног директног људског утицаја, а предвиђа се да ће се до 2050. године ово подручје смањити на мање од 10%, - скоро ¾ слатководних подручја и више од ½ половине морских подручја се експлоатише за производњу хране, - биомаса дивљих сисара је опала за **82%** од праисторије, а предвиђа се да ће до 2050. људи елиминисати **38-46%** целокупног биодиверзитета планете (мерено као средња бројност врста). Научници наглашавају да људске акције прете да изазову неповратне промене у систему природе Земље, прекорачењем критичних безбедносних граница (планетарне границе) интегритета биосфере, поремећајем биохемијских токова, климатским променама и променама копненог екосистема. Размере ових притисака на биодиверзитет, генерисале су нови термин за означавање тренутне геолошке епохе – **антропоцен**, ера у којој људи обликују гео-сферу и еволуцију биосфере (Elo & et.al., 2023) (погледајте [ИнфоБлок_7](#)).

Према мишљењима бројних научника негативан **антропогени утицај на Земљин природни систем је достигао тачку у којој је угрожена и будућност људских друштава и процват живота уопште**. Са друге стране, према мишљењима истраживача, приписивање ових негативних утицаја читавом човечанству је превише генерализујуће. Обим штетних утицаја варира у различитим деловима планете, и значајно зависи од конкретних процеса развоја производње и потрошње региона, а овај развој је „**готово у потпуности вођен малим делом људске популације, и то оне у развијеним земљама**“ (Elo & et.al., 2023), тако да је према тврдњи ових аутора само делић човечанства историјски одговоран за већину штете по животну средину. У погледу тога ко има користи од акција које штете животној средини, а ко сноси штетне утицаје глобалне неједнакости међу човечанством су оштро изражене: 10% нација, које највише зарађују имају 37–61% националног дохотка; глобално, а удео првих 10% најбогатији нација има удео између 53-60% у глобалним приходима, док трошкови деградације екосистема и климатских промена, с друге стране, штете благостању најмање 3,2 милијарде мање имућних људи (IPBES, 2018; UNEnvironment, 2019).

Задржавање садашњег животног стандарда у најбогатијим земљама захтева екосистемске структуре које одржавају глобално неједнаку, експлоататорску поделу рада и еколошку размену (Elo & et.al., 2023).). Загађењем, експлоатацијом природних ресурса и утицајем на промену климе кроз коришћење земљишта (нпр. пољопривреда и раст урбаних подручја) људи су створили битан притисак на екосистеме и изазвали дубоке и непредвидиве промене у екологији полинатора, патогена, носиоца патогена и читаве заједнице родова. Опште је препознат утицај људских активности на биодиверзитет полинатора чиме се угрожава опстанак многих биљних врста. Међутим, тренутно се региструје повећање оптерећења „нељудских“ организама (биљака и животиња) инфективним болестима, што мења дистрибуцију и интеракцију „домаћина и вектора преноса“, као и осетљивост јединки и читавих екосистема на болести (Elo & et.al., 2023). Кључни фактори који доводе до оваквог стања су: - **промене у просторној дистрибуцији векторских и домаћинских врста услед**

појачаног транспорта и саобраћаја широм планете⁴⁸, - промењен састав заједнице и еколошке интеракције међу врстама услед смањења разноврсности врста вишег реда чиме се повећава терет патогенима, - промене у функционисању имунолошког система и подложност болестима, обзиром да стресори повезани са људским активностима, као што је нпр. урбанизација, загађење, губитак станишта и фрагментација, утичу на здравље и људи и дивљих животиња, кроз дерегулацију имуног система и смањену отпорност домаћина на патогене, и - повећани број сусрета људи и дивљих животиња и према томе, размене патогена⁴⁹, - промене динамике болести кроз социоеколошки интерфејс⁵⁰, и - глобална путовања и трговина трансформисали су ширење патогена, вектора и домаћина.

У Србији област заштите природе нормативно је регулисана од 2009. године [Законом о заштити природе](#)⁵¹ којим се уређују мере заштите и очувања природе, биолошке, геолошке и предеоне разноврсности, у коме се у оквиру [начела одрживог коришћења природних ресурса](#) наводи да се коришћење може вршити само до степена и на начин којима се не угрожава разноврсност и функционисање природних система и процеса, док се у оквиру [начела предострожности](#) наводи „када постоји претња настанка значајне или неповратне штете за заштићено природно добро, значајног негативног утицаја на циљеве очувања или целовитости еколошке мреже, недостатак научних података неће бити узет као разлог за недоношење одлуке, одлагање или не предузимање мера за спречавање угрожавања и деградације природе у складу са овим законом“ (РС-ПИС, 2021). [Стратегија биолошке разноврсности Републике Србије за период од 2011 до 2018.године](#) (РС-ПИС, 2011а) први је стратешки документ непосредно и у целости посвећен заштити природе, којим су дефинисани национални циљеви за заштиту и очување биодиверзитета, приказане основне одлике и вредности биодиверзитета, правни, институционални и финансијски оквир заштите биодиверзитета, концептуални модел притисака, фактора угрожавања и њихових узрока, стратешке области, активности заштите биодиверзитета и акциони план са детаљима о одговорним институцијама, динамиком извршења и потенцијалним изворима финансирања. Међутим, упркос бројним мерама заштите природе у оквиру докумената територијалног развоја свих нивоа управљања, однос према природи у територијалном развоју Србије није препознат као приоритет. О томе можда најбоље сведочи нацрт [Извештаја о стратешкој процени утицаја Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године на животну средину](#) (РС-МГСИ, 2021) где се наводи да према подацима [Агенције за заштиту животне средине](#) производња електричне и топлотне енергије представља доминантан извор укупних емисија оксида сумпора (**90%** укупних емисија) и оксида азота (**53%** укупних емисија) у Србији, док је саобраћај на другом месту са доприносом од **19%** укупне емисије оксида азота.

⁴⁸ На пример, неке врсте крпеља су прошириле своју дистрибуцију на северној хемисфери и тако промениле преваленцију и географску дистрибуцију болести које преносе крпељи (нпр. анаплазмоза, бабезиоза, лајмска болест и енцефалитис који се преноси крпељима) (Elo & et.al., 2023)

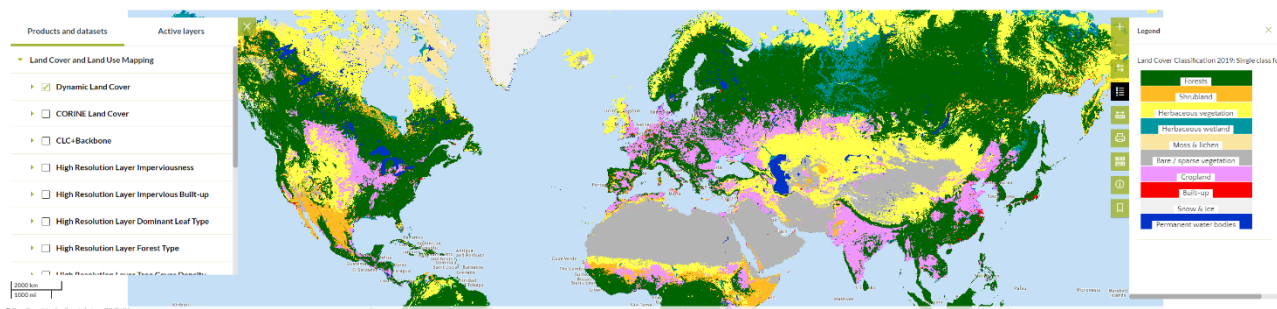
⁴⁹ „Интеракције људи и животиња се дешавају кроз трговину (дивљим) животињама и (дивљим) конзумирањем меса, или индиректно кроз људе који живе у све ближејој близини дивљих животиња због раста урбаних подручја, интензивне пољопривреде и неодрживог искоришћавања природних ресурса“ (Elo & et.al., 2023)

⁵⁰ „На пример, пандемија COVID-19 је резултат сложеног динамичког система који укључује раст људске популације, културу и акције које су промениле еколошке процесе, укључујући и климатске промене. Социоекономска неједнакост, као и политички и економски поремећаји, повећавају притисак на екосистеме и стварају сукобе између потреба људи и нељудских организама. На пример, претње у вези безбедности исхране људи услед губитка усева или трговине (нпр. прекид глобалних ланаца снабдевања након ограничења COVID-19), или социоекономске потешкоће могу повећати контакте на интерфејсу човека и животиње, као што је повећан лов дивљих животиња. Интензивно сточарство вођено профитом резултирало је масовним узгојем стоке у условима у којима се животиње излажу патњи чиме се стварају могућности за избијање нових болести. Поред тога, постоји повећан ризик од појаве и ширења зоонотских заразних болести међу људима у урбаним срединама велике густине у близини станишта дивљих животиња или пољопривредних подручја, посебно у одсуству ефикасне инфраструктуре јавног здравља“ (Elo & et.al., 2023).

⁵¹ Заштита природних добара присутна је у легислативи Србије још од 1948. године, али у склопу других Закона.

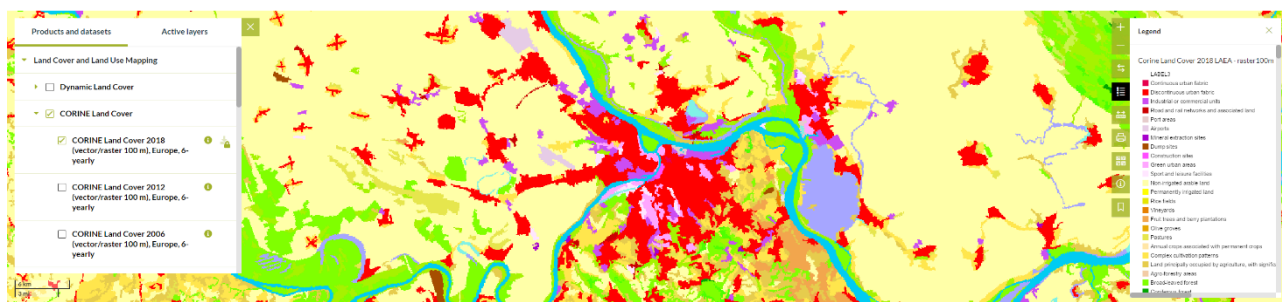
ИнфоБлок 7. Праћење стања животне средине и биодиверзитета на глобалном нивоу

Праћење стања животне средине је веома сложен задатак, који подразумева интеграцију бројних података, њихову систематизацију и визуелизацију на свима разумљив начин, уз јасну назнаку поступака који омогућавају поверење у њихову поузданост. Тако на пример, на европској Коперникус платформи у оквиру сервиса мониторинга коришћења земљишта ([Copernicus Land monitoring service - CLMS](https://land.copernicus.eu/en/map-viewer)) може се пронаћи комплетна информација о начину прикупљања и методологији обраде приказаних података (сателитска и земаљска осматрања, комбинована са моделима прогнозе), могу се потпуно бесплатно преузети прикупљени подаци за потребе даљих истраживања, или прегледати кроз интерактивне мапе. Додатно, постоје комплетна објашњења у које се све сврхе ови подаци користе: од праћења антропогених утицаја на био-геофизичке параметре до добијања информација неопходних за осигурање безбедности и реаговања у екстремним ситуацијама.

Слика 22. Динамичка глобална карта начина коришћења земљишта, снимак екрана (Извор: <https://land.copernicus.eu/en/map-viewer>; ова мапа генерисана из више слојева података добијених различитим методама који се такође могу прегледати слој по слој. За потребе глобалног приказа легенда је поједностављена на приказ основних намена земљишта ради лакшег сагледавања)

Почетком 1980-их, Европска комисија препознала је потребу за свеобухватним, детаљним и усклађеним скупом података о земљишном покривачу и коришћењу земљишта на европском континенту. У то време, националне карте земљишног покривача често су биле недоследне и неупоредиве, што је изгледе за праћење европског стања окружења на континенталном нивоу чинило готово немогућим. Као одговор, Европска комисија је покренула програм CORINE (Координација информација о животnoj средини) у настојању да развије стандардизовану методологију за израду ГИС мапа покривача земље, биотопа и квалитета ваздуха на нивоу континента, тако да је 1990. године произведен је први скуп података [CORINE Land Cover](https://land.copernicus.eu/en/map-viewer).

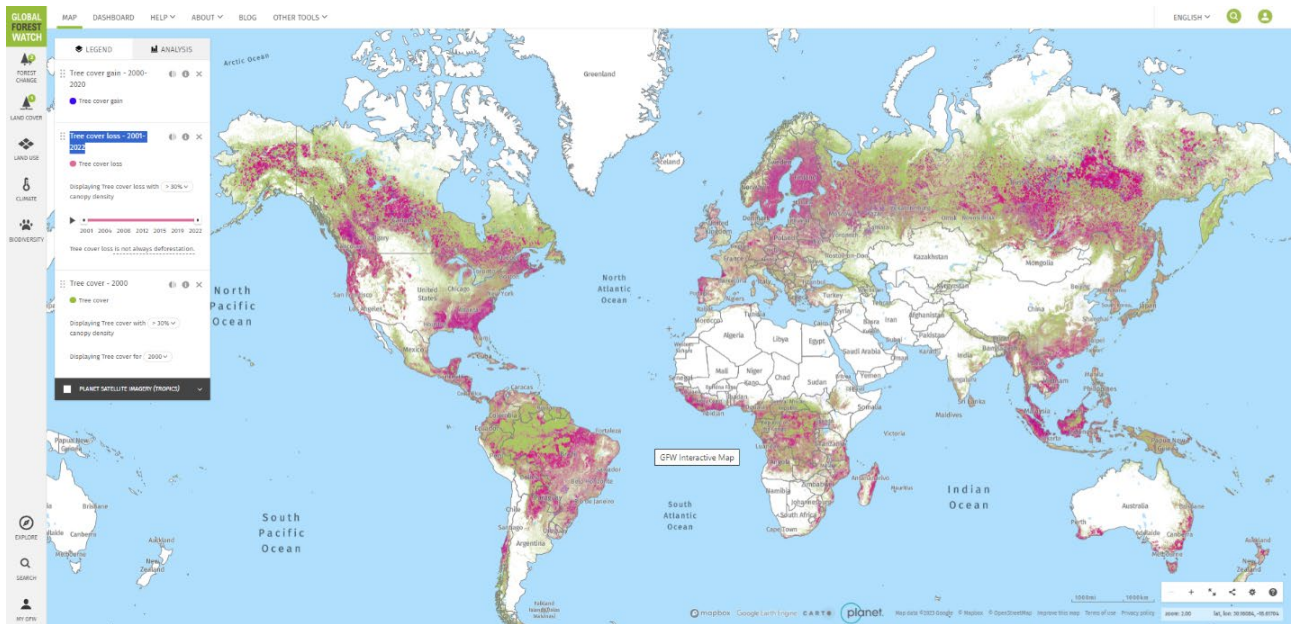

Слика 24. Начин коришћења земљишта Београда према CORINE Land Cover бази из 2018. године (Извор: <https://land.copernicus.eu/en/map-viewer>)

Слика 23. Покривеност земљишта Београда дрвем и травњацима према CORINE Land Cover бази из 2018. године - (Извор: <https://land.copernicus.eu/en/map-viewer>)

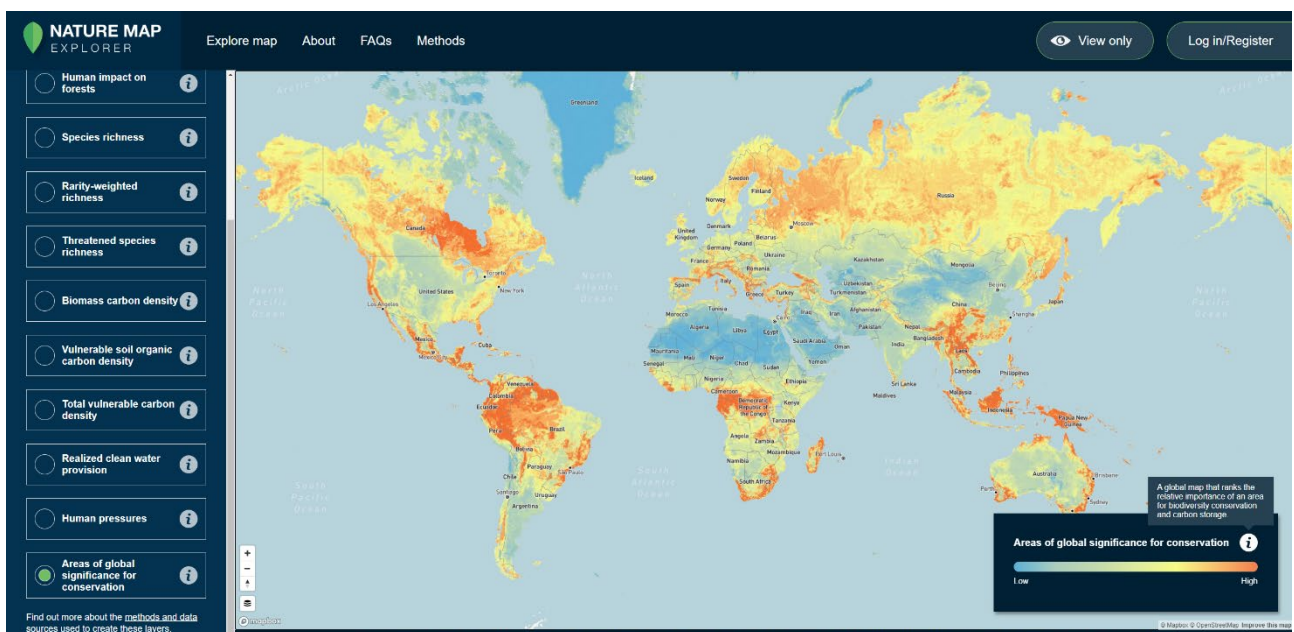
За територију Европске уније овај сегмент података, већ три деценије представља главну компоненту Коперникус сервиса за праћење коришћења земљишта Европске агенције за животну средину. У свом садашњем облику, [CORINE Land Cover](https://land.copernicus.eu/en/map-viewer) нуди пан-европски инвентар земљишног покривача и коришћења земљишта са **44 тематске класе**, од шумских површина до појединачних винограда. Ажурира се сваких шест година, а последњи пут је ажуриран 2018. године. Ови подаци служе великом броју корисника, а у контексту Србије често се користе за потребе просторног планирања, јер су подаци поузданији и прилагођени су савременим ГИС (географских информационих система) технологијама у односу на националне базе података.

Слика 25. Губитак покривености дрвећем на глобалном нивоу у периоду 2001-2022. године (црвена боја - губитак покривености већи од 30%, зелена боја – покривеност дрвећем у 2000. већа од 30%, Извор: [Global Forest Watch \(GFW\)](https://globalforestwatch.org/)

Постоје и бројне друге веб платформе које су посвећене глобалном приказу података о стању животне средине, као што је:

- раније поменута платформа за глобални мониторинг шума [Global Forest Watch \(GFW\)](https://globalforestwatch.org/) независне невладине истраживачке организације [World Resources Institute](https://www.wri.org/) (Слика 26.),
- платформа за глобално истраживање природе [Nature map Explorer](https://explorer.naturemap.org/) (Слика 27.), коју су заједнички развили Међународни институт за примењену системску анализу ([International Institute for Applied Systems Analysis - IIASA](https://www.iiasa.ac.at/)), Интернационални институт за одрживост ([International Institute for Sustainability – IIS](https://www.iiasa.ac.at/)), УН мрежа за решења одрживог развоја ([UN Sustainable Development Solutions Network – SDSN](https://www.un.org/sustainabledevelopment/)) и Светски центар за праћење конзервације УН програма очувања животне средине ([UN Environment Programme World Conservation Monitoring Centre – UNEP-WCMC](https://www.unep.org/)),
- [Global Biodiversity Information Facility – GBIF](https://www.gbif.org/) међународна мрежа и инфраструктура података, коју финансирају светске владе и која има за циљ да свакоме, било где, омогући отворен приступ подацима о свим врстама живота на Земљи, или
- платформа [IUCN Red List](https://www.iucn.org/) Међународне уније за конзервацију природе, можда један од главних извора информација о глобалном стању здравља биодиверзитета, која осим података о листама врста и њиховог статуса, информира и о акцијама за очување биодиверзитета и променама политика, пружа информације о распону, величини популације, станишту и екологији, употреби и/или трговини, претњама и акцијама очувања које ће помоћи у доношењу неопходних одлука о очувању и заштите природних ресурса.

Слика 26. Глобална карта приоритета конзервације биодиверзитета ради складиштења угљеника (наранџасто високи приоритет, плаво-низак приоритет, Извор: <https://explorer.naturemap.org/earth/map/>)

Према овом извештају Србија је негативни рекордер по емисијама загађујућих материја у ваздух у односу на земље Централне и Источне Европе, а емисије сумпор-диоксида по становнику биле су веће за **350%** у односу на просек Централне и Источне Европе, суспендоване честице за око **70%**, а азот-диоксида, амонијака и не-метанских испарљивих органских једињења просечно за око **30%**⁵² (РС-МГСИ, 2021). Главне изворе загађења вода у Србији представљају не третиране индустријске и комуналне отпадне воде, дренажне воде из пољопривреде, оцедне и процедурне воде из депонија, као и загађења везана за пловидбу рекама и рад термоелектрана итд. (РС-МГСИ, 2021). Ипак, у оквиру [нацрта Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године](#) (РС-МГСИ, 2021) посебан циљ просторног развоја РС: „очуван идентитет и ојачана резилентност простора на промене и притиске, одрживим коришћењем и заштитом природних ресурса, животне средине, биолошке разноврсности, природног и културног наслеђа, развојем и уређењем предела и зелене инфраструктуре“ постављен је на последње место приоритета. Однос према природним ресурсима и даље се примарно посматра из перспективе достизања социоекономских добити уз минимални територијални обухват заштите ([ИнфоБлок_8](#)).

[Градови и насеља у Србији](#) углавном следе логику дефинисану просторним планом Републике Србије. Заступање принципа заштите, које је традиционално присутно у локалном урбаном развоју још из социјалистичког времена, и даље је међу основним планским одредницама. На основу спроведене анализе⁵³ садржаја релевантних докумената јавних политика и урбанистичких планова на нивоу Града Београда може се уочити тренд све већег усаглашавања политика заштите природе и унапређења животне средине са европским. Међутим, циљеви и планиране мере, углавном конципиране као део управљања „одозго на доле“ недовољно се прате и спроводе у пракси, па стога актуелни динамични трендови урбанизације, као и веома споре друштвено - економске промене у свести о значају животне средине и даље доприносе нерационалном коришћењу природних ресурса и деградацији животне средине. [Национална листа индикатора заштите животне средине Србије](#) формирана је у циљу праћења стања животне средине, а у складу са методолошким оквиром Европске агенције за животну средину (ЕЕА) (D - Driving Forces, P – Pressures, S – State, I – Impact, R – Response) (РС-АЗЖС, 2023а). Анализа вредности ових индикатора указује на чињеницу да су индустријализација и урбанизација, а са њом и нарасле потребе становништва, довеле до наглог пораста коришћења природних ресурса, па самим тим и до алармантног угрожавања природних станишта и живог света у њима. [Главни фактори нарушавања биодиверзитета су измена и фрагментација станишта, претерана експлоатација ресурса, различите врсте загађивања, као и насељавање инвазивних и алохтоних врста](#). Један од актуелних примера је масовно ширење инвазивне врсте је *Ambrosia artemisiifolia*, те се последњих година код нас, као и у многим земљама, интензивно се ради на праћењу и сузбијању ширења ове изузетно алергене врсте (РС-АЖС, 2023).

Процењује се да је око 48% светске васкуларне флоре и 25-35% кичмењачке фауне на Земљи угрожено, а дневна стопа изумирања износи 74 врсте, односно око 27.000 врста годишње. О томе сведоче ICUN-ове црвене листе угрожених биљних и животињских врста, које упозоравају да је у овом тренутку **више од 44.000 врста је угрожено изумирањем или истребљењем, што је**

⁵² У циљу добијања веродостојних података и информација о изворима загађивања ваздуха у Србији успостављен је [Национални регистар извора загађивања](#) који поред других извора обухвата и изворе загађивања ваздуха.

⁵³ Радионица узajамне размене знања, али и стварања нових идеја под називом "Природом-инспирирана решења у планирању, за бољи квалитет ваздуха у градовима", UNEP, 26. и 27. децембар 2023., хотел "Трим" на Кошутњаку, у Београду.

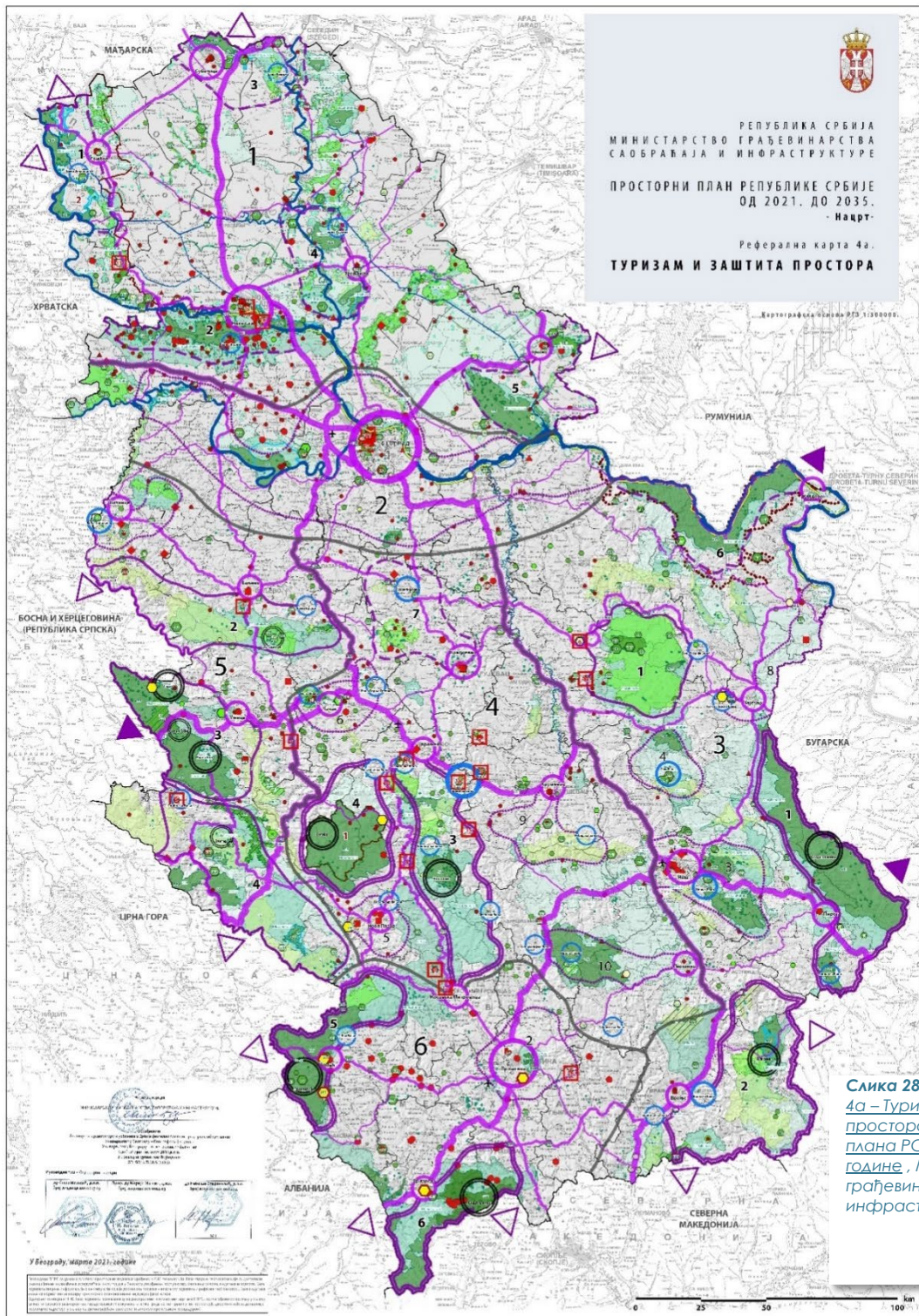
28% свих процењених врста (IUCN, 2023). Општи стандарди за процену биодиверзитета засновани су на критеријумима за одређивање угрожености врста Међународне уније за заштиту природе (Црвене листе и Црвене књиге IUCN-a), значајних ботаничких подручја (IPA), значајних орнитолошких станишта (IBA), као и на категоризацији станишта дефинисаних од стране Европске агенције за животну средину (EU-EEA, 2023; RS-MEP, 2023). Када је у питању заштита биодиверзитета, механизми заштите угрожених врста разликују се на глобалном, регионалном и националном нивоу. Већина глобално угрожених врста са IUCN листе регистрованих у Србији укључене су у европске механизме заштите. Такође, већина глобално угрожених врста укључена је и у механизме заштите на националном нивоу. У Србији је Уредбом о заштити природних реткости (1993) регулисана заштита природних реткости и генофонда (215 биљних и 426 животињских врста) на целој територији или на деловима територије.

Давање приоритета људским потребама над здрављем екосистема довеле су до поремећаја динамике болести широм света, са тешким последицама по планетарно благостање (Elo & et.al., 2023). Брза еволуција микроба омогућава патогенима да ефикасно искористе повољне услове створене људским деловањем за ширење и инфицирање осетљивих домаћина. Неуспех механизма контроле болести у поремећеним екосистемима може довести до каскаде измењене динамике болести кроз социоеколошке системе на глобалном нивоу. Препознавање ове динамике поставља тешко питање: да ли је могуће да се савремена људска друштва интегришу као део здравих екосистема? Таква асимилација може бити остварива само када мале људске заједнице користе природне ресурсе одрживо и локално, али у глобализованом свету, већина екосистема на које утичу људи повезани су са практично свим другим екосистемима на планети. У том смислу се поставља питање да ли је етички дозволити било какву људску активност унутар релативно малог броја до сада непоремећених екосистема, чак и када је таква активност корисна за људске појединце и нема непосредне деструктивне ефекте. Постизање свеобухватних решења захтева померање фокуса са задовољења људских потреба на добробит читавих екосистема, у складу са приступом планетарног благостања. Јункер и Фарах поцртавају једну широко распрострањену чињеницу, а то је да значење синтагме „животна средина“ људи често интерпретирају као материјални свет који је око људи, „али не и људи, као да је заштита животне средине велики пројекат резервата природе“ (Junker & Farah, 2021). Стога ови аутори сматрају да је корисније је говорити о *екологији*, јер је у корену ове речи старо-грчка реч „оикоѕ“ што значи „дом/кућа, домаћинство, породица или породично имање“ (Junker & Farah, 2021):

„Користећи наше апстрактне концепте као што је одрживи развој, и наше апстрактне алате, као што је закон, наша породица гради штитећи сопствену кућу, а не резерват природе који је негде другде“ (Junker & Farah, 2021).

Посматрано из ове перспективе, изазов са којим се човечанство сада суочава је поимање Земље као „куће наше људске породице“, а не као „*моја кућа у богатом предграђу и твоја у сиромашном граду*“ (Junker & Farah, 2021). Док су индустријски еколошки проблеми првобитно могли бити сагледавани као локални, и решавани слањем отпада или загађења у „туђу кућу“, глобални изазови попут климатских промена подсећају на чињеницу да заправо све време одговорност за загађење и отпад пребацујемо „у другу собу наше сопствене куће“ (Junker & Farah, 2021).

Основано се претпоставља да ће на простору планираном за истраживање и заштиту укупне површине 440.000 ха у планском периоду бити проглашена заштићена подручја на основу Закона о заштити природе на површини од око 220.000 ха (2,48% територије Србије), тако да ће укупна заштићена површина износити око 1.129.530 ха - 12,76% територије Србије, а оквирна прогноза учешћа површина у режиму заштите I степена је 4% и у режиму заштите II степена 29% (зелена боја, више нијанси, Слика 29) (РС-МГСИ, 2021).

Слика 28. Реферална карта 4а – Туризам и заштита простора, нацрт Просторног плана РС од 2021. до 2035. године, Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, 2021

ТУРИЗАМ	ТУРИСТИЧКИ ЦЕНТРИ	ЗАШТИТА ПРИРОДНИХ ДОБРА	НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА
<p>Зоне туристичке класификације</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Зона туристичке класификације 2. Зона туристичке класификације 3. Зона туристичке класификације 4. Зона туристичке класификације 5. Зона туристичке класификације 6. Зона туристичке класификације <p>Просторне туристичке класификације</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Зона туристичке класификације 2. Зона туристичке класификације 3. Зона туристичке класификације 4. Зона туристичке класификације 5. Зона туристичке класификације 6. Зона туристичке класификације 7. Зона туристичке класификације 8. Зона туристичке класификације 9. Зона туристичке класификације 10. Зона туристичке класификације 	<p>Туристички центри</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Туристички центри 2. Туристички центри 3. Туристички центри 4. Туристички центри 5. Туристички центри 6. Туристички центри 7. Туристички центри 8. Туристички центри 9. Туристички центри 10. Туристички центри 	<p>Заштита природних добара</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Заштита природних добара 2. Заштита природних добара 3. Заштита природних добара 4. Заштита природних добара 5. Заштита природних добара 6. Заштита природних добара 7. Заштита природних добара 8. Заштита природних добара 9. Заштита природних добара 10. Заштита природних добара 	<p>Непокретна културна добра</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Непокретна културна добра 2. Непокретна културна добра 3. Непокретна културна добра 4. Непокретна културна добра 5. Непокретна културна добра 6. Непокретна културна добра 7. Непокретна културна добра 8. Непокретна културна добра 9. Непокретна културна добра 10. Непокретна културна добра

Еколошка криза више утиче на *неразвијене земље* и управо укључивањем гласова земаља које су због своје локације или статуса „економија у успону“ нажалост често искључене из дискусије, треба тражити иновативне одговоре на глобалне изазове (Junker & Farah, 2021). Глобално јединство у области животне средине кроз историју се често достигало само онда када је сам опстанак људи угрожен, тако да се осим природних наука морају разумети и локалне друштвене праксе, као што су начини комуникације, обичаји и религије, да би се омогућио успешан заједнички живот (Junker & Farah, 2021).

„Закон је у овом смислу само један скуп људских друштвених пракси, који смо сами измислили да би служили нашим потребама, укључујући нашу потребу да преговарамо о нашем односу према материјалној природи „породичне куће“ у којој сви живимо. А у оквиру закона постоји много различитих модела како успостављамо правила и спроводимо правила“ (Junker & Farah, 2021).

Аутори наглашавају да правила и законска решења очувања животне средине успостављају и спроводе најнеодрживији „супер - предатор - људи“, без пажње на стратегије прилагођавања станишта и одрживости других врста. Међутим, са друге стране, истичу да постоје људи који су у стању да поштују и штите екосистем, као што су локалне домородачке групације. Иако представљају мали удео глобалне популације, аутохтоне заједнице често имају дубоку и интимну везу са екосистемом који ставља „нељуде“ (сва друга жива бића) у центар, а правила која регулишу концепт њихове „куће“ одражавају правила природе, а друштвена правила се заснивају на потреби заштите станишта и биодиверзитета, тако да аналогно, „можемо да „позајмимо“, идеје за наша друштвена правила из материјалних правила природе која посматрамо“ (Junker & Farah, 2021). Јункер и Фарах оштро критикују позиције развијеног севера по питањима екологије и климатских промена, где истичу да уместо да повећају расположива средства за сарадњу „север-југ“, владе са глобалног севера лоцирају средства у своју економску агенду - зелени раст и стварање одрживо здравих радних места, истовремено не доводећи у питање економске системе и моделе производње и потрошње који су у крајњем и стварни узрок негативних ефеката на екосистем (Junker & Farah, 2021). *Добре праксе које се истичу, су обично најбоље према неким стандардима „развијених“ и можда не одговарају потребама културе „неразвијених“, што за последицу има да се предложена побољшања животне средине не примењују и то посебно у најосетљивијим областима* (Junker & Farah, 2021).

Урбани климатски изазов

„У будућности која наговештава јаче и чешће урагане који ће погодити атлантску обалу Северне Америке, жестоки ветрови ће ударати високе, нестабилне структуре. Неки ће се срушити, рушећи друге. Као процеп у шуми када падне циновско дрво, нови раст ће навалити. Постепено, асфалтна цунгла ће уступити место правој.“ Алан Вајсман, књижевник

Климатске промене су, према многим мишљењима, „највећа цена коју друштво плаћа за деценијско занемаривање животне средине, а утицај глобалног загревања је највидљивији у растућој претњи од природних катастрофа повезаних са климом“ (Vinod, 2017), што је илустровано кроз уводни осврт овог поглавља на недавне догађаје повезане са екстремним временским приликама. Према извештајима Међувладиног панела о климатским променама Уједињених нација (IPCC)⁵⁴ климатске промене представљају најургентнији глобални изазов обзиром на актуелне трендове (IPCC, 2018; IPCC, 2022; IPCC, 2023) јер:

- недвосмислено је, и научно доказано, да су људске активности изазвале глобално загревање, углавном кроз емисије гасова стаклене баште (енг. Greenhouse gases - GHG; у даљем тексту GHG) што је узроковало да се глобална површинска температура у периоду од једне деценије 2011-2020. године повећа за 1,1 °C у односу стабилан просек током претходног века 1850-1900. године од око 0,2 °C, са већим порастом изнад копна од 1,34-1,83 °C, него изнад океана од 0,68 - 1,01 °C (Johnson, Toly, & Schroeder, 2015; Salonen & Reiser, 2023; IPCC, 2023),
- са високом поузданости се може тврдити да су глобалне GHG емисије наставиле да расту, иако глобално неједнако у смислу трајања и количина, због неодрживог коришћења енергије, земљишта, начина живота и образаца потрошње и производње. Историјски доприноси емисијама угљен-диоксида (у даљем тексту CO₂) значајно варирају у укупној количини у различитим регионима, али и у пореклу доприноса (коришћење фосилних горива, индустрије или из начина коришћења земљишта). У 2019. години, око **35%** глобалне популације живи у земљама које емитују више од 9 тона CO₂ по глави становника док **41%** живи у земљама које емитују мање од 3 тона CO₂ по глави становника. Најнеразвијеније земље и мале државе у развоју имају много ниже емисије по глави становника од глобалног просека. Са великом поузданости се може тврдити да **10% домаћинства са највећим емисијама по глави становника доприноси 34–45% глобалних емисија гасова GHG, док доњих 50% доприноси са свега 13–15%** (IPCC, 2023).
- климатске промене су изазвале значајне штете и све неповратније губитке у копненим, слатководним, криосферским, приобалним и отвореним океанским екосистемима. Стотине локалних губитака врста изазване су повећањем величине екстремних врућина са догађајима масовне смртности забележеним на копну и у океану. Утицаји на неке екосистеме се приближавају неповратним, као што су утицаји хидролошких промена које су резултат повлачења глечера, или промене у неким планинским и арктичким екосистемима изазваним отапањем пермафроста (IPCC, 2023).
- заједнице које су историјски најмање допринеле тренутним климатским променама непропорционално су највише погођене. Процењено је да 3,3 - 3,6 милијарди људи живи у

⁵⁴ Међувладин панел за климатске промене - IPCC - Intergovernmental Panel on Climate Change је тело Уједињених нација, чији је посао је да унапреди научна сазнања о климатским променама изазваним људским активностима, а основали су га Светска метеоролошка организација и Програм Уједињених нација за животну средину 1988. године. У публикацији „Климатске промене 2001: Научне основе“ по први пут се за ширу јавност публикују научни налази о обсервираним променама климе, као и основе о климатским системима и научним претпоставкама о људским доприносима на промену климе (IPCC, 2001)

средионама које су веома рањиве на климатске промене, а све чешћи временски и климатски екстремни догађаји изложили су милионе људи акутној несигурности доступности хране и смањеној сигурности доступности воде. Највећи негативни утицаји уочени су на многим локацијама и заједницама (Африка, Азија, Централна и Јужна Америка, мала острва и Арктик), а смртност људи од поплава, суша и олуја, у периоду од 2010-20. године је 15 пута већа и иницирала обимна расељавања (IPCC, 2023).

- климатске промене су изазвале широко распрострањене негативне утицаје на економију и повезане губитке и штете по природу и људе који су неједнако распоређени по системима, регионима и секторима. Економске штете од климатских промена уочене су у секторима који су изложени клими, као што су пољопривреда, шумарство, рибарство, енергетика и туризам. Погођени су и индивидуални извори за живот, кроз на пример уништавање домова и инфраструктуре, губитком имовине и прихода, здравља људи и сигурности хране, са негативним ефектима на родну и друштвену једнакост (IPCC, 2023).
- у урбаним областима уочен је негативан утицај климатских промена пре свега у области људског здравља, доступности средства за живот и кључне инфраструктуре. У градовима су све учесталији и већи екстремни топлотних таласа, а ови екстремни догађаји који се споро развијају заправо угрожавају постојеће системе урбане инфраструктуре, укључујући транспорт, водоснабдевање, канализацију и енергетске системе пројектоване за неке друге услове. То је резултирало економским губицима, прекидима услуга и негативним утицајима на добробит становника, посебно економски и социјално маргинализованих урбаних група (IPCC, 2023).

У протеклим деценијама вођена оштра дебата у научним круговима везана за доказивање порекла климатских промена (Zimmerman, 2014; Oreskes, 2018; Kovaka, 2021; García-Portela & Maraun, 2023). Сходно томе, један део светске јавности оспорава значај политика ублажавања и адаптације на климатске промене, што има за последицу споро реализовање међународних споразума у овој области. Међутим, доказ да су климатске промене космичка појава⁵⁵, не значи да не постоје и антропогени утицаји, дакле изазвани људским активностима, који доприносе глобалном загревању (погледајте [ИнфоБлок_9](#)):

„Негирати да је глобално загревање и антропогеног порекла, заправо значи порицати чињеницу да су људи постали „геолошки агенси“ мењајући најосновније физичке процесе на Земљи. Вековима су научници мислили да су земаљски процеси толико велики и моћни да их ништа, што можемо да урадимо, неће променити. Ово је био основни принцип геолошке науке: да су људске хронологије безначајне у поређењу са пространством геолошког времена; да су људске активности биле безначајне у поређењу са снагом геолошких процеса. И једном су били. Али више не. Сада нас има толико који сечемо толико дрвећа и спаљујемо толико милијарди тона фосилних горива да смо заиста постали геолошки агенси. Променили смо хемију наше атмосфере, узрокујући пораст нивоа мора, топљење леда и промену климе. Нема разлога да се мисли другачије“ (Oreskes, 2018).

⁵⁵ Оваква промишљања углавном су заснована, на теорији „Миланковићевих циклуса“, тј. теоријском објашњењу Земљиних дуготрајних климатских промена узрокованих астрономским променама њеног положаја у односу на Сунце, која је касније и доказна као истинита (Извор: [Дигитални легат: Милутин Миланковић](#)).

ИнфоБлок 9. Утицаји климатских промена изазвани људским дејствима

а) Учени широко распрострањени и значајни утицаји и повезани губици и штете које се приписују климатским променама

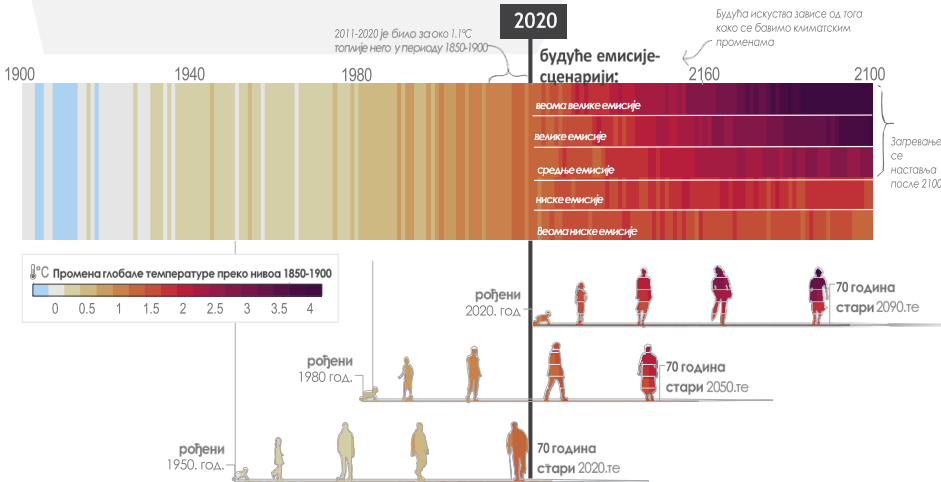

б) Утицаји који су вођени променама више физичких климатских услова који се све више приписују људском утицају

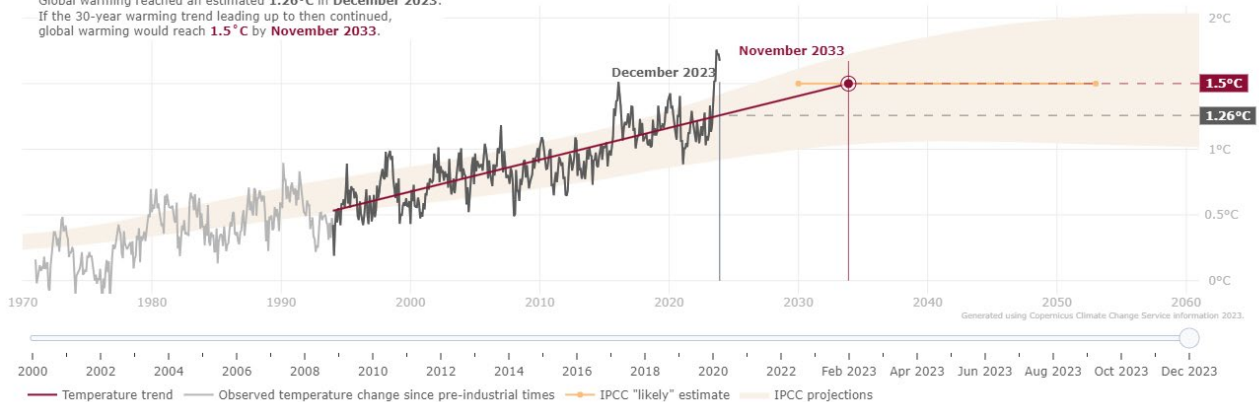
Слика 30. Утицаји климатских промена изазвани људским дејствима, адаптирано према (IPCC, 2023, стр. 7.)

в) У којој мери ће садашње и будуће генерације искусити топлији и другачији свет зависи од избора сада и у блиској будућности

века три репрезентативне генерације рођене 1950, 1980, и 2020. године. Будуће пројекције промена глобалне површинске температуре (2021–2100) приказане су кроз 5 сценарија: 1) веома ниске до 1,9 °C, 2) ниске до 2,6 °C, 3) средње до 4,5 °C, 4) високе до 7,0 °C и 5) веома високе до 8,5 °C (Слика 30-в). Време акције за задржавање глобалне температуре испод 1,5 °C се драматично скраћује у поређењу са преиндустријским периодом (Слика 31). У тренутку потписивања Париског споразума 2015. године, којим су се све земље УН обавезале да смање своје емисије и раде заједно на прилагођавању утицајима климатских промена, глобална температура била 0,98 °C изнад преиндустријског просека, а процењивало се да би премашила праг од 1,5 °C 2045. године.

Global warming reached an estimated 1.26°C in December 2023. If the 30-year warming trend leading up to then continued, global warming would reach 1.5°C by November 2033.

Слика 29. Дијаграм динамике пораста глобалне просечне температуре (Извор: Copernicus, Climate change service, December 2023)

Међутим, у овом тренутку подаци показују да је већ достигнут глобални просек од 1,25 °C и да ће се ниво од 1,5 °C пораста у односу на преиндустријске нивое достигнути далеко раније - 2034. године (Copernicus-CCS, 2023).

Због тога је IPCC уложио значајан напор да овај Извештај буде научно кредибилан⁵⁶ (IPCC, 2022), а бројне међународне организације протеклих деценија развијају бројне веб платформе за адекватно и поуздано информисање о утицају климатских промена на животну средину (погледајте [ИнфоБлок_10](#)), јер истраживања динамике природних катастрофа и климатских промена, показују да постоји хитна потреба за ублажавањем климатских утицаја и прилагођавањем климатским променама (Vinod, 2017; IPCC, 2022; IPCC, 2023).

У Републици Србији климатске промене као изазов постају део јавног дискурса тек од 2010. године, када се Србија, уз помоћ бројних међународних организација, активније укључује у извештавање према Оквирној конвенцији УН о промени климе⁵⁷, о чему ће бити више речи наредном поглављу. До тада, питања климатских промена у Србији нису била у фокусу јавне пажње и развојних политика услед недостатка адекватних и систематизованих информација како се наводи у извештајима Републике Србије (РС, 2010). Влада Републике Србије је усвојила [Извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији УН о промени климе](#) (РС, 2010) и он је поднет УН Конвенцији 2010. године, а његова ажурирана верзија „[Први двогодишњи ажурирани извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији УН о промени климе](#)“ (РС, 2016) поднета је у 2016. години, а [Други извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији УН](#) (РС, 2017) достављен је 2017. У извештајима се наводи да је у периоду од 1960. до 2012. године на територији Србије дошло је до значајног пораста средње, максималне и минималне дневне температуре, са просечним трендом **0,3 °C по декади на годишњем нивоу**, а **8 од 10 најтоплијих година је осмотрено после 2000. године**. За већи део територије Србије уочен је позитиван тренд повећања количине падавина на годишњем нивоу, промене расподеле падавина у току године, као и могуће промене расподеле по интензитету у корист јаких киша и већег броја дана без падавина (РС-РХМЗ, 2023). На основу анализа индекса екстрема дошло се до закључка да је **на територији Србије дошло до повећања епизода са јаким падавинама, иако су промене у укупним количинама падавина биле релативно мале**. Према подацима континуираног мониторинга квалитета ваздуха, посматрано по урбаним насељима, **само 1/3 становништва Србије има ваздух доброг квалитета, док 2/3 становника имају ваздух чији квалитет је потребно побољшати** (РС-АЗЖС, 2023г). Ипак, најизраженије промене на територији Србије уочене су у трендовима загревања, праћене порастом екстремно високих температура и продужавањем топлих периода. Према подацима Агенције за заштиту животне средине Републике Србије која прати одступања средње годишње температуре ваздуха од нормале из периода 1961-1990. године, у последњих 30 година, закључно са 2004. годином, **температура у Србији повећала се за више од 4 °C за последњих 100 година** (РС-МГСИ, 2019; РС-АЗЖС, 2023д).

У новом извештају из 2018. године „*Осмотрене промене климе у Србији и пројекције будуће климе на основу различитих сценарија будућих емисија*“ се наводи (Ђурђевић, Вуковић, & Вујадиновић Мандић, 2018):

⁵⁶ Тим од 231 координатора и главних аутора, и 39 уредника за рецензије основан је на 55. седници IPCC у јануару 2018. године. Више од 675 аутора дало је нацрт текста и обезбедило доказе и информације на захтев овог тима. Нацрти које су припремили главни аутори на основу њих, подвргнути су формалном прегледу и ревизији у два циклуса, након чега је уследила последња рунда коментара на Резиме за креаторе политика од стране националних влада. Више од 1600 појединачних стручних рецензента и 51 влада поднела је укупно 62.418 коментара на писану рецензију овог документа (IPCC, 2023).

⁵⁷ Република Србија је чланица Оквирне конвенције Уједињених нација о промени климе (UN Framework Convention on Climate Change – UNFCCC) од 2001. године, а Кјото протокола од 2008. године у статусу земље у развоју. Република Србија, има обавезу да редовно извештава о емисијама, мерама митигације и адаптације кроз израду националних извештаја (тзв. националне комуникације и двогодишњи ажурирани извештаји).

ИнфоБлок 10. Адекватно информисање о климатским променама: локално – глобални погледи (пример шумских пожара у лето 2023. године)

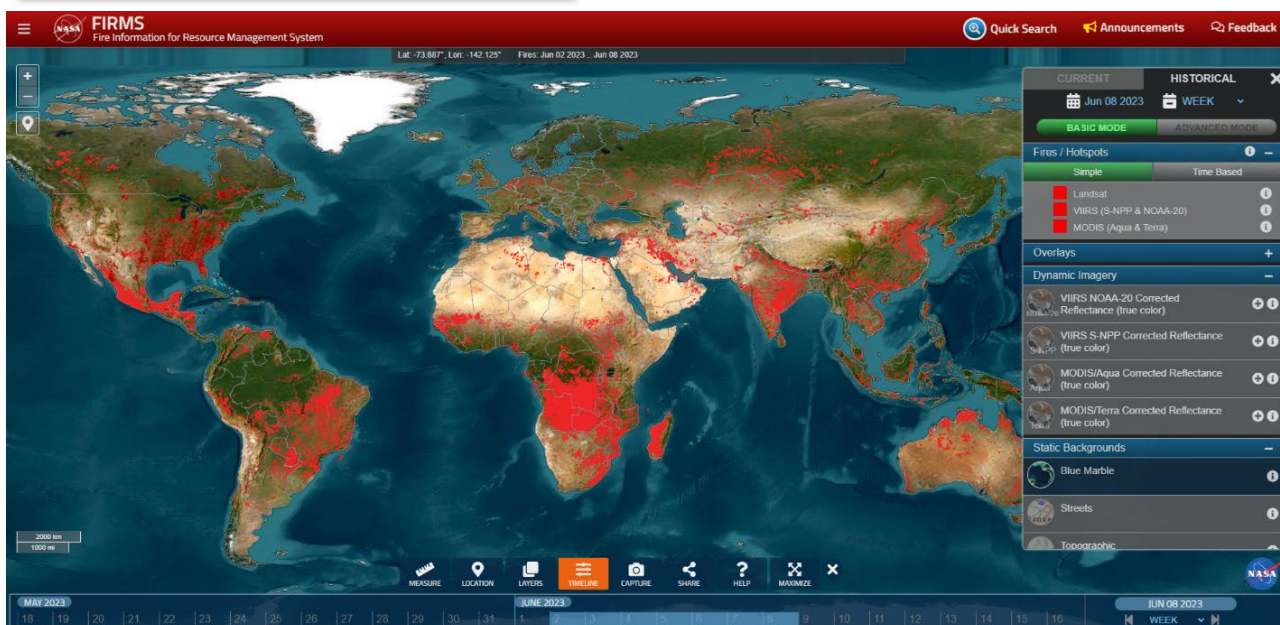
Слика 31. Пожар на острву Евија у Грчкој 2021. године. Фотографија: REUTERS/Nicolas Economou, Извор: pova.rs/12_avg/2021

Слика 32. Шумски пожари на Медитерану: праћење утицаја, помоћ у реаговању 2023. године, Извор: [EU Science Hub](https://www.eur-science-hub.org/), 28 July 2023 (JRC, 2023)

Смањење површина под шумама услед пожара, па сходно томе смањење капацитета региона за апсорпцијом CO₂ из атмосфере, повећава шансе за даље повећање температура у будућности, или повећање честица дима у атмосфери повећава шансе за развојем временских неприлика у виду појачаних падавина и олуја. Због тога је неопходно адекватно информисање о ваквим догађајима и њихово јасно повезивање са глобалним трендовима климатских промена. Уобичајен начин информисања јавности о актуелним претњама по животну средину и безбедност људских насеља је путем јавних медија. Међутим, кроз овај систем информисања најчешће се могу добити подаци и основне информације о самом догађају без квалитативне интерпретације о опсегу дејства на људска насеља и животну средину (Слика 32.). Јавност остаје ускраћена за достизање шире свести о феноменима који се догађају око њих. Тако, на пример, медијске вести о пожарима у Грчкој, јавност у Србији интерпретира углавном из перспективе ризика за реализовање годишњих одмора, а не као потенцијалну дугорочну претњу.

Са друге стране, извештаји европских институција и професионалних организација на другачији начин осветљавају ове феномене (Слика 33.) трудећи се да се информација о појави повеже са информисањем о потенцијалним претњама и губицима за погођене регионе, што читаоцима омогућава да у складу са разумевањем обима угрожавајућег фактора процењују касније друштвене акције предузете за умањење и санирање последица. На овај начин друштвена пажња се усмерава на одговорност друштвених система. Међутим, у случају неефикасности отклањања последица обично се критикује мањкавост система, али веома често без јасне идентификације одговорности појединаца у насталој штети. Такав пример у контексту Србије је случај поплава у Обреновцу 2014. године, где је у информисању јавности о трошковима санирања штете остало нејасно колики је удео у државним трошковима настао услед надоканда за објекте који су подигнути нелегално у зонама неповољним или забрањеним за градњу за које држава заправо није одговорна.

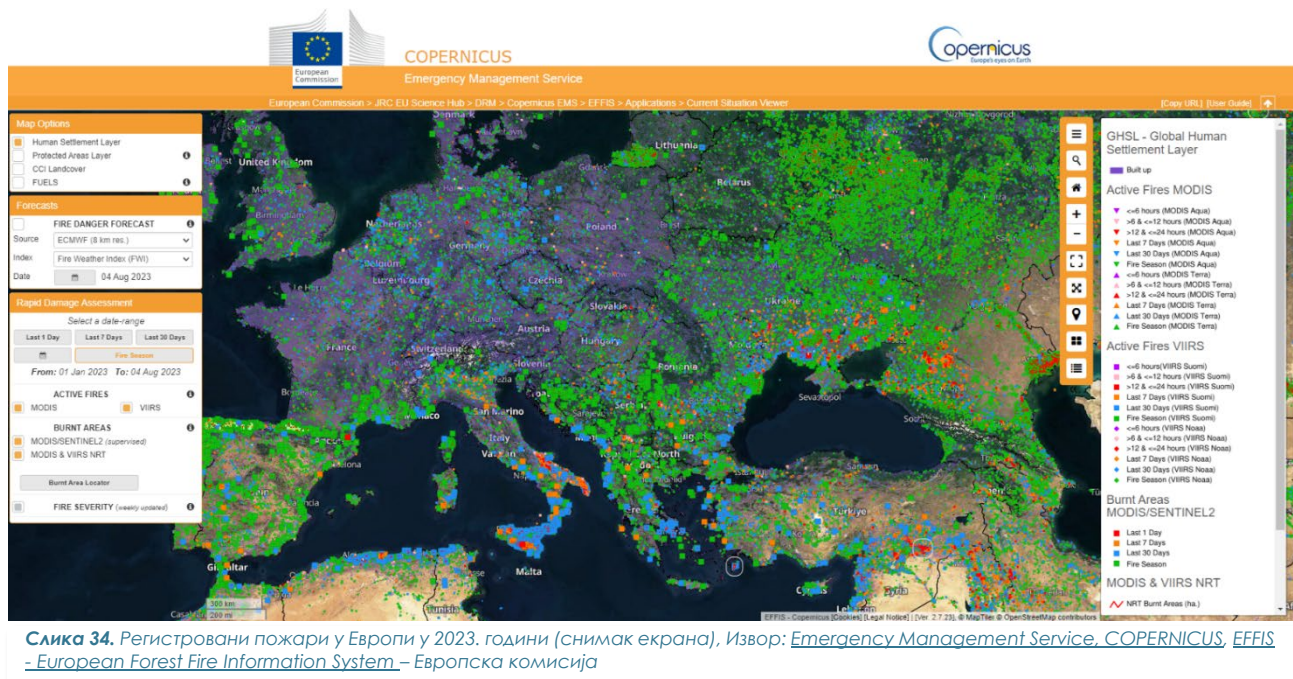
Слика 33. Активни шумски пожари на планети почетком јуна 2023. године (снимак екрана),Извор: [Fire Information for Resource Management System \(FIRMS\), NASA-EARTHDATA](https://firms.jpl.nasa.gov/)

У том смислу, широм света постоје иницијативе за другачијим системом информисања, које би омогућило проширивање свести шире јавности, са надом да ће то утицати не само на системске одговорности већ и одговорно понашање појединаца (Слика 34). Постоји више институција и организација које прате и објављују податке и информације о метеоролошким и климатским променама путем веб сервиса, што омогућава поређење информација и дубље анализе података од стране корисника, што допримоси поверењу у тачност и поузданост објављених информација. Концепт „отворених података“ омогућио је да се подаци прикупљени путем сателита, статистика или директно са лица места интерпретирају и визуелизују према потребама организација путем ГИС

технологија, чиме омогућено разумевање сложених феномена не само од научне и стручне, већ и шире јавности. Најпознатије платформе овог типа су:

- [Severe Weather Information Centre 2.0 \(Beta\)](#), [Светске метеоролошке организације](#) која омогућава праћење у реалном времену позиција ризичних временских услова;
- У вези са климатским променама [Copernicus](#) платформа пружа више сервиса: [Climate Data Store](#) / подаци о клими, [Climate Intelligence](#) / пружа климатске информације за креаторе политика, хидролошке и метеоролошке агенције, штампу и ширу јавност. [Copernicus](#) је компонента свемирског програма Европске уније за посматрање Земље Европске свемирске агенције ([ESA, European Space Agency](#)). Путем више веб-сервиса пружа податке, информације и извештаје прикупљене на основу сателитског посматрања Земље и података прикупљених *in-situ* у 6 области: [атмосфера](#), [воде](#), [земљиште](#), [климатске промене](#), [безбедност](#) и [ванредна стања](#). [Data in action](#) / добре праксе употребе отворених података у решавању климатских изазова у различитим секторима, итд.); Ова платформа од великог је значаја за Србију, јер се бројни подаци националних база података публикују преко ове платформе. У том смислу, ова платформа је значајан извор података информација за локалне управе, професионалце и истраживаче у Србији.
- [NASA-Earth Observatory](#) пружа увид у бројне индикаторе планетарне климе по годинама кроз глобалне мапе, а [NASA-EARTHDATA](#) пружа потпун и отворен приступ NASA-иној колекцији података науке о Земљи;
- [Climate Signals](#) непрофитни, нестраначки пројекат Climate Nexus приказује климатске утицаје на планети у реалном времену;
- [CEDA \(Centre for Environmental Data Analysis\)](#) Центар за анализу података о животnoj средини, који води национални центар података у Великој Британији за истраживање атмосфере и земље, који има преко 18 пета бајта података, део је службе за податке о животnoj средини националног Савета за истраживање природне средине ([Natural Environment Research Council - NERC](#));
- [Greenpeace Global mapping Hub](#) пружа интерактивне мапе о критичним стањима у животnoj средини, и многи други. Занимљива је чињеница да се велики број платформи појавио у протеклој деценији.
- [Climate Impact Map](#) Карта утицаја на климу, Лабораторије за утицај на климу / [Climate Impact Lab](#) непрофитне организација са мисијом да мери и комуницира утицаје климатских промена на људе како би се омогућило ефикасно доношење одлука, омогућава увид у пројекције нивоа губитака узрокованих климатским променама у варијантама различитих сценарија глобалног загревања.

Када је информисање јавности о пожарима у питању, на пример, потпуно ново сазнање се добија када се уључи глобални поглед, и кроз географску мапу региструје забрњавајуће велик обим пожара на територијама „зелених плућа“ Земље (Слика 34.), или када се сагледа стање на регионалном нивоу (Слика 35.)

Према подацима платформе [Global Forest Watch \(GFW\)](#) ([World Resources Institute](#) - независна истраживачка организација) мониторинга стања шума на планети за период од 10 година, од 2002. до 2022. године, укупно је изгубљено **72,5 милиона ха** влажне примарне шуме на глобалном нивоу, што је **укупно 16% губитка дрвећа**, а укупна површина влажних примарних шума **глобално се смањила за 7,1%** (Слика 26). Део ових губитака је последица пожара, али и неконтролисаног коришћења дрвне масе за индустријску производњу. Иако се ови подаци чине скромним, збрињава чињеница да је у прошлом веку садржај CO₂ у Земљиној атмосфери порастао за око 25% као последица сагоревања фосилних горива, а **капацитет глобалних шума да „складиште угљеник“** кроз апсорпцију угљеника из ваздуха од 7,6 милијарди тона CO₂ годишње, је само 1,5 пута већи од годишњих емисија САД (WRI, 2021).

У овом тренутку, јавно доступне веб платформе о променама климе и појединих компоненти који утичу на климатске промене, омогућавају истраживачима директан увид у податке, али и могућност обраде, компарације и њихове анализе чиме се могу доносити информисани закључци о климатским утицајима у боло којој тачки планете.

„ На територији Републике Србије очекује се да ће **температура наставити да расте до краја овог века до вредности које је су просечно више за око 3 до 5 °C** у односу на температуре средине прошлог века. Овакве промене изазивају још већу дестабилизацију климатског система и прогресивну промену климатских услова повољних за појаву екстремних топлотних таласа, јаких сушних епизода и повећање акумулација падавина током екстремних догађаја. У будућим периодима можемо са великом вероватноћом очекивати даље пробијање температурних и падавинских рекорда, како у регионима широм света тако и у Србији“ (Ђурђевић, Вуковић, & Вујадиновић Мандић, 2018).

Анализе будуће промене климе у Србији, у складу са IPCC-овим сценаријима GHG емисија на глобалном нивоу (IPCC, 2018), показују да у случају стабилизационог сценарија, који предвиђа стабилизацију емисија од 2040. године, средња просечно годишња температура за територију Србије у блиској будућности ће порастати за 1 °C и **достћи 2 °C до средине 21. века**, до краја века средња годишња температура ће бити виша чак за **4.3 °C** у односу на референтни период (Ђурђевић, Вуковић, & Вујадиновић Мандић, 2018). Крајем 2023. године Влада РС је усвојила је Програм прилагођавања на измењене климатске услове од 2023.-2030. године са Акционим планом за његово спровођење од 2024.-2026. године (РС-МЗЖС, 2015), у коме се наводи да процене показују да се Србија загрева више и брже од глобалног просека: док је осмотрен пораст глобалне средње температуре 1,1 °C, Србија је већ на 1,8 °C, а лети на чак 2,6 °C, а материјална штета изазвана екстремним климатским и временским условима износи **6.8 милијарди** евра за период 2000–2020. године. **Више од 70% штета настале су услед суша и високих температура, а други главни узрок значајних губитака биле су поплаве** (погледајте Инфоблок_11).

Светска расподела одговорности за климатске промене је била централна тема међународних преговора о клими, у којима је договорено начело *заједничке, али диференциране одговорности, као водећег принципа* (Корра, 2019). Међутим, ови преговори су јасно показали да је „одговорност“ изузетно нејасан концепт у области светске политике, па његово тумачење у спровођењу остаје потпуно неизвесно. У преговорима са тако великим улозима, као што је клима на Земљи⁵⁸, отворила су се суштинска питања, као што су: за „шта“ су државе одговорне и коме?⁵⁹, ко на међународној сцени суди о одговорности, њеном додељивању и испуњењу? шта државе треба да ураде или да се уздрже да би се сматрале одговорним члановима међународног друштва у погледу климе?, а посебно по питању да ли ће такозвани „успон“ земаља у развоју, као што је Кина⁶⁰, представљати ризик или прилику за свет.

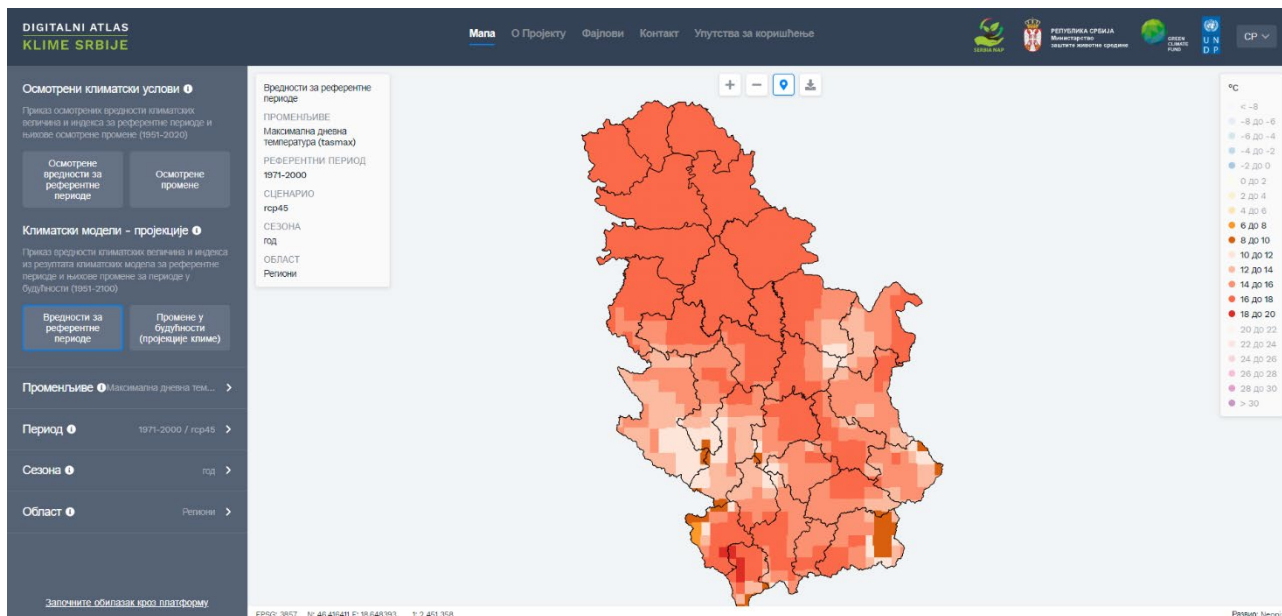
⁵⁸ Утемељење међународног дискурса о животной средини је постављено пре пола века, на Конференцији Уједињених нација о човековом окружењу, одржаној 5-16. јуна, 1972. у Стокхолму (UN, 2023) када је стање животне средине препознато као глобална тема. Том приликом је усвојен низ принципа доброг управљања животном средином кроз Стокхолмску декларацију и Акциони план за животну средину, и неколико додатних резолуција. Акциони план је садржао 109 препорука у три категорије: а) Програм глобалне процене животне средине (план посматрања); б) активности управљања животном средином; (ц) Међународне мере за подршку активностима процене и управљања које се спроводе на националном и међународном нивоу. Један од главних резултата Стокхолмске конференције било је стварање Програма Уједињених нација за животну средину - United Nations Environment Programme (UNEP).

⁵⁹ На, пример, **сектор осигурања**, један је од главних субјеката на глобалном финансијском тржишту који континуирано шири свој домет на нова места и кроз нове производе. Сада се појављује као лидер у климатском ризику – проценитељ климатског ризика, носилац података о ризику и актер који се суочава са неактивношћу владе, што се одражава кроз неолибералне реформе које значе повлачење одговорности државе, индивидуализацију ризика и самоодговорност. Бут и сарадници наглашавају да се на овај начин питање суочавања са климатским променама приватизује, чиме се смањује демократски капацитет деловања, учвршћују и стварају нове врсте неједнакости у друштву (Booth, Lucas, & French, 2022).

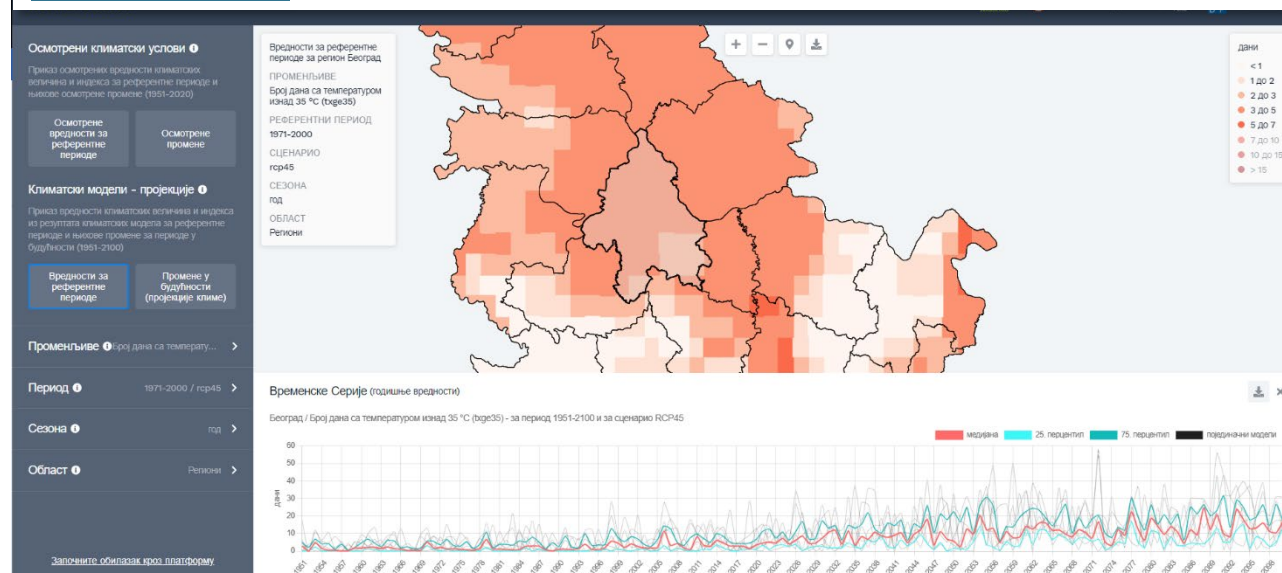
⁶⁰ У међународним преговорима о клими, Кина је годинама за редом оптуживана за „неодговорност“ и „блокирање напретка“. Међутим, став Кине током међународних преговора о заштити животне средине није се значајно променио од 1972. године. Резултати истраживања климатске одговорности у Кини, спроведена кроз историјску анализу еколошких пракси древне и

ИнфоБлок 11. Информисање о променама климе у Србији

Успостављање система мониторинга, извештавања и верификације у вези са климатским променама један је од кључних захтева Оквирне конвенције УН о промени климе, али и законодавства ЕУ, па је Република Србија у сардањи са UNDP отпочела рад његовом успостављању, са очекивањем да овај систем постане функционалан 2019. године. У току 2015. године у оквиру пројекта које спроводи UNDP у области климатских промена успостављен је интернет веб сервис www.klimatskepromene.rs, који даје преглед међународних обавеза Србије, промена законске регулативе, реализованих активности и догађаја у оквиру међународних пројеката. У овом тренутку на званичној страници Министарства заштите животне средине о климатским променама могу се пратити документа у вези са активностима које се предузимају у напорима прилагођавања на климатске промене. Од октобра 2022. године јавно је доступна веб платформа Дигитални атлас климе Србије (РС, 2022) (резултат имплементације пројекта Serbia NAP, 2019-2022), односно онлајн алат, намењен свим релевантним актерима, од државе и локалних самоуправа до привреде и шире јавности, који по први пут омогућује свеобухватно и бесплатно информисање о климатским променама и њиховим последицама у Србији. На платформи се може се пратити велики број променљивих – температура, падавине, али и специфичне вредности као што су дужина топлотних таласа или број мразних дана, у осматраним вредностима, променама или пројекцијама, и то на нивоу целе државе, региона или сваке појединачне општине.

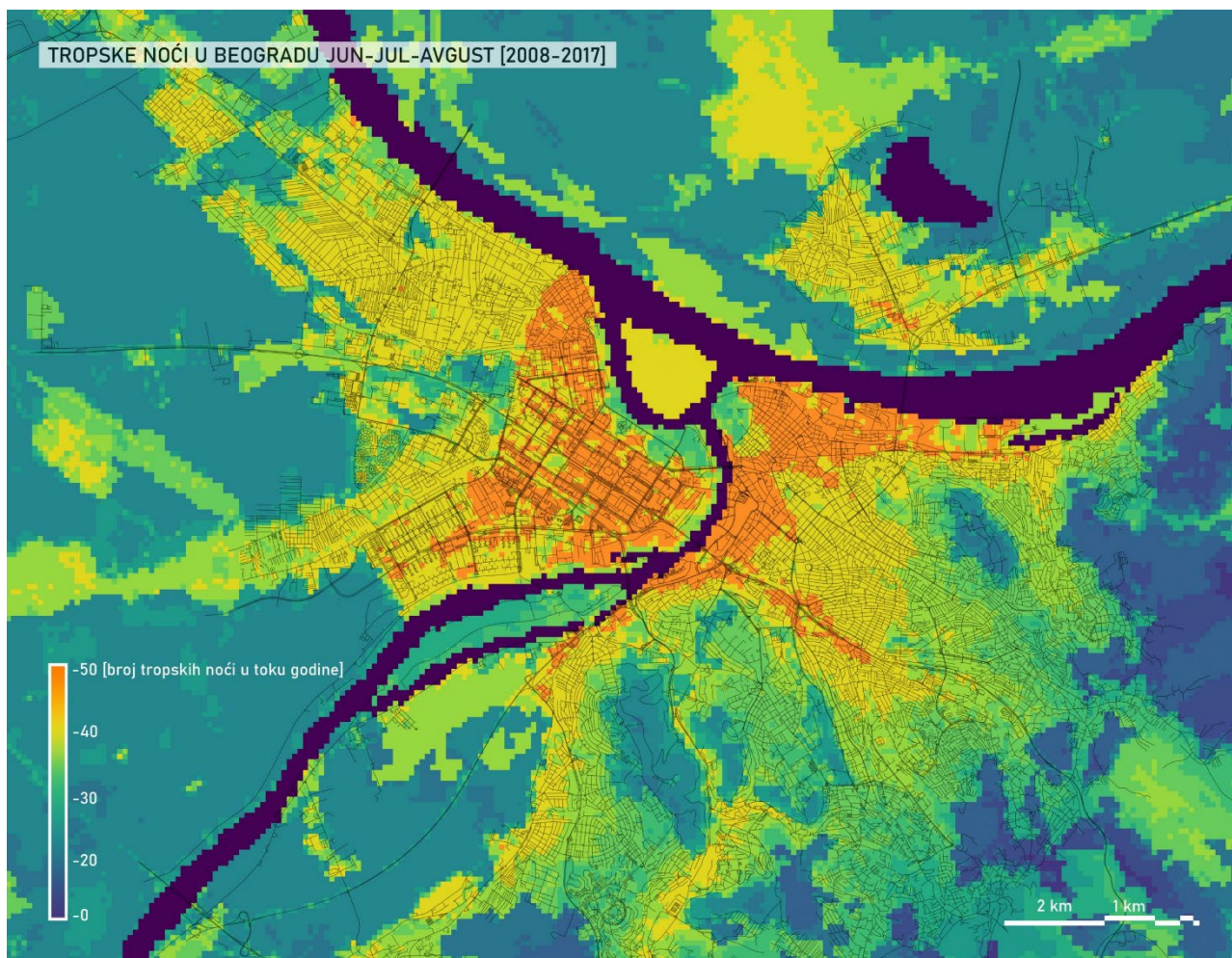
Слика 35. Максималне дневне температуре, просек на нивоу године у случају стабилизационог сценарија снимак екрана. Извор: Министарство заштите животне средине, 2022, Дигитални атлас климе и климатских промена Републике Србије. Пројекат „Унапређење средњорочног и дугорочног планирања мера прилагођавања на измењене климатске услове у републици Србији“, <https://atlas-klime.eko.gov.rs>

Слика 36. Број дана са температуром изнад 35 °C у Региону Београда у случају стабилизационог сценарија, снимак екрана. Извор: Министарство заштите животне средине, 2022, Дигитални атлас климе и климатских промена Републике Србије. Пројекат „Унапређење средњорочног и дугорочног планирања мера прилагођавања на измењене климатске услове у Републици Србији“, <https://atlas-klime.eko.gov.rs>

маоистичке Кине показују да ове праксе чине идеолошку основу за савремене идеје климатске одговорности. Изолована маоистичка Кина није прихватила, већ стварала норме у међународној пракси заштите животне средине. Као таква, Кина ће, усред свог успона у 21. веку, вероватно бити „status quo“ сила у међународној политици заштите животне средине (Корга, 2019).

Истраживања указују на феномен, тзв. **ефекта урбаног топлотног острва** (енг. Urban heat island -UHI) (Yang, Qian, Song, & Zheng, 2016), који говори о акумулацији топлоте унутар урбаног подручја услед густе урбане изградње и људских активности. Препознат је као најочитија карактеристика промена урбане климе. Повећање површинске температуре земљишта узроковано UHI ефектом дефинитивно ће утицати на проток материјала и проток енергије у урбаним еколошким системима, као и на њихову структуру и функције, генеришући низ еколошких и еколошких ефеката на урбане хидролошке ситуације, својства земљишта, атмосферско окружење, биолошке навике, материјалне циклуси, енергетски метаболизам и здравље становника (Yang, Qian, Song, & Zheng, 2016). Топлоотно острво може се мерити на разне начине, а један од бољих је кроз тзв. тропске ноћи (током којих се температура не спушта испод 20 °C). Индекс тропских ноћи је врло једноставан показатељ: у питању је број тропских ноћи у току једне године, а овај индекс је, показују истраживања, знатно виши у урбаним срединама него у њиховом окружењу, парковима и другим зеленим површинама, и то управо због ефекта топлотног острва (Đurđević & Filipović, 2023). Колико ће топлоотно острво бити изражено, па и колико ће један град имати „вишка“ тропских ноћи зависи од природних, али и од људских фактора, пре свега од карактера урбаног простора, односно начина коришћења земљишта.

Слика 37. Мапа тропских ноћи Београда, Према (Đurđević & Filipović, 2023). Извор: [Prva mapa urbanih toplotnih ostrva Beograda: gde su najčešće tropske noći?](#), dr Ivan Simić, *Klima 101* (Simić, 2023)

„По свему судећи, и нажалост, Београд је по овим параметрима „шампион“, а то врло јасно можемо видети на овој мапи тропских ноћи у Београду, која приказује разлике између просечног броја тропских ноћи у току године од 2008. до 2017. године ... Посматрајући карту броја тропских ноћи можемо рећи да је **целокупан шири центар Београда укључујући велики део Новог Београда значајно погођен ефектом топлотног острва**. Постоје варијације у просечној температури између одређених централних делова града али сви они се крећу у распону од 40 до 50 тропских ноћи. **Изузетак представљају велике парковске и шумске површине и делови насеља у њиховој непосредној близини, као и токови река**. ... Иако су многи претпоставили да је ефекат топлотног острва најизраженији у самом центру града, он је генерално за нијансу блажи од очекиваног. Разлог томе је морфологија терена односно рељеф Београда. Брдовити шумадијски предео се завршава и додирује панонску равницу управо у Београду, тачније теразијским гребеном и Калемегданом. Нагнути терен и правац ветра који је доминантан у правцу пружања гребена су фактори који макар за 10 умањују укупан број тропских ноћи. Ипак то нису довољно јаки фактори да би значајније неутралисали велику топлоту коју акумулирају бетон и асфалт који доминирају на Теразијском гребену.“ (Simić, 2023)

Ефекти урбаног топлотног острва могу бити значајно ублажени кроз побољшање енергетске ефикасности, оптимизацију урбаног пејзажа, изградњу зеленог крова, коришћење материјала са високом рефлективношћу и обраду зеленог земљишта ском гребену (Yang, Qian, Song, & Zheng, 2016). Технологије даљинске детекције и метода нумеричке симулације, омогућава истраживање еколошких и еколошких ефеката урбаног топлотног острва, дајући теоријску референцу за унапређење урбаног еколошког окружења и реализацију одрживог урбаног развоја (Yang, Qian, Song, & Zheng, 2016; Đurđević & Filipović, 2023).

Из перспективе дубоких нормативних промена еколошких пракси које су у протеклих 40 година, полако али сигурно, интегрисане у међународно друштво могло би се рећи да је одговор на питање „*може ли међународно друштво бити зелено?*“ – позитиван, међутим како се деградација животне средине наставља и климатске промене убрзавају и даље је веома је тешко дати овакав одговор (Falkner, 2012). Због тога, потреба за трансформацијом међународних пракси у вези са климом и даље остаје критично питање (Корга, 2019). Академска заједница заступа становиште да је неопходна *уравнотеженија, солидарна концептуализација односа човека и природе* да би се постигла истинска промена и међународно друштво постало „зелено“, а велике силе су дужне да преузму већу одговорност за ублажавање климатских промена и прилагођавање на њих (Корга, 2019).

Занимљиво је да, према новим истраживањима, *градови предњаче у борби против климатских промена, кроз планирање и спровођење политика ублажавања и прилагођавања климатским променама, за разлику од националних влада које морају да савладају бројне препреке на међународном и националном нивоу у спровођењу климатских политика* (Lee, 2015). Овај налаз је збуњујући јер се локалне самоуправе обично сматрају пружаоцима јавних услуга у локалном контексту, а студије о градовима и климатским променама су се првенствено фокусирали на националне покретаче у дефинисању политика локалних самоуправа у вези са климатским променама. Ипак, бројни градови се укључују у транснационалне мреже како би побољшали своје разумевање и праксе климатских политика, чиме локални напори често превазилазе националне границе. Захваљујући томе градови су постали значајни актери у области међународних односа и управљања животном средином, а глобални градови посебно постали су лидери у глобалном управљању климом, користећи своје значајне економске, друштвене и еколошке утицаје. На пример, оснивање највеће глобалне алијансе градова широм света - „Глобалног савета градоначелника за климу и енергију“ ([Global Covenant of Mayors for Climate & Energy – GCoM](#)) у 2016. години⁶¹, која је формирана кроз посвећеност преко 12.500 градова и локалних самоуправа 6 континената и 144 земље, и коју чини и представља више од милијарду људи, је снажан и историјски одговор градова широм света на климатске промене. Мисија ове алијансе је пружање подршке градоначелницима и локалним самоуправама да у савезу са партнерима убрзавају амбициозне и мерљиве климатске и енергетске иницијативе које воде ка будућности са ниским емисијама гасова стаклене баште и климатском отпорношћу. У овом тренутку промовишу се три кључне иницијативе које се фокусирају на генерисање нове генерације знања, података, алата и техничке подршке за локалне креаторе политика у суочавању са изазовима одрживости и доприносу глобалном решењу климатских изазова:

- **иницијатива [Invest4Cities](#)** посвећена је повећању протока инвестиција јавног и приватног сектора ка пројектима ублажавања климатских промена и отпорности на урбане услове. Фокусира се на стварање бољег и праведнијег приступа финансијама залагањем за регулаторне промене које подржавају имплементацију и финансирање обавеза градова према климатским акцијама, подизање градских капацитета и уклањање препрека за развој климатских акционих планова и пројеката оријентисаних на инвеститоре, и

⁶¹ Европска комисија је први пут је покренула Споразум градоначелника 2008. године како би окупила локалне самоуправе које су добровољно посвећене остваривању и превазилажењу климатских и енергетских циљева ЕУ 2020, које се односило на смањење емисије CO₂ кроз енергетску ефикасност, обновљиве изворе енергије и чист транспорт. У 2015. години иницијатива је унапређена како би одговарала климатским и енергетским циљевима ЕУ 2030 – временски хоризонт је продужен до 2030. године, а иницијатива је проширена и на прилагођавање климатским променама (интегришући иницијативу „Градоначелници се прилагођавају“) и приступ чистој енергији. Године 2016. иницијатива Глобални споразум градоначелника постала је кључни стуб у глобалној акцији ублажавања климатских промена. (UN-CNoM, 2023)

омогућавање доступности инструмената финансирања светских размера за подршку климатским акцијама градова,

- **иницијатива [Data4Cities](#)** има за сврху подршке локалном управљању градова и климатским амбицијама локалних самоуправа кроз акције и напредак заснован на мерењима и доказима. Поставља темеље за стандардизацију, конзистентност и транспарентност прикупљања података и објављивања климатских информација из градова, заједно са механизмима који се користе за анализу ових информација.
- **иницијатива [Innovate4Cities](#)** има за сврху подршке идентификовању и решавању недостатака у прикупљању и примени знања и технологија неопходних за имплементацију приоритетних климатских акција. На тај начин подстиче се одржива акција и имплементација засновану на знању, науци и технологији, која се може реплицирати широм света. Ива иницијатива подстиче партнере из алијансе да допринесу, сарађују и заједнички дизајнирају пројекте, размењују и деле локалне и регионалне увиде и искуства и на тај начин повећају ресурсе за спровођење иновативних решења која су кључна за испуњавање циљева Париског споразума⁶².

На својој веб платформи (GCoM, 2023) алијанса редовно публикује велики број информација, извештаја и препорука у вези да врло различитим темама и питањима локалних самоуправа у процесу климатских акција, и представља веома значајан сазнајни ресурс не само за локалне администрације, већ и професионалне и истраживачке организације. **У овом тренутку 20 локалних самоуправа из Србије је укључено у ову алијансу.** Други пример је, добровољно покренута транснационална мрежа градова за сарадњу у области климатских политика - [C40 Cities Climate Leadership Group](#), са 58 градова чланица и својим становништвом од 8 % светске популације, односно 560 милиона грађана који остварују 21% светског бруто домаћег производа (БДП), а који су „одговорни“ за 12 % глобалних GHG емисија. Само у 2011. години, према извештају [CDP Cities 2011: global report on C40](#) у овим глобалним градовима планирано је и спроведено скоро 5.000 политика, програма и акција везаних за климу (Lee, 2015). Ли и сарадници истичу, на основу спроведених истраживања у градовима САД, да су климатски напори градова и држава комплементарни, а не конкуренти, и да су хоризонтални утицаји генерално јачи од вертикалних утицаја у мотивисању климатских акција на локалном нивоу (Lee & Koski, 2015; Lee & Jung, 2018). Тако да се закључује да ће, упркос потенцијалу за повећану улогу државних влада у климатским акцијама, мреже градова остати важне у мотивисању градова да ублаже климатске промене. Ангажовање у мрежама, било кроз чланство или кроз неформалне везе представља важно средство путем којег градови могу да прикажу своје резултате и размене искуства, и добију идеје за решавање локалних проблема (Johnson C. A., 2018).

Истраживачи скрећу пажњу на чињеницу да су **у овим успешним случајевима праксе, људи или тимови задужени за климатско планирање на локалном нивоу управљања, често маргинални играчи у општинским структурама и ретко директно контролишу кључне области политике које су потребне да би се ефикасно одговорило на проблем** (Johnson, Toly, & Schroeder, 2015). У истражених 63% градова постоји само један члан особља или мали тим од

⁶² **Париски споразум** је правно обавезујући међународни уговор о климатским променама. Усвојило га је 196 држава на УН Конференцији о климатским променама (COP21) у Паризу, Француска, 12. децембра 2015. Ступио је на снагу 4. новембра 2016. године, а његов свеобухватни циљ је да задржи „повећање глобалне просечне температуре на знатно испод 2 °C преиндустријских нивоа“ и настави са напорима „да се повећање температуре ограничи на 1,5°C изнад у односу преиндустријски ниво“. (UNCC, 2023)

1-5 људи који су задужени за планирање климатских промена, што значи да у највећем броју случајева ефективни урбани одговори на климатске промене почивају на способности малих тимова на маргинама локалних структура да укључе и координирају ангажман у вези са климатским променама повезујући различита одељења која контролишу појединачне делове већег координисаног одговора (Johnson, Toly, & Schroeder, 2015). Овакви налази отварају низ нових питања: Какав утицај ово има на начин на који размишљамо о управљању климатским променама на урбаном нивоу? Шта то говори о динамици и процесима управљања урбаном климом? Аутори истичу да, имајући у виду свеобухватну природу климатских промена, ови налази представљају снажан аргумент за **концептуализацију управљања урбаном климом као релационог, колаборативног и иновативног процеса**. Иновативност се огледа у самој управљачкој поставци процеса у којем ниједан тим или одељење нема ексклузивни мандат за деловање, већ се уместо тога, формира коалиција више актера који заједно унапређују политике и програме релевантне за локални климатски одговор. Посматрано из перспективе локалне институционалне организације, локални тим за планирање климатске акције добија улогу стратешког фасилитатора⁶³ процеса. Осим доношења регулаторних докумената и технички исправних политика, ова коалиција има додатни задатак: *преговарања о месту локалне климатске агенде на листи већ постојећих бројних урбаних приоритета, као и посао изградње капацитета унутрашњих коалиција подршке климатским акцијама*.

Дакле, фокус урбаног климатског изазова се проширује, тако да **осим коначног плана, нови приступ наглашава важност самог процеса планирања, и план као процес постаје важан колико и план као документ** (Johnson, Toly, & Schroeder, 2015). Опасности од природних катастрофа су одувек биле присутне, али растућа учесталост обимних падавина и поплава, олуја и све трајнијих и учесталијих суша, има за последицу озбиљне ризике у функционисању људских заједница, насеља и градова широм света, пре свега у смислу безбедности живота и имовине, доступности хране и питке воде, што ставља у центар пажње потребу за акцијом (UNDRR, 2015). Ублажавање и прилагођавање климатским променама не треба посматрати као трошак, већ као инвестицију, јер се животна средина мора посматрати као саставни део економског благостања. Економије треба да расту, али на другачији начин, а прелазак на путању раста са ниским садржајем угљеника је од суштинског значаја (Vinod, 2017).

⁶³ **Фасилитатор** има улогу омогућавања добре комуникације и разумевања између различитих страна у дијалогу. Иако и сам може имати адекватно експертско знање у овој улози се не поставља као когнитивни ауторитет, већ као водитељ групног процеса. Улога Фасилитатора подразумева специфичне комуникационе и лидерске вештине ([SRPS ISO 30422:2023 - Менаџмент људских ресурса – Учење и развој](#), Институт за стандардизацију Србије)

Резиме: Будућност градова као изазов

„Напредак је немогућ без промене, а они који не могу да промене своје мишљење не могу ништа да промене” - [Џорџ Бернард Шо](#)

Вишедеценијски тренд урбанизације и раста градова, уз истовремено пражњење руралних подручја, довело је до ситуације да је више од $\frac{1}{2}$ светског становништва концентрисано у градовима и урбаним насељима на релативно малој површини. У светском јавном дискурсу често се критикује акценат на феноменима пораста броја становника и урбанизације, уз тврдњу да на планети има довољно места за живот овако великог броја људи. Међутим, проблем није везан за расположивост простора, већ за просторну дистрибуцију и концентрације густина становања и економских активности које се у вези са њима одвијају. Појава урбанизације као глобалног мега-тренда испреплетена је са егзистенцијалним изазовима са којима се свет суочавао у последњих пола века. Изазови са којима тек предстоји суочавање, као што су климатске промене, растућа економска неједнакост и пораст зооноотских вируса и опасности од пандемија, као што је пандемија коронавируса која је изазвала најгору кризу јавног здравља у једном веку и најгору економску рецесију од велике депресије 30-их година 20. века, ће засигурно на неки начин утицати на будућност градова. Ипак, тренд глобалног раста градске популације, према коме се удео градског становништва удвостручио са 25 % у 1950. на око 50 % у 2020. години, успорава у најразвијенијим деловима планета како показују истраживања промена глобалног степена урбанизације. Ипак, очекује се да ће се у наредних 50 година удео градског становништва полако повећати на 58 %, са смањењем учешћа урбаних насеља средњих густина на 24 % учешћа (са 29 % у 2020.) и 18% руралних насеља (са 22 % у 2020.) у урбано-руралном континууму. Очекује се да ће највећи део експанзије градског земљишта догодити у земљама са ниским приходима око 141% у односу на ниво из 2020. године, а у земљама са нижим средњим приходима пораст ће достићи 44%, вишим средњим приходима релативно мали од 13% и земљама са високим дохотком 34%. [Степен урбанизације у Србији](#) потпуно прати глобалне трендове, тако да у овом тренутку преко 60% становника живи у градовима и урбаним насељима. Урбанизација у Србија праћена је негативним трендом неконтролисаног ширења урбаних подручја драматично великим обимом бесправне градње на рачун отворених зелених простора и на терет старих и не одржаваних система комуналне инфраструктуре, и система јавних услуга насталих пре више од 4-5 деценија (погледати одељке [Урбанизација и раст градова](#), [Градови у глобализацији](#), [ИнфоБлок_1. Урбанизација и глобални популациони трендови](#), [ИнфоБлок_2. Кратак опис метода класификације степена урбанизације и пример идентификовања урбаних центара](#)).

У бројним регионима света преко 75% људи живи у урбаним срединама, што значи да су махом све више ангажовани у економији услуга, а све мање у економским секторима пољопривредне и индустријске производње, као што је то на пример случај у Европи. То значи да је производња и дистрибуција хране све мање локализована, односно све више тржишна категорија подложна глобалним утицајима и рањивостима тржишта, о чему сведоче и чести недавни протести пољопривредника широм Европе, чија је конкурентност далеко мања у односу на мање развијене земље када је у питању производња хране. Потрошња енергије и природних ресурса у градовима широм света драматично расте претходне две деценије, производећи енормне количине отпада. Урбани животни стил дефинитивно није еколошки

рационалан, а транзиција на одрживе обрасце потрошње и понашања је огроман изазов будућности опстанка људске цивилизације. Економски просперитет и удобност живота у градовима, посебно у развијеним земљама, доминира у односу на одговорност према природи и ограниченим природним ресурсима планете. Урбани стил живота, један је од кључних покретача енормног раста опште потрошње, што драматично утиче на промене стања природних ресурса планете, како обновљивих, тако и необновљивих. Према неким проценама стопа глобалне потрошње у овом тренутку је просечно око 150%, што значи да цивилизација троши природне ресурсе много брже него што они могу да се обнове. Један од кључних изазова у наредним декадама остаје упорна зависност цивилизације од коришћења фосилних горива у производњи електричне и топлотне енергије и у транспорту, као и недостатак свести да промене у екосистемима дугорочно доносе претњу изумирања и саме људске популације. Србија се у производњи и потрошњи енергије ослања на сопствене изворе угља од кога се добије 70 % електричне и топлотне енергије, од чега се половина производи у термо-електранама на територији града Београда, који захваљујући томе има изузетно лош квалитет ваздуха. Производња електричне и топлотне енергије представља доминантан извор од 90% укупних емисија оксида сумпора и 53% оксида азота. Због тога је Србија негативни рекордер по емисијама загађујућих материја у ваздух у односу на земље Централне и Источне Европе. Сопствени извори природног гаса од 22% укупне потрошње и нафте од 15% укупне потрошње задовољавају дакле мање од 1/5 потражње у Србији, па се остатак увози: и то природни гас за потребе индустрије – 60% и домаћинства - 20%, а нафта за потребе нафтних деривата за потребе транспорта 80%, што значи да индустријске активности у Србији зависе од цене природног гаса, а функционисање саобраћаја од флукуације цена на светском тржишту нафте (погледати одељак [Светски енергетски изазов; ИнфоБлок_3. Емисије гасова стаклене баште](#)).

Градови су основна јединица географије економске глобализације. Глобални економски систем као невидљиви феномен у функцији моћи транснационалних корпорација и глобалних комуникација манифестује се кроз глобалне економске агломерације градова. Глобални системи финансија и водећи центри специјализованих услуга за глобалне фирме и тржишта формирају транснационалне урбане системе, чију динамику диктира сложеност услуга, неизвесност и компететивност глобалног тржишта, и све већи значај брзине трансакција. Урбано окружење које нуди адекватну комбинацију фирми, талената и стручности из широког спектра специјализованих области постаје глобални информативно - продукциони центар – „глобални град“, а кључни капацитет који одређује његову компететивну предност је способност пружања високо специјализованих и умрежених транснационалних услуга. Више од 80 % глобалног БДП-а се генерише у савременим градовима, а 35% глобалног БДП-а припада 100 највећих градова. Коначно, овај феномен битно је утицао на промену у расподели глобалног богатства, где према проценама 10% најбогатијих људи на планети поседује скоро 3/4 светског богатства, док је 1/2 светске популације скоро у потпуности лишена богатства. Глобални градови се такмиче на глобалном тржишту услуга нудећи различите повољности за пословање и квалитет живота. Чини се да у Србији постоји намера да се град Београд, Нови Сад, Крагујевац и Ниш, укључе у ову утакмицу, иако ни у једном стратешком документу она није експлицитно исказана као тактички развојни потез. У том смислу, унапређење и изградња аеродрома, изградња путне мреже, подизање понуде тржишта некретнина, а посебно високо квалитетног стамбеног простора, јачање јавних услужних система, може бити у тесној вези са трендом развоја мреже гадова глобализације.

Са друге стране, планетарни материјални отисак земаља са високим дохотком, који се у последње две деценије повећао за 50%, већи је од њихове домаће потрошње материјала, што указује да се потрошња у тим земљама ослања на природне сировине и материјале из других земаља кроз међународне ланце снабдевања. У Србији је просечна дневна количина отпада по становнику 20 пута мања од количина у развијеним земљама, ипак проблем материјалног отиска у Србији је огроман, јер се у 97.6%, од 164 системски уређене депоније, не врши никаква обрада отпада, не постоји организована прерада отпада, а о више од 3.000 регистрованих дивљих депонија (према неким проценама има их око 5.000) да не говоримо. (погледати одељак [Градови у глобализацији](#), [ИнфоБлок_4. Утакмица глобалних градова: примери компаративних индекса градова](#), [ИнфоБлок_5. Европски региони градови у глобалној економији](#)).

Градови у глобализацији бележе значајан пораст тражње за радним местима у пословима заснованим на информацијама и знању, у секторима биотехнологије, инжењеринга, медицинских истраживања, фармације и услуга, развоја софтвера итд. Последично, миграције висококвалификоване радне снаге ка великим градовима, њихова конкуренција у потрази за економским и предузетничким могућностима условила је раст висине личних прихода, што доприноси расту цена становања и пословног простора, односно расељавања мање квалификованих, сиромашних и радничких популација из града у предграђа. Овај феномен, тзв. центрифугације, означава значајне промене урбане структуре на нивоу урбаног суседства, као последице дисбаланса између понуде и потражње на тржишту некретнина, растуће неједнакости у куповној моћи становника услед несклада у оквиру тржишта рада нестајањем послова средње класе. Транснационалне компаније, дистрибуиране у бројним глобалним центрима, веште су у финансијским трансакцијама глобалног капитала и минимизирању пореских издвајања ка националним државама, што им омогућава да у финансијском смислу имају већу моћ од бројних слабије развијених држава, чиме добијају и моћ посредног утицаја на политички локални дискурс. Класне, економске, али и друге врсте неједнакости све су израженије широм света, које уз брзу размену нецензурисаних информација и знања, захваљујући доступности путем савремених ИКТ технологија, доводе до битних промена у свесности људи о глобално-локалним развојним динамикама и повећане друштвене реакције. Транснационални друштвени покрети јачају и директно утичу на локалне, који све боље организовани, иако не у потпуности синхронизовани у мотиву и намерама, подижу притисак на управне структуре и креаторе политика мењајући друштвени и културни пејзаж градова. У [Србији](#) у последње две деценије, осим политичких, јачају и покрети цивилног сектора усмерени на питања квалитета живота и градова у урбаним срединама и заштите животне средине, чиме се пажња јавности полако усмерава ка питањима одрживости локалних политика развоја. (погледати одељак [Глобализација и друштвени покрети](#), [ИнфоБлок_6. Мапирање друштвених акција и покрета](#)).

Обрасци економских активности, стопе потрошње природних ресурса и материјални отисак цивилизације, о којима је било речи, драматично утиче на стабилност екосистема умерено-континенталног појаса у коме су гадови углавном позиционирани, а који се под утицајем високих температура трансформишу у суптропске или тропске екосистеме са потпуно другачијом структуром живог света. Трансформације планетарних екосистема су познате кроз историју и представљају споре и дуготрајне процесе, који су се показали као драматични у смислу морталитета свих живих бића, па и људи. Индивидуални, али и социјални

конформизам доминира урбаним животним обрасцима, а однос према природи и другим живим бићима нестаје из непосредног искуства људи. Због тога, људи из градова немају активан однос према чињеници да бројне биљне и животињске врсте све више долазе у фазу нестајања. Тек када, промене у екосистемима, као што је пад популације риба у морима или рекама, најезде штеточина, ширење алергена, развој патогена итд., почну да утичу на базичне услове опстанка у градовима пажња се окреће према природи, што је у многим случајевима касно и захтева дуготрајне и озбиљне интервенције опоравка. У Србији, баш као и у многим деловима света, постоји сет регулативних инструмената који се тичу заштите животне средине и биодиверзитета, и од скора унапређени системи за праћење и оцену стања. Ипак, спровођење ових регулаторних мера је и даље крајње упитно, а када се узме у обзир просторни обухват и дистрибуција заштићених подручја, онда се може разумети колико је елементаран покушај српског друштва да брине о сопственој животној средини и природним ресурсима. Додатно је разочаравајућа чињеница што се ова национална регулатива формално преноси на локалне политике и планове и завршава на последњем месту приоритета, без дефинисаних механизма праћења и контроле квалитета. (погледати одељак [Глобални еколошки отисак, ИнфоБлок_7. Праћење стања животне средине и биодиверзитета на глобалном нивоу, ИнфоБлок_8. Животна средина и заштита природних добара у Србији](#)).

Градови и урбана насеља су махом распоређени у умерено - континенталним климатским појасевима северне и јужне Земљине хемисфере, и од тога у значајан број се налази на обалама океана, мора, језера или река, што говори о њиховој великој рањивости услед климатских промена, посебно раста температуре и пораста учесталости и обима падавина, или нивоа мора услед глобалног отопљавања. Међутим и даље, после деценија истраживања, праћења и сигнализирања на потенцијалне ризике и даље постоје друштвене структуре широм света, које „не верују“ у значај климатских промена за људска станишта, а „зелену агенду“ виде као непотребни или као политичко-економски притисак. Нажалост, тек пошто се у неколико претходних година читав свет суочавао са све драматичнијим последицама екстремних временских прилика, земљотреса, пандемије, синтагма „климатске промене“ постаје саставни део јавног информисања. Ипак, и даље остаје дубоко неразумеваче узрочно последичних веза у планетарним системима, те се повећање глобалне просечне температуре од 1,5 °C у 2023. години, не схвата као цивилизацијска гранична линија уласка у црвену зону упозорења. За свега 4 године треће деценије 21. века драматично смо се приближили хоризонту од 1,9 °C до 2100. године најповољнијег IPCC-овог климатског сценарија са ниским емисијама. Свет у коме загревање достиже 4 °C изнад преиндустријских нивоа, представљао би талас топлоте без преседана, тешку сушу и велике поплаве у многим регионима, са озбиљним утицајима на људске системе, екосистеме и повезане услуге. Последице екстремних временских прилика које смо искусили у протеклој години са „супер ћелијским олујама“ у европским пределима где их није било, пример су упозорења на неопходност ургентног промишљања обезбеђења сигурности грађевина, преиспитивања стандарда пројектовања итд. Генерације рођене 2000.-их, управо они који се сада школују за професионални рад, имаће задатак да се носе са овим новим последицама, а да би они то могли истраживања и преиспитивања морају почети одмах (погледати одељак [Урбани климатски изазов, ИнфоБлок_9. Утицаји климатских промена изазваних људским дејствима, ИнфоБлок_10. Адекватно информисање о климатским](#)

променама: локално – глобални погледи на примеру шумских пожара у лето 2023. године, Инфоблок_11. Информисање о променама климе у Србији).

Будућност градова није уједначена по регионима и деловима планете. Уз све наведене глобалне „бриге“, постоје и локални урбани изазови који зависе од специфичног регионалног контекста. Са једне стране, у развијеним регионима, кључни приоритети за будућност градова представљају надоградњу и модернизацију инфраструктуре која стари, решавање проблема са смањењем и пропадањем градова, задовољавање потреба становништва које све више стари итд., а са друге стране, у регионима у развоју, урбани приоритети за будућност су растући нивои сиромаштва, обезбеђивање адекватне инфраструктуре, приступачног и адекватног становања и решавање изазова нехигијенских насеља, високог нивоа незапослености и улагања у секундарне градове (UN-Habitat, 2022). Из перспективе контекста Србије поглед на будућност градова је прилично сложена, а будући изазови могу се препознати заправо у обе групације. Према Извештају програма УН за људска насеља из 2022. године, **начини на који ће се урбани изазови решавати могу довести до различитих будућних сценарија** (UN-Habitat, 2022):

- **сценарио „велике штете“, као најгори** претпоставља могућност пораста екстремног сиромаштва за 32% до 2030. године, и достизања броја од 213 милиона људи на свету који су екстремно сиромашни, што може имати дугорочне утицаје на будућност градова у целини. У том случају, на пример, градови у Африци могли би да изгубе 2/3 својих финансијских ресурса, што би угрозило систем пружања урбаних услуга. Основни глобални утицаји који генеришу вероватноћу овог сценарија су утицаји пандемије COVID 19, глобална економска неизвесност, ратови и сукоби у различитим деловима света, и последични еколошки изазови. **Ако овај суморни сценарио постане стварност, кредибилитет међународног мултилатералног система устројства био би угрожен, што би онемогућило напоре међународне координације на нивоу Уједињених нација за решавање хитних и хитних глобалних питања.**
- **Уобичајено деловање резултираће песимистичким сценаријем:** повратак на обрасце управљања и деловања пре пандемије, дакле на „лош стари договор“, који карактерише системска дискриминација и искључење сиромашних и радника у неформалном сектору из урбаних развојних агенди, претерано ослањање на фосилна горива, лоше планирана и вођена урбанизација, низак приоритет јавног здравља у урбаном развоју и укорењене дигиталне неједнакости, које заједно поткопавају визију постизања инклузивних, отпорних и одрживих градова у којима нико није запостављен. Глобално посматрано, 1,6 милијарди људи или 20 % светске популације живи у неадекватном смештају, од којих 1 милијарда живи у сламовима и неформалним насељима. **Под овим условима, неће бити остварен циљ да се до 2030. године искорени сиромаштво у свим његовим облицима. Без усаглашених напора, песимистички сценарио би могао да доведе до нових облика урбане угрожености у будућности која би несразмерно погодила већ угрожене и рањиве групе.**
- **Промена курса ка одрживом путу може довести до оптимистичног сценарија** претпоставља да градови могу да избегну било који од сценарија велике штете или песимистичких сценарија и уместо тога одаберу оптимистичнију будућност. **Он ће се десити уколико се достигне усклађена политичка акција кроз ефективну имплементацију „Нове урбане агенде“ (УН-Хабитат, 2016) као оквира за постизање циљева одрживог**

развоја УН Агенде 2030 (UN, 2015), а то значи колаборативне, добро координисане и ефикасне мултилатералне интервенције како би се искористиле могућности и одговорили на изазове урбанизације. Уз одговарајуће спроведене мере, одговор на тренутну урбану кризу може довести до колективне промене приоритета градова широм света ка заједничком просперитету и инклузији.

У оваквим околностима, како се наводи у извештају, **отпорност градова мора бити фокусу промишљања будућности** (UN-Habitat, 2022), која обухвата: - изградњу економске отпорности кроз нове оквире фискалне одрживости, - изградњу социјалне отпорности кроз универзалне моделе социјалне заштите, - изградњу еколошко-климатске отпорности кроз обимније „зеленије“ инвестиције, и - изградњу управљачке отпорности кроз јачање институционалне структуре и сарадње на више нивоа ради суочавања са будућим шоковима. Урбана подручја морају бити спрема на динамичну и непредвидиву будућност и способна да реагују на одржив начин (UN-Habitat, 2022). **Урбанизовани свет истовремено мора бити адекватно опремљен за ефикасан одговор на широк спектар шокова, и опредељен на прелазак на праведнију, зелену, и здраву будућност**, јер глобалне претње захтевају усклађену акцију, која се може постићи само у духу солидарности и сарадње, обзиром да ниједна влада или мултилатерална агенција не може сама да се бави таквим претњама (UN-Habitat, 2022).

На основу ових препорука, које се заправо односе на све домене живота, може се закључити да начин устројства живота људске цивилизације који је развијан до данас више не може да омогући еластичност прилагођавања на изазове са којима се треба суочити, дакле није одржив. Неопходне су корените промене у организацији људског друштва како би се могле савладати препреке које предстоје. Човечанство се налази на својеврсној прекретници преиспитивања смисла свих образаца понашања које је до сада развијало и усвојило. Обзиром да си изазови комплексни ова преиспитивања изазивају фрустрацију отварајући бројна питања која се не могу решити и обухватити на нивоу индивидуалне свести појединца. Будућност која следи позива на нови циклус колективног повезивања, после деценија фокуса на личне слободе и индивидуације. Да би се идеал колективне одговорне акције према животу и планети као заједничком дому постигао неопходна је нова перспектива посматрања реалности, другачије разумевање улога, потребно је поверење и синергетско деловање. Зато инсистирање на иновацијама и иновативним приступима није случајно, јер иновације позивају на новине, изван или изнад досадашњих искустава човечанства. Информационо доба приближило је све људе света и омогућило размену мишљења, у реалном времену, између најудаљенијих тачака на планети. Више него икада раније, човечанство има прилику да обухвати све различитости и форме људског постојања, али и прилику да пронађе и обликује заједничке садржаје живота. Одрживост је позив на тражење и проналажење заједничког смисла постојања из прегршта индивидуалног, рачунајући и на оне које долазе после нас. То је позив на фокусирање заједничких животних вредности опстанка свих људи и бића на планети. Научне области психологије и социјалне психологије говоре о томе колико је трансформација вредносног система унутар индивидуе и друштва комплексан и изазован процес, често праћен отпорима према промени. Ипак, овај процес је незаустављив, као и до сада и историји, а лекције прошлости дају наду да ће се овог пута ова трансформација десети са мање разарања и деструкције. Шта су то заједничке вредности одрживог развоја и како се оне конституишу разматраће се у наредним поглављима.

Референце

- Albuquerque, J., Herfort, B., & Eckle, M. (2016). The Tasks of the Crowd: A Typology of Tasks in Geographic Information Crowdsourcing and a Case Study in Humanitarian Mapping. *Remote Sens*, 8(10), 859. doi: <https://doi.org/10.3390/rs8100859>
- Almeida, P., & Chase-Dunn, C. (2018). Globalization and Social Movements. *Annual Review of Sociology*. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073117-041307>
- Bajić Brković, M. (2010). Ka odživom razvoju gradova u Srbiji. U M. Bajić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ballester, J. e. (2023). Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022. *Nature Medicine*, 29, 1857–1866. doi: <https://doi.org/10.1038/s41591-023-02419-z>
- Booth, K., Lucas, C., & French, S. (2022). *Climate, Society and Elemental Insurance: Capacities and Limitations*. ((Eds.), Ур.) Routledge. Преузето са <https://library.oapen.org/bitstream/id/877c40c5-3730-48a1-b563-18f3d5935073/9781000591682.pdf>
- Brown, M. (2018). The 1990–1991 European Communities-Balkans Crisis. *Regional Economic Organizations and Conventional Security Challenges*. Palgrave Pivot, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-70533-0_5
- Burgmann, V. (2016). *Globalization and Labour in the Twenty-First Century*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315624044>
- Castells, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age* (2nd Edition изд.). John Wiley. Преузето са <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2019/11/Networks-of-Outrage-and-Hope-Social-Movements-in-the-Internet-Age-Manuel-Castells.pdf>
- Castells, M. (2018). *Rupture: The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge: Cambridge, UK, Polity Press. Преузето са <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/download/12510/2736>
- Castells, M., Caraça, J., & Cardoso, G. (2012). *Aftermath: the cultures of the economic crisis* (edited by Manuel Castells, João Caraça, Gustavo Cardoso изд.). Oxford, UK: Oxford University Press. Преузето са <https://global.oup.com/academic/product/aftermath-9780199658411?cc=rs&lang=en&#.UFI9SFEY32M>
- Clark, G., & Moonen, T. (2013). Europe's Cities in a Global Economy: Trends, Challenges and Opportunities. *London Conference "Europe's Cities in a Global Economy", October 29th, 2013* (стр. 20). London: Global Cities Initiative, a joint project of JPMorgan Chase and the Brookings Institution, and the Centre for London. Преузето са <https://www.centreforlondon.org/wp-content/uploads/2016/08/Europes-Cities-in-a-Global-Economy-Clark-Moonen-Oct-2013.pdf>
- Copernicus-CCS. (2023, August 8th). *July 2023 sees multiple global temperature records broken*. Преузето са Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/july-2023-sees-multiple-global-temperature-records-broken>
- Copernicus-CCS. (2023, December 12th). *We've 'lost' 19 years in the battle against global warming since the Paris Agreement*. (E. Union, Процент) Преузето January 2024 са Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/weve-lost-19-years-battle-against-global-warming-paris-agreement>
- Copernicus-CCS. (2023a, July 20th). *The European heatwave of July 2023 in a longer-term context*. Преузето са Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/european-heatwave-july-2023-longer-term-context>
- Copernicus-CLC. (2023). *CORINE Land Cover*. Преузето са Copernicus - Europe's eyes on Earth: <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover>
- Copernicus-UA. (2023). *Urban Atlas*. Преузето са Copernicus - Europe's eyes on Earth: <https://land.copernicus.eu/en/products/urban-atlas>
- Correia, A., Schneider, D., Fonseca, B., & Paredes, H. (2018). Crowdsourcing and Massively Collaborative Science: A Systematic Literature Review and Mapping Study. In A. F. Rodrigues, *Collaboration and Technology*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-99504-5_11
- Coyle, E. D., & Simmons, R. A. (2014). *Understanding the Global Energy Crisis*. Purdue University Press. Преузето са <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30124>
- Delibašić, B., Nikolić, S., & Vasiljević, J. (2019). *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju. Преузето са <http://rifdt.institfdt.bg.ac.rs/123456789/1946>
- Deutch, J., & et.al. (2009). *Future of nuclear power - Update of the MIT 2003*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology Energy Initiative. Преузето са <https://energy.mit.edu/research/future-nuclear-power/>
- Durđević, V., & Filipović, D. (2023). Spatio-temporal analysis of the urban heat island in Belgrade using urban climate model data. *International Conference on Hydro-Climate Extremes and Society, 27-29th June 2023*. Novi Sad: ExtremeClimTwin, H2020 (GA No 952384). Преузето са <https://extremeclimtwin.pmf.uns.ac.rs/international-conference-on-hydro-climate-extremes-and-society/>
- EIU. (2023). *The Global Liveability Index 2023 - Optimism amid instability*. Economist Intelligence. Преузето са <https://www.eiu.com/n/campaigns/global-liveability-index-2023/>

- Elander, I., Gleeson, B., Lidskog, R., & Low, N. (1999). *Consuming Cities: The Urban Environment in the Global Economy after Rio* (1st ed.) изд.). London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203984611>
- Elo, M., & et.al. (2023). *Interdisciplinary Perspectives on Planetary Well-Being*. (Edited By Merja Elo) London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003334002>
- Enerdata. (2023). *Total energy consumption*. Преузето са World Energy & Climate Statistics – Yearbook 2023: <https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html>
- ESPON. (2012). *Territorial Dynamics in Europe : Regions and cities in the global economy*. ESPON 2013 Programme. EU. Преузето са https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/TO-6_Regions_and_cities_in_the_global_economy.pdf
- EU-EEA. (2023). *Corine biotopes*. Преузето са European Environment Agency: <https://www.eea.europa.eu/en/datahub/datahubitem-view/d8dd768f-9bc4-4002-9386-0aef2c516f76>
- Eurostat. (2021). *Applying the Degree of Urbanisation - A methodological manual to define cities, towns and rural areas for international comparisons*. European Union/FAO/UN-Habitat/OECD/The World Bank. Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi: 10.2785/706535, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/484c6825-8540-11eb-af5d-01aa75ed71a1/language-en>
- Fainstein, S. S. (2013). The Just City. *International Journal of Urban Sciences*, Volume 18, Issue 1, 1-18. doi: <https://doi.org/10.1080/12265934.2013.834643>
- Falkner, R. (2012). Global environmentalism and the greening of international society. *International Affairs*, 88(3), 503–522. Преузето са <http://www.istor.org/stable/23255548>
- García-Portela, L., & Maraun, D. (2023). Overstating the effects of anthropogenic climate change? A critical assessment of attribution methods in climate science. *Euro Jnl Phil, Philosophy of the Natural Sciences*, 13(17). doi: <https://doi.org/10.1007/s13194-023-00516-x>
- GCoM. (2023). *Resources*. Преузето са Global Covenant of Mayors for Climate & Energy: <https://www.globalcovenantofmayors.org/>
- Hutson, M. A. (2016). *The Urban Struggle for Economic, Environmental and Social Justice: Deepening their roots*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315745527>
- Huxen, K. (2019, November 23). *The 1944 Bretton Woods Conference*. Преузето са International Conference on World War II: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/1944-bretton-woods-conference>
- IPBES. (2018). *The IPBES assessment report on land degradation and restoration*. Secretariat of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Bonn, Germany: The Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3237392>
- IPBES. (2019, August 6th). *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (Version 1)*. Преузето са Zenodo. : <https://doi.org/10.5281/zenodo.6417333>
- IEA. (2009). *World Energy Outlook 2009*. Paris: International Energy Agency. Преузето са <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2009>
- IEA. (2012). *World Energy Outlook 2012*. Paris: International Energy Agency. Преузето са <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2012>
- IEA. (2013). *Golden Rules for a Golden Age of Gas - World Energy Outlook Special Report*. Paris: International Energy Agency. Преузето са <https://www.iea.org/reports/golden-rules-for-a-golden-age-of-gas>
- IEA. (2022). *Coal Analysis and forecast to 2025 2022*. International Energy Agency. Преузето са <https://iea.blob.core.windows.net/assets/91982b4e-26dc-41d5-88b1-4c47ea436882/Coal2022.pdf>
- IPCC. (1992). *Climate Change: The IPCC 1990 and 1992 Assessments*. Intergovernmental Panel on Climate Change. Преузето са https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ipcc_90_92_assessments_for_full_report.pdf
- IPCC. (2001). *Climate change 2001: The Scientific Basis*. Intergovernmental Panel on Climate Change. Преузето са https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/WGI_TAR_full_report.pdf
- IPCC. (2018). *Global Warming of 1.5°C*. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.), The Intergovernmental Panel on Climate Change. Преузето са <https://www.ipcc.ch/sr15/>
- IPCC. (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Lösschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge, UK and New York, NY, USA.: Cambridge University Press. doi : <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- IPCC. (2023). *AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023 - Summary for Policymakers*. The Intergovernmental Panel on Climate Change. Geneva, Switzerland: WHO, UNEP. Преузето са <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>
- IUCN. (2023). *Summary Statistics*. Преузето са IUCN Red List : <https://www.iucnredlist.org/>

- Johnson, C. A. (2018). *Cities as Saviours? The Global Politics of Urban Climate Mitigation*. U C. A. Johnson, *The Power of Cities in Global Climate Politics* (T. Book series: Cities and the Global Politics of the Environment). London: Palgrave Macmillan. doi: https://doi.org/10.1057/978-1-137-59469-3_3
- Johnson, C., Toly, N., & Schroeder, H. (2015). *The Urban Climate Challenge: Rethinking the Role of Cities in the Global Climate Regime*. (N. T. Craig Johnson, Yp.) New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315772981>
- JRC. (2023, July 28th). *Wildfires in the Mediterranean: monitoring the impact, helping the response*. Preuzeto sa EU Science Hub: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/jrc-news-and-updates/wildfires-mediterranean-monitoring-impact-helping-response-2023-07-28_en
- Junker, K. W., & Farah, P. D. (2021). *Globalization, Environmental Law, and Sustainable Development in the Global South: Challenges for Implementation*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003160236>
- Kačanski Udovičić, G. (1990). BEOGRADSKA FAVELA. *Sociologija*(1-2), 161-164. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=783768>
- KF. (2023). *Prime Global Cities Index, Q1 2023*. Preuzeto sa Knight Frank: <https://www.knightfrank.ie/research/prime-global-cities-index-q1-2023#:~:text=Q1%202023%20saw%20annual%20price,end%20of%20March%20this%20year.>
- Kopra, S. (2019). *China and Great Power Responsibility for Climate Change*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315151113>
- Kovaka, K. (2021). Climate change denial and beliefs about science. *Synthese*, 198, 2355–2374. doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02210-z>
- Lalović, K., Radosavljević, U., & Đukanović, Z. (2015). Reframing Public Interest in the Implementation of Large Urban Projects in Serbia: The Case of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, vol. 13 (1), pp. 35-46. doi: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0354-4605/2015/0354-46051501035L.pdf>
- Lee, T. (2015). *Global Cities and Climate Change: The Translocal Relations of Environmental Governance*. Routledge, Taylor & Francis. Preuzeto sa <https://www.routledge.com/Global-Cities-and-Climate-Change-The-Translocal-Relations-of-Environmental/Lee/p/book/9781138286207>
- Lee, T., & Jung, H. Y. (2018). Mapping city-to-city networks for climate change action: Geographic bases, link modalities, functions, and activity. *Journal of Cleaner Production*, 182, 96-104. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.034>
- Lee, T., & Koski, C. (2015). Multilevel governance and urban climate change mitigation. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 33(6), 1501 – 1517. doi: <https://doi.org/10.1177/0263774X15614700>
- Liou, J. (2023). *2023 Scientific Forum: Nuclear Innovations for Net Zero*. Preuzeto sa International Atomic Energy Agency: <https://www.iaea.org/newscenter/news/2023-scientific-forum-nuclear-innovations-for-net-zero>
- Maragha, A. (2023). *Study.com*. Preuzeto sa Public Discourse Definition, Importance & Examples: <https://study.com/learn/lesson/public-discourse-overview-examples.html#:~:text=Public%20discourse%20means%20any%20public,and%20the%20decision%20making%20process.>
- Marcuse, P. (2011). *Searching for the Just City*. London: Taylor & Francis Group. <https://eriniamaricato.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/searching-for-the-just-city.pdf>
- Milanović, B. (2019). *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Harvard University Press, Belknap Press. doi: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv25250qr>
- Murray, J., & King, D. (2012). Oil's tipping point has passed. *Nature*, 481, 433–435. doi: <https://doi.org/10.1038/481433a>
- OECD, & EC. (2020). *Cities in the World: A New Perspective on Urbanisation*. OECD Urban Studies. Paris: OECD Publishing. Preuzeto sa <https://doi.org/10.1787/d0efcbda-en>
- Oosterlynck, & et.al. (2018). *The City as a Global Political Actor*. (L. B. Edited ByStijn Oosterlynck, Yp.) London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203701508>
- Oreskes, N. (2018). The Scientific Consensus on Climate Change: How Do We Know We're Not Wrong? U P. a. Issues (Yp.), *Climate Modelling: Philosophical and Conceptual Issues* (стр. 31–64). Palgrave Macmillan Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-65058-6_2
- Peck, J. E. (2020). The Prefiguration of Seattle: A Battle Many Years in the Making. *Socialism and Democracy*, 1-20. doi: <https://doi.org/10.1080/08854300.2020.1763067>
- Perić, A., & Maruna, M. (2022). Post-socialist discourse of urban megaproject development: From City on the Water to Belgrade Waterfront. *Cities*, Volume 130, 103876. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103876>
- Petovar. (1984). POSTOJI LI »URBANA KRIZA« U JUGOSLAVIJI? *Социолошки преглед*, 18(3-4), 259-271. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=800428>
- Petovar, K. (2010). Grad bez gra | ana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. *Republika*(484-485), 15-26. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=32719>
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press. Preuzeto sa <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wpqbc>
- Pucar, M., Petrović, S., & Simonović Alfirević, S. (2019). Urbana obnova kao iznuđeno rešenje legalizacije bespravne gradnje na primeru naselja Altina 2 u Beogradu. *IMPEDE 2019 - Međunarodna naučna konferencija rad, Beograd, Srbija 10 – 11 oktobar 2019* (стр. 350-358). Beograd: Društvo inženjera i tehničara. Preuzeto sa https://raumplan.iaus.ac.rs/bitstream/handle/123456789/562/Pages-from-Zbornik_IMPEDE2019_6767.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Ritchie, H., & Roser, M. (2024). CO₂ emissions: How much CO₂ does the world emit? Which countries emit the most? Preuzeto sa Our World in Data: <https://ourworldindata.org/co2-emissions>
- Ritzer, G. (2007). *The Blackwell Companion to Globalization*. (G. Ritzer, Upr.) Blackwell Publishing Ltd. doi: <https://doi.org/10.1002/9780470691939.ch>
- Robinson, W. I. (2012). "The Great Recession" of 2008 and The Continuing Crisis: A Global Capitalism Perspective. *International Review of Modern Sociology*, 38(2), 169-198. doi: <https://www.istor.org/stable/43499896>
- Roser, M. (2019, June 1). *Demographic transition: Why is rapid population growth a temporary phenomenon?* Preuzeto sa OurWorldInData: <https://ourworldindata.org/demographic-transition>
- Roser, M., & Ritchie, H. (2023, June 1). *How has world population growth changed over time?* Preuzeto sa OurWorldInData: <https://ourworldindata.org/population-growth-over-time>
- RS-MEP. (2023). *Natura 2000*. Preuzeto sa Ministry of Environmental Protection of the Republic of Serbia: <http://www.natura2000.gov.rs/en/contacts/>
- Salonen, A., & Reiser, D. (2023). *Climate Change*. U S. S. Idowu (Upr.), *Encyclopedia of Sustainable Management*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-031-25984-5_75
- Sassen, S. (2000). The Global City: Strategic Site/New Frontier. *American Studies*, 41 (2/3), 79-95. doi: <https://www.jstor.org/stable/40643231>
- Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 11 (no. 2), pp. 27-43. Preuzeto sa <https://www.istor.org/stable/24590544>
- Sassen, S. (2016). *Global Networks, Linked Cities*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315538808>
- Sassen, S. (2019). *Cities in a World Economy*. SAGE Publications, Inc. doi: <https://doi.org/10.4135/9781071872710>
- Savić, D. (2023, Avgust 8.). *Sezona superčelijskih oluja: zašto se one dešavaju, i da li su krivac klimatske promene?* Preuzeto sa KLIMA101: <https://klima101.rs/superceljske-oluje-klimatske-promene/>
- Selinić, S. (2005). URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970. *Tokovi istorije*(3-4), 182-204. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=104283>
- Simić, I. (2023, 07 11). Prva mapa urbanih toplotnih ostrva Beograda: gde su najčešće tropske noći? *Klima 101*. Preuzeto sa <https://klima101.rs/toplotna-ostva-u-beogradu-tropske-noci/>
- Steger, M. B., Benedikter, R., Pechlaner, H., & Köfler, I. (2023). *Globalization - Past, Present, Future*. (R. B. Manfred B. Steger, eds.) Oakland, California, USA: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1525/luminos.172>
- UN. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Geneva: United Nations. Preuzeto sa <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- UN. (2019). *World Urbanization Prospects - The 2018 Revision*. New York: United Nations. Preuzeto sa <https://population.un.org/wup/publications/>
- UN. (2023, November). *United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm*. Preuzeto sa UN Conferences - Environment and Sustainable development: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>
- UNCC. (2023). *The Paris Agreement*. Preuzeto sa Unated Nation Climate Change: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>
- UNCC. (2023). *What is the Kyoto Protocol?* Preuzeto May 2023 sa UN Climate Change: https://unfccc.int/kyoto_protocol
- UN-CNoM. (2023). *Covenant of Mayor for Climate and Energy*. Preuzeto sa UN - Department of Economic and Social Affairs - Sustainable Development: <https://sdgs.un.org/partnerships/covenant-mayor-climate-and-energy#:~:text=The%20EC%20launched%20the%20Covenant,2020%20climate%20and%20energy%20targets.>
- UN-DESA. (2023). *United Nations - Department of Economic and Social Affairs - Statistics Division*. Preuzeto sa Ensure sustainable consumption and production patterns: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2019/goal-12/>
- UNDRR. (2015). *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030*. Sendai, Japan: UN Office for Disaster Risk Reduction, United Nations. Preuzeto sa <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
- UNEnvironment. (2019). *Global Environment Outlook – GEO-6: Healthy Planet, Healthy People*. Cambridge : Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108627146>
- UNFCCC. (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. New York: Unated Nations. Preuzeto sa <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
- UN-Habitat. (2016). *The State of European Cities 2016: Cities leading the way to a better future*. European Union. United Nations Human Settlements Programme. Preuzeto sa <https://unhabitat.org/the-state-of-european-cities-2016-cities-leading-the-way-to-a-better-future>
- UN-Habitat. (2020). *Global State of Metropolis 2020 – Population Data Booklet*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme. Preuzeto sa <https://unhabitat.org/global-state-of-metropolis-2020-%E2%80%93-population-data-booklet>
- UN-Habitat. (2022). *Envisaging the Future of Cities*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Preuzeto sa <https://unhabitat.org/wcr/>
- UNICRI. (2023). *Counterfeiting: a Global Spread a Global Threat*. Preuzeto sa The United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI): <https://unicri.it/counterfeiting-global-spread-global-threat>

- UN-SC. (2023). *United Nations Statistical Commission*. Преузето са Department of Economic and Social Affairs - Statistics: <https://unstats.un.org/UNSDWebsite/statcom/>
- Vertova, G. (2006). *The Changing Economic Geography of Globalization*. (G. Vertova, Ур.) New York: Routledge, Taylor & Francis Group. Преузето са <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24109/1/1006022.pdf>
- Vinod, T. (2017). *Climate Change and Natural Disasters - Transforming Economies and Policies for a Sustainable Future*. New York: Routledge. doi:<https://doi.org/10.4324/9781315081045>
- Vučetić, R. (2023). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (sedmo izdanje изд.). Beograd: Službeni glasnik.
- Vukelić, J. S. (2015). *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Преузето са <http://eteze.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=2484>
- Vuksanovic-Macura, Z., & Macura, V. (2007). *Stanovanje i naselja Roma u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja; Institut za arhitekturu i urbanizam. Преузето са https://www.academia.edu/29321115/Stanovanje_i_naselja_Roma_u_Jugoisto%C4%8Dnoj_Evropi.pdf
- WB-Open Data. (2023). *World Bank Open Data*. Преузето са The World Bank : <https://data.worldbank.org/>
- Wenzlhuemer, R. (2023). Dis:connectivity in Global History. In M. B. Steger, in *Globalization: Past, Present, Future* (p. 11-26). Oakland, California: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1525/luminos.172>
- WHO. (2023, December). *Earthquakes*. Преузето са World Health Organisation: https://www.who.int/health-topics/earthquakes#tab=tab_1
- WMO. (2023, August 3th). *Exceptional heat and rain, wildfires and floods mark summer of extremes*. Преузето са World Meteorological Organization: <https://public-old.wmo.int/en/media/news/exceptional-heat-and-rain-wildfires-and-floods-mark-summer-of-extremes>
- Woodley, D. (2015). *Globalization and Capitalist Geopolitics - Sovereignty and state power in a multipolar world*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315798165>
- Worldometer. (2023). *Current World Population*. Преузето са WORLDOMETER: <https://www.worldometers.info/world-population/>
- WRI. (2021, January 21st). *Forests Absorb Twice As Much Carbon As They Emit Each Year*. (B. N. Gibbs, Процент) Преузето са World Resources Institute: <https://www.wri.org/insights/forests-absorb-twice-much-carbon-they-emit-each-year>
- Yamato, N., & et.al. (2023). *Global Power City Index 2023*. Преузето са Institute for Urban Strategies (IUS) at the Mori Memorial Foundation: <https://mori-m-foundation.or.jp/english/ius2/gpci2/index.shtml>
- Yang, L., Qian, F., Song, D.-X., & Zheng, K.-J. (2016). Research on Urban Heat-Island Effect. *Procedia Engineering*, 169, 11-18. doi: <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2016.10.002>
- Zeković, S., & Vujošević, M. (2018). Uticaj kontekstualnih faktora na politiku građevinskog zemljišta i urbanog razvoja u Srbiji. У Т. М. JC Bolay, *Podrška procesu urbanog razvoja* (стр. 28-56). Преузето са <http://www.spuds.edu.rs/downloads/2.pdf>
- Zeković, S., & Vujošević, V. (2009). *Грађевинско земљиште. У Стратегија просторног развоја Републике Србије, Студијско-аналитичка основа*. Beograd: RAPP, IAUS. Преузето са https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Zhang, X. Q. (2016). The trends, promises and challenges of urbanisation in the world. *Habitat International*, 54(3), 241-252. doi: <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2015.11.018>
- Zimmerman, M. E. (2014). Changing the Conversation: Rethinking the Climate Change Debate from an Integral Perspective. *Journal of Integral Theory and Practice*, 9(2). Преузето са https://www.researchgate.net/publication/289665474_Changing_the_conversation_Rethinking_the_climate_change_debate_from_an_integral_perspective
- БГ. (2022, фебруар 22.). *Јавни позив за учешће у јавној расправи о Нацрту стратегије развоја града Београда до 2027. године*. Преузето са Град Београд: <https://www.beograd.rs/cir/beoinfo/1792200-javni-poziv-za-ucese-u-javnoj-raspravi-o-nacrtu-strategije-razvoja-grada-beograda-do-2027-godine/>
- Ђурђевић, В., Вуковић, А., & Вујадиновић Мандић, М. (2018). *Осмотрене промене климе у Србији и пројекције будуће климе на основу различитих сценарија будућих емисија*. Beograd: Програм Уједињених нација за развоја (UNDP). Преузето са <https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2021/08/Osmotrene-promene-klime-i-projeksije-buduće-klime.pdf>
- Игњатовић, Д., & Ђуковић Игњатовић, Н. (2017). *Сачувај енергију*. Beograd: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, GIZ. Преузето са <http://eeplatforma.arh.bg.ac.rs/publikacije?tab=0>
- Klein, N. (2007). *The Shock Doctrine: the Rise of Disaster Capitalism*. London: Allen Lane. Преузето са <https://tsd.naomiklein.org/shock-doctrine.html>
- РС. (2010). *Први извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе*. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/04/Prvi-izvestaj_srp_web1.pdf
- РС. (2015). *Први национални план адаптације на измењене климатске услове са Републику Србију*. Преузето са Климатске промене: <https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/09/NAP-UNDP-2015-srpski.pdf>

- РС. (2016). Први двогодишњи ажурирани извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/04/E-version_FBUR-srpski-2016.pdf
- РС. (2017). Други извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/12/Drugi-izvestaj-o-promeni-klime-SNC_Srbija.pdf
- РС. (2022). Дигитални атлас климе и климатских промена Републике Србије. Преузето са <https://atlas-klime.eko.gov.rs>
- РС. (2022а). Дугорочна стратегија за подстицање улагања у обнову националног фонда зграда Републике Србије до 2050. године. Преузето са Република Србија - Правно - информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sqrs/vlada/strategija/2022/27/1/reg>
- РС. (2023). Интегрисани национални енергетски и климатски план републике Србије за период до 2030. са визијом до 2050. године. Преузето са <https://www.mre.gov.rs/tekst/1115/-integrisani-nacionalni-energetski-i-klimatski-plan-republike-srbije-za-period-do-2030-sa-vizijom-do-2050-godine.php>
- РС. (2023а). Национална архитектонска стратегија 2023. до 2035. године. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/nacionalna-arhitektonska-strategija>
- РС-АЖС. (2023). Биодиверзитет. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=205&id=204&akcija=showAll>
- РС-АЖС. (2023а). Национална листа индикатора заштите животне средине Србије. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://indicator.sepa.gov.rs/>
- РС-АЖС. (2023б). Национални регистар извора загађивања - ГИС. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.nrjgis.sepa.gov.rs/NRIZGIS/index.html>
- РС-АЖС. (2023в). Регистар дивљих депонија. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.nrjgis.sepa.gov.rs/kdd/>
- РС-АЖС. (2023г). Ваздух. (Р. С.-М. средине, Процент) Преузето са Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=300&id=20028&akcija=showAll>
- РС-АЖС. (2023д). Климатске промене. (Р. С.-М. средине, Процент) Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=203&id=210&akcija=showAll>
- РС-МГСИ. (2019). Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре - Урбани развој: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/urbani-razvoj>
- РС-МГСИ. (2021). Јавни увид у нацрт Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године и Извештај о Стратешкој процени утицаја Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године на животну средину. Преузето август 6., 2023 са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/javni-uvид-u-nacrt-prostornog-plana-republike-srbije-od-2021-do-2035-godine-i-izveshtaj-o>
- РС-МГСИ. (2023). База незаконито изграђених објеката . Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/baza-nezakonito-izgradjenih-objekata>
- РС-МРЕ. (2020). Енергетски биланс Републике Србије за 2020 ("Службени гласник РС ", број 94/2019). Преузето са Република Србија - Министарство рударства и енергетике: https://arhiva.mre.gov.rs/doc/efikasnost-izvori/ENERGETSKI_BILANS_2020.pdf
- РС-ПИС. (2010). Стратегија управљања отпадом за период 2010–2019. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/011043b3-7cee-4488-ba2c-e95f95271713>
- РС-ПИС. (2011а). Стратегија биолошке разноврсности Републике Србије за период од 2011. до 2018. године . Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sqrs/vlada/strategija/2011/13/1/reg>
- РС-ПИС. (2021). Закон о заштити природе ("Службени гласник РС", бр. 36 од 15. маја 2009, 88 од 23. новембра 2010, 91 од 3. децембра 2010 - исправка, 14 од 22. фебруара 2016, 95 од 8. децембра 2018 - др. закон, 71 од 15. јула 2021.). Преузето 2024 са Правно - информациони систем Републике Србије: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sqrs/skupstina/zakon/2009/36/9/reg>
- РС-ПИС. (2022). Програм управљања отпадом у Републици Србији за период 2022–2031. године. Преузето са Република Србија - Правно-информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sqrs/vlada/drugiakt/2022/12/1/reg>
- РС-РЗС. (2010). Административно територијална подела и НСТЈ нивои 1, 2, 3. (Р. з. статистику, Процент) Преузето јануар 2024 са Република Србија - Републички завод за статистику: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/registar-prostornih-jedinica-i-gis/administrativno-teritorijalna-podela-i-nsfj-nivoi-1-2-3/>
- РС-РХМЗ. (2023). Падавине. Преузето са Република Србија - Републички хидрометеоролошки завод: <https://www.hidmet.gov.rs/ciril/osmotreni/padavine.php>

УН-Хабитат. (2016). *Нова урбана агенда* . Програм Уједињених нација за становање (УН-Хабитат), Најроби. Нови Сад: Центар за животну средину и одрживи развој "Структура", уз подршку Министарства грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Serbian.pdf>

Листа илустрација

Слика 1. Дијаграм промене времена потребног за раст светске популације од 1 милијарде	20
Слика 2. Глобална просторна дистрибуција градова	20
Слика 3. Густина насељености метрополитенских урбаних подручја	20
Слика 4. Препознавање кластера ћелија високе густине насељености коришћењем ГИС-а	22
Слика 5. Идентификовање урбаних центара	22
Слика 6. Визуелизација урбаних кластера кроз ГИС	22
Слика 7. Просторни приказ степена урбанизације метрополитенског подручја Београда	22
Слика 8. Годишње емисије CO ₂ по регионима света	29
Слика 9. Годишње емисије CO ₂ из фосилних горива и индустрије	29
Слика 10. Годишња промена у процентима у емисији CO ₂ у 2022. години	29
Слика 11. Градови на листи истраживања и рангирања кроз индекс моћи глобалних градова (Global Power City Index)	39
Слика 12. Свеобухватно рангирање глобалних градова у 2023. години	39
Слика 13. Тренд % промена PGCI (The Prime Global Cities Index) индекса на годишњем нивоу	40
Слика 14. Глобални индекс животности градова за 2023. годину	40
Слика 15. Европски извоз робе у свет 1968. и 2005. године	43
Слика 16. Запослени у вези са транснационалним седиштем у Европи 2008. године	43
Слика 17. Људски ресурси у науци и технологији у Европској унији у 2022. години	44
Слика 18. Број студената уписаних на терцијарни ниво образовања у 2021. години	44
Слика 19. Глобални атлас еколошке правде (EJAtlas - Global Atlas of Environmental Justice)	49
Слика 20. Праћење протеста за права имиграната у пролеће 2006. године	49
Слика 21. Мапирање иницијатива грађана: а) иницијативе за очување грађанских права и социјалну правду; б) иницијативе за очување културно-историјског наслеђа	50
Слика 22. Веб сајт пројекта TeRRIFICA и пример примене crowd-mapping методе	50
Слика 23. Динамичка глобална карта начина коришћења земљишта	55
Слика 25. Покривеност земљишта Београда дрвећем и травњацима према CORINE Land Cover бази из 2018. године	55
Слика 24. Начин коришћења земљишта Београда - према CORINE Land Cover бази из 2018. године	55
Слика 26. Губитак покривености дрвећем на глобалном нивоу у периоду 2001-2022. године	56
Слика 27. Глобална карта приоритета конзервације биодивезитета ради складиштења угљеника	56
Слика 28. Реферална карта 4б – Животна средина, нацрт „Просторног плана РС од 2021. до 2035. године“	59
Слика 29. Реферална карта 4а – Туризам и заштита простора, нацрт „Просторног плана РС од 2021. до 2035. године“	60
Слика 30. Утицаји климатских промена изазвани људским дејствима	64
Слика 31. Дијаграм динамике пораста глобалне просечне температуре	64
Слика 32. Пожар на острву Евија у Грчкој 2021. године	66
Слика 33. Шумски пожари на Медитерану: праћење утицаја, помоћ у реаговању 2023. године	66
Слика 34. Активни шумски пожари на планети почетком јуна 2023. године	66
Слика 35. Регистровани пожари у Европи у 2023. години	67

Слика 36. Просечне годишње максималне дневне температуре у случају стабилизационог сценарија према „Дигиталном атласу климе и климатских промена Републике Србије“ из 2022. године	69
Слика 37. Број дана са температуром изнад 35 °C у Региону Београда у случају стабилизационог сценарија према „Дигиталном атласу климе и климатских промена Републике Србије“ из 2022. године	69
Слика 38. Мапа тропских ноћи Београда	70

Еволуција идеја и норми одрживог развоја

Апстракт

Упркос вишедеценијског напора међународне заједнице, националних држава, бројних научника и професионалаца, да успоставе обрасце одрживог развоја, и упркос све већој доступности великог броја информација и знања о проблемима који угрожавају опстанак планете у целини, о којима је било речи у претходном поглављу, бројних добрих пракси и резултата и изузетне шансе повећања ефикасности друштвене организације, човечанство се и даље суочава са одсуством циљаних резултата. Искуства прошлости нас уче да локалне акције могу генерисати неповољне ситуације на суседној територији, а учи нас и томе да ефекат тренутног побољшања локалне ситуације може дугорочно допринети променама које ће повећати ризике у будућности.

Када се појавила средином 20. века идеја о одрживом развоју, њено значење није било прецизно артикулисано, иако је било мотивисано тежњом да се умање разарања и деструктивне друштвене праксе које су остављале драматичне последице на људак наела и животну средину. Технолошко - информатичка револуција 20. века убрзала је процесе промена широм света, омогућавајући бржу и интензивнију размену, најпре роба, услуга, капитала и технологија, а потом информација и знања, па и људи изван граница појединачних држава. Интензивирани односи различитих делова света покренули су трансформације уобичајених образаца функционисања људског друштва организованог кроз државне системе али и планетарних изазова који постају све комплекснији, а последице све више видљиве. Отворен је нови глобални феноменолошки простор изазова, истраживања и деловања назван одрживи развој.

Смисао и важност бављења одрживим развојем и убраном одрживости, као предметом истраживања и деловања, у овом актуелном тренутку су далеко јаснији него што је то било на средином 20. века када се идеја и појавила. У овом тренутку постоји глобални консензус о кључним нормама и вредностима глобалне и урбане одрживости, као и конкретни планови акција за националне државе који би требало да дају конкретне и мерљиве резултате до 2030. године. Због тога је ово поглавље посвећено еволуцији идеје одрживог развоја као вредносног, нормативног оквира развоја друштва уопште, па и промене оквира планирања развоја градова.

Кључна литература :

- Bajić Brković, M. (2010). Ka odživom razvoju gradova u Srbiji. U M. Bajić Brković (Ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bekiashev, K., & Serebriakov, V. (1981). International Tanker Owners Pollution Federation, Ltd. (TOVALOP). *International Marine Organizations*.
- Ebenezer, H. (1902). *Garden Cities of To-Morrow*. London: Duke University Libraries.
- Hoffman, P. T. (2015). *Why Did Europe Conquer the World?* Princeton University Press.
- Lazarević Bajec, N. (1988). *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Edirions Anthropos 1974, 1984). (D. Nicholson-Smith, transl.) Basil Blackwell, Inc.
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution* (Originally published in French under the title *La Révolution urbaine*, copyright 1970 Editions Gallimard). (T. b. Bononno, trans.) Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Meadows, D., & et.al. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Univerese Books.
- Stoddard, I., & al., e. (2021). Three Decades of Climate Mitigation: Why Haven't We Bent the Global Emissions Curve? *Annual Review of Environment and Resources*, 46, 653-689.

Питања за проверу знања:

ШТА је одрживи развој значио у различитим раздобљима развоја људског друштва и како се мењао однос према градовима? Шта у биле кључне теме урбане одрживости ?

ШТА је норма урбане одрживости у данашњем тренутку ? ШТА то значи за будућу организацију друштва, процесе и ефекте, и улоге архитекта и архитекта-урбаниста?

Садржај поглавља:

Еволуција идеје и норми одрживог развоја.....	91
[1900-1939]: Доба „велике депресије“ и преиспитивања фундаменталних друштвених вредности.....	93
[1940-1960]: Доба кулминације друштвених конфликта, Други светски рат и рађање наде у бољу будућност света	96
[1961-1970]: Доба обнове и развоја, замрзнутог конфликта и борбе за глобално лидерство	104
[1970-1990]: Доба посвећености животној средини и квалитету живота на планети Земљи	109
[1990-2000]: Доба пада гвоздене завесе и изградње партнерстава за глобалне акције ка одрживости.....	116
[2000-2010]: Улазак у нови миленијум и доба одлучне акције ка одрживости.....	126
[2011-2024]: Доба уједињене акције у трансформацији света и трка са „временом“ и „ризацима“	137
Савремене норме урбане одрживости	175
Резиме: Процес сазревања свесности људске цивилизације о одрживости и прихватање савремених норми одрживог развоја	195
Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости	209
Референце	214
Листа илустрација	222

Листа примера:

ИнфоБлок_1. Градови у доба „велике депресије“ 30-их година 20. века – „Хувервил“, Сијетл, САД	95
ИнфоБлок_2. Планирање новог града на левој обали Саве - Нови Београд	102
ИнфоБлок_3. Норме планирања отворених простора у социјалистичким стамбеним заједницама: пример Блока 45 на Новом Београду	108
ИнфоБлок_4. Мониторинг еколошких инцидената изливања нафте.....	113
ИнфоБлок_5. Принципи одрживог развоја, извод из Декларације из Рија о животној средини и развоју (UN, 1992)	120
ИнфоБлок_6. Информациони сервиси о ванредним ситуацијама и катастрофама.....	129
ИнфоБлок_7. Праћење акција очувања и заштите биодиверзитета УН мреже развојног пословања (UNDB)	139
ИнфоБлок_8. Праћење имплементације Циљева одрживог развоја Агенде 2030	143
ИнфоБлок_9. Критеријуми квалитета висококвалитетне Баукултуре у Европи, Давос декларација (2018)	149
ИнфоБлок_10. Ефекат пандемије корона вируса на загађење ваздуха широм света	153
ИнфоБлок_11. Сценарио слома и вечне кризе према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године	154
ИнфоБлок_12. Нови друштвени договор према Антонио Гутерешу, Извештај о Агенди 2030 из 2021. године	157
ИнфоБлок_13. Сценарио перспективе зеленије, сигурне и боље будућности према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године	158
ИнфоБлок_14. Кључни налази Извештаја о циљевима одрживог развоја 2023: „Ка плану спасавања за људе и планету“	161
ИнфоБлок_15. Концепт одрживог развоја у Србији према Националној стратегији одрживог развоја (2008)	164
ИнфоБлок_16. Анализа политика Републике Србије у 2015. години и њихове усаглашености са Агендом 2030 ...	171
ИнфоБлок_17. Могући сценарији за урбану будућност према УН-Хабитат „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова“	176
ИнфоБлок_18. Преглед кључних догађаја у обликовању глобалне политике одрживог развоја	197

Еволуција идеје и норми одрживог развоја

„Ништа не нестаје у потпуности... У простору, оно што је дошло раније наставља да подржава оно што следи... Претходно постојећи простор подржава не само трајне просторне аранжмане, већ и просторе репрезентације и њихове пратеће слике и митске наративе.“, Анри Лефевр, [Производња простора](#)

У садашњем актуелном тренутку широко је прихваћена и уобичајена употреба синтагме „[одрживи развој](#)“ у оквиру различитих дисциплина и области друштвеног живота. У највећем броју случајева значење ове синтагме повезује се са формулацијом која је прокламована пре скоро четири деценије 1987. године, у оквиру „Брунтландиног извештаја“ Светске комисије за животну средину и развој Уједињених нација (UN, 1987), као „[задовољавање потреба садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе](#)“, и која представља најшири оквир за дефинисање политика одрживог развоја како на међународном, тако и на националном и локалном нивоу. Иако је политичка димензија ове синтагме истинита, обзиром на сада већ бројне националне и локалне развојне политике опредељене ка одрживом развоју, свођење разумевања ове синтагме само на димензију политичког оквира умањује дубину разумевања њеног значаја. У том смислу, у даљем тексту пратиће се историјска временска линија кључних историјских догађања из две основне перспективе: – домена јавних политика и – домена манифестација друштвено-економских промена и промена у животnoj средини, пратећи и позиције кључних дешавања на територији бивше Југославије односно Србије, како би се осветлили корени политика одрживости које Република Србија данас има и води ([Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости](#)). Наратив који следи нема претензију изнесе и анализира све историјске детаље, већ има циљ да нагласи значај повезаности објективних околности историјског тренутка са колективним субјективним, унутрашњим, социопсихолошким реакцијама друштва, које кроз одређене идеје манифестоване кроз јавне политике ([Инфоблок_16. Преглед кључних догађаја у обликовању глобалне политике одрживог развоја](#)) настоји да се носи са позитивним или негативним аспектима објективне реалности.

Посматрајући уназад кроз историју пут ка одрживости отпочео је заправо много пре објављивања „Брунтландиног извештаја“ посматрајући уназад кроз историју (Carr, 2007). Брига о складу и квалитету животног простора и окружења људи била је предмет промишљања, експериментисања и учења, заправо од постанка првих људских насеобина. Своје прво друштвено вредносно обличје добија кроз [Витрувијеве трактате о архитектури](#) (Vitruvius, 1914) у давном 1. веку пре нове ере и од тада се ова тема континуално промишља и циклично преиспитује кроз историју у складу са другим околностима датог друштвеног тренутка. Ипак, све до индустријске револуције, проблеми људских насеља били су локализовани, а идеје и праксе преносиле су се релативно споро, омогућавајући стварање локалних интерпретација и контекстуално специфичних решења. Међутим, од половине 19. века друштвено - економски обрасци се убрзано шире на сва подручја света захваљујући финализацији европског колонијално – империјалистичког продора (1492. – 1914.) у друге делове света (Kohn & Reddy, 2023). Пре уласка у детаљнији

осврт на догађања тог доба неопходно је подсетити се укратко на период колонизације који му је претходио. Од 16. века па надаље, између 10 и 12 милиона људи је отпремљено из Африке у Европу и Америку, заробљено је и продато још 6 милиона људи углавном владарима на Арапском полуострву, а у 17. веку скоро две трећине енглеских досељеника дошло је у Северну Америку као плаћене слуге (Jakob, Kron, & Christoph, 2019). Економско оснаживање колонијалних земаља крајем 18. века доводи до друштвених и политичких преокрета у целој Европи. Француска буржоаска револуција донела је идеју нове политичке форме: буржоаске републике кроз Декларацију о правима човека и грађанина (1789.) прокламујући једнакост грађана пред законом, основне слободе и суверенитет нације у националним државама. Почетком 19. века, огроман број Европљана напушта „стари континент“ Европе у потрази за бољим животом. Од укупно око 55 - 60 милиона људи који су отишли у иностранство између 1815. и 1930. године, више од две трећине је отишло у Северну Америку, а остатак у Јужну Америку, Аустралију и Нови Зеланд, а они који су кренули копненим путем на исток настанили су се у азијским деловима Руског царства. Широм света појавиле су се нове европске заједнице које су радикално утицале на начин живота и културу локалног становништва. Додатно, европски колонијални систем преселио је око 11 милиона Африканаца као робове у различите делове америчког континента. Крајем 18. века у Европи се јавља аболиционистички покрет, који се залагао за укидање трговине робљем и за еманципацију робова у Европи и Америци, што је тек крајем 19. века довело до елиминације трговине робљем, а касније и већине облика ропства. До 1914. Европљани су колонизовали 84% светских нација, на подручју Америке, Аустралије и деловима Африке и Азије. Велики број научних студија бавило се релацијом између колонијализма и производње, односно потрошње која се потом развила у светској култури 19. и 20. века. У време избијања Првог светског рата (1914.), на врхунцу колонијализма светска колонизована популација износила је око 560 милиона људи, од којих је 70% живело у британским, 10% у француским, 9% у холандским, 4% у јапанским поседима, 2% у немачким, 2% у америчким, 3% у португалским, 1% у белгијским и 0,5% у италијанским поседима (USTC, 1922). Дакле, главна карактеристика колонијалне ере су глобалне миграције са једног континента на други, где је ропство играло велику улогу. Европски народи су улазили у своје колонијалне „пројекте“ са циљем да обогате европске метрополе, а експлоатација не-Европљана и других Европљана кроз ропство у то време била је прихватљива (Jakob, Kron, & Christoph, 2019). Период колонизације произвео је низ различитих, тренутних и дуготрајних, позитивних и негативних ефеката, од ширења вирулентних болести, уништења домородачких заједница, експлоатације и поробљавања, до напретка медицине, стварања нових институција, побољшања инфраструктуре и технолошког напретка, ширења језика, књижевности и културних образаца, што је имало круцијалан утицај на даљи развој људског друштва глобално посматрано (Hoffman, 2015).

Ово поглавље посвећено је осветљавању настанка идеје одрживог развоја као вредносног, нормативног оквира бољег живота људи на планети, па и планирања градова, кроз преглед системских облика који еволуирају током времена. Наратив је конципиран тако да у најкраћем презентира ШТА? је то заправо био одрживи развој и однос према градовима у различитим раздобљима развоја људског друштва?, и потом ШТА је норма урбане одрживости сада? и коначно ШТА то значи за организацију друштва, процесе и ефекте, и улоге архитекте и архитекте-урбаниста у том процесу данас?

[1900-1939]: Доба „велике депресије“ и преиспитивања фундаменталних друштвених вредности

Почетак 20. века обележило је интензивирање интелектуалних напора критичког осврта на ефекте индустријске револуције империјалистичке Европе, која је драматично мењала скоро све аспекте живота људи на планети. Тако се на пољу филозофије, ослањајући се на критику енглеске политичке економије и идеја француског утопијског социјализма 19. века, јављају нови филозофски правци - Шопенхауеров немачки идеализам и марксизам Карла Маркса и Фридриха Енгелса, зачетак егзистенцијализма кроз радове Фридриха Ничеа и многи други. У то време настаје дело [Ебенизера Хауарда „Вртни градови сутрашњице“](#) (Ebenezer, 1902), чиновника лондонске градске управе, као покушај промишљања решења за драматичан пад квалитета живота у индустријским центрима, са пренасељеним периферијама неконтролисаног ширења и градње:

„Постајемо земља великих градова. Села мирују или се повлаче; градови се енормно повећавају. И ако је тачна тврдња да велики градови све више и више постају гробови тела наше расе, можемо ли је довести у питање када видимо куће тако прљаве, тако бедне, тако лоше исушене, тако нарушене немаром и прљавштином?“ (Ebenezer, 1902).

Хауардова и друга дела овог времена, иако критикована као утопистичка, остварила су значајан утицај на будући теоријски и дисциплинарни развој архитектуре и урбанизма (Lazarević Вајес N. , 1988) и садрже многе одреднице које се данас, после толико времена, промовишу као препоруке за урбану одрживост. Конфликтне империјалистичке аспирације и идеолошке разлике између друштава Велике Британије и Француске заснованих на демократији и индустријализацији у односу на тадашње аристократије Аустроугарске, Русије и Немачке, иницирале су трку у наоружању и јачању војних моћи, који су 1914. године довеле до избијања Првог светског рата. Крајем првог светског рата октобарска револуција у Русији (1917), означава крај царске Русије, која доноси нов социјалистички друштвени поредак и економски систем изван токова тадашње светске економије. Рат се завршио 1918. године, а са њим и Аустроугарско и Отоманско царство, на подручју Балкана формирана је 1918. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која је Видовданским уставом из 1921. верификована као монархија утемељена на парламентаризму и локалној самоуправи. Мирнодопско разрешавање послератних спорова и конфликта преузела је „Лига народа“, успостављена Версајским споразумом 1919. године потписаним од стране 44 државе, укључујући и 31 државу, међу којима је била и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, које су узеле учешће у рату на страни Тројне антанте (Русија, Велика Британија и Француска) која се из данашње перспективе тумачи као претеча Уједињених нација. Суштинске друштвене промене које доноси овај период је напуштање система снажне апсолутистичко – монархистичке владавине која није могла да се носи са проблемима социјалне и економске неједнакости, ка развоју нових системских форми заснованих на парламентарној демократији и јачању људских права.

Губици после Првог светског рата и промена геополитичке структуре Европе, приморавају претходно развијене индустријске центре западног света да своје ратне издатке покривају задужујући се код Сједињених америчких држава (САД), које захваљујући томе постају светски економски лидер од кога зависе европске привреде. Међутим, послератни економски опоравак је краткотрајан, јер већ 1929. године долази до велике економске

кризе и пада берзе у САД, најдуже и најоштрије економског суноврата које је искусио индустријализовани западни свет. Главни разлог тзв. „велике депресије“ је неједнака дистрибуција богатства и дохотка не само у САД, већ и између САД и Европе (Smiley, 2024). Технолошка револуција омогућила је пад трошкова и раст обима производње тог времена, али и веома спор раст доходка за радничку класу¹. Тржишни дисбаланс у понуди и потражњи, комбинован са неравномерном дистрибуцијом богатства, дужничким односима, загарантованим ценама кроз покриће златним стандардом, узроковали су колапс америчке привреде, који се услед дужничких релација прелио и на Европу, а одатле и на остатак света (ИнфоБлок_1). Опоравак од „велике депресије“ био је могућ једино одбацивањем „златног стандарда“ и макро политичким мерама родоначелника макроекономије Џона Кејнса, које заговарају државну интервенцију кроз фискалне и монетарне мере да би се циљано ублажили ефекти економске рецесије. Затварање фабрика и раст броја незапослености раних 30-их година, као и јачање ултра десничарских снага иницира појачано ангажовање друштвених елита у пољу јавних политика, а овај ангажман је често био усмерен одушевљењем марксизмом, Совјетским Савезом Социјалистичких Република (СССР), и Америчком комунистичком партијом, који су како се тада чинило, убедљиво објашњавали колапс капитализма, истовремено нудећи идеју о новом друштвеном поретку. Ова светска економска криза значајно утиче и на друштвене прилике у Србији, па Краљ Александар 1929. године уводи диктатуру и проглашава Краљевину Југославију, која је изазвала пасиван отпор грађанске опозиције, али снажан отпор комунистичког покрета (Čalić, 2004; Деретић & Кандић, 2019). У то време, европски интелектуалци средње класе, охрабрени идејама индивидуалних права, посвећују се критици друштва. У пољу архитектуре развија се [покрет Баухаус \(1919-1933\)](#) и организација Међународног конгреса модерне архитектуре, или [Congrès Internationaux d'Architecture Moderne - CIAM \(1928-59\)](#) који на 4. заседању доноси [Атинску повељу](#), оштру критику тадашњих пракси развоја градова (CIAM, 1933)²:

„Услови у већини градова који се разматрају изгледају хаотични и не задовољавају исконске психолошке и физиолошке потребе становништва. Они су израз текуће акумулације приватних интереса од почетка доба машина“ и промишљање како доћи до успостављеног хуманизованог односа према граду и животной средини: „ ... Иако су градови увек у флукуацији, њихов развој се наставља без планирања и праћења, и без обзира на увиде за које се генерално признаје да су релевантни за савремено урбано планирање.“ (CIAM, 1933).

Степен урбанизације у оквиру Краљевине Југославије био је далеко мањи него у Европи, тако да ови покрети у датом моменту нису имали великог утицаја на планирање и уређење градова Краљевине које је углавном било усклађено са тадашњим европским системом планирања (Вуксановић-Мацура, 2014; Вуксановић-Мацура, 2015; Đurić & Antešević, 2021). Кроз сва драматична дешавања овог периода поставља се нови филозофски основ за изградњу вредносног система друштвеног поретка усмереног ка појединцу и одговорности заједнице за елементарно право свих на достојанствен и квалитетан живот.

¹ „У то време наднице су расле четири пута спорије од стопе раста продуктивности, тако да се услед наглог раста производње, већина вишка вредности сливала се у приватне руке индустријалаца. У то време администрација САД доноси Закон о доходу, којим су смањене таксе на привређивање, што је јачало богатство индустријалаца који су били на позицијама власти и финансијери владајуће партије. На пр. Хенри Форд, водећи индустријалац САД имао је лични годишњи доходак од 14 милиона долара, када је просечни годишњи доходак становништва био 7505 долара. Сиромашној средњој класи понуђена је мера одложеног плаћања, тј. кредитирања, што је заправо убрзало економски крах и пад вредности долара.“ (Smiley, 2024)

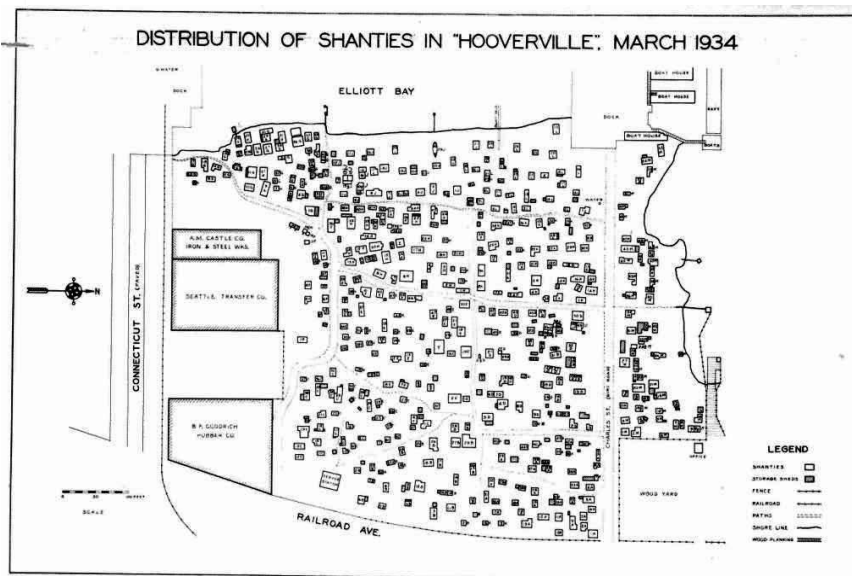
² [Погледајте филм „Извориште / The Fountainhead“ \(1949\)](#), амерички драмски филм из 1949. године заснован на истоименом бестселеру из 1943. Ајн Ранд, који прати живот архитекте који бира да се бори модерну архитектуру.

ИнфоБлок 1. Градови у доба „велике депресије“ 30-их година 20. века – „Хувервил“, Сијетл, САД

„Хувервил“ је постао уобичајен израз за градове у колибама и кампове за бескућнике који су се појавили током „велике депресије“ на периферијама градова у САД. Било их је на десетине у држави Вашингтон и стотине широм земље, а сваки сведочи о стамбеној кризи која је пратила кризу запошљавања раних 1930-их. „Хувервил“ је била намерно исполитизована етикета, која је наглашавала да председник Херберт Хувер и Републиканска партија треба да буду одговорни за економску кризу и беду становника. Насеље Хувервил у Сијетлу био је један од највећих, најдуготрајнијих и најбоље документованих нехигијенских сиротињских насеља у држави (The Great Depression in Washington State Project, 2009).

Слика 2. Хувервил 1931. до 1941. године, Сијетл, САД, (The Great Depression in Washington State Project, 2009) Извор: <https://depts.washington.edu/depress/hooverville.shtml>

Слика 1. Мапа Хувервила, 1934, аутор Доналд Рој, (The Great Depression in Washington State Project, 2009) Извор: <https://depts.washington.edu/depress/hooverville.shtml>

Бескућништво је уследило из када је економија почела да се урушава раних 1930-их. Услед незапослености власници кућа су изгубили имовину када нису могли да плаћају хипотеке или порезе. Станари су заостајали и суочили се са деложацијом. До 1932. милиони Американаца живели су ван нормалног тржишта станова који плаћају станарину. Покривајући девет јутара јавног земљишта, у њему је живело до 1.200 становника, које је имало своју владу заједнице, укључујући и незваничног градоначелника, и уживало је заштиту левичарских група и наклоњених јавних званичника све док земљиште није било потребно за бродске објекте уочи Другог светског рата. (The Great Depression in Washington State Project, 2009)

[1940-1960]: Доба кулминације друштвених конфликта, Други светски рат и рађање наде у бољу будућност света

У моменту кулминације незадовољства у јавној сфери и до тада невиђених последица глобалне економске „велике депресије“ 30-их година, долази до ескалације конфликта и појаве агресије и насиља у Европи. Одмах по избијању ратних сукоба у Европи, 1941. године потписана је [Атлантска повеља](#) на иницијативу САД и Уједињеног краљевства³ где се дефинишу заједнички принципи националних политика⁴ на којима ове земље заснивају своје „наде у бољу будућност света“ и у којој се помиње будуће „[успостављање ширег и трајног система опште безбедности](#)“. Убрзо потом, 1942. године, 26 савезничких нација, укључујући Кину и тадашњи СССР, али и Краљевину Југославију, које се боре против сила „Осовине“ (Немачка, Италија, Јапан), потписује [Декларацију Уједињених нација \(1942\)](#). По први пут у историји човечанства ратни сукоби се глобализују, а безбедносни ризици мотивисали су идеју о уједињењу нација у међународну организацију, која и данас има битну улогу у свету. Драматичност ратних разарања Другог светског рата, хуманитарних губитака, који се процењују на 45-60 милиона изгубљених живота, геноцидне праксе над различитим етничким, верским и политичким групама, огроман страх и трка у освајању ратне нуклеарне технологије, активира Уједињене нације (УН) у промишљањима међународних механизма за обнову и развој по окончању ратних сукоба. Монетарна и финансијска конференција УН одржана јула 1944. године у Бретон Вудсу у Њу-Хемпширу, утемељила је [нови међународни монетарни систем](#) познат као „[бретонвудски систем](#)“, који је требало да осигура стабилност курса, спречи конкурентске девалвације, промовише економски раст и обезбеди средстава за послератну реконструкцију. [Актом монетарне и финансијске конференције УН \(1944\)](#) оснивају се [Међународни монетарни фонд](#) (ММФ) чији је задатак да прати девизне курсеве и позајмљује резервне валуте државама са дефицитом платног биланса, и Међународна банка за обнову и развој -

³ Погледајте [„Најмрачнији час / Darkest Hour“](#) британску ратну драму, биографски филм из 2017., о Винстону Черчилу, и његовим раним данима као премијера Уједињеног Краљевства током Другог светског рата и кризе ратног кабинета у мају 1940..

⁴ После окупације и распарчавања Југославије, међународно-правни субјективитет државе представљала је легална влада Краљевине Југославије у избеглиштву у Лондону. Она је била потписник докумената, међу којима: Резолуције савезничких влада о настављању борбе против немачке и италијанске агресије до победе и о узајамном помагању у циљу постизања правог мира и просперитета, од 12. јуна 1941. године, [Резолуције о приступању Атлантској повељи](#) донесене су међусавезничком састанку од 24. септембра 1941, као и [Декларације Уједињених нација](#) од 1. јануара 1942. (Jovanović, 1985). Југословенска избегличка влада учествовала је, такође у опсежним мерама за стварање темеља будуће међународне организације УН, где је иницијатива била на страни влада САД и Велике Британије. Она је потписала Декларацију „St. James“ о кажњавању ратних злочинаца од 13. јануара 1942., Декларацију УН о конфискацији имовине нацистичко-фашистичких агресора од 5. јануара 1943., Декларацију Конференције УН о принципима и препорукама послератне исхране становништва и пољопривреде од 10. маја 1944., устав Сталне организације УН за исхрану и пољопривреду (ФАО) од 26. јануара 1944., [Споразум о Управи УН за помоћ и обнову](#) од 9. новембра 1943., као и [Завршни акт монетарне и финансијске конференције УН](#) са статутима Међународног монетарног фонда и Међународне банке за развој од 22. јула 1944. „Легитимитет“ представљања народа Југославије од стране југословенске избегличке владе оспорен је 1943. на II заседању АВНОЈ-а Одлуком о одузимању права влади у избеглиштву да представља Југославију и врши функцију владе, као и забраном краљу Петру II Карађорђевићу да се врати у земљу. Стварањем привремених органа народне власти, АВНОЈ-а на челу с Националним комитетом ослобођења Југославије као извршним органом, дошло је до упоредног постојања двају југословенских влада и отварања проблема признања једне од њих. Одлукама АВНОЈ-а покренуто је и преиспитивање уговора избегличке владе преузетих после 6. априла 1941. Ускоро после тога дошло је до међународне афирмације Народно-ослободилачког покрета, његовог признања и првих међународних уговора Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ). Нужне услове за признање НКОЈ-а као нове југословенске владе а имплицитно и свих тековина народноослободилачке борбе створили су споразум Тито—Шубашић од 16. јуна и 21. октобра 1944. и одлуке Кримске конференције од 4. до 11. фебруара 1945., када је дефинисан међународно-правни континуитет Југославије и озаконен дуалитет у међународном представљању: краљевска избегличка влада наставила је да води спољну политику, али из њених редова су били уклоњени људи непријатељски расположени према НКОЈ-у. Ускоро је НКОЈ испунио услов постављен на Јалти да се АВНОЈ прошири оних члановима последње југословенске Народне скупштине који се нису компромитовали сарадњом с непријатељем, а законодавни акти АВНОЈ-а поднесу на накнадно одобрење Уставотворној скупштини. Нову југословенску владу, тзв. Привремену владу, формирао је маршал Тито 7. марта 1945. године. Убрзо је дошло до званичног признања од трију великих сила и већине савезничких и неутралних држава. Сва права и дужности бивше југословенске владе прешири су на владу Демократске федеративне Југославије (ДФЈ). Делегати нове Југославије иступали су на међународним скуповима као представници савезничке владе с неоспоривим пуномоћјима, а ДФЈ (касније ФНРЈ) признала је све вишестране акте Краљевине Југославије. По праву континуитета, ДФЈ постала је оснивач организације УН. Статус њене делегације није ниједног тренутка доведен у питање. Следећи тај међународно правни континуитет, представници ДФЈ потписали су Повељу УН у име „Југославије“ 1945. године (Jovanović, 1985).

данашња [Светска банка \(WB\)](#), која је била одговорна за пружање финансијске помоћи за обнову и економски развој мање развијених земаља. Земље УН су се сложиле да задрже своје валуте фиксне, али прилагодљиве у односу на долар (унутар опсега од 1 %), а долар је поново био везан за вредност злата од 35 долара по унци. Бретонвудски систем је био на снази наредне три и по деценије (Нухен, 2019). Одмах по успостављању економских споразума, 1945. године, 51 држава и међу њима и Југославија (UN, 2024) доносе [Повељу Уједињених нација](#) и [Статут Међународног суда правде](#). Ипак, сенку на ове међународне напоре ка миру и обнови бацају драматичне последице [атомског бомбардовања Хиросиме и Нагасакија у Јапану \(1945.\)](#), те се на првој генералној скупштини УН 1946. године доноси [Резолуција о мирној употреби атомске енергије и елиминације атомског и другог оружја за масовно уништење](#) и успоставља [Савет безбедности УН](#) који су тада чиниле 5 сила победница: САД, Уједињено Краљевство, СССР, Кина и Француска.

Са идејом успостављања другачијег светског поретка, УН 1948. године усвајају [Универзалну декларацију о људским правима](#) (UN, 1948), што се сматра историјском прекретницом у организацији људског друштва, јер су кроз овај документ сви друштвени напори у погледу слобода и права људи претходног века, препознати и верификовани од стране свих држава чланица. Овај документ представља међународни споразум посвећен поштовању и заштити људских права без обзира на расу, пол, језик, вероисповест или друге особине, као што су:

- 1) Право на живот, слободу и безбедност,
- 2) Забрана тортуре и невољног рабљења,
- 3) Право на слободу мисли, савести и израза,
- 4) Право на образовање,
- 5) Право на равноправност и заштиту од дискриминације,
- 6) Право на рад и радне услове,
- 7) Право на стандард живота и здравља,
- 8) Право на учешће у власти и право на јавни живот.

Ове и друге теме људских права укоренење у Универзалној декларацији, основ су даљег развоја бројних међународних споразума различитих области друштвеног живота, политика и развоја законодавства широм света (Новак, 2011). Исте, 1948. године основана је [Међународна унија о заштити природе \(IUCN\)](#) како би се фокусирао на истраживање људског утицаја на природу, обзиром на последице ратних разарања која су довела до озбиљне контаминације природних предела неконтролисано употребом бојевих и хемијских средстава. [Ове међународне одлуке могле би се означити као „камен темељац“ у градњи концепта одрживости на међународном политичком плану.](#)

У послератном периоду, међутим, сукоби на свету нису престали. Немачка је капитулирала 1945., у исто време када је отпочео грађански, у основи идеолошки рат између националиста и комуниста у Кини (1945-49.), који ће се завршити 1949. године победом комунистичке струје, проглашењем Народне републике Кине и одвајањем Републике Кине, односно касније Тајвана, до данас под утицајем светске антикомунистичке струје (погледајте [Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости](#)). То је још више продубило већ започети „хладни рат“, између идеологија тадашњих сила победница САД и СССР, који се манифестовао кроз блокаду и поделу Берлина, а у нашем окружењу кризом југословенско-совјетских односа. Арапско-израелски рат (1948-67) отпочео је после доношења УН резолуције о формирању државе

Израел, *de facto* једностране одлуке коју су донеле тадашњих 58 чланица УН у односу на све остале земље света⁵, због чега овај сукоб, мањег или већег интензитета, траје све до данас. Страх од нових сукоба, који би сада могли бити мотивисани идеолошким тензијама између запада/капитализма и истока/комунизма, доводи 1949. године до формирања војне алијансе [Северно-атлантског пакта - НАТО](#), тзв. Западног блока.

Ова порука неповерења запада ка истоку, оцртала је *невидљиву линију подела унутар УН*. Одмах потом долази до избијања корејског рата (1950.-53.) у коме су 5 чланица Савета безбедности УН, отворено стале на супротне стране сукоба, и који се завршио поделом Кореје на два државна ентитета различитих друштвених режима, који је и данас 7 деценија касније, могуће геополитичко поље конфликта. Баланс подељеног света заокружен је 1955. године формирањем Источног блока, кроз потписивање [Варшавског пакта](#) социјалистичких земаља под вођством СССР-а. Од тада сукоби се шире у Азији, почиње Вијетнамски рат, кризе у тајванском мореузу, а затим у Африци кроз Суецку кризу ка попришту арапско-израелског рата који и даље траје. Занимљиво је да УН, које тада броје 80 чланица (UN, 2024), ипак 1956. године оснивају [УН мировне снаге за ванредне ситуације \(UNEF\)](#), а као позив за заустављање даљих подела покреће се и [Покрет несврстаних \(Non-Aligned Movement - NAM\)](#)⁶, док у то време светске силе САД и СССР демонстрирају своју моћ кроз трку у развоју космичког програма и освајање Земљине орбите и Месеца. Шеста деценија 20. века окончана је „захлађењем“, али не и коначним разрешењем, деценијске континуиране идеолошке борбе унутар глобалног друштва. Дубока вредносно - филозофска преиспитивања друштвених покрета претходног века, заменила је борба два успостављена идеолошка концепта – капиталистичког и социјалистичког, за политичку и економску доминацију у међународним односима. Неспремност индустријске елите на прихватање социјалистичког „експеримента“, фокусирао је међународне односе на акције очувања „невидљивих“ идеолошких идентитета унутар блоковских граница и независног економског развоја унутар њих.

У шестој декади 20. века периоду први пут се појављују еколошке теме, али са недовољном снагом. Послератна обнова широм света поново покреће тржишно орјентисан замајацин индустријализације, тако да се интензивирају и истраживања негативног људског утицаја на животну средину, које први пут систематизовано у својој књизи ["Изазов човекове будућности"](#) (Brown, 1954) износи Харисон Браун, апострофирајући изазове који ће више од 3 деценије касније бити *препознати као проблеми одрживости*. Пар година по објављивању ове књиге у 1956. години, први пут је регистрована је тзв. [„Минамата зараза“](#) у Јапану, за коју се испоставило да је последица *испуштања индустријских непречишћених вода са тешким металима (највише живе) у море*, која је је узроковала најпре тровање морских екосистема риба и шкољки, а потом и људи који се њима хране. У недостатку међународне и националне регулативе о заштити животне средине, ова пракса је настављена, али је охрабрила истраживаче из поља природних наука да интензивирају своја истраживања феномена односа људског друштва према природи. Једини документ

⁵ Од арапских земаља једино су Саудијска Арабија и Сирија биле чланице УН-а у то време. Данас УН броји 193 чланице, од укупно 195 држава на свету. Само две државе имају статус „сталне посматрачке мисије“ у оквиру УН, а то су Ватикан и, иронично, Палестина. (UN, 2024)

⁶ Термин „Несврстани“ је први сковао индијски премијер Џавахарлал Нехру током свог говора 1954. у Коломбу, Шри Ланка. Покрет несврстаних се фокусирао на националне борбе за независност, искорењивања сиромаштва, економски развој и супротстављање колонијализму, империјализму и неоколонијализму. Они су представљали 55% становништва планете, већину влада на свету и скоро две трећине чланица УН. У септембру 1961. године, уз велику заслугу Јосипа Броза Тита, одржана је прва званична конференција Покрета несврстаних у Београду. Иако је намеравано да организација буде близак савез као и НАТО и Варшавски пакт, имала је мало јединства и многе од њених чланица су биле у савезу са једном или другом великом силом. Сматра се да је захваљујући политици Фидела Кастра, кубанског вође, покрет несврстаних изгубио кредибилитет 70-их година.

ове декаде у прилог идеје о „бољој будућности света“ исказане у Атлантској повељи, осим усвајања *Универзалне декларације о људским правима*, је усвајање [Декларације о правима детета \(1959\)](#). Овај период може се окарактерисати као [финале глобалног препознавања проблематике људских права](#), које је започето много раније још у 19. веку. У тренутку скока свесности човечанства у области људских права, последице на плану загађења животне средине се гомилају и најављују изазове које ће обележити наредне две декаде.

Послератни период на територији некадашње Југославије, као и у другим деловима Европе карактерише период обнове, са том разликом да се сада ради о држави другачијег уређења и владајуће комунистичке идеологије (Čalić, 2013). Међутим, Југославија коју су комунисти наследили 1945. године на много начина била је прилично типична земља у развоју (Dyker, 1990). Уочи Другог светског рата Југославија је имала ниво националног прихода од око 60 долара/ст (1938), што посматрано у односу на 607 долара/ст у САД, говори о слабости економских потенцијала са којима се улазило у обнову. За време „велике депресије“ раст БДП са 4,5% из периода 1920-29. пао је на 1,3% у периоду од 1929-38. године. У тренутку избијања Другог светског рата пољопривреда је чинила око 80 % активности становништва Југославије и 51 % националног дохотка, а индустрија и занати запошљавали су свега 8,6 % активног становништва и остваривали 29,7 % националног дохотка (Dyker, 1990). Дистрибуција прихода оствареног овим производним профилем показала је значајан, али не и огроман степен друштвене неједнакости. Тако је претежно пољопривредна економија, показала своју рањивост 30-их у временима међународне рецесије и „велике депресије“. Додатно, притисак пренасељености села је све време растао, а укупна рурална популација се повећала са 9 милиона у 1921. на 11,5 милиона у 1938., што је задржало низак ниво продуктивности пољопривреде и онемогућило становништво да генерише довољно новчаних прихода за плаћање великог пореског оптерећења, куповину индустријских опреме итд. Скоро 70 % газдинстава Југославије 1930-их било је мање површине од 5 хектара, која је чинила скоро 50 % укупног земљишног фонда, а доминантна група пољопривредника били су они који су држали фарме од 5-20 хектара (Dyker, 1990), што је заправо ситуација остала до данас са променама у броју руралног становништва (Stojanović Ž., 2022). Од 1929. године, проблем задуживања сељака је брзо растао, погоршан дефлацијом и високим каматним стопама. Типични за многе савремене земље у развоју били су еколошки трошкови које је притисак руралне пренасељености почео да намеће Југославији, као што је уништавање шума великих размера ради конверзије земљишта за потребе пољопривреде, што је један од главних фактора који је довео до појаве озбиљног проблема ерозије који Србија има до данас (Stojanović Ž., 2022) и повећаних ризика и нестабилности у приобаљу великих река, јер су поплаве након обилних падавина биле све чешћи проблем (Dyker, 1990). Стога су притисци у корист индустријализације били су подједнако узроковани општом друштвеном трансформацијом, колико и специфичним економским околностима.

У оквиру социјалистичке Југославије кључни процес значајан за питања развоја уопште, па и просторног и урбаног развоја, била је национализација свог грађевинског земљишта спроведена кроз низ федералних закона и уредби донетих у периоду од 1945. до 1958. године, закључно са Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта. На основу ових закона била је спроведена и национализација свих фабрика и

производних јединица, свих станова у градским насељима итд., што је створило услове за успостављање хијерархије централизованог планирања у совјетском стилу, која се протеже од Федералне комисије за планирање, преко низа секторских индустријских министарстава, на доле, до нивоа предузећа. Међутим, [доношењем Резолуције Информбироа \(1948.\)](#) чланица источног блока, долази до потпуног прекида односа између политичког врха Југославије и СССР-а, и промене курса у унутрашњој и спољној политици земље. Ово је за последицу имало и смањење инвестиција, повлачења кредитних уговора и новчаних помоћи са стране источног блока⁷, што је, имајући у виду последице ратних разарања и општу економску неразвијеност, утицало и на планирање и нову изградњу (Duker, 1990). Са једне стране, оваква констелација друштвено - економских услова идејно је осигуравала извесност имплементације југословенских социјалистичких развојних политика и идеја, али са друге довела је до потребе потпуног системског, институционално - организационог ресета друштва које је сада морало да се потпуно реорганизује балансирајући социјалистичку идеологију са новим спољним међународним односима државе. Друштвено-економски развој Југославије није био могуће сагледавати као затворени систем унутар државе, иако је постојала идеја самодовољности, тако да су амбиције друштвеног развоја у многоме зависиле од спољних партнера, најпре источног до 1948. године, а од 1955. године Покрета несврстаних, и касније западног блока, о чему ће бити речи у наредним под поглављима.

[У домену, просторног и урбаног развоја социјалистичке Југославије заправо се кренуло од „нуле“.](#) Посебан изазов, у то време била је изградња институција и легислативног оквира који је требао да омогући реализацију политика југословенског социјалистичког друштва. Међутим, ова тешка и дубиозна ситуација, омогућила је консолидацију друштвених снага и стварање добрих пракси, које ће се касније на међународном плану испоставити као пожељне. Услед општег сиромаштва, неадекватних услова живота доминантно руралног становништва, лоше комуналне опремљености и дотрајалости стамбеног фонда и ниског стандарда становања, у велике градове, а посебно Београд, нагло се досељавао велики број људи из руралних крајева и укључивао се у програм обнове земље кроз добровољне „радне акције“:

“Интересантно је да је, без икаквих прописа, 1945., 1946, 1947. и 1948. године био тако интензиван рад на проблемима урбанизације, планирања простора и изградње градова. Данас планери - урбанисти имају прецизне и законе и одлуке о томе шта треба да садрже планови, па чак и упутство. Ту је величина тих стваралаца. Није било никаквих шема, никаквих правних образаца или обавеза, али они су се ипак упуштали у тако велике подухвате. Она Уредба о генералном плану дошла је тек 1949. године. Све дотле они су радили, као што смо чули, без

⁷ Политичка неслагања у многоме су била везана за изразито хладан поглед Стаљина на Титов веома амбициозни Први петогодишњи план, „гледајући га у најбољем случају као претерано затегнуто, у најгорем као мегаломанског и утопијског“ (Duker, 1990). Наиме, у преговорима о оснивању заједничких југословенско-совјетских компанија, совјетска страна била је првенствено заинтересована за развој примарне експлоатације ресурса у Југославији. Док се југословенска страна оправдано жалила да аранжмани о заједничком улагању неоправдано фаворизују развој индустријализације совјетске стране, СССР и њени савезници су извршили трансфере капитала Југославији (1945.-48.) од 11,3 милиона долара, у тренутку када је југословенски дефицит у трговинском билансу само за 1947. годину био преко 100 милиона долара (Duker, 1990). Према споразуму из 1947. године, СССР се обавезао да ће позајмити Југославији укупно 135 милиона долара за потребе индустријског развоја, што се није реализовало услед политичке кризе 1948. године (Duker, 1990).

икаких упутстава правне природе. Ја то говорим као правник. Данас имамо законе, па их опет крше.“, Владимир Маринко, (Глигоријевић & Граовац, 2018а)

Стање на спољно-политичком плану се од 1955. године постепено стабилизује, што уз дотадашње напоре уложене у индустријализацију земље, стабилизацију курса динара, доводи и до постепеног пораста животног стандарда, запослености, прихода и прављења економске основе за даљи плански развој. Дакле, специфичност социјалистичког уређења Југославије, укидање приватне војине и друштвена својина над земљиштем и свим територијалним капиталом довело је до ситуације где се држава, односно “друштво“ појављује као једини инвеститор у територијалном развоју (Дукер, 1990), што је имало пресудан утицај на начин формулисања развојних политика и урбани развој (Глигоријевић & Граовац, 2018а) и управљање грађевинским земљиштем (Zeković & Vujošević, 2018).

Посебна пажња у то време је посвећена реконструкцији и изградњи Београда, и стварању његовог новог идентитета као главног града - политичког, привредног и административног центра Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ). Законом о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ од 1947-1951, са највишег места државне управе прописано да се приступи стварању услова да би Београд одговорио овим захтевима, а који су подразумевали изградњу новог дела града на левој овали Саве (Глигоријевић & Граовац, 2018а). Реконструкција Београда се током 50-их година углавном спроводила кроз обнову и изградњу објеката на постојећим градским парцелама већ опремљеним инфраструктуром, обзиром да је то захтевало минимална улагања без додатних трошкова опремања и уређења земљишта. Унутрашњи простори блокова остајали су закрчени старим, ниским и трошним зградама, што је довело до пренасељености центра града и мањка зелених, слободних простора и јавних садржаја. У то време уведене су мере за ублажавање сиромаштва и бескућништва (у Београду је тадашњи стандард био само 11 м² стамбеног простора по становнику), што ће последично утицати на будућу трајну опсесију идејом о *новој масовној стамбеној изградњи*, али и на толерантност система према бесправној изградњи (Глигоријевић & Граовац, 2018а). Појединачна стамбена изградња била је доминантна све до 1958. године и доношења закона којим је уведен обавезан допринос за стамбену изградњу, што је омогућило *почетак масовне стамбене изградње* кроз активирање градских стамбених фондова за решавање стамбених питања грађана (Глигоријевић & Граовац, 2018а). Дакле, у првом послератном периоду, основни задатак урбанистичког планирања била је израда свеобухватног *Генералног урбанистичког плана за град Београд* који би представљао основ за организовану и усмерену изградњу (ИнфоБлок_2).

ИнфоБлок 2. Планирање новог града на левој обали Саве - Нови Београд

Током 1946. и 1947. године у Урбанистичком институту су урађене прве идејне и програмске шеме, међу којима се налазе и Скица регулације Београда на левој обали Саве, употребљена за расписивање архитектонско – урбанистичких конкурса (Глигоријевић & Граовац, 2018б). Ове скице арх. Николе Добровића су биле студијска истраживања везана за поједине градске теме и локације, Тако да се приступило изради Идејног плана Новог Београда, који је израђен под руководством арх. Николе Добровића и арх. Милорада Мацуре, након спроведеног јавног архитектонско- урбанистичког конкурса и који је заправо представљао први план регулације новог града на левој обали Саве. Послератни Генерални урбанистички план Београда (ГУП), увојен 20. октобра 1950. године, представљао је основ за промену у дотадашњим активностима везаним за просторни развој града. Он је представљао чврст оквир за дугорочни просторни развој града и израђен је за временски период до 1966. године, те су према њему су израђивана парцијална планска решења за поједине локације, доношене одлуке и усаглашаване идеје око генералних решења развоја појединих сектора (Глигоријевић & Граовац, 2018в).

Слика 3. Генерални урбанистички план Новог Београда, Руководилац израде: Бранко Петричић, Усвојио га је Народни одбор града Београда 1958. године Извор: (Глигоријевић & Граовац, 2018б)

Нови Београд је планиран као град за око 200.000 становника, базиран на савременим урбанистичким принципима модерне.

„Интересантно је да је оваквим просторним решењем, које није предвиђало знатнију урбанизацију на простору Бежаније и уз реку Саву, ГУП усмеравао изградњу од центра (односно Дунава) ка периферији (када и уколико се укаже потреба), потпуно супротно каснијим решењима и реализацији која је кренула од најудаљенијих блокова 45 и 70.“ (Глигоријевић & Граовац, 2018б)

Неколико десетина модела „стамбених заједница“ величине 400x400 m, је резрђено у којима су проверавни принципи организације и композиције простора.

Усвајање овог плана подразумевало је широки консултативни процес, који је обухватао: „разматрање на више седница Сталне комисије за урбанистичке послове, која је током свог рада иницирала дискусије у Друштву архитеката НР Србије, Друштву урбаниста Србије, Друштву грађевинских инжењера и техничара и Групи хидротехничара, који су своје закључке и предлоге доставили Комисији и Савету за урбанизам. Након разматрања става Комисије, свих достављених мишљења, бројних појединачних студија (хидротехничке, канализационе, електро-енергетске...), као и свих ранијих решења, Савет за урбанизам је усвојио план и донео Програм за даљу разраду и реализацију Генералног урбанистичког плана Новог Београда, са исцрпним образложењем. Закључци Савета за урбанизам су били основ за даљу планску разраду овог подручја, прво кроз конкурс и урбанистичко решење централне зоне, а потом и Регулациони план Новог Београда.“ (Глигоријевић & Граовац, 2018б).

Ово је пример принципа широке партиципације и комуникације у самоуправног социјалистичког модела друштва и уобичајене праксе планирања урбаног развоја. Једина суштинска, али кључна разлика у односу на данашње време је одсуство тржишних актера развоја мотивисаних профитом инвестиционе градње. Могло би се условно рећи да је планирање развоја у овом периоду било мерократско, дакле засновано на знању и професионалним компетенцијама.

Успостављању урбанистичких критеријума, стандарда, правила и практичних принципа, више су допринеле конкретне личности, него институције у настајању, као што је већ доказани и афирмисани предратни архитекта Никола Добровић. Добровић започиње организовање урбанистичке службе конкурсом на који позива младе архитекте опредељене за урбанизам као науку, али и праксу коју ће им пружити обнова ратом порушене земље (Глигоријевић & Граовац, 2018а), избор који, касније ће се показати, наговештава стварање генерације значајних урбаниста и архитеката Србије. Добровић преноси велики ентузијазам подизања разрушене земље из пепела, а улогу архитекте у поновном обликовању градског простора доживљава као узвишену и продуктовану (Stojanović B. , 1980).

„Не постоји више 'илегални црни регулациони план'; не одлучује у изградњи насеља више воља економски јачих. Не постоји више непремостиви јаз између радног становништва, урбаниста и управљача града. Све је усредсређено у рукама градских народних одбора, народних маса, и представника народне интелигенције. Успостављен је непосредан, делотворни хармонични однос. Тиме је зајемчено да се у изградњи Београда ништа не изопачи, извитопери, што је од битне важности за изградњу будућег Београда.“ Никола Добровић, (Глигоријевић & Граовац, 2018а)

Петогодишњи план развика града Београда из 1947. године омогућио је реализацију обимних радова на насипању и регулацији терена на левој обали Саве, где је било планиран смештај јавних објеката савезног и републичког значаја, културне установе и индустријски објекти, као и стамбена насеља за преко 250.000 становника. Стручни рад који су обављале урбанистичке службе одвијао се под сталним надзором и интересовањем маршала Тита, Политбироа ЦК КПЈ, Србије и Градског комитета Партије. У циљу операционализације свих планова, као производне основе која ће реализовати изградњу нових насеља, Влада ФНРЈ је основала бројна велика грађевинска предузећа, која ће касније бити значајан ослонац економског развоја социјалистичке државе, основани су бројни пројектни заводи итд. Значајну саветодавну и кадровску улогу у овом периоду, имало је *Друштво инжењера и техничара* „у оквиру кога су се водиле дебате око израде планова, организовали курсеви за обуку урбаниста, издавали часописи итд.“ (Глигоријевић & Граовац, 2018а). На саветовању архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950. год, заузет је став да принципи модерне архитектуре (CIAM, 1933) треба да представљају основни вредносни оквир урбаног развоја социјалистичке Југославије. Тадашњи политички врх подржао је овакво опредељење, тако да је у наредне 3 деценије целокупни урбани развој у Југославији био заснован на основама вредности и логике Атинске повеље. Нови Београд, као потпуно нови град, подигнут на празном простору, представља најзначајнији подухват модерног покрета у архитектури Југославије и глорификације вредности социјалистичког друштва (Selinić, 2005; Milinković, 2022).

[1961-1970]: Доба обнове и развоја, замрзнутог конфликта и борбе за глобално лидерство

Друга половина 20. века почиње са тежњом 3 милијарде становника планете да одрже „мир“ и успоставе нормалан и здрав живот. Изградња Берлинског зида 1961. године метафора је чврстине „гвоздене завесе“ између идеолошких позиција истока и запада, и гаранције да свака страна унутар својих граница може да се посвети обнови у развоју друштва према сопственом моделу. Док источни блок практикује кохезију друштва засновану на комунистичкој филозофији равноправности и одрицању од личне својине, западни блок јача модел неолибералне „[нуклеарне породице](#)“ као основне јединице западног друштва, која овог пута живи економски комфорно у контексту слободног тржишта. На међународном плану, у Београду се одржава Прва конференција Покрета несврстаних 6. септембра 1961. године, СССР демонстрира технолошко-научну моћ слањем првог човека, космонаута Јурија Гагарина у космос, а УН генерална скупштина именује за генералног секретара У-Танта из Бурме, као неутралну личност, који покушава да поново афирмише толеранцију и мир - суштинске вредности УН-а. На основу налаза истраживања обављених у претходној декади Међународна унија за заштиту природе ([International Union for Conservation of Nature - IUCN](#)) промовише конзервацију природе, тако да се исте 1961. године оснива прва међународна невладина организација посвећена очувању дивљине и људског утицаја на природу - [Светски фонд за природу](#), која и данас постоји и делује. Међутим латентне политичке тензије поново почињу да се манифестују, па је 1962. године међународна пажња усмерена на „Кубанску ракетну кризу“ и покушај СССР-а да своју нуклеарну војну моћ приближи територији САД, постављањем ракета на Куби. У исто време, на унутрашњем плану САД економски напредак се ослања се на високо - технолошку индустријску производњу у свим секторима, оснажену тзв. „фордовским“– „одозго на доле“ моделом управљања, који ће обележити приступ економском расту тог периода (погледајте [Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости](#)).

Масовно коришћење хемијских средстава у пољопривреди, а посебно инсектицида DDT који је у току Другог светског рата опробан као ефикасно средство за спречавање ширења зараза међу људима, довело је до више еколошких инцидената у којима су осим инсеката масовно страдале птице и друге животиње. Документовању штетног утицаја пестицида на живи свет, најпре кроз серијал чанака, а потом и објављивањем књиге „[Тихо пролеће](#)“ (Carson, 1962) посвећује се [Рејчел Карсон](#), биолог и зоолог⁸. Карсон је истакла чињеницу да је DDT класификован као хемијски канцероген и оптужила представнике хемијске индустрије за дезинформисање јавности, а владине званичнике да некритички прихватају тврдње хемијске индустрије о безбедности. Захваљујући утицају Карсон на јавни дискурс, у САД је отпочела пракса политичких одлука о умерености и опрезности употребе хемијских средстава у односу на природу, и успоставља се [међународни биолошки програм за координисана еколошка истраживања великих размера](#). Обзиром да се у то време УН фокусира на активности Савета безбедности у напорима контроле ескалације ратних сукоба у свету уз помоћ УН мировних снага (ембарго на оружје и интервенције у

⁸ Погледајте документарне филмове [Rachel Carson's Silent Spring](#), [PBS Learning Media](#); [University of California Television \(UCTV\)](#) - [Rachel Carson's Legacy: The Silent Spring Series - Exploring Ethics](#)

Јужној Африци, УН снаге на Кипру), еколошке теме, иако веома присутне не стижу на врх пажње глобалног јавног дискурса. Ипак, историјски значај рада Рејчел Карсон, је неспоран. „Тихо пролеће“ није довело престанка употребе пестицида, али је скренуло пажњу на опасност некритичког „пакта“ између носилаца економског развоја и државне управе, као на неопходност преиспитивања тада доминантног филозофског уверења да људи треба да контролишу природу кроз научно-технолошки напредак. Убрзо потом, свет се, 1967. године, по први пут суочава са [драматичним еколошким инцидентом изливања нафте на обалама Велике Британије](#) (ИТОРФ, 2024).

Ова догађања мотивишу стварање глобалних еколошких покрета и других организација организација као што су Фонд за заштиту животне средине ([Environmental Defense Fund - EDF](#)), Пријатељи Земље ([Friends of the Earth International - FoEI](#)), Међународни истраживачки центар за развој ([International Development Research Centre -IDRC](#)), које су и данас, после више од пола века, најактивније непрофитне еколошке организације на свету. Међутим, друштвена реакција није се задржала само на еколошком активизму. Важност еколошких питања толико је нарасла да је IUCN успео да пробије „гвоздену завесу“ и укључи у истраживања и научнике из источне Европе како би интензивирали свој рад и објављивање радова, кроз [Прву међународну конференцију експерата о научним основама за рационално коришћење и очување ресурса биосфере](#) која је одржана 1968. године у Паризу, када је први пут употребљена синтагма „одрживи развој“ и кроз оснивање „[Римског клуба](#)“, непрофитне, неформалне организације интелектуалаца и пословних лидера. чији је циљ критичка расправа о хитним глобалним питањима ради израде глобалне студије повезаности индустријске производње, становништва, штете по животну средину, потрошње хране и коришћења природних ресурса. У том периоду једно од најзначајних објављених истраживања је „[Популациона бомба](#)“ Пола Ерлиха (Ehrlich, 1968), где се указује на феномен урбанизације који прати интензивни раст популације, и могуће развојне претње, дакле, више од пола века пре него што ће проблеми урбанизације постати део глобалне агенде одрживости.

Послератни замах индустријализације, без обзира на све напоре да се подигне стандард радничке класе и осигурају људска права, и даље је био обележен бројним дискриминаторним формама. Покрети за борбу против расне дискриминације у САД доводе до [убиства Мартина Лутера Кинга](#), што је било запаљива искра масовне побуне студената Колумбија универзитета у Њујорку, која је сурово угушена од стране режима у САД. Ова догађања врло брзо су покренула талас студентских протеста најпре у Паризу, а онда широм Европе, па и у Југославији (Vučetić, 2023). Европски протести били су обојени анти-капиталистичким и анти-империјалистичким идејама, залагањима за људска права и слободе (Vukelić, 2015). Сви друштвени покрети заустављени су оштрим државним интервенцијама. Истовремено са друге стране „гвоздене завесе“ у Чехословачкој покушај формирања „социјализма са људским ликом“ по моделу социјалистичке владавине у Југославији, тзв. „[Прашко пролеће](#)“ сурово је угушен војном интервенцијом СССР-а. Док је цео свет посматрао искрцавање Нила Армстронга, космонаута САД, на Месец, нови инцидент изливања нафте десио се на обалама Калифорније, као и на Кајахога реци, где је дошло до запаљења нафте која је плувала по површини реке. Захваљујући овим инцидентима 1979. године САД усвајају [Закон о националној политици животне средине](#),

први документ националних политика о животној средини (погледајте [Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости](#)).

Пракса урбанизма и архитектуре у Југославији 60-их година (Selinić, 2005), према многим ауторима карактерише се као „златно доба“ урбанистичког планирања (Глигоријевић & Граовац, 2018а; Глигоријевић & Граовац, 2018б), које је праћено озбиљним концептуалним промишљањима и изнедрило веома значајна имена југословенске урбанистичке и архитектонске праксе (Глигоријевић & Граовац, 2018в). Од 1967. године Југославија, као несврстана земља унапређује односе са тада Европском економском заједницом пре свега у области економије и научних истраживања, који су се све до 90-их година континуирано унапређивали (Барјактаревић, 2018). У овом периоду стопа урбанизације у градовима вртоглаво расте услед политике индустријализације. На пример, на територији Београда у 16 приградских насеља број становника се је утростручио, са 47.000 на 150.000 у периоду од 1961. до 1971. године (Глигоријевић & Граовац, 2018а). Постало је јасно да систем генералног планирања не даје довољно детаљних података и услова неопходних да се контролише процес наглог ширења градова. Због тога је, покренута израда [регулационих планова општина](#), како би се кроз детаљну разраду проверила и прецизнија утврдила структура и садржај свих делова града, а у складу са тежњом осигурања стандарда квалитета живота за све, важне компоненте социјалистичке вредности једнакости. Регулациони планови као инструменти управљања урбанизацијом обрађивали су пре свега функционалне зоне стамбених насеља, где се тежило дефинисању смерница, односно сета начела и норматива који треба да осигурају квалитет задовољења основних потреба становништва, а које су се односиле како на архитектонску организацију објеката, тако и на урбанистички склоп насеља. Ово је можда најважнији пре свега, методолошки домет архитектонске професије тог доба. У урбанистичкој концептуализацији посебна пажња посвећивала се односима становања и свих његових пратећих функција неопходних за функционисање насеља (Глигоријевић & Граовац, 2018а). [Стамбена заједница](#) је била основна урбанистичка јединица са 5.000-7.000 становника и својим центром насеља који треба да обезбеди функционисање свакодневног живота у радијусу опслуживања од максимално 500м. Сматрало се да територију једне стамбене заједнице не би требало да пресецају веће саобраћајнице и територије намењене градским потребама, како би се омогућило неометано пешачко кретање, што је норма концепта „15 минутни град“ који ће више од шест деценија касније промовисати Оквирна конвенција Уједињених нација о климатским променама (UNFCCC, 2021). Стамбене заједнице планиране су кроз функционалистички приступ водећи рачуна о складу капацитета за становање, и пратећих и комуналних објеката, објеката друштвеног стандарда у домену здравствене заштите, образовања и културе, и површинама за одмор и рекреацију. У односу на пожељне густине становања (100-200 ст/ха за породичну изградњу, 300-350 ст/ха за објекте до висине П+4 и 400-450 ст/ха за објекте преко П+4), пројектован је будући број становника и капацитет локалног центра, ако дела врло јасног хијерархијског система градских центара који треба да омогући заједничке потребе становника у граду. На основу пројектованог броја становника, применом норматива планирања за сваку од појединачних намена (на пример стандард за отворене зелене био је [минимум 20 м²/по становнику](#)), планирани су капацитети простора.

Читав сет норми и показатеља о којима се водило рачуна у том периоду, омогућили су да ови делови града у данашњем тренутку имају далеко боље урбанистичке услове у погледу климатских услова него нова стамбена насеља. Регулациони план за Нови Београд (1962.) је једини од планова који су рађени за територије свих београдских општина почетком шездесетих година, који је урађен за потпуно нову територију града, али на бази закључака из свих дотадашњих пројеката, истраживања и усвојених планова (Глигоријевић & Граовац, 2018б). Аутори Регулационог плана, Милутин Главички и Александар Ђорђевић, сматрали су план треба да се базира на савременим схватањима функција становања, рада и рекреације које обједињују различита коришћења изграђених простора и слободних површина, задовољавајући хигијенско-биолошке и психичко- емотивне потребе градског становништва. Регулациони план Новог Београда утврдио је блоковску матрицу и основне параметре изградње: - зона Нови Београд планирана је за 23 стамбене заједнице са 150.000 становника и Студентски град за 5.000 становника, бруто густине насељености од 287 ст/ха, са висином стамбених зграда у просеку од 8 етажа, а - зона Бежанија је планирана за 13 стамбених заједница са 85.000 становника, бруто густине насељености од 173 ст/ха, са висином стамбених зграда у просеку 4 етаже. Свака стамбена заједница има свој мали „центар стамбене заједнице“. Овај план био је основ за израду детаљних урбанистичких планова блокова, кроз које се и основна матрица у појединим сегментима мењала (Глигоријевић & Граовац, 2018б). Према овом плану, блокови 45 и 70 уз саму обалу Саве замишљени су као највеће стамбене целине на Новом Београду, чак четири пута веће од Корбизијевог модернистичког блока 400 x 400 м, па је за њихово решавање расписан општи југословенски конкурс за добијање идејног урбанистичког решења. Површина блокова 45 и 70 износи укупно око 137 ха и сваки од њих је предвиђен за 15.700 становника, односно око 8.000 станова. На основу првонаграђеног рада аутора архитеката Тепеша и Гредеља, урађен је детаљни урбанистички план чији су носиоци били архитекте Главички и Мишковић (Глигоријевић & Граовац, 2018б). У данашњем тренутку ова насеља становници оцењују као најудобнија у погледу организације и величине стамбених простора, обима, квалитета и начина уређења јавних простора. Једини недостатак у данашњем времену је мањак простора за паркирање обзиром да тадашње планерске норме димензионисања мирујућег саобраћаја, 7 деценија више не одговарају потребама становништва (ИнфоБлок_3). Урбанистичке норме постављене 60-их година важиле су скоро наредне 3 деценије.

Уставом Социјалистичке федеративне Југославије (СФРЈ) из 1974. године, чланом 192. загарантовано је право на здраву човекову средину, и обавеза државе да обезбеди услове за остварење овог права, што је резултирало реформисањем легислативе у области заштите животне средине. Први законски акт који уређује ову област донет је 1946. године као „Закон о заштити споменика културе и природних реткости“, који је потом кроз измене искључио област природе, тако да је 1947. донет најпре „Закон о шумама“ и Уредба о управљању националним парковима, па потом секторски закони о водама, заштити ваздуха итд. (Роровић, 1979). Занимљиво је да је у то доба значајна одговорност била додељена општинама, месним заједницама као најмањим територијалним јединицама управљања, па чак и тзв. „самоуправним интересним заједницама за заштиту животне средине“, форми грађанског организовања у овој области (Роровић, 1979).

ИнфоБлок 3. Норме планирања отворених простора у социјалистичким стамбеним заједницама: пример Блока 45 на Новом Београду

Блок 45, лоциран у општини Нови Београд, на левој обали реке Саве реализован је 1966. године као стамбена заједница од 32.000 становника на око 400 хектара, према плану који је концептуално ослоњен на вредности функционалистичког урбаног дизајна Ле Корбизјеа. Према овом концепту стамбене зграде су „утопљене у зеленило“, обезбеђујући виши квалитет животне средине (Simić, Stupar, & Djokić, 2017). Према урбанистичком плану за блокове 45 и 70 из 1950. године, зелене површине пројектоване су по стандарду од 22 м²/становнику, што је у коначном решењу резултирало насељем од 70% неизгарђених површина са природним покривачем, односно зелених површина, које представљају велику вредност овог насеља иако су након реализације остале на ниском нивоу у смислу квалитета и диференцијације билошке вредности (Simić, Stupar, & Djokić, 2017)

Слика 4. Поглед из ваздуха на блок 45 (а), северни (б) и јужни (ц) део урбане матрице, према (Simić, Stupar, & Djokić, 2017)

Анализа удела биолошки вредних зелених површина у новобеоградским блоковима од 70-их година до данас показала је тенденцију линеарног пада удела зеленила у стамбеним блоковима, што је забрињавајуће из перспективе неопходности прилагођавања градова на климатске промене (Simić I., 2022). У актуелном тренутку стандард планирања зелених површина је минимум 10% од површине грађевинске парцеле (дакле не проверава се стандарс по становнику), што је у односу на пример блока 45 барем 7 пута мање, чиме се драматично погоршавају капацитети да простор насеља пружи одговарајуће микроклиматске услове и градске екосистемске сервисе у контексту глобалног загревања.

Слика 5. Лево: Део Блока 45 са 70% зелених површина које је реализовано 1970-године, Десно: Вест 65, ново стамбено насеље са 8% зелених површина реализовано 2022. године, према (Simić I., 2022)

„Иако се може чути аргумент да су објекти у новим блоковима енергетски неупоредиво ефикаснији од солитера из социјалистичког периода, треба напоменути да су питање два потпуно другачија и једнако важна својства једног градског блока: први је везан за енергетску ефикасност објеката (значајно за ублажавање ефеката климатских промена), док је други везан за удео зеленила у урбаној матрици (значајно за прилагођавање последица климатских промена)“ (Simić I., 2022).

[1970-1990]: Доба посвећености животnoj средини и квалитету живота на планети Земљи

Глобални јавни дискурс осме декаде 20. века обојен је двема кључним темама – заштитом животне средине и квалитетом живота у све урбанизованијим градовима. Дан планете Земље славио се по први пут у Сан Франциску 1970. године, отпочели су ненасилни [Greenpeace](#) грађански протести за заустављање штете по животну средину, у исто време када [УН организација за образовање, науку и културу \(UNESCO\)](#), покрене [Програм „Човек и биосфера“](#) намењен заштити „резервата“ биосфере, САД оснива [Савет за одбрану природних ресурса](#), Канада оснива [Међународни истраживачки центар за развој](#) да подржи истраживања која промовишу раст и развој земаља у развоју, а Организација за економску сарадњу и развој ([OECD](#)) први пут уводи принцип „загађивач плаћа“. Разлог за појачане активности националних влада је све већи број еколошких инцидентата који се јављао у индустријализованим земљама, али и широм света, услед експлоатације и транспорта нафтних деривата и других загађујућих материја, посебно прекоморским путем. Највећи број инцидентата изливања нафте у океане регистрован је 70-их година 20. века, од којих је 10 имало колосалне еколошке размере, а највећи од њих десио се [на обалама Бретање у Француској у коме је страдао живи свет у дужини 320 км обале](#) (ИТОРФ, 2024) (видети Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости, и [ИнфоБлок_4](#)). У 1973. години долази до нафтне кризе услед арапског ембарга на испоруке нафте у западне земље у знак одмазде за подршку Израелу током Јом-Кипурског рата, чиме је у јавном дискурсу подстакнута дебата о новој теми - *границама раста*.

Брига о стању животне средине препозната је као глобални задатак пре пола века на [Првој Конференцији УН о животnoj средини, 5-16. јуна, 1972., у Стокхолму](#) (UN, 2023). Као увод у конференцију објављен је Извештај и радни документи панела експерата које је сазвао генерални секретар Конференције УН о човековом окружењу - [Founex Report](#), објављен 1971. године, у коме је посебно третирана позиција земаља у развоју које су превасходно усмерен на теме социоекономског развоја⁹. На конференцији је усвојен низ принципа доброг управљања животном средином кроз [Стокхолмску декларацију и Акциони план за животну средину](#) (UNEP, 1972) и успостављен [Програм УН-а за животну средину \(UNEP\)](#) кроз који ће се пратити ефекти спровођења акција. Стокхолмска декларација одражава прво сагледавање глобалног утицаја човека на животну средину, као и покушај да се створи основа заједничког погледа на то како се суочити са изазовом очувања и унапређења животне средине, те у том смислу формулише опште циљеве еколошке политике, а не детаљне нормативне позиције (Handl, 2012). Акциони план је садржао 109 препорука у три категорије: а) [програм глобалне процене животне средине \(план посматрања\)](#); б) [активности управљања животном средином](#); ц) [међународне мере за подршку](#)

⁹ У закључном делу овог извештаја је наведено: „ 22. Развијене земље треба да обезбеде да њихова растућа забринутост за животну средину неће наштетити континуираном развоју земаља у развоју, или довести до смањења трансфера ресурса, или нарушавања приоритета помоћи, или усвајања више протекционистичких политика, или инсистирања на нереалним еколошким стандарде у процени развојних пројеката. 23. Додатна средства помоћи ће бити потребна за субвенционисање истраживања еколошких проблема за земље у развоју, за компензацију великих дислокација у извозу земаља у развоју, за покривање великих повећања трошкова развојних пројеката због виших еколошких стандарда и за финансира реструктурирање инвестиционих, производних или извозних образаца које је неопходно због еколошке бриге развијених земаља. Требало би осмислити одговарајући механизам за каналисање ових средстава. 24. Требало би предузети истраживање о томе колико је вероватно да ће загађујућа технологија бити скупа у различитим секторима и областима, по могућности под покровитељством Саветодавног комитета Уједињених нација за науку и технологију. 25. Требало би направити адекватне институционалне аранжмане за координацију различитих међународних активности у области животне средине, као и за ширење знања међу земљама у развоју о природи и обиму ових активности. (UNEP, 1972)

активностима процене и управљања које се спроводе на националном и међународном нивоу. У оквиру конференције Рене Дубо и Барбара Вард објављују књигу „[Само једна земља](#)“, а Римски клуб објављује истраживање „[Границе раста](#)“ (Meadows & et.al., 1972), основан је Међународни институт за животну средину и развој ([International Institute for Environment and Development - IIED](#)), независна истраживачка организација посвећена деловању на „глобалном југу“, тј. неразвијеним земљама под вођством Барбаре Ворд, [првог заговорника одрживог развоја](#) пре него што је овај термин постао познат. Глобална свест о питањима животне средине драматично је порасла након Стокхолмске конференције, као и опредељење ка доношењу адекватних међународних закона о животној средини (Handl, 2012). У 1973. години САД су прва земља која доноси [Закон о угроженим врстама](#) посвећен мерама државне заштите очувања и заштите угрожених врста и њихових станишта. Истовремено, фокус међународног еколошког активизма прогресивно се проширио на медијску и међу секторску регулативу и синтезу економских и развојних разматрања у доношењу одлука о животној средини (Handl, 2012). Еколози [Едвард Голдсмит и Роберт Ален, 1974. године објављују „Нацрт за преживљавање“](#), рад посвећен о поремећајима природних система за одржавање живота, а [Молина и Роан](#) [објављују први научни рад о оштећењу озонског омотача](#). У исто време француски филозоф и социолог левичарске орјентације Анри Лефевр (Lefebvre, 1991; Lefebvre, 2003) објављује читав низ критичких радова осветљавајући релације између друштва и квалитета простора градова у којима људи живе, који до данас имају значајан утицај на промишљања у пољу архитектуре и урбанизма .

Изазови урбанизације се у потпуности први пут препознају скоро пре пола века [1976. године на Habitat I - Првој конференцији УН-а о људским насељима, у Ванкуверу, Канада](#). Светска популација достигла је у 1974. години, 4 милијарде људи, дакле раст од 1 милијарде за само 15 година. Овако интензиван популациони раст праћен је проблемима недостатка адекватног стамбеног простора и раширеним сиромаштвом посебно на глобалном сиромашном и неразвијеном „југу“. Као резултат ове конференције усвојена је [Ванкуверска декларација о људским насељима](#) (UN, 1976), која наглашава да ће неприхватљиви услови живота у људским насељима вероватно бити погоршани неједнаким економским растом и неконтролисаном урбанизацијом уколико се не предузму позитивне и конкретне мере на националним и међународном нивоу. У оквиру Ванкуверске декларације се наводи:

[одговарајуће склониште и услуге] су „основно људско право које обавезује владе да осигурају да их сви људи остваре, почевши од директног пружања помоћи онима који имају најмање приходе кроз вођене програме самопомоћи и акције заједнице. Владе треба да настоје да отклоне све препреке које ометају постизање ових циљева. Од посебног значаја је елиминација социјалне и расне сегрегације, између осталог, кроз стварање боље уравнотежених заједница, које спајају различите друштвене групе, занимање, становање и погодности“. [Прва акција је] „усвојити смеле, смислене и делотворне политике насеља и стратегије просторног планирања (...) узимајући у обзир људска насеља као инструмент и објект развоја“. (UN, 1976)

Том приликом оснива се Комисија УН-а за људска насеља, као међувладино тело и Центар УН за људска насеља (Хабитат), претходник данашњег [Програма УН за људска насеља - УН-Хабитат](#). Главни резултат Habitat I конференције је низ од 64 препоруке за националну акцију, груписане у „Акциони план“, који у првом делу говори о *пожељним политикама које ће дати већи значај просторној дистрибуцији становништва и учешћу јавности*. У препорукама о развоју институционалних капацитета препоручује стварање министарстава и специјализованих финансијских институција за људска насеља и управљање земљиштем, што је према неким ауторима у бројним земљама имало разочаравајуће резултате (Andrews, 2016). Део који се односи на управљање земљиштем почиње ставом да „*приватно власништво доприноси друштвеној неправди*“ и да је „*јавна контрола коришћења земљишта стога неопходна*“, што подразумева проактивну земљишну политику засновану на зонирању, резервама земљишта, експропријацији уз надокнаду, прерасподели пореза на земљиште, повраћају добити од земљишта код јавних инвестиција и, где је потребно, *јавном власништву над земљиштем* (UN, 1976). Декларација нуди добре, и данас актуелне, препоруке о националним стамбеним политикама (обезбеђивање земљишта које је делимично или у потпуности субвенционисано, нудећи алтернативна решења укључујући изнајмљивање, промовисање програма потпомогнуте самоградње) и инфраструктурним политикама (увођење система цена да обезбеди правичнији приступ, минимизирање утицаја на животну средину, давање приоритета снабдевању пијаћом водом и одлагању отпада, подстицање јавног превоза и енергетске ефикасности). Као организација за истраживање политика, Међународни институт за животну средину и развој (IIED) је 1978. године понудио је кључне концепте, теорије и начине рада за *одрживи развој ослоњен на биодиверзитет*, (Roe, Sukhdev, Thomas, & Munroe, 2010), којима би могло истовремено адресирати два глобална проблема - екстремно сиромаштво и губитак биодиверзитета. Ипак, требало да прође више од пола века, да се ове идеје преточе у савремене парадигме. О који ма ће бити речи у наредном поглављу.

Климатске промене први пут су препознате као озбиљан проблем, пре 45 година на [Првој светској научној конференцији о клими која је одржана је 1979. године у Женеви](#) под покровитељством [Светске метеоролошке организације \(WMO\)](#), на којој су учествовали научници из широког спектра дисциплина. Овај научни скуп бавио се питањима климатских промена на које могу додатно утицати људске активности. Том приликом препознат је „*ефекат стаклене баште*“ услед нагомилавања угљен-диоксида (CO₂) у атмосфери и потреба да се артикулише хитна међународна акција, позивајући светске владе „*да предвиде и спрече потенцијалне промене климе које је направио човек, а које би могле бити штетне по добробит човечанства*“. Конференција је довела до успостављања [Светског климатског програма \(World Climate Program - WCP\)](#), међународног научног програма од ауторитета, са циљем да се побољша разумевање климатског система и да се то разумевање примени у корист друштава која се суочавају са климатским варијабилности и променама. Успостављен је Светски програм за истраживање климе ([World Climate Research Program - WCRP](#)), који ће допринети каснијем стварању Међувладиног панела за климатске промене ([Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC](#)). Исте године усваја се и [Конвенција о прекограничном загађењу ваздуха на великим удаљеностима \(1979\)](#), први мултилатерални споразум Европе, Северне Америке, СССР и

бивших земаља источног блока, који је потом допринео драматичном паду загађења ваздуха у региону, посебно сумпора.

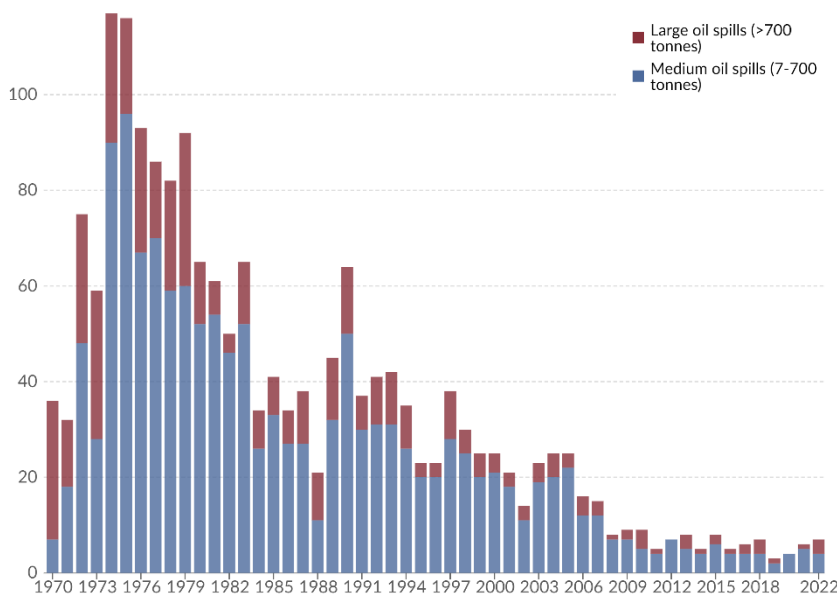
Брига о животној средини се наставља током 80-их година 20. века. Први документ о очувању живих ресурса у оквиру кога је први пут употребљен израз „одрживи развој“ је Светска стратегија очување живих ресурса за одрживи развој ([World Conservation Strategy](#)) (IUCN, 1980). Међутим, еколошки инциденти 70-их година постају све озбиљнији, а осим инцидента са изливањем нафте, почињу да се дешавају и други, као што је инцидент [изливања токсичних материја хемијске индустрије у Бопалу у Индији \(1984.\)](#), [откривање и доказивање Антарктичке озонске рупе у атмосферском омотачу \(1985.\)](#) и коначно [нуклеарна катастрофа у Чернобилу \(1986\)](#) (погледајте Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости). Последично, све је већи број независних еколошких активистичких и истраживачких организација посвећених праћењу и објављивању еколошких инцидента и негативних утицаја економских активности на природну средину, као што су „[Покрет зеленог појаса](#)“ еколошка организација Националног савета жена Кеније за очување животне средине и побољшање средства за живот, [Институт светских ресурса / World Resources Institute](#) који објављује извештај „[Стање света 1984](#)“, затим прва истраживачка социјална и акциона организација за одрживи развој у Индији „Алтернативе, активистички глас глобалног југа „[Мрежа трећег света](#)“ итд.

Под притиском јавности и друштвених покрета међународна УН заједница предузима бројне активности, као што је усвајање [Глобалне стратегије јавног здравља до 2000.](#) (1981.), доношење [Светске повеље УН-а за природу](#) (1982.) којом се изражава посвећеност контроли трошења природних ресурса, и одржавање прве [УН конвенције о праву мора](#) (1982.), после које је коначно, после више од две деценије од првог великог нафтног инцидента, усвојена [Картагенска конвенција](#) и [Протокол о изливању нафте](#) (1983.) међународни регулаторни оквир за контролу инцидента у прекоокеанском транспорту нафте. [Активира се коначно и пословно-индустријски сектор](#), тако да је 1984. године у Паризу у организацији светске [Организације за економску сарадњу и развој \(OECD\)](#) одржана [Међународна конференција о животној средини и економији](#) на којој је закључено да животна средина и економија треба да се међусобно оснажују, а наредне године покренута је [глобална иницијатива хемијских индустрија - Responsible Care](#) (1985.) којом је преузета одговорност за посвећено континуирано праћење безбедности људи и животне средине у хемијским технолошким процесима. Коначно, извештај о гасовима са ефектом стаклене баште (GHG) у атмосфери и предвиђањима глобалног загревања Прве конференције о клими из 1979., довело је до усвајања [Бечке конвенције о заштити озонског омотача](#) (1985.), која поставља принципе са којима су се сложиле многе стране, међутим, није захтевала од земаља да предузму контролне радње за заштиту озонског омотача, што ће доћи тек касније у облику [Монтреалског протокола 1987. године](#).

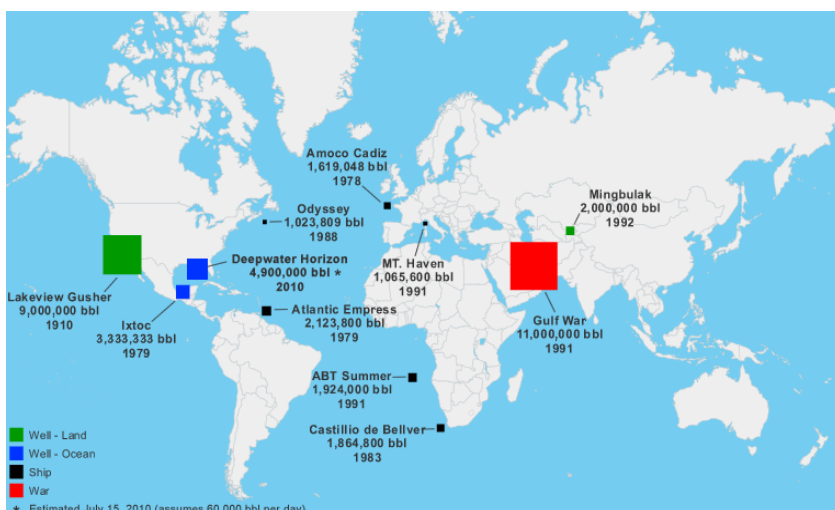
УН 1983. године образује [Светску комисију за животну средину и развој](#), којом председава [Гро Харлем Брунтланд](#), лекар по образовању, дугогодишња Норвешка министарка за екологију и прва жена премијер Норвешке, која је добила за задатак да припреми извештај о друштвеним, економским, културним и еколошким питањима широм света.

ИнфоБлок 4. Мониторинг еколошких инцидената изливања нафте

Инциденти испуштање сирове нафте или рафинисаних нафтних деривата из танкера, платформи, бунара и приобалних платформи су катастрофе које могу имати озбиљне, не само еколошке, већ и друштвене, економске и утицаје. Овакви инциденти катастрофално делују на локалне екосистеме, али су и екстремно висок економски трошак због губитка нафте и трошкова њиховог чишћења. У 1968. години, после инцидента у Великој Биртанији штета од загађења подигла је велики јавни публицитет у вези са регулацијом и отклањањем настале штете. У то време, није било закона који се односио на загађење нафтом, а надокнада трошкова и потраживања штете због загађења у великој мери је зависила од доказивања да је бродовласник био немаран. Власници танкера иницирали су стварање добровољне организационе шему како би осигурали да надокнада буде доступна онима који су погођени загађењем нафтом, која је формализована споразумом познатом као Добровољни споразум власника танкера о одговорности за загађење нафтом (TOVALOP) (Bekiashev & Serebriakov, 1981), а за потребе администрација ових шема Међународна федерација власника танкера за загађење д.о.о (ITOPF) која и данас води евиденцију о инцидентима изливања нафте. Број изливања нафте и количина нафте која се излије из танкера значајно је опала последњих деценија (Слика 6.), међутим током 70-их година на годишњем нивоу регистровано је просечно 65 инцидената. У 1973. години, на пр. регистровано је 90 инцидената средњег обима изливања и 27 инцидената великог изливања нафте.

Слика 6. Број инцидената изливања нафте на годишњем нивоу од 1970. године до дана, према интерактивном графикаону (Ritchie, Samborska, & Roser, 2022)

Слика 7. Мапа највећих изливања нафте: Ова мапа показује локацију једанаест највећих изливања нафте на свету. Обојени квадрати означавају извор изливања - рат (црвено), бунар на копну (зелено), бунар у океану (плаво) или брод (црно). Map copyright by Geology.com. Base map copyright by MapResources.com. (King, 2024)

Већина највећих светских изливања нафте потиче од: 1) ратних дејстава; 2) бунара ван контроле; и 3) несрећа танкера. Инциденти са таккерима чине већину светских изливања нафте која премашују милион барела. Иако се велика изливања из бунара нису дешавала често, она су одговорна за нека од највећих изливања (Слика 7.)

Први нафтни инцидент одиграо се 1910. године на нафтној бушотини Lakeview Gusher у округу Керн у Калифорнији, када је изгубљена контрола и бунар под притиском еруптирао као гејзир, просипајући нафту по земљи више од годину дана док се није природно смањило. Том приликом проливено је око 9.000.000 барела нафте.

Током Заливског рата (1991 - Кувајт), ирачке снаге су у повлачењу отвориле су вентиле за цевоводе на Sea Island нафтном терминалу и пустили нафту на земљу, затим су просули терет танкера у Персијски залив, и током свог повлачења запалили су многе пожаре на бунарима и цевоводима. Било је немогуће је утврдити укупну запремину изливене нафте, али би укупно могло бити око 11 милиона барела (King, 2024), што је количина коју би цела Србија портошила за 149 дана са тренутном стопом потрошње из 2023. године, а САД за 1/2 дана потрошње (Wordometer, 2024).

У 2016. године, процењено је да у свету, постоји доказаних још 1,65 билиона барела нафте, што је 46,6 пута више од годишње светске потрошње. То значи да још око 47 година постоји могућност коришћења нафте по тренутним нивоима потрошње. Глобална

потрошња нафте по глави становника је 5 барела нафте, односно 900 литара по особи годишње, на основу светске популације из 2016. од 7,513,474,238 људи или 2,3 литра по глави становника дневно. (Wordometer, 2024).

Током опсежних јавних политичких консултација и расправа, које су укључивале различите заинтересоване стране и актере, развијен је довољно широк политички концепт одрживог развоја, који је 1987. године објављен као извештај под називом „Наша заједничка будућност / Our Common Future“ (UN, 1987). Припрема овог извештаја подразумевала је заправо трогодишњи напор изградње глобалног политичког консензуса између страна света које су у том моменту имале веома различите интересе и приоритете. Развијене земље глобалног севера суочавале су се са сопственом одговорношћу за деценијску небригу и деградацију животне средине, која је почела озбиљно да угрожава здравље њених становника, али и становника свих осталих делова света. Са друге стране земље сиромашног југа, веома често погођене претераном експлоатацијом природних ресурса и загађењем животне средине, ипак као приоритет виде решавање питања сиромаштва и сходно томе економски развој. Због тога концепт одрживог развоја из Брунтландиног извештаја, деценијама касније остала препознатљив јер апострофира вредности и развијеног и неразвијеног света (UN, 1987):

„Одрживи развој је развој који задовољава потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље сопствене потребе. Човечанство има способност да учини развој одрживим како би се осигурало да задовољава потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље своје сопствене потребе. Концепт одрживог развоја подразумева ограничења – не апсолутне границе, већ ограничења која намећу садашње стање технологије и друштвене организације на ресурсе животне средине и способност биосфере да апсорбује ефекте људских активности.“

Али технологијом и друштвеном организацијом се може управљати и побољшати како би се направило место за нову еру економског раста. Комисија верује да широко распрострањено сиромаштво више није неизбежно. Сиромаштво није само зло само по себи, већ одрживи развој захтева задовољавање основних потреба свих и пружање могућности свима да остваре своје тежње за бољим животом. Свет у коме је сиромаштво ендемско увек ће бити подложен еколошким и другим катастрофама. ...“ (UN, 1987).

Дакле, концепт одрживог развоја према Брунтландином извештају суштински не оспорава даљи економски раст, већ сугерише да се он управљачком интервенцијом може балансирати тако да не прелази границе природе и границе људских права на живот и просперитет. Вештом реториком бриге о будућим генерацијама, која „резонује“ са бригом о деци свих родитеља овог света, без обзира на регион и економски статус овакав наратив бива прихваћен од стране свих култура света, а свака од њих је „између редова“ наратива препознавала своју локалну ситуацију. Ипак, Брунтландин извештај је успео да у међународни политички дискурс уведе теме животне средине. Одмах по објављивању овог извештаја оснива се Међувладин панел за климатске промене (IPCC), који је добио мандат да се посвети прикупљању и анализи научно релевантних доказа о променама глобалне климе.

Међутим ове активности остају у сенци све интензивнијих друштвено - економских проблема широм света. Популациони раст у овој декади је још бржи, па свет већ у 1985. години достиже 5 милијарди људи, док међународна дужничка криза прети светском финансијском систему (Boughton, 2001). У 1988. години долази до убиства Чико Мендеза,

еколошког активисте и борца за права домородачких заједница Амазона, што је указало на раст конфликта интереса између еколошких присталица и субјеката различитих индустрија, чији је интерес да се успостављене праксе експлоатације природних ресурса наставе, толико велики да су спремни на убиства¹⁰.

На територији Србије све до почетка 70-их година развој градова усмераван је, претходно описаним плановима социјалистичког модела планирања и развоја. Индустријализација праћена је обимном станоградњом програмираног стандарда и квалитета, а у великим градовима, услед великих трошкова инвестиција не увек истим темпом инфраструктурног, саобраћајног и другог опремања простора (Вајић Вркović, 2002). Међутим, са убрзањем економског развоја и Југословенске градове и насеља захвата неконтролисани тренд раста урбанизације, баш као и свим другим деловима света. Појава бесправне градње на територији Србије евидентирана је још 60-их година у већим градовима, а до средине 80-их година овај феномен је био јасно уочљив на периферији градова изван континуално изграђеног подручја града. Инвестиције у инфраструктурно опремање и станоградњу у то време више не могу да прате демографску динамику раста насеља, тако да се 80-их година почиње да говори о „урбаној кризи“, означавајући појаву стамбене или друге изградње без изван система урбанистичког планирања и грађевинских прописа, углавном кроз масовну нелегалну конверзију пољопривредног земљишта у грађевинско, што производи поремећаје у развоју насеља и укупан пад квалитета услова живота (Petovar, 1984). Истраживања спроведена 70-их година наводе кључне узроке бесправне градње као: - нерешено стамбено питање великог броја породица у градским насељима, које нису могле да од радне организације добију друштвени стан на коришћење, што је био једини начин легалног решавања стамбеног питања, - непостојање тржишта станова, слаба понуда станова за закуп, високе закупнине и законски нерегулисана положај закупаца, - оскудна понуда комунално опремљених грађевинских парцела за индивидуалну градњу, њихова висока цена и компликована процедура за добијање грађевинске дозволе (Petovar, 2005). Међутим, ови налази нису били довољни да локалне и републичке власти предузму суштинске промене у урбанистичкој и стамбеној политици, као што је укидање државног монопола на стамбену градњу и подстицање предузетништва у овој области. Државни својински статус над земљиштем и промет путем трговине правом коришћења нису омогућавали развој тржишта некретнина. Проблем је решаван рестриктивним законским мерама, које због масовности феномена нису дале резултате, тако да је свака нова верзија урбанистичког плана ширила границе грађевинског и обухватала зоне бесправне градње у покушају да их ипак регулише. Међутим, проблеми постају још сложенији када се бесправна градња манифестује кроз нелегалне доградње постојећих објеката. Овај феномен изазвао је парадигматску кризу урбанистичког планирања услед ниског степена спроводљивости планова (Nikezić, 1993; Nikezić, 1995; Вајић Вркović, 1986), а са друге стране отворио се фундаментални проблем легализације бесправно градње, који упркос више покушаја разрешења, траје и дан данас. Ипак, у 80-им у критичком дискурсу урбанистичког планирања неће доћи до значајнијег препознавања одрживости све до разрешења балканске друштвено - економске кризе која ће тек две деценије касније добити свој епилог (Lazarević-Bajec N. , 1993; Вајић Вркović, 1995). У 1990. години кулминација Југословенских унутрашњих политичких конфликта, прераста у оружане сукобе, распад државе и потпуну изолацију међународним санкцијама, које ће трајати читаву наредну декаду.

¹⁰ Погледајте [Episode 1 : Birth of Modern Sustainability | Sustainable Development | SDG Plus, Swiss Learning Exchange](#);

[1990-2000]: Доба пада гвоздене завесе и изградње партнерстава за глобалне акције ка одрживости

Пад „берлинског зида“, протести на Тјенамену у Кини 1989. године, весници су неуспешног завршетка „социјалистичког друштвеног експеримента“, који 1990. године доводи до распада СССР-а, односно завршетка хладног рата кроз пораз социјалистичке идеологије и победу нове неолибералне капиталистичке филозофије¹¹. Последња декада 20. века почиње ескалацијом друштвено-политичких тензија на територији Југославије која улази у период драматичног социоекономског пада, распада државе, ратних сукоба, и потом економске изолације од стране читаве међународне заједнице која је почела 1992. године и трајаће читаву деценију, праћена снажним спољним политичким притисцима и турбулентним унутрашњим друштвеним покретима, економским пропадањем и сиромаштвом. Глобална визија „Наше заједничке будућности“ и одрживог развоја остаје у сенци друштвено-економских турбуленција за све земље некадашњег источног блока, које у овом периоду покушавају да пронађу своје ново геополитичко место услед пада Варшавског пакта. Недостатак „контра-тега“ моћи у и даље конфликтном односу између светских сила и растући економски проблеми, стварају услове за геополитичке промене, тако да 1990. године отпочиње „Заливски рат“ (1990 -1993) инвазијом Ирака на Кувајт. Овај сукоб, мотивисан доминацијом над нафтним тржиштем, завршиће се највећим војним операцијама САД после Другог светског рата и првом међународном војном интервенцијом од корејског рата, која је довела до повлачења Ирака из Кувајта, а потом и до предаје ирачке војске.

Међутим, исход овог сукоба је највећа еколошка катастрофа која ће обележити крају 20. века (Linden, Jerneloov, & Egerup, 2004). Почетком 1991. године више од 800 нафтних бушотина је дигнуто у ваздух, од којих се више од 600 запалило и изгорело, 50 нафтних бунара је излило нафту на земљиште, количина нафте и гаса која је сагоревала у пожарима износила је односно 35 милиона м³ дневно. Емисије чађи из сагоревања нафте и гаса процењене су на око 20.000 тона дневно, а укупна емисија CO₂ на око 24.000 тона дневно, а у Кувајту је процењена на око 2-3% глобалног годишњег антропогеног доприноса од употребе фосилних горива. Нивои честица у били су реда величине око 10% глобалног доприноса антропогеног сагоревања горива. Већина честица чађи се акумулирала на висинама између 1.000 и 3.000 метара, тако да се чађ није проширила на велика подручја, већ је падала са кишом и росом углавном преко Арапског полуострва, што је имало веома изражен утицај на климу у Кувајту и суседним земљама где су температуре су биле и до 10 °C ниже него иначе (Linden, O.; Jerneloov, A.; Egerup, J., 2004). У том периоду, долази до још 4 инцидента са изливањем нафте на европским обалама и појаве поплава и

¹¹ Раније поменути Бретонвудски економски систем је био на снази све док упорни дефицити платног биланса САД нису довели до тога да долари у страним рукама премашују залихе америчког злата, што је значило да САД не могу да испуне своју обавезу да откупа доларе за злато по званичној цени, тако да је 1971. Ричард Никсон је окончао конвертибилност долара у злато. (Нухен, 2019) У марту 1973. систем фиксног девизног курса је постао систем пливajuћег девизног курса. Курсеви валута више нису били главно средство владе за вођење монетарне политике. У оквиру система променљиве стопе, током 1970-их, долар је пао за трећину. Тако да од 1971. године свет функционише у оквиру „ФИАТ“ монетарног система, где се вредност валуте заснива на поверењу у владу и економију, а не на било којој физичкој роби. Количина златних резерви које тренутно држе САД није довољна да у потпуности подржи понуду новца, а враћање златном стандарду могло би ограничити способност Федералних резерви да користи монетарну политику за стабилизацију економије и ограничи способност САД да се укључе у међународне трговине, пошто би вредност долара била директно повезана са ценом злата. Поред тога, златни стандард би отежао влади да одговори на економске шокове јер не може штампати више новца или прилагођавати каматне стопе како би стимулисала привреду. Високи трошкови изградње залиха злата и текући трошкови, као што је обезбеђење и складиштење злата, такође представљају значајну забринутост. (Нухен, 2019)

пожара у Шпанији и Италији за које би се могло претпоставити да су повезани за еколошке експлоатационе активности у заливског региона. Светска јавност, у датом моменту није реаговала на језиве размере еколошких последица ових инцидента. У тренуцима ратних сукоба и опште безбедносне нестабилности, посвећеност ка очувању животне средине бледи у јавном дискурсу (погледајте [Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости](#)).

Ипак, без обзира на бројне друштвене тензије које прате овај период, идеолошка победа неолибералне елите даје замајач напорима ширења идеја о планетарном одрживом развоју. На 20. годишњицу конференције из Стокхолма, од [3. до 14. јуна 1992. године у одржава се „Самит о Земљи“ - Конференција УН нација о животној средини и развоју \(UNCED\), у Рио де Жанеиро, у Бразил](#) и окупила је политичке лидере, дипломате, научнике, представнике медија и невладиних организација (НВО) из 179 земаља са циљем интензивирања акција смањења утицаја људских друштвено-економских активности на животну средину. Примарни циљ „Самита о Земљи“ у Рију био је усвајање агенде и новог плана за међународно деловање по питањима животне средине, али овог пута и одрживог развоја који би помогао у вођењу међународне сарадње и развојне политике у 21. веку. На UNCED конференцији је истакнута међусобна зависност и повезаност друштвених, економских и еколошких фактора (Брунтландин извештај), а успех у једном сектору захтева деловање у другим секторима да би се током времена одржао баланс. Закључено да је концепт одрживог развоја достижан циљ за све људе света, а интегрисање и балансирање економских, друштвених и еколошких питања у испуњавању наших потреба од виталног значаја за одржавање људског живота на планети и да је такав *интегрисани приступ могућ уколико се усвоје нови начини производње и конзумације, живота и рада, и доношења одлука*. Овај концепт је био револуционаран за своје време, нова неолиберална идеологија демократских промена друштва, о којој је било речи у претходном одељку, и изазвао је живу дебату унутар и између националних влада и њихових грађана о томе како да се обезбеди одрживост развоја. Главни исход UNCED конференције били су:

- [Декларација из Рија о животној средини и развоју](#) (UN, 1992) која је садржала 27 принципа одрживог развоја (погледајте [Инфоблок_5](#))
- [Агенда 21](#) (UN, 1992a) програм акције националних, регионалних и локалних власти који позива на нове стратегије за улагање у будућност за постизање укупног одрживог развоја у 21. веку. Препоруке су се обухватале од нових метода образовања, до нових начина очувања природних ресурса и нових начина учешћа у одрживој економији,
- [УН оквирна конвенција о климатским променама](#) (UNFCCC, 1992) којом се препознају промене климе на Земљи, а њени негативни ефекти су заједничка брига човечанства. Изражена је забринутост због тога што су људске активности значајно повећале атмосферске концентрације гасова стаклене баште, што ће појачати ефекат стаклене баште и довести до додатног загревања Земљине површине и атмосфере и негативних утицаја на природне екосистеме и човечанство (ова конвенција је касније проширена је Протоколом из Кјота, усвојеним 1997. године)¹²

¹² Све државе које су чланице Конвенције део су тзв. Конференције страна – COP, која се састаје сваке године од 1995. на којима се разматра примена Конвенције и свих других правних инструмената.

- [Конвенција о биолошкој разноврсности](#) (UN-UNEP, 1992) која промовише очување биолошке разноврсности и одрживо коришћење његових компоненти, правичну поделу користи које произилазе из коришћења генетских ресурса,
- [Рио принципи о управљању шумама](#) (UN, 1992b) где је препознат значај шума за економски и друштвени развој, аутохтоне заједнице, биодиверзитет и одржавање еколошких процеса,
- Формирана је [Комисија за одрживи развој](#) која ће бити задужена за праћење спровођења Агенде 21.

Одмах по усвајању Декларације из Рија (UN, 1992) и Агенде 21 (UN, 1992a) која је дефинисала активности неопходне за имплементацију одрживог развоја, САД оснивају [Председнички савет за одрживи развој](#) (1993), оснива се [Глобални фонд за животну средину](#), одржава се прва УН конференција о смањењу ризика од катастрофа у Јокохама и усваја [Јокохама стратегија и план акција за безбеднији свет](#) (1994), и оснива усваја [Конвенција УН за борбу против дезертификације](#).

У Европи се одржава [прва Европска конференција о одрживим градовима и насељима у Аалборгу, Данска](#) на којој је усвојена [Аалборшка Повеља о европским градовима и насељима ка одрживости](#) (EU, 1994) у оквиру које се констатује да **80%** европске популације живи у градовима, издвајају основни елементи европског друштва уз истовремено признање одговорности за много проблема животне средине са којима се суочава цела људска цивилизација. Изражено је уверење да се одрживи глобални живот људи не може постићи без [одрживих локалних заједница](#), према томе градови и насеља су кључни у процесу промена стила живота, продукције и потрошње и просторних образаца. Овом повељом усвојени су [основни принципи одрживости европских градова](#): - социјална правда (програми здравствене заштите, запошљавања, социјалног становања), - одржива економија (инвестирање у конзервацију и раст природног капитала) и - одрживост животне средине (стратешке процене утицаја, ефективно коришћење земљишта, обрасци урбане мобилности, одговорност за климатске промене, превенција загађења). [Локалне урбане стратегије прилагођене специфичностима контекста](#) виде се као креативни локални трансформативни процес тражења баланса и стварања пута ка одрживости, у коме се проблеми решавају преговарањем, а предуслов томе је локална самоуправа која следи [принцип субсидијарности](#) који подразумева укључење заједнице у процес и где су грађани кључни актери. Истиче се да су кључни инструменти и алати урбаног управљања ка одрживости су између осталих, прикупљање и обрада података о природном окружењу и механизми подизања свести укључујући и јавну партиципацију (EU, 1994):

*„Ми знамо да наше напоре контроле и креирања политика, а посебно енвајроментални мониторинг, ревизију и процену утицаја ... **морамо базирати на различитим типовима индикатора, укључујући и индикаторе урбаног енвајроменталног квалитета, урбаних образаца, и што је најважније индикаторе одрживости урбаних система**“ (EU, 1994).*

После [УН конференције о популацији и развоју \(1994\)](#) и [УН Светског самита за друштвени развој \(1995\), одржаног у Копенхагену, Данска](#), на коме је успостављен консензус да се људи ставе у центар развоја, са циљем преваладавање сиромаштва, пуне запослености и подстицања друштвене интеграције, одржана је [1996. године Habitat II - „Самит градова и](#)

[насеља“ - друга Конференција УН о људским насељима, у Истанбулу, Турска](#), на којој су разматране главне теме које се тичу свих нација, као што је „адекватно становање за све“ и „урбанизација и одржива људска насеља у свету који се мења“. Истамбулска конференција изазвала је бурне дебате током двогодишњег процеса припреме, који је укључивао 20.000 учесника. Садржај „Хабитат агенде“ био је предмет „жестоког преговарања, параграф по параграф, реч по реч, посебно између Европске уније и Г-77¹³“ (Andrews, 2016). На конференцији је констатовано да више од половине света живи градовима, да више од милијарду људи у свету нема адекватан смештај, укључујући више од 100 милиона бескућника, са пројекцијом за 2025. годину када ће више од две трећине људи бити становници градова. На [Habitat II](#) конференцији је усвојена [Истамбулска декларација о људским насељима - Хабитат агенда](#) (UN, 1996) којим се поново, после две деценије од одржавања Habitat I конференције, потврђује право на адекватно склониште и ставља фокус на деловање и акције:

*„23. Иако се мора имати на уму значај националних и регионалних посебности и различитог историјског, културног и верског порекла, **дужност је свих држава да промовишу и штите сва људска права и основне слободе, укључујући право на развој.***

*24. Спровођење Хабитат Агенде, укључујући имплементацију кроз националне законе и развојне приоритете, програме и политике, суверено је право и **одговорност сваке државе у складу са свим људским правима и основним слободама, укључујући право на развој,** и узимајући у обзир значај и уз пуно поштовање различитих верских и етичких вредности, културног порекла и филозофских уверења појединаца и њихових заједница, доприносећи пуном уживању свих њихових људских права у циљу постизања циљева адекватног смештаја за све и одрживог развоја људских насеља.*

*29. **Одрживи развој је од суштинског значаја за развој људских насеља и у потпуности узима у обзир потребе за постизањем економског раста, друштвеног развоја и заштите животне средине.** Посебну пажњу треба посветити специфичној ситуацији и потребама земаља у развоју и, по потреби, земаља са економијама у транзицији. Њудска насеља ће се планирати, развијати и унапређивати на начин који у потпуности узима у обзир принципе одрживог развоја и све њихове компоненте, како је наведено у Агенди 21 и повезаним исходима Конференције Уједињених нација о животnoj средини и развоју. **Одрживи развој људских насеља осигурава економски развој, могућности запошљавања и друштвени напредак, у складу са животном средином.**“ (UN, 1996).*

¹³ [Група 77](#) (Г77) у оквиру УН је коалиција од 134 земље у развоју, осмишљена да промовише колективне економске интересе својих чланица и створи побољшане заједничке преговарачке капацитете. Организацију је основало 1964. године 77 чланица покрета несврстаних „Заједничком декларацијом седамдесет седам земаља“ на Конференцији УН о трговини и развоју, а од тада проширила на 134 земље чланице. Уганда ће председавати 2024. године, наследивши Кубу. Што се тиче питања животне средине, став Г77 је да развијене земље носе историјску одговорност за емисије гасова стаклене баште, указујући такође на диспаритет у емисијама по глави становника између земаља у развоју и развијених земаља. Као резултат тога, Г77 се често опире обавезама смањења емисија штетних гасова или директно противи иницијативама за заштиту животне средине, које група сматра секундарним у односу на економски развој и иницијативе за искорењивање сиромаштва па је због тога била подложна критикама. Заузврат, Г77 је критиковала богатије нације због њихове недовољне пажње искорењивању сиромаштва, укључујући и Конференцију Уједињених нација о животnoj средини и развоју 1992. у Рио Де Жанеиру.

ИнфоБлок 5. Принципи одрживог развоја, извод из Декларације из Рија о животnoj средини и развоју (УН, 1992)

„Конференција Уједињених нација о животnoj средини и развоју, која се састала у Рио де Жанеиру од 3. до 14. јуна 1992. године, потврђујући Декларацију Конференције УН о животnoj средини, усвојену у Стокхолму 16. јуна 1972. године, и настојећи да надогради то, са циљем успостављања новог и равноправног глобалног партнерства кроз стварање нових нивоа сарадње између држава, кључних сектора друштава и људи, радећи на међународним споразумима који поштују интересе свих и штите интегритет глобалне животне средине и развојни систем, препознајући интегралну и међузависну природу Земље, нашег дома, прогласивши:

1. **Људска бића су у центру бриге за одрживи развој.** Они имају право на здрав и продуктиван живот у складу са природом.
2. Државе имају **право да експлоатишу сопствене ресурсе** у складу са сопственом еколошком и развојном политиком, и **одговорност да не наносе штету животnoj средини других држава** или области ван граница националне јурисдикције
3. **Право на развој мора бити испуњено** како би се на правичан начин задовољиле развојне и еколошке потребе садашњих и будућих генерација.
4. **У циљу постизања одрживог развоја, заштита животне средине чини саставни део развојног процеса и не може се посматрати одвојено од њега.**
5. **Све државе и сви људи ће сарађивати у суштинском задатку искорењивања сиромаштва** као неопходног услова за одрживи развој, како би се смањиле разлике у животном стандарду и боље задовољиле потребе већине људи у свету.
6. Потребама земаља у развоју, посебно нанеразвијенијим даће се посебан приоритет. Међународне акције у области животне средине и развоја такође треба да се баве интересима и потребама свих земаља.
7. **Државе ће сарађивати у духу глобалног партнерства у циљу очувања, заштите и обнављања здравља и интегритета Земљиног екосистема.** С обзиром на различите доприносе глобалној деградацији животне средине, државе имају заједничке, али различите одговорности. Развијене земље признају одговорност коју носе у међународној потрази за одрживим развојем с обзиром на притиске које њихова друштва врше на глобално окружење и технологије и финансијске ресурсе којима располажу.
8. Да би се постигао одрживи развој и виши квалитет живота за све људе, **државе треба да смање и елиминису неодрживе обрасце производње и потрошње и промовишу одговарајућу демографску политику.**
9. **Државе треба да сарађују на јачању унутрашње изградње капацитета за одрживи развој унапређењем научног разумевања** кроз размену научних и технолошких знања.
10. **Питања животне средине се најбоље решавају уз учешће свих заинтересованих грађана, на релевантном нивоу.** На националном нивоу, сваки појединац ће имати **одговарајући широко доступни приступ информацијама које се тичу животне средине** које имају државни органи, укључујући информације о опасним материјама и активностима у њиховим заједницама, као и могућност да учествује у процесима доношења одлука.
11. **Државе ће донети делотворно законодавство о животnoj средини.** Стандарди заштите животне средине, циљеви управљања и приоритети треба да одражавају еколошки и развојни контекст на који се примењују.
12. **Државе треба да сарађују на промовисању подржавајућег и отвореног међународног економског система који би водио економском расту и одрживом развоју у свим земаљама,** како би се боље решили проблеми деградације животне средине.
13. **Државе ће развити националне законе у вези са одговорношћу и компензацијом за жртве загађења и друге штете по животну средину.**
14. **Државе треба да ефикасно сарађују како би обесхрабриле или спречиле премештање и трансфер у друге државе било каквих активности и супстанци које изазивају озбиљну деградацију животне средине** или су штетне по људско здравље.
15. **У циљу заштите животне средине, државе ће широко примењивати приступ предострожности** у складу са својим могућностима. Тамо где постоји претња од озбиљне или неповратне штете, недостатак пуне научне сигурности неће се користити као разлог за одлагање исплативих мера за спречавање деградације животне средине.
16. Националне власти треба да настоје да промовишу интернализацију трошкова животне средине и употребу економских инструмената, узимајући у обзир приступ да **загађивач, у принципу, треба да сноси трошкове загађења,** уз дужно поштовање јавног интереса и без нарушавања међународног трговине и инвестиција.
17. **Процена утицаја на животну средину, као национални инструмент,** спроводи се за предложене активности за које постоји вероватноћа да ће имати значајан негативан утицај на животну средину.
18. **Државе ће одмах обавестити друге државе о свим природним катастрофама или другим ванредним ситуацијама** за које постоји вероватноћа да ће изазвати изненадне штетне последице по животну средину тих држава. Међународна заједница ће уложити све напоре да помогне државама које су тако погођене.
19. **Државе ће обезбедити претходно и благовремено обавештење и релевантне информације потенцијално погођеним државама** о активностима које могу имати значајан штетан прекогранични утицај на животну средину и консултовати се са тим државама у раној фази иу доброј вери.
20. **Жене имају виталну улогу у управљању животном средином** и њихово учешће је неопходно за постизање одрживог развоја.
21. **Креативност, идеали и храброст младих света треба да буду мобилисани за стварање глобалног партнерства** у циљу постизања одрживог развоја и обезбеђивања боље будућности за све.
22. **Аутохтони народи и њихове заједнице и друге локалне заједнице имају виталну улогу у управљању и развоју животне средине** због свог знања и традиционалних пракси.
23. **Животна средина и природни ресурси људи под уњетавањем, доминацијом и окупацијом морају бити заштићени.**
24. **Ратовање је инхерентно деструктивно по одрживи развој.** Државе ће стога поштовати међународно право које обезбеђује заштиту животне средине у време оружаног сукоба и по потреби сарађивати у њеном даљем развоју.
25. **Мир, развој и заштита животне средине су међусобно зависни и недељиви.**
26. Државе ће све своје **еколошке спорове решавати мирним путем** и одговарајућим средствима у складу са Повељом УН.
27. **Државе и људи ће сарађивати у доброј вери и духу партнерства** у испуњавању принципа садржаних у овој Декларацији и даљем развоју међународног права у области одрживог развоја.“

У оквиру Хабитат агенде, у делу „Одрживи развој људских насеља у све урбанизованијем свету“ дат је свеобухватни преглед изазова развоја људских насеља, а препоруке заправо представљају поновно апострофирање ставова Декларације из Рија укључујући теме управљања животном средином, отпадом, здравственим ризицима (посебно загађењем ваздуха и воде), потребама угрожених лица, потребом за одговарајућом густином и мешовитим коришћењем земљишта, правним и фискалним оквирима, јавно-приватним партнерствима, побољшаном урбаном сигурношћу, због чега се поново наглашава потреба интегрисаних урбаних и регионалних политика и нових метода за планирање, пројектовање, развој, регенерацију и управљање градовима. Такође, још у то време истиче се чињеница да тренутна зависност већине урбаних центара од необновљивих извора енергије може довести до климатских промена, загађења ваздуха и последичних проблема животне средине и здравља људи, због чега је неопходно „промовисати употребу обновљивих и безбедних извора енергије“, „подстицати коришћење не моторизованих или ниско енергетских транспортних система“, као и предузети мере за спречавање катастрофа и смањење рањивости (UN, 1996).

У оквиру дела „Адекватан смештај за све“ (UN, 1996), већина препоручених акција и даље је релевантна до данас: гарантовање сигурности закупа, пружање циљане помоћи, подршка различитим компонентама стамбеног сектора, усвајање политика олакшавања доласка до стамбеног простор, узимање у обзир бескућника, избеглица и расељених лица, успостављање одговарајућег правног, финансијског и регулаторног оквира, подстицање пројеката самоградње и учешћа заједнице, развој информација о земљишту и адекватног система опорезивања земљишта, обезбеђивање приступа основној инфраструктури и услугама, израда развојних планова за обезбеђивање сервисираних парцела и јавних површина, повећање густине коришћења земљишта, развој јавног превоза (Andrews, 2016). Међутим, питања финансирања становања и услуга су само површно обрађена, док су питања побољшања и искорењивања сиротињских четврти изостала. Тек касније, 2000. године усвајањем Миленијумске декларације побољшани услови живота за становнике сиротињских четврти ће поново постати глобални развојни циљ. Регулисано управљање земљиштем у локално финансирање становања није било предмет детаљног разматрања већ апострофирано кроз општи позив на мобилизацију ресурса.

Из тог разлога додат је трећи, најиновативнији и суштински део Хабитат агенде - „Изградња капацитета и институционални развој“, који би се могао назвати „Управљање градом“ (UN, 1996). Овај део у води као новину, принципе стварања партнерства између управа и других урбаних актера, са акцентом на учешће становништва, наводећи:

*[препоручује се] „ефикасна **децентрализација** одговорности, управљања политикама, ауторитета за доношење одлука и обезбеђења довољних ресурса, укључујући [децентрализацију] органа за наплату прихода, на локалне власти, односно најближа и најрепрезентативнија тела њиховим бирачким јединицама ... Препознајући локалне власти као наше најближе **партнере** и као кључне у имплементацији Хабитат Агенде, морамо ... **промовисати децентрализацију кроз демократске локалне власти и радити на јачању њихових финансијских и институционалних капацитета** ... истовремено осигуравајући њихову*

транспарентност ... „подстицати институционализацију широког учешћа ... у процесима доношења одлука и управљања на локалном нивоу ... и [успостављање] редовних и широко заснованих консултативних механизма за укључивање цивилног друштва у доношење одлука“. (UN, 1996)

Дакле, овом декларацијом промовисано је локално акционо планирање као ангажовање у оквирима спровођења [Локалне Агенде 21](#). Наглашава се да недостатак адекватне организације управе и ефикасне сарадње ствара потешкоће у управљању градом, па се препоручује да градови треба да створе законодавни оквир и усвоје организационе структуре које обезбеђују координисано, ефикасно и праведно пружање услуга, мобилизацију ресурса и одрживи развој широм метрополитанских области, где се као предуслов подвлачи важност информационих система за умрежавање актера, правовремени приступ ресурсима, трансфер и размену искуства, стручности, знања и технологије. Истраживачи наглашавају да је овај део Хабитат агенде, заправо био промовисао неолибералне парадигме тржишне економије које се односе на либерализацију тржишта земљишта, као и „добро управљање“ (UN-ESCAP, 2000) и партиципативну демократију, у тренутку уласка нација у глобализовани свет који је стварао нове могућности, али и повећан ризик (Andrews, 2016). Ове промене су имале директан утицај на политике, стратегије и праксе управљања људским насељима широм света, стога је УН-Хабитат покренуо нову иницијативу стварајући [Светски урбани форум \(WUF\)](#) чије бијеналне сесије пружају могућност бројним урбаним актерима да и сагледају и комуницирају на ширем плану. Одмах потом усвојена је [Аархуска конвенција о приступу јавним информацијама, партиципацији грађана у одлучивању и приступу правосуђу у питањима животне средине](#) (UN, 1998), која се фокусира се на интеракцију између јавности и јавних власти у погледу приступа информацијама, учешћа јавности и приступа правди, у процесима доношења одлука о питањима која се тичу локалног, националног и преко граничног окружења.

На [другој Европској конференцији о одрживим градовима и насељима у Лисабону, Португал, 1996. године](#), Хабитат агенда за европске градове верификована је [Лисабонским планом акција](#) (ЕС, 1996), локална управа идентификована је као главни носилац процеса Локалне Агенде 21, што захтева: - посебне програме развоја вештина лидерства, - употребу нових управљачких инструмената у идентификацији проблема, узрока и ефеката (стратешка процена утицаја и Environmental Management and Audit Schemes -EMAS), - развој програма за подизање свести свих актера развоја о питањима одрживости, - стварање интер-управних алијанси, удружења и мрежа. Акцент на имплементацији Агенде 21 иницирала је активности у различитим регионима света, тако да су исте године одржани и [Самит Америка о одрживом развоју у Санта Круз де ла Сијера, Боливија](#), са циљем успостављања заједничке визије будућег одрживог развоја за континент Америка, као и [Министарски састанак Азијско-Пацифичке економске кооперације \(АПЕС\) о одрживом развоју](#), што говори у прилог снажног опредељења ка одрживом развоју. [„Европска перспектива просторног развоја: Ка уравнотеженом и одрживом развоју територије Европске уније“](#) (ЕС, 1999) је важан документ просторног развоја Европе који је усвојен на неформалном Савету министара Европе задужених за просторно планирање у Потсдаму, маја 1999. године кроз који Европска заједница покушава да формулише

оквир за имплементацију [Локалне Агенде 21](#). У овом документу, наводи се да националне политике просторног развоја држава чланица и секторске политике ЕУ захтевају јасне *просторно трансцендентне* развојне смернице, јер развојни пројекти у различитим државама чланицама најбоље се допуњују, ако су усмерени ка заједничким циљевима просторног развоја. Наглашава се да раст економске и социјалне интеграције држава чланица брише значај административних граница раздвајања, а интензивирају се односи међузависности између градова и региона држава чланица. Ово имплицира да ефекти регионалних, националних или пројеката Европске Заједнице у једној земљи могу имати значајан утицај на просторну структуру других држава чланица, те се због тога у спровођењу политика у раној фази мора посветити већа пажња просторним факторима развоја у чему, просторно планирање може помоћи да се избегне повећање таквих регионалних диспаритета. Кључне идеје овог документа односе се на *интегрални приступ*, за разлику од дотадашњег секторског приступа (нпр. животна средина, економски развој или транспорт), *територијални развој* који подразумева комплекснији поглед на развој, *стратешки приступ*, односно пажљиво одабране акције за постизање уравнотеженог и одрживог територијалног развоја, и *регионални приступ* решавању диспаритета.

У Њујорку 1997. године одржана је [специјална седница Генералне скупштине УН](#) и „[Самит о Земљи +5](#)“, као осврт на резултате постигнуте у протеклих 5 година од усвајања Декларације из Рија о животној средини и развоју (UN, 1992). [Констатовано да је направљен мали напредак у примени кључних компоненти Агенде 21 и кретању ка одрживом развоју](#), те се због тога иницира [УН Глобални договор / UN Global Compact](#), добровољна иницијатива повезивања светских лидера и извршних директора водеће светске индустрије, политичка платформа и практичан оквир за компаније које су посвећене одрживости и одговорној пословној пракси. Од свог званичног покретања 2000. године, ова иницијатива привукла је више од 12.000 пословних и непословних учесника у преко 145 земаља, ослањајући се на принципе јавне одговорности и транспарентности у унапређењу регулативе и стварања услова за иновације. Оваква врста партнерстава ће у будуће бити пожељан модел интензивирања акција ка одрживости.

[Протокол из Кјота, 11. децембра 1997. године](#) формулисан је и усвојен ради операционализације УН оквирне конвенције о климатским променама (UNFCCC, 1992). Циљ је да се пренесе одговорност и развијене земље обавезу да усвоје политике ограничења и смањења емисије гасова стаклене баште (GHG) у складу са договореним појединачним циљевима, и да периодично извештавају о оствареним резултатима. Позивајући се на принцип „заједничке, али диференциране одговорности и одговарајућих способности“, према првом протоколу индустријализоване земље, економије у транзицији (Кина и Индија итд.) и Европска унија, које су у том тренутку у највећој мери одговорне за високе нивое GHG емисија у атмосфери, требало је да преузму пропорционално различити терет у постизању глобалног просечног смањења GHG емисија од 5 % у поређењу са нивоима из 1990. године, током првог обавезног петогодишњег периода 2008–2012 имплементације. Иако је Кјото протокол На УН оквирној конференцији верификовало 38 председника земаља, према члану 23. тог протокола, дефинисано је да је неопходна његова ратификација на националним нивоима, а он би ступио на снагу, када га на националном нивоу ратификује барем онолико држава које збирно доприносе 55% од

укупних емисија CO₂ измерених у 1990. години. Међутим, због сложеног процеса ратификације, Протокол из Кјота ступио је на снагу тек 16. фебруара 2005. Кључни проблем ратификације овог, по многим историјски значајног мултилатералног споразума је чињеница што га САД нису ратификовале са аргументацијом да је неправедно оптеретио развијене земље, што би угушило њихову економију. Са друге стране, Кина и Индија, две најнасељеније земље на свету, рангиране као „земље у развоју“ нису биле обавезне да смање или чак ограниче раст према споразуму, јер су према рангу емисија CO₂ по глави становника заузимале 121., односно 162. место у односу на САД које су рангиране на 14. месту, иако су по укупној количини емисија биле, Кина на 2., а Индија на 4. месту (Stoddard & al., 2021). САД су потписале Кјото протокол што је изузетно утицало на главне елементе коначног споразума, као што су механизми флексибилности. Ипак, одбиле су да га ратификују у 2001. години. Канада је била активна у преговорима који су довели до Протокола из Кјота, са обавезом да смањи GHG емисије за 6% до 2012. године, тако да је он ратификован у канадском парламенту 2002. године. Међутим, када је увела Национални енергетски програм, дошло је расцепа унутар државе. Упркос потписивању споразума, емисије гасова стаклене баште су порасле у Канади за приближно 24,1% између 1990. и 2008. године, тако да се 2011. године Канада повукла из Кјото протокола. Према мишљењима неких истраживача овако постављен протокол је касније довео до тога да се услед високих трошкова смањења GHG емисија значајни удео индустријске производње пресели у земље које нису обухваћене протоколом, као што су Индија и Кина, што је само померило је GHG емисије на другу страну планете (Singer, 2000; Atkinson, Hamilton, Ruta, & Van Der Mensbrugge, 2011). [Због ових тензија јача отпор еколошким покретима, о чему сведочи убиство нигеријског еколошког активисте Кен Саро-Вива](#), док се лоше праксе нафтних и других еколошких инцидената на морима и даље настављају ([ИнфоБлок_4](#)). Климатске промене постају све више видљиве кроз бројне пожаре, екстремне временске прилике, циклоне и урагане, поплаве, који су били толико разорни да су изазвали не само еколошку, већ и финансијску кризу у Азији. У 1988. години забележена је највиша температура, од кад постоје мерења. За то време подручје Балкана и даље је под изолацијом читаве међународне заједнице услед ратних сукоба. У 1995. години долази до [потписивања Дејтонског споразума](#), али нажалост и акција тзв. Ослободилачке војске Косова на Косову и Метохији, што је и даље продубило кризу Западног Балкана, који је остао изван остао изван токова међународног дискурса о одрживом развоју.

[У периоду 90-их година у градовима Србије](#) се бележи вртоглави раст бесправне градње уз евидентно непоштовање важећих планова, интензивирање процеса субурбанизације и ширења градова, смањења квалитета и обима јавних простора и комуналне опремљености, еколошког угрожавања урбаних и природних вредности. Доношење Закона о приватизацији 1996. године, у нерегулисаним тржишним условима доводи до инвестиционих шпекулација и нејасних трансформација у урбаном ткиву мимо система урбанистичког планирања. Транзиција економских основа друштва, пропадање привредних субјеката и вртоглави раст незапослености и сиромаштва, реструктурирање радних зона и опште одсуство развоја друштвене инфраструктуре у руралним подручјима, убрзавају процесе миграције становништва у урбане центре, де популацију руралних подручја и неравномерни просторни развој територије (Bajić Brković, 2009). Економска

транзиција, а нарочито укидање монополске позиције државних грађевинских предузећа и омогућавање приватног предузетништва, почетком 90-их година у Србији донели су велики број нових интереса и нових актера у области планирања и уређења простора (Petovar, 2010)., где су „од самог почетка, била евидентна два процеса: (1) енормна криминализација државне управе и различитих служби (на националном и локалном нивоу) задужених за издавање урбанистичких и грађевинских дозвола и осталих сагласности потребних за изградњу, доградњу, реконструкцију или надзиђивање, као и других сектора власти (нарочито судске), које су биле спрегнуте са заинтересованим актерима, и (2) повезивање политичких и управљачких елита с новом приватном предузетничком класом, која се може означити као парадржавна, јер је од самог почетка обезбедила заштиту државне/управљачке структуре, нарочито у односу на могуће законске санкције“ (Petovar, 2010). Улога урбанистичког планирања је маргинализована, и постала бирократски сервис сумњивих инвестиционих иницијатива. Усвојена је нова парадигма – „инвеститорски урбанизам“, односно прилагођавање и потчињавање градског простора интересима инвеститора, који су основни критеријум у дефинисању планских решења, без обзира на последице по околни простор и квалитет становања и живота у зони изградње (Petovar, 2010).

Систем планирања у то време почиње да се критички и суштински преиспитује јер социјалистички модел више не одговара стварним развојним процесима града. Ово је доба дубоке кризе архитектонске и урбанистичке професије, опште маргинализације и пада вредности цене рада, која је довела до општег пада квалитета грађене средине широм Србије (РС-МГСИ, 2023а). Нажалост, 20. век на Балкану завршио се НАТО агресијом на Савезну Републику Југославију, без одобрења Савета безбедности УН за војну интервенцију. Овом демонстрацијом моћи западног блока без преседана, заправо је урушен поредак међународног права и деградирана улога УН у међународним односима, што је заправо логична последица распада источног блока и промена у хладно-ратовској равнотежи моћи светских сила, и доминације НАТО алијансе и неолибералне идеологије коју она заступа, о чему је било речи у претходном поглављу. НАТО бомбардовање оставља значајне последице на и овако деградирану урбану структуру градова Србије, посебно у домену путне и друге инфраструктуре. Ипак, крајем 2000. године, у окрњеној Југославији, коју тада чине Србија и Црна Гора, свргнут је дугогодишњи социјалистички режим, отпочеле су демократске промене и вишедеценијски период пост-социјалистичке транзиције друштва (Basković, 2020).

[2000-2010]: Улазак у нови миленијум и доба одлучне акције ка одрживости

Планета земља улази у **нови миленијум са 6 милијарди становника**, за 1 милијарду више у односу на 1985. годину, који се у првој деценији новог миленијума суочавају са још већим интензитетом различитих ексцесних ситуација од еколошких инцидената, преко екстремних временских прилика, терористичких напада, избијања нових ратних сукоба, миграција итд., што на међународном плану подиже ниво тензија и слабљење опредељености ка одрживом развоју ([ИнфоБлок_ 6](#)). Док се на једној страни понова појачава талас насиља између Палестинаца и Израелаца, бесне пожари у Италији и Грчкој, и поплаве у Мађарској и Швајцарској, [у Њујорку је 6-8. септембра 2000. године одржан УН Миленијумски самит](#) (UN, 2000), највећи скуп шефова држава и влада свих времена, на коме је прослављен почетак трећег миленијума и представљена нова стратегија развоја у контексту променљиве реалности и потреба света 21. века. Двогодишња информативна кампања која је претходила је Миленијумском самиту имала је за циљ да консолидује посвећеност међународне заједнице и ојача партнерство влада и цивилног друштва како би се изградио свет у коме нико није изостављен, чиме се истицао принцип „морамо ставити људе у центар свега што радимо“ (UN, 2000) . Реагујући у складу са налазима „Самита о Земљи +5“ (1997) о незадовољавајућем напретку ка одрживом развоју, Миленијумски самит је окончан усвајањем [Миленијумске декларације](#) (UN, 2000) од стране 189 држава чланица, у којој је постављено 8 Миленијумских развојних циљева: 1) Искоренити екстремно сиромаштво и глад, 2) Остварити универзално основно образовање, 3) Промовисати родну равноправност и оснажити жене, 4) Смањите смртност деце, 5) Побољшати здравље мајки, 6) Борба против HIV/AIDS-а, маларије и других болести, 7) Обезбедити еколошку одрживост и 8) Развити глобално партнерство за развој. Овога пута дефинисана је и [Мапа пута ка имплементацији Миленијумске декларације УН](#) у оквиру које је за сваки циљ дефинисано више „мета“, укупно 21 жељени исход у одређеном временском хоризонту (углавном до 2015. године), са серијом мерљивих индикатора, односно показатеља испуњености мете. Ово је први оперативно прецизиран документ међународних политика, а овај модел касније ће бити широко прихваћен у дефинисању развојних политика свих нивоа.

Оцена спровођења Истамбулске Habitat II Агенде (1996) била је тема 2001. године [„Истанбул+5. Специјалне седнице Генералне скупштине УН о напретку Habitat II](#), која је одржана у Њујорку, на којој се констатује да иако су уложени напори да се испуне обавезе [„широко распрострањено сиромаштво остаје кључна препрека“](#) одрживом развоју људских насеља, а потребно је и значајно побољшање услова животне средине у многим земљама (UN, 2001). Посвећеност држава чланица принципима адекватног склоништа за све и одрживог развоја људских насеља обновљена је усвајањем [УН декларације о градовима и другим људским насељима у новом миленијуму](#) (UN, 2001), у којој се наводи:

*„Желимо да нагласимо да је ово посебан тренутак у развоју људских насеља, када ће **половина од 6 милијарди људи на свету живети у градовима**, а свет се суочава са **невиђеним порастом урбаног становништва**, углавном у земљама у развоју. Одлуке које сада доносимо имаће далекосежне последице. Са великом забринутошћу примећујемо да **једна четвртина светске урбане популације живи испод границе сиромаштва**. У многим градовима, који су*

суочени са брзим растом, еколошким проблемима и спорим темпом економског развоја, није било могуће одговорити на изазове стварања довољне запослености, обезбеђивања адекватног становања и задовољавања основних потреба грађана; Поново наглашавамо да су **рурална и урбана подручја економски, социјално и еколошки зависна и да су градови мотори раста** који доприносе развоју и руралних и урбаних људских насеља. Половина светских становника живи у руралним насељима, а у Африци и Азији становништво у руралним подручјима представља већину. **Интегрално просторно планирање и уравнотежена пажња према руралним и урбаним условима живота су од пресудног значаја за све нације**". (UN, 2001)

Овом декларацијом се поцртава значај градова и урбаних насеља у глобалном развоју, који се виде као међусобно зависни и повезани, али и као погон свеукупног развоја. Наглашена је важност, за све нације, интегрисаног физичког планирања и избалансирана пажња ка руралним и урбаним условима живота (UN, 2001). Додатно, поздравља се раст свести о потреби *интегралног и колаборативног приступа у урбаном планирању*, кроз приватно-јавна и међу-управна партнерства и децентрализацију управљања градовима. Као главне препреке виде се диспаритет између преузетих обавеза и политичке воље, слаби управљачки капацитети на локалном нивоу, недостатак активности у информисању и подизању свести јавности, као и неједнака доступност информација и ИКТ технологија. Међу бројним препорукама о даљим акцијама наведено је: - планирање људских насеља узимајући у обзир конструктивну улогу породица у дизајну, развоју и управљању насељима, - оснаживање слабих и рањивих група, - подизање капацитета управа и невладиних организација, - интензивирање напора за обезбеђењем транспарентне, одговорне, праведне, ефективне и ефикасне управе градова – **концепт „добре управе“** (енгл. good governance) (UN, 2001).

Светски самит о одрживом развоју, одржан је 2002. године у Јоханесбургу, тачно две деценије после „Самита о Земљи“ – прве Конференције УН нација о животnoj средини и развоју из Рија (UNCED, 1992) како би се размотрио напредак и направио нови глобални споразум о одрживом развоју. На самом отварању наглашен је растући јаз између севера и југа и истакнута су два кључна проблема сиромаштво и еколошка деградација, тако да је тема конференције формулисана као „Људи, планета и просперитет“ (IISD, 2002). Овај самит био је највећи скуп светских лидера икада, са преко 21.000 учесника из 191 владине, међувладине и невладине организације, приватног сектора, академске и научне заједнице, и окончао се усвајањем три документа: 1) Извештај од Светском самиту о одрживом развоју (UN, 2002), 2) План имплементације (UN, 2002a) и 3) Резолуција генералне скупштине УН на основу Извештаја о светском самиту (UN, 2003). За разлику од Самита у Риу где су дефинисани принципи одрживог развоја и Миленијумског самита на коме је дефинисано 8 циљева одрживог развоја, кључна тема овог скупа била **имплементација**, иако је постојала намера да се листа циљева допуни. Много пре него што је Самит званично отворен, преговори са заинтересованим странама су почели на састанцима припремних УН комитета који су одржани у периоду од дванаест месеци. Међутим, на самиту су преговори дошли до врхунца тензија око постављања циљева везаних за енергетске субвенције, трговину и људска права, губитак биодиверзитета и Кјото протокол.

Спор око принципа „диференциране одговорности“ и „предострожности“ Кјото протокола из Рија и њихово одбацивање од стране неких земаља обележило је неспремност глобалне заједнице да прихвати амбициозну агенду одрживог развоја и трансформише постојеће друштвене организационе обрасце. Преговори су показали колико су присутни озбиљно схватили обавезе одрживог развоја и да не постоји увек јасан пут ка напретку. Ипак, успеси преговора око Кјото протокола и одбацивање превласти Светске трговинске организације су на крају помогли да се Самит помери са „ивице понора“, како је неколико лидера невладиних организација окарактерисало (Tilbury, 2003). Иако релативно скроман у достигнућима, и са потешкоћама у постизању консензуса у кључним областима као што су енергија, трговина, финансије и глобализација, Светски самит о одрживом развоју је ипак *успео да врати одрживи развој на политички дневни ред*. Након вишедневног разматрања, самит је резултирао одлукама које се односе на здравство, биолошку разноврсност, воду, пољопривреду, енергију, и друге области од значаја.

Здравље је издвојено као једна од пет приоритетних области, уз воду, енергију, пољопривреду и биодиверзитет, и посвећено му је посебно поглавље у Плану имплементације, у којем је истакнут низ питања здравља животне средине, као и питања која се односе на здравствене услуге, заразне и незаразне болести (Schirnding, 2005). Наглашено је да је *побољшање здравља кључно за смањење сиромаштва и одрживи развој*, и посебно су издвојени задаци као што су: обезбеђивање да здравствени системи одговоре на јавне потребе, проширење међусекторског укључивања, побољшање приступа приступачним здравственим услугама, и побољшање капацитета за праћење, евалуацију и процену ризика (IISD, 2002). У оквиру дискусија наглашена је потреба за међусекторском сарадњом, променом међународне трговинске праксе која спречава приступ лековима по приступачним ценама, улагање у истраживање нових лекова и вакцина и здравље деце кроз вакцинацију, превенцију и програме образовања (IISD, 2002). Поново су потврђене обавезе преузете у борби против HIV/AIDS-а и акценат је стављен на право држава да се позивају на тумачења мултилатералног [Споразума о трговинским аспектима права интелектуалне својине](#) како би се промовисао универзални приступ лековима. Формиран је низ партнерстава, укључујући [Алијансу здравог окружења за децу \(HECA\)](#) коју је покренула [Светска здравствена организација \(WHO\)](#), као важну платформу за повезивање актера у имплементацији коју ће пратити Комисија за одрживи развој (Schirnding, 2005).

Биодиверзитет и управљање екосистемом су такође препознати као приоритет, реafirмацијом Конвенције о биолошкој разноврсности (UN-UNEP, 1992) кроз мерене циљеве, секторску интеграцију, учешће локалних и староседелачких народа, координација еколошких споразума и узајамно подржавајуће глобалне трговинске и еколошке политике. Такође је истакнута неопходност добре координације међу мултилатералним споразумима, развој политика и развојних модела који укључују управљање екосистемом и смањење сиромаштва, дефинисање временски ограничених циљеви за заустављање губитка биодиверзитета и начина подела користи, ако и повећано прикупљање и размена података на свим нивоима.

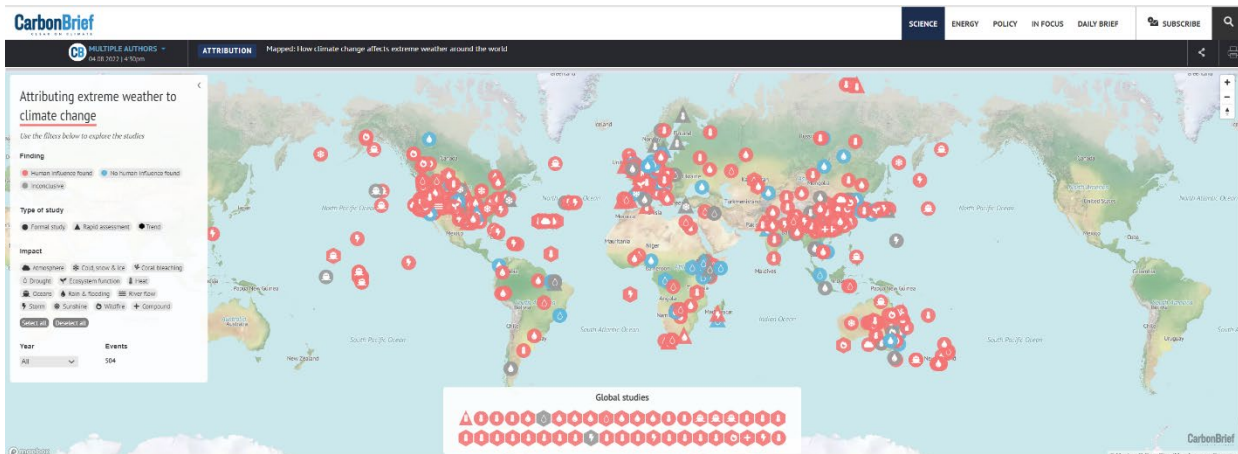
ИнфоБлок 6. Информациони сервиси о ванредним ситуацијама и катастрофама

Мађарско национално удружење за радио сигнализацију у невољи и инфо-комуникације (RSOE) управља [Службом за информације о ванредним ситуацијама и катастрофама \(EDIS\)](https://rsoe-edis.org/eventMap) са циљем праћења, документовања и анализе свих врста ванредних ситуација или катастрофа широм света. Ова веб платформа објављује интегрисане податке више организација, држава и релевантних медија како би се добиле поуздане и брзе информације. Платформа је доступна за коришћење на различитим корисничким интерфејсима, а има и сервис обавештавања корисника о одабраним догађајима. Подаци се могу пратити кроз географску визуелизацију, али и у текстуалној форми са релевантним подацима са терена.

Слика 8. Информациони веб портал о ванредним ситуацијама и катастрофама (EDIS). Извор: <https://rsoe-edis.org/eventMap>

Истраживачки правац познат као „приписивање екстремних догађаја“, добио је замах, не само у свету науке, већ и у медијима и јавном дискурсу. Ове студије имају за циљ да повежу наизглед апстрактан концепт климатских промена са личним и опипљивим искуствима екстремних временских прилика. Научници су до сада објавили више од 400 рецензираних студија које се баве временским екстремима широм света, од шумских пожара у САД и топлотних таласа у Индији и Пакистану до тајфуна у Азији и рекордних падавина у Великој Британији. Резултат је све више доказа да људска активност повећава ризик од неких врста екстремних временских прилика, посебно оних повезаних са топлотом (Carbon Brief, 2022). У циљу праћења Carbon Brief је мапирао сваку познату студију атрибуције екстремних временских прилика промењеним клима тским условима.

Слика 9. Повезивање екстремног времена са климатским променама, Извор: <https://www.carbonbrief.org/mapped-how-climate-change-affects-extreme-weather-around-the-world/>

Анализа прикупљених података показала је „да је **71%** од 504 екстремна временска догађаја и трендова укључених у мапу високо вероватно повезано са климатским променама изазваним људским фактором, а **9%** догађаја или трендова су мање вероватно повезани са климатским променама, што значи да је **80%** свих догађаја екстремним временским прилика изазвано неким људским утицајем. Преосталих 20% догађаја и трендова нису могли да се повежу са климатским променама. Од 152 екстремна топлотна догађаја, према проценама научника **93%** је са веома високом вераоватноћом доведено у везу са климатским променама. За 126 проучаваних падавина или поплава, утврђено је са високом вераоватноћом да је **56%** поседица климатских промена изазваних људским активностима, а за 81 проучавани догађај суше, овај проценат је **68%**.“ (Carbon Brief, 2022). Од 2017. овај информациони веб сервис се редовано ажурира.

План имплементације у вези са биодиверзитетом позива на успостављање међународног режима како би се обезбедила правична и правична подела користи које произилазе из коришћења генетских ресурса. Истакнута је и улога [пољопривреде](#) у спречавању сиромаштва кроз мале пољопривредне производње, тако да је наглашена неопходност трговинских политика која подржава микро предузећа, производњу пољопривредних производа са додатом вредношћу ограничења патентне заштите, заштита традиционалног ратарства, развој инфраструктуре и кредитно финансирање у руралним подручјима, стабилизација поседа земљишта и трансфер технологија. План имплементације предвиђа свеобухватне преговоре о Споразуму Светске трговинске организације о пољопривреди који би укључивали питања приступа тржишту и смањења извозних субвенција (UN, 2002a).

[У области вода, наглашена је веза између санитарних услова и смањења сиромаштва и неопходност обезбеђења приступ чистој води](#) и одговарајућих цена заснованих на финансијским ресурсима крајњих корисника потреба за регионалним и мулти секторским приступом интегрисаном управљању водним ресурсима. План имплементације препоручује подстицање партнерстава између јавног и приватног сектора на основу националних регулаторних оквира, ако и програми изградње капацитета и подизања свести. [Када је у питању енергетика, истакнута је потреба за диверсификацијом снабдевања енергијом](#), као и потреба за додавањем обновљивих извора енергије глобалном снабдевању енергијом. Истакнуте су предности малих енергетских инвестиција, и енергетске политике које укључују изградњу капацитета, енергетску ефикасност и механизме за побољшање тржишта. Подржано је дефинисање обавезујућих циљева о обновљивим изворима енергије и енергетској ефикасности. Говорило се, такође о улози малих хидроелектрана и ступањем на снагу Кјото протокола. Текст је укључивао одредбе о Протоколу из Кјота о смањењу гасова стаклене баште за оне државе које су га ратификовале, а они који то још нису учинили позвани су да га ратификују без одлагања. Одредбе Плана имплементације такође укључују стварање глобалног фонда солидарности за искорењивање сиромаштва и покретање десетогодишњих програма подршке регионалним и националним иницијативама које имају за циљ убрзање транзиције на одрживе обрасце производње и потрошње (UN, 2002a).

Исте године одржана је и [Међународна конференција о финансирању развоја \(2002\) у Монтереју, Мексико](#), на којој је учествовало преко 50 шефова држава и 200 министара финансија, спољних послова, развоја и трговине, представници Међународног монетарног фонда (ММФ), Светске банке и Светске трговинске организације, истакнути лидери бизниса и цивилног друштва и други актери. На конференцији су преузете нове обавезе за развојну помоћ из САД и Европске уније и других земаља. Земље су такође постигле споразуме о другим питањима, укључујући смањење дуга, борбу против корупције и усклађеност политика. Документ конференције обухвата шест области финансирања развоја: - мобилисање домаћих финансијских средстава за развој, мобилисање међународних ресурса за развој, директне стране инвестиције и други приватни извори, - међународна трговина као покретач развоја, - повећање међународне финансијске и техничке сарадње за развој, - спољни дуг и решавање системских питања кроз побољшање кохерентности и конзистентности међународног монетарног, финансијског и трговинског система као подршка развоју. Неки критичари сугеришу да су САД игнорисале

Монтерејски консензус, јер је износ америчке званичне развојне помоћи од 0,18% БДП у 2008. години и даље далеко испод циља од 0,7% који је усвојен на конференцији, такође и много је нижа од других развијених земаља, посебно оних у северној Европи. „Монтерејски консензус“ који је усвојен на овој Конференцији створио је фундаменталне услове за холистички и интегрални приступ вишедимензионалној природи глобалног развојног изазова покретање процеса финансирања за развој који се наставља до данас.

[Светски самит УН о информационом друштву \(WSIS\) у Женеви \(2003\) и у Тунису \(2005\)](#), окупио је 175 земаља са циљем изградње „инклузивног и развојно оријентисаног информационог друштва усмереног на људе“, на којем је по покровитељством Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу (UNESCO) креиран концепт [друштва заснованог на знању](#), стављајући нагласак на инклузивност, разноликост и оснаживање појединаца и заједница трансформацијом информација у применљиво знање. У оквиру декларације [„Изградња информационог друштва: глобални изазов у новом миленијуму“](#) (UNESCO, 2003) наводи се да је кључни изазов искористити потенцијал информационе и комуникационе технологије (ИКТ) за промовисање развојних циљева Миленијумске декларације, препознаје се да су образовање, знање, информације и комуникација у сржи људског напретка, настојања и благостања, да ИКТ имају огроман утицај на практично све аспекте живота, а њихов брзи напредак технологија отвара потпуно нове могућности за достизање виших нивоа развоја: „Капацитет ових технологија да смање многе традиционалне препреке, посебно оне у времену и удаљености, по први пут у историји омогућава коришћење потенцијала ових технологија за добробит милиона људи у свим деловима света“ (UNESCO, 2003). ИКТ се посматрају као алат, а не као циљ сам по себи, који може бити моћан инструмент за повећање ефикасности и побољшања квалитета живота, пружајући подршку дијалогу међу људима и нацијама. У оквиру [Плана акције](#) (UNESCO, 2003а) дефинисани су конкретни правци акција за развој ИКТ и смањење дигиталне поделе између развијеног и неразвијеног дела света. Од тада је одржан велики број догађаја везаних за [WSIS](#), укључујући годишње форуме, као и процес ревизије [WSIS +10](#) и предстојећи [WSIS +20](#). У исто време, UNESCO води фасилитацију пет акционих линија као део свог рада на премошћивању дигиталних подела и побољшању приступачности за све, што ће касније довести до Глобалног дигиталног договора ([Global Digital Compact -GDC, 2023](#)) за ефикасне одговоре на изазове и могућности дигитализације и побољшање доступност за све кроз приступ са више заинтересованих страна¹⁴.

У 2005. години одржан је [Светски самит „Миленијумски развојни циљеви: пет година касније“](#), [Њујорк](#) посвећен евалуацији резултата у достизању „мета“ миленијумских развојних циљева. Захваљујући оквирима успостављеним на Светском самиту о информационом друштву (2003., 2005.) успостављена је глобална веб платформа за праћење напретка достизања миленијумских циљева - DevInfo (UNDG, 2004)¹⁵. На основу увида у прецизни преглед показатеља (оно што ће се касније формулисати као

¹⁴ [Погледајте филмове Дом/ Home \(2009\) и Човек / Human \(2015\)](#), аутора Иана Артус-Бертран је француски еколог, активиста, новинар и фотограф који је режирао филмове о утицају људи на планету, аутора књиге Земља одозго (1999). Због своје ове посвећености Иан Артус-Бертран је именован за амбасадора добре воље Програма Уједињених нација за животну средину на Дан планете Земље (22. априла 2009.).

¹⁵ Развој ове платформе подразумевало је прикупљање у обраду статистичких података свих земаља света и њихово публиковање у алфа-нумеричком и графичком облику јавно доступно на интернету. Због тога је покренут развој сарадње и партнерстава са националним статистичким институцијама, међу којима је и Републички завод за статистику Републике Србије, који води [DevInfo за територију Републике Србије](#) али и публикује интегрисане податке из читавог света. Стварање глобалних мониторинг платформи имало је велики утицај на реформу статистике у читавом свету, па и нашој земљи.

информисано доношење одлука, или доношење одлука засновано на доказима) владе су се снажније обавезале на постизање развојних циљева Миленијумској декларације до 2015. године, обећавајући додатних 50 милијарди долара годишње за борбу против сиромаштва, и изражавајући одлучност да пронађу иновативне изворе финансирања развоја, као и додатне мере за осигурање дугорочне одрживости. У [ИСХОДНОМ ДОКУМЕНТУ Светског самита 2005.](#), обзиром на све текуће тензије и конфликтне ситуације широм света (ИнфоБлок_ 6, Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости), посебно је апострофирана „одговорност за заштиту становништва од геноцида, ратних злочина, етничког чишћења и злочина против човечности“, и залагање за свеобухватну конвенцију против тероризма и подршку за рано ступање на снагу Конвенције о нуклеарном тероризму, као и 12 других конвенција против тероризма.

Европска заједница је веома проактивна у развоју политика одрживог развоја (ЕС, 1996). На самиту ЕУ у Лисабону у марту 2000. године, Европска унија је започела Лисабонски процес дефинисања [Лисабонске стратегију развоја ЕУ](#) која треба да до 2010. године Европу учини најконкурентнијом економијом заснованом на знању. Самит је позвао на нови метод „отворене координације“ за [промовисање одрживог економског раста](#) са више бољих радних места и већом друштвеном кохезијом европског региона. Превазилазећи традиционалне форме формулисања политике Европске уније, овај приступ подразумева [континуирано мерење напретка и редефинисање циљева](#). Од тада се Савет Европске уније састаје сваког пролећа како би пратио напредак и одредио нове циљеве за Лисабонску стратегију. На Европском савету у Стокхолму у марту 2001. [политика одрживог развоја додата је економској и социјалној политици](#) као трећа област за координацију кроз Лисабонски процес (ЕС, 2005; ЕС, 2009; ЕР, 2010). Одмах потом Европски парламент усваја [Повеља о основним правима](#) (ЕР, 2000) која обједињује најважније личне слободе и права која уживају грађани ЕУ у један правно обавезујући документ. [Стратегија ЕУ за одрживи развој \(EU-SDS\)](#) (ЕС, 2001) из 2001. године, која је касније обновљена у јуну 2006. године, пружа оквир политике за читаву ЕУ за постизање одрживог развоја. Она почива на четири стуба: 1) економском, 2) социјалном, 3) еколошком и 4) глобалном управљању, који морају да ојачају један другог. Документом се позива на координисано преиспитивање економских, социјалних и еколошких последица свих политика и да се ови налази узму у обзир када се те политике дефинишу и усвајају. Поцртава се да [ЕУ треба да преузме своје међународне одговорности у погледу одрживог развоја](#), чији различити аспекти – укључујући демократију, мир, безбедност и слободу – треба да буду промовисани ван граница ЕУ. У документу су препознати као кључни изазови одрживог развоја препознати климатске промене, транспорт начини производње и потрошње, управљање природним ресурсима, јавно здравље, социјална сегрегација и сиромаштво и борба против глобалног сиромаштва. Као новитет уведене су интер секторске мере у областима друштва заснованог на знању, економије и финансија и комуникација.

У току 2007. године усваја се [„Лајпцишка повеља о одрживим европским градовима“](#), (ЕР, 2007; ЕУ, 2007а) документ неформалног министарског састанка држава чланица Европске уније, који је састављен уз широко и транспарентно учешће заинтересованих страна, а ослањајући се на извештај Европске комисије о процени територијалне и урбане димензије у националним стратешким референтним оквирима и оперативним

програмима (ЕС, 2007). Министри држава чланица одговорни за урбани развој сагласили су се око заједничких принципа и стратегија за политике урбаног развоја у Европи и обавезали на покретање политичке дебату у својим државама о томе како да принципи и приступи Лајпцишке повеље интегришу у националне, регионалне и локалне развојне политике у циљу успостављања уравнотежене територијалне организације засноване на европској полицентричној урбаној структури. Повељом се поцртава значај интегралног урбаног развоја, са препоруком израде интегралних програма урбаног развоја. Овај планерски инструмент оријентисан ка имплементацији требало би да: - опише снаге и слабости градова и суседстава на основу анализе тренутног стања, - дефинише конзистентне развојне циљеве за урбане области и развије визију града, - координира различита суседства, секторске и техничке планове и политике и побрине се да планиране инвестиције помажу у промоцији добро балансираног развоја урбаних области, - координира и просторно фокусира коришћење фондова јавног и приватног сектора, - буду координисане на локалном и градско-регионалном нивоу и да укључе грађане и друге партнере који могу значајно да допринесу обликовању будућег економског, културног и енвајроменталног квалитета сваке области (EU, 2007). Овај документ имаће огроман утицај на промене у систему планирања европских градова, па и нашем контексту.

[Европска унија на основу Лајпцишке повеље усваја документ „Територијална агенда Европске уније: Ка конкурентнијој и одрживијој Европи различитих региона“](#) (EU, 2007а) којим је дефинисан правц регионално-економског развоја као основе новог циклуса кохезионе политике Европске уније (Mohl, 2016). Препознато је да државе чланице ЕУ имају различите економије, али да њихов укупни БДП што чини око 1/3 светског БДП, што заједно са територијом од више од 4 милиона км² и популацијом од 490 милиона становника представља огроман ресурс. Територијална агенда заправо је представљала акциони политички оквир за сарадњу и веће повезивање земаља чланица у будућем полицентричном територијалном развоју ЕУ, са циљу бољег коришћења расположивих ресурса европских региона. Поцртано је да је територијална интеграција места у којима људи живе важан аспект доприноса културној, социјалној, еколошкој и економској одрживости Европе. Овим документом створен је оквир за развој финансијских механизма територијалног развоја, односно различитих европских фондова (EU, 2007а), што се показало као ефикасан и ефективан управљачки инструмент територијалног развоја (ЕС, 2016а; Mohl, 2016). Имплементација Локалне агенде 21 одрживог развоја на територији Европе, је заправо са националног „спуштена“ на регионални ниво управљања, што је представљало новину у систему управљања развојем. Бројним смелим иновацијама Европска Унија преузима глобално лидерство у трансформацији ка одрживом развију. Непосредно пре усвајања територијалне агенде успостављена је [Европска посматрачка мрежа за територијални развој и кохезију \(ESPON\)](#), која је у то време имала задатак да систематски и организовано, прикупља, обрађује и јавно публикује податке о територијалним ресурсима и показатељима степена развијености Европске уније (ESPON, 2006). Рад ове мреже у сарадњи веома је допринела каснијем развоју информационе подршке доношењу одлука у одрживом развоју, не само на територији Европе већ и на нивоу УН.

У то време постоји још једна област у којој Европа предњачи у односу на свет. Разрађујући политике одрживог развоја људских насеља у Европи, констатоване су мањкавости у погледу степена инклузивности у друштву, тако да се Савет Европе кроз низ резолуција посвећује питањима положаја особа са инвалидитетом: [Ка пуноправном држављанству особа са инвалидитетом кроз инклузивне нове технологије](#) (2001), [Резолуција о заштити одраслих и деце са сметњама у развоју од злостављања](#) (2005), [Препорука Комитета министара државама чланицама о Акционом плану Савета Европе за промовисање права и пуног учешћа особа са инвалидитетом у друштву: побољшање квалитета живота особа са инвалидитетом у Европи 2006-2015](#) (2006), [Резолуцију „Постизање пуног учешћа кроз Универзални дизајн“](#) (ЕС, 2007а), који су били основ за усвајање [УН Конвенције о правима особа са инвалидитетом](#) (која је усвојена у 2006. и ступила на снагу 2008. године). Тема социјалне инклузије на овај начин продрла је у све нивое планирања и пројектовања градова у Европи и свету (Ginnerup, 2009). У 2008. години Европа усваја „[Зелени документ о територијалној кохезији](#)“ који је отворити дискусију о политици територијалне кохезије у циљу побољшања конкурентности и одрживог развоја. Зелени документ је заснован на дискусијама о кохезионој политици које су се водиле између држава чланица скоро две деценије а које су већ довеле до стварања програма сарадње у оквиру Заједнице ([INTERREG](#)) и Европске мреже опсерваторија за просторно планирање ([ESPON](#)). Зелена књига такође подржава Територијалну агенду и њен Акциони план усвојен 2007. године. Кохезиона политика дефинисана овим документом треба да омогући одређеним регионима да максимално искористе свој потенцијал, кроз јачу сарадњу између преко граничних региона у новим државама чланицама и са спољним границама ЕУ, што је и Србији касније омогућило да се активно укључи у ове развојне процесе.

Крај прве декаде 20. века обележила су још два значајна међународна скупа. Светски лидери постигли су нови политички договор за решавање климатских промена на [УН конференцији о клими 2009. у Копенхагену, Данска](#), који је предвиђао експлицитна обећања о емисијама свих великих економија – укључујући, по први пут, Кину и друге велике земље у развоју – али није зацртао јасан пут ка споразуму са обавезујућим обавезама. Конференција у Копенхагену заправо је кулминација претходни започетих интензивних преговорима још од усвајања Протокола из Кјота (1997) и привукла је ниво политичке пажње који је знатно већи од оног на било ком претходном састанку о клими. Самит је окупио више од 100 шефова држава и влада, основне услове Копенхагенског споразума директно је посредовала мали број лидера земаља све до последњег дана конференције, у покушају да се постигне процедурални компромис који би омогућио формализовање договора лидера који су имали отпор. Ипак, постигнут је одређени степен договора, а кључни елементи укључују: аспиративни циљ ограничавања повећања глобалне температуре на 2 °С, процес и динамику дефинисања обавеза за земље о ублажавању утицаја до 31. јануара 2010, начин извештавања и верификације акција земаља, посвећеност развијених земаља да одвоји 30 милијарди долара у периоду 2010-2012 за помоћ земљама у развоју и циљ за мобилизацију 100 милијарди долара годишње у јавним и приватним финансијама до 2020. Споразум је такође позвао на успостављање новог зеленог климатског фонда. [Самит о Миленијумским развојним циљевима у Њујорку 2010. године](#) завршен је усвајањем [Глобалног плана акције под називом „Одржавање обећања: уједињени за постизање миленијумских развојних циљева“](#), где је још једном потврђено

опредељење за dostizanje планираних мета миленијумских развојних циљева. На Самиту најављено неколико нових иницијатива у борби против сиромаштва, глади и болести, тако да су у циљу да се интензивира напредак постигнут у области здравља жена и деце, многи шефови држава и влада из развијених земаља и земаља у развоју, уз подршку приватног сектора, фондација, међународних организација, цивилног друштва и истраживачке организације, обећале су више од 40 милијарди долара помоћи до 2015. године, и покренута израда „Глобалну стратегију за здравље жена и деце“. Ово је био још један петогодишњи циклус евалуације достигнутих резултата, континуирано праћење кроз јавне и транспарентне изворе информација и редовна оцена постигнутих помака, модел који ће у будуће бити карактеристичан за све теме јавних политика.

Општу слику трендова урбаног и просторног развоја Србије на прагу 21. века, карактеришу стихијски процеси урбанизације (Nikezić & Đokić, 1999). Систем планирања социјалистичке друштвене организације, у контексту друштвено - економске транзиције, не може више да одговори на процесе промена покренуте растом инвестиционих иницијатива приватног сектора, који је започет доношењем Закона о приватизацији 1996. године:

*„Садашња политичка и економска ситуација чини постојећу рутину планирања и интервенције у урбаном развоју апсурдном. Планирање тешко може да функционише по правилима развијеним у претходном друштвеном обрасцу. Са друге стране, институције власти немају спремности, знања и воље да омогуће радикалне промене. Оне заправо теже ограничавању своје улоге и препуштају тржишту да регулише просторне односе и процес изградње. Актуелне дебате међу планерима отварају више питања него што нуде одговоре. Постоје многе идеје о промени у земљишној политици, систему планирања, институционалним аранжманима, али остварење касни за идејама. Заправо се **мора поћи од почетка и редефинисати планирање, преиспитати ставове о природи, сврси, вредностима и методу планирања у односу на нове друштвено економске услове.**“ (Lazarević Bajec N. , 1995)*

Оваква ситуација последица је опште друштвене транзиције ка неолибералном економском моделу, одсуства адекватних и јасних политика развоја у свим секторима друштва, па и у области урбаног и просторног развоја (Lazarević-Bajec N. , 1996). Ипак парадигматска промишљања у области планирања и управљања урбаним и просторним развојем су врло брзо почела да се развијају утицајем низа „унутрашњих“ фактора као што су - бројни захтеви инвеститора за ефикасним администрирањем поступака инвестиционе градње, - легализација бесправних објеката, - размештај избеглица, - комунално опремање субурбаних подручја, утврђивање корисничког статуса (јавно-приватно) земљишта и сл., а са друге стране, и низа „спољашњих“ фактора као што је утицај међународне заједнице која у првој декади 21. века кроз бројне програме и пројекте подршке обнове и подизања капацитета помаже транзиционе процесе у различитим секторима. У овом периоду бележи извесно интензивирање инвестиционих активности, после периода десетогодишње потпуне стагнације и разарања, што је поново покренуло преиспитивање и израду нових урбанистичких и просторних планова. Друштвена ситуација у Србији почиње брже да се мења са уласком у процес стабилизације и придруживања за западни Балкан 2000. године и преговоре придруживања Европској унији.

Проглашењем [Устава Републике Србије 10. новембра 2006. године](#), Србија је исказала опредељење да се стара се о равномерном и одрживом регионалном развоју (Члан 94.), у складу са законом и уређује и обезбеђује: одрживи развој, систем заштите и унапређења животне средине, заштиту и унапређивање биљног и животињског света (Члан 97, тачка 9.). Преговори о Споразуму о стабилизацији и придруживању (ССП) између Европске уније и Србије почели су у новембру 2005. године. [Споразум о стабилизацији и придруживању](#) (РС-МЕИ, 2024), као и пратећи Прелазни споразум о трговини и трговинским питањима потписани су у априлу 2008. године. Савет министара спољних послова земаља чланица Европске уније донео је 14. јуна 2010. године одлуку о почетку ратификације Споразума о стабилизацији и придруживању са Србијом. Европски парламент ратификовао је Споразум о стабилизацији и придруживању са Србијом 19. јануара 2011. године, а процес ратификације у земљама чланицама Европске уније завршен је 18. јуна 2013. године након ратификације Литваније. Споразум о стабилизацији и придруживању је међународни уговор, који је ступио на снагу 1. септембра 2013. године чиме је Србија добила статус државе придружене Европској унији (РС-МЕИ, 2024). Према [Споразуму о стабилизацији и придруживању \(2008\)](#) чланице Европске уније и Република Србија обавезале су се, између осталог, да ће успоставити тесну сарадњу у циљу доприноса развоју и расту потенцијала Србије чиме ће бити оснажене економске везе у најширем смислу (РС-МЕИ, 2024), а политике и мере биће формулисане тако да „*омогуће одрживи економски и социјални развој Србије, уједно узимајући у обзир питања очувања животне средине*“ (РС, 2008, р. чл.88).

Иако се кроз процес приближавања европској заједници интензивно радило на доношењу и усвајању бројних стратешких докумената (преко 100 стратешких докумената усвојено је до јуна 2012. године, међу којима је била и Стратегија одрживог развоја РС и Стратегија просторног развоја РС), којима је требало преусмерити друштвене снаге ка одрживости, у годишњим извештајима Европске комисије констатује спор прогрес у области животне средине и регионалног развоја (РС-МЕИ, 2024а). Према виђењу већине критичара у то време то је последица ниских друштвених сазнајних и организационих капацитета за операционализацију концепта одрживости (Vujošević, 2009; Stojkov, 2009; Bajić Brković, 2010; Lalović, 2010): - неконсеквентно спроведене друштвено-економске реформе, пре свега у домену управе и успостављања тржишта земљиштем, - низак ниво организованости и компетенција цивилног сектора, - непостојање друштвених снага са агендом одрживог развоја, - незаинтересованост привредног сектора, - непостојање јавне свести о степену угрожености животне средине у Србији, - непостојање информационе подршке и адекватних аналитичких и интерпретативних метода, итд. Интегрални територијални развој и актуелне политике територијалне кохезије у ЕУ, у којима урбани и просторни развој имају кључну улогу, представљају сложене процесе у које Србија неће моћи активно да се укључи уколико не уложи озбиљне напоре у припреми ресурса и капацитета за овај корак. Усклађивање законодавства само је први корак који одмах потом имплицира суштинске промене у области урбаног и просторног развоја, и то не само на пољу формулисања политика, већ и *концептуалног унапређења праксе, иновирања инструмената, метода и техника планирања и управљања*.

[2011-2024]: Доба уједињене акције у трансформацији света и трка са „временом“ и „ризицима“

Декаду 2011. - 2020. УН проглашава [Декадом биодиверзитета](#) са циљем да подржи спровођење [Стратешког плана за биодиверзитет 2011-2020](#) и [Аичи циљеве и мете за биодиверзитет](#) и тиме значајно смањи губитак биодиверзитета. Овај план пружа свеобухватни управљачки оквир система УН и свих других партнера који се баве управљањем биодиверзитетом и развојем политика, са циљем спровођења Конвенције о биолошкој разноврсности (1992). Дефинисана су 3 стратешка циља: - очување биолошке разноврсности, - одрживо коришћење компоненти биолошке разноврсности и - праведна и правична подела користи које произилазе из коришћења генетских ресурса, а начин њихово постизања планиран је на иновативан и визионарски приступ који интегрише биодиверзитет са друштвеним и економским покретачима у срцу проблема, а самим тим и кључ за решење два основна проблема: финансирања и повезивања и сарадње актера, укључујући и грађане. Од почетка Декаде биодиверзитета, широм света су предузете охрабрујуће акције у борби против губитка биодиверзитета. Међутим, на основу трендова до 2005. године, било је јасно да ће притисци на биодиверзитет наставити да расту најмање до 2020. године и да ће статус биодиверзитета наставити да опада, упркос чињеници да се одговори друштва на губитак биодиверзитета драматично повећавају. У циљу праћења акција које се предузимају у заштити и очувању биодиверзитета формирана је веб платформа знања на којој се могу добити све информације о предузетим акцијама и обавезама, постигнутим резултатима на нивоу држава, али и свим актерима који су узели учешће у овим акцијама ([ИнфоБлок_7.](#)) Сматра се да је одлучност и чврсто партнерство свих друштвених сектора једни начин заустављања трендова када је биодиверзитет у питању, зато је отворен позив за компаније и финансијске институције да постану потписници „Залога о пословању и биодиверзитету“, који је до сада [потписало више 100 глобалних компанија](#) (SCBD, 2020).

Свет је у другу декаду 21. века ушао са 7 милијарди становника, а која ће већ 2022. године достићи броја од 8 милијарди, а небројене екстремне ситуације што изазване екстремним временским приликама, или еколошким инцидентима, различитим конфликтима и сукобима биће главна тема [УН Конференција о одрживом развоју - Рио+20, Рио де Жанеиро, Бразил, 2012. године](#). Двадесет година након „Самита о Земљи“ (1992.) ова УН конференција посвећена одрживом развоју резултирала је документом који садржи јасне и практичне кораке за имплементацију одрживог развоја – „[Будућност коју желимо](#)“ (UN, 2012). Покренут је процес дефинисања скупа [циљева одрживог развоја \(SDG\)](#), надовезујући се на [Миленијумске развојне циљеве](#), и [у сусрет новој развојној агенди након 2015. године](#). На конференцији су усвојене иновативне смернице о политици зелене економије и поставила стратегију за финансирање одрживог развоја, тако да су владе су усвојиле 10-годишњи оквир [Програма о одрживој потрошњи и обрасцима производње](#). Додатно, донете су одлуке окренуте будућности у бројним тематским областима, укључујући енергију, безбедност хране, океане и градове, и одлуку о сазивању треће међународну конференцију о малим острвским државама у развоју у 2014. години. Конференција Рио+20 привукла је пажњу хиљада људи из система УН и шире, објављено је преко 700 добровољних обавеза и започето формирање нових партнерстава за унапређење

одрживог развоја. У том контексту одржана је и [1. Скупштина УН за животну средину \(UNEA\)\(2014.\)](#), како новоформирано највише светско тело трба да доноси одлуке о питањима везаним за животну средину и поставља приоритете за глобалну политику заштите животне средине и међународно право животне средине, јер разумевање изазова, очување и рехабилитација наше животне средине треба да буду у срцу Агенде за одрживи развој 2030.

На [УН Самиту о одрживом развоју 2015. године, у Њујорку](#), више од 150 светских лидера окупило се да званично одобре амбициозни нови план за одрживи развој, који је развијан кроз броје активности претходних година - „[Трансформисање нашег света: Агенда 2030 за одрживи развој до 2030. године](#)“ (UN, 2015), који је укључивао је декларацију, 17 циљева одрживог развоја и 169 “мета”, односно циљаних вредности показатеља сваког од циљева. [Циљеви одрживог развоја Агенде 2030](#) (енгл. *Sustainable Development Goals -SDG*) који су сада далеко ширег обухвата од миленијумских развојних циљева, су дефинисани као (UN, 2015):

1. **Свет без сиромаштва:** окончати сиромаштво свуда и у свим облицима;
2. **Свет без глади:** окончати глад, постићи безбедност хране и побољшану исхрану и промовисати одрживу пољопривреду;
3. **Добро здравље:** обезбедити здрав живот и промовисати благостање за људе свих генерација;
4. **Квалитетно образовање:** обезбедити инклузивно и квалитетно образовање и промовисати могућности цело животног учења;
5. **Родна равноправност:** постићи родну равноправност и оснажити све жене и девојчице;
6. **Чиста вода и санитарни услови:** обезбедити санитарне услове и приступ пијаћој води за све;
7. **Доступна и обновљива енергија:** осигурати приступ доступној, поузданој, одрживој и модерној енергији за све;
8. **Достојанствен рад и економски раст:** промовисати инклузиван и одржив економски раст, запосленост и достојанствен рад за све;
9. **Индустрија, иновације и инфраструктура:** изградити прилагодљиву инфраструктуру, промовисати одрживу индустријализацију и подстицати иновативност;
10. **Смањење неједнакости:** смањити неједнакост између и унутар држава;
11. **Одрживи градови и заједнице:** учинити градове и људска насеља инклузивним, безбедним, прилагодљивим и одрживим;
12. **Одговорна потрошња и производња:** обезбедити одрживе облике потрошње и производње;
13. **Акција за климу:** предузети хитну акцију у борби против климатских промена и њених последица;
14. **Живот под водом:** очувати и одрживо користити океане, мора и морске ресурсе;
15. **Живот на земљи:** одрживо управљати шумама, сузбити дезертификацију, зауставити и преокренути деградацију земљишта и спречити уништавање биодиверзитета;
16. **Мир, правда и снажне институције:** промовисати мирољубива и инклузивна друштва за одрживи развој, обезбедити приступ правди за све и изградити ефикасне, поуздане и инклузивне институције на свим нивоима;
17. **Партнерством до циља:** учврстити глобално партнерство за одрживи развој.

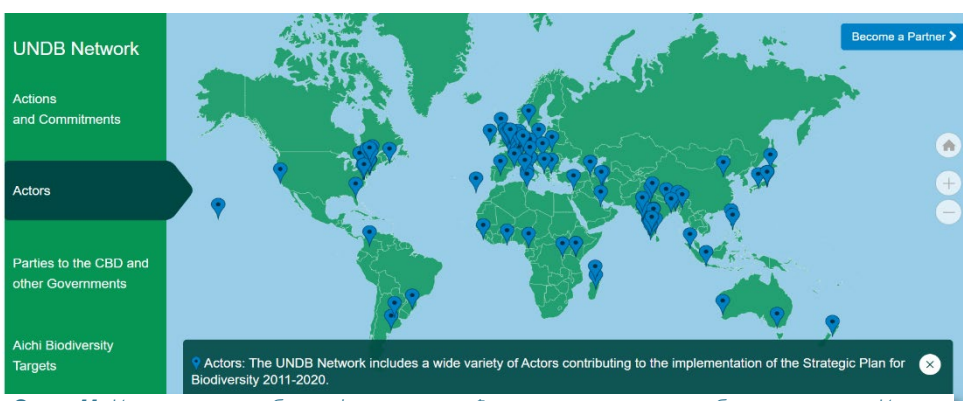
ИнфоБлок 7. Праћење акција очувања и заштите биодиверзитета УН мреже развојног пословања (UNDB)

Одељење за јавно информисање УН покренуло је [Мрежу развојног пословања \(UNDB\)](https://www.un.org/development/desa/en/partners/undb/) још 1978. године уз почетну подршку Светске банке, Афричке развојне банке, Азијске развојне банке, Карипске развојне банке и Међуамеричке развојне банке. Циљ UNDB је био да подржи транспарентност и фер глобалну конкуренцију на тржишту набавки прикупљањем и организовањем информација о набавкама на лако доступан и користан начин. Чланство у глобалној UNDB мрежи данас омогућава приступ најновијим тендерима за међународне пројекте, информацијама о званичним пословним приликама и пројектима у припреми, као и приступ алатима који помажу у успешном надметању за међународне уговоре у преко 180 земаља у свим секторима који се односе на развој.

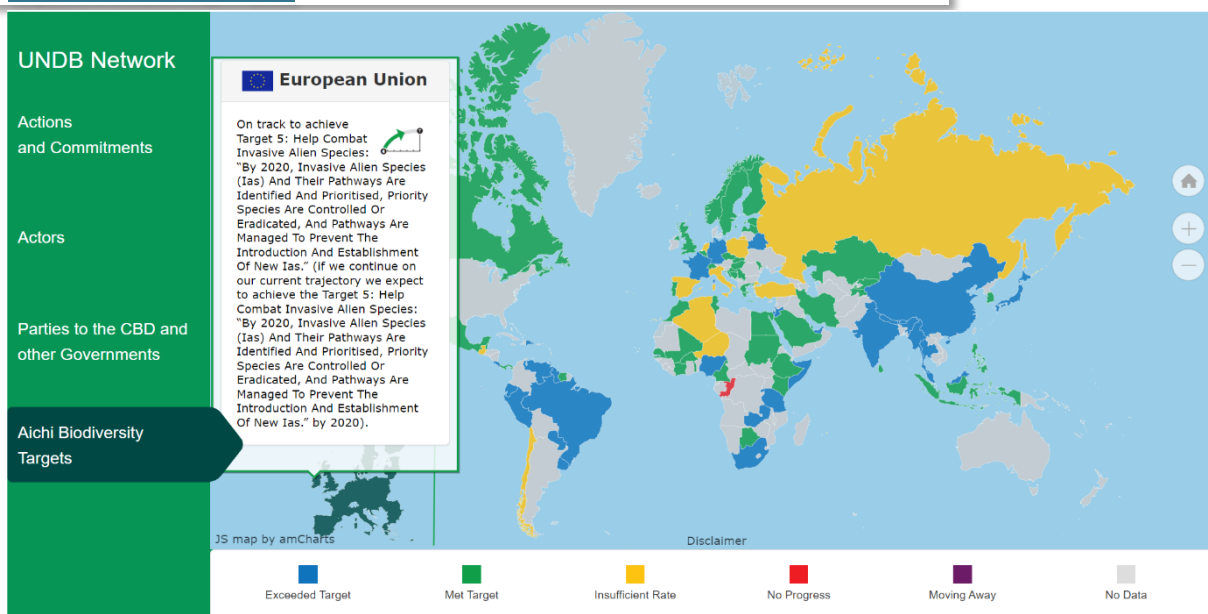
Слика 10. Интерактивна веб платформа за праћење акција у очувању биодиверзитета, Извор: <https://www.cbd.int/2011-2020/>

На сликама које следе приказани снимци екрана претаге кроз пратформу UNDB мреже у домену очувања биодиверзитета. Слика 10. приказује географску динамичну визуелизацију локација на свету у којима се предузимају акције заштите биодиверзитета. Кликком на обележено место могу се добити детаљније информације о акцијама, као и претраживање по годинама или регионима.

Слика 11. Интерактивна веб платформа за праћење актера у очувању биодиверзитета, Извор: <https://www.cbd.int/2011-2020/>

Слика 11. на исти начин приказује ко су актери укључени у дате акције, што омогућава увид у организацију и даље умрежавање. Коначно, Слика 12. приказује интерактивну мапу уз помоћ које се може пратити прогрес држава. Занимљиво је да САД нису члан UNDB мреже, према доступним подацима Европа је засигурн лидер у овом домену.

Слика 12. Интерактивна веб платформа за праћење степена достизања мета у очувању биодиверзитета, Извор: <https://www.cbd.int/2011-2020/>

Иако је примарна сврха [Агенде 2030](#) проналажење нових начина за побољшање живота људи у свету и искорењивање сиромаштва, заштита животне средине и борба против климатских промена, што је дефинисано у оквиру више претходних светских конференција, сама агенда и циљеви одрживог развоја (SDG) дефинисани су овог пута на другачији начин. Процес формулације циљеви одрживог развоја и одабир показатеља заправо је био у самој суштини преговора о развојној Агенди 2030, тако да је она разрађена је након што је изграђен консензус око циљева и показатеља, а не обрнуто (Fukuda-Parr & McNeill, 2019). Као, што је већ приказано у претходним потпоглављима, развојне агенде су најчешће биле формулисане кроз начелне квалитативне изјаве о важним друштвеним и политичким приоритетима, квантитативни циљеви су били укључени само селективно само у вези са неколико приоритета. [Овога пута намерно је усвојен „језик бројева“ да би се артикулисале глобалне норме¹⁶, односно прецизно изразило значење вредности, по свим релевантним питањима око којих постоји консензус.](#) Због тога, према мишљењу бројних истраживача и професионалаца је имплементација SDG-а као „недељиве целине“ представља тест успеха Агенде 2030 (Fukuda-Parr & McNeill, 2019). На први поглед секторски дефинисани циљеви заправо су веома међусобно повезани и рефлектују се на свим нивоима територијалног управљања од глобалног до локалног. У том смислу структура циљеви одрживог развоја и начин њихове формулације одражавају интегрални приступ одрживом развоју, нови оквир управљања за омогућавање стварних друштвених системских трансформација, у коме је сарадња између државних и не-државних актера на свим политичким нивоима (глобалном, регионалном, националном, субнационалном), у различитим друштвеним сферама (политика, друштво и привреда), и у различитим секторима (енергетика, транспорт, храна, итд.) неопходна (Fukuda-Parr & McNeill, 2019).

Агенда 2030 обухватила је све фундаменталне аспекте друштвене, економске и еколошке димензије одрживог развоја, а универзална природа формулација циљева одрживог развоја, тако да одржава изазове препознатљиве у свима земљама, без обзира на разлике у локалним приоритетима, створила је две веома важне компоненте одрживог развоја: - [универзални језик одрживости који је неопходан за успостављање глобалног заједничког разумевања](#), што није једноставно о чему говоре претходна искуства, и – [механизме укључења свих креатора политика од локалних до глобалних, као и шире јавности у имплементацију Агенде 2030.](#) Може се рећи да тренутак усвајања Агенде 2030 означава моменат стварања услова за цивилизацијски „квантни“ скок ка другачијој организацији људског друштва уопште, узимајући процесе и изазове глобализације о којима је било речи у претходном поглављу. Још једна важна тема наглашена је процесом дефинисања Агенде 2030, а везана је за избор индикатора мерења циљева одрживог развоја. На изглед објективно и техничко питање њиховог избора заправо је је дубоко политичко питање, што се посебно могло видети у преговорима који се односе на неједнакост, одрживу пољопривреду, приступ правди, образовање, животну средину (Fukuda-Parr & McNeill, 2019).

¹⁶ „Друштвена норма је *differentia specifica* људског друштва у односу на животињска друштва, норма је одредница која стоји у основи развоја и цивилизованости људског друштва. Урбанистичка норма је један од темеља обликовања и уређења градова. Поред својства норме да изражава одређени друштвени однос и да у њеној логици стоје критеријуми доследности и рационалности једне суверене воље с обзиром на понашање неке групе људи, одлике норме су и континуитет и контингентност. То се нарочито односи на норме које су материјализоване, као што је случај са грађеним простором“ (Petovar, 2010)

Наглашено је да одабир пожељних норми зависи од обраде „великих“ података (Big Data) и нових не-традиционалних извора информација, односно да је заправо потребно променити производњу, ширење и употребу података, што је утицало на фундаменталну промену епистемологије, односно корене и начине стварања знања. Постављена питања „подаци за кога? и за шта?“ која се тичу моћи података да обликују знање за демократско одлучивање и управљање круцијална су за ефикасност успостављених механизма праћења и периодичног вредновања имплементације Агенде 2030 (Rajabifard, 2019). У циљу формирања чврстог оквира за прикупљање статистичких података ради праћења напретка кроз индикаторе, информисање о политици и обезбеђивање одговорности свих заинтересованих страна, активiran је Комитет експерата УН за управљање глобалним гео-просторним информацијама¹⁷ како би се омогућили јавни веб сервиси за лако праћење реализације циљева одрживог развоја, како глобално тако и на нивоу сваке државе. Изазови као што је урбанизација, природне катастрофе и климатске катастрофе, миграције и технолошки напредак су заправо глобални феномени, тако да постизање SDG-а у различитим заједницама и доменима захтева коришћење гео-просторних информација синхронизованих на локалном, националном и локалном нивоу (Rajabifard, 2019). Зависност праћења SDG-а од гео-просторних информационих система и омогућавајући ИКТ су углавном је последица примарног захтева да се подаци повежу са њиховом локацијом, местом и окружењем, односно за омогућавање мерења „где“ је напредак остварен или не, што укључује озбиљне институционалне изазове у производњи података на свим нивоима управљања (погледајте [ИнфоБлок_8](#)).

Два месеца касније, на [Париској конференцији о климатским променама, 2015. године](#) такође познатој као COP21, потписан је [Париски споразум, правно обавезујући међународни уговор о климатским променама](#) којег је усвојило 196 држава, и који је ступио је на снагу 4. новембра 2016. године. Имплементација Париског споразума захтева економску и друштвену трансформацију, засновану на најбољим научним решењима, у петогодишњим циклусима све амбициознијих климатских акција које спроводе земље потписнице. Од 2020. године земље подnose своје националне климатске акционе планове, познате као национално утврђени доприноси (енгл. *Nationally Determined Contributions - NDCs*), сваки следећи допринос треба да одражава све већи степен амбиције у поређењу са претходним. Овај споразум је прекретница у мултилатералном процесу преговора око климатских промена јер, по први пут, окупља све нације кроз обавезујући споразум. Његов свеобухватни циљ је да задржи повећање глобалне просечне температуре на знатно испод 2°C изнад пред индустријских нивоа“ и да се настави са напорима да се повећање температуре ограничи на 1,5°C изнад пред индустријских нивоа, што значи да емисије гасова стаклене баште морају достићи врхунац најкасније пре 2025. године и пасти за 43% до 2030. године.

¹⁷ [Статистичко одељење Уједињених нација \(UNSD\)](#) сазвало је у Њујорку, 2009. консултативни састанак са стручњацима за геопросторне информације из различитих региона свету, о томе како боље координисати различите регионалне и глобалне активности и питањима управљања подацима. UNSD је заједно са [УН Картографском секцијом](#), развијао концепт Управљања глобалним геопросторним информацијама (GGIM), а први форум високог нивоа на ову тему одржан је октобра 2011. године у Сеулу, када су се окупили стручњаци из 90 земаља. Форум је закључен прихватањем [Сеулске декларације о управљању глобалним геопросторним информацијама \(GGIM\)](#), према коме Комитет експерата, чије приоритете и програме воде државе чланице, има мандат да координира платформом за развој ефикасних стратегија јачања националних капацитета геопросторних информација, и за доступност добрих пракси, модела управљања и техничких стандарди. [УН интегрисани оквир за геопросторне информације \(UN-IGIF\)](#) пружа основу и водич за развој, интеграцију, јачање и максимизирање управљања геопросторним информацијама и сродним ресурсима у свим земљама.

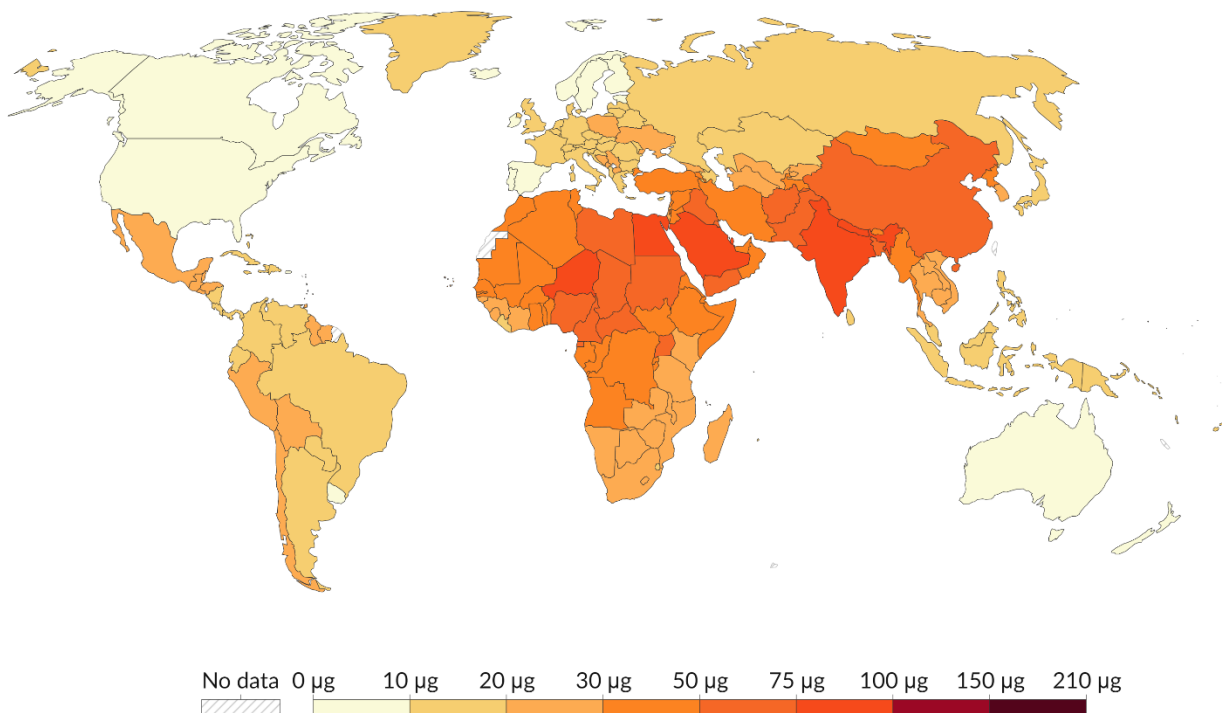
Париски споразум, кога је ратификовало 187 страна, заједно са Агендом 2030 означила глобалну промену политичке парадигме: од приступа постављених међународних мандата „одозго према доле“ ка процесу имплементације који је вођен „одоздо према горе“ (SEI, 2019). Међутим, недовољно јасна веза између процеса ова два програма, изазов је њихове ефективне имплементације, обзиром да недостају збирне анализе потенцијалних преклапања, празнина или сукоба између два кључна инструмента: национално утврђених доприноса и циљева одрживог развоја. У том смислу, бројни истраживачи посветили су пажњу истраживању узрочно-последичних веза климатских акција и SDG-а, што је показало да националне климатске акције су у различитој мери у синергији са националним развојним приоритетима циљева одрживог развоја (SEI, 2019). Тако на пример велики број климатских активности подржава, на пример, SDG 7 (приступачна и чиста енергија), SDG 15 (живот на копну) и SDG 2 (нулта глад), али да постоје значајне празнине као што је SDG 5 (родна равноправност), SDG 1 (без сиромаштва) и SDG 16 (мир и правда), што указује на потенцијалне области још амбициознијег спровођења ова два плана (SEI, 2019).

Још једна битна конференција је одржана је у 2015. години, а то је [3. УН конференција о смањењу ризика од катастрофа, Сендаи, Јапан](#), на којој је усвојен [Сендајски оквир за смањење ризика од катастрофа 2015-2030](#) (Сендаи оквир) који пружа оквир за конкретне акције за заштиту развојних добитака од ризика од катастрофа којих је све више. Циљ је значајно смањење ризика од катастрофе и губитака у животима, средствима за живот и здрављу, као и у економским, физичким, друштвеним, културним и еколошким добрима људи, предузећа, заједница и земаља. Иако државе имају примарну улогу у смањењу ризика од катастрофа, Сендаи оквир истиче да у глобалном свету одговорност треба поделити и са другим заинтересованим странама, укључујући локалне власти, приватни сектор и друге заинтересоване стране. Сендаи оквир је инструмент који је наследник претходног [Хјого оквира за акцију 2005-2015: Изградња отпорности нација и заједница на катастрофе](#). Овај документ имао је веома велики значај за Републику Србију, јер је омогућио огромну помоћ међународне заједнице у савладавању последица које су изазвале велике поплаве у 2014. години, и подстакао је значајно унапређење легислативног оквира у Србији у овој области. Наредне, 2016. године међународна заједница кроз више активности, ако што су [УН Светски хуманитарни самит, Истанбул](#), [УН Самит за избеглице и мигранте](#) и [„Границе 2016: Нова питања од значаја за животну средину“ \(UNEP\)](#) бавити веома различитим темама у области управљања ризицима.

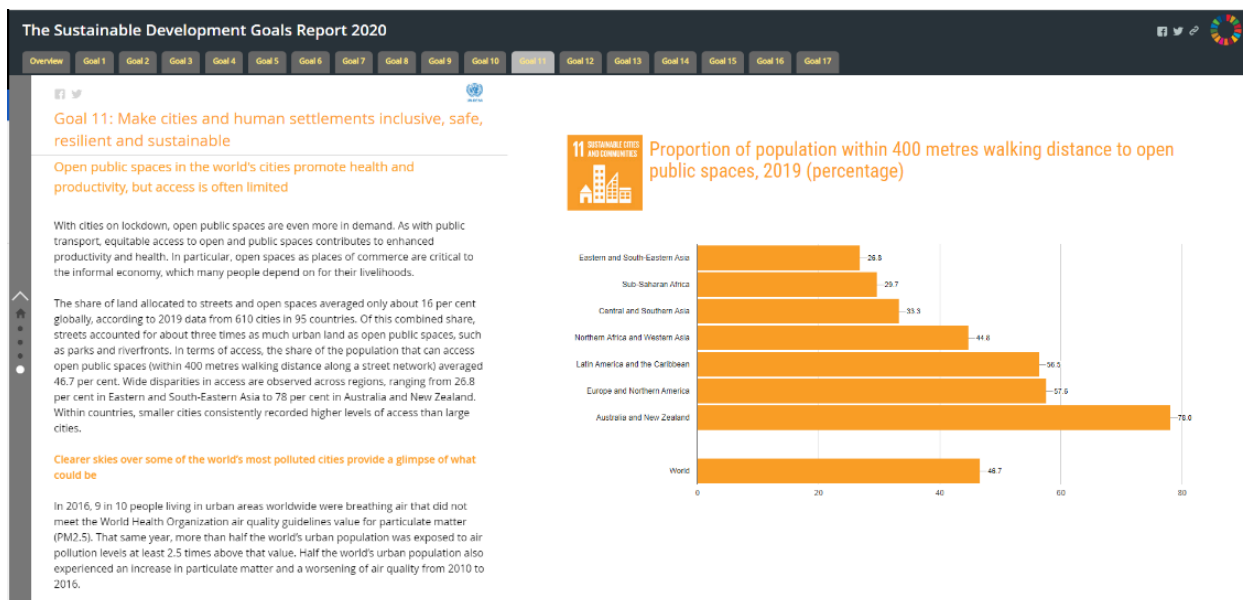
[Habitat III - Конференција УН о становању и одрживом урбаном развоју, Кито, Еквадор](#), одржана је 2016. године, дефинише урбанизацију као изазов 21. века, полазећи од чињенице да више од 50% светског становништва живи у градовима, и обзиром да је неопходна значајна трансформација да се прихвати двоструко већа урбана популација до 2050. године, како статистичке пројекције предвиђају. Ипак градови имају и огроман потенцијал да промовишу иновације потребне за решавање изазова, тако да је у том тренутку императива за одрживом урбанизацијом, констатовано да је **неопходно дефинисати нову урбану парадигму**. Тако је Habitat III конференција окончана усвајањем [Нове урбане агенде и Декларације из Кита о градовима и људским насељима за све](#) (УН-Хабитат, 2016).

ИнфоБлок 8. Праћење имплементације Циљева одрживог развоја Агенде 2030

Праћење прогреса у остварењу Циљева одрживог развоја је једна од кључних инструмената спровођења Агенде 2030. Постоји више јавних веб платформи које омогућавају свим актерима и широј јавности увод у показатеље за сваки од циљева на глобалном, супрарегионалном и националном нивоу. Показатељи се углавном представљају кроз приказ дијаграма кванитативних показатеља. Међутим, сматра се посебно важним могућност сагледавања кроз геопросторну перспективу како би се омогућило лакше поређење на различитим територијалним подручјима, идентификовање недостатака и боља могућност у разумевању повезаности између различитих елемената одрживости. На Сликама 8-12, дат преглед кључних извора.

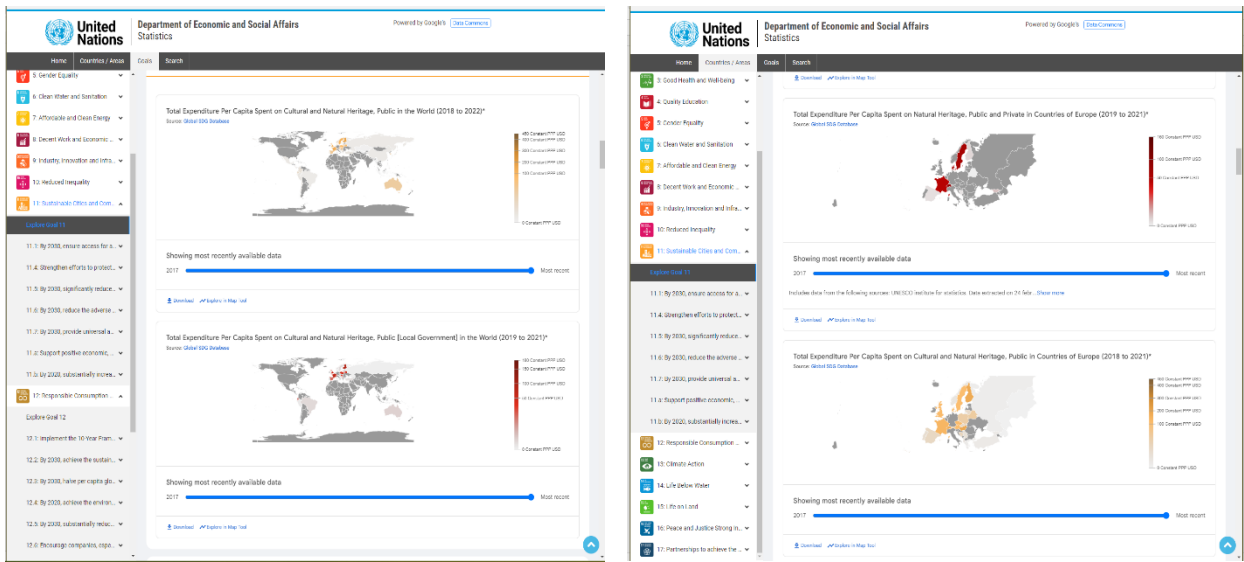

Слика 13. Интерактивна мапа: Изложеност загађењу ваздуха финим честицама, у 2017. Популационо пондерисан просечан ниво изложености концентрацијама суспендованих честица мањим од 2,5 микрона у пречнику (ПМ2,5). Изложеност се мери у микрограмима ПМ2,5 по кубном метру (µg/m³). Извор: <https://ourworldindata.org/sdgs/sustainable-cities>

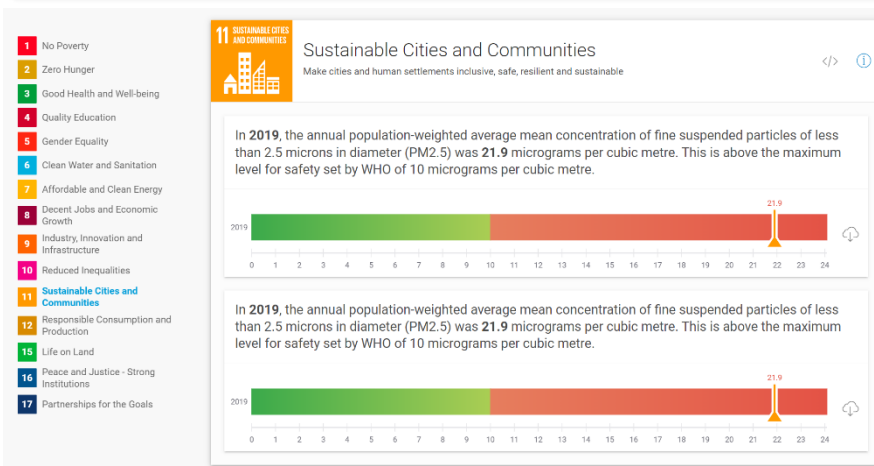

Слика 14. Интерактивна платформа за праћење показатеља реализације Циљева одрживог развоја на глобалном нивоу – Пример Циља 11. Извор: <https://undesa.maps.arcgis.com/apps/MapSeries/index.html?appid=49119ad4fb9845469f7270acc5380a19>

Одељење за привредне и друштвене делатности УН (UNDESA) редовно сваке године на више језика објављује [Извештаје о спровођењу Циљева одрживог развоја](#) у форми писаног документа, али исто тако пружа и више сервиса различитих врста визуелизације како би омогућила лако информисање различите публике.

Слика 17. Интерактивне мапе отворених података UNDESA. Лево глобални преглед за SDG -11, Извор: https://unstats.un.org/UNSDWebsite/lundatacommons/sdgs/goals?v=dc/topic/sdg_11; Десно преглед за SDG -11 за Европу, Извор: https://unstats.un.org/UNSDWebsite/lundatacommons/sdgs/countries?p=europe&v=dc%2Ftopic%2Fsdg_11

Слика 16. Интерактивни веб портал отворених података UNDESA – профил држава, Пример Циља 11 у Републици Србији. Извор: <https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/srb#goal-11>

Слика 15. Веб платформа за преглед индикатора Циљева одрживог развоја у Републици Србији, пример за Циљ 11 - Учинити градове и људска насеља инклузивним, безбедним, отпорним и одрживим, Извор: <https://sdg.indikatori.rs/larea/sustainable-cities-and-communities/>

Према последњем [Извештају о циљевима одрживог развоја 2023](#), од 10. јула 2023 утицаји климатске кризе, рата у Украјини, слабе глобалне економије и дуготрајних ефеката пандемије COVID-19 открили су слабости и ометали напредак ка циљевима. Извештај даље упозорава да иако је недостатак напретка универзалан, најсиромашнији и најугроженији на свету доживљавају најгоре последице ових глобалних изазова без преседана. Такође указује на области којима је потребна хитна акција како би се спасили циљеви одрживог развоја и остварио значајан напредак за људе и планету до 2030. године. Истичући постојеће недостатке и позивајући свет да удвостручи своје напоре, извештај такође наглашава огроман потенцијал за успех кроз снажну политичку вољу и коришћење доступних технологија, ресурса и знања. Заједно, глобална заједница може поново покренути напредак ка постизању циљева одрживог развоја и створити светлију будућност за све.

„Ако не реагујемо сада, Агенда 2030 ће постати епитаф за свет који је могао бити“. Антонио Гутереш, генерални секретар Уједињених нација

Нова урбана агенда представља заједничку визију за бољу и одрживију будућност, која ако је „добро планирана и добро вођена“, урбанизација може бити моћно средство за одрживи развој и за земље у развоју и за развијене земље (УН-Хабитат, 2016):

„15. Обавезујемо се да ћемо радити на промени урбане парадигме за Нову урбану агенду која ће:

- (a) **Преиспитати начин на који планирамо, финансирамо, развијамо, владамо и управљамо градовима и насељима**, препознајући кључни значај одрживог урбаног и просторног развоја за достизање одрживог развоја и просперитета за све;
- (b) Увидети водећу улогу националних влада, у складу са околностима, у **дефиницији и имплементацији инклузивних и ефективних урбаних политика и законодавства у домену одрживог урбаног развоја**, као и једнако важан допринос субнационалних и локалних управа, као и цивилног друштва и других релевантних актера, а на транспарентан и одговоран начин;
- (c) Усвојити одрживе, окренуте људима, старосно и родно осетљиве и **интегралне приступе урбаном и територијалном развоју, кроз примену политика, стратегија, развој капацитета и активности** на свим нивоима и засноване на основним покретачима промена, укључујући:
 - (i) **Припрему и имплементацију урбаних политика** на одговарајућем нивоу, укључујући и у оквиру **партнерства између локалног и националног нивоа** као и између више актера, изградњу интегралних мрежа градова и насеља и подстицање **сарадње** међу свим нивоима управе како би се омогућило достизање одрживог интегралног урбаног развоја;
 - (ii) **Јачање управљања градовима**, са здравим институцијама и механизмима који јачају и укључују градске актере, у којима постоје одговарајући системи контроле и равнотеже, а који обезбеђују предвидљивост и кохерентност у плановима урбаног развоја како би се обезбедила социјална инклузија, непрекидан, инклузиван и одржив економски раст и заштита животне средине;
 - (iii) **Јачање дугорочног и интегралног урбанистичког и просторног планирања и пројектовања** како би се оптимизовале просторне димензије урбаних форми и постигли позитивни исходи урбанизације;
 - (iv) **Подржавање ефективних, иновативних и одрживих оквира и инструмената финансирања** који омогућавају јачање општинских финансија и локалних фискалних система како би се, на инклузиван начин, створила, одржала и делила вредност коју ствара одрживи развој града.“ (УН-Хабитат, 2016)

Дакле, Нова урбана агенда (УН-Хабитат, 2016) ставља фокус на питања **КАКО се планира град?**, која су подједнако важна као и питања **а ШТА?** се планира у граду, на која су локалне управе до сада навикле. У том смислу изазов како се градови, насеља и села планирају и управљају како би испунили своју улогу покретача одрживог развоја и, самим тим, помогли у испуњавању циљева одрживог развоја и климатских промена, актуелна је тема парадигматског преиспитивања свих професија, па и архитектонске. У циљу подршке свим актерима у спровођењу Нове урбане агенде формирана је [Платформа Урбане Агенде](#), глобални портал знања за прикупљање извештаја, најбољих пракси, обука и података – и квантитативних и квалитативних, за преглед оствареног напретка, намењена

националним и под националним владама, локалним управама, цивилном друштву, приватном сектору и свим другим заинтересованим странама. Исте године у Европи се усваја „[Урбана агенда за ЕУ - Амстердамски пакт](#)“ (ЕУ, 2016), који су ратификовали министри урбане политике из земаља чланица ЕУ, у оквиру кога се идентификују приоритетни проблеми са којима се градови Европе суочавају:

1. квалитет ваздуха
2. циркуларна економија
3. прилагођавање клими
4. култура и заштита културног наслеђа
5. дигитална транзиција
6. енергетска транзиција
7. становање
8. укључивање миграната и избеглица
9. иновативне и одговорне јавне набавке
10. послови и вештине у локалној економији
11. одрживо коришћење земљишта и решења заснована на природи
12. урбана мобилност
13. урбано сиромаштво
14. безбедност у јавним просторима

Посебна пажња посвећена је питањима успостављања партнерстава између Европске комисије, организација ЕУ, националних влада, градских власти и других заинтересованих страна као што су невладине организације у њиховом решавању, као разрада акционих планова за побољшање постојеће регулативе која се односи на урбана подручја и урбане изазове, унапређење начина финансирања унапређења у домену приоритетних проблема, као и размену информација и развој знања (подаци, студије, добре праксе) о њиховом решавању. За ове потребе развијена је посебна, обједињена, јавно доступна веб платформа „[Урбана агенда за ЕУ](#)“ (ЕУ, 2016), преко које све професије укључене у имплементацију овог документа, али и сви грађани могу да се на једноставан начин упознају са садржајем документа, да прате који се акциони планови спроводе и докле је стигла имплементација, као и да погледају релевантне евалуационе извештаје и документе везане за сваки од наведених приоритета. У оквиру Декларације министара „[Ка заједничком оквиру за урбани развој у Европској унији](#)“ из 2019. године (ЕУ, 2019), препозната је потреба за стварањем кохерентног стратешког и оперативног оквира за урбани развој, надограђивањем иновативне динамике управљања, јачим нагласком на побољшање законодавства, интегралним партиципативним приступом, укључењем више градова у партнерства и применом резултата и научених лекција¹⁸ у одговорима на изазове урбаноруралног континуума итд. У том смислу, одлучено је да се донесе Нова Лајпцишка повеља са принципима урбаног развоја на нивоу ЕУ, заснованог на принципу супсидијарности¹⁹.

¹⁸ **Значајно знање о урбаном развоју и препоруке за политике** акумулиране су и дистрибуиране кроз програме као што су [URBACT](#) и [ESPON](#) и друге иницијативе као што су [Urban Innovative Actions](#), [Urban Development Network](#), [One-stop shop portal for cities](#), [EC/JRC's STRATBoard](#), [Urban Data Platform Plus](#), [Community of Practice](#), [URBS](#), [International Urban Cooperation](#), [EU Framework Programmes for Research & Innovation](#), [JPI Urban Europe and European Urban Knowledge Network](#), [NetZeroCities](#), [Knowledge Centre for Territorial Policies](#)

¹⁹ **Супсидијарност** је опште начело права Европске уније, принцип друштвене организације који сматра да друштвена и политичка питања треба решавати на најнепосреднијем нивоу који је за то прикладан.

По објављивању Специјалног извештаја IPCC „[Глобално загревање од 1,5 °C](#)“ (IPCC, 2018), и у односу на чињенице да глобалне GHG емисије достижу рекордне нивое и не показују знаке врхунца, генерални секретар УН-а Антонио Гутереш позива све лидере на [УН Самит о климатским акцијама, Њујорк, 2019. године](#), са конкретним, реалистичним предлогом за повећање националних утврђених доприноса до 2020., а у складу са постављеним циљем за смањењем GHG емисије за 45% у наредној деценији и нето нултом емисијом до 2050. године. Изражена је широко распрострањена забринутост да је свет тренутно скренуо са курса у испуњењу глобалног циља, обзиром да емисије и глобалне температуре и даље расту. Одмах после потписивања Париског споразума, следе четири најтоплије године икада забележене, а зимске температуре на Арктику порасле су за 3 °C од 1990. Године, ниво мора расте, корални гребени умиру, а уочава се утицај климатских промена на здравље, кроз загађење ваздуха, топлотне таласе и ризике по безбедност хране. Самит о климатским акцијама учврстио је глобално схватање да је 1,5 °C друштвено, економски, политички и научно безбедна граница глобалног загревања до краја овог века, а да би се то постигло, свет треба да ради на постизању нето нулте емисије до 2050. године. Указана је потреба да се хитно ажурирају и побољшају краткорочне обавезе земаља до 2020. и њихове средњорочне обавезе до 2030. године, што ће бити обухваћено њиховим националним климатским плановима, познатим као национално утврђени доприноси Париском споразуму, на коју се одазвало 70 земаља и демонстрирао глобално политичко вођство у климатској акцији, и које су се обавезале да испоруче амбициозније националне климатске планове до 2020. Међутим, иако ове земље представљају значајан део светске популације, њихов удео је мањи од 10% светских GHG емисија. Многа предузећа су показала иницијативу да предузму климатске мере. Група највећих светских власника имовине (одговорних за усмеравање више од 2 трилиона долара инвестиција) обавезала се да ће до 2050. прећи на инвестиционе пројекте неутралне емисије угљен-диоксида, а 87 великих компанија, са комбинованом тржишном капитализацијом од преко 2,3 трилиона долара, као и 130 банака (једна трећина глобалног банкарског сектора) потписало је уговор да усклади своје пословање са циљевима Париског споразума.

У јануару 2018. године, европски министри културе усвојили су [Давос декларацију „Ка висококвалитетној Баукултури за Европу“](#) (EU-МС, 2018; EU-МС, 2018a) у којој се дефинишу начини за путеве за политичко и стратешко промовисање концепта висококвалитетне „баукултуре“, или [културе грађења градова](#), подсећајући на чињеницу да су градови уједно и простор културе. Потписивање ове декларације поздравео је UNESCO-ов центар за светску баштину, обзиром урбано наслеђе на листи светске баштине премашује 40% од укупног броја локација. У документу се наглашава да повећана глобална културна размена подиже потенцијал Европе за иновације и креативност, међутим, узнемирујућа је тенденција пада квалитета изграђеног окружења Европе, односно културних пејзажа. Док су центри историјских градова и села и други локалитети културног наслеђа у великој мери заштићени, а изванредни примери савремене архитектуре и грађевинарства граде се широм Европе, другде је евидентна тривијализација односа према изграђеном окружењу. Наводи се да се изглед Европе све више обликује стихијским урбаним ширењем, тако да се многа историјска и културна наслеђа губе у зонама тржних центара, индустрија и стамбеним насељима предграђа без великих дизајнерских аспирација, који иако планирани, нису правилно пројектовани (EU-МС, 2018a). Овај проблем не погађа само

градове, већ и рурална подручја, значај културе у људским насељима је заостао а предност се даје техничким и економским механизмима, што негативно утиче на друштво, јер квалитет изграђеног окружења дубоко утиче на благостање и квалитет живота његових становника. Квалитет простора је, како се поцртава кључни фактор у друштвеној интеракцији и кохезији, у креативности и идентификацији са местом. Зато је грађена средина и културе и стварају простор за културу. Сматра се да посебно у временима брзих глобалних промена, значај културе мора поново да заузме централно место у развоју и вредновању нашег изграђеног окружења. У овој европској визији за висококвалитетну Баукултуру, квалитет целокупног изграђеног окружења се види као стратешки императив (погледати [ИнфоБлок_9](#)).

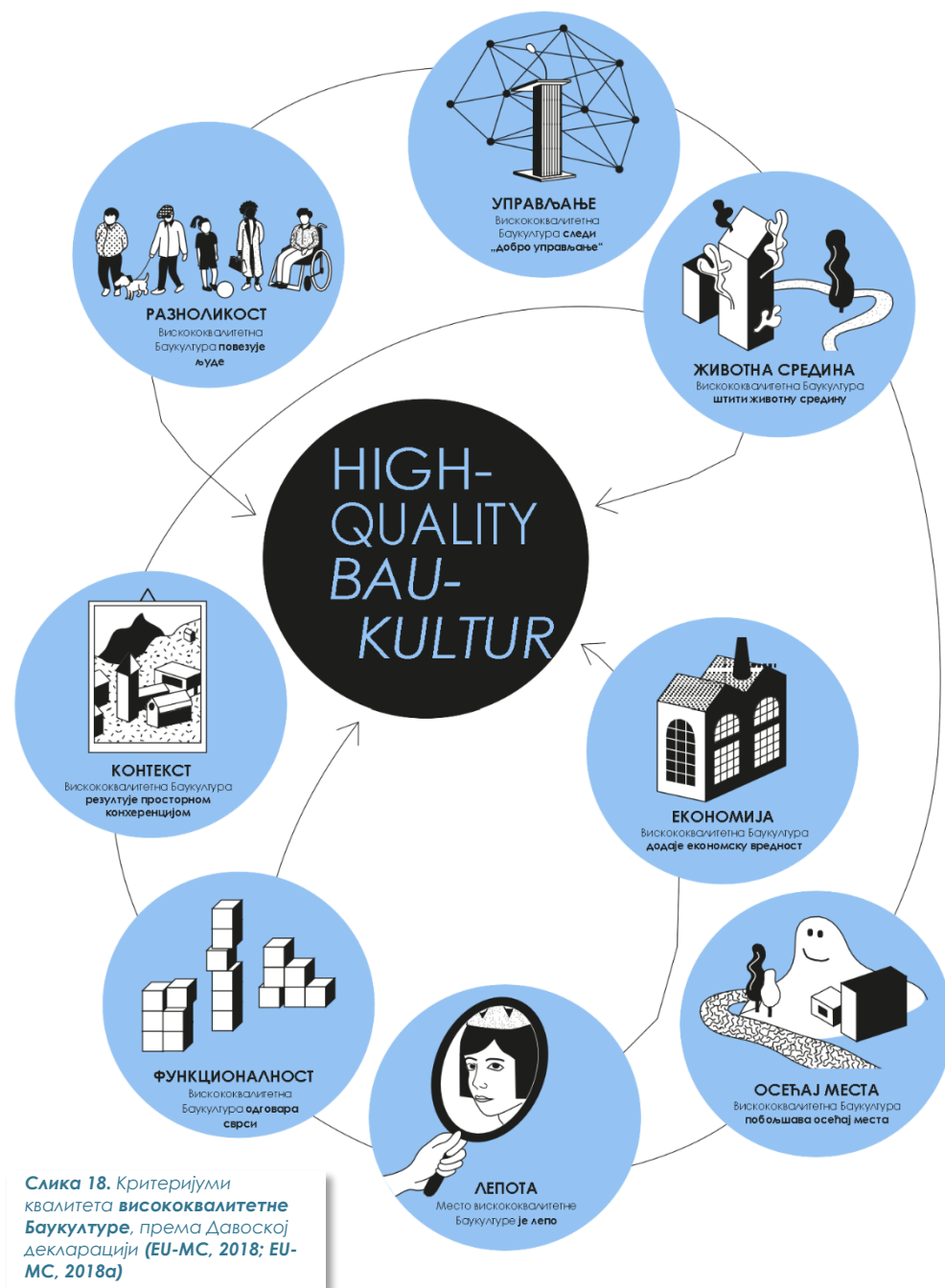
Културно наслеђе и савремена дела чине јединствену целину, у којој културно наслеђе мора бити заштићено и очувано, а историјски објекти, инфраструктура и јавни простор узети као референтна тачка за континуирану трансформацију простора и напредак (EU-MC, 2018a). Висококвалитетна култура грађења градова укључује не само резултат оваквог приступа у смислу саме изградње, већ и процесе који до тога воде. Усвајањем Декларације, прецизиране су смернице за политике заштите урбаног наслеђа кроз истицање улоге културе, у складу је са политиком UNESCO-а у којој се наводи да се очување урбаног наслеђа у свим његовим облицима може постићи само холистичким приступом. Као и [Препорука UNESCO-а о историјском урбаном пејзажу](#), усвојена 2011. године, Давоска декларација промовише интегрални приступ урбаној средини, наглашавајући важност културне разноликости и традиционалног знања, и бави се историјским слојевима града заједно са савременим развојем. [Нови европски Баухаус](#) (EU, 2020b) је креативна и интердисциплинарна иницијатива покренута 2020. године, а која има за сврху да повеже европски зелени договор са животним просторима и искуствима људи, позивајући читаво друштво да замишља и заједно изгради одрживу и инклузивну будућност која је „лепа за наше очи, умове и душе“.

*„Желим да NextGenerationEU покрене европски талас обнове и учини нашу Унију лидером у циркуларној економији. Али ово није само еколошки или економски пројекат: то треба да буде **нови културни пројекат за Европу**. [...] Ово је зашто ћемо поставити нови европски Баухаус – **простор за ко-креацију где архитекте, уметници, студенти, инжењери, дизајнери раде заједно да би се то десило**. Ово обликује свет у којем желимо да живимо.“ Председница Урсула фон дер Лајен у обраћању о стању у Европској Унији (EU, 2020b)*

У 2022. године, Европска комисија је пружила снажну подршку Европског парламента Новом европском Баухаусу (НЕБ) и позиву да се појача финансирање иницијативе. Успостављен је и округли сто на високом нивоу, састављен од напредних мислилаца и практичара који доносе инспирацију и делују као амбасадори, као што су архитекта Францис Кере ([Diébédo Francis Kéré](#)²⁰), добитник Прицкерове награде 2022., Хилда Флавија Накабује, активисткиња за климатска, родна и еколошка права и Емека Огбох, уметник и музички продуцент.

²⁰ Погледајте документарне филмове о Францис Керу : "[Bridging the Gap](#)," [Francis Kere](#), [Harvard GSD](#) ; [\[2014\] AD Entrevistas | Francis Kere – YouTube](#), [ArchDaily](#)

Свака изградња је културни чин и ствара простор за културу. Дизајнирано животно окружење нас окружује где год да се тренутно налазимо, дакле, Баукултура је важна за добар живот. „Баукултура види целокупно пројектовано животно окружење као кохерентну целину, од постојећих зграда до савременог дизајна, од малих ручно израђених детаља до зграда и отворених простора до инфраструктуре великих размера, и од процеса планирања преко изградње и рада до поновне употребе. Шта јесте, а шта није квалитетно Баукултур увек је отворено за дискусију. Постоји много иницијатива за побољшање квалитета нашег дизајнираног животног окружења“ (EU-МС, 2018; EU-МС, 2018а). Сам појам Баукултура не рефлектује став о квалитету. Међутим, само висококвалитетна Баукултура резултира у добро осмишљеним местима која се мењају у складу са друштвеним потребама уз очување својих историјских карактеристика. Висококвалитетна Баукултура је више од одсуства недостатака.

Постизање високог квалитета Баукултуре превазилази испуњавање техничких захтева, попут жељеног програма, обима или материјала. Подједнако је важно постићи консензус о културним вредностима о којима се расправља и дефинише у друштву, кроз Фокусирање на друштвене потребе и одрживо коришћење ресурса и додатну економску вредност.

Висококвалитетна Баукултура се односи на: 1) **место** било ког обима или конфигурације са врхунским квалитетом, 2) **висок квалитет процеса** који стварају Баукултуру и 3) **одличне способности и компетенције свих оних који су укључени у било какву трансформацију места.** (EU-МС, 2018а)

Простор има вишеструке сврхе: уметничке, естетске, културне и друштвене, као и еколошке, економске и техничке. Сви ови аспекти простора треба да буду високог квалитета да би обезбедили атрактивне, разнолике и инклузивне градове, села и отворене пејзаже.

Систем квалитета Баукултуре предлаже сет од осам основних критеријума и принципа квалитета, који су произашли из Давос декларације, од којих је сваки је допуњен скупом питања и којима се свеобухватно систематизује процена квалитета Баукултуре. Одговори на ова питања информичу оразличитим аспектима који утичу на квалитет места Баукултуре. Мора се узети у обзир специфична ситуација, процена руралних и урбаних локација, монофункционалних зграда (нпр. школа) и мешовитих насеља може се заснивати на различитим пондерима критеријума који одражавају специфичност места. Овај систем квалитета има за циљ да процени и побољша квалитет Баукултуре, то је алат који помаже у комуникацији и индиректно у имплементацији висококвалитетног Баукултура (EU-МС, 2018а).

Покренут је и нови пројекат „Horizon“ оквира финансирања - [CrAft](#) који је инспирисан Новим европским Баухаусом и окупља 60 градова, грађане, креаторе политике, уметност и академску заједницу да заједно обликују транзицију на климатску неутралност до 2030. године и тестирају [моделе урбане трансформације](#). Коначно, крајем 2022. године [Европска урбана иницијатива \(EUI\)](#) покренула је позив за подршку урбаним иновацијама и способностима градова да изграде одрживи урбани развој, заснован на вредностима новог европског Баухауса са фондом од 50 милиона евра, а отворене су и пријаве за нове европске награде Баухаус. У 2023. години Европска комисија објавила је 15 добитника [Нове европске награде Баухаус 2023](#), за коју је примљено више од 1.400 пријава из држава чланица ЕУ и по први пут пријаве за иницијативе на Западном Балкану. У контексту [Европске године вештина](#), награде су укључиле и додатни део фокусиран на образовање и учење.

[„Нова Лајпцишка повеља – трансформативна моћ градова за опште добро“](#) (ЕУ, 2020) представља кључни документ оквирне политике за одрживи урбани развој у Европи, а усвојена на неформалним министарским састанцима организованим 30. новембра 2020. године. Повеља наглашава да градови треба да успоставе [интегрисане и одрживе стратегије урбаног развоја](#) и обезбеде њихову примену за град у целини, од његових функционалних подручја до суседства. Документ је снажно усклађен са европском кохезионом политиком (ЕУ, 2007а) и њеним оквиром за одрживи урбани развој (ЕС, 2001). Нова Лајпцишка повеља је такође пропраћена [Имплементационим документом](#) (ЕУ, 2020а) који намерава да води следећу фазу Урбане агенде за ЕУ према обновљеним параметрима. У документу се наводи да је култура је у основи сваког одрживог урбаног развоја, што је усклађивање са Декларацијом из Давоса (ЕУ-МС, 2018; ЕУ-МС, 2018а), укључујући очување и развој грађеног и другог културног наслеђа. Градови се виде као места плурализма, креативности и солидарности, а висококвалитетни, отворени и сигурни јавни простори функционишу као живахна урбана места, омогућавајући људима интеракцију, размену и интеграцију у друштво. [Добро урбанистичко планирање и дизајн треба да буду ојачани](#) како би се омогућили компактни, социјално и економски мешовити градови са добро развијеном инфраструктуром и здравим окружењем и могућностима за идентификацију која доприноси добробити свих. [Ово захтева холистичко разумевање висококвалитетне културе грађења](#) (ЕУ, 2020б) као основе интегрисаних процеса планирања и пројектовања за свако вештачко обликовање изграђеног окружења у европским градовима. Потврда неопходности ефективнијег и ефикаснијег деловања у правцу одрживог развоја и климатских акција, је двогодишњи период суочавања са бројним глобалним ризицима изазваним [пандемијом корона вируса COVID-19](#)²¹, која је отпочела је крајем 2019. године. Иако се у претходним проблематичним здравственим ситуацијама дошло до ефикасних реаговања за неке од приоритетних здравствених проблема, општи напредак ка квалитетној здравственој заштити за све земље остаје спор. Без обзира на све шири консензус да су потребни јачи здравствени системи да би се постигло побољшање здравља и благостања, постоји мало сагласности о томе како

²¹ „Бројни примери кроз историју довели су до тога да људи сазнају више о природи заразних болести, укључујући кугу 542. године нове ере која је однела милионе живота и „црну смрт“ у 14. веку, која је била једна од првих познатих забележених пандемија, мале богиње које су убиле људе у броју који је премашио број оних који су се борили у ратовима у историји. До данас, међутим, мале богиње су једина болест коју су људска бића успела у потпуности да искорене. У случају колере, која је избила у 19. веку, остаје забринутост и још увек не постоји лек. Иако су куга, црна смрт, мале богиње и колера погодиле неколико милиона људи, људи су искусили и пандемију грипа 1918. године, једну од највећих „природних катастрофа“ у смислу заразне болести 20. века са процењеним бројем смртних случајева више од 50 милиона.“ (Seshaiyer & McNeely, 2020)

ојачати системе здравствене заштите (Seshaiyer & McNeely, 2020). Огроман број истраживача реаговао је на ситуације без преседана и свим нивоима друштвене организације које је изазвала ова пандемија (погледајте [ИнфоБлок_10](#)). COVID -19 се проширио кроз међусобно повезан свет у првих неколико месеци 2020. и представља одличан пример проблема који деле све земље. Неуспех глобалног „јавног добра“, у овом случају јавног здравља, након избијања нове болести, превео се у разорне здравствене, економске и друштвене последице широм света. Према бројним ауторима ово наглашава потребу да се савремени развојни изазови сагледавају кроз глобалну, а не ужу међународну, развојну парадигму (Oldekor & et.al, 2020), јер док се међународни развој фокусира на међу државне односе, често путем помоћи у решавању проблема глобалног југа, шири приступ глобалном развоју треба да размотри процесе и проблеме који захватају све земље, укључујући и оне на глобалном северу.

„Глобални развој стога треба да се фокусира на колективне и заједничке изазове, са пажњом на њихову неуједначену природу и утицаје, препознајући да одрживији и праведнији свет захтева трансформацију и сарадњу са свим земљама, уместо да гура свет у „развоју“ да постане више налик такозваном „развијеном“ свету“ (Oldekor & et.al, 2020).

Пандемија је у области архитектуре и урбаног планирања иницирала значајно парадигматско преиспитивање. У истраживањима главних утицаја пандемије на различите урбане секторе, истраживачи су покушали да идентификују кључне факторе које треба узети у обзир за бољу припрему и реаговање на будуће сличне догађаје. Налази показују да се иновативни приступи морају тражити у оквиру четири главне теме: (1) квалитет животне средине, (2) социоекономски утицаји, (3) менаџмент и управљање и (4) транспорт и урбани дизајн. Такође бројни аутори наглашавају да су важне акције предузете у наредних неколико година после пандемије, које ће одредити да ли ће се градови након COVID-а развијати на одрживији начин, јер како градови почну да се опорављају, њихов главни приоритет опет ће вероватно бити економски развој, а неопходно је осигурати да се, поред економског развоја, разматрају и социјалне и еколошке димензије одрживости (Sharifi & Khavarian-Garmsir, 2020; Mouratidis, 2021; Mouratidis, 2022). У прилог томе говори и [Извештај о Агенди 2030 из 2021. године](#) генералног секретара УН (UN, 2021) у коме се наглашава да се и пре пандемије, солидарност смањила у многим друштвима, а управљање је постало теже у позадини појачаног осећаја неправедности и пораста популизма и националистичких планова окренутих који „продају поједностављена решења, псеудо решења и теорије завере“ (UN, 2021). Констатује се да постоји растућа неповезаност између људи и институција које им служе, расте сумња у систем, о чему сведочи пораст друштвених покрета и протеста и све дубља криза поверења:

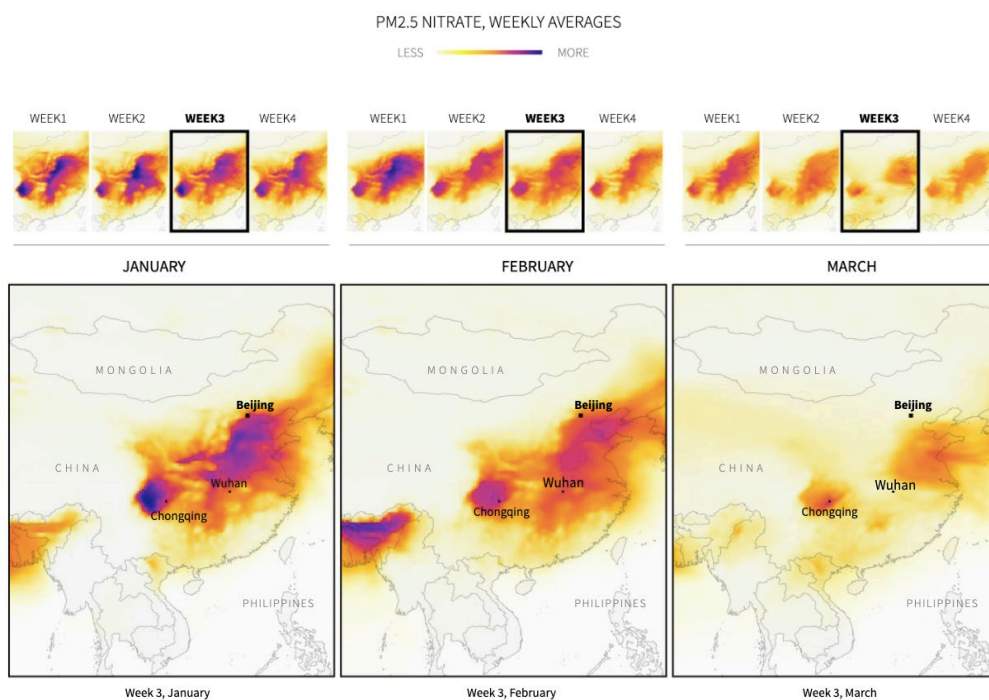
*“Дошло је до питања о томе како делимо наша друштва и ову крхку планету, о основним везама које нас повезују и о томе како се сарађујемо са онима који се не слажу, који се осећају неправедно третирано или који се осећају искљученима ... **Налазимо се на преломној тачки историје.** У нашем највећем заједничком тесту од Другог светског рата, човечанство се суочава са оштрим и хитним **избором: слом или пробој.** Коронавирусна болест (COVID -19) преокреће наш свет, угрожава наше здравље, уништава економије и средства за живот и продубљује сиромаштво и неједнакост. Конфликти настављају да бесне и погоршавају се. Катастрофални ефекти промене климе – глад,*

поплаве, пожари и екстремне врућине – угрожавају само наше постојање. За милионе људи широм света, сиромаштво, дискриминација, насиље и искљученост ускраћују им права на основне животне потребе. **Људи све више окрећу леђа вредностима поверења и солидарности једни у друге** – управо вредностима које су нам потребне да поново изградимо наш свет и обезбедимо бољу, одрживију будућност за наше људе и нашу планету. „Добробит човечанства – и заиста, будућност човечанства – **зависе од солидарности и заједничког рада као глобалне породице на постизању заједничких циљева за људе, за планету, за просперитет и за мир.**” (UN, 2021)

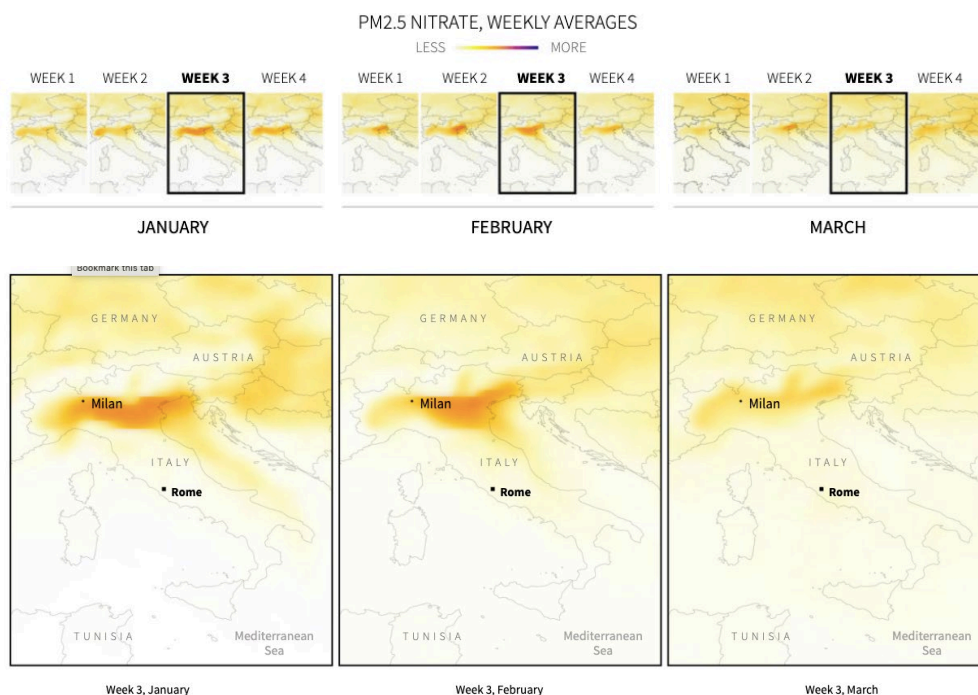
У [Извештају о Агенди 2030 из 2021. године](#) (UN, 2021) се детаљно описује Сценарио слома и вечне кризе који ће задесити свет уколико не дође до суштинских промена у организацији људске цивилизације (ИнфоБлок_11.). Такође се истиче се да је у срцу проблема је превазиђени друштвени „уговор“ о томе како људи решавају заједничке проблеме, управљају ризицима и удружују ресурсе за пружање јавних сервиса, као и како функционишу њихове колективне институције и норме (ИнфоБлок_12). Солидарност се види као основна вредност „на основу које се глобалним изазовима мора управљати на начин који правично распоређује трошкове и терете, у складу са основним принципима правичности и социјалне правде, и обезбеђује да они који пате или имају најмање користи добију помоћ од оних који имају највише користи“ (UN, 2021). Још једном се реafirмише Агенда за одрживи развој до 2030. године која тежи остваривању људских права свих и циљева одрживог развоја који су интегрисани и недељиви и балансирају три димензије одрживог развоја: економску, социјалну и еколошку. У извештају се предлаже сет акција којима се може убрзати постизање свих циљева одрживог развоја и детаљно описују исходи Сценарија пробоја ка перспективи зеленије, сигурне и боље будућности. Истакнуто је и да је контекст за колективно деловање еволуирао је у протеклих 75 година од када је усвојена УН повеља, и када је мултилатерализам је подразумевао сарадњу између малог броја држава. Данас, је далеко шири спектар државних и недржавних актера учествује у глобалним пословима као део отворених, партиципативних, вођених и транспарентних система, усмерених на решавање проблема ослањајући се на капацитете и слушајући гласове свих релевантних актера, а само државника или институција. Ово је облик мултилатерализма који је умреженији, инклузивнији и ефикаснији у решавању изазова двадесет првог века (UN, 2021). Сваки напор да се побољша управљање глобалним заједничким добрима и јавним добрима и управља ризицима мора се кретати кроз ову сложеност (ИнфоБлок_12). и експлицитно тежити да се ти нови приступи инкорпорирају тамо где је вероватно да ће дати боље резултате (ИнфоБлок_13). У 2021. години било је више, углавном онлајн активности у домену питања животне средине. Објављен је први збирни извештај UNEP-а „[Стварање мира са природом: научни план за решавање ванредних ситуација у вези са климом, биодиверзитетом и загађењем](#)“ (UNEP, 2021) у коме се наводи да промене у животној средини умањују развојне добитке изазивајући економске трошкове и милионе превремених смрти годишње, ометају напредак ка окончању сиромаштва и глади, смањењу неједнакости и одрживом економском расту. Предстојећа деценија је кључна, у којој је неопходно смањити емисије CO₂ за 45% у односу на 2010., да би се достигла нето нулта емисија до 2050. и ограничило загревање на 1,5 °C у складу са Париским споразумом.

ИнфоБлок 10. Ефекат пандемије корона вируса на загађење ваздуха широм света

“Да би се обуздала пандемија коронавируса, милијардама људи је речено да остану код куће. У Кини су власти ставиле скоро пола милијарде људи под изолацију, што је еквивалент скоро 7% светске популације. Многе друге земље су од тада предузеле сличне мере, у почетку у тешко погођеној Италији и Шпанији, а недавно у САД Државама и Индији. Ограничења су довела финансијска тржишта у слободан пад. Али такође су дали становницима неких од најзагађенијих градова на свету нешто што нису искусили годинама: чист ваздух. Визуелизације Ројтерса, засноване на подацима НАСА-иног тима за глобално моделирање и асимилацију података, показују како су концентрације неких загађивача драстично пале након што су започеле блокаде. Сателитска посматрања бележе информације о аеросолима у атмосфери. НАСА-ин модел је тада у стању да пружи процене дистрибуције ових загађивача близу површине Земље”. (WEF, 2020)

Слика 19. GHG емисије у Кини 2020. године. PM2,5 Нитрати, недељни просеци у Кини. Слика: Reuters Graphics Извор: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-covid19-air-pollution-environment-nature-lockdown/>

Слика 20. GHG емисије у Италији 2020. године. PM2,5 Нитрати, недељни просеци у Италији. Слика: Reuters Graphics Извор: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-covid19-air-pollution-environment-nature-lockdown/>

Слика 19. показује како су нивои PM2,5 нитрата пали у Хубеи кинеској провинцији након што је влада увела мере ограничења путовања. Нитрат је једна од компоненти које чине PM2,5, ситне честице, око 3% пречника људске косе, које могу продриети дубоко у плућа и ући у крвоток, што доводи до срчаног обољења, можданог удара или рака. Нитратни аеросоли се формирају од једињења азота, која се могу емитовати људским активностима, посебно сагоревањем горива и дизела.

Слични обрасци су се одвијали широм Италије након увођења карантина широм земље 9. марта. Ограничења су већ била примењена крајем фебруара у неким северним регионима, где је дошло до пораста случајева COVID-19.

Од загађивача који су највише пали у северној Италији издвајао се азот-диоксид, показују подаци забележени на земаљским станицама. Бергамо, једна од провинција које је највише погођена вирусом, доживела је побољшање квалитета ваздуха (WEF, 2020).

„Пре 75. година, свет је изашао из низа катаклизмичких догађаја: два узастопна светска рата, геноцида, разорне пандемије грипа и светске економске депресије. ... Пандемија болести корона вируса (COVID -19) била је изазов као ниједан други од Другог светског рата, откривајући нашу заједничку рањивост и међусобну повезаност. Она је разоткрила забринутост за људска права и погоршала дубоке крхкости и неједнакости у нашим друштвима. То је појачало разочарање институцијама и политичким руководством док се вирус задржавао. Такође смо видели многе примере вакциналног национализма. Штавише, са мање од једне деценије до краја, циљеви одрживог развоја су још више скренули са колосека. ... Нека не буде илузија: COVID-19 може да пребледи у поређењу са будућим изазовима ако не учимо из неуспеха који су коштали животе и средства за живот. Наше најбоље пројекције показују да је пред нама оштар избор: да наставимо са уобичајеним пословањем и ризикујемо значајан слом и сталну кризу, или да уложимо заједничке напоре да се пробацимо и постигнемо међународни систем који доноси резултате за људе и планету. Ови предзнаци се не смеју занемарити, нити се ове прилике протражити.“ (UN, 2021).

ИЗБОР ПРЕД НАМА: СЦЕНАРИО СЛОМА И ВЕЧНЕ КРИЗЕ

СМРТНЕ ПАНДЕМИЈЕ

- COVID-19 је ендемичан, стално мутира
- Богатије земље **гомилају вакцине**, нема плана за праведну расподелу
- Здравствени системи су **преоптерећени**
- Нема спремности за **будуће пандемије**
- Један број земаља је сиромашнији 2030. године него пре избијања пандемије

НЕНАСЕЉИВА ПЛАНЕТА

- Због непромењених нивоа емисија од људских активности, **глобално загревање од 2°C ће бити премашено током 21. Века**
- Топлотни таласи, поплаве, суше, тропски циклони и други екстремни су без преседања** по величини, учесталости и времену и дешавају се у регионима који никада раније нису били погођени
- Арктик је лети без леда; већина пермафроста се губи и екстремни нивои мора се јављају сваке године**
- Милион врста је **на ивици изумирања, са неповратним губитком биодиверзитета**
- Више од милијарду људи живи са топлотом која је толико екстремна да угрожава њихове животе

ДЕСТАБИЛИШУЋЕ НЕЈЕДНАКОСТИ

- Континуирана **ерозија људских права**
- Растуће сиромаштво** и велики губитак послова и прихода
- Јавна добра попут образовања и система социјалне заштите су **недовољно финансирана**
- Протести су се ширили преко граница**, често праћени насилном репресијом
- Технологија подстиче поделу
- Нове врсте ратовања** измишљене су брже од нових начина склапања мира

ЗНАЦИ УПОЗОРЕЊА

9,2 милиона \$ је процењени трошак за глобалну економију само у 2021. ако земље у развоју не буду имале једнак приступ вакцинама против

Извор: International Chamber of Commerce, 2021.

Повећање концентрације гасова стаклене баште од 1750. године је недвосмислено узроковано људским активностима и довело је до загревања од ~1,1°C између 1850. и 1900.

Извор: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021.

36 земаља са ниским дохотком налази се у опасности државног дуга или у великом ризику да упадне у опасност (февруар 2021.).

Извор: Department of Economic and Social Affairs, 2020.

око 827.000 вируса који могу да заразе људе постоји код сисара и птица

Извор: International Institute for Sustainable Development, 2021.

Стопа изумирања је сада 10-100 пута већа него у било ком другом тренутку у последњих 10 милиона година

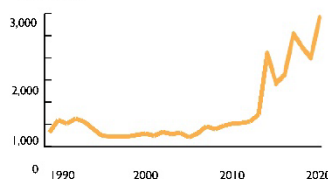
Извор: United Nations, 2019.

До 2050. у мору би могло бити више пластике него рибе

Извор: UNEP, 2020.

Брзи пораст недржавних сукоба од 2010

Извор: Peace Research Institute Oslo, 2020.

ПОСЛЕДИЦЕ ПО МУЛТИЛАТЕРАЛИЗАМ

Друштвени уговор је нарушен и геополитичке тензије расту

Међународне институције су заробљене у циклусу **недовољног улагања и недовољног учинка**

Предност **унилатерализма** у односу на **солидарност**

Нема консензуса о **чињеницама, науци или знању**

Слика 21. Визуелни приказ сценарија слома и одустајања од одрживог развоја, према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године (UN, 2021)

У Извештају „[Стварање мира са природом: научни план за решавање ванредних ситуација у вези са климом, биодиверзитетом и загађењем](#)“ (UNEP, 2021) се наглашава да развој циљева, задатака, обавеза и механизма у оквиру кључних конвенција о заштити животне средине и њихова имплементација морају бити усклађени како би постали синергијски и ефикаснији (UNEP, 2021). Економски, финансијски и производни системи могу и треба да се трансформишу како би водили и покретали прелазак на одрживост, а друштво треба да укључи природни капитал у доношење одлука и инвестира у транзицију ка одрживој будућности. Свако треба да игра улогу у обезбеђивању да људско знање, домишљатост, технологија и сарадња буду пре распоређени са трансформације природе на трансформацију односа човечанства са природом. [Полицентрично управљање је кључно за оснаживање људи да се изразе и понашају еколошки одговорно без непотребних потешкоћа или самопожртвовања](#). Због тога је објављена [УН декада науке о океану за одрживи развој 2021-2030](#), [УН декада обнове екосистема 2021-2030](#), а [IPCC објављује први део шестог извештаја](#) (IPCC, 2022), о коме је било речи у претходном поглављу, а октобра 2021. године Савет УН за људска права је [по први пут признао да је чисто, здраво и одрживо окружење људско право](#).

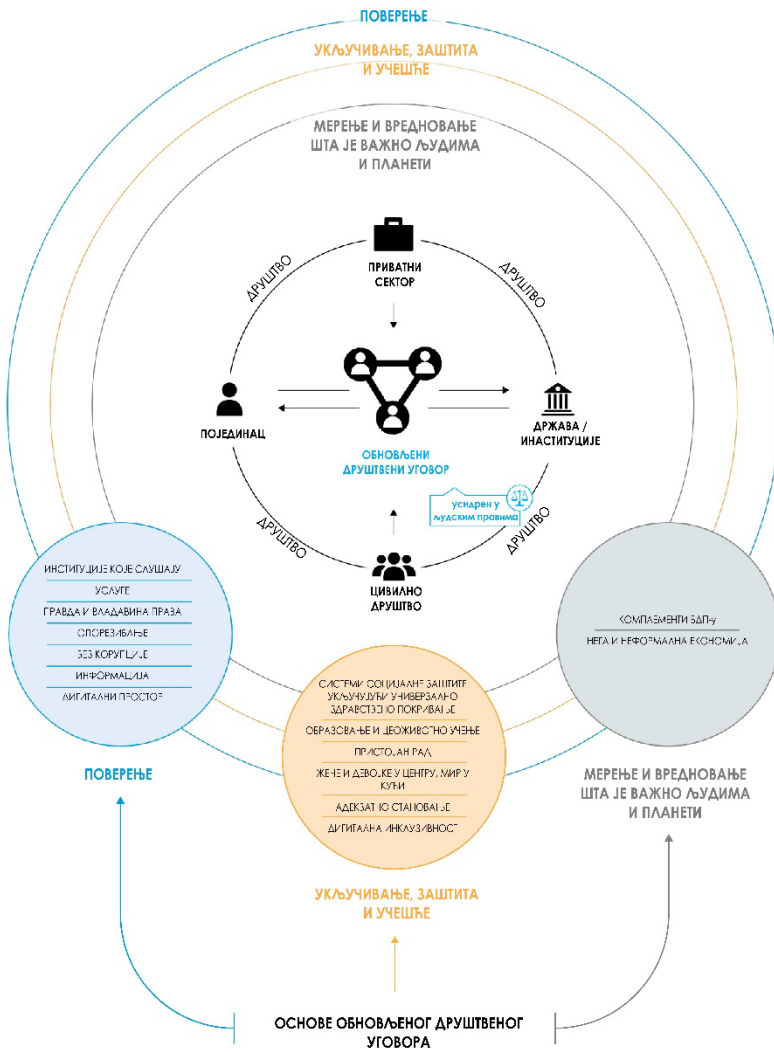
На међународном онлајн састанку [Стокхолм+50: „Здрава планета за просперитет свих – наша одговорност, наша прилика“](#), 2022. године одржане су четири пленарне сесије на којима су лидери позвали на храбру еколошку акцију како би се убрзала имплементација Агенде 2030 и Циљева одрживог развоја, укључујући и стотине пратећих догађаја и вебинаре, као и низ регионалних консултација са више заинтересованих страна уочи састанка омогућили су хиљадама људи широм света да се укључе у дискусије и проследити своје ставове, што је може сагледати кроз [званични извештај конференције](#). Констатовано је да је од УН Конференције о човековом окружењу 1972. године, глобална заједница је усвојила мноштво мултилатералних споразума о животној средини, као и других релевантних обавеза, укључујући SDG и Агенду 2030, а испуњење ових циљева и обавеза свих ових споразума одвело би нас далеко ка обезбеђивању здраве планете за све. [Стокхолм+50](#) је нагласио глобалну повезаност животне средине и потребу да се заједнички реши трострука криза нашег заједничког окружења – климатске промене, губитак биодиверзитета и загађење. Такође је поцртана хитна потребу за храбрим и промишљеним акцијама, као и јасна политичку вољу да се убрза деловање на овим обавезама, ојача мултилатерални систем, повећа амбиција и солидарност. Дискусије током Стокхолм+50 поново су потврдиле важност локалне реалности и националне имплементације, као и потребу за комбинацијом подстицаја и политика, финансија и подршке капацитета за постизање одрживог развоја. Дефинисане су и препоруке за убрзање имплементације:

1. Ставити људско благостање у центар здраве планете и просперитета за све,
2. Признати и применити право на чисту, здраву и одрживу животну средину,
3. Усвојити системске промене у начину на који наш тренутни економски систем функционише како би допринео здравој планети,
4. Ојачати националну имплементацију постојећих обавеза за здраву планету,
5. Ускладити јавне и приватне финансијске токове са обавезама у вези са животном средином, климом и одрживим развојем,

6. Убрзати системске трансформације сектора са великим утицајем, као што су храна, енергија, вода, зграде и грађевинарство, производња и мобилност,
7. Поново изградити односе поверења ради јачања сарадње и солидарности,

како би се омогућио Сценарио пробоја ка перспективи зеленије, сигурне и боље будућности (погледати [ИнфоБлок_13](#)) који је дефинисан у [Извештај о Агенди 2030 из 2021. године](#) (UN, 2021). Конференција [УН Оквирне конвенције о климатским променама \(COP27\), која је одржана 2022. године](#) у египатском приморском граду Шарм Ел Шеику, завршена је историјском одлуком да се установи и операционализује Фонд за губитке и штете, што је верификовано кроз [Шарм ел Шеик План имплементације](#). Обзиром на бројне кризне ситуације изазване пост-пандемијским проблемима и новим тензијама у међународној заједници услед инвазије Русије на Украјину међународна заједница је у 2022. години била активна и у домену управљања ризицима и заштите људских права, па је тако одржан [Међународни форум за преглед миграција](#), објављен је [Извештај Комисије високог нивоа генералног секретара о интерном расељењу](#), покренута је [Црноморска иницијатива за жито](#) и постигнуто [потписивање споразума](#). Такође је посвећена пажња комуникацијама у кризним ситуацијама па је објављен извештај [„Сузбијање дезинформација за унапређење и заштиту људских права и основних слобода“](#), а УН развијају [Кодекс понашања за интегритет информација](#) на дигиталним платформама.

[УН Самит о Циљевима одрживог развоја, Њујорк, 2023. године](#), означио је почетак нове фазе убрзаног напретка ка циљевима одрживог развоја са политичким смерницама на високом нивоу о трансформативним и убрзаним акцијама које воде до 2030. године. Овај самит је друга прилика, након првог Самита о циљевима одрживог развоја из 2019. године, када су се састали шефови држава и влада како би размотрили напредак и убрзали имплементацију Агенде за одрживи развој 2030. и њених 17 циљева одрживог развоја. Самит је резултирао [Извештајем о глобалном одрживом развоју 2023 \(GSDR\)](#) (UN, 2023a) и [Политичком декларацијом](#), која поново потврђује посвећеност шефова држава и влада ефикасној имплементацији Агенде 2030 и њених циљева одрживог развоја, без обзира на драстичне промене кроз које је свет прошао од њиховог усвајања, и препознаје хитну потребу да се предузму мере које су неопходне за преокретање пада и убрзање напретка. Шефови држава и влада, извршни шефови система УН и представници заинтересованих страна учествовали су у једној пленарној седници и шест тематских лидерских дијалога о: (1) Повећавању активности кључних транзиција како би се убрзао напредак ка циљевима одрживог развоја, (2) Изградња отпорности, (3) „Мењачи игре“: примена науке, технологије, иновација и података за трансформативну акцију, (4) Јачање интегралних политика и јавних институција за постизање циљева одрживог развоја; (5) Јединство и солидарност и јачање мултилатералног система за побољшану подршку, сарадњу, праћење и ревизију, и (6) Мобилисање финансија и инвестиција и средстава за имплементацију за постизање SDG.

Слика 23. Дијаграм обновљеног друштвеног уговора, према (UN, 2021)

Слика 23. Параметри мрежног инклузивног и ефективног мултилатерализма, према (UN, 2021)

У извештају се поставља се питање о томе како делимо наша друштва и крхку планету, о основним везама које нас повезују и о томе како сарађујемо са онима који се не слажу, који се осећају неправедно третирано или који се осећају искљученима (UN, 2021). Нгалашава се да је у срцу ових дилема превазиђени друштвени уговор: разумевање унутар друштва како људи решавају заједничке проблеме, управљају ризицима и удружују ресурсе за пружање јавних добара, као и како функционишу њихове колективне институције и норме. Тачна природа ових реципрочних норми варира, али њихово постојање је универзално. Често се схвата да израз „друштвени уговор“ потиче из западне или европске филозофије. Међутим, сродни концепти одражавају реципрочне обавезе између људи, домаћинства, заједница и њихових вођа, које постоје у различитим регионима и верским традицијама, укључујући Африку, Америку, Азију и Блиски исток. Друштвени уговор треба да еволуира да би одговорио на променљиве околности. Револуција, рат, економски колапс или друга катаклизма стављају друштвени уговор под тренутни притисак, остављајући друштво рањивим на поремећаје ако није у стању да се довољно брзо прилагоди. Наводи се да је хитно потребан обновљени друштвени уговор, заснован на свеобухватном приступу људским правима, који омогућава много већем броју актера да се позабаве све сложенијим и међусобно повезаним проблемима.

„Друштвени уговор настаје на субнационалном и националном нивоу, а његову тачну архитектуру несумњиво одлучује свако друштво. Међутим, сваки друштвени уговор има и глобалну димензију. Сва друштва суочена су и погођена су глобалним притисцима, док солидарност унутар земаља представља основу за нашу међународну сарадњу. Стога ћу мобилисати цео систем УН да помогне земљама у обнављању друштвеног уговора усидрено у људским правима. Ослањајући се на консултације за Нашу заједничку агенду, видим 3 основе за обновљени друштвени уговор који одговара 21. веку: (а) поверење; (б) укључивање, заштиту и учешће; и (ц) мерење и вредновање онога што је важно за људе и планету. Ове идеје су артикулисане на различите начине у друштвима, регионима и културама, али је међународна заједница остварила консензус о њима кроз УН увођењем основних принципа, као што су солидарност, поштовање људских права, одговорност и једнакост“. Антонио Гутереш, (UN, 2021).

"Наши оснивачи су се окупили у Сан Франциску обећавајући да ће спасити наредне генерације од пошаста рата; реафирмисати веру у основна људска права, у достојанство и вредност људске личности, у једнака права мушкараца и жена и великих и малих народа; успоставити услове под којима се може одржати правда и поштовање међународног права; и промовисати друштвени напредак и боље стандарде живота у већој слободи. Они су веровали у вредност колективних напора за постизање бољег света и основали Уједињене нације у том циљу. Повеља Уједињених нација је изузетно достигнуће. Од 1945. године, међународне норме и институције донеле су независност, мир, просперитет, правду, људска права, наду и подршку милијардама људи. ... Пандемија је довела до таласа колективних акција, са људима који раде заједно како би одговорили на заиста глобалну претњу. Подсетили смо се на виталну улогу државе у решавању проблема, али и на потребу за мрежама актера који се протежу далеко од држава до градова, корпорација, научника, здравствених радника, истраживачи, цивилно друштво, медији, верске групе и појединци. Када се сви суочавамо са истом претњом, сарадња и солидарност су једина решења, унутар друштава и међу народима." (UN, 2021)

ИЗБОР ПРЕД НАМА: СЦЕНАРИО ПРОДORA И ИЗГЛЕД ЗА ЗЕЛЕНИЈУ, СИГУРНИЈУ, БОЉУ БУДУЋНОСТ

ОДРЖИВИ ОПОРВАК

- **Вакцине подељене на широк и правичан начин**
- Капацитет за производњу вакцина за будуће пандемије у року од 100 дана и њихову глобалну дистрибуцију у року од годину дана
- Људи у кризним и конфликтним окружењима **имају мост ка бољим животима**
- Ревидирана архитектура међународног дуга
- Пословни подстицаји су преобликовани да подрже глобална јавна добра
- **Напредак** у решавању незаконитих финансијских токова, избјегавања пореза и финансирања климатских промјена
- **Финансијски и економски системи подржавају одрживије, отпорније и инклузивније обрасце раста**

ЗДРАВИ ЉУДИ И ПЛАНЕТА

- Глобални пораст температуре је ограничен на 1,5°C
- Све земље и сектори ће се **декарбонизирати до 2050. године**
- Подршка која се пружа земљама које су тешко погођене климатским ванредним ситуацијама
- Осигурани су само прелази на нови екосистем рада
- Функционални **екосистем је очуван** за наредне генерације
- Заједнице су опремљене да се прилагоде и буду отпорне на утицаје климатских промена

ПОВЕРЕЊЕ И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

- Снажна посвећеност универзалности и недељивости људских права
- **Универзални прагови социјалне заштите, укључујући универзалну здравствену покривеност**
- **Универзална дигитална повезаност**
- **Квалитетно образовање, унапређење вештина и доживотно учење**
- Напредак у решавању родних, расних, економских и других неједнакости
- **Равноправно партнерство** између институција и људи којима служе и између и унутар заједница ради јачања друштвене кохезије

ЗНАЦИ НАДЕ

146 милиона људи изашло је из екстремног сиромаштва до 2030. кроз улагања у управљање, социјалну заштиту, зелену економију и дигитализацију (укључујући 74 милиона жена и девојака)

Извор: UNDP, 2020.

30% емисије метана могло би се ублажити постојећом технологијом данас.

Извор: UNEP, 2021.

Прелазак на приступе **одрживог раста са ниским емисијама угљеника** могао би донети **директну економску добит од 26 милиона долара до 2030. године** у поређењу са приступима уобичајеног пословања

Извор: United Nations, 2021.

ПОСЛЕДИЦЕ ПО МУЛТИЛАТЕРАЛИЗАМ

Нова ера за мултилатерализам, јер земље и други актери раде на решавању проблема који су најважнији

Међународни систем **делује брзо за све у хитним случајевима**

Сви актери су одговорни за испуњавање преузетих обавеза

Уједињене нације су поуздана платформа за сарадњу између све већег броја и разноликости актера

Слика 24. Визуелни приказ сценарија продора и перспективе зеленије, сигурне и боље будућности, према [Извештају о Агенди 2030 из 2021. године](#) (UN, 2021)

У оквиру [Извештаја о циљевима одрживог развоја 2023: Специјално издање - „Ка плану спасавања за људе и планету“](#) (UN, 2023b) се наводи да на пола пута ка 2030. години реализација циљева одрживог развоја је далеко од жељених резултата (погледати ИнфоБлок_14):

- Од 36 постављених мета, само 2 су на путу да буду остварене, док се напредак на 8 погоршава. Имплементација је била преспора, па чак и назадовала у неким областима као што су климатске акције, губитак биодиверзитета и неједнакост пре пандемије и сада је претрпела значајне застоје, укључујући искорењивање сиромаштва, родну равноправност, образовање и елиминисање глади. Човечанство ризикује продужене периоде кризе и неизвесности изазване и јачањем сиромаштва, неједнакости, глади, болести, сукоба и катастрофа без хитне корекције курса и убрзања ка циљевима одрживог развоја
- Кризе које су избрисале године напретка у циљу одрживог развоја међусобно су повезане, и повећавају интензитет. Међутим верује се да би се могле претворити у прилике. Низ шокова – пандемија COVID -19, сукоби у многим регионима, укључујући рат у Украјини, кризу трошкова живота и дугова, и катастрофе повезане са климом испреплетени су кроз еколошке, економске и друштвене системе који стварају интензивирајуће назадовање у достизању SDG-а . Исте међу повезаности које појачавају кризе нуде могућности за интегрисане стратегије опоравка и за решавање системских ризика.
- Лидери се морају бавити средњорочним и дугорочним трендовима који имају системске ефекте на SDG док се баве непосредним кризама. Бављење климатским променама, губитком природе и биодиверзитета, демографским променама, дигитализацијом, економским неједнакостима и насилним сукобима ће избећи подривање постигнутог напретка у кратком року и изградити отпорност.
- Свест и посвећеност циљевима одрживог развоја расте, али то треба да се преточи у дело. Циљеви одрживог развоја су се укоренили у свим секторима и нивоима власти побољшавајући изгледе за постизање. Али аспирације и обавезе још увек нису преточене у акцију и имплементацију у обиму који је видљив у напретку у циљу одрживог развоја, често због недостатка финансијских средстава. Постизање резултата зависиће од тога да сви актери интегришу SDG у кључне процесе доношења одлука,
- Циљеви одрживог развоја су међусобно повезани и њима се мора приступити холистички на основу анализе специфичног контекста. Доносиоци одлука могу се ослонити на све већи број доказа о међусобној повезаности SDG -а, међународном преливању и моделирању сценарија како би управљали компромисима и максимизирали синергију између SDG -а и преко граница. Научни алати и доношење одлука треба да одражавају јединствене синергије и компромисе, за које се показало да варирају у зависности од контекста, група и времена.
- Нове студије сценарија указују на акције за трансформацију које би, ако се примењују заједно кроз шест улазних тачака наведених у [Извештају GSDR о глобалном одрживом развоју за 2019](#), могле значајно да убрзају постизање SDG. Пројекције глобалног сценарија показују да стратегије уобичајеног пословања неће испунити SDG до 2030. или чак до 2050. године, али би рад кроз кључне улазне тачке како би се искористиле

међусобне везе у складу са националним околностима и приоритетима могао ослободити брз напредак.

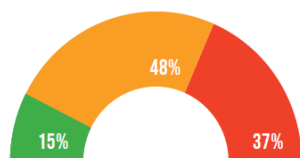
- Изградња капацитета у свим земљама је неопходна да би се подржала одлучна и трансформативна акција кроз било коју улазну тачку. Изградња капацитета треба да се примењује кохезивно са и као подршка другим полугама, укључујући управљање, пословање и финансије, индивидуалну и колективну акцију, и науку и технологију.
- Стратегије за реализацију циљева одрживог развоја морају идентификовати и минимизирати препреке и подржати обећавајућа решења специфична за различите фазе трансформације – појаву, убрзање и стабилизацију. Ово захтева стратешку примену полуга и промену приступа током времена како би се подстакла „појава“ нових технологија, пракси и иницијатива кроз експериментисање и учење; да подрже њихово „убрзавање“ и повећање уз праведне транзиције, колективну акцију и политички замах; и да на крају омогући 'стабилизацију' нове нормале укорене у прописима, промену понашања и нове инфраструктуре.
- Морају се истовремено предузети радње за дестабилизацију, разбијање и постепено укидање неодрживих пракси. Трансформација често наилази на отпор оних чији су економски интереси и начини живота везани за постепене системе и уобичајено пословање. Ово поставља императив компензације, праведних транзиција и нових друштвених уговора као одговора на губитак средстава за живот, радних места и индустрије како би се избегла друштвена и политичка реакција на промене.
- Трансформација ка одрживим путевима треба да буде укорене у науци. Решавање специфичних контекста изазова за циљеве одрживог развоја, холистички приступ и омогућавање великих и брзих промена захтева науку која је мултидисциплинарна, правично и инклузивно произведена, отворено подељена, којој се широко верује и прихваћена, и „друштвено робусна“ – релевантна за друштво. Повећање подршке научним активностима у земљама са ниским и средњим приходима може изградити капацитете за специфична SDG решења заснована на науци.

У извештају је посебно наглашена потреба за изградњом капацитета у домену прикупљања података. Земље се суочавају са вишеструким кризама у здравству, храни, енергетици и клими, и потребни су им бољи подаци за подршку креирању политике, а такође и за ефикасно праћење и извештавање о напретку ка постизању циљева одрживог развоја. Ови изазови ометају ефикасно праћење и извештавање о напретку. Као одговор на недостатак финансирања у производњи података, 2023. године усвојена је [декларација из Хангцоуа „Убрзавање напретка у имплементацији Глобалног акционог плана Кејптауна за податке о одрживом развоју“](#) (погледати ИнфоБлок_14).

Због свега наведеног одмах након Самита, исте 2023. године, одржан је [Дијалог на високом нивоу о финансирању развоја](#) са смерницама [Акционе агенде из Адис Абебе](#), а потом [трећа УН конференција за неразвијене земље](#) са [Програмом акције из Дохе](#). Потом, [УН Самит о климатским амбицијама \(2023.\)](#), на коме је донета [Агенда убрзања](#), која је истакла лидере „покретаче и оне који раде“ из управа, бизниса, финансија, локалних власти и цивилног друштва који су кредибилним акцијама, политикама и плановима – а не само са обећањима – допринели убрзању декарбонизације глобалне економије и остварењу климатске правде.

Провера реалности напретка оствареног у реализацији циљева одрживог развоја на средини планираног периода до 2030. године открива значајне изазове (Слика 20. Процена напретка за 17 циљева одрживог развоја заснована на процењеним вредностима мета, или најновијим подацима из 2023. године (% вредност), према (UN, 2023b) Слика 20.) Најновији подаци на глобалном нивоу и процене дају забрињавајућу слику: од приближно 140 мета које се могу проценити, половина њих показује умерена или озбиљна одступања од жељене путање. Штавише, више од 30 % ових циљева није доживело никакав напредак или, што је још горе, назадовање испод основне линије из 2015. Ова процена наглашава хитну потребу за интензивираним напорима како би се осигурало да циљеви одрживог развоја остану на свом путу и напредују ка одрживој будућности за све (UN, 2023b).

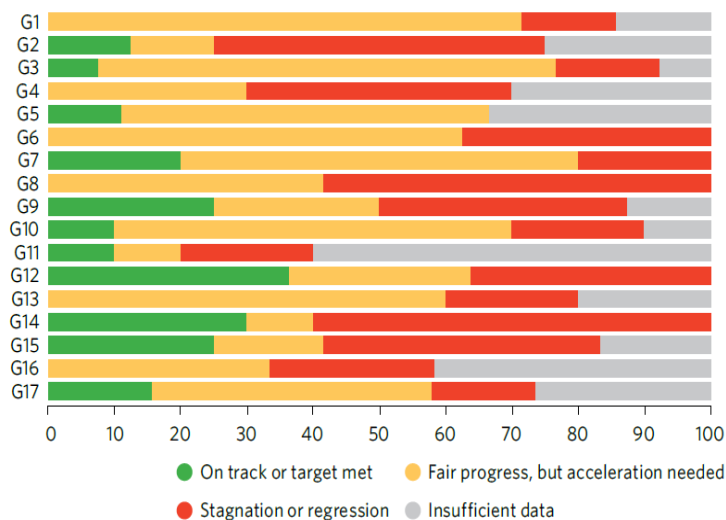
A CONCERNING PICTURE OF SDG PROGRESS AT THE MIDPOINT:

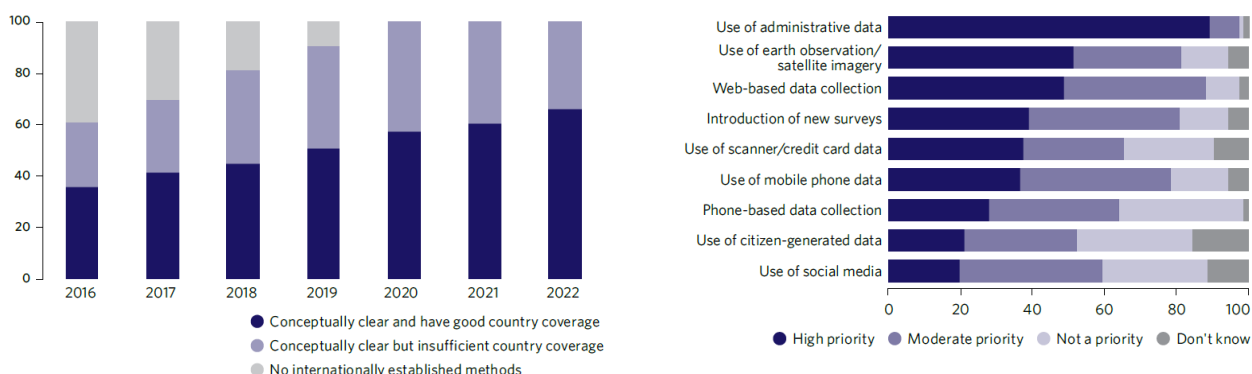
- ON TRACK
- MODERATELY OR SEVERELY OFF TRACK
- STAGNATION OR REGRESSION

BASED ON AN ASSESSMENT OF SDG TARGETS WITH TREND DATA.

Слика 25. Процена напретка за 17 циљева одрживог развоја заснована на процењеним вредностима мета, или најновијим подацима из 2023. године (% вредност), према (UN, 2023b)

Упркос изазовима у обезбеђивању правовремених података за свих 169 мета, постигнут је значајан напредак у доступности међународно упоредивих података: број индикатора укључених у глобалну базу SDG података порастао је са 115 у 2016. на 225 у 2023. години. Евиденција у бази података порасла је са 330.000 у 2016. на 2,7 милиона у мају 2023. За само 7 година, глобална база SDG података значајно се проширила. Такође су направљени значајни помаци у методолошком развоју индикатора. У 2016. за око 39 одсто индикатора SDG -а недостајала је међународно утврђена методологија или стандарди. До марта 2020. сви индикатори су имали добро успостављену и међународно договорену методологију, која је обезбедила упоредивост, тачност, поузданост и корисност наших мерења. Континуирано усавршавање и хармонизација методологија учинили су оквир индикатора робуснијим. Овај напредак у методологији пружа солидну основу за праћење учинка SDG -а. Штавише, удео концептуално јасних индикатора са добром покривеношћу земље значајно је порастао са 36 процената у 2016. на 66 процената у 2022. години. Међутим, националне статистичке организације (НСО) се суочавају са значајним недостатком у финансирању, посебно у

Слика 26. Лево : Удео глобалних индикатора SDG, према поузданости стандарда обрачуна и доступности у националним базама за период 2016-2022 (%), Десно: Приоритети изградње капацитета идентификовани од стране националних завода за статистику, јул 2021. (%) (UN, 2023b)

земљама са ниским и средњим приходима. Отприлике 23 % НСО у земљама са ниским и нижим средњим приходима суочава се са озбиљним недостатком финансијских средстава, са недостатком у финансирању који прелази 60 % за њихове статистичке програме. Око 50 % НСО у овој групи суочава се са умереним недостатком у финансирању који се креће од 20 до 60 %. Ситуација је релативно боља за земље са вишим средњим приходима, са око 13 % који се суочава са озбиљним недостатком финансијских средстава, а 50 % има умерене недостатке у финансирању. Ови изазови финансирања представљају значајну препреку за изградњу снажних капацитета података и ометају ефикасно праћење и извештавање о напретку у циљу одрживог развоја.

На [28. УН Конференцији о климатским променама \(COP28\) 2023.](#) године сигнализира се почетак краја ере фосилних горива. [Глобални преглед \(2023.\)](#) се сматра централним исходом ове конференције јер садржи све елементе о којима се преговарало и које сада могу користити земље за развој јачих климатских акционих планова до 2025. Кроз [Глобални преглед \(2023\)](#) се примећује се да су потписници скренули са пута када је реч о испуњавању њихових циљева Париског споразума и позива их да предузму мере за утростручење капацитета обновљивих извора енергије и удвостручење побољшања енергетске ефикасности до 2030. на глобалном нивоу. Такође укључује убрзање напора ка постепеном гашењу несмањене енергије из угља, постепено укидање неефикасних субвенције за фосилна горива и друге мере које покрећу транзицију са фосилних горива у енергетским системима, на праведан, уредан и правичан начин, при чему развијене земље настављају да преузимају вођство. У том смислу [најављује се „Самит будућности“](#) који је планиран за [22-23. септембар 2024.](#) године, и на коме би требало да се унапреде идеје за аранжмане управљања у областима од међународног значаја поменутих у овом извештају, а потенцијално и другим областима, где су потребни иновативни управљачки инструменти. Планирано је да овом самиту претходе бројни припремни догађаји и консултације које би могле укључити теме: а) Унапређењу управљања за глобална јавна добра и друге области, б) Предвиђање одрживог развоја и климатских акција након 2030. године; ц) Мир и сигурност, за нову агенду за мир; д) Дигитална технологија, за Глобални дигитални договор; е) Васељенски простор, тражити договор о одрживом и мирном коришћењу свемира, кренути ка глобалном режиму за координацију свемирског саобраћаја и договорити принципе за будуће управљање активностима у свемиру; ф) Главни ризици и договор о платформи за хитне случајеве; г) могући договор о Декларацији о будућим генерацијама.

Од 2010. до данас у Републици Србији учињени су значајни напори ка одрживом развоју, обзиром на чињеницу да опредељење за овај правац развоја у Србији, као европској држави, дошао са великим закашњењем, од скоро пет деценија, у односу на друге Европске земље. У оквиру [Националне стратегије одрживог развоја за период од 2008. до 2017. године](#) (РС, 2008а; РС, 2010), одрживи развој се дефинише као:

*„... циљно оријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима. Одрживи развој подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животної средини и природним ресурсима. **Дугорочни концепт одрживог развоја подразумева стални економски раст** који осим економске ефикасности, технолошког напретка, више чистијих технологија, иновативности целог друштва и друштвено одговорног пословања обезбеђује смањење сиромаштва, дугорочно боље коришћење ресурса, унапређење здравствених услова и квалитета живота и смањење загађења на **ниво који могу да издрже чиниоци животне средине**, спречавање нових загађења и очување биодиверзитета. Један од најважнијих циљева одрживог развоја јесте отварање нових радних места и смањење стопе незапослености, као и смањење родне*

и друштвене неједнакости маргинализованих група, подстицање запошљавања младих и лица са инвалидитетом, као и других ризичних група.“ (РС, 2008а)

Сагласно визији, утврђени су национални приоритети, као и стратешки и секторски циљеви одрживог развоја, развојни инструменти и активности који су неопходни за њихово остварење (погледати [ИнфоБлок_14](#)). У овом документу се наводи да је избор индикатора одрживог развоја начињен тако да одражава везу с кључним предложеним инструментима развоја, али су и усаглашени с новом, ревидираном листом индикатора одрживог развоја УН Миленијумских циљева развоја, како би били међународно упоредиви. Такође је наведено да успостављање релевантног мониторинга и праћење стратегије помоћу одговарајућих индикатора треба да помогне у праћењу краткорочних и дугорочних циљева, а годишњи извештаји базирани на овим индикаторима омогућавају корисницима да увиде напредак до кога се дошло (РС, 2008а; РС, 2010). Такође је наведено да успостављање релевантног мониторинга и праћење стратегије помоћу одговарајућих индикатора треба да помогне у праћењу краткорочних и дугорочних циљева, а годишњи извештаји базирани на овим индикаторима омогућавају корисницима да увиде напредак до кога се дошло (РС, 2008а; РС, 2010). У 2009. години усвојен је [Акциони план за спровођење Националне стратегије одрживог развоја за период од 2009. до 2017. године](#) (РС, 2011), где су издвојени следећи приоритети: - [повећање енергетске ефикасности](#) на свим нивоима, тј. смањење енергетске интензивности у свим друштвеним секторима издвојено је као најбитнији елемент и приоритет одрживог развоја, - [декарбонизација](#), односно смањење зависности привреде и друштва у целини од фосилних горива и [активно укључивање у глобалне напоре на заштити климе од промена изазваних људским деловањем](#), - [унапређење поступања са чврстим отпадом и отпадним водама](#), - [смањење сиромаштва](#), - [изградња економије засноване на знању](#), - [развој „зелене економије“](#)²².

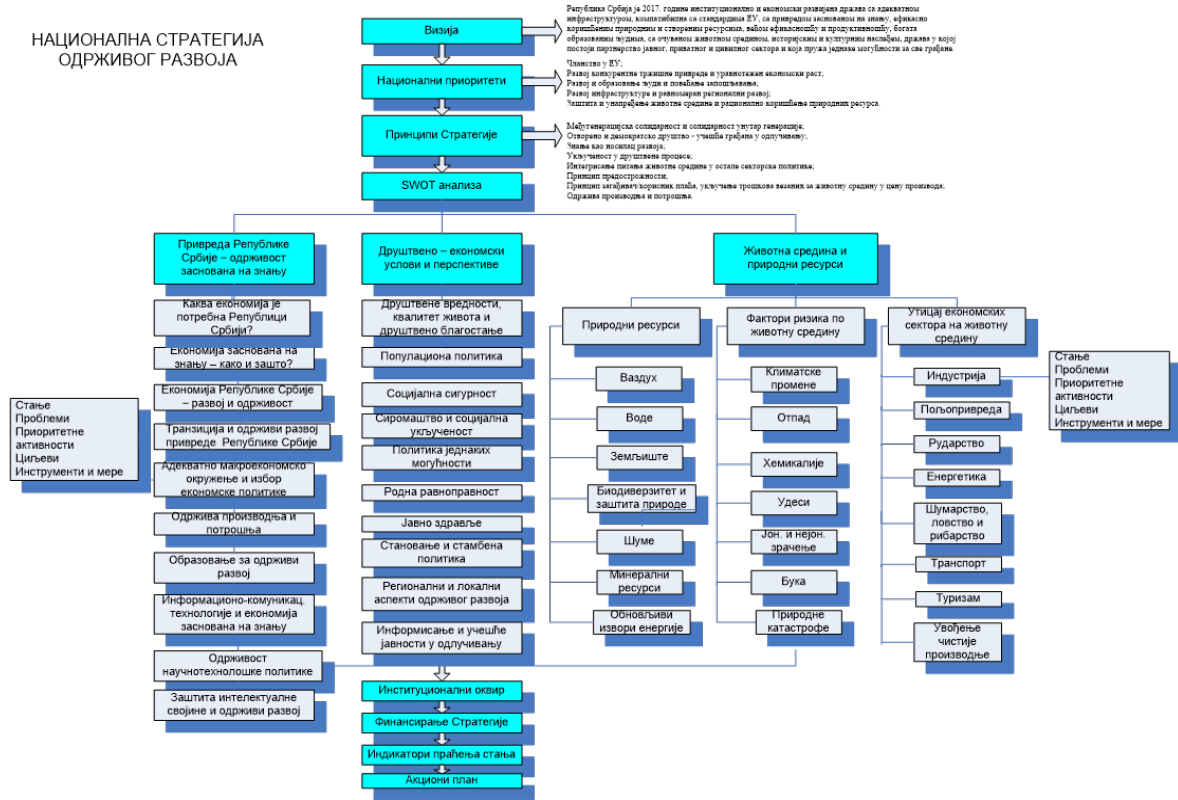
Избор приоритета евидентно одсликава државну пост-социјалистичку транзициону политику усмерену политику пре свега усмерену на институционалну и системску консолидацију после напуштања социјалистичког модела друштвеног уређења и стварања услова за економски развој у новима условима. [Први Извештај о напретку у спровођењу Националне стратегије одрживог развоја усвојила је Влада Закључком 24. јуна 2010. године](#) где су презентовани индикатори одрживог развоја и њихов напредак у спровођењу Стратегије. Од укупно планираних 512 мера/активности у 2008. и 2009. години реализовано је око 52%. Највећи број реализованих активности односи се на област економије засноване на знању где је реализовано 75,3% планираних мера. У области друштвеног развоја реализовано је 52,7% предвиђених активности, док је у области заштите животне средине 42,5 % реализованих активности у 2008. и 2009. години у односу на предвиђено (РС-АЗЖС, 2024). У Извештају се наводи да велики број мера предвиђених Националном стратегијом одрживог развоја (2008) није могао бити реализован, што је последица глобалне економске кризе (РС, 2010).

²² „Зеленом економијом“ сматра се рад у пољопривреди, индустрији, истраживању и развоју, административним и услужним делатностима које значајно доприносе очувању или побољшању квалитета животне средине. Нарочито, мада не искључиво, тај појам се односи на послове који помажу очувању екосистема и биодиверзитета, смањују употребу енергије, материјала и потрошњу воде, у којима се примењује стратегија високе ефикасности; декарбонизација привреде; свођење на минимум (или потпуно укидање) стварања свих врста отпада и загађења. Конкретно, у Републици Србији „зеленом економијом“ се може сматрати пословање у домену органске пољопривреде, шумарства, свих облика рециклаже који не угрожавају животну средину и не деградирају природне ресурсе, добијање енергије из обновљивих извора, као и повећање енергетске ефикасности и увођење чистије производње у разним секторима“. (РС, 2011)

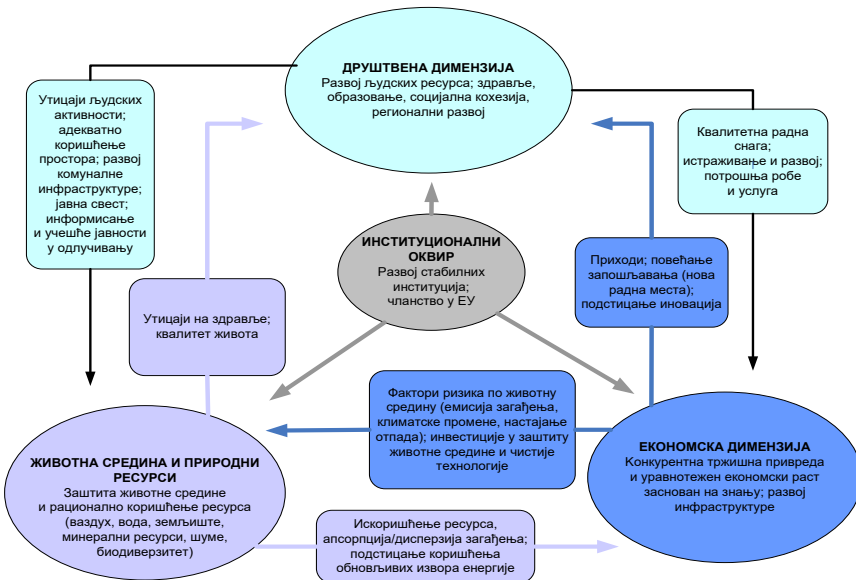
ИнфоБлок 15. Концепт одрживог развоја у Србији према Националној стратегији одрживог развоја (2008)

„Циљ Стратегије је да уравнотежи три кључна фактора, тј. три стуба одрживог развоја: одрживи развој економије, привреде и технологије, одрживи развој друштва на бази социјалне равнотеже и заштиту животне средине уз рационално располагање природним ресурсима. Истовремено, циљ стратегије је да споји та три стуба у целину коју ће подржавати одговарајуће институције. Стратегија значајно доприноси усклађивању могућих супротстављених циљева утврђених с различитих аспеката друштвено-економског развоја, премештавању јаза између секторских политика, као и успостављању система узајамних предности. То је постигнуто јер су у изради Стратегије учествовале све кључне друштвене групе.“ (РС, 2008а)

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Слика 27. Шема Стратегије (РС, 2008а)

Слика 28. Функционалне везе елемената Стратегије (РС, 2008а)

Визија одрживог развоја Републике Србије (РС, 2008а):

„Република Србија је 2017. године институционално и економски развијена држава са одговарајућом инфраструктуром, компатибилна са стандардима ЕУ, с привредом заснованом на знању, ефикасно коришћеним природним и створеним ресурсима, већом ефикасношћу и продуктивношћу, богата образованим људима, са очуваном животном средином, историјским и културним наслеђем, држава у којој постоји партнерство јавног, приватног и цивилног сектора и која пружа једнаке могућности за све грађане.“

Према ставу Агенције за заштиту животне средине Републике Србије оперативна примена стратегије одрживог развоја захтева мониторинг, документовање промена и трендова коришћењем одговарајућих индикатора као алата за добијање информација (РС-АЗЖС, 2024), а у области животне средине информациони систем треба да садржи међусобно информационо повезане електронске базе података и изворе података о стању, притисцима на животну средину и просторним обележјима, као и друге податке и информације на националном нивоу. Успостављање, вођење, развијање, координисање и одржавање јединственог информационог система, који води Агенција за заштиту животне средине, уређује се [Уредбом о садржини и начину вођења информационог система заштите животне средине](#) и [Правилником о Националној листи индикатора заштите животне средине](#) (РС-АЗЖС, 2024). Међутим, наводи се да тадашња листа индикатора одрживог развоја не би требало да буде коначна, јер је идентификовање проблема и препрека могуће само кроз редовно праћење одрживог развоја коришћењем индикатора и из секторских стратегија и програма и повременим иновирањем листе у складу са методолошким унапређењем извештавања. Имплементација ове стратегије је заправо, прва ситуација када се Србија суочава са озбиљним недостацима сазнајне основе неопходне за информисано доношење одлука и дефинисање развојних политика. Систем статистичке процене и прикупљања релевантних података о стању територијалних ресурса успостављен у доба социјализма у великом делу није био усклађен са логиком показатеља миленијумских циљева а ни самим локалним контекстом, те се није могла добити реална слика развојних трендова, о чему сведочи и документ који је Србија дефинисала уз подршку Европске комисије о мапи пута за развој националне статистике како би се омогућило адекватно праћење реализације циљева одрживог развоја (ЕК, 2017). Од 2010. године имплементација ове стратегије потпуно замире, највероватније услед препознавања озбиљног недостатка институционалних и организационих капацитета неопходних за њено спровођење и до истека њеног важења не постоји ни један јавно доступни документ који експлицитно говори о политичким одлукама везано за његову имплементацију.

Усвајањем два кључна национална документа у области просторног развоја, [Стратегије просторног развоја Републике Србије \(2008\)](#) (РС-РАПП, 2009), и [Закона о просторном плану Републике Србије \(2010\)](#), теме политика националног одрживог развоја пребачене су у област просторног развоја:

„Новија схватања просторног планирања у свету, просторно планирање дефинишу као кључни инструмент за успостављање дугорочног одрживог оквира за социјални, просторни (територијални) и економски развој како унутар државе, тако и између држава. Примарна улога просторног планирања је да повећа степен интегрисаности и боље координације између сектора, као што су енергетика, саобраћај, привреда (индустрија), становање и др., као и да побољша националне, регионалне и локалне системе урбаног и руралног развоја, уз истовремену заштиту животне средине. Полазећи од новијих теоријских приступа, као и искустава и достигнућа појединих транзиционих земаља, Стратегија представља основу за доношење одлука о дугорочном развоју и дефинисање секторских политика.“ (РС-РАПП, 2009)

Како се у документу наводи, ова Стратегија је у методолошком смислу формулисана кроз **интегрални поступак**, групишући и укрштајући 39 тематских области кроз три основне димензије: „(1) **природа и животна средина**, основ квалитетног живота и економије, (2) **становништво, насеља и социјални развој**, одлучујући фактор очувања природе и генерисања економије, и (3) **економски развој**, узрок динамичних појава у природи и последица људских активности. Четврта димензија је **развој институција које управљају читавим просторним (територијалним) системом** на мање или више успешан начин (governance), и од којих зависи успешност просторног развоја“ (РС-РАПП, 2009). Дакле, у суштини ова Стратегија у потпуности се надовезује на Брунтландину дефиницију одрживог развоја (попоглавље [1970-1990]: **Доба посвећености животної средини и квалитету живота на планети Земљи**). Истиче се да су приликом израде ове стратегије коришћене све стратегије које је Влада Републике Србије усвојила до тада, и обављене консултације са свим релевантним актерима просторног развоја, кроз различите облике комуникативних процеса са релевантним актерима пре свега из управљачких структура.

Ови документи у којима се по први пут на националном нивоу третирају стратешка питања управљања и планирања токова **одрживог урбаног развоја**, могли би се интерпретирати као политичка воља да се коначно у овој области предузму свесне друштвене акције усмерене ка смањењу тензија који производи неравномеран и не балансиран територијални развој у коме урбани центри имају веома битну улогу. Оно што је посебно очљиво у овим документима су експлицитне и екстензивне листе неопходних програма, пројеката и иновираних инструмената имплементације који обухватају све нивое територијалног управљања. Међутим, ранија искуства просторног планирања овог нивоа (Vujošević, 2003; Vujošević & Spasić, 2007), генеришу основану бојазан, да ће понуђене мере и инструменти имплементације, иако садрже јасне препоруке институционалних унапређења завршити као исказано стремљење или жеља, без реалних основа за њихово остварење, посебно имајући у виду тадашње опште економско стање државе и ограничени национални буџет. Са једне стране ради се о „чврстини“ политичког опредељења и степену приоритизације који се даје урбаној одрживости у управљању одрживим националним развојем, а са друге ради се капацитетима локалне управе да конструктивно и креативно допринесу овом процесу (Vujošević, 2009). У наведеним националним документима као један од основних инструмената просторног развоја наводи се, поред институционалних и организационих капацитета и аранжмана постојање адекватне и квалитетне информационе подршке: кључног предуслова ефикасног и ефективног одлучивања у даљој разради планова и акција нижег реда.

Посматрано кроз призму имплементације ова два стратешка документа на нивоу градова и урбаних насеља, **у циљу постизања одрживости градске друштвене структуре** (од управе до појединаца) требало би да: 1) „деле“ систем вредности, као онај дефинисан на националном нивоу, односно препознају га сагласним са локалним, те 2) да су мотивисане и спремне да проактивно делују у складу са њим, и да 3) имају капацитете и компетенције да формулишу и спроводе хоризонтално и вертикално координисане акције, као и адекватне инструменте, као што је на пр. информациона подршка, и да их спроводе. Истраживачи наглашавају да досадашња искуства, говоре, да је ова

претпоставка нереална у контексту Србије, и да се у пракси срећемо са мањим или већим спектром неусаглашености по било која три наведена питања (РС-РАПП, 2009).

Наведеним опсервацијама заправо се скреће пажња на недовољно развијену „српску културу“ одрживог развоја, односно ограничена сазнајне моћи и капацитете свих друштвених структура како на националном, тако и на локалном нивоу, да кроз свесно препознату и организовану, ефикасну и ефективну заједничку акцију остваре стратешке заједнички формулисане приоритете одрживости.

„Одрживост је у Србију стигла скоро, и са великим закашњењем у односу на многе земље Европе. Иако се термином барата већ скоро две деценије, тек се онедавно приступило изради неких од кључних докумената одрживог развоја или пак преиспитивању стања у земљи са становишта одрживости. Овакво стање произилази из ниског познавања или неразумевања проблематике одрживости, усвајању или постојању других приоритета док се „прелазак“ на одрживи развој одлаже, непостојања средстава за прелазак на одржива решења, а често и негирањем одрживости као „одрживе“ филозофије развоја.“ (Вајић Brković, 2009)

Дакле, претходно констатован недостатак поуздане информационе основе за доношење одлука у оквиру Извештаја о напретку у спровођењу Националне стратегије одрживог развоја (2010), проширен је препознавањем озбиљних недостатака друштвених капацитета за одрживи развој уопште, од домена културе до оперативних организационих аспеката. Употребљене формулације заправо упућују на структуру знања у планирању, уобичајену за тадашњи рационални модел планирања, о чему ће касније бити речи, а које треба да пружи свеобухватну квантификацију појава реалности и дефинисани систем мерења остварености планираних циљева и постављених мета. Критичари у то време истичу да рационални модел планирања у различитим формама и даље представља модел планирања који се најчешће користи у пракси широм света, упркос бројним недостацима и критикама, примарно усмерених на немогућност дефинисања јавног интереса, проблематичну релацију између науке и политике, односно честу ирелевантност научне анализе у политичком одлучивању: „модел је транспарентан, повезан са фундаментима професије урбаног планирања и укоренен у бирократским процедурама одлучивања и произилази из суштине модерне свесности о могућностима успостављања реда у друштво и простор“ (ЕК, 2008). Развој ИКТ технологија и рачунарског моделирања у то време, веома је значајно утицао на практичну променљивост рационалног модела планирања обзиром да је омогућило доступност потребном „свеобухватном“ мултидисциплинарном знању, манипулацију великим бројем релевантних просторних података коју овај модел подразумева, генерисање симулационих модела урбаног развоја и евалуацију ефеката избора између одређених алтернатива, што се може уочити и кроз сетове индикатора Миленијумских развојних циљева (Brail & Klosterman, 2001; Longley & Batty, 2003).

У том смислу, у домену информационе подршке спровођењу ових националних докумената, наводе се препоруке за усаглашавање легислативе, регулативе и стандарда у прикупљању и размени не само податка вежи и свих врста информација, укључивање у европске програме и пројекте унапређења информационе подршке планирању и управљању развојем, [развој Националне инфраструктуре просторних података \(НИПП\)](#), и

других специфичних секторских евиденција ослоњених на технологије географских информационих система (ГИС), друга решења информационо - комуникационих технологија (ИКТ) и развој сервиса е-управе. Дакле, говори се пре свега о институционално - организационим унапређењима и стварању услова за формирање адекватне информационе основе просторног развоја. Оно се види као „јединствено системско решење“ ослоњено на ИКТ и ГИС које би требало да обезбеди ефикасно скупљање, ажурирање, руковање, анализирање и приказивање свих података и информација везаних за одређену просторну целину или територију (РС-РАПП, 2009). Као посебан задатак наводи се „изналажење минимума заједничких просторних индикатора за праћење појава и процеса у простору, постизање усаглашености просторних и урбанистичких планова, бољу координацију планских одлука, као и укључивање у међународне системе праћења територијалног развоја“ (РС-РАПП, 2009).

Подједнако важна тема ових докумената је и питање партиципације свих актера развоја у процесу њиховог спровођења, што је уосталом и препорука [УН декларације о градовима и другим људским насељима у новом миленијуму](#) (UN, 2001). Како у то време бројни заговорници комуникативног, односно колаборативног модела планирања истичу, партиципација различитих релевантних актера, њихова кооперација, размена информација и хармонизација интереса су кључни фактор, императив савременог доношења одлука и управљања просторним развојем (Lazarević Вајес, 2009). Међутим, у контексту Србије се питањима партиципације у то време тежишно бави само академска „планерска“ заједница, те се дебати приступа превасходно изнутра са позиције модела система планирања, а не са формално институционалне позиције. Са једне стране разматрају се могућности да се питање партиципације уклопи у постојећи рационални модел унапређењем методологије и увођењем нових техника укључивања интереса актера развоја у процес планирања (Вајић Вркović, 1999), а питање развоја решава мање детерминисаним приступом и усмеравањем ка кључним покретачима развоја. Са друге стране постоје аутори који разматрају могућност да се концепт унапреди увођењем новог моделског оквира: колаборативног планирања, где је питање учешћа актера развоја у самој суштини планерске парадигме, [знање на коме се планирање заснива састављено је од интересне структуре актера](#), а „развој града“ је заправо резултат планирања у коме је предмет рада успостављање услова за комуникативну акцију и постизање консензуса (Вајић Вркović, 1999). Међутим, срећу се ставови да је за контекст Србије, [у коме није консеквентно спроведена реорганизација институција, нити учињен већи напор у развоју аналитичког оквира, и промени у приступу планирању, оснаживању компетентности актера, таква трансформација планирања није могућа](#) (ЕК, 2008). Заступа се мишљење да „колаборативни модел у суштини не замењује рационалан, и развијеном свету или другде, већ је у ствари њему додатак, углавном, прецизнија артикулација претходног модела у смислу препознавања моћи које утичу на развој у датим друштвеним и економским условима“ (Maruna, 2008; Lazarević Вајес, 2009) (ЕК, 2008). Овде се заправо ради о фундаменталним опредељењима која леже у основи сваког концепта планирања: *природи предмета рада и врсти проблема* којима се планирање бави, односа према знању у планирању и особености које произилазе из удаљености временског хоризонта (Вајић Вркović, 1986). Са претпоставком ближег временског хоризонта ради се о интервентном планирању, које се бави решавањем једноставним или здруженим

проблемима града, кроз рационално одлучивање и подразумева активности мањих парцијалних захвата усмерених ка максимизацији или оптимизацији коначних ефеката, а са претпоставком даљег временског хоризонта, ради се о трансактивном планирању са тежиштем које је померено са „контроле на усмеравање, са дефинисаних циљева на истраживање могућег, са планирања тоталитета на остављање простора за неочекивано“, које се бави сложеним или „мета“ проблемима, у разложеном и поступном комуникативном процесу постизања консензуса и подразумева програме развоја усмерене на постизање *pareto optima* / *suboptima*, а знање у оба случаја није слободно од интереса и идеологије, односно система вредности у датом контексту (Вајић Вркović, 1986).

Република Србија ратификовала је [УН Резолуцију усвојена на Генералној скупштини 25. септембра 2015., 70/1. „Трансформација нашег света: Агенда за одрживи развој до 2030. године“](#) о којој је претходно било речи (УН, 2015) од када се прати напредак Србије у остваривању Циљева одрживог развоја. Имајући у виду да је приступање Европској унији стратешки циљ државе и да су све реформе у функцији достизања тог циља, постојао је потпуни консензус да се реализација циљева одрживог развоја спроводи кроз процес ЕУ интеграција, тако да процес приоритизације и национализације циљева одрживог развоја у РС треба да прати исти принцип и стандарде успостављене унутар ЕУ и да сва развојна документа РС и документи јавних политика треба да кроз процес приступања ЕУ, интегришу и УН Агенду 2030 и искористе је у сврхе профилисања РС као будуће државе чланице ЕУ (РС, 2016а). Процес ЕУ интеграција, [Оквир развојног партнерства за Србију за период 2016-2020](#), као и налази [владиног Извештаја о реализацији Миленијумских циљева](#) (РС, 2015а) били су основ за постављање развојних приоритета у складу са новим оквиром циљева одрживог развоја – Агендом 2030. Током периода праћења Миленијумских развојних циљева, свеукупну економску ситуацију у Републици Србији карактерисала су два основна тренда (РС, 2015а): - по бројним индикаторима позитиван ишао је руку под руку са израженим економским растом до 2008. с којим је Република Србија успела да ухвати корак, с обзиром на релативно низак степен полазне основе БДП-а, - негативне вредности индикатора које су резултат глобалне финансијске кризе, али донекле и неспремности Србије да спроведе неопходне структурне реформе.

Пропадање националне економије имало је негативан утицај на индикаторе тржишта рада, подстакло је раст сиромаштва и узроковало свеопшти пад животног стандарда у земљи. Од 2009. до 2014. стопа апсолутног сиромаштва порасла је на 8,9%, стопа релативног сиромаштва на 24.5% који су индуковали бројне приоритете као што су социјално укључивање за угрожене групе, расељена лица, особе са инвалидитетом и Роми, побољшање доступности здравственој заштити, покривеност деце предшколским образовањем, нарочито у руралним срединама, успостављање приступа доживотног учења, незапосленост младих, миграције, питања заштите животне средине и смањење ризика од катастрофа. У складу са овим налазима, уз оцену да су свих 17 SDG од великог значаја, у Србији се посебна пажња придаје следећим циљевима и под циљевима (РС, 2016а):

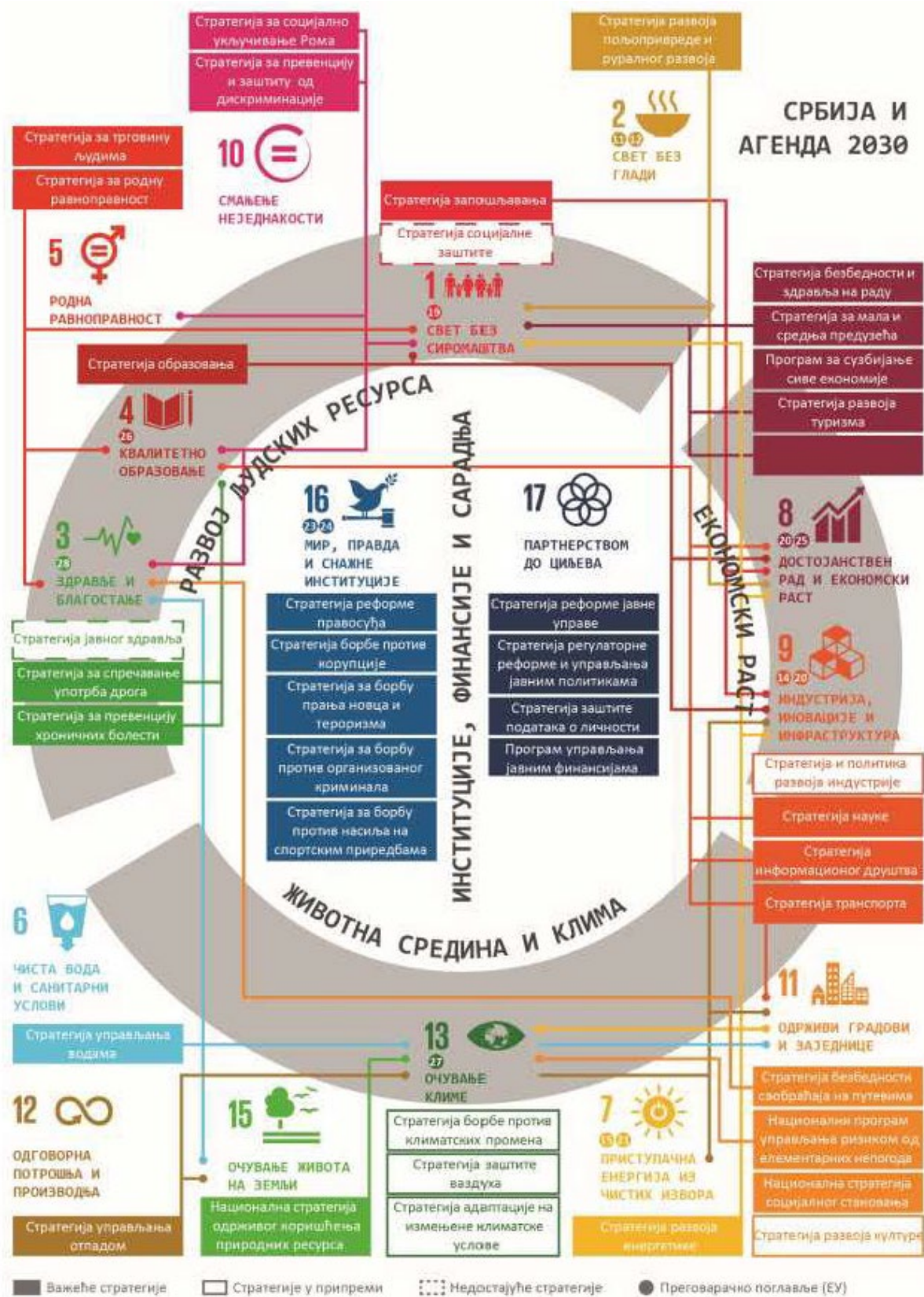
- Циљ 8: промовисање јаког инклузивног и одрживог економског раста и достојанственог запослења за све,

- Циљ 1: смањење сиромаштва,
- Циљ 3: постизање здравог живота за све старосне групе,
- Циљ 4: обезбеђење образовања за све,
- Циљ 5: постизање родне равноправности,
- Циљ 9: унапређење одрживе индустријализације,
- Циљ 10: смањење неједнакости у оквиру и између земаља,
- Циљ 12: унапређење одрживих модела потрошње и производње,
- Циљ 13: промовисање активности на свим нивоима у борби против климатских промена, и
- Циљ 16: постизање мирољубивих и инклузивних друштава и владавине права и Циљ 17: партнерство за циљеве.

Дакле, нажалост у то време Циљ 11 – Одрживост градова и насеља није идентификован као приоритет у Републици Србији. За потребе ефективне имплементације спроведена је детаљна анализа постојећих политика Републике Србије и констатовано је да постојећи стратешки оквир Србија већ посвећен остварењу циљева одрживог развоја, међутим, ипак постоје области у којима недостају кључне секторске стратегије или у којима се не прати спровођење одређених стратешких докумената па је тешко оценити напредак Србије у реализацији тог циља (РС, 2016а) (погледајте [ИнфоБлок_15](#)). Праћење индикатора одрживог развоја, као што је претходно наведено, једна је од слабости Статичког система Србије, коме се континуално ради тако да је у 2022. години објављен документ [UNEPCE Мапа пута за статистику за Циљеве одрживог развоја - друго издање](#), на основу којег се може пратити и напредак по одређеним областима, као што је [Напредак у праћењу показатеља одрживог развоја у области одрживог урбаног развоја у Републици Србији \(2023\)](#). До сада су објављена 3 Извештај о напретку у остваривању Циљева одрживог развоја до 2030. године у Републици Србији ([2020](#), [2021](#), [2022](#)) као и [Добровољни национални извештај Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој](#) у коме су детаљно специфицирани задаци за редни период.

У 2016. години објављен је [Национални извештај Републике Србије за Конференцију ХАБИТАТ III](#) (РС-МГСИ, 2016) документ који успоставља релацију између основних трендова урбаног развоја у Србији у односу на предлог Нове урбане агенде и даје основне препоруке за могућа унапређења. Одмах потом, [усвојена је Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године](#) (РС-МГСИ, 2019), први стратешки документ везан за урбани развој који је донет у пракси планирања у Србији, са сврхом стварања предуслова за спровођење Нове урбане агенде (УН-Хабитат, 2016) и хармонизацију урбаног развоја у Републици Србији са циљевима Урбане агенде Европске уније (EU, 2020). Стратегија је рађена партиципативно, кроз широки друштвени дијалог и конципирана је интегрално тако да омогућава управљање урбаним развојем на мултидисциплинарним и дугорочним основама, кроз повезивање система просторног и урбанистичког планирања, планског система јавних политика, унапређења дела локалних јавних финансија и планирања урбаног развоја са доступним изворима финансирања. Доношењем ове стратегије направљен је крупан искорак у прилагођавању система урбаног развоја у Србији стандардима Европске уније и новим урбаним агендама, као и испуњавању и других значајних европских стандарда у домену урбаног и економског развоја.

У следећој визуелизацији мапирања издвојени су кључни стратешки документи у односу на Цињевњ одрживог развоја. Поједине стратегије, као што су Стратегија запошљавања, Стратегија науке и технолошког развоја и Стратегија за младе, релевантне су за већи број циљева одрживог развоја, а у оквиру овог графикаоне су позициониране у оквиру ЦОР који у највећој мери зависе од њихове реализације (РС, 2016а).

Слика 29. Визуелни приказ резултата анализе политика Републике Србије у 2015. години и њихове усаглашености са Агендом 2030, према (РС, 2016а)

Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године (РС-МГСИ, 2019) је документ који дефинише јавну политику урбаног која представља кључни инструмент за остваривање одрживог урбаног развоја уз коришћење интегралног приступа, а чији је главни задатак успостављање координације над различитим секторима и дефинисање приоритета кроз усаглашавање потреба и интереса различитих актера. Како се наводи у документу она „представља кохерентан сет одлука, вођених од стране националне владе кроз процес сарадње различитих актера у формулисању заједничке визије и циљева, којима се усмерава дугорочни трансформативни, продуктивни, инклузивни и резилијентан урбани развој“ (РС-МГСИ, 2019). Документ се надовезује на Нову урбану агенду (УН-Хабитат, 2016), Урбану агенду ЕУ - Амстердамски пакт (ЕУ, 2016), претходни Просторни план развоја Републике Србије (РС, 2010а) и бројна секторска национална документа, као и Међународне смернице за урбанистичко и просторно планирање (UN-Habitat, 2015; UN-Habitat, 2018), Међународне смернице о децентрализацији и приступу основним услугама за све (UN-Habitat, 2009b). На основи интегралне анализе стања, утврђена је следећа визија урбаног развоја у Републици Србији (РС-МГСИ, 2019):

„Град који пружа услове за достојанствен живот и задовољење свих потреба како својих грађана, тако и грађана свог гравитационог простора, уз једнаке могућности избора за све, који представља простор за изградњу инклузивне, интерактивне и креативне заједнице, интегришући све слојеве свог настајања кроз историју.“ (РС-МГСИ, 2019)

Полазећи од кључних проблема и потенцијала и визије, утврђени су следећи стратешки правци и посебни циљеви за стратешке правце урбаног развоја (РС-МГСИ, 2019):

I Одрживи економски развој

1. Унапређен и интегрисан стратешки урбани оквир за одрживи, иновативни и инклузивни локални економски развој, запошљавање, јачање конкурентности и животног стандарда у урбаним насељима.

II Уређење урбаних насеља

2. Унапређен и уједначен квалитет уређености и приступачности урбаног простора.

III Друштвено благостање

3. Унапређен квалитет и доступност друштвених услуга, смањен ризик од сиромаштва, обезбеђен кров над главом за све грађане, остварена социјална инклузија и демографска обнова урбаних подручја.

IV Квалитет животне средине

4. Унапређен квалитет животне средине, здравља и безбедности становника у урбаним насељима и висок степен прилагођености урбаних подручја климатским променама.

V Управљање урбаним развојем

5. Ефикасније управљање урбаним развојем.

За постизање посебних циљева установљени су пакети мера који представљају скуп кључних и повезаних појединачних мера и активности које доприносе остваривању

одрживог и интегралног урбаног развоја, а које се даље разрађују кроз трогодишње акционе планове. Тако је усвојен [Акциони план за спровођење стратегије одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године за период од 2021. до 2022. године](#), и објављен [Извештај о резултатима за 2022. годину](#).

Уследило је потом, усвајање и [Националне архитектонске стратегија од 2023. до 2035. године](#) (РС-МГСИ, 2023а), документа којим се први пут утврђује архитектонска политика у Републици Србији и којим се на целовит начин одређује стратешки правац деловања у циљу развоја и унапређења квалитета архитектуре и грађене средине као исхода архитектонске делатности, посебно узимајући у обзир улогу архитектонске професије и квалитет архитектонске праксе, чиме се утиче на општи квалитет живота људи. Делокруг архитектонске стратегије јесте и реафирмисање архитектуре као есенцијалне компоненте националне културе и идентитета, чије културолошке димензије утичу на колективни ниво свести и однос сваког појединца према наслеђу, идентитету и животном окружењу, и као основ за започињање дугорочног процеса успостављања платформе и консензуса о квалитету архитектуре и култури грађења на националном нивоу. Израда ове стратегије подразумевала је партиципативни процес, кроз поступке јавног информисања, анкете, консултације и панел-дискусије, укључивање заинтересованих страна и релевантних актера, како из јавног тако и из приватног сектора и цивилног друштва (институти, заводи, бирои за архитектонско пројектовање, организације цивилног друштва, удружења и иницијативе). Стратегија се ослања на [Стратегију одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године](#) (РС-МГСИ, 2019), претходни Просторни план развоја Републике Србије²³ (РС, 2010а) и бројна секторска национална документа, али и на међународна документа и документа Европске уније (ЕУ) (ЕУ-МС, 2018; ЕУ-МС, 2018а; ЕУ, 2020b). Као подстицај у дефинисању европских вредности у области архитектуре и архитектонске професије²⁴ послужио је члан 1. француског Закона о архитектури из 1977. године у којем се наводи:

„Архитектура је израз културе. Архитектонски дизајн, квалитет објеката, њихово хармонично уклапање у окружење, уважавање природних и урбаних предела и наслеђа, од јавног су интереса.“ (РС-МГСИ, 2023а)

Документ стратегије је рађен у складу са [Резолуцијом Савета Европе о архитектонском квалитету у урбаним и руралним срединама 2001. године](#) у којој се државе Европе подстичу да побољшају знања и промоцију архитектонског и урбанистичког дизајна, да наручиоце и ширу јавност учине свеснијим и боље обученим за уважавање архитектонске, урбане и пејзажне културе, да узму у обзир специфичну природу архитектонске услуге, промовишу архитектонски квалитет помоћу узорне „јавне градње“, те негују размену информација и искустава у области архитектуре. Такође и у складу са [Закључцима Европског савета о архитектури: допринос културе одрживом развоју из 2008. године](#) који позивају на промовисање и регулисање праксе и подизање свести о доприносу

²³ Организација за економску сарадњу и развој (OECD) је 2018. године издала документ „Global State of National Urban Policy“ са прегледом политика урбаног развоја у 150 држава у читавом свету међу којима је и Србија. У овом документу је евидентирана тема одрживог урбаног развоја у Просторном плану Републике Србије за период од 2010. до 2020. године. (РС-МГСИ, 2019)

²⁴ Ове вредности су први пут уобличене у оквиру Директиве ЕУ о међусобном признавању диплома, уверења и других доказа формалних квалификација у архитектури, из 1985. године, која је у уводном делу у потпуности преузела део члана поменутог француског закона, а који се односи на јавни интерес, укључујући и мере за олакшавање ефикасног остваривања права оснивања и слободе пружања услуга. (РС-МГСИ, 2023)

архитектонске професије мисији постизања високог квалитета грађене средине. Коришћена су искуства доношењем архитектонских политика европских држава кроз успостављену платформу Европског форума за архитектонске политике ([European Forum for Architectural Policies – EFAP](#)). Тако да се у оквиру стратегије наводи:

„У контексту грађене средине (енгл. *built environment*) „као сложеног артефакта најчешће састављеног од бројних појединачних артефаката, намерно или ненамерно обједињених у просторно структуриране целине“, **архитектуру је потребно посматрати као „грађење“ које превазилази утилитарну димензију и које, поред функционалних и техничких, мора да задовољи и социокултурне захтеве које поставља конкретно друштво.** Стога, грађену средину можемо тумачити и као сложени феномен настао човековим деловањем, који подразумева више аспеката као одраза човекових потреба и активности у простору, што укључује већи број дисциплина, односно области. Овако сагледан однос архитектуре и грађене средине доводи и до разумевања, у европским оквирима све присутнијег, **концепта културе грађења – *Baukultur* – као холистичког приступа уобличеног и кроз – *Baukultur* систем квалитета.** Овај концепт омогућава процену нивоа културе грађења (неког места), уз помоћ осам разрађених критеријума: управљање, функционалност, животна средина, економичност, разноликост, контекст, осећај места и лепота, а који треба примењивати како при архитектонском и пејзажном пројектовању, тако и у процесима планирања, без обзира на просторни обухват, односно величину и врсту пројекта.“ (РС-МГСИ, 2023а)

У оквиру [Националне архитектонске стратегија од 2023. до 2035. године](#) (РС-МГСИ, 2023а) дефинише се визија као:

„Изградњом нових објеката, обновом постојећег грађевинског фонда и уређењем јавних простора остварују се висококвалитетна архитектура и грађена средина и значајно унапређује квалитет живота грађана Републике Србије, чува и обогаћује културни идентитет и укупан развој усмерава ка већој одрживости .

Домаћи архитекти имају истакнуту улогу у процесима доношења одлука релевантним за просторни и привредни развој и конкурентни су на међународном плану .

Грађани препознају и уважавају квалитетну архитектуру и грађену средину као подстицајан животни амбијент који представља основ за квалитетнији живот сваког појединца.“ (РС-МГСИ, 2023а)

Осим документа Стратегије усвојен је и [Акциони план Националне архитектонске стратегије за период од 2023. до 2025. године](#) који подразумева покретање широког јавног дискурса на различите теме, па и питања квалитета архитектуре и развој културе грађења, као премисе одрживог урбаног развоја у временима које следе.

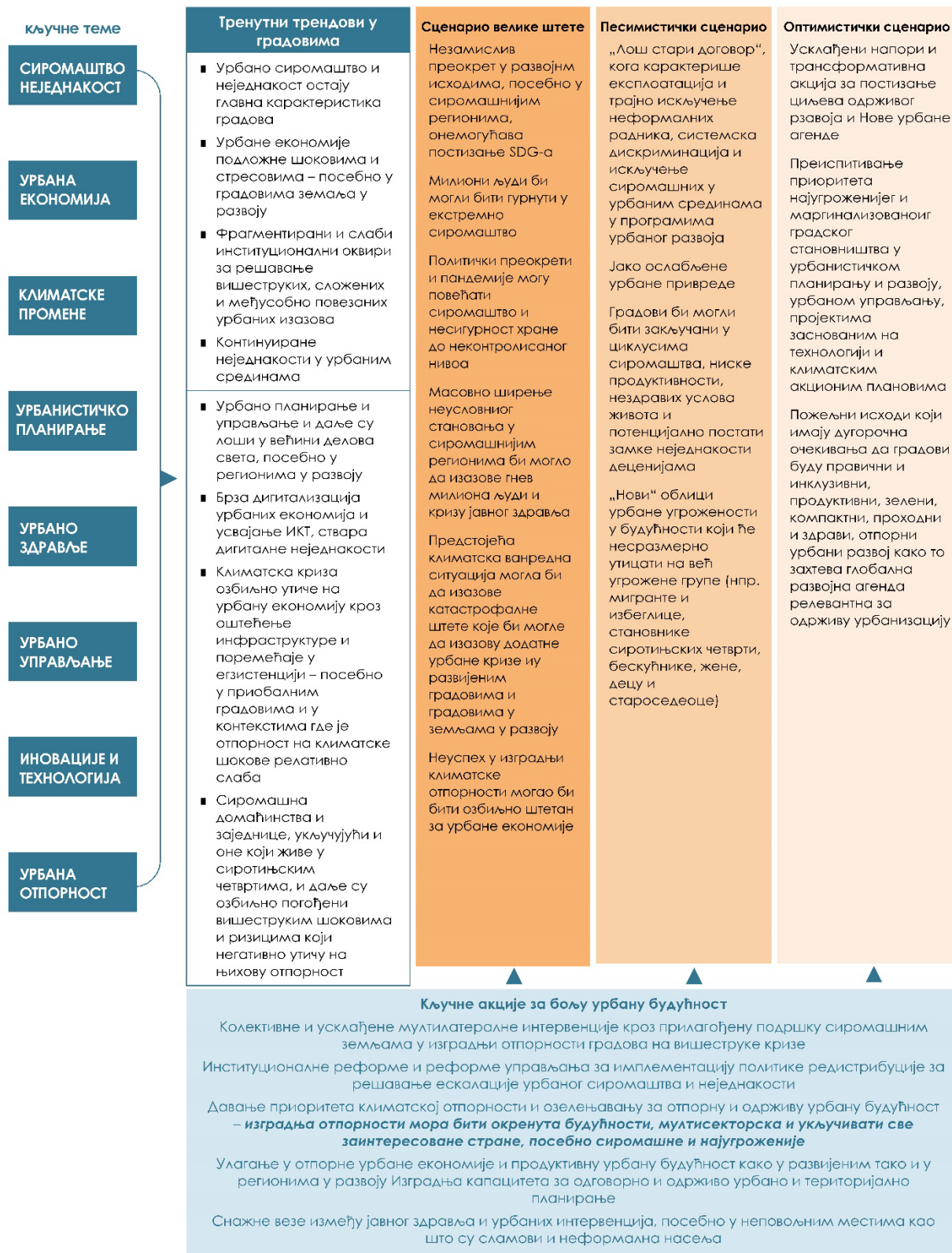
Савремене норме урбане одрживости

„Лоше планирање или лоше извршење планова је једноставно допустити некој сили осим разума да обликује стварност.“, Роберт Мек Намара

Кључни глобални изазови, о којима је било речи у претходном поглављу, одржавају се на урбане средине широм света, наравно у различитој мери и на различите начине у зависности од специфичности локалног контекста. Будућност човечанства је несумњиво урбана, а у прилог томе говоре чињенице да се удео градског глобалног становништва удвостручио од 1950.-2020. године и сада је више од 50%, да ће се према тренутним трендовима урбанизације број градова у земљама са ниским приходима повећати за 76% одсто, у земљама са високим и нижим средњим приходима за око 20 %, а у земљама са вишим средњим приходима за 6%, што значи да ће се промене највише манифестовати у срединама које имају најмање капацитета да се носе са њима (UN-Habitat, 2022). Међутим, градови нису изоловани од глобални феномена, а урбанизација као глобални мега тренд директно утиче на глобалне егзистенцијалне изазове као што је расподела богатства, безбедност и политичка стабилност, климатске промене, и пораст зоонотских вируса услед драматичних промена у екосистемима. Ови изазови ће на различите начине оставити траг у будућности градова. Начин живота у градовима са високим степеном изложености стресу, мањком физичке активности и неадекватном исхраном, доводе до бројних здравствених ризика са којима би се требало суочити. Актуелне глобалне неизвесности имплицирају да урбана подручја морају бити припремљена за стално променљиву и непредвидиву будућност, што значи да изградња економске, социјалне и еколошке отпорности мора бити у фокусу планирања будућности градова (UN-Habitat, 2022).

У оквиру извештаја УН-Хабитата [„Извештај о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова“](#) (UN-Habitat, 2022) издвајају се кључне теме планирања будућности градова: урбано сиромаштво и неједнакост, урбана економија, урбано управљање, урбано и територијално планирање, јавно здравље, иновације и технологија и изградња отпорности, на основу анализе доступних података и тренутних трендова датих у овом Извештају, *могућа су три сценарија урбане будућности* (погледати ИнфоБлок_17). Поцртава се да постизање визије оптимистичне будућности градова мора се заснивати на новом друштвеном уговору (ИнфоБлок_12) и локализацији Нове урбане агенде (УН-Хабитат, 2016) и циља одрживог развоја SDG -11 (UN, 2015):

*„Визија одрживе и правичне урбане будућности неће бити загарантована осим ако градови и под националне владе не предузму храбре и одлучне акције за решавање хроничних и нових урбаних изазова. ... Оптимистички сценарио урбане будућности ће смањити неједнакост и сиромаштво, подстаћи продуктивне и инклузивне урбане економије, одрживо улагати у промовисање чисте енергије и заштиту екосистема, и дати приоритет јавном здрављу. Ове амбиције, заузврат, морају бити олакшане **одговарајућим урбанистичким планирањем и системима управљања на више нивоа у којима финансије, иновације и технологија играју свеобухватну улогу.**“, Маимунах Мохд Шариф, Под-генерални секретар и извршни директор Програма Уједињених нација за људска насеља, (UN-Habitat, 2022)*

Слика 30. Дијаграмски приказ Могући сценарији за урбану будућност према УН-Хабитат „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова (UN-Habitat, 2022)

Према „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова“ (UN-Habitat, 2022) пут ка одрживој урбаној будућности биће одређен следећим активностима:

1) Планирање урбаног развоја је кључно за одрживост градова и насеља

Урбанизација је неизбежна, а мерење и вредновање *степен урбанизације* олакшава међународна поређења урбанизације, што је важно за обухватање феномена урбаноруралног континуума како препоручују истраживања и проналажење пута за превазилажење фундаменталног изазова повезаног са праћењем урбаних трендова и развојних агенди.

Трендови и предвиђања :

- **Тренд брзог раста градске популације** је већ почео да опада, ипак наставиће се у наредних 50 година са очекиваним глобалним смањењем учешћа мањих урбаних насеља (са 29 % у 2020. на 24%) и руралних подручја (са 22 % у 2020. на 18%) у урбаноруралном континууму. Међутим, успоравање не значи да неће бити урбаног раста. Предвиђа се да ће становништво градова у земљама са ниским приходима порасти скоро два и по пута до 2070. године и премашити 700 милиона (од 1975. до 2020. бележи се четвороструки раст, и тренутну вредност од око 300 милиона становника).
- **Број градова у земљама са ниским приходима ће расти много више него у остатку света** између 2020. и 2070. године (повећање од 76 %, у поређењу са 6 % раста у земљама са вишим средњим приходима земље; земље са високим и нижим средњим приходима ће имати повећање од око 20 %). Мали градови (мање од 250.000 становника) покривају скоро 1/2 градског земљишта (око 45 %) у земљама са ниским приходима, што је тренд који ће се задржати током наредних деценија.
- **Највећи део експанзије градског земљишта догодиће се у земљама са ниским приходима** у наредних пет деценија и то 141 %, у Океанији и подсахарској Африци у односу на ниво из 2020., у земљама са нижим средњим приходима 44 % и земљама са високим дохотком 34 %, а у земљама са вишим средњим приходима бити релативно мале 13 %. Раст градског земљишта биће релативно нижи у источној и југоисточној Азији (10 %), Латинској Америци и на Карибима (14 %) и Европи (16 %).

Кључне препоруке:

- **Управљање растом и густином градова је кључ будуће одрживости за земље са ниским приходима** : Густина градова у земљама са ниским приходима треба да се планира и управља на начин који не врши притисак на постојеће отворено земљиште, инфраструктуру и услуге. У овим земљама, сценарио високе густине би, на пр. довео до повећања ионако велике густине насељености у градовима, док би сценарио ниске густине значио да је градовима потребна пет пута већа количина земљишта да би испратили тренд раста. Раст градске популације у земљама са вишим средњим и високим приходима је нижи, а градови су мање густо насељени, што значи да могу прихватити будући раст становништва без потребе за повећањем количине земљишта.
- **Побољшани капацитети за планирање су потребни у земљама са ниским приходима, посебно за мање и нове градове:** Урбано и територијално планирање које је

прилагодљиво, способно да се бави предвиђањима и ефективно решава захтеве за проширењем градова је императив. Предвиђа се да ће се градско земљиште у овим земљама повећати скоро 1,5 пута у наредних 50 година. Значајан удео у овој експанзији имаће мањи и нови градова, који углавном немају капацитете да планирају овај раст, тако да повећани управљачки и планерски капацитети у овим насељима имају важну у постизању одрживе будућности.

- **Различити нивои управе морају да планирају градове где становништво стари:** Градови ће у будућности имати већи удео старих и мањи удео деце. Старење становништва је већ реалност у урбаним подручјима земаља са високим и средњим приходима. Стога је од виталног значаја планирати градове и насеља прилагођене узрасту који омогућавају добар квалитет живота за све своје становнике у свим генерацијама.
- **Ефикасно урбано и територијално планирање је кључно за ублажавање негативних друштвених, економских и еколошких последица повезаних са будућим урбаним растом:** Раст градског земљишта у земљама са ниским приходима, на пример, захтеваће значајне напоре у погледу планирања и улагања у инфраструктуру. Планирање треба предузети пре ове експанзије градова како би се зауставила неформална градња и осигурала кохерентност политике на различитим нивоима која би усмеравала потребне инвестиције.

2) Неопходно је доношење политика за искорењивање сиромаштва и неједнакости

Градови стварају богатство, али и концентришу сиромаштво и неједнакост. урбано сиромаштво и неједнакост имају различите облике, од пренасељених сламова земаља у развоју до бескућништва и џепова неимаштине у развијеном свету. Суочавање са сиромаштвом и неједнакошћу је један од најжитнијих изазова за урбана подручја, а побољшање прихода и широк спектар могућности за све је од суштинског значаја за постизање оптимистичне урбане будућности. Глобална развојна агенда даје главно место овом питању, са SDG-1, који позива на свет у коме ћемо „свуда окончати сиромаштво у свим његовим облицима“.

Трендови и предвиђања :

- **Урбано сиромаштво и неједнакост остају један од најнерешивијих изазова са којима се градови суочавају:** ради се о сложеним, испреплетеним и вишедимензионалним изазовима чија манифестација превазилази недостатак прихода. Више-димензионалност урбаног сиромаштва и неједнакости треба да буду у центру интервенција за стварање инклузивне и праведне урбане будућности на глобалном нивоу.
- **Без усаглашене акције на свим нивоима, сиромаштво и неједнакост би могли постати особина будућности градова:** у земљама у развоју, сламови и неформална насеља су најтрајнија просторна манифестација сиромаштва и неједнакости, где милиони људи немају приступ основним услугама. У градовима развијених земаља, „џепови“ сиромаштва и немаштине постали су укореењени, где мањинске групе трпе

маргинализацију и стигматизацију. Ако се не предузму одлучне акције, урбано сиромаштво и неједнакост ће постати ендемски.

- Пандемија COVID-19 резултирала је појавом нових сиромашних људи: значајан напретка постигнутог у борби против сиромаштва преокренуте су за време пандемије. У 2020. години, број нових сиромашних изазваних пандемијом на глобалном нивоу износио је између 119 и 124 милиона људи, а предвиђа се да ће се овај број повећати на између 143 и 163 милиона у 2021. Већина нових сиромашних ће живети у урбаним подручјима, представљајући додатни терет за већ преоптерећене локалне самоуправе, посебно у земљама у развоју.

Кључне препоруке:

- Борба против урбаног сиромаштва и неједнакости су хитни глобални приоритети: Без хитне и трансформативне политичке акције на свим нивоима, садашња ситуација ће се само погоршати. Визија правичне урбане будућности неће бити постигнута осим ако градови и под националне владе не предузму храбре акције за решавање свеprisутног присуства урбаног сиромаштва и неједнакости.
- Мултидимензионални / интегрални приступ је кључ за инклузивну урбану будућност: Уски, секторски приступи показали су се неефикасним усред друштвених, економских, политичких и еколошких криза. У оквиру периода Декаде акције (2020-2030), градови и поднационалне власти треба да усвоје интегрални приступ решавању проблема сиромаштва и неједнакости улагањем у инфраструктуру и основне услуге, истовремено се бавећи вишеструким просторним, социјалним и економским баријерама које подстичу искљученост. Као део изградње одрживе урбане будућности, следеће димензије су критичне: 1) просторна димензија - приступ земљишту, становању и инфраструктури; 2) друштвена димензија - права и учешће, 3) и економска димензија - могућности за све. Заједно, ови фактори могу извући милионе људи из сиромаштва и створити праведнију и инклузивнију урбану будућност.
- Проширење инфраструктуре и урбаних услуга за рањиве заједнице: Ово је критична полуга политике за решавање проблема сиромаштва и неједнакости. Приступ води и канализацији може бити питање живота и смрти за сиромашне градске становнике. Ако се ове трансформативне мере спроведу, оне могу променити тренутне негативне трендове и подстаћи акције ка постизању правичне, инклузивне и отпорне урбане будућности.
- Подршка неформалном запошљавању је кључна за изградњу инклузивне урбане будућности: Неформалност је реалност урбанизације, посебно у земљама у развоју. Градови и поднационалне власти треба да признају легитиман допринос неформалних радника и зауставе њихово узнемиравање и кажњавање и обезбеде гарантована права радника у неформалном сектору. Ова права укључују правно признање, економска и социјална права, приступ основним услугама и бољу заступљеност у креирању политике.
- Родно трансформативни приступи су кључни за изградњу инклузивне урбане будућности: Градови би требало да се фокусирају на развој инклузивних процеса

урбаног управљања који промовишу трансформативну отпорност на вишеструке ризике коришћењем локалног знања у суочавању са неизвесношћу. Урбани лидери треба да се ослањају на напоре локалног становништва, цивилног друштва и приватног сектора и да изграде локалне савезе за испоруку ефикаснијих стратегија и заједнички дизајн решења за урбано сиромаштво и неједнакост.

3) Стварање отпорне / резилијентне урбане економије која пружа могућности за све

С обзиром на величину доприноса градова националној економији, будућност многих земаља биће одређена продуктивношћу њених урбаних подручја. Људи су се прво окупљали у гушћим људским насељима да би трговали на пијацама, а овај фундаментални аспект урбаног живота еволуирао је током времена. Данашње урбане економије су сложени системи везани за глобалну трговину и токове капитала, у којима страни ентитети могу поседовати имовину у суседству, а удаљени догађаји могу утицати на цене локалне робе. Градови морају да буду паметнији него икад у погледу тога како позиционирају своје економије за максималну корист свих становника, истовремено чувајући животну средину и побољшавајући квалитет живота свог града.

Трендови и предвиђања :

- У планирању економије не може се занемарити неформални сектор: Препознавање и подршка неформалном сектору је од виталног значаја за урбану економску отпорност и продуктивну урбану будућност, посебно у земљама у развоју. Приступе урбанистичком планирању, управљању и међународном развоју требало би реформисати како би они одговорили на потребе радника у неформалном сектору. Неопходни су механизми подршке као што су приступ финансијама, тржишту и инфраструктури како би се повећала отпорност актера неформалне економије на шокове и ојачао њихов допринос продуктивној урбаној будућности.
- Будући економски раст и отпорност се не могу одржати без премошћавања инфраструктурних неједнакости у урбано-руралном континууму: Ово укључује циљање недовољно опремљених насеља као што су сламови и неформална насеља и маргинализована насеља која сnose највећи терет недовољног улагања у инфраструктуру. Инвестиције би такође требало да буду усмерене на системе транспортне инфраструктуре како би се повећала конкурентност градова и омогућила урбана продуктивност.
- Урбано и територијално планирање подржано ефикасним структурама управљања је од кључног значаја за изградњу отпорних урбаних економија и продуктивне урбане будућности: У земљама у развоју, већи фокус би требало да буде на изградњи институционалних капацитета како би се омогућило одрживо планирање и управљање урбаним развојем. Градови који су добро планирани и којима се управља боље раде у оптимизацији и убирању предности економије агломерације. Ако градови наставе да расту на неповезан и фрагментиран начин, пропуштаће се прилике за коришћење економије обима и урбане агломерације.
- Иновативно општинско финансирање је фундаментално: Градови треба да диверзификују своје изворе прихода, јер претерано ослањање на традиционалне

изворе прихода попут пореза на имовину може имати штетне ефекте на фискално здравље градова. Институционалне реформе су неопходне како би се градовима дала адекватна фискална аутономија за експериментисање са новим финансијским инструментима (наплата коришћења земљишта, општинске обвезнице) и реформом пореског система, ради. Нови финансијски инструменти могу послужити као важне полуге за катализу економских капиталних инвестиција које стварају дугорочну вредност за грађане, предузећа и град у целини доприносећи отпорној и продуктивној урбаној будућности.

Кључне препоруке:

- **Економска диверсификација је критично важна за економску отпорност и продуктивну урбану будућност:** Како би издржали будуће шокове и стресове, градови би требало да искористе постојеће и потенцијалне ресурсе за диверсификацију својих економија. Нова урбана агенда подстиче владе да дају приоритет економској диверсификацији прогресивно подржавајући прелазак на већу продуктивност кроз секторе са високом додатном вредношћу, технолошке иновације и стварање квалитета, пристојних и продуктивних послова. Диверсификација урбаних економија треба да буде подржана циљаним инвестицијама и стратегијама за померање производних структура ка новим изворима раста.
- **Циркуларна економија је нова границу у потрази за одрживошћу и отпорношћу:** Нова урбана агенда промовише усвајање политика које воде ка кружној урбаној економији како би се потрошња и производња удаљили од неодрживих образаца и промовисао зелени опоравак економије. Усвајање циркуларне економије може потенцијално створити додатна пристојна и продуктивна радна места, која су катализатори урбане продуктивности.
- **Примена мера за постизање уравнотеженог и интегрисаног урбаног и територијалног економског развоја:** Потпуна имплементација националних урбаних политика треба да буде приоритет. Друге мере би могле укључити циљане инфраструктурне инвестиције у секундарне и средње градове који су заостали опремању. Овај фокус ће повећати конкурентност секундарних градова, поставити њихове економије ка одрживом расту и изградити отпорност на будуће шокове.
- **Улагање у развој људских капацитета како би изградили вештине и компетенције које су у складу са брзим трансформацијама:** неопходан је стални развој талената и вештина како би се постигла урбана економска отпорност и продуктивна будућност. Развијање вештина и талената људског капитала је од виталног значаја за инклузивни и одрживи урбани раст. Добро обучена радна снага је предуслов за отпорну урбану економију и продуктивну урбану будућност.

4) Обезбеђивање зеленије урбане будућности

Климатске промене и забринутост за животну средину све више доминирају будућим сценаријима. Повећање екстремних временских појава и природних катастрофа попут поплава, топлотних таласа и клизишта најтеже ће утицати на урбана подручја, што прилагођавање климатским променама чини највећом бригом. У међувремену,

урбана подручја су одговорна за већину светских емисија угљеника. Као такав, прелазак на нето нулту емисију гасова стаклене баште мора се десити што је пре могуће.

Трендови и предвиђања :

- **Прелазак на нето нулте GHG емисије ограничен је недостатком амбиција и замкама политике:** дошло је до пораста интересовања за GHG нето нулту политику, а недостатак амбиције у тренутним националним опредељењима одражава недостатак способности у дефинисању алтернативне урбане будућности. Тренутне политике претерано се ослањају на неразвијене технологије које занемарују локалне ресурсе.
- **Климатске промене и губитак глобалног биодиверзитета угрожавају будућност градова:** клима и еколошке кризе утичу на покретаче урбане неједнакости. Суочавање са будућим ризицима, укључујући ризике по животну средину, постало је једна од главних брига локалних самоуправа и других актера у урбаним срединама, што је изазвало различите одговоре.
- **Инклузивни простори су неопходни за зелену урбану будућност и транзицију одрживости:** Агенде за транзицију и отпорност стављају у први план потребу усклађивања циљева социјалне и еколошке правде са политичким приоритетима SDG-а и Нове урбане агенде. Интеракција између глобалних и локалних партнерстава додатно омогућава шире укључивање. Поред тога, постоје и све веће могућности за колективно деловање како би се обезбедила нискоугљенична и отпорна урбана будућност на локалном нивоу.
- **Свет губи прилику да искористи пост пандемијски контекст као каталитички тренутак за олакшавање инвестиција за прелазак на нето нулте емисије угљеника:** Пандемија COVID -19 представљала је значајан застој у постизању смањења сиромаштва и достизања циљева одрживог развоја. Међутим, она је отворила и могућност да се преиспитају односи између људи и животне средине и мобилишу средства за опоравак у циљу одрживости животне средине. Ипак емисије угљеника поново су у порасту, а криза изумирања биодиверзитета несмањена.
- **Зеленија будућност се не може обезбедити без транзиција:** поред нових техничких могућности за олакшавање ефикасности ресурса у секторима као што су енергија и транспорт, урбане политике морају препознати како неформални сектор служи потребама многих урбаних становника. Добро документован пример је неформални моторизовани и немоторизовани транспорт који опслужује многе угрожене заједнице у урбаним срединама. Урбано планирање мора бити инклузивно како би се ефикасно задовољили сектори неформалних услуга који раде за сиромашне у урбаним срединама.

Кључне препоруке:

- **Креатори политике на свим нивоима морају препознати и подржати улогу урбаних подручја у транзицији ка GHG нето нуле:** поред акција на националном нивоу, постизање нето нулте емисије зависи од активности на поднационалном и градском нивоу, стога постоји потреба да се развију политике подршке локалним акцијама

ограничавања емисија угљеника или смањења рањивости. Инструменти на националном нивоу морају бити усклађени са локалним приоритетима кроз координацију различитих нивоа управљања како би се осигурало да је политика на националном нивоу осмишљена тако да не ограничава локално експериментисање од стране више актера.

- **Решења заснована на природи морају бити део инклузивних процеса планирања за одрживу урбану будућност:** Решења заснована на природи нуде широк спектар одговора на урбане еколошке изазове који искориштавају природу за урбану одрживост. Приступи урбаном управљању, планирању и дизајну инспирисани природом револуционарно мењају тренутно размишљање о градовима и урбаним услугама, тако да се овај тренд не сме превидети у процесу трансформација.
- **Размишљање оријентисано на будућност, као што је анализа сценарија, захтева плуралну политику која обезбеђује да се чују различити гласови како би се минимизирале неизвесности на путевима обезбеђивања зеленије урбане будућности:** Разматрање нето-нултих GHG сценарија може бити изазовно јер укључује дуге временске оквире и спекулације о технолошким и друштвеним променама, са закључцима у различитим секторима и процесима. Обезбеђивање да се различити гласови чују у овим поступцима ће минимизирати перцепцију таквих сценарија као технократског и ограничавајућег деловања заинтересованих страна, и елиминисати поједностављене претпоставке о друштвеној и политичкој динамици.
- **Искористити потенцијал међународних партнерстава као што су транснационалне мреже и друштвени покрети у обезбеђивању зеленије урбане будућности:** Друштвени покрети могу подстаћи иновације и транзиције ка GHG нето нули. Све је више доказа о иновацијама и изводљивим одговорима који долазе из неформалних насеља и различитих група у заједници. Пандемија COVID -19 је показала како локални одговори могу подржати солидарност и отпорност, првенствено када се улажу у партнерства са локалним и регионалним властима.
- **Подршка различитим облицима знања у доношењу одлука о животној средини како би се постигла одржива урбана будућност:** Данас постоје хијерархије знања у којима се неки облици знања доследно вреднују изнад других. Локалне власти и локалне институције могу да подрже различите облике знања, укључујући домородачко знање, локално знање и традиционално знање, која одговарају глобалним захтевима и признају локалну специфичност, што захтева редефинисање рањивих група од пасивних жртава ка активним агентима урбаних промена.

5) Постављање оквира за одговорно урбано и територијално планирање

Градови су сложени системи који расту, развијају се и чак се смањују на основу различитих сила. Планирање је суштинско средство за обликовање будућности градова, пошто су непланирана људска насеља склона ширењу, неефикасном коришћењу земљишта, лошој повезаности и недостатку адекватних општинских услуга. Добро урбанистичко планирање је један од три стуба одрживих градова, без којих градови тешко да ће остварити оптимистички сценарио урбане будућности.

Трендови и предвиђања :

- **Климатске промене и губитак глобалног биодиверзитета угрожавају будућност градова:** клима и еколошке кризе утичу на покретаче урбане неједнакости. Суочавање са будућим ризицима, укључујући ризике по животну средину, постало је једна од главних брига локалних самоуправа и других актера у урбаним срединама, што је изазвало различите одговоре.
- **Повратак на нормалу пре COVID-а вероватно ће одложити климатске акције у градовима:** У многим градовима емисије пале на невиђено ниске нивое током карантина, али и примећен је брз повратак на раније нивое након укидања ограничења кретања. Постоји забринутост да би акције економског опоравка могле да поремете многе активности које имају за циљ прилагођавање и ублажавање климатских промена у урбаним срединама. Интервенције у енергетском и транспортном сектору су кључне за успех или неуспех климатских акција у градовима.
- **Тренутни приступи планирању и даље омогућавају да рањиве групе буду непропорционално погођене пандемијама:** Угрожене групе као што су етничке мањине и урбана сиротиња су непропорционално погођене најгорим утицајима пандемије, што отежава обуздавање ширења заразних болести у градовима. Модерно урбанистичко планирање је постигло ограничен успех у праведној расподели ресурса. Дубоке неједнакости постоје у градовима већ неколико деценија, опстају у садашњости и вероватно ће се наставити у будућности без хитних промена у начину планирања градова.
- **Урбани затворени и отворени простори нису довољно разноврсни и флексибилни:** пандемија је открила проблеме у вези са недостатком флексибилности у дизајну простора који се могу прилагодити новим ситуацијама. Постоји потреба за променама у дизајну распореда зграда, радних простора, тржних центара и отворених / јавних простора како би били флексибилнији и прилагодљивији будућим шоковима.
- **Компактни градови су отпорни на пандемију:** Нису прикупљени убедљиви докази о улози густине изграђености у преносу вируса и стопи смртности. Међутим, постоји консензус да густина сама по себи није главни фактор ризика, а да би други фактори као што су приходи, приступ инфраструктури и пренасељеност станова могли бити утицајнији. Недостатак приступа здравственој заштити и другим услугама повећаће рањивост на пандемије и друге будуће нежељене догађаје.
- **Међусобне везе између града и села се занемарују у урбанистичком планирању:** Урбана подручја доживљавају динамичне и нелинеарне токове како у градове тако и из њих, било да су роба, трговина, кретање људи или миграција врста. Тако високи нивои повезивања имају импликације на отпорност јер се шокови и поремећаји у једном делу система могу брзо проширити на друге делове. Пракса урбаног планирања и даље занемарује везе између урбаних и руралних подручја упркос томе што градови зависе од својих залеђа у погледу природних ресурса, роба и више врста услуга екосистема.

Кључне препоруке:

- **Урбано планирање би требало хитно да настави са климатским акцијама као основом за зеленију урбану будућност:** Мере предузете за опоравак од пандемије требало би да помогну градовима да ублаже климатске промене и боље реагују на климатске промене. Постоји потреба за континуираном променом парадигме ка еколошки прихватљивим опцијама енергије и мобилности усмереним на човека. Ово се може постићи ефикасним јавним превозом и активном мобилношћу када се интегришу са енергетски ефикасним начинима рада као што су електрична возила која се покрећу чистом енергијом.
- **Опоравак након COVID-а требало би да обезбеди прелазак на праведнију и инклузивнију урбану будућност за све:** Програми опоравка би требало да дају приоритет решавању потреба рањивих и маргинализованих група, укључујући етничке мањине, сиромашне у урбаним срединама, имигранте, избеглице и оне који су несигурно запослени или смештени. Да бисмо искористили пандемију као прилику да реформишемо наше градове и да се вратимо назад, неопходно је пажљиво проценити утицај на маргинализоване групе и осигурати да су адекватно укључене у процесе планирања.
- **Градске власти треба да улажу у вишеструке заједничке предности развоја зелене инфраструктуре:** Интегрисање зелене инфраструктуре у дизајн улица, уличних мрежа и отворених простора је ефикасан начин да се побољша њихова флексибилност и мулти функционалност. Стварање мреже зелених површина и зелених површина омогућиће боље одговоре на будуће пандемије, а истовремено ће обезбедити заједничке користи за ублажавање климатских промена, прилагођавање и здравље обнављањем и регенерацијом природних екосистема.
- **Применити концепт „15-минутног града“ као модела за креирање квартова за пешачење, мешовите употребе и компактних насеља:** Као нови приступ планирању, овај концепт може да усмерава развој насеља у којима становници могу да задовоље већину својих дневних потреба унутар време путовања од 15 минута пешке, бициклом, микро-мобилношћу или јавним превозом. Кроз интеграцију зелене инфраструктуре, овај модел такође може да пружи вишеструке заједничке користи за здравље, правичност и прилагођавање и ублажавање климатских промена. Међутим, неопходно је осигурати да 15-минутна насеља не погоршавају просторне неједнакости у градовима тако што постају енклаве за богате урбанисте који не успевају да се интегришу у укупну урбану структуру.
- **Урбани актери морају да „разбију“ секторске силосе у потрази за интегрисаним урбаним и територијалним планирањем:** планирање би требало да се удаљи од приступа заснованог на секторима ка интегрисаним плановима и политикама које узимају у обзир интеракције између више фактора у градском региону као што су залеђе и околни екосистеми. Такви социоеколошки приступи су одрживији и отпорнији на садашње и будуће нежељене догађаје.

6) Појачана брига о јавном здрављу

Као што историја сведочи, продуктивност и отпорност градова зависе од квалитета јавног здравља. Осим болница, лекова и вакцина, праведно обезбеђивање инфраструктуре за унапређење здравља, као што су зелене површине, побољшано становање, чиста и безбедна вода за пиће, и канализациони системи за безбедно одлагање људског отпада су неопходне минималне компоненте за обезбеђење јавног здравља у урбаним срединама. После прве велике глобалне пандемије у овом веку, јавно здравље је сада поново у првом плану у замишљању будућности градова.

Трендови и предвиђања :

- **Ризици по здравље у урбаним срединама су вишеслојни и брзо се мењају:** од 2020. градови су морали да се боре не само са COVID-19, јер су се епидемије еболе, птичјег грипа, грипа H1N1, MERS, SARS -а и Zika појавиле у различито време и у различитим градовима. Епидемија HIV-AIDS-а и даље изазива забринутост због повишених стопа заразе међу маргинализованим групама као што су расне/етничке мањине, мигранти и интравенски корисници дрога. Додатно, ризици повезани са климом сада све више доприносе лошем здрављу и смрти у градовима. Процењује се да годишње прерано умре око 7 милиона људи због загађења ваздуха. Трансформације урбаног система исхране ка ултра прерађеној храни са високим нивоом масти и шећера довеле су до прогресивног повећања здравствених ризика повезаних са исхраном и све већег броја не заразних болести у градовима са ниским и вишим приходима.
- **Климатске промене су највећа претња по здравље у урбаним срединама и ризици који доводе до сценарија велике штете у будућности:** климатске промене се манифестују у чешћим, интензивнијим и дуготрајнијим екстремним временским појавама, посебно поплавама и топлотним таласима. Ове и друге катастрофе доводе до сложених здравствених проблема, почевши од непосредних повреда, смртности, расељења и изгубљених средстава за живот. Шири утицаји укључују повећање нивоа несигурности снабдевања водом у урбаним срединама, повећане стопе болести које се преносе водом и ескалацију цена хране и несигурности хране.
- **Пораст менталних болести је све већи проблем урбаног здравља:** Ментални поремећаји су међу 10 водећих узрока оптерећења болестима на глобалном нивоу, а број година живота прилагођених инвалидности изгубљених због менталних болести порастао је за преко 55 % у последње две деценије. Растући ниво депресије, анксиозности и других утицаја на ментално здравље повезани су са пандемијом, посебно за основне раднике, оне са појачаним обавезама неге (посебно жене), расне/етничке мањине и друге рањиве групе.
- **Исти здравствени ризици се доживљавају и на њих се делује на различите начине у различитим контекстима:** ове разлике се приписују расним поделама, родној дискриминацији, ксенофобији и другим културолошким разликама. Ако се не контролишу, ове здравствене неједнакости могу довести до песимистичког сценарија или чак сценарија велике штете. Разумевање како више фактора доприноси урбаним здравственим диспаратима на више нивоа (домови, радна места и суседства) је кључ за ефикасне интервенције и избегавање учвршћивања здравствених неједнакости.

- Пребацивање оружаних сукоба на урбана бојна поља је још један растући проблем који би могао довести до сценарија велике штете за урбану будућност: употреба тешког наоружања у градовима неизбежно доводи до већих цивилних жртава и уништавања међусобно повезане основне инфраструктуре као што су вода, канализација, гасних и електричних водова остављајући заједнице веома осетљивим на заразне болести. Оружани сукоби нарушавају здравствене системе кроз физичко уништавање болница, бекство здравствених радника и прекид вакцинације деце и програма надзора над заразним болестима.

Кључне препоруке:

- Ако градови прихвате приступ „Здравље у свим политикама“, могу остварити напредак у вишеструким циљевима одрживог развоја: Увођењем овог приступа градови могу остварити вишеструке користи и откључати синергију између путева здравља и одрживог развоја. Додавање здравствене перспективе у урбано одлучивање може истовремено побољшати здравље (SDG-3), борити се са сиромаштвом (SDG-1), подстаћи родну равноправност (SDG-5) и побољшати приступ чистој енергији и инфраструктури отпорној на климу (SDG-7 и SDG-9).
- Локалне самоуправе су најбоља позиција за осмишљавање и имплементацију мултисекторских приступа за ефикасно остварење здраве урбане будућности: Мултисекторски приступ је неопходан јер је здравље суштинска компонента одрживе урбанизације, с обзиром на њен утицај и међусобну везу са друштвеним, економским и еколошким циљевима. Одговарајуће, одговорне локалне самоуправе играју кључну улогу у превођењу глобалних и националних циљева у ефикасне интервенције засноване на месту које стварају вишеструке заједничке користи за здравље, инклузију и ублажавање климатских промена. Локалним самоуправама је, међутим, потребно стабилно финансирање, дугорочна политичка подршка и ефикасни механизми за ангажовање јавности.
- Стално прикупљање рашчлањених података је од суштинског значаја за ефикасне одговоре на будуће урбане здравствене ризике: Пошто су урбани здравствени ризици вишеслојни и брзо се мењају, креатори политике захтевају континуирано прикупљање података са пажњом на нове и диференциране здравствене изазове у урбаним срединама. Користећи разврстане податке за информисање о инклузивним интервенцијама, креатори политике могу развити холистичке мултисекторске иницијативе које се баве комплексним урбаним здравственим неједнакостима и подржавају локално укорењена решења. Градске власти могу да искористе дигиталну технологију као што су телемедицина и беспилотне летелице, као и науку грађана коју води заједница, како би прикупили податке од маргинализованих и тешко доступних група како би осигурали да никог не остављају иза себе.
- Управе треба да обезбеде универзалну здравствену покривеност како би ојачале будућу спремност здравственог система: У очекивању будућих епидемија и пандемија, неједнак приступ квалитетној здравственој заштити угрожава колективно здравље и добробит за све. Као део новог друштвеног уговора, владе би требало да обезбеде универзалну здравствену покривеност која обезбеђује једнак приступ, као и довољан

квалитет и приступачност здравствене заштите за ефикасан одговор на урбане здравствене кризе у будућности.

- Решавање менталних болести је хитан приоритет не само за подршку здравља и достојанства, већ и за континуирани економски и друштвени развој: Побољшање приступа програмима менталног здравља и развој холистичких стратегија за решавање менталних болести и даље су кључна брига на глобалном нивоу. Кључни приоритети за праведне, инклузивне иницијативе за ментално здравље укључују додатне инвестиције које повезују ментално здравље са универзалном здравственом покривеношћу и интервенцијама примарне здравствене заштите. Нови приступ менталном здрављу мора ићи даље од био-медицинских техника и уместо тога настојати да се позабави друштвеним детерминантама здравља као што су побољшање приступа урбаним зеленим површинама и јачање друштвене кохезије, као и сузбијање стигме са којима се суочавају они са менталним болестима.

7) Преиспитивање урбаног управљања за будућност градова

Суочавање са будућим урбаним изазовима, било да се ради о сиромаштву, здрављу, становању или животној средини, урбано управљање увек има кључну улогу која омогућава да се осигура да капацитети и ресурси институција и људи одговарају њиховим одговорностима и жељама. Одрживи урбани развој није могућ без ефективног управљања на више нивоа, које укључује локалне самоуправе, цивилно друштво и националне владе. Владе су подвргнуте озбиљном тесту од 2020. године, што значи да је сада време да се преиспита урбано управљање и да се градови поставе на пут оптимистичком будућем сценарију.

Трендови и предвиђања :

- Концепт „просторне правде“ је од суштинског значаја за реаговање на шокове: овај концепт подразумева укључење угроженог становништва у доношење одлука, и показао се кључним у реаговању на будуће глобалне шокове, јер градови са већом аутономијом управе су у бољој позицији да одговоре на кризу здравствене заштите и експериментишу са различитим приступима и пружањем услуга. Градови са правичном дистрибуцијом основних услуга у могућности су да заштите рањиве и високоризичне заједнице.
- Пандемија је убрзала дигитализацију урбаног управљања: физичко дистанцирање и блокаде захтевали су повећану употребу дигиталне технологије за обављање основних функција. Овај тренд пружа могућности за будућност урбаног управљања јер управе могу да користе нове технологије како би прикупљање података учиниле поузданијим, обезбедиле отвореније податке, боље комуницирале са становницима и побољшале пружање услуга. Али градови такође имају одговорност да раде на елиминисању дигиталног јаза, истовремено штитећи безбедност и приватност.
- Градска дипломатија и међународне градске мреже се повећавају у броју и политичкој снази: Градови и поднационалне власти се поново афирмишу на међународној сцени и допуњују националне владе тамо где национални оквири недостају. Градска дипломатија и међународне градске мреже пружају нову прилику за градове свих величина и географских подручја да се позабаве транснационалним питањима, као и

да размењују искуства и уче једни од других како би прилагодили приступе управљања будућим изазовима који се развијају.

- **Недостатак људских и финансијских капацитета наставља да оптерећује одрживу урбанизацију:** градови, посебно у земљама у развоју, и даље немају адекватан капацитет да се баве тренутним и будућим изазовима. Недостатак обучених стручњака и финансијских ресурса ограничава спровођење трансформативних промена, и истовремено ствара услове за корупцију. Будућност управљања на више нивоа ослања се на ефективну децентрализацију доношења одлука, јачање локалне фискалне аутономије и јаче везе између националних урбаних политика и градова.
- **Цивилно друштво и партиципативни процес су угрожени:** док се многи градови укључују у иновативне партиципативне процесе, глобално посматрано учешће цивилног друштва се смањује. Учешће које је иницирала држава може бити симболично и често се занемарује у кризним ситуацијама. Докази о корупцији, или чак перцепција о корупцији, или лошем управљању финансијама поткопавају поверење између владе и цивилног друштва. Ако се овај тренд настави, будућност градова ће бити ауторитарнија.

Кључне препоруке:

- **Будуће урбано управљање требало би да институционализује начин размишљања о планирању шокова и поремећаја:** да би урбано управљање било спремно за доба глобалних претњи и поремећаја, захтеваће колаборативне и усклађене акције за припрему процеса и система који могу да издрже шокове. Постоји потреба да се институционализују оквири планирања који укључују поремећаје као централни елемент и уче из претходних шокова и изазова. Ефикасно управљање на више нивоа за поремећаје треба да уравнотежи јасне законске оквири са флексибилним приступом новим партнерствима, сарадњи, солидарности и колективним акцијама унутар и између државних и недржавних актера.
- **Потреба за изградњом поверења и легитимитета институција је кључна за будућност урбаног управљања:** са очекиваним порастом глобалних шокова укључујући климатске, безбедносне и јавно-здравствене кризе, потреба за поверењем и легитимитетом институција је кључна. У све већим градовима, дистанца између управа и грађана се повећава. Ефикасна комуникација, смислене могућности учешћа и структуре одговорности уграђене у интегрисане односе управљања су неопходни за јачање поверења.
- **Будућност ефикасне локалне управе ослања се на добро координисану метрополитенску / градску управу:** предвиђа се да ће будућа урбана подручја прерастати границе било које административне јурисдикције, што захтева нове и прилагодљиве оквири урбаног управљања и управљања. Метрополитанско управљање са институционализованим оквирима показало је способност да оптимизује координацију, ангажује секундарне и руралне заједнице и створи сарадничке приступе у напорима за ублажавање, прилагођавање и опоравак.
- **Националне владе треба да омогуће боље финансије локалним самоуправама за одговор на изазове урбанизације:** Ефикасни модели за заједничко управљање,

финансирање и интегрисани развој треба да одговарају на стално променљиве будуће услове и потребе. Одрживи урбани развој захтева свеобухватно и специфично финансијско управљање које укључује различите изворе финансирања. Јаснија национална регулатива и децентрализоване управљање играју важну улогу у финансијској солвентној урбаној будућности, чинећи трансфере локалним самоуправама редовнијим и омогућавајући градовима да се задужују и издају обвезнице.

- **Будућност управљања метрополама је, међутим, плурална:** не постоји јединствени модел управљања градом који функционише свуда. Управа метропола треба да има адекватан политички и институционални легитимитет, јасно дефинисане улоге и треба капацитет и ресурсе који испуњавају њихове одговорности.
- **Будућност праведног пружања услуга ослања се на управљање путем начина копродукције са релевантним заинтересованим странама:** Постизање правичних резултата уз поштовање људских права и добробити становника захтеваће од креатора урбане политике да поново осмисле свој однос са јавношћу. Владе треба да у потпуности признају и улажу у становнике сламова и њихове организације као истинске развојне партнере. Посебна пажња се мора посветити недовољно заступљеним групама и заједнички креирати стратегије као што су ре-муниципализација, финансирање које води заједница и облици копродукције урбаних услуга. Цивилно друштво има различите улоге—као пружаоци услуга, агенти за грађанско ангажовање и спроводиоци друштвене одговорности, и као финансијери кроз филантропију—а будућност урбаног управљања треба да обезбеди да регулатива боље одражава различите улоге које они играју у друштву.

8) Иновације и технологије за урбану будућност засновану на знању

Напредак технологија и урбана будућност су нераскидиво повезани. Будућност градова ће бити заснована на знању, углавном вођена иновацијама и широком употребом нових технологија и дигитализацијом практично свих аспеката урбаног живота. Технолошке иновације дефинишу 21. век. Градови пролазе кроз талас дигитализације који преобликује начин на који урбани становници живе, раде, уче и играју се. Технологије омогућавају побољшање животних услова у урбаним срединама, али постоје и ризици да технологија паметних градова упадне у приватност. У међувремену, градови се такмиче за предузећа заснована на иновацијама у трци која ће створити и победнике и губитнике у урбаној будућности.

Трендови и предвиђања :

- **Иновације и технологија играју све важнију улогу у планирању урбане будућности:** ово произилази из брзог напретка у технолошком развоју, темпа урбанизације и обима урбаних изазова који захтевају системске одговоре. Урбана иновација се протеже даље од технологије: она такође обухвата друштвену и организациону иновацију, која препознаје важан допринос грађанских организација и група у заједници урбаном развоју, као и предности отвореније и сарадничке локалне управе.

- **Дигитализација и аутоматизација трансформишу урбане економије:** мањи градови и приградска подручја могу имати користи од померања ка хибридном раду (комбинација са онлајн радом). Већи градови могу бити мање изложени утицају аутоматизације, с обзиром на концентрацију високо-квалификованих стручњака. Значајне промене у мешавини радних места могу се очекивати у формалној економији и у развијеним и у земљама у развоју. Неки градови нуде програме преквалификације како би припремили становнике за будућност посла. У неформалним економијама, дигитализација може пружити значајне могућности.
- **Хитност декарбонизације урбаних економија покреће конвергенцију зелених и паметних технологија:** кључна карактеристика паметних еколошких технологија је њихова погодност за флексибилне, модуларне пројекте и локалне адаптације. Предности укључују одрживу производњу енергије, побољшану отпорност и финансијске подстицаје (нпр. *feed-in* тарифа) за становнике. Тренд ка локализованим апликацијама наглашава важност партнерстава на терену и прихватање од стране заједнице.
- **Постоји брз раст потражње за технологијом паметних градова:** процењује се да ће потражња за системима и решењима паметних градова годишње расти за 25 %, са укупном тржишном вредношћу од приближно 517 милијарди америчких долара. Ово се заснива на брзом напретку дигиталних и повезаних технологија и њиховој свеprisутности у свакодневном животу. Брзина којом градови усвајају паметну технологију илуструје снажна потражња за технологијом „Интернета ствари“, са предвиђањем годишњег раста од преко 20 % за наредне године. Слично томе, предвиђа се да ће блокчејн технологија расти за преко 30 % у наредних неколико година. Технологије вештачке интелигенције све више примењују општинске власти у облику виртуелних агената као што су „chatbots“.

Кључне препоруке:

- **Иновационе праксе треба да буду прилагођене локалном контексту:** за мање градове, и градове у земљама у развоју, потребни су алтернативни приступи иновацијама од оних које примењују светски градови и велике метрополитенске регије. Градови могу да негују културу иновација са фокусом на решавање великих урбаних изазова. Иновацији треба приступити шире од традиционалног истраживања и развоја укључивањем ширег спектра заинтересованих страна, укључујући организације цивилног друштва и групе у заједници. Градске власти могу водити својим примером тако што ће увести иновације у отвореније, сараднички и инклузивније планирање и доношење одлука.
- **Градске власти треба да прихвате технологију са ниским садржајем угљеника, али и да ублаже негативне утицаје на животну средину:** Комбинација зелених и паметних технологија ствара нове могућности за мале, мрежне, модуларне и флексибилне системе и апликације. Заједно са њиховом релативном доступношћу, ово може бити од користи заједницама, градовима и градовима са ограниченим финансијским и инфраструктурним ресурсима. Али градови треба да узму у обзир негативне утицаје на животну средину када улажу у ниске емисије угљеника и дигиталне технологије. Ово укључује еколошке проблеме повезане са ископавањем ретких руда (нпр. литијум за

батерије), токсични електронски отпад и високу потрошњу енергије неких технологија (нпр. *blockchain*).

- **Локалне самоуправе треба да припреме своје привреде за ефекте унапређења аутоматизације и дигитализације:** важно је планирати развој вештина и обуку, како би се смањило ризик од растуће друштвене неједнакости и искључености које произилазе из технолошког напретка. Ово укључује активни приступа дигиталним (радним) платформама, уз одговарајућу регулативу за решавање проблема несигурности рада. Посебно би се требало фокусирати на оне на погрешној страни дигиталне и еколошке поделе. Мобилизација чланова заједнице као тренера може бити корисна, на пример у неформалним насељима.
- **Градови могу иновативно да користе дигиталне алате за побољшање пружања јавних услуга и локалног одлучивања:** Да би се избегла једносмерна комуникација „одозго на доле“, дигитални алати морају да буду инклузивни, сараднички и оснажујући. Њихова употреба треба да буде усклађена са ширим структурама и процесима доношења одлука ван мреже. Иако је потпуни технолошки суверенитет можда ван домашаја, градске власти имају прилику и одговорност да заједно утврђују како су иновације и технологија дизајниране и примењене у градовима. Они треба да иницирају и учествују у проценама технологије и да укључе друге урбане актере у процес²⁵.

9) Изградња отпорности за одрживу урбану будућност

Сваки сценарио урбане будућности суочиће се са неочекиваним шокovima и стресовима. Отпорност је капацитет града да издржи непредвидиву будућност. Због тога изградња економске, социјалне и еколошке отпорности, укључујући одговарајуће управљање и институционалне структуре, мора бити у срцу планирања будућности градова. Градови који су добро планирани, управљани и финансирани имају јаку основу да се припреме за такве непознате будуће претње. Штавише, градови који су социјално инклузивни и раде за све своје становнике такође су у бољој позицији да се суоче са еколошким, јавно-здравственим, економским, социјалним и било којим другим шокovima или стресом, јер су градови јаки само онолико колико је њихова најслабија карика.

Трендови и предвиђања :

- **Резилијентно размишљање је прихватило менталитет „повратак на другачији начин“:** школе мишљења о урбаној отпорности настављају да се развијају и сада наглашавају важност позитивних промена у процесима опоравка како би се смањило урбано сиромаштво и неједнакост као кључне детерминанте рањивости и изложености ризику. То значи решавање просторне и еколошке, као и друштвене неједнакости и неправде које се одражавају у урбаном изграђеном окружењу.
- **Практичари отпорности могу имати користи од неколико оквира за дијагностику, праћење и евалуацију:** Најшире коришћени од ових алата је Индекс отпорности града (ARUP, 2014). Ови оквири испитују економске, социјалне, еколошке и институционалне димензије отпорности. Међутим, одвојено разматрање ових димензија ризикује

²⁵ Саветодавно тело на високом нивоу за вештачку интелигенцију, Извештај: [Управљање вештачком интелигенцијом за човечанство](#)

негативне компромисе. Максимизирање додатне вредности и изгледи за успех захтева интегрисану и холистичку политику и праксу, као што је наглашено кроз анализу доброг управљања и интегрисане, холистичке политике и планирања.

- **Не постоји ни/или линија раздвајања између инкременталних и трансформационих промена у људским насељима:** ако је актуелни контекст промена спречио постепену промену ка трансформативној адаптацији, мало је вероватно да ће то изненада постати изводљиво и бити покренуто без суштинске реформе институција и процеса управљања. Међутим, такве промене су сложене и споре. Ипак, суштински напредак се може постићи и у оквиру постојећих аранжмана, од стране одговарајућих „шампиона“ међу званичницима и изабраним представницима.
- **Ефикасна изградња капацитета отпорности на градску отпорност захтева интегрисање у све локалне самоуправе:** проактивне климатске промене, рањивост и смањење ризика од катастрофа и политике реаговања на пандемију не могу се предузимати као додаци другом послу или концентрисати у једном специфичном одељењу, већ се морају укључити у годишње и вишегодишњим плановима рада и стандардима пројектовања свих одељења. Заузврат, ово захтева делотворне оквири за пројектовање и планирање који гледају у будућност који узимају у обзир локалне прогнозе будућих климатских, еколошких и услова јавног здравља, тако да се инфраструктура, зграде и услуге граде или реконструишу у складу са одговарајућим стандардима како би издржале најбоље процене услова који ће преовладавати током наредних деценија.
- **Наука и технологија се брзо развијају и отварају нове могућности за позитивне промене:** Међутим, димензије правичности и правде у таквим технолошким применама се често занемарују. Ко има користи, а ко трпи када се уведу ограничења? Трошкови и предности специфичних технологија или читавог пакета заснованог на технологији попут паметних градова, када се уведу у одређене контексте, захтевају експлицитно укључивање у планирање, доношење одлука и праћење.
- **Ефикасна изградња капацитета отпорности захтева промоцију и заговрање кроз све нивое локалне самоуправе:** проактивне климатске акције, смањење рањивости и ризика од катастрофа и политике реаговања на пандемије не могу се предузимати као додаци другом послу, или се концентрисати у једном специфичном одељењу управе, већ се морају укључити у годишње и вишегодишње планове рада и стандарде пројектовања свих одељења. Ово захтева делотворне оквири за пројектовање и планирање који гледају у будућност који узимају у обзир локалне прогнозе будућих климатских, еколошких и услова јавног здравља, тако да се инфраструктура, зграде и услуге граде или реконструишу у складу са одговарајућим стандардима како би издржале најбоље процене услова који ће преовладавати током наредних деценија.

Кључне препоруке:

- **Владе већ имају мапу пута ка урбаној отпорности у глобалној агенди одрживог развоја:** мултилатерални систем је поставио оквир за постизање урбане отпорности у облику SDG-а, Нове урбане агенде, Сендаи оквира за смањење ризика од катастрофа, Адис Абебе акције Агенда и Париски споразум о климатским променама. Заједно, ови документи обезбеђују кохерентан оквир за интегрисано деловање на више нивоа који

препознаје значај субнационалних ентитета, посебно локалних самоуправа, у изградњи отпорности.

- **Изградња суштинске урбане отпорности мора бити мултисекторска, мултидимензионална и са више заинтересованих страна:** Процес стварања отпорнијих градова функционише само ако је окренут будућности, укључујући све заинтересоване стране (укључујући маргинализоване и сиромашне) и проактиван, и ако обезбеђује интегрисано улагање у спремност и изградњу на другачији начин, а не само у обнављање истим праксама које одржавају постојеће неједнакости и неправду.
- **Креатори политика морају да ускладе процене урбаног ризика са одговарајућим решењима:** Градови се суочавају са разноврсним спектром опасности, укључујући пандемије и климатске промене, и морају креирати тачне, локализоване и процене смањења тих претњи. Краткорочни планови и интервенције, као што су они у оквиру једног циклуса планирања, буџета или изборног циклуса, морају бити усклађени са средњорочним и дугорочним плановима, релевантних временских хоризонта за решавање структуралних неједнакости.
- **Визија и имплементација урбаних планова отпорности морају дати приоритет најсиромашнијим и најугроженијим заједницама:** ове категорије становника суочавају се са теретом опасности и ризика због своје локације, јер су често ограничени на мање пожељна и ризичнија урбана земљишта.
- **Изградња урбане отпорности неће успети без учешћа јавности:** отпорност није процес „одозго надоле“, већ процес „одоздо према горе“, и сваки напор да се припреме планови за отпорност, нацрт политике или спроведу пројекти имаће веће изгледе за успех ако се предузимају уз методе активног учешћа тако да сви становници и заинтересоване стране буду укључени у планирање и доношење одлука. Кроз ко-продукцију и ко-дизајн отпорности, становници ће развити заједнички осећај власништва заједно са локалном управом.

*„Светски градови се налазе на раскрсници неизвесности који сценарио урбане будућности их чека. Да ли ће кренути оптимистичним путем праведнијих, зелених и праведнијих градова? Да ли ће их уобичајено пословање одвести песимистичким путем све већег јаза између урбаних богаташа који могу да се прилагоде изазовима двадесет првог века и урбаних сиромашних који ће патити? Или ће заронити у сценарио велике штете и катастрофалног уништења услед каскадних ванредних ситуација у јавном здравству, климатских криза и оружаних сукоба? Иако многи фактори утичу на ове путеве, **отпорност је кључна за одређивање урбане будућности**“.* (UN-Habitat, 2022)

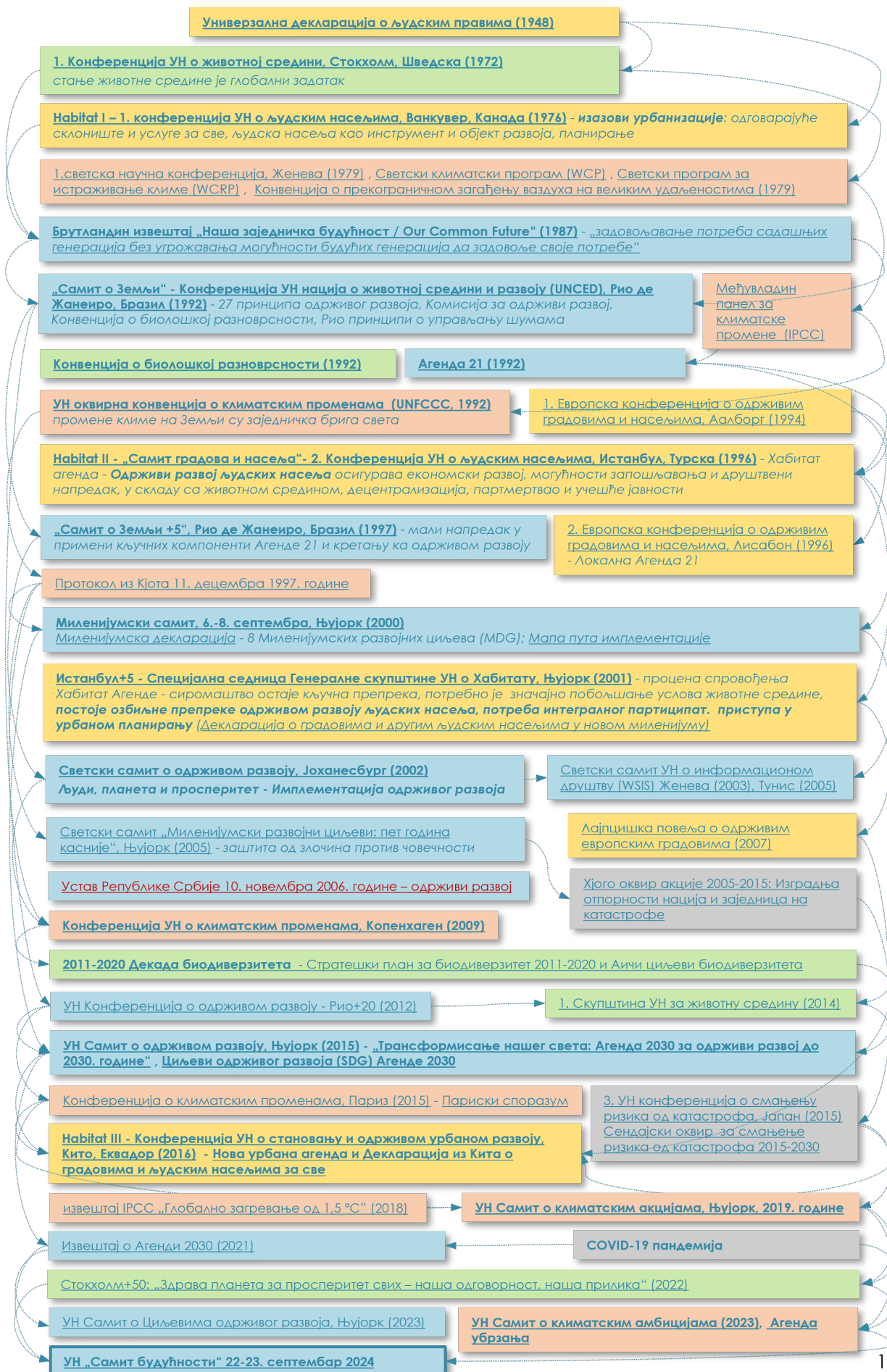
Резиме: Процес сазревања свесности људске цивилизације о одрживости и прихватање савремених норми одрживог развоја

Идеја о одрживом развоју није настала одједном. Било је потребно да прођу деценије промишљања, дискусија и веома различитих искустава да би се дошло до артикулисане идеје и нормативног значења одрживог развоја и одрживости уопште, који и дан данас није суштински укорењен у друштвене праксе широм света. Током различитих периода, идеја одрживог развоја веома је различито тумачена, модификована различитим интересима, и служила је разним агендама које, у сржи, нису нужно имале добробит планетарних екосистема, или животне средине, или будућих генерација. Идеја да је одрживи развој пут којим ће се избећи негативне глобалне последице људских деловања на животну средину, и последично на социоекономска стања планетарних макро-региона може се пратити скоро читав век уназад. Кулминација друштвено - економских трансформација индустријске револуције и драматичне глобалне последице са којима се свет суочавао у првој половини 20. века, довела је до широког преиспитивања суштине и смисла „развијања“ као друштвене вредности у јавном дискурсу Европе. У то време сва филозофска промишљања, утопистичке идеје идеалног града, све до принципа модерног покрета у архитектури у основи су били мотивисани намером да се друштвени систем успостави тако да омогућава развој човечанства без екстремних деструктивних пракси, у погледу неконтролисане експлоатације људи и ресурса, неправедне расподеле богатства у друштву, свеопштег уништавања и деструкције животне средине и решавања конфликта пре него што нарасте до размера глобалних сукоба, што је у основи и вредност идеје одрживости. У првој половини 20. века заправо препознате су слабости брзог економског раста као јединог и основног покретача људског развоја, у коме се не укључују у разматрање промене на социјалном нивоу, нити феномени неконтролисане трансформације животне средине. Владајуће политичке структуре, без обзира на њихово напуштање система снажне апсолутистичко – монархистичке владавине, започето још у 19. веку, ка развоју нових системских форми заснованих на парламентарној демократији и јачању људских права, ипак нису имале капацитет да то и оперативно спроведу, тако да је свет ушао у Други светски рат, највећу деструкцију и ратне сукобе до тада (потпоглавље [1900-1939]: Доба „велике депресије“ и преиспитивања фундаменталних друштвених вредности).

Моменат избијања ратних сукоба и размере међународног конфликта које су се увећавале великом брзином, заправо је био тренутак отрежњења политичких структура великих сила о неодрживости тадашњег друштвено-економског система, што се огледа кроз потписивање Атлантска повеља (1941) на иницијативу САД и Уједињеног краљевства и потом потписивањем Декларације Уједињених нација (1942), документа иза кога је по први пут у историји стала 51 национална влада, међу којима је била и Краљевина Југославија, препознајући императив успостављања трајног система опште безбедности са надом у бољу будућност света. Формализацијом овог споразума исказана је спремност на сарадњу како би се дошло до система који ће обезбедити бољу будућност света. Ово је заправо био почетак успостављања нових међународних односа и зачетак развоја међународних политика, које и дан данас после више од пола века нису чврсто укорењене у људско друштво. Из данашње перспективе може се рећи да је то био моменат првог

искорака у над-националну, односно над-државну сферу људске друштвене организације, напуштање фрагментираности ка глобалном повезивању и сарадњи, дакле значајни квантни скок у развоју људског друштва уопште. Усвајање Универзалне декларације о људским правима (UN, 1948), могло би се окarakterисати као моменат достизања првог глобалног консензуса о неопходности промене развојног курса ка одрживости и конкретне акције да се то и спроведе у кроз систем друштвеног устројства (ИнфоБлок_18). Иако антропоцентричан у својој суштини овај документ фокусиран на кључне вредности људског живота - право на живот, социјалну сигурност и здравље, и говори о важности стварања системских услова који су неопходни да се ове друштвене вредности и остваре. Од тог момента започиње дубоко преиспитивање укупних друштвено-економских односа и њихове релације према животној средини где се људски живот одвија, који још није окончан (Kaltenborn, Krajewski, & Kuhn, 2020). Бројна су мишљења у јавном дискурсу глобалних политика да се налазимо у историјском моменту прекретнице, који ће успоставити праведнији мултиполарни поредак. Међутим, мултиполарност је заправо и била у самој сржи идеје Уједињених нација, међутим догађаји који ће уследити, као што је подела Берлина (1948.), оснивање НАТО (1949.) и Вашарвског пакта (1955.), Корејски рат (1950-53.), довешће ову идеју у питање. Криза идеје мултиполарног света суштински је произашла из страха колизије два идеолошки различита друштвена система која су се појавила овом периоду (потпоглавље [1940-1960]: [Доба кулминације друштвених конфликта, Други светски рат и рађање наде у бољу будућност света](#)).

Идеолошки дуел између капитализма и социјализма рефлексивна је дубоког страха од неизвесности будућности, који је донео квантни скок свести о дубоко укорењеним друштвено економским проблемима, али неспреман да се одмах изнедре и решења. То је резултирало невероватном поделом света, коју заиста добро метафорично одсликава синтагма „гвоздена завеса“. Међутим, ова подела света иако на изглед „вертикална“ подела између политичких елита светских сила две доминантне идеологије, она је суштински била „хоризонтална“ подела друштва између богатих и моћних и обесправљених, сиромашних и потлачених, што ће се потврдити током даљих историјских догађаја. Тако, свет ступа у више деценијски период експериментисања, са једне стране унапређења капиталистичког друштвеног модела друштва, а са друге стране корените трансформације и стварања другачије социјалистичког друштва. Посматрање, са временске дистанце од седам деценија, заправо омогућава учовање логичности, односно оправданости оба приступа. Да се ради о неком научном експерименту истраживачи би највероватније испробали обе варијанте да би дошли до закључка. Међутим, „цивилизацијског експериментисање“ није имало „научника“, објективног посматрача са стране, тако да се експеримент одвијао по законитостима акција-реакција судара два затворена система, што се одсликава синтагмом „хладни рат“, метафоре супротстављености. Иако „хладан“, без отворених ратних сукоба и разарања великих размера, међународни односи су ипак до уласка у нови миленијум, дакле пола века, били доминантно „ратни“ у идеолошком смислу. То суштински значи да је сав прогрес и напредак у том раздобљу био мотивисан победом супротне идеологије, а не стварном и суштинском променом система ка бољем устројству људског друштва. О томе сведочи постојаност социоекономских проблема, од чијег решавања се пошло, који су током тих пола века само добили нешто другачију манифестацију.

Ипак „елементарно пристојно“ задржавање међународног политичког курса ка идеји заштите људских правима и међународном правно регулисаном поретку на нивоу Уједињених нација, иза које су стале обе „идеолошке“ стране, као талас општег ентузијазма поновног раста и прогресивне обнове, охрабрио је интелектуалне научне снаге света да се поново фокусирају на нове изазове као што је су питања односа људи са природом и поремећаја еколошке равнотеже, подједнако угрожавајућих по опстанак обе идеологије. Док су се политичке елите такмичиле у демонстрацији моћи друштвено-политичких система, и често неуспешној, арбитражи непрестаних ратних конфликта широм света кроз УН Савет безбедности, научна елита се организује и посвећује истраживањима и документовању деструктивних пракси друштва по животну средину. Ово се може окарактерисати као суштинско проактивно деловање у проналажењу решења за препознате дубоке друштвено-економске проблеме, и моменат консолидације нових друштвених снага у хијерархијском устројству људске цивилизације. Тих 60-их и 70-их година прошлог века кроз деловање Харисона Брауна, Рејчел Карсон, Пола Ерлиха, Рене Дубоа, Барбаре Вард, Едварда Голдсмита, Роберта Алена и бројних других научника Међународне уније за заштиту природе, Римског клуба и UNESCO-а, УН организације за образовање, науку и културу, *развијала се идеја одрживости*, на искуствима последица све чешћих и озбиљнијих еколошких ексцеса. Брига о стању животне средине глобално је препозната као задатак, пре пола века, на Првој Конференцији УН о животnoj средини, 5-16. јуна, 1972., у Стокхолму.

Глобална свест о проблемима квалитета животне средине драматично је порасла након Стокхолмске конференције, што је иницирало развој законске регулативе у области заштите животне средине у бројним земљама. У то време се далеко више говори и промишља о изазовима урбанизације, што је покренуло значајан развој идеја и промишљања у пољу уметности и друштвено-хуманистичких наука од значаја за област архитектуре и урбанизма, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. На првој Habitat I - УН конференцији о људским насељима (1976.) глобална пажња се усмеравала кључна питања квалитета живота у градовима и урбаним насељима, а то је осигурање елементарног прва на одговарајуће склониште и јавне услуге. Дакле, још пре пола века говорило се о тим аспектима, баш као и данас покрећући преиспитивања бројних аспеката као што су питања коришћења и власништва на земљиштем, оптималне просторне и територијалне организације, али и учешћа јавности у доношењу одлука о организацији живота у граду. Ово је заправо моменат када је покренута широка теоријско-концептуална и парадигматска дебата о томе како планирати, и дизајнирати градове. Убрзо потом, као озбиљан проблем препознају се климатске промене на Првој научној конференцији о клими (1979.). Дакле, у две деценије, мобилише се значајан део научне јавности у правцу одрживости, што је иницирало и талас организовања цивилног друштва око тема екологије, заштите животне средине и квалитета живота људи. ([потпоглавље \[1970-1990\]: Доба посвећености животnoj средини и квалитету живота на планети Земљи](#))

Дакле, идеја одрживости сазревала је унутар људског друштва четири деценије, пре него што је постигнут глобални консензус и прихваћена данас широко уобичајена синтагма „одрживи развој“, прокламована пре скоро четири деценије 1987. године, као „задовољавање потреба садашњих генерација без угрожавања могућности будућих

генерација да задовоље своје потребе“ у оквиру „Брунтландиног извештаја“ Светске комисије за животну средину и развој (UN, 1987). Занимљиво је колико је ова дефиниција одрживог развоја постала широко прихваћена. Концепт одрживог развоја према Брунтландином извештају суштински не оспорава даљи економски раст, већ сугерише да се он управљачком интервенцијом може балансирати тако да не прелази границе природе и границе људских права на живот и просперитет. Вештом реториком бриге о будућим генерацијама, која „резонује“ са бригом о деци свих родитеља овог света, без обзира на регион и економски статус, овакав наратив бива прихваћен од стране свих култура света, а свака од њих је „између редова“ наратива препознавала своју локалну ситуацију. Оно то је веома значајно, је то што је Брунтландин извештај успео да у међународни политички дискурс, осим друштвено-економских тема уведе и теме животне средине и екологије, што је заправо био моменат назирања решења за бољу будућност, који одсликава синтагма „одрживи развој“. Одрживи развој заправо је одражавао друштвену норму - значај општег људског опстанка и једнаких међугенерациских права, изнад индивидуалних и партикуларних интереса било које „стране“ у друштву, и веру у могућност стварања људске организације која ће у складу том, над-националном и над-идеолошком, нормом моћи да трасира, или балансира људски развој тако да се избегну деструктивни екстреми и праксе.

Све ово се дешава, у тренутку кулминације хладног рата (пад берлинског зида (1989.) када једна страна подељеног света иза гвоздене завесе, „губи идеолошку битку“ (распад СССР-а 1990. године). Међутим, уместо разрешења идеолошког конфликта, последња декада 20. века је заправо демонстрација моћи „победничке стране“, а глобална визија „Наше заједничке будућности“ (UN, 1987) и одрживог развоја остаје у сенци јавног дискурса о друштвено-економским турбуленцијама који воде ка новом ратним сукобима Заливског рата, и установљењу интервенционистичке форме међународне безбедносне политике, који данас многи називају униполарним светским поретком. Док, као последица интервенције међународне заједнице на чеку са САД у голфском заливу дешава једна од највећих еколошких катастрофа изливања нафте и сагоревања нафтних извора, у Бразилу се 1992. године одржава „Самит о Земљи“ - Конференција УН нација о животној средини и развоју (UNCED), која је окупила је политичке лидере и друге представнике из 179 земаља света са циљем интензивирања акција смањења утицаја људских друштвено-економских активности на животну средину. Ма као парадоксално звучало, ова конференција донела је значајан помак у формулисању политика одрживог развоја, и резултирала бројним документима који ће одредити правце операционализације одрживог развоја у новом миленијуму. Декларација из Рија о животној средини и развоју (UN, 1992) кроз формулацију 27 принципа одрживог развоја, поново реafirмише Универзалну декларацију о људским правима, и визију „Наше заједничке будућности“ овога пута фокусирајући се на улогу држава у њиховом спровођењу. Занимљиво, је да су на истој конференцији кроз усвајање Агенде 21, у теме одрживости укључени нови актери – регионалне и локалне управе, за које се веровало да ће бити више заинтересоване за операционализацију одрживог развоја, од националних влада заокупљених геополитичким питањима.

Интензивирање активности по питању операционализације принципа одрживог развоја, посебно у Европи, указује на обим и решеност интелектуалних снага окупљених око идеје одрживости. То је моменат у развоју људске свети када се препознаје значај стварања партнерства и повезивања друштвених субјеката око универзалних људских вредности. Ипак у то време, иако се активности настављају и интензивирају конкретна решења за питања урбане одрживости изостају, па је Habitat II Истамбулска декларација (1996) остала на нивоу општих формулација политика урбаног развоја, са јединим суштинским искораком у смислу подршке децентрализацији одговорности, и промовисању управљања развојем заснованом на комуникацији и сарадњи свих актера урбаног развоја, што коинцидира са напуштањем рационалног модела и комуникативним преокретом у теорији урбаног планирања, о чему ће бити речи у наредном поглављу. Европска унија у томе периоду преузима вођство у формулисању нових политика одрживости, тако да се у оквиру овог супра-региона низ важних иновативних политика које ће у наредном периоду усмерити развој не само држава чланица већ и других земаља на тлу Европе. Још једна битна тековина овог периода, када је одрживи развој у питању, је доследно петогодишње преиспитивање и вредновање домета реализације усвојених међународних политика одрживости, када је на Самиту о Земљи +5 (1997.) констатовано да је веома мали напредак постигнут у примени кључних компоненти Агенде 21 и кретању ка одрживом развоју, што је иницирало укључење приватног сектора, водеће светске индустрије у партнерство за одрживост. Неуспех покушаја потписивања Кјото протокола усмереног ка ограничењу и смањења емисије гасова стаклене баште (GHG) као мере митигације, односно спречавања, даљих климатских промена изазваних људским активностима, открио је нове слабости међународних односа: – неспремност за преузимање одговорности за стање животне средине од стране развијених земаља и - трку за уједначавањем економске моћи од стране неразвијених земаља, нарочито оних које поседују значајне природне ресурсе. (потпоглавље [1990-2000]: [Доба пада гвоздене завесе и изградње партнерстава за глобалне акције ка одрживости](#))

Током покушаја операционализације концепта одрживог развоја испоставило се да се ради о комплексном и често оспораваном појму, и да без обзира на "консензус документа" усвојена од стране међународних агенција и конференција, остају многи различити погледи на оно што он подразумева, на скали од политичке до друштвене реформе и праксе. Значење концепта одрживости доживело мноштво реинтерпретација и редифинисања, а спорења око стварног значења појма још нису престала, и упркос свим елаборацијама, према великом броју аутора концепт је и даље противречан (Вујошевић & Спасић, 1996). Иако је идеја одрживости развијана током 60-их и 70-их година прошлог века, када а експлицитно формулисана кроз синтагму „одрживи развој“, акутна потреба за ургенцијом према глобалној развојној проблематици у правцу одрживости нараста тек на почетку 21. века. Цвет је у нови миленијум ушао са 6 милијарди становника, за 1 милијарду више у односу на 1985. годину, који се у првој деценији новог миленијума суочавају са још већим интензитетом различитих ексцесних ситуација од еколошких инцидената, преко екстремних временских прилика, терористичких напада, избијања нових ратних сукоба, миграција итд., што на међународном плану подиже ниво тензија и слабљење опредељености ка одрживом развоју. Док се на једној страни поново појачава талас екстремних ситуација, у Њујорку је 2000. године одржан УН Миленијумски самит,

највећи скуп шефова држава и влада свих времена, на коме је прослављен почетак трећег миленијума и представљена нова стратегија развоја у контексту променљиве реалности и потреба света 21. века. Реагујући у складу са налазима „Самита о Земљи +5“ (1997) о незадовољавајућем напретку ка одрживом развоју, Миленијумски самит је окончан усвајањем Миленијумске декларације, у којој је постављено 8 конкретних и мерљивих Миленијумских развојних циљева, захваљујући напретку информационо-комуникационих технологија које ће подржати прикупљање и обраду података о задатим метама, односно показатељима развоја. Ово је први оперативно прецизиран документ међународних политика одрживости, а овај модел, циљеви – критеријуми - показатељи касније ће бити широко прихваћен. На „Истанбул+5“ специјалној седнице Генералне скупштине УН о напретку Habitat II (2001.), наглашава се урбанизација као глобални изазов, јер је, после скоро три деценије од када је овај феномен идентификован, постало јасно да промене које урбанизација носи драматично мењају просторну организацију људског друштва стварајући нове друштвено економске изазове. У то време интензивирају се глобалне економске промене, започете по завршетку хладног рата, када је тзв. „бретонвудски модел“ међународног економског поретка, замењен доминацијом неолибералног система „глобализације“. Неолиберално гледиште посматра „глобализацију као јединствени историјски процес трансформације, који осим економских укључује много различитих промена: политичких, културних и друштвених, које су виђене као „неограничено добро“ које води индивидуалном просперитету демократизацији, космополитизму и светском миру, у оквиру кога ће се кроз демократске реформе решавати проблеми неједнакости. Поцртава значај градова и урбаних насеља у глобалном развоју, који се виде као међусобно зависни и повезани, али и као погон свеукупног развоја глобалног друштва, о чему је било рећи у претходном поглављу.

Светски самит о одрживом развоју (2002.) у Јоханесбургу, две деценије после „Самита о Земљи“ – прве Конференције УН нација о животной средини и развоју из Рија (1992.), десио се у моменту када се читав свет бави новим безбедносним феноменом – тероризмом, и новом међународном интервенцијом у Авганистану. Овај самит, под темом „Људи, планета и просперитет“ био је највећи скуп светских лидера икада, са преко 21.000 учесника из 191 владине, међувладине и невладине организације, приватног сектора, академске и научне заједнице. Кључна тема овог скупа била имплементација миленијумских циљева одрживог развоја, као последица неуспеха ратификације протокола из Кјота. Иако релативно скроман у достигнућима, и са потешкоћама у постизању консензуса у кључним областима као што су енергија, трговина, финансије и глобализација, Светски самит о одрживом развоју је ипак успео да врати одрживи развој на политички дневни ред, истичући у први план универзалне вредности, као што је здравље, биолошка разноврсност, вода, енергија. Одмах потом одржан је и Светски самит УН о информационом друштву (WSIS 2003., 2005.), који је промовисао још једну универзалну вредност - инклузивно и развојно оријентисано глобално информационо друштво, што је значајно утицало на развој ИКТ инструмената за прикупљање, обраду и објављивање релевантних података и информација о глобалним развојним трендовима. У то време Европска заједница је веома проактивна у развоју политика одрживог развоја. Кроз Лисабонски процес Европска унија усваја Стратегију за одрживи развој ЕУ (ЕС, 2001), која пружа оквир политика за постизање одрживог развоја и остварење њене тежње да до 2010.

године Европу учини глобално најконкурентнијом економијом заснованом на знању. Зато ова стратегија почива на четири стуба: 1) економском, 2) социјалном, 3) еколошком и 4) глобалном управљању, који морају да ојачају један другог. Занимљиво је да, према овој стратегији, ЕУ треба да интензивира своје међународно залагање у погледу својих идеја одрживог развоја, чији различити аспекти – укључујући демократију, мир, безбедност и слободу – треба да буду промовисани ван граница ЕУ. Крај прве декаде 20. века обележила су још два значајна међународна скупа. Светски лидери постигли су нови политички договор за решавање климатских промена на УН конференцији о клими (2009.) који је обухватио експлицитно обећање о ограничавању повећања глобалне температуре на 2 °С, процес и динамику дефинисања обавеза за све земље, укључујући, по први пут, Кину и друге велике земље у развоју, о ублажавању утицаја до 31. јануара 2010, начин извештавања и верификације акција земаља, посвећеност развијених земаља да одвоји 30 милијарди долара у периоду 2010-2012 за помоћ земаљама у развоју и циљ за мобилизацију 100 милијарди долара годишње у јавним и приватним финансијама до 2020. Самит о Миленијумским развојним циљевима у Њујорку 2010. године завршен је усвајањем глобалног плана акције под називом „Одржавање обећања: уједињени за постизање миленијумских развојних циљева“, где је још једном потврђено опредељење за достизање планираних мета миленијумских развојних циљева на основу јасно мерљивог и евидентираних десетогодишњег прогреса. (потпоглавље [2000-2010]: Улазак у нови миленијум и доба одлучне акције ка одрживости)

Друга декада новог миленијума, проглашена је Декадом биодиверзитета, јер је на основу трендова до 2005. године, било је јасно да ће притисци на биодиверзитет наставити да расту најмање до 2020. године и да ће статус биодиверзитета наставити да опада, упркос чињеници да се одговори друштва на губитак биодиверзитета повећавају. Бројне ексцесне ситуације изазване екстремним временским приликама, или еколошким инцидентима, различитим конфликтима и сукобима биће главна тема УН Конференције о одрживом развоју - Рио+20 (2012.), која је резултирала документом који садржи јасне и практичне кораке за имплементацију одрживог развоја – „Будућност коју желимо“ (UN, 2012). Покренут је процес дефинисања скупа циљева одрживог развоја (SDG), надовезујући се на Миленијумске развојне циљеве, и у сусрет новој развојној агенди након 2015. године. На конференцији су усвојене иновативне смернице о политици зелене економије и поставила стратегију за финансирање одрживог развоја, тако да су владе су усвојиле 10-годишњи оквир Програма о одрживој потрошњи и обрасцима производње. Додатно, донете су одлуке окренуте будућности у бројним тематским областима, укључујући енергију, безбедност хране, океане и градове. Конференција Рио+20 привукла је пажњу хиљада људи из система УН и шире, објављено је преко 700 добровољних обавеза и започето формирање нових партнерстава за унапређење одрживог развоја. На УН Самиту о одрживом развоју 2015. године, у Њујорку, више од 150 светских лидера окупило се да званично одобре амбициозни нови план за одрживи развој, који је развијан кроз броје активности претходних година - „Трансформисање нашег света: Агенда 2030 за одрживи развој до 2030. године“ (UN, 2015), који је укључивао је декларацију, 17 циљева одрживог развоја и 169 „мета“, односно циљаних вредности показатеља сваког од циљева. Процес формулације циљева одрживог развоја и одабир показатеља заправо је био у самој суштини преговора о развојној Агенди 2030, тако да је она разрађена након што је изграђен

консензус око циљева и показатеља. Овога пута намерно је усвојен „језик бројева“ да би се артикулисале глобалне норме, односно прецизно изразило значење вредности, по свим релевантним питањима око којих постоји консензус. Због тога је имплементација циљева одрживог развоја као „недељиве целине“, према мишљењу бројних истраживача и професионалаца, тест успеха Агенде 2030. Агенда 2030 обухватила је све фундаменталне аспекте друштвене, економске и еколошке димензије одрживог развоја, а универзална природа формулација циљева одрживог развоја, тако да одржава изазове препознатљиве у свима земљама, без обзира на разлике у локалним приоритетима, створила је две веома важне компоненте одрживог развоја: - универзални језик одрживости који је неопходан за успостављање глобалног заједничког разумевања, што није једноставно о чему говоре претходна искуства, и – механизме укључења свих креатора политика од локалних до глобалних, као и шире јавности у имплементацију Агенде 2030. Може се рећи да тренутак усвајања Агенде 2030 означава моменат стварања услова за цивилизацијски „квантни“ скок ка другачијој организацији људског друштва уопште. Два месеца касније, на Париској конференцији о климатским променама, 2015. године такође познатој као COP21, потписан је Париски споразум, правно обавезујући међународни уговор о климатским променама којег је усвојило 196 држава, и који је ступио је на снагу 2016. године. Овај споразум је прекретница у мултилатералном процесу преговора око климатских промена јер, по први пут, окупља све нације кроз обавезујући споразум. Његов свеобухватни циљ је да задржи повећање глобалне просечне температуре на знатно испод 2°C изнад пред индустријских нивоа“ и да се настави са напорима да се повећање температуре ограничи на 1,5°C изнад пред индустријских нивоа, што значи да емисије гасова стаклене баште морају достићи врхунац најкасније пре 2025. године и пасти за 43% до 2030. године.

Усвајање Париског споразума и Агенде 2030 представља моменат промене глобалне политичке парадигме од приступа постављених међународних мандата „одозго према доле“ ка процесу имплементације који је вођен „одоздо према горе“. У 2015. години усвојен је Сендајски оквир за смањење ризика од катастрофа 2015-2030., у коме се истиче да иако државе имају примарну улогу у смањењу ризика од катастрофа, Сендаи оквир истиче да у глобалном свету одговорност треба поделити и са другим заинтересованим странама, укључујући локалне власти, приватни сектор и друге заинтересоване стране. Habitat III - Конференција УН о становању и одрживом урбаном развоју, Кито, Еквадор, одржана је 2016. године, дефинише урбанизацију као изазов 21. века, полазећи од чињенице да више од 50% светског становништва живи у градовима, и обзиром да је неопходна значајна трансформација да се прихвати двоструко већа урбана популација до 2050. године, како статистичке пројекције предвиђају. Констатовано да је неопходно дефинисати нову урбану парадигму, тако је Habitat III конференција окончана усвајањем Нове урбане агенде и Декларације из Кита о градовима и људским насељима за све (УН-Хабитат, 2016). Нова урбана агенда представља заједничку визију за бољу и одрживију будућност, која ако је „добро планирана и добро вођена“, урбанизација може бити моћно средство за одрживи развој и за земље у развоју и за развијене земље. Дакле, Нова урбана агенда (УН-Хабитат, 2016) ставља фокус на питања КАКО се планира град?, која су подједнако важна као и питања а ШТА? се планира у граду, на која су локалне управе до сада навикле. У том смислу изазов како се градови, насеља и села планирају и управљају

како би испунили своју улогу покретача одрживог развоја и, самим тим, помогли у испуњавању циљева одрживог развоја и климатских промена, актуелна је тема парадигматског преиспитивања свих професија, па и архитектонске. Исте године у Европи се усваја „Урбана агенда за ЕУ - Амстердамски пакт“ (ЕУ, 2016), у оквиру кога се идентификују приоритетни проблеми са којима се градови Европе суочавају и у оквиру кога је посебна пажња посвећена је питањима успостављања партнерстава између свих релевантних актера у организацији Европске заједнице.

Одмах по потписивања Париског споразума (2015.), следе четири најтоплије године икада забележене, зимске температуре на Арктику порасле су за 3 °C од 1990. године, ниво мора расте, корални гребени умиру, а уочава се утицај климатских промена на здравље, кроз загађење ваздуха, топлотне таласе и ризике по безбедност хране. По објављивању Специјалног извештаја „Глобално загревање од 1,5 °C“ (IPCC, 2018), који износи чињенице да глобалне GHG емисије достижу рекордне нивое и не показују знаке врхунца, генерални секретар УН-а Антонио Гутереш позива све лидере на Самит о климатским акцијама (2019.) како би се учврстио је глобално разумевање да је 1,5 °C друштвено, економски, политички и научно безбедна граница глобалног загревања, а да би се то постигло, свет треба да ради на постизању нето нулте GHG емисије до 2050. године. На позив за појачаном климатском акцијом одазвало се 70 земаља које су се обавезале да испоруче амбициозније националне климатске планове до 2020. Међутим, иако ове земље представљају значајан део светске популације, њихов удео је мањи од 10% светских GHG емисија, тако да су многа предузећа су показала иницијативу да предузму климатске мере. Група највећих светских привредника обавезала се да ће до 2050. прећи на инвестиционе пројекте неутралне емисије угљен-диоксида, а 87 великих компанија и 130 потписало је уговор да усклади своје пословање са циљевима Париског споразума.

У јануару 2018. године, европски министри културе усвојили су Давос декларацију „Ка висококвалитетној Баукултури за Европу“ (ЕУ-МС, 2018; ЕУ-МС, 2018а) подсећајући на чињеницу да су градови уједно и простор културе. Овај документ значајан за поље архитектуре и урбанизма, представља веома вешту вредносну поставку друштвеног процеса одрживих трансформација урбаних насеља „одоздо на горе“. У документу се наглашава да повећана глобална културна размена подиже потенцијал Европе за иновације и креативност, међутим, узнемирујућа је тенденција пада квалитета изграђеног окружења Европе, односно културних пејзажа. Наводи се да се изглед Европе све више обликује стихијским урбаним ширењем, тако да се многа историјска и културна наслеђа губе у зонама тржних центара, индустрија и стамбеним насељима предграђа без великих дизајнерских аспирација, који иако планирани, нису правилно пројектовани (ЕУ-МС, 2018а). Квалитет простора је, како се поцртава кључни фактор у друштвеној интеракцији и кохезији, у креативности и идентификацији са местом. Зато је грађена средина и културе и стварају простор за културу. Сматра се да посебно у временима брзих глобалних промена, значај културе мора поново да заузме централно место у развоју и вредновању нашег изграђеног окружења. Усвајање Декларације из Давоса покренуо је нове иницијативе као што је Нови европски Баухаус (ЕУ, 2020b) и нови пројекат Horizon оквира финансирања – CrAFt који је инспирисан Новим европским Баухаусом, што је заокружено усвајањем „Нове Лајпцишке

повеле – Трансформативна моћ градова за опште добро“ (EU, 2020) која представља кључни документ оквирне политике за одрживи урбани развој у Европи.

COVID -19 се проширио кроз међусобно повезан свет у првих неколико месеци 2020. и представља одличан пример проблема који деле све земље. Неуспех глобалног јавног здравља, након избијања пандемије, превео се у разорне здравствене, економске и друштвене последице широм света. Према бројним ауторима пандемија је нагласила потребу да се савремени развојни изазови сагледавају кроз глобалну, а не ужу међународну, развојну парадигму (Oldekop & et.al, 2020), јер док се међународни развој фокусира на међу државне односе, шири приступ глобалном развоју треба да размотри процесе и проблеме који захватају све земље. Пандемија је у области архитектуре и урбаног планирања иницирала значајно парадигматско преиспитивање. Бројни аутори наглашавају да су важне акције предузете у наредних неколико година после пандемије, које ће одредити да ли ће се градови након COVID-а развијати на одрживији начин. Међутим, како су градови почели да се опорављају, њихов главни приоритет опет је постао економски развој, а разматрање социјалних и еколошких димензија одрживости прешло је у други план. У прилог томе говори и Извештај о Агенди 2030 (UN, 2021) у коме се наглашава да се и пре пандемије, солидарност смањила у многим друштвима, а управљање је постало теже у позадини појачаног осећаја неправедности и пораста популизма и националистичких планова окренутих који „продају поједностављена решења, псеудо решења и теорије завере“ (UN, 2021). Констатује се да постоји растућа неповезаност између људи и институција које им служе, расте сумња у систем, о чему сведочи пораст друштвених покрета и протеста и све дубља криза поверења. У овом Извештају детаљно се описује „Сценарио слома и вечне кризе“ који ће задесити свет уколико не дође до суштинских промена у организацији људске цивилизације. Истиче се да је у срцу проблема је превазиђени друштвени „уговор“, начин како људи решавају заједничке проблеме, управљају ризицима и удружују ресурсе за пружање јавних сервиса, као и како функционишу њихове колективне институције и норме. У извештају се предлаже сет акција којима се може убрзати постизање свих циљева одрживог развоја и детаљно описују исходи „Сценарија пробоја ка перспективи зеленије, сигурне и боље будућности“. Истакнуто је и да је контекст за колективно деловање еволуирао је у протеклих 75 година од када је усвојена Повеља Уједињених нација, и када је мултилатерализам је подразумевао сарадњу између малог броја држава. Истиче се да далеко шири спектар државних и недржавних актера учествује у глобалним процесима као део отворених, партиципативних, вођених и транспарентних система Ово је облик мултилатерализма који је умреженији, инклузивнији и ефикаснији у решавању изазова 21. века (UN, 2021).

УН Самит о Циљевима одрживог развоја (2023.) у Њујорку означио је почетак нове фазе убрзаног напретка ка циљевима одрживог развоја са политичким смерницама на високом нивоу о трансформативним и убрзаним акцијама које воде до 2030. године. У оквиру Извештаја о циљевима одрживог развоја 2023: Специјално издање - „Ка плану спасавања за људе и планету“ (UN, 2023b) се наводи да на пола пута ка 2030. години реализација циљева одрживог развоја је далеко од жељених резултата. У извештају је посебно наглашена потреба за изградњом капацитета у домену финансирања прикупљања и обраде података. УН Самит о климатским амбицијама (2023), на коме је донета Агенда убрзања, којом су истакнути лидери „покретачи и они који раде“ из сектора управе, бизниса, финансија, локалних власти и цивилног друштва који су кредибилним акцијама, политикама и плановима – а не само са обећањима – допринели декарбонизацији

глобалне економије и остваривању климатске правде. На овај начин промовисан је сасвим други тип лидера, у односу на претходне политичке лидере. На УН Конференцији о климатским променама (2023.) сигнализира се почетак краја ере фосилних горива, а „Глобални преглед“ (2023.) се сматра централним исходом ове конференције у оквиру кога се констатује да су потписници скренули са пута када је реч о испуњавању циљева Париског споразума и позива их да предузму мере за утростручење капацитета обновљивих извора енергије и удвостручење побољшања енергетске ефикасности. У том смислу најављује се „Самит будућности“ који је планиран за 22-23. септембар 2024. године, и на коме би требало да се унапреде идеје за аранжмане управљања у областима од међународног значаја поменутих у овом извештају, а потенцијално и другим областима, где су потребни иновативни управљачки инструменти.

Тема одрживог развоја у јавни дијалог у Србији дошла је релативно скоро кроз преговоре о Споразуму о стабилизацији и придруживању (ССП) између Европске уније и Србије који су почели 2005. године. То је последица турбулентних историјских околности у којима од проглашења Краљевине Југославије 1929. године, Србија улази у период озбиљних друштвених трансформација, вишеструких промена политичког и друштвено - економског система. Иако је, Краљевина Југославија била потписник Декларације Уједињених нација (1942), што је омогућило међународно правни континуитет чланства у УН данашње Србије, активна укљученост у међународне политичке развојне токове суштински је изостала све до 21. века. Социјалистички друштвени поредак Југославије, који је трајао четири и по деценије, и потом период опште кризе и потпуног распада друштвено-економског система и међународне изолације, изместио је Србију заправо изван међународног развојног дискурса о одрживом развоју. Ипак у том периоду, као што је претходно приказано, територијални и урбани развој у Србији, иако вођен кроза специфичан социјалистички модел управљања, пролазио је сличне проблеме као и остале индустријске земље. Феномен урбанизације, као последица нагле индустријализације, генерисао је проблеме урбаног ширења и раста и у социјалистичкој Југославији, а током декаде распада Југославије обим бесправне градње и неформалне градње дошао је до врхунца и условима опште економске и друштвене деградације друштва. Србија је у нови миленијум ушла кроз турбулентна друштвено-политичка превирања, и док су бројне земље света биле фокусиране на миленијумске развојне циљеве, српско друштво је ушло на изузетно тежак период пост-социјалистичке транзиције у ситуацији потпуно уништене економије. Озбиљност овог транзиционог процеса је вишеструка, и одржавала се кроз све аспекте друштвеног система почевши од система власништва, преко законских оквира који не подржавају принципе неолибералне економије, институционалне и организационе аранжмане, устројство демократије и идентитетску кризу. Може се рећи да Србија и данас двадесет пет година касније, упркос бројним променама није окончала процес транзиције. Дакле, политике одрживог развоја у Србију стижу са пола века закашњења. Ипак, проглашењем Устава Републике Србије 10. новембра 2006. године, Србија се укључује у међународну политику одрживог развоја, уз помоћ међународне заједнице и захваљујући процесу усаглашавања са европским политикама развоја. Са једне стране, у том процесу Србија има прилику да „учи“ на искуствима најпроактивнијег субрегиона света, али са друге стране недостатак институционалних и организационих капацитета успоравају овај процес. Зато је процес доношења стратешких документа и вези са одрживим развојем био спор и тежак, и даље нема значајне ефекте у пракси. Ипак, формирају се значајне друштвене структуре у академском и цивилном сектору који врше

све већи притисак на промену система, који ће осим економског ефективније укључити социјалне и еколошке димензије развоја.

Од тренутка његове међународне верификације до данас, бројне националне владе, локалне заједнице, компаније и грађани, реаговали су и прихватили политике одрживости до неке мере. Скоро свака национална влада данас има министра и институцију задужену за формулисање политике о животној средини или одрживом развоју, а и многе регионалне и локалне управе су такође развиле овакве капацитете. Крајем 20. века обим и квалитет интернационалне, националне и локалне легислативе везане за животну средину веома нараста, а интернационални договори су не само изоштрили поглед на профил енвајроменталних промена, већ су такође почели да преусмеравају промене у глобалним политикама. Јавна свест о питањима животне средине и социјалним питањима у развоју је у многим контекстима сада добро развијена. Грађани у скоро свим земљама не само да знају питања, већ почињу и да осећају да је квалитет животне средине веома важан како за њихово, тако и за опште добро. За многе глобалне компаније „зелено“ пословање постало је централно питање у корпоративној друштвеној одговорности, иако је за многе од њих то и даље периферна брига у оквиру ширих управљачких односа пре него што је нешто што води у структуралне промене у природи или обиму основног пословања. Када је у питању оцена примене концепта одрживог развоја јасно је да је много је постигнуто. Ипак у трећој декади 21. века према мишљењима многих аутора и истраживача акутна потреба за ургенцијом према глобалној развојној проблематици већа је него икада до сада.

Трансформација ка одрживијим начинима живота већ је у току, ипак, све више се у јавном медијском простору говори о уништавању екосистема, друштвеним сукобима, економској кризи и нарушеним друштвеним вредностима. Досадашња искуства, осам деценија уназад, труда и промишљања одрживости и одрживог развоја, показују да је вредност идеје о одрживом развоју препозната, о чему сведочи њено историјско трајање и бројне већ предузете акције. Међутим, наука документује да сав уложени труд можда није довољан, обзиром да човечанство неспремно улази у веома ризичан период који ће донети будуће климатске промене, које су заправо кључна претња опстанку живог света на планети. Од прве УН конвенције о климатским променама 1992. године до данас, дакле за тридесет година, човечанство није успело да се одлучније суочи са овим проблемом. Покушаји имплементације међународних споразума усмерених ка спречавању, односно митигацији климатских промена изазваних људским активностима, као што је Кјото протокол и Париски споразум, показали су да постоји значајан корпус друштвених структура чији је интерес не препознаје важност климатске акције, па без обзира на све научне доказе жењени резултати изостају. Зато се у 21. веку фокус политика одрживости премешта на градове и људска насеља, и теме изградње отпорности, како би се створили услови за опстанак кроз адаптацију на извесно неповољне климатске, али последично и еколошке и друштвено-економске услове у будућности.

Историјски преглед приказан у овом поглављу показује да се истинске и трајне промене у организацији људског друштва дешавају из „живота“, видљивих ексцеса или прилика и збирне реакције и индивидуалних и колективних субјективитета. Као што је Хераклит, грчки филозоф рекао пре око 2500 година: „Не постоји ништа трајно осим промене“. Овај

логички оксиморон, заправо одржава суштинску природу космоса коме припадамо. Друштвене трансформације одвијају се непрекидно, али са различитом динамиком, пратећи законитости бројних узрока и последица, чија је комплексност тешко докучива на индивидуалном нивоу. Зато се људи кроз своје социјалне системе повезују како би кроз колективни дискурс и свест осветлили ситуацију овог тренутка и планирали акције за будућност. Историјска искуства показују да брзе, радикалне или револуционе промене, без обзира да ли имају позитивне или негативне исходе за човечанство, увек доносе доносе деструктивна искуства, на материјалном плану или на унутрашњем емотивно-психолошком плану, о чему сведочи и искуство које је донела индустријска револуција, али и информатичка револуција коју свет тренутно живи, већ улазећи у нову револуцију коју доноси вештачка интелигенција. Са друге стране еволутивни принцип подразумева дужи временски период и постепене трансформације, о чему сведочи приказана еволуција идеје и норми одрживог развоја.

„Одрживи развој“ заправо је метафора трансформације система друштвених вредности, норми друштвене организације, који у последња два и по века еволуирају на темељима великих друштвено-економских, еколошких и коначно климатски промена које је донела индустријска, а потом и информатичка револуција. Промишљања о одрживости заправо су унутрашњи, субјективни позив људског друштва да се на бољи, мање деструктиван начин носи са негативним последицама индустријског развоја, које су овога пута, можда брже и интензивније него икада раније у историји, приметне у свим деловима света. Идеја о одрживом развоју је искра наде и вере у могући излаз са пута антропоцентричне фиксације која евидентно води ка самоуништењу, ка оријентацији развоја људске врсте као јединственог дела планетарног екосистема. Одрживи развој позива, на дубоки унутрашњи процес преиспитивања људске друштвене организације и „квантни“ скок свести ка интегрисању појединачних индивидуалних и друштвених вредности у заједнички промишљену и координисану акцију усклађену са планетарном еволуцијом.

Прилог: Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости

Преглед кључних историјских догађања у еволуцији одрживости приказан је у наставку, у табеларном приказу тако да се на визуелно јаснији начин могу пратити кључни моменти у историјској динамици промене реалности и свести о одрживости. У левој колони табеле приказани су експресни догађаји (сиво), кључни моменти у науци који су били кључни за развој идеје одрживости, као и активности друштвених покрета од значаја за одрживост. Централна колона показује декаде. У десној колони систематизоване су кључне активности међународних организација кроз које су се развијале међународне политике одрживог развоја, Боје које су коришћење означају кључна поља деловања: - (зелено) екологија и животна средина, - (плаво) одрживи развој, - (жуто) људска права и насеља, - (црвено) климатске промене, -(тамно сиво) управљање ризицима. Текст је углавном линкован тако да заинтересовани читаоци могу самостално истраживати интерент изворе.

Почетак Другог светског рата (1939-1945) Процењено 45-60 милиона убијених људи	1941	1941	потписивање Атлантске повеље, 14.8.1941, Рузвелт и Черчил - „заједнички принципи у националним политикама својих земаља на којима заснивају своје наде у бољу будућност света“.
6 милиона Јевреја убијених у нацистичким концентрационим логорима као део Холокауста Искрцавање у Нормандији	1944	1942	потписивање Декларације Уједињених нација (УН) ,1. јануар.1942., Вашингтон, 26 савезничких нација које се боре против сила Осовине (САД, УК, Кина, СССР)
Атомско бомбардовање Хирошиме и Нагасакија У два бомбашка напада погинуло је 129.000–226.000 људи, од којих су већина били цивили Капитулација Немачке, 7. мај, 1945 Кинески грађански рат (1945-49)	1945	1944	потписан Завршни акт монетарне и финансијске конференције УН, 22. јул 1944., укључивао повеље за Међународни монетарни фонд (ММФ) и Међународну банку за обнову и развој (IBRD), је данас позната као Светска банка (WB)
<u>Хладни рат 1948—1953</u> , блокада Берлина Криза југословенско-совјетских односа Арапско-израелски рат (1948-67)	1948	1945	Повеља Уједињених нација и Статут Међународног суда правде Документарни филм о конференцији у Сан Франциску и потписивању Повеље Уједињених нација
формирање Северно-атлантског пакта - НАТО завршетак Кинеског грађанског рата, одвајање Тајвана	1949	1946	Генерална скупштина УН доноси своју прву резолуцију са фокусом на мирну употребу атомске енергије и елиминацију атомског и другог оружја за масовно уништење, успостављање Света безбедности УН
Корејски рат (1950-53) -живот изгубило 2,5 милиона људи. На страни Северне Кореје биле су СССР и Кина, а УН и САД на страни Јужне Кореје	1950	1947	УН су 29. новембра 1947. гласале за поделу британског мандата Палестине на јеврејску и арапску државу
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 2,5 МИЛИЈАРДЕ		1948	Универзална декларација о људским правима, је документ од прекретнице у историји људских права усвојен на Генералној скупштини УН у Паризу 10. децембра 1948. - први пут се дефинишу основна људска права која треба да буду универзално заштићена Mrs. Eleanor Roosevelt reads from the Declaration of Human Rights Основана је Међународна унија о заштити природе (IUCN)
"Изазов човекове будућности", Харисон Браун, геохемичар; теме одрживог развоја	1954	1950	IUCN промовише конзервацију природе
Почетак Вијетнамског рата (1955-75) Формирање источног блока - Варшавски пакт Прва криза у Тајванском мореузу Први судански грађански рат (1955 - 72) - око милион људи је погинуло током 17 година дугог рата	1955	1954	Високи комесаријат УН за избеглице освојио је прву од две Нобелове награде за мир за рад са европским избеглицама
тровање живом у заливу Минамата Сучеца криза	1956	1955	Покрет несврстаних / Non-Aligned Movement (NAM) настао у контексту таласа деколонизације који је уследио након Другог светског рата. У контексту Хладног рата, тврдили су, земље света у развоју треба да се уздрже од савезништва са било којом од две суперсиле (САД и СССР) и уместо тога треба да се удруже у подршку националном самоопредељу против свих облика колонијализма и империјализма
Друга криза у Тајванском мореузу	1958	1956	Прва ванредна специјална седница Генералне скупштине УН састаје се о кризи у Суецком каналу и 5. новембра - оснивање <u>мировних снага УН ванредне ситуације (UNEF)</u>
Космичка трка САД - СССР Ароло 11 сатело је на Месец	1959	1958	Одржава се Конференција Уједињених нација о праву мора; одобравају се нацрти конвенције о заштити животне средине
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 3 МИЛИЈАРДЕ Основано Европско удружење за слободну трговину Изградња Берлинског зида	1960	1959	Генерална скупштина УН усваја <u>Декларацију о правима детета</u> 17 нових независних држава, 16 из Африке, придружило се УН
Јуриј Гагарин први човек у свемиру 12. априла - Восток-1 орбитирао око Земље 108 минута Светски фонд за природу / World Wide Fund for Nature	1961	1961	Прва конференција Покрета несврстаних 6. септембра 1961. у Београду
„Тихо пролеће“, Рејел Карсон, биолог и зоолог, о штетности пестицида на животну средину, заслуга за покретање глобалног еколошког покрета Rachel Carson's Silent Spring - Pesticides - DDT - Rachel Carson - Silent Spring	1962	1961	Генерална скупштина именује У Танга (Бурма) за генералног секретара Уједињених нација - „Повеља намеће императив свим људским бићима да практикују толеранцију и да живе заједно у миру једни с другима као добри суседи. По мом мишљењу ово је најједноставнија дефиниција мирног суживота.“
Кубанска ракетна криза први снимак Земље из близине Месеца, 23. августа Фонд за одржарну животне средине (EDF)	1966	1963	Савет безбедности изгласао ембарго на оружје Јужној Африци
Нафтни инцидент TORREY CANYON, Велика Британија Први велики еколошки инц., измало се 119,000 т нафте	1967	1964	Савет безбедности одобрио слање мировних снага УН на Кипар Међународни биолошки програм почиње да истражује биолошку основу продуктивности и људског благостања
"Популациона бомба", Пол Ерлих, биолог; веза између популације и експлоатације природних ресурса Убиство Мартина Лутера Кинга Студентски протести у Паризу 1968 Студентске демонстрације у Југославији 1968 Совјетски тенкови разбијају „Прашко пролеће“	1968	1964	Основан је Програм Уједињених нација за развој / United Nations Development Programme (UNDP)
Нафтни инцидент, Санта Барбара, Калифорнија, САД пожар на реци Суyahoga , Охајо, САД	1969	1966	Генерална скупштина УН одузима Јужној Африци њен мандат да управља Југозападном Африком (Намибијом)
Нил Армстронг крочио је на Месец Пријатељи панете/Friends of the Earth International (FoEI) International Development Research Centre (IDRC)		1967	Генерална скупштина УН одузима Јужној Африци њен мандат да управља Југозападном Африком (Намибијом) IUCN оснива Источноевропски комитет за заштиту природе; прво и једино међународно установљено тело источно од „гвоздене завесе“
		1968	Прва Међународна конференција експерата о научним основама за рационално коришћење и очување ресурса биосфере, Париз, 1968. успостављање међународне еколошке политике; форум за рану дискусију о концепту одрживог развоја Основан је Римски клуб; глобална студија за анализу динамичких интеракција између индустријске производње, становништва, штете по животну средину, потрошње хране и коришћења природних ресурса
		1969	Пирсонова комисија за међународни развој истражује ефикасност развојне помоћи 20 година Светске банке САД усваја је Закон о националној политици животне средине, прва Агенција за заштиту животне средине, основа за процену утицаја на животну средину

Анри Лефевр "Урбана револуција" (1970)	1970	1970	Програм „Човек и биосфера“, УН организације за образовање, науку и културу (UNESCO), намењен заштити „резервата биосфере“
Први дан планете Земље у Сан Франциску			САД оснива Савет за одбрану природних ресурса
Greenpeace - грађанске протести и ненасилно мешање да заустави штету по животну средину	1971		Канада оснива Међународни истраживачки центар за развој да подржи истраживања која промовишу раст и развој земља у развоју
Међународни институт за животну средину и развој (IIED), независна истраживачка организација			Принцип „загађивач плаћа“ - OECD
Индијско-пакистански рат			1971 Founex Report - Извештај панела експерата о животnoj средини
Тор Хејердал, открива да је северни Атлантук испуњен грудвама плутајућег асфалта од загађења нафтом			1972 Прва Конференција УН о животnoj средини, 5-16. јуна, 1972., Стокхолм
„Нацрт за преживљавање“, Едвард Голдсмит и Роберт Ален, о поремећају система за одржавање живота	1972		стање животне средине препознато као глобална тема, формира се Програм УН за животну средину/ UN Environment Programme (UNEP)
Нафтни инцидент SEA STAR, Омански залив			Стокхолмска декларација и Акциони план за животну средину (1972)
погинуло 12 чланова посаде, излило се 115.000 т нафте			„Само једна земља“, Рене Дубоа и Барбара Вард;
Арапски нафтни ембарго			Римски клуб објављује „Границе раста“ / "The Limits to Growth"
Нафтни инцидент METULA, Чиле			1973 Закон о угроженим врстама из 1973., САД, за очување и заштиту угрожених врста и њихових станишта
излило се 47.000 т нафте и 4.000 т мазута, познато је да је убијено око 4.000 птица			CITES - Конвенција о међународној трговини угроженим врстама дивље фауне и флоре, Вашингтон
Нафтна криза подстиче дебату о ограничењима раста	1974		MARPOL - Конвенција о спречавању загађивања са бродова
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 4 МИЛИЈАРДЕ	1974		1974 Прва Светска популациона конференција одржава се у Букурешту
"Границе сиромаштва" / "Limits to Poverty", Фондација Барилоче; позива на раст и правичност за трећи свет			УН Конференција о морима - регионални програм за мора, UNEP
Анри Лефевр „Производња простора“ (1974)			Основана Међународна агенција за енергију -IEA, Париз
Први научни рад о оштећењу озонског омотача Molina & Rowland (1974)			Покренут је Европски акциони програм за животну средину у Риму се одржава Светска конференција о храни
Chipko покрет у Индији за заштиту шума			1975 Медитерански акциони план, UNEP
The Worldwatch Institut - глобална истраживачка орг.			Habitat I - Прва конференција УН о људским насељима, Ванкувер, Канада, изазов урбанизације, одговарајуће склониште и услуге за све, људска насеља као инструмент и објекат развоја
Нафтни инцидент JAKOB MAERSK, Leixoes, Португал	1975	1976	својим претходника УН-Хабитата: Комисије УН за људска насеља – међувладиног тела – и Центра УН за људска насеља (Хабитат) Конвенција о заштити морске средине и приобалног региона, UNEP
излило се 88.000 тона нафте			
Нафтни инцидент URQUIOLA, Шпанија			1977 Покрет зеленог појаса / The Green Belt Movement - Национални савет жена Кеније; еколошка организација која оснажује посебно жене, да очувају животну средину и побољшају средства за живот
излило се 100.000 тона нафте	1976		Конференција УН о водама у Мар дел Плати, о дезертификацији у Најробију
Нафтни инцидент ARGO MERCHANT, САД	1977		Конвенција о прекограничном загађењу ваздуха на великим удаљеностима, - први мултилатерални споразум Европе, Северне Америке, СССР и бивших земаља источног блока, који је допринео драматичном паду загађења ваздуха у региону, посебно сумпора
Нафтни инцидент HAWAIIAN PATRIOT, Хаваји			Бонска Конвенција о миграционим врстама, UNEP
IIED, Banking on biodiversity (1978)	1978		Прва светска конференција о клими; „ефекат стаклене баште“ због нагомиланања CO ₂ у атмосфери захтева хитну међународну акцију
Нафтни инцидент AMOCO CADIZ, Француска			1980 Светска стратегија очувања: Очување живих ресурса за одрживи развој / World Conservation Strategy. (UNEP, IUCN, WWF); први документ о очувању живих ресурса, први пут употребљен израз одрживи развој
емулзија воде и уља повећала је запремину загађивача 5 пута, што је загадило 320 км обале			УН Међународна агенција за снабдевање пијаћом водом и санитације
Нафтни инцидент ATLANTIC EMPRESS, западан Индија	1979	1981	1981 Глобална стратегија здравља за све до 2000, Светске здравствене организације – WHO, за проширење покривености здравственом заштитом у складу са основним правом свих људи
Нафтни инцидент INDEPENDENTA, Босфор, Турска			1982 Светска повеља УН за природу - контрола трошења природних ресурса
излило се 93.800 тона нафте			Конвенција УН о праву мора - еколошки стандарди загађења мора
Нуклеарни инцидент на острву "Три миље", САД			УН образује се Светску комисију за животну средину и развој којом председава Гро Харлем Брунтланд, - 3 године за извештај о друштвеним, економским, културним и еколошким питањима
Нафтни инцидент TANIO, Француска	1980	1983	1983 Картагенска конвенција и Протокол о изливанију нафте
Излило се 13.500 тона нафте			1984 Међународна конференција о животnoj средини и економији (OECD, Париз) - животна средина и економија требало да се међусобно појачавају
Брантов извештај „Север–Југ: Програм за опстанак“			1985 Responsible Care - иницијатива глобалне хемијске индустрије да континуирано раде на безбедности људи и средине
Институт за светске ресурсе / World Resources Institute – непрофитна истраживачка организација, основана	1981		Бечка конвенција о заштити озонског омотача - извештај о гасовима стаклене баште у атмосфери и предвиђање глобалног загревања
Међународна дужничка криза прети светском финансијском систему	1982		1987 Наша заједничка будућност / Our Common Future – Извештај Светске комисије за животну средину и развој, или „Брунтландов извештај“ који је увео концепт одрживог развоја дефинишући га као „развој који задовољава потребе садашњости без угрожавања угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе“ и описао како би се то могло постићи
Нафтни инцидент CASTILLO DE BELLVER, Јужна Африка			1988 Оснивање Међувладиног панела за климатске промене / Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), UNEP, WMO
излило се 2523.000 тона нафте			1990 Regional Environmental Centre (REC) / Регионални центар за животну средину за Централну и Источну Европу - решавање еколошких проблема подржавајући учешће јавности у доношењу одлука
Други грађански рат у Судану (1983. - 2005.)- око милион људи је погинуло	1983		1991 Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту / Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context - Espoo, UNEP
Development Alternatives, Индија, прва истраживачка социјална и акциона организација за одрживи развој			1992 Самит о Земљи - Конференција УН нација о животnoj средини и развоју (UNCED), одржана је у Рио де Жанеиру, у Бразилу, на 20. годишњицу конференције из Стокхолма, главни исходи били су:
„Мрежа трећег света“ - активистички глас „Југа“	1984		
„Стање света 1984“ - извештај The Worldwatch Institute			
хемијски инцидент, Бопал, Индија 15.000 мртвих суша у Етиопији 250.000 – 1 мил. мртвих од глади	1984		
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 5 МИЛИЈАРДИ	1985		
нафтни инцидент NOVA, Иран - 188.000 тона нафте			
Антарктичка озонска рупа је откривена			
Нуклеарна катастрофа у Чернобилу, Русија	1986		
убиство Чика Мендеса Борца за амазонске шуме, еколошки активиста и борца за права заједница	1988		
Пад Берлинског зида и Протести на Тјенанмену			
Нафтни инцидент EXXON VALDEZ, Аљаска, САД, ARAGON, Мадеира, KHARK 5, Мароко - 280.000 т нафте	1989		
„Заливски рат“ (1990-91) – еколошка катастрофа и изливање нафте процењено на 1- 1,7 милиона тона	1990		
Распад Совјетског савеза			
Распад Југославије (1991-95)	1991		
Ратни сукоби у Хрватској и егзодус Срба, Демонстрације у Београду 1991			
Нафтни инциденти AGIP ABRUZZO, Италија, HAVEN, Италија, ABT SUMMER, Ангола			
епидемија сиде у Африци			

<p>Рат у Босни и Херцеговини (1992-95) Санкције СР Југославији уведене су 30. маја 1992 - рез. 757. Савета безбедности УН, потпуни међународни економски ембарго</p> <p>Студентски протест у Београду 1992 Нафтни инцидент KATINA P, Мозамбик Нафтни инцидент AEGEAN SEA, Шпанија Поплаве у Тоскани, Италији</p>	1992	<p>- Декларација из Рија животне средине и развоју / Rio Declaration Environment and Development - 27 принципа одрживог развоја (принципи предострожности и принцип загађивач плаћа)</p> <p>- Агенда 21 - акциони план за имплементацију одрживог развоја од стране националних, регионалних и локалних власти</p> <p>- Формирана је Комисија за одрживи развој / Commission on Sustainable Development (CSD) <small>Severn Cullis-Suzuki at Rio Summit 1992</small></p> <p>Промена курса: Глобална пословна перспектива развоја и животне средине –Светски пословни савет за одрживи развој (WBCSD)</p>
<p>нафтни инцидент BRAER, Шетланд, Велика Британија изливано 84.700 тона сирове нафте норвешког Гулфакса, плус 1.500 тона тешке бункер нафте</p>	1993	<p>- УН оквирна конвенција о климатским променама/ United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) , заустављање GHG емисија, проширена је Протоколом из Кјота (1997.)</p> <p>- Рио принципи о управљању шумама</p> <p>- Конвенција о биолошкој разноврсности</p>
<p>нафтни инцидент SEKI, Fujairah, УАЕ , у Португалији пожар Valencia - Alicante, Шпанија -138.000 ха поплаве у Италији ... Геноцид у Руанди</p>	1994	<p>1993 Председнички савет за одрживи развој САД</p> <p>1994 Global Environment Facility (GEF) / Глобални фонд за животну средину - Прва УН конференција о смањењу ризика од катастрофа, Јокохам Конвенција УН за борбу против дезертификације, УН конференција о становништву у развоју (1994) Аалборшка повеља о европским градовима и насељима</p>
<p>Потписивање Дејтонског споразума , Побуна на Ким убиство еколошког активисте Ken Saro-Wiwa, Нигерија пожар Макао, Португал , поплаве: Италија, Мاستрихт, Нимеген, Шарлевиц, Вулкан Етна, Италија</p>	1995	<p>1995 Светски самит за друштвени развој / World Summit for Social Development (WSSD), Копенхаген, консензус да се људи ставе у центар развоја, са циљем превађања сиромаштва, пуне запослености и подстицање друштвене интеграције</p>
<p>нафтни инцидент SEA EMPRESS, Велс, Велика Британија нафтни инцидент на Северном мору, Норвешка пожар Taranto , пожар Manfredonia, Италија</p>	1996	<p>1996 Habitat II / „Самит градова и насеља“- Конференција УН о људским насељима, Истамбул, главне теме које се тичу свих нација: „адекватно становање за све“ и „урбанизација и одржива људска насеља у свету који се мења“, усвојена Истамбулска декларација и Хабитат агенда</p>
<p>Азијска финансијска криза и еколошка криза - El Nino пожар југоисточна Азија , пожар у Амазону – 5 мил. ха поплаве у Француској, Португалу, Аустрији, Чешкој, Пољској и Немачкој, САД и Канади</p>	1997	<p>1997 Самит о Земљи +5 - специјална седница Генералне скупштине УН, Њујорк, у протеклих 5 година направљени мали напредак у примени кључних компоненти Агенде 21 и кретању ка одрживом развоју Усвојен Кјото протокол – циљ смањења GHG емисија од 5 % просечно у поређењу са нивоима из 1990. године, током првог обавезног петогодишњег периода 2008–2012 имплементације</p>
<p>Поплаве: Yangtze, Бангладеш, Белија, Немачка и Холандија, Хондурас, пожари: Мексико и Централна Америка (700.000 ха), Сицилија, Ураган Georges & Jeanne , циклон Mitch , Највиша глобална температура</p>	1998	<p>1999 „Наше шуме, наша будућност“ - извештај Светске комисије за шуме и одрживи развој</p> <p>Пословни лидери потписују УН Глобални договор / UN Global Compact, 8.500 потписника из 135 земаља</p>
<p>нафтни инцидент ERIKA, западна Француска циклони Рона и Олга у Аустралији, земљотрес у Турској циклон Флојд – Јамајка, Калифорнија, Куба Грађански рат у Либерiji (1999-2003)</p>	1999	<p>2000 Миленијумски самит, 6-8. септембра, Њујорк, највећи скуп шефова држава и влада свих времена, Миленијумска декларација, постављено 8 Миленијумских развојних циљева (MDG)</p> <p>2001 Истамбул+5 - Специјална седница Генералне скупштине УН о Хабитату, Њујорк, процена спровођења Хабитат Агенде - сиромаштво остаје кључна препрека, потребно значајно побољшање услова животне средине у многим земљама. - Декларација о градовима и другим људским насељима у новом миленијуму</p>
<p>СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 6 МИЛИЈАРДИ</p> <p>талас насиља између Палестинаца и Израелца нафтни инцидент Индонезија, Сингапуре, Малезија пожар Рим, Италија , пожар острва Самос, Грчка незаразне болести (2000- 2019) 41 милиона мртвих Поплаве на Тиси, Мађарска , Поплаве у Швајцарској</p>	2000	<p>4. конференција Светске трговинске организације, Доха, Катар, побољшање приступа тржишту, смањење извозних субвенција Стокхолмска конвенција о постојаним органским загађивачима, UNEP Декларација о посвећености HIV/AIDS</p>
<p>50% популације живи у градовима који заузимају 2% Земљине површине, али троше 75% планетарних ресурса</p> <p>Терористички напади 11. септембра, САД Рат у Авганистану (2001—2021) нафтни инцидент BALTIC CARRIER, Данска поплава у Анкари, Турска</p>	2001	<p>2002 Светски самит о одрживом развоју 2002, у Јоханесбургу - политичка декларација и план имплементације , поштовање животне средине, вишеслојне политичке акције, дугорочне перспективе и пратиципије Међународна конференција о финансирању развоја - Монтереј Извештај Друге светске скупштине о старењу Основан Међународни кривични суд /International Criminal Court (ICC)</p>
<p>нафтни инцидент PRESTIGE, Шпанија и Француска поплаве: Москва , Немачка и Чешка Вулкан Етна, Италија... Глад у Зимбабвеу Инвазија на Ирак, Багдад: бомба за седиште УН</p>	2002	<p>2003 Светски самит УН о информационом друштву / World Summit on the Information Society (WSIS) у Женеви, ИКТ у изградњи инклузивног друштва, декларација о принципима, план акције, Туниска Агенда (2005) 1. УН кон. земаља у развоју без излаза на море, Алмати програм акције Конвенција Уједињених нација против корупције Карпатска конвенција потписана од стране Србије, заштита једне од последњих великих дивљих области у Европи, Карпата</p>
<p>нафтни инцидент TASMAR SPIRIT, Пакистан пожари у региону Var, Француска – 9.000 ха, у Португалу, у Калифорнији, САД- 280.000 ха Инвазија скакаваца у западној Африци поплава Arles, France ... геноцид у Драрфур, Судан</p>	2003	<p>2005 Миленијумски развојни циљеви: пет година касније, Њујорк, додатних 50 милијарди \$ годишње, опредељење за либерализацију трговине Исходни документ Светског самита: заштита од геноцида, ратних злочина, етничког чишћења и злочина против човечности „Шампиони Земље“, највиша еколошка награда УН, UNEP Миленијумски извештај о процени екосистема, UNEP Декларација о клонирању људи Међународна конвенција о сузбијању аката нуклеарног тероризма</p>
<p>пожар у Амазону , у Лисабону , пожар у Лондону тајфуну на Тјавану Haitang, Matsa, Tamil, Longwang Тајфуну у Вијетнаму и Кини Damrey, Kai Tak ургани у САД, Мексику и на Канарским острвима: Katrina, Emily, Orpheia, Max, Rita, Stan, Wilma Тајфун Nobu у Јапану, цунами у Индијском океану Поплава Jianqxi, China, Минхен, Немачка Либански рат 2006.</p>	2005	<p>2006 Генерална скупштина оснива Савет за људска права Устав Републике Србије 10. новембра 2006. године – одрживи развој „Двијциска повеља о одрживим европским градовима“ Територијална агенда Европске уније: Ка конкурентнијој и одрживијој Европи различитих региона (2007) ЕУ резолуција „Постизање пуног учешћа кроз Универзални дизајн“ IPCC добија Нобелову награду</p>
<p>пожари: пожар на Галицији , Sabazon – Калифорнија 4 циклона у Аустралији, 5 тајфуна Индија, тајван Филипини Кина, 4 Урагана САД, Мексико Вулкан Етна, Италија</p>	2006	<p>2008 Конвенција о правима особа са инвалидитетом</p>
<p>пожар на Канарским острвима, Шпанија пожар на Пелопонезу, Грчка пожар Лос Анђелес, Сан Дијега - Калифорнија, САД поплаве у Великој Британији</p>	2007	

пожар у делти реке Parana, Аргентина Земљотрес Duijiangyan, Кина	2008	2009	Конференција УН о климатским променама, Копенхаген, дугорочни циљ ограничавања максималног глобалног просечно повећана температуре на највише 2 °C изнад преиндустријских нивоа Ban Ki-moon visits UNESCO World Heritage site Ilulissat in Greenland	
пожар: Лос Анђелес, Ураган на Тајвану, Мексику и Јапану, Земљотрес L'Aquila - Abruzzo, Италија	2009		2010	Самит о Миленијумским развојним циљевима, Њујорк – Глобални план акције „Одржавање обећања: уједињени за постизање миленијумских развојних циљева“ Акоја протокол о приступу и подели користи које произилазе из генетских ресурса, додаток Конвенцији о биолошкој разноврсности 1. Извештај о емисијама гасова стаклене баште, UNEP
Арапско пролеће – талас протеста и побуна пожар Haifa - Mount Carmel, Израел Тајфун на Соломонским острвима, Вијетнаму, Филипинима, Тајвану, Кини Ураган на Карипским острвима Земљотрес на Хаитију – 220.000 мртвих	2010			2011
пожар у Отави, Канада, Арizonи, САД, Загребу, Хрватска, Сибиру, Русија 18 циклона широм света... Суша у источној Африци	2011		УН Конференција о одрживом развоју – Рио+20, смернице о политици зелене економије, стратегија за финансирање одрживог развоја и програм о одрживој потрошњи и обрасцима производње Међувладина платформа за биодиверзитет и услуге екосистема (IPBES)	
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 7 МИЛИЈАРДИ As world population nears 7 billion, focus must be on people, not numbers – UN	2012		2013	Постизање миленијумских циљева развоја до 2015 Минамата конвенција о живи
Сиријски грађански рат Криза сиријских избеглица и глобалне миграције	2012			IPCC пети извештај о процени климатских промена – GHG на највишим нивоима у забележеној историји и да су почеле да утичу на климу
Рат и глад у Јужном Судану Криза еболе у западној Африци Тајфун Haiyan на Филипинима – уништено више од милион домова и расељено 4 милиона људи	2013		2014	1. Скупштина УН за животну средину / UN Environment Assembly (UNEA) 2. УН конф. земаља у развоју без излаза на море, Програм акције 2014-24
Мајдански протести и Руско – Украјински конфликт Епидемија еболе 2014-2016 у западној Африци Протести у Венецуели, Бразилска економска криза Пакистан: Монсонске кише погодише 2,5 милиона људи	2014			Самит УН о одрживом развоју, 25-27. септембар, Њујорк, усвојен план „Трансформисање нашег света: Агенда 2030 за одрживи развој до 2030“, укључује 17 циљева одрживог развоја и 169 мета. Stocktaking What it will take to achieve the Sustainable Development Goals? United Nations PAPER CITY - An Urban Story
Грађански рату Јемену Пораст миграција преко Средоземног мора Мапа пута у вези са иранским нуклеарним програмом, 6 великих сила пристало је да укине санкције ако Иран смањи нуклеарни програм Руска интервенција у Сирији Турбуленција и пад кинеске берзе	2015		2016	Париска конференција о климатским променама (COP21), потписан Париски споразум, циљ ограничити глобално загревање на испод 2 °C 3. УН конференција о смањењу ризика од катастрофа, Сендаи, Јапан, договорен је Сендајски оквир
Склапање мира, вођење битака у Колумбији Поплаве у Јемену, забринутост за мигранте и избеглице након контроверзног споразума између Турске и ЕУ	2016			Habitat III - Конференција УН о становању и одрживом урбаном развоју Кито, Еквадор , више од 50% светског становништва живи у градовима, урбанизација изазов 21. века Нова урбана агенда и Кито декларација о градовима и људским нас.
Егзодус Рохиња из Бангладеша Хуманитарна криза у Јемену, јужном Судану и Сомалији	2017	2018	UNEP <i>Frontiers Report</i> - препоруке за критичне еколошке проблеме УН Светски хуманитарни самит, Истанбул, 128 мил. људи је погођено, издато 22,2 милијарде \$, УН Самит за избеглице и мигранте	
Турска монетарна и дужничка криза Аргентинска монетарна криза	2018		IPCC лансира специјални извештај о глобалном загревању од 1,5°C УН Глобални договор за безбедну, уређену и регуларну миграцију Давос декларација „Ка висококвалитетној Бакукултури за Европу“	
COVID-19 Глобална пандемија Ефекти пандемије COVID -19 на глобалну економију Насиље банди у Централној Америци и миграциона политика САД	2019	2019	УН Самит о климатским акцијама за јачање амбиција и убрзање акција за спровођење Париског споразума о климатским променама UNEP објављује Извештај о владавини права у области животне средине WHO's COVID-19 response, УН Глобални план хуманитарног одговора	
пожари у Аустралији... Крах светске берзе	2020		7. септембар први Међународни дан чистог ваздуха за плаво небо	
Подаци СЗО показују да скоро сва светска популација (99%) удише ваздух који премахује границе СЗО погођене земље са ниским и средњим приходима Нова анализа потврђује да свет види пораст кољере, 44 земље су пријавиле случајеве, повећање од 25% Око 422 милиона људи широм света има дијабетес Венецуела: COVID -19 доводи до вишегодишње економске кризе	2021	2021	Извештај о Агенди 2030, могућа решења за решавање недостатака и ризика који су се појавили од 2015. године UNEP објављује Извештај о стварању мира са природом Светски дан животне средине - почетак УН декаде обнове екосистема 2021-2030 и УН декаде науке о океану за одрживи развој 2021-2030 IPCC објављује први део шестог извештаја Савет УН за људска права је по први пут признао да је чисто, здраво и одрживо окружење људско право	
Континуиране хуманитарне кризе у Судану, Сирији, Сомалији, Буркина Фасо, Конгу, Јужном Судану, Нигерији, Јемену, Етиопији, Авганистану Еколошки протести у Србији	2021		26. УН климатска конференција (COP 26), Климатски пакт из Глазгова УН на Ехро 2020, Дубаи Завршава се производња оловног горива Самит УН о прехрамбеним системима	
Руска војна интервенција на Украјину Хуманитарна криза у Украјини Превирања потресају британску политику Туберкулоза је други водећи заразни убица после COVID-19 (изнад ХИВ-а и АИДС-а) - у 2022. око 10,6 милиона људи оболело од туберкулозе, од тога 1,3 милиона деце, а 1,3 милиона људи је умрло Континуиране хуманитарне кризе у Судану, Сирији, Сомалији, Мјанмару, Конгу, Јужном Судану, Нигерији, Јемену, Етиопији, Авганистану Ураган IAN у Голфском заливу	2022	2022	Стокхолм+50: здрава планета за просперитет свих – наша одговорност, наша прилика , одржане су 4 пленарне сесије како би се убрзала имплементација Агенде 2030 и Циљева одрживог развоја; објављен извештај 27. УН Конференција о климатским променама (COP27) завршава се историјском одлуком да се успостави и операционализује фонд за губитке и штете Међународни форум за преглед миграција, Извештај Комисије високог нивоа генералног секретара о интерном расељењу Црноморска иницијатива за жито и потписивање споразума извештај „Сузбијање дезинформација за унапређење и заштиту људских права и основних слобода“, УН развијају Кодекс понашања за интегритет информација на дигиталним платформама	
СВЕТСКА ПОПУЛАЦИЈА - 8 МИЛИЈАРДИ The World Population Has Reached 8 Billion – Now What? Global Focus	2022		УН Самит о Циљевима одрживог развоја, политичке смернице о трансформативним и урбаним акцијама које воде до 2030. године Дијалог на високом нивоу о финансирању развоја одвија се након Самита са смерницама Акционе агенде из Адис Абебе	
Израелски рат против Хамаса Терористички напади широм света Рат у Украјини - највећа светска криза расељавана Ханти: Насиље банди и климатске промене Протести против насиља и ванредни избори Србији Најтоплија година икад забележена Година интензивних глобалних пожара	2023	2023	3. УН конф. за неразвијене земље Програм акције из Дохе УН Самит о климатским амбицијама, Агенда убрзања 28. УН Конференција о климатским променама (COP28) „транзицију напуштања фосилних горива“ Средњорочни преглед спровођења Сендаи оквира УН Конференција о водама 2023	

<p>Индија превазилази Кину по броју становника <u>Азербејџан заузео Нагорно-Карабах</u> Турску и Сирију погодио је катастрофални земљотрес 7,8 степени Рихтерове скале, погинуло 59.259 људи 2024: Супер изборна година - у више од 60 земаља широм света ће око 2 милијарде гласача - отприлике четвртина светске популације - изаћи на биралишта</p>	<p>2024</p>	<p><u>УН одржава други састанак о борби против туберкулозе</u> <u>Саветодавно тело на високом нивоу за вештачку интелигенцију,</u> извештај: <u>Управљање вештачком интелигенцијом за човечанство</u></p> <p>22-23. септембар, „Самит будућности“ представља јединствену прилику за унапређење глобалне сарадње у решавању критичних изазова, решавању недостатака у глобалном управљању, реafirмацији постојећих обавеза (укључујући Повељу УН; <u>Универзална декларација о људским правима; Агенда 2030; Париски споразум; Адис Абеба акциона агенда; између осталог</u>) и учинити мултилатерални систем боље позиционираним да позитивно утиче на животе људи</p>
--	-------------	--

Кључни извори:

<https://www.un.org/en/about-us/history-of-the-un/1941-1950>

<https://www.unep.org/environmental-moments-une50-timeline>

<https://www.carbonbrief.org/mapped-how-climate-change-affects-extreme-weather-around-the-world/>

https://www.who.int/health-topics/urban-health#tab=tab_1

Референце

- Andrews, J. (2016). What did we learn from Habitat I and II? *Cities Today*. Преузето са <https://cities-today.com/learn-habitat-i-ii/>
- ARUP. (2014). *City Resilience Index, Understanding and measuring city resilience*. Arup & Partners International Limited, The Rockefeller Foundation. <https://www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/CRI-Revised-Booklet1.pdf>
- Atkinson, G., Hamilton, K., Ruta, G., & Van Der Mensbrugge, D. (2011). Trade in 'virtual carbon': Empirical results and implications for policy. *Global Environmental Change*, 21(2), 563–574. doi: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.11.009>
- Backović, V. (2020). *Grad, arhitektura, društvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja. Преузето са <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2020/10/Vera-Backovi%C4%87-2020-Grad-arhitektura-dru%C5%A1tvo.pdf>
- Bajić Brković, M. (1986). *Dugoročno prostorno planiranje grada: postojeći koncept i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bajić Brković, M. (1995). Prilog unapređenju metodologije planiranja u kontekstu zahteva održanja kvaliteta životne sredine. U *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine*. Beograd: IAUS.
- Bajić Brković, M. (1999). Održivi razvoj i nove tehnike u planiranju. U M. Bajić Brković (ur.), *Održivost i grad*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bajić Brković, M. (2002). *Urbanističko planiranje u Jugoslaviji u 20-tom veku - primer Beograda*. Beograd: IAUS. Преузето са <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6055/2002/0354-60550209019B.pdf>
- Bajić Brković, M. (2009). Prostorni razvoj i uređenje gradova i ostalih urbanih naselja. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP. https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Bajić Brković, M. (2010). Ka odzivom razvoju gradova u Srbiji. U M. Bajić Brković (ur.), *Kretajne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bekiashev, K., & Serebriakov, V. (1981). International Tanker Owners Pollution Federation, Ltd. (TOVALOP). *International Marine Organizations*. doi: https://doi.org/10.1007/978-94-009-8261-1_13
- Boughton, J. M. (2001). The Crisis Erupts. U M. J. Boughton, *Silent Revolution*. International Monetary Fund. doi: <https://doi.org/10.5089/9781557759719.071>
- Brail, R., & Klosterman, R. (2001). *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools*. ESRI Press. <https://archive.org/details/planningsupports0000unse>
- Brown, H. (1954). The Challenge of Man's Future. Преузето са http://foresightinternational.com.au/wp-content/uploads/2016/01/Brown_Challenge_of_Mans_Future_DM_2012.pdf
- Carbon Brief. (2022, August 4.). Mapped: How climate change affects extreme weather around the world. *Carbon Brief*. Преузето са <https://www.carbonbrief.org/mapped-how-climate-change-affects-extreme-weather-around-the-world/>
- Carr, E. R. (2007). Sustainable Development. U *Encyclopedia of Environment and Society*. SAGE Publications. doi: https://study.sagepub.com/sites/default/files/Ch16_Sustainable%20Development.pdf
- Carson, R. (1962). *Silen Spring*. Crest Book. Преузето са https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf
- CIAM. (1933). *Congres Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM): The Athens Charter*. Преузето 2023 са design manifestos .org: <https://designmanifestos.org/congres-internationaux-darchitecture-moderne-ciam-the-athens-charter/>
- Čalić, M.-Ž. (2004). *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.
- Čalić, M.-Ž. (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
- Dyker, D. A. (1990). *Yugoslavia - Socialism, Development and Debt*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315822655>
- Đurić, M., & Antešević, N. (2021). Arhitektonska profesija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji: moderne tendencije zakonodavnog okvira i objektivnost profesionalne prakse. U A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (str. 15-23). Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet,. Преузето са https://www.academia.edu/47739436/Arhitektura_i_vizuelne_umetnosti_u_jugoslovenskom_kontekstu_1918_1941_ur_A_Kadijevi%C4%87_i_A_Ilijevski_Filozofski_fakultet_Beograd_2021
- Ebenzer, H. (1902). *Garden Cities of To-Morrow*. London: Duke University Libraries. Преузето са <https://archive.org/download/gardencitiesofto00howa/gardencitiesofto00howa.pdf>
- EC. (1996). *The Lisbon Action Plan: from Charter to Action*. Lisboa, Portugal: Endorsed by the participants at the Second European Conference on Sustainable Cities & Towns. Преузето са https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Conferences/Lisbon/lisboa_action_plan.pdf

- EC. (1999). *ESDP –European Spatial Development Perspective: Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. European Commission, Directorate-General for Regional and Urban Policy. Potsdam: Publications Office. Прегледо ка <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a8abd557-e346-4531-a6ef-e81d3d95027f/language-en/format-PDF/source-287285340>
- EC. (2001). *A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development (Commission proposal to European Council)*. Helsinki: European Commission. Прегледо ка <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/strategy-for-sustainable-development.html>
- EC. (2005). *Working together for growth and jobs - A new start for the Lisbon Strategy*. Brussels: European Commission. Прегледо ка <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0024:FIN:en:PDF>
- EC. (2007). *The territorial and urban dimension in the national strategic reference frameworks and operational programmes (2007-2013)*. Brussels: European Commission, Working paper of the services of the Directorate General for Regional Policy. Прегледо ка https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/reports/2007/the-territorial-and-urban-dimension-in-the-national-strategic-reference-frameworks-and-operational-programmes-2007-2013-a-first-assessment
- EC. (2007a). *Rezolucija ResAP(2007)3, "Achieving full participation through Universal Design"*. Council of Europe. Прегледо 2024 ка https://www.accessibletourism.org/resources/resap_2007_3e_achieving-full-participation-through-universal-design.pdf
- EC. (2009). *Briefing note for the meeting of the EMPL Committee 5 October 2009 regarding the exchange of views on the Lisbon Strategy and the EU cooperation in the field of social inclusion*. European Council. Lisbon: European Council. Прегледо ка https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empl/dv/lisbonstrategybn_/lisbonstrategybn_en.pdf
- EC. (2016). *Urban Agenda for the EU*. Прегледо 2024 ка European Union - Futurium: <https://futurium.ec.europa.eu/en/urban-agenda>
- EC. (2016a). *Ex post evaluation of the ERDF and Cohesion Fund 2007-13*. Brussels: European Commission. Прегледо ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/evaluation/expost2013/wp1_synthesis_report_en.pdf Ehrlich, P. (1968). *The Population Bomb*. Random House. Прегледо ка <http://pinquet.free.fr/ehrllich68.pdf>
- EP. (2000). *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. European Parliament, the Council of Ministers and the European Commission. Прегледо ка https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
- EP. (2007). *Leipzig Charter on Sustainable European Cities*. Leipzig: Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion. Прегледо ка [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659384/EPRS_ATA\(2020\)659384_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659384/EPRS_ATA(2020)659384_EN.pdf)
- EP. (2010). *The Lisbon Strategy 2000 – 2010: An analysis and evaluation of the methods used and results achieved*. Brussels: European Commission. Прегледо ка <https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf>
- ESPN. (2006). *ESPN 2006 Programme*. Прегледо jun 2024 ка European Observation Network for Territorial Development and Cohesion: <https://archive.espon.eu/programme/espon/objectives-espon-2006>
- EU. (1994). *Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability*. Aalborg: European Conference on Sustainable Cities & Towns in Aalborg, Denmark on 27 May 1994. Прегледо ка https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Aalborg_Charter/Aalborg_Charter_English.pdf
- EU. (2007). *Leipzig Charter on Sustainable European Cities*. Leipzig: Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion. Прегледо ка https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/leipzig_charter_2007.pdf
- EU. (2007a). *Towards a more Competitive and sustainable Europe of Diverse Regions*. Leipzig: European Commission. Прегледо ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial_agenda_leipzig2007.pdf
- EU. (2016). *Urban Agenda for the EU - Pact of Amsterdam*. Agreed at the Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters on 30 May 2016 in Amsterdam, The Netherlands, Amsterdam. Прегледо ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/agenda/pact-of-amsterdam.pdf
- EU. (2019). *Towards a common framework for urban development in the European Union*. Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters Declaration of Ministers, Bucharest, 14 June 2019, Bucharest. Прегледо ка https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/2019-06-14_bucharest_declaration_en.pdf
- EU. (2020). *New Leipzig Charter- The transformative power of cities for the common good*. Leipzig: Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020. Прегледо ка https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2020/new-leipzig-charter-the-transformative-power-of-cities-for-the-common-good
- EU. (2020a). *IMPLEMENTING THE NEW LEIPZIG CHARTER THROUGH MULTI-LEVEL GOVERNANCE: Next steps for the Urban Agenda for the EU*. Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020.

- Преузето са https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_implem_en.pdf
- EU. (2020b). *New European Bauhaus*. Преузето 2024 са Euripian Union: https://new-european-bauhaus.europa.eu/index_en
- EU-MC. (2018). *The Davos Declaration*. The European Ministers of Culture, European Ministers of Culture. Office fédéral de la culture, Section Patrimoine culturel et monuments historiques,. Преузето са <https://davosdeclaration2018.ch/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/2022-06-09-081317-davos-declaration.pdf>
- EU-MC. (2018a). *Context document - Towards a European vision of high-quality Baukultur*. Davos: The European Ministers of Culture. Преузето са <https://davosdeclaration2018.ch/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/2022-06-09-075742-context-document-en.pdf>
- Fukuda-Parr, S., & McNeill, D. (2019). Knowledge and Politics in Setting and Measuring the SDGs: Introduction to Special Issue. *Global Policy*, 10(51). Преузето са <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12604>
- Ginnerup, S. (2009). *Achieving full participation through Universal Design*. Council of Europe, Council of Europe Publishing. Преузето са <https://rm.coe.int/16805a2a1e>
- Handl, G. (2012). *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*. Преузето 2024 са United Nations Audiovisual Library of International Law : <https://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>
- Hoffman, P. T. (2015). *Why Did Europe Conquer the World?* Princeton University Press. Преузето са <https://edisciplinas.usp.br/mod/resource/view.php?id=2352832>
- Huxen, K. (2019, November 23). *The 1944 Bretton Woods Conference*. Преузето са International Conference on World War II: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/1944-bretton-woods-conference>
- IISD. (2002, September 6). Summary report, 26 August – 4 September 2002. *Earth Negotiations Bulletin*, 22(51), стр. 1-18. Преузето са <https://enb.iisd.org/download/pdf/enb2251e.pdf>
- IPCC. (2018). *Global Warming of 1.5°C*. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.). The Intergovernmental Panel on Climate Change. Преузето са <https://www.ipcc.ch/sr15/>
- IPCC. (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge, UK and New York, NY, USA.: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- ITOPF. (2024). *AMOCO CADIZ, France, 1978*. Преузето са International Tanker Owners Pollution Federation Ltd (ITOPF) : <https://www.itopf.org/in-action/case-studies/amoco-cadiz-france-1978/>
- ITOPF. (2024). *TORREY CANYON, United Kingdom, 1967*. Преузето са <https://www.itopf.org/in-action/case-studies/torrey-canyon-united-kingdom-1967/>
- IUCN. (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN–UNEP–WWF. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Преузето са <https://www.environmentandsociety.org/mml/iucn-ed-world-conservation-strategy-living-resource-conservation-sustainable-development>
- Jakob, C., Kron, S., & Christoph, W. (2019). *Atlas of migration - Facts and figures about people on the move*. Berlin, Germany: Rosa-Luxemburg-Stiftung. Преузето са https://www.academia.edu/40205603/Atlas_of_migration_Facts_and_figures_about_people_on_the_move
- Jovanvić, J. (1985). *Jugoslavija u organizaciji Ujedinjenih nacija (1945-1953)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju. Преузето са <https://www.pisi.co.rs/h-content/uploads/2020/05/J.-Jovanovic-Jugoslavija-u-OUN-1945-1953-pisi.pdf>
- Kaltenborn, M., Krajewski, M., & Kuhn, H. (2020). *Sustainable Development Goals and Human Rights*. SpringerLink. Преузето са <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-30469-0>
- King, H. M. (2024). *World's Largest Oil Spills Map*. Преузето са Geology and Earth Science News and Information: <https://geology.com/articles/largest-oil-spills-map/>
- Kohn, M., & Reddy, K. (2023). Colonialism. In E. N. (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Преузето са <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/colonialism>
- Lalović, K. (2010). Informacioni sistemi za podršku odlučivanju u održivom razvoju gradova. U M. Baić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzita u Beogradu.
- Lazarević Bajec, N. (1988). *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lazarević-Bajec, N. (1993). *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti* (Urbanologija изд.). (N. Lazarević Bajec, ur.) Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Lazarević Bajec, N. (1995). Urbano planiranje i društveno političko okruženje. U N. Lazarević Bajec (ur.), *Urbano planiranje i politika* (Urbanologija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lazarević-Bajec, N. (1996). Strateško urbano planiranje, usmeravanje i/ili posredovanje. U N. Lazarević Bajec, & M. Ralević (ured.), *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti* (str. 3-28). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lazarević Bajec, N. (2009). Rational or collaborative model of urban planning in Serbia: Institutional limitations. *Serbian Architectural Journal*, 81-106. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1821-395209020811>
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Edirions Anthropos 1974, 1984 изд.). (D. Nicholson-Smith, trans.) Basil Blackwell, Inc. Преузето са <https://iberian-connections.yale.edu/wp-content/uploads/2020/04/The-production-of-space-by-Henri-Lefebvre-translated-by-Donald-Nicholson-Smith.pdf>
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution* (Originally published in French under the title *La Révolution urbaine*, copyright 1970 Editions Gallimard изд.). (T. b. Bononno, transl.) Minneapolis, London: University of Minnesota Press. Преузето са <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2017/08/Henri-Lefebvre-The-Urban-Revolution.pdf>
- Linden, O.; Jerneloef, A.; Egerup, J. (2004). *The Environmental Impacts of the Gulf War 1991*. International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg. Преузето са <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7427/>
- Longley, P., & Batty, M. (2003). *Advanced Spatial Analysis*. ESRI Press. <https://archive.org/details/advancedspatiala0000unse>
- Maruna, M. (2008). *Primena metodologije Unified Process-a u urbanističokm planiranju - doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Meadows, D., & et.al. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Univerese Books. Преузето са <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- Milinković, M. (2022). *Nikola Dobrović - The Shifting Modes of Critical Practice in Architecture*. Beograd: University of Belgrade - Faculty of Architecture, The Architecture Observer. Преузето са <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/1930>
- Mohl, P. (2016). *Empirical Evidence on the Macroeconomic Effects of EU Cohesion Policy*. Wiesbaden : Springer Gabler Wiesbaden. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-13852-3>
- Mouratidis, K. (2021). How COVID-19 reshaped quality of life in cities: A synthesis and implications for urban planning. *Land Use Policy*, 111, 105772. doi: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105772>
- Mouratidis, K. (2022). COVID-19 and the compact city: Implications for well-being and sustainable urban planning. *Science of The Total Environment*, 152332. doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.152332>
- Nikezić, Z. (1993). Neizvesnost kao polazna osnova u određivanju aktivnosti usmeravanja razvoja grada . U N. Lazarević Bajec (ur.), *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti* (Urbanologija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nikezić, Z. (1995). Mera planiranja i politika . U N. Lazarević Bajec, & M. Bajić Brković (ur.), *Urbano planiranje i politika* (edicija Urbanologija sv.4 изд.). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nikezić, Z., & Đokić, V. (1999). O problemima upravljanja urbanim razvojem u uslovima političke konfrontacije. U N. Lazarević Bajec, & et.al. (ur.), *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti*. Beograd: Arhitektonski fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Oldekop, J. A., & et.al. (2020). COVID-19 and the case for global development. *World Development*, 134, 105044. Преузето са <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105044>
- Petovar, K. (1984). POSTOJI LI »URBANA KRIZA« U JUGOSLAVIJI? Социолошки преглед, 18(3-4), 259-271. Преузето са <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=800428>
- Petovar, K. (2005). Urbanizacija bez urbanosti - bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociologija sela*, 43(169 (3)), 725-749. Преузето са <https://hrcak.srce.hr/file/53030>
- Petovar, K. (2010). Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. *Republika*(484-485), 15-26. Преузето са <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=32719>
- Popović, S. (1979). Ostvarivanje zaštite životne sredine u Jugoslovenskom samoupravnom sistemu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 19, 5-47. Преузето са <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadržaj/zbornici/z19/01z19.pdf>
- Rajabifard, A. (2019). *Sustainable Development Goals Connectivity Dilemma - Land and Geospatial Information for Urban and Rural Resilience*. CRC Press, Taylor & Francis Group. Преузето са <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.1201/9780429290626-1/sustainable-development-goals-connectivity-dilemma-abbas-rajabifard>
- Ritchie, H., Samborska, V., & Roser, M. (2022). *Oil Spills*. Преузето са Published online at OurWorldInData.org. : <https://ourworldindata.org/oil-spills>
- Roe, D., Sukhdev, P., Thomas, D., & Munroe, R. (2010). *Banking on biodiversity*. International Institute for Enviroment and Development. Преузето са <https://www.ied.org/17085iied>

- SCBD. (2020). *Global Biodiversity Outlook 4 - A mid-term assessment of progress towards the implementation of the Strategic Plan for Biodiversity 2011-2020*. Secretariat of the Convention on Biological Diversity. Preuzeto sa <https://www.cbd.int/gbo/gbo4/publication/gbo4-en-hr.pdf>
- Schirnding, Y. V. (2005). The World Summit on Sustainable Development: reaffirming the centrality of health. *Globalization and Health*, 1(8). doi: <https://doi.org/10.1186/1744-8603-1-8>
- SEI. (2019). *Connections between the Paris Agreement and the 2030 Agenda - The case for policy coherence*. Stockholm: Stockholm Environment Institute. Preuzeto sa <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/08/connections-between-the-paris-agreement-and-the-2030-agenda.pdf>
- Selinić, S. (2005). URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970. *Tokovi istorije*(3-4), 182-204. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=104283>
- Seshaiyer, P., & McNeely, C. L. (2020). Challenges and Opportunities From COVID-19 for Global Sustainable Development. *World Medical & Health Policy*. doi: <https://doi.org/10.1002/wmh3.380>
- Sharifi, A., & Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of The Total Environment*, 749, 142391. doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142391>
- Simić, I. (2022, 05 10). *Investitorski urbanizam vs klimatske promene – Kako novobeogradski blokovi ostaju bez zelenila?* Preuzeto 2024 ka KLIMA 101: <https://klima101.rs/investitorski-urbanizam-zelenilo-novi-beograd/>
- Simić, I., Stupar, A., & Djokić, V. (2017). Building the Green Infrastructure of Belgrade: The Importance of Community Greening. *Sustainability*, 9, 1183. Preuzeto sa <https://doi.org/10.3390/su9071183>
- Singer, S. F. (2000). Climate Policy—From Rio to Kyoto: A Political Issue for 2000—and Beyond. *Essays in Public Policy*, 102, 49. Preuzeto sa <https://web.archive.org/web/20070929083942/http://www.hoover.org/publications/epp/2834741.html?show=summary>
- Smiley, G. (2024). *Great Depression*. Preuzeto ca Econlib: <https://www.econlib.org/library/Enc/GreatDepression.html>
- Stoddard, I., & al., e. (2021). Three Decades of Climate Mitigation: Why Haven't We Bent the Global Emissions Curve? *Annual Review of Environment and Resources*, 46, 653-689. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-012220-011104>
- Stojanović, B. (1980). Dobrović - tekstovi Nikole Dobrovića u izboru Miloša R. Perovića. (urednik, Yp.) *Urbanizam Beograda*, 58. Preuzeto sa https://www.urbel.com//files/File/Urbanizam_Beograda/UB58.pdf
- Stojanović, Ž. (2022). Agriculture in Serbia. Y E. Manić, & V. Nikitović, *The Geography of Serbia- Nature, People, Economy* (стр. XVI, 317). Springer Cham. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-74701-5>
- Stojkov, B. (2009). Institucionalni okvir prostornog razvoja i planiranja u Srbiji. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP. https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- The Great Depression in Washington State Project. (2009). *Hoovervilles and Homelessness*. (T. G. Project, Процент) Preuzeto 2024 ca Civil Rights and Labor History Consortium, University of Washington: <https://depts.washington.edu/depress/hooverville.shtml>
- Tilbury, D. (2003). The World Summit, Sustainable Development and Environmental Education. *Australian Journal of Environmental Education*, 19, 109-113. Preuzeto sa <https://www.istor.org/stable/44656369>
- UN. (1948). *The Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations General Assembly. Preuzeto sa <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- UN. (1976). *Report of Habitat : United Nations Conference on Human Settlements, Vancouver, 31 May - 11 June 1976*. New York: United Nations. Preuzeto sa <https://undocs.org/en/A/CONF.70/15>
- UN. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Preuzeto ca UN Documents: Gathering a Body of Global Agreements: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
- UN. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development, Report Of The United Nations Conference On Environment And Development, United Nations General Assembly*. United Nations. Preuzeto ca https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
- UN. (1992a). *Agenda 21, Programme of Action for Sustainable development*. Rio de Janeiro: UNCED. Preuzeto sa <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- UN. (1992b). *Forest Principles - Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro: UN. Preuzeto sa https://www.un.org/esa/forests/wp-content/uploads/2018/08/UN_Forest_Instrument.pdf
- UN. (1996). *The Habitat Agenda - Istanbul Declaration on Human Settlements*. Istanbul (Turkey): United Nations. Preuzeto ca <https://undocs.org/en/A/CONF.165/14>
- UN. (1998). *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*. Aarhus: Unated Nations. Preuzeto ca https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27

- UN. (2000). *United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly*. New York: United Nations General Assembly. Прейзето ка https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf
- UN. (2001). *Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millennium*. New York: United Nations General Assembly. Прейзето ка <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/S-25/2&Lang=E>
- UN. (2002). *Report of the World Summit on Sustainable Development*. Johannesburg, South Africa, 26 August- 4 September 2002 . New York: Unated Nations. Прейзето ка <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/636/93/pdf/n0263693.pdf?token=1icnmQUIT5SSJiuBN&fe=true>
- UN. (2002a). *Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development*. Johannesburg: UN. Прейзето ка <http://www.un-documents.net/jburgpln.htm>
- UN. (2003). *Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Second Committee (A/57/532/Add.1)]*. New York: United Nations. Прейзето ка <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/556/06/pdf/n0255606.pdf?token=0lieRET4RcZS3nCJ0M&fe=true>
- UN. (2012). *The Future we want*. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012. United Nations. Прейзето 2024 ка <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/733FutureWeWant.pdf>
- UN. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development by 2030*. United Nations, (A/RES/70/1). Прейзето ка <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- UN. (2021). *OUR COMMON AGENDA - Report of the Secretary-General*. New York: United Nations. Прейзето ка https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf
- UN. (2023). *United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm*. Прейзето ка UN Conferences: Envoriment and Sustainable development: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>
- UN. (2023a). *Global Sustainable Development Report 2023: Times of crisis, times of change: Science for accelerating transformations to sustainable development*. Independent Group of Scientists appointed by the Secretary-General. New York: United Nations. Прейзето ка <https://sdgs.un.org/gedr/gedr2023>
- UN. (2023b). *The Sustainable Development Goals Report 2023: Special edition - "Towards a Rescue Plan for People and Planet"*. United Nations. Прейзето ка <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023.pdf>
- UN. (2024). *Growth in United Nations membership*. Прейзето ка Unated Nations: <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership>
- UNDG. (2004). (United Nations Development Group (UNDG)) Прейзето jun 2012 ка DevInfo - database system for monitoring human development: <http://www.devinf.org/>
- UNEP. (1972). *Stocholm Declaration*. Adopted by the United Nations Conference on the Human Environment, StockholM, 16 June 1972; see U.N. General Assembly Resolutions 2994/XXVII, 2995/UVII and 2996/XXII of 15 December 1972). UNEP. Прейзето ка <http://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1>
- UNEP. (2021). *Making Peace with Nature : A scientific blueprint to tackle the climate, biodiversity and pollution emergencies*. United Nations Environment Programme. Прейзето ка <https://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/34948/MPN.pdf>
- UN-ESCAP. (2000). *What is Good Governance?* United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Прейзето ка <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>
- UNESCO. (2003). *Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium*. Geneva: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ка https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-E.pdf
- UNESCO. (2003a). *Plan of Action*. World Summit on the Information Society (WSIS). Geneva: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ка https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-E.pdf
- UNFCCC. (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. UN. Прейзето ка <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
- UNFCCC. (2021, February 26). *The 15 Minute City*. Прейзето 2024 ка United Nations Framework Convention on Climate Change: https://unfccc.int/news/the-15-minute-city?qad_source=1&qclid=CjwKCAiA0bWvBhBiEiwAtEsoW8ned1KGRnsPu_fgoZ5W1Lxedlh_TSIBc98zjpoNGDRnuZdq3twZRoCOR8QAvD_BwE
- UN-Habitat. (2009b). *International Guidelines on Decentralisation and Access to Basic Services for all*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Прейзето ка <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager->

[files/International%20Guidelines%20on%20Decentralization%20and%20Access%20to%20Basic%20Services%20for%20all.pdf](#)

- UN-Habitat. (2015). *Међународне смернице за урбанистичко и просторно планирање*. Наслов оригинала: International Guidelines on Urban and Territorial Planning. United Nations Human Settlements Programme. Преузето са <https://unhabitat.org/sites/default/files/documents/2019-06/igutp-serbian.pdf>
- UN-Habitat. (2018). *International Guidelines on Urban and Territorial Planning (IG-UTP) Handbook*. United Nations Human Settlements Programme. Преузето March 2019 са <https://unhabitat.org/books/international-guidelines-on-urban-and-territorial-planning-ig-utp-handbook/>
- UN-Habitat. (2022). *Envisaging the Future of Cities*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Преузето са <https://unhabitat.org/wcr/>
- UN-UNEP. (1992). *Convention on Biological Diversity*. UN, United Nations Environment Programme. Преузето са <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
- USTC. (1922). *Colonial Tariff Policies*. Washington: United States Tariff Commission. Преузето са <https://archive.org/details/colonialtariffpo00unit/page/n5/mode/2up?view=theater>
- Vitruvius. (1914). *The ten Books on Architecture*. (T. b. Morgan, Прев.) Cambridge: Harvard University Press. Преузето са <https://www.chenarch.com/images/arch-texts/0000-Vitruvius-50BC-Ten-Books-of-Architecture.pdf>
- Vučetić, R. (2023). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (sedmo izdanje изд.). Beograd: Službeni glasnik.
- Vujošević, M. (2003). *Planiranje u postsocijalističkoj i ekonomskoj tranziciji*. Beograd: IAUS.
- Vujošević, M. (2009). *Apsolutni i relativni kapital teritorijalnog razvoja : "tvrdi" i "meki" kapital teritorijalnog razvoja. U Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP. https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Vujošević, M., & Spasić, N. (2007). *Iskustva iz primene prostornog plana Republike Srbije (1996) i pouke za pripremanje strategije održivog prostornog i urbanog razvoja Srbije (2008)*. *Arhitektura i urbanizam*, 112-125. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-60550721112V>
- Vukelić, J. S. (2015). *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Преузето са <http://eteze.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=2484>
- WEF. (2020, April 21). *This is the effect coronavirus has had on air pollution all across the world*. Преузето 2024 са World Economic forum: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-covid19-air-pollution-environment-nature-lockdown/>
- Worldometer. (2024). *Oil left in the world*. Преузето са Wordometer: <https://www.worldometers.info/oil/>
- Zeković, S., & Vujošević, M. (2018). *Uticaj kontekstualnih faktora na politiku građevinskog zemljišta i urbanog razvoja u Srbiji*. U T. M. JC Bolay, *Podrška procesu urbanog razvoja* (str. 28-56). Преузето са <http://www.spuds.edu.rs/downloads/2.pdf>
- Барјактаревић, Д. А. (2018). *Усклађивање прописа Републике Србије са прописима Европске Уније у области енергетике и заштите животне средине*. Београд: Универзитет у Београду. Преузето са <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10184/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Вујошевић, М., & Спасић, Н. (1996). *Општи принципи одрживог развоја и перспективе планирања*. У Спасић Н. (Ур.), *Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора*. Београд: ИАУС.
- Вуксановић-Маџура, З. (2014). *Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног*. Београд: Универзитет у Београду. Преузето са <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/1614>
- Вуксановић-Маџура, З. (2015). *Сан о граду: међународни конкурс за урбанистичко уређење Београда 1921–1922*. Орион арт.
- Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018а). *70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 1 ИСТОРИЈАТ*. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K1-Istorijat.pdf>
- Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018б). *70 година Урбанистичког завода Београда, Књига 2 ПРИКАЗИ ПЛАНОВА И ПРОЈЕКТА ЗАВОДА*. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K2-Planovi.pdf>
- Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018в). *70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 3 ЛИЧНОСТИ*. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K3-Licnosti.pdf>
- Деретић, И., & Кандић, А. (2019). *Историја српке филозофије IV - Прилози истраживању*. Филозофски факултет, Универзитет у Београду. Преузето са <https://philarchive.org/archive/DERHOS>
- ЕК. (2008). *Извештај о напретку Србије за 2008. годину, Стратегија проширења и главни изазови у периоду 2008-2009. године*. Брисел: Комисија европских заједница. Преузето са https://europa.rs/upload/documents/key_documents/2008/godisnji_izvestaj_ek_srbija_2008_sr.pdf
- ЕК. (2017). *Мапа пута за статистику за циљеве одживог развоја*. Конференција европских статистичара. Њујорк и Женева: Публикација Уједињених нација коју издаје Економска комисија за Европу. Преузето са https://www.stat.gov.rs/media/3875/unece-mapa-puta-za-statistiku-za-sda_srp_cir.pdf

- Новак, М. (2011). *ЉУДСКА ПРАВА: ПРИРУЧНИК ЗА ПОСЛАНИКЕ*. Београд, Штампане овог приручника и превод на српски језик помогла је Мисија ОЕБС у Србији.: Оригинал. Преузето са <http://www.parlament.rs/upload/documents/Ljudska%20prava.pdf>
- РС. (2008). *Споразум о стабилизацији и придруживању између европских заједница и њихових држава чланица и Републике Србије*. Влада Републике Србије. Преузето са http://www.mei.gov.rs/upload/documents/sporazumi_sa_eu/ssp_prevod_sa_anexima.pdf
- РС. (2008а). *Национална стратегија одрживог развоја*. Преузето са Правно-информациони систем Републике Србије : <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sqrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg>
- РС. (2010). *Србија на свом путу ка одрживом друштву*. Београд: <https://www.djelic.net/pdf/Srbija-na-svom-putu-ka-odrzivom-drustvu.pdf>.
- РС. (2010а). *Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године*. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sqrs/skupstina/zakon/2010/88/2/reg>
- РС. (2011). *Акциони план за спровођење Националне стратегије одрживог развоја за период од 2011. до 2017. године*. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са <https://degradacijazemljiista.sepa.gov.rs/wp-content/uploads/2018/12/Akcioni-plan.pdf>
- РС. (2015а). *ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗАЦИЈИ МИЛЕНИЈУМСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ И МИЛЕНИЈУМСКИХ ЦИЉЕВА ЗА ПЕРИОД 2000-2015 ГОДИНЕ*. Београд: Република Србија. Преузето са https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/za_sajt_2_srp.pdf
- РС. (2016а). *Србија и Агенда 2030 - Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја*. Београд: Републичком секретаријату за јавне политике уз подршку немачке развојне сарадње (ГИЗ). Преузето са <https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf>
- РС-АЗЖС. (2024). *Одрживи развој*. Преузето са Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=214&id=21400&akcija=showAll>
- РС-МГСИ. (2016). *Национални извештај Републике Србије за Конференцију Хабитат III*. Београд: Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/Habitat-III-Report-Republic-of-Serbia-SRB.pdf>
- РС-МГСИ. (2019). *Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године*. Преузето са Република Србија - Министратво грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре - Урбани развој: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/urbani-razvoj>
- РС-МГСИ. (2023а). *Национална архитектонска стратегија 2023. до 2035. године*. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/nacionalna-arhitektonska-strategija>
- РС-МЕИ. (2024). *Споразум о стабилизацији и придруживању*. Преузето са Министратво за европске интеграције: <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/>
- РС-МЕИ. (2024а). *Годишњи извештаји ЕК*. Преузето са Министратво за европске интеграције: <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/godisnji-izvestaji-ek/>
- РС-РАПП. (2009). *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*. Београд: Републичка агенција за просторно планирање. Преузето са https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- УН. (2015). *Трансформација нашег света: Агенда за одрживи развој до 2030. године*. Преузето 2024 са ЦИЉЕВИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА: Агенда 2030 <https://sdg.indikatori.rs/media/1574/agenda-2030-srp.pdf>
- УН-Хабитат. (2016). *Нова урбана агенда . Програм Уједињених нација за становање (УН-Хабитат), Најроби*. Нови Сад: Центар за животну средину и одрживи развој "Структура", уз подршку Министарства грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Serbian.pdf>

Листа илустрација

Слика 1. Мапа Хувервила, 1934, аутор Доналд Пој. (The Great Depression in Washington State Project, 2009)	95
Слика 2. Хувервил 1931. до 1941. године, Сијетл, САД, (The Great Depression in Washington State Project, 2009)	95
Слика 3. Пенерални урналистички план Новог Београда, Руководилац израде: Бранко Петричић, Усвојио га је Народни одбор града Београда 1958. године Извор: (Глигоријевић & Граовац, 2018б)	102
Слика 4. Поглед из ваздуха на блок 45 (а), северни (б) и јужни (ц) део урбане матрице, према (Simić, Stupar, & Djokić, 2017)	108
Слика 5. Лево: Део Блока 45 са 70% зелених површина које је реализовано 1970-година, Десно: Вест 65, ново стамбено насење са 8% зелених површина реализовано 2022. године, према (Simić I. , 2022)	108
Слика 6. Број инцидената изливања нафте на годишњем нивоу од 1970. године до дана, према интерактивном графikonу (Ritchie, Samborska, & Roser, 2022)	113
Слика 7. Мапа највећих изливања нафте(King, 2024)	113
Слика 8. Информациони веб портал о ванредним ситуацијама и катастрофама (EDIS).....	129
Слика 9. Приписивање екстремног времена климатским променама.....	129
Слика 10. Интеактивна веб плафторма за парћење акција у очувању биодиверзитета	139
Слика 11. Интеактивна веб плафторма за парћење актера у очувању биодиверзитета	139
Слика 12. Интеактивна веб плафторма за парћење степена достизања мета у очувању биодиверзитета.....	139
Слика 13. Интерактивна мапа: Изложеност загађењу ваздуха финим честицама, у 2017.години	143
Слика 14. Интерактивна платформа за праћење показатеља реализације Циљева одрживог развоја на глобалном нивоу – Пример Циља 11	143
Слика 15. Веб платформа за преглед индикатора Циљева одрживог развоја у Републици Србији, пример за Циљ 11 - Учинити градове и људска насеља инклузивним, безбедним, отпорним и одрживим	144
Слика 16. Интерактивни веб портал отворених података UNDESA – профил држава, Пример Циља 11 у Републици Србији.....	144
Слика 17. Интерактивне мапе отворених података UNDESA. Лево глобални преглед за SDG -11; Десно преглед за SDG -11 за Европу	144
Слика 18. Критеријуми квалитета висококвалитетне Баукултуре, према Давоској декларацији (EU-МС, 2018; EU-МС, 2018а).....	149
Слика 19. GHG емисије у Италији 2020. години, PM _{2,5} Нитрати, недељни просеци у Кини.....	153
Слика 20. GHG емисије у Кини 2020. године. PM _{2,5} Нитрати, недељни просеци у Кини. Слика: Reuters Graphics..	153
Слика 21. Визуелни приказ сценарија слома и одустајања од одрживог развоја, према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године (UN, 2021)	154
Слика 23. Дијаграм обновљеног друштвеног уговора, према (UN, 2021)	157
Слика 23. Параметри мрежног инклузивног и ефективног мултилатерализма, према (UN, 2021).....	157
Слика 24. Визуелни приказ сценарија продора и перспективе зеленије, сигурне и боље будућности, према Извештају о Агенди 2030 из 2021. године (UN, 2021).....	158
Слика 25. Процена напретка за 17 циљева одрживог развоја заснована на процењеним вредностима мета, или најновијим подацима из 2023. године (% вредност), према (UN, 2023а)	161
Слика 26. Лево : Удео глобалних индикатора SDG, према поузданости стандарда обрачуна и доступности у националним базама за период 2016-2022 (%), Десно: Приоритети изградње капацитета идентификовани од стране националних завода за статистику, јул 2021. године (%) (UN, 2023а).....	161
Слика 27. Шема Стратегије (РС, 2008)	164
Слика 28. Функционалне везе елемената Стратегије (РС, 2008)	164
Слика 29. Визуелни приказ резултата анализе политика Републике Србије у 2015. години и њихове усаглашености са Агендом 2030, према (РС, 2016).....	171
Слика 30. Дијаграмски приказ Могући сценарији за урбану будућност према УН-Хабитат „Извештају о светским градовима 2022: Предвиђање будућности градова (UN-Habitat, 2022)	176

Урбана одрживост: идеје, норме и приступи

Апстракт

Достизање норми одрживости у својој сржи је друштвени организациони проблем, према тврдњама бројних научника различитих дисциплина. У том смислу, када је у питању урбана одрживост осим питања шта је садржај планова или пројеката урбаног развоја, постоје и кључна питања да ли је реално спроводив и да ли је донео жељене ефекте када је одрживост у питању. Дакле, и сам процес планирања на путу ка одрживости постаје „предмет“ планирања друштва у целини. То значи да планирање, осим системске управљачке димензије, да се оно формално организује и деси, има и веома битну, можда суштинску, димензију друштвене користи коју верификује друштво у целини, са свим својим структурним различитостима, а не само доносиоци одлука у управљачким структурама.

У том смислу, све професије укључене у систем планирања одрживог урбаног развоја имају веома комплексан задатак стварања услова да се форма и суштина повежу, односно одговорност за смисао ситемског бављења будућности градова. Свако ко покушава да комуницира и имплементира одрживе праксе брзо наиђе на потешкоће, које се претварају у оперативне потешкоће. Једноставно речено „одрживи развој“, различитим људима значе различите ствари. Како се можемо надати да ћемо постићи заједничку визију када нисмо сигурни коју визију делимо? Ово није само реторичко питање, да би се постигао напредак ка одрживом развоју, неоподно је да сви актерима развоја деле заједничко разумевање проблема и друштвене динамике, потребна је јасна формулација визије у којој могу препознати своје интересе, потребни су реални, мерљиви и управљиви циљеви, односно јасне одговорности и ресурси за њихову реализацију као и прилика за сагледавање и вредновање резултата.

Данашње, информационо доба, и сви нови информациони и комуникациони канали успостављени у људском друштву, омогућавају шире, свеобухватније, али и дубље, узрочно-последично, сагледавање света. Човечанство сада има прилику да сагледа размену озбиљности актуелних стања које погађају планетрани систем живота, и шансу, бољу него икада раније, за промишљање одрживих стратегија за опстанак и будућност. Зато је ово поглавље посвећено одговорима на питање КАКО постићи урбану одрживост?

Кључна литература :

- Brail, R., & Klosterman, R. (2001). *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools*. ESRI Press.
- Elwood, S. (2006). *Critical Issues in Participatory GIS: Deconstructions, Reconstructions, and New Research Directions, Transactions in GIS*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Fainstein, S. S. (2010). *The Just City*. New York: Cornell University Press.
- Farr, D. (2008). *Sustainable Urbanism: Urban Design With Nature*. Berlin: TU Berlin.
- Glaeser, E. L. (2011). *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier*. The Penguin Press.
- Greene, R. (2000). *GIS in Public Policy, Using Geographic Information for more Effective Government*. Redlands, California: ESRI Press.
- Hamilton, M. (2008). *Integral City, Evolutionary Inteligences for the Human Hive*. Canada: New Society Publishers.
- Inoguchi, T., Newman, E., & Paoletto, E. (1999). *Cities and the Environment: New Approaches for Eco-Societies*.
- O'Looney, J. (2003). *Beyond maps, GIS and Decision Making in Local Government*. Redlands, California: ESRI Press.
- Register, R. (2006). *EcoCities: Rebuilding Cities in Balance with Nature*. Canada: New Society publishers.
- Swilling, M. (2019). *THE AGE OF SUSTAINABILITY - Just Transitions in a Complex World*. London: Routledge.
- Tyndall, G. (2017). *Good Governance at Local Level*. (Ž. V. al., Ур.) United Nations Office for Project Services.
- UN-Habitat. (2005). *Key Competencies for Improving Local Governance*. Nairobi: (UN-HABITAT)
- UN-Habitat. (2007). *Series: Inclusive and Sustainable Urban Development Planning*. Nairobi, Kenya.
- UN-Habitat. (2009). *Planning Sustainable Cities: Policy directions*. London Sterling, VA: United Nations Human Settlements Programme.
- UN-Habitat. (2010). *Planning Sustainable Cities, UN-Habitat Practices and perspectives*. Nairobi, Kenya: (UN-HABITAT).
- Zanelli, K., & Feaster, L. (2003). *Community Geography, GIS in Action*. Redlands, California: ESRI Press.
- УН-Хабитат. (2015). Међународне смернице за урбанистичко и просторно планирање. Најроби: (UN-HABITAT)

Садржај поглавља:

Урбана одрживост: идеје, норме и приступи	225
Значење појма „одрживости“ и критичке позиције његове употребе у оквиру дискурса о развоју	227
Проблем дефинисања појма „одрживости“ и његовог значења у синтагми „одрживи развој“	227
Дилема „слабог“ или „јаког“ концепта одрживог развоја	234
Трагање за интегралном перспективом одрживог развоја	240
Интегрални приступ урбаној одрживости	242
Еволуција теоријских основа одрживог урбаног развоја	242
Интегрални оквир за обухватање сложености реалности.....	253
Укључење културне истраге и индивидуалних система вредности	264
Стратегије рада са људским системима вредности: језик одрживости и трансформација вредности ...	270
Стратегије развоја знања за управљање урбаном одрживости.....	278
Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку	296
Управљање урбаном одрживости.....	298
Планирање одрживог урбаног развоја.....	301
Препоруке за урбану одрживост у Србији.....	309
Резиме: Liderство за урбану одрживост	328
Референце	334
Листа илустрација и табела	350

Листа примера:

ИнфоБлок_1. Дијаграмски приказ концепата одрживости.....	236
ИнфоБлок_2. Основне поставке интегралне теорије	258
ИнфоБлок_3. Основне поставке интегралног оквира обухватања сложености реалности.....	261
ИнфоБлок_4. Интегрални методолошки плурализам	265
ИнфоБлок_5. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте	268
ИнфоБлок_6. Позиција и улога вредности у оквиру логичких нивоа људског ума	272
ИнфоБлок_7. Кратак приказ традиционалног, модерног и постмодерног система вредности	275
ИнфоБлок_8. Еволуција релације планирање- знање у планирању - улога ИКТ – фокус ИКТ подршке	280
ИнфоБлок_9. Еволутивне промене у организацији локалне управе изазване употребом ГИС технологија	287
ИнфоБлок_10. Концепт интелигенција интегралног града.....	292
ИнфоБлок_11. Основне стратегије подстицања развоја сазнајних процеса у граду	295
ИнфоБлок_12. Дијаграм друштвене производње знања за планирање и управљање одрживим урбаним развојем.....	307

Питања за проверу знања:

КАКО постићи урбану одрживост?

КАКО друштво треба да размишља, да се организује и функционише да би свакодневни резултати појединачних друштвених акција водиле ка одрживости?

КАКО архитекта и урбаниста треба да делује у овом процесу?

Урбана одрживост: идеје, норме и приступи

„Земља припада свакој генерацији током свог тока, потпуно и за себе. . . [али] ниједна генерација не може уговорити дугове веће од оних које се могу платити током њеног постојања“ - Томас Џеферсон (1743–1826)

Концепт одрживог развоја је у последњих шест деценија фундаментално утицао на све сфере људског друштва, на све природне, друштвене и хуманистичке научне дисциплине, па самим тим и на теорију и праксу планирања, односно управљања развојем. Идеја одрживог развоја представља врхунац вишедеценијских расправа о значењу, смислу, правцима, садржају и другим важним аспектима развоја уопште. Она је својим изворним значењем фокус промишљања померила ка природи и структури процеса квалитативног раста-развоја, а који би требало да је усклађен са условима, ограничењима и капацитетима животне средине, и да се одвија тако да се будућим генерацијама не нарушавају услови опстанка. Иако су се често могле чути примедбе о флуидности идеје и о тешкоћама њеног превођења у специфичне и конкретне препоруке, термин „одрживост“ остаје у срцу савременог дискурса о развоју и бризи о животној средини. Последња међународна документа промовишу нову синтагму „одрживе трансформације“, дистанцирајући се од и даље дивергентног поимања развоја, о чему ће бити речи у наредном поглављу. На овај начин мења се „језик“ одрживости, који уместо расправа „*pro et contra*“ једног или друго решења, ставља фокус на природу процеса њиховог стварања у сагласју са универзалним вредностима као што су сигурност, инклузија, солидарност здравље, благостање итд. Фокус на процесе, захтева и промену у филозофској позицији и теоријско-концептуалним промишљањима, захтева перспективу која омогућава обухватање комплексних проблема, знања и вештине генерисања новог транс-дисциплинарног знања, па самим тим и вештине комуникације и сарадње у групним процесима у које су укључени веома различити људи, различитих интереса, знања и искустава. То значи да професије укључене у управљање одрживим урбаним трансформацијама, а које су изазов 21. века, своја знања и експертизе, без обзира које је поље у питању, морају проширити сасвим новим знањима и вештинама.

Градови, односно људска насеља, као локални феномени, у овом тренутку деле заједничке, глобалне бриге и изазове, више него икада раније. Заправо, и раније су их мање или више делили, само је у њиховом проучавању и сагледавању изостајала је холистичка, интегрална глобално-локална перспектива каква се сад заузима. Бројни аутори наглашавају да су у току дубоке транзиције „из“ индустријске епохе у којој сада живимо „у“ одрживије и праведније доба, а да се еволуциони потенцијал садашњости манифестује кроз текућу глобалну транзицију ка обновљивим изворима енергије, кроз настајање еко-култура, нових урбаних визија, све већу оријентисаност држава на одрживост и нове начине учења, истраживања и сазнавања (Swilling, 2019). Међутим, извесност предвиђања будућности градова света, промишљања могућих сценарија, па самим тим и акција које треба предузети, у овом тренутку нису исти као у протеклим деценијама. Зато се све више говори о стратешком приступу и иновацијама, који треба да донесу нова знања и праксе, изван или изнад, досадашњих образаца деловања и

понашања. Међутим, стратегије и иновације, обзиром да не постоји претходно искуство у њиховој примени, доносе и неизвесност њиховог исхода. Зато УН организације у промовисању урбане одрживости фокус усмеравају ка изградњи отпорности, односно капацитета адаптабилности или еластичности друштвених система на више могућих сценарија будућност градова, водећи рачуна о осигурању основних вредности живота: адекватно склониште, приступ храни и води, здравље итд. Једини начин ефективности колективног учења одрживости кроз стратешко деловање и иновације, заправо својеврсне методе пробе и грешке, је стално праћење и друштвена валидација ефекта њихове примене. На тај начин се ефективне праксе могу брзо уочити и поново трансформисати. То значи да изградња отпорности и истовремено омогућавање иновација имплицира другачију социјалну организацију, која подразумева колективну информисаност, разумевање и фокусираност на вредности и питања од заједничког интереса. Способност обухватања сложености реалности и разумевање основне динамике њене трансформације једини је начин превазилажења стања информисане збуњености у оквиру јавног дискурса, стицања способности целовитог сагледавања реалности овог тренутка и планирања акција за будућност (Swilling, 2019).

Огромна количина доступних информација, отежава јасну процену где се заправо човечанство налази на путу као одрживости, а посебно је проблематично у оквиру ове глобалне дилеме разбрати и оценити позицију и капацитет неке урбане заједнице. Људска насеља и заједнице, без обзира на величину и локацију, више нису издвојени и независни ентитети, као што су некад на пример биле племенске заједнице раштркане у планетарном екосистему, већ вишеструко повезани и међусобно зависни. Захваљујући информатичкој револуцији, сва комплексност планетарних људских активности и њихово прожимање од економије до културе доступна је у реалном времену без закашњења и потребе да се савлада географска дистанца. Феномен глобализације показао је да човечанство сада функционише као целовита „људска кошница“, у којој некадашње „улоге и задужења“ више не служе као подршка животу и опстанку. Деловање архитеката у домену одрживог урбаног развоја подразумева свест о томе да је животни простор људи рефлексивна, односно физичка манифестација капацитета људског друштва за „производњу простора“ (Lefebvre, 1991) у складу са нормама, или вредностима одрживости.

У том смислу, ово поглавље посвећено је стварању оквира за успостављање холистичког разумевања реалности неопходног за савремени, интегрални приступ урбаној одрживости. Циљ је да се осветли природа самог процеса одрживих трансформација, његова сложеност, као и улоге и одговорности свих субјеката друштва који учествују у њему. Да би ово било могуће, неопходно је најпре систематизовати основне чиниоце овог процеса, почевши од појма одрживости и његових вишеструких значења, а затим филозофске позиције, теорија и приступа његовог посматрања, као комплексног феномена. Тек онда могу се посматрати и дискутовати концептуални практични приступи управљању одрживим урбаним трансформацијама у пракси. Само овако створен оквир разумевања структуре природе феномена урбане одрживости омогућиће дубинско промишљање које стоји иза ефективних одрживих пракси.

Значење појма „одрживости“ и критичке позиције његове употребе у оквиру дискурса о развоју

„Одрживост, као и други нормативни политички концепти као што су слобода и демократија, помаже да се уоквири и фокусира расправа, док је отворен за стална испитивања и реинтерпретације.“ (Meadowcroft J. , 2006)

У оквиру научног поља архитектуре, урбанизма и просторног планирања у употреби је више појмовних синтагми у које садрже реч „одрживост“. Осим одрживог развоја и одрживих трансформација о којима је било речи у претходном поглављу, у литератури се могу пронаћи синтагме као што је одрживи град, одржива градња, одрживи материјали, културна одрживост, институционална одрживост, одржива пољопривреда итд., а овај спектар је још шири када се зађе у друга истраживачка поља. Ширина употребе појма „одрживости“ као засебног појма или атрибута у скованој синтагми, говори у прилог његовог значаја и носиоца значења у свим синтагмама у употреби. Распрострањеност употребе појма одрживости је данас толико широка да га, чини се, није ни потребно дефинисати. Међутим, пракса, друштвена позиција и улога истраживачког и професионалног деловања архитеката, која укључује читав спектар делатности од урбанистичког планирања, преко пројектовања, до материјализације и реализације објеката и детаља, показују да је неопходно успостављање јаснијег оквира разумевања значења овог појма и синтагми које из њега произилазе. Овом питању би се могло приступити изношењем позиција научног поља архитектуре. Међутим, у том случају, капацитет деловања архитеката, на било ком од наведених нивоа деловања био би засигурно умањен. Професионални и научни рад архитеката усмерен ка артикулацији простора у коме се друштвени живот одвија, подразумева интензивну комуникацију и сарадњу са различитим профилима људи, различите образовне основе, дисциплинарне оријентације и са веома различитим професионалним и животним искуствима. Да би оваква сарадња била могућа, архитекти, али и све друге професије укључене у проблематику урбаног развоја, нужно морају бити информисани о достигнућима других дисциплина, али и о друштвено-економским и технолошко-информационим кретањима, сада не само на локалном, већ и на глобалном нивоу.

Проблем дефинисања појма „одрживости“ и његовог значења у синтагми „одрживи развој“

У 20. веку у теоријским дебатама о развоју доминирала су промишљања фокусирана су на начине глобалног промовисања западних модела економског раста, урбанизације и индустријализације, где су природни ресурси посматрани искључиво као економски ресурс који осигурава добит. Идеја да очување природних ресурса треба да буде саставни део промишљања о развоју, постала је јаснија 60-их година, захваљујући радовима научника и истраживача као што су „Тихо пролеће“ (Carson, 1962), Рејчел Карсон у оквиру којих су разматрана питања употребе токсичних пестицида у животној средини и важне везе између људског благостања и животне средине, и „Популациона бомба“ (Ehrlich, 1968) Пола Ерлиха, где је скренута пажња на раст глобалне популације и начине на које су потребе те популације за ресурсима довеле до неодрживог коришћења животне средине (Сагг, 2007). Међутим, можда је друштвено „најзапаљивији“ глас имао Римски клуб са књигом „Границе раста“ (Meadows & et.al., 1972), који је преузео поруке

Карсон, Ерлиха и других научника и предвидео мрачну будућност човечанства са којом ће се свет суочити ако се савремене стопе раста не успоре. Овај рад садржао је налазе анализе засноване на 12 могућих сценарија светске будућности до 2100. године, и где су кључне поруке да успостављени тренд раста људског еколошког отиска може да настави да расте највише до 100 година од 1972. године, уз могућност велике вероватноће да ће се овај темпо убрзати и у мањем временском року и премашити границе одрживости планете Земље (Meadows & et.al., 1972). У том тренутку, према предвиђањима научника Римског клуба „контракција је неизбежна“, што се, према њиховом мишљењу прекорачење природних граница планете може се избећи одговарајућом глобалном политиком, која је касније кроз Брунтландин извештај дефинисана као „*одрживи развој*“ (UN, 1987)¹.

У 21. веку одрживост је комплексан и често оспоравани појам како у науци тако и у пракси, тако да без обзира на међународна "консензус документа", појављују се и остају остају многи различити погледи на оно што он подразумева, уз честе примедбе о флуидности идеје и о тешкоћама њеног превођења у специфичне и конкретне препоруке. Критичари често сматрају да набројана начела, односно норме одрживости Брунтландине дефиниције значе све и ништа. На нивоу речника „одрживост“ значи да неко стање или процес има способност да се одржи кроз време (Ramsey, 2015), што одмах потом имплицира питање шта је то што има особину одрживости. Термин одрживост дословно значи „способност одржавања неког ентитета, исхода или процеса током времена“ и спровођење активности које не исцрпљују ресурсе од којих тај капацитет зависи (Ramsey, 2015; Klarin, 2018). Аналогно свим људским активностима и пословним процесима, свака активност се може изводити у обиму и варијацијама без довођења до самоуништења, омогућавајући дуготрајно понављање и обнављање (Klarin, 2018). Међутим, сматра се да је опште схватање одрживости опасно, јер не поштује еколошке границе и потребу прилагођавања људских активности одрживости природним системима. Природни системи омогућавају људима да живе и подржавају исходе људских активности, стога се одрживост тешко може разматрати без еколошког аспекта (Klarin, 2018). Сходно томе, еколошка одрживост је темељни оквир за разматрање социокултурне и економске одрживости.

Брунтландином дефиницијом одрживост је уведена у глобални дискурс о развоју, за који се испоставило да је веома изазовно поље друштвеног развоја човечанства у целини. Бројни истраживачи сматрају да је, без обзира на свеобухватну природу концепта који му даје политичку снагу, тадашња формулација одрживог развоја усмерила главни ток размишљања у правцу непотпуне перцепције и разумевања проблема сиромаштва и деградације животне средине. У академским расправама, одрживости се прилази из различитих перспектива (Meadowcroft J. , 2006): - економски аналитичари понекад дефинишу концепт одрживог развоја као неоппадајући током времена приход по глави становника и фокусирају се на то како да се одрже главни фундаменти потребни за одржавање тих токова прихода; - еколози и системски теоретичари су склони да приступају

¹ Занимљив је податак да се у само две године од појављивања овог исказа појавило око 140 алтернативних и различито модификованих дефиниција „одрживог развоја“, а процењује се да тренутно око постоји 300 дефиниција 'одрживости' и 'одрживог развоја' (Washington, 2015) широко у оквиру домена управљања животном средином и директно или индиректно повезаних дисциплина (Swilling, 2019).

одрживости у смислу физичке међузависности, енергетских токова и динамике популације, истичући потребу за дизајном који одговара дугорочном опстанку друштвених система, укључујући и њихову робусност, отпорност, редундантност и прилагодљивост, - док су се политички аналитичари фокусирали на идеолошке и нормативне импликације одрживости, на карактер зелених политичких пројеката, као и на јавне политичке импликације, истичући да термин "одрживи развој" има толико тумачења у рукама политичара да је бесмислен у својим ефектима (Griffin & Pepper, 2003). Ова питања постају још сложенија „спуштањем“ на урбани ниво, где основна вредносна полазишта одрживости изгледе и трансформишу се у избор неких препорука или акција чије се стварно утемељење у одрживости заправо може довести у питање. Ипак, термин и даље остаје у срцу савременог дискурса о развоју, и многи критичари сматрају да “одрживост, као и други нормативни друштвено-политички концепти као што су слобода и демократија, помаже да се уоквири и фокусира расправа, док је отворен за стална испитивања и реинтерпретације.” (Meadowcroft J. , 2006). Више интересних група је од тада покушало да концепт одрживог развоја усмери ка својим потребама (Carr, 2007).

У оквиру еколошког дискурса разматрање концепта одрживости фокусира се на односе између људи и природе и људског утицаја на животну средину. После усвајања Стокхолмске декларације и Акционог плана за животну средину (UNEP, 1972) током 1970-их, термин одрживост је широко коришћен вези са еколошким проблемима. У складу са принципом да „капацитет Земље који производи виталне обновљиве ресурсе мора бити одржан и, где год је то изводљиво, обновљен или побољшан” (UNEP, 1972), промовисан је концепт еко-развоја и „одрживог приноса“ из експлоатације природних ресурса (IUCN, 1980). У пољу наука о животној средини, формулација „одрживости“ да неко стање или процес има способност да се одржи кроз време (Ramsey, 2015) није од посебне помоћи, обзиром да се многе веома штетне праксе у оквиру екосистема могу одржати у временским оквирима који у односу на индивидуални људски животни век могу бити на изглед неограничени, тако да много људи сматра да ће се екосистеми временом прилагодити променама које човек узрокује, што је према мишљењу бројних научника заиста изразито антропоцентрична позиција, уско и искривљено виђење одрживости живота на планети (Venn, 2008). Еколози поцртавају да је за истинско истинско разумевање односа човека и природе у размишљање неопходно увести елементе временске скале (Santillo, 2007). Екосистеми ове планете, који подржавају све наше потребе у погледу здравља, стварања богатства и благостања, еволуирали су милијардама година, да би у последњих 5.000 година, када се појавила у свету природе људска цивилизација, дакле 70 људских живота од 70 година или око 200 генерација уназад, дошло до „спектакуларно брзог темпа промена, који нажалост може бити неповратан обзиром да премашује брзину којом се екосистеми развијају и обнављају. Из перспективе научног посматрања и доказивања, човечанство нема другу, „контролну“ планету помоћу које би се тестирала претпоставка када ће доћи до тачке прелома“ (Santillo, 2007). Издвајају се две кључне дефиниције које су се појавиле у еколошком дискурсу: 1) „метода сакупљања или коришћења ресурса тако да се ресурс не исцрпи или трајно оштети“ [одрживе технике, одржива пољопривреда] и 2) "начин живота који укључује употребу одрживих метода" [односи се на одрживо друштво] (Santillo, 2007). Међутим, оне су критиковане као нејасне остављајући простор флексибилном тумачењу у складу са интересима и/или већ

постојећим плановима. Критичари у оквиру еколошког дискурса запажају да су током 1960-их и 1970-их, корпорације су деловале на „реактиван“ начин када су се суочиле са еколошким проблемима, док су током 1980-их, с обзиром на растућу регулативу о заштити животне средине, у многим случајевима ограничиле своје напоре на пуко поштовање закона (Giovannoni & Fabietti, 2013). Сматра се да је ово последица Брунтландине дефиниције одрживог развоја (UN, 1987) која је донела је три основна логичка елемента у ближе дефинисање значења : 1) препознавање да људска бића утичу на окружење и обрнуто, па према томе 2) људска интеракција са окружењем мора бити одржива на дуги рок, што 3) имплицира нужно разматрање веза животне средине, социјалног и економског развоја (Nabatchi, 2008). На тај начин померен је фокус дискурса одрживости из перспективе животне средине на холистичку перспективу која сматра да су друштвена, културна, економска и еколошка питања веома испреплетена (Carr, 2007).

Промењени фокус дискурса одрживог развоја са примарног питања животне средине, на широк спектар питања кулминирало је на „Самиту о Земљи“ у Рију 1992. године (UN, 1992) када су се лидери земаља сложили око Агенде 21, глобалног акционог плана који ће се бавити повезаним питањима животне средине и развоја. Међутим, већ на „Самиту о Земљи +5“ (UN, 1997), показало се да је веома мали напредак остварен у кретању ка одрживом развоју (Carr, 2007). Критичари уочавају назадовање у разматрањима питања животне средине као покретачке силе која стоји иза одрживости (Carr, 2007), и општу конфузију у разумевању улоге економског раста у односу на концепт одрживости и на концепт учешћа јавности у развојним процесима (Lélé, 1991). На пример, Кар истиче да је Конвенција о биолошкој разноликости, један од исхода „Самита о Земљи“ (1992), тек накнадно била повезана са питањима људског благостања (Carr, 2007), а Леле кроз анализу процеса међународне трговине, пољопривреде и шумарства, доказује како ове слабости могу довести до неадекватности и контрадикторности у креирању локалних политика, те се предлаже да, ако одрживи развој треба да има фундаментални утицај на друштво, онда треба одустати од политички сврсисходне нејасноће у корист интелектуалне јасноће и строгости у разумевању (Lélé, 1991). У том смислу, корпорације су почеле да усвајају „проактивнији“ приступ током 1990-их, уводећи праксе предвиђања и оцењивања еколошких ефеката свог пословања а у циљу добијања конкурентске предности кроз управљања еколошким учинком. Од тада, постепено се уграђују еколошка питања у пословну и управљачку културу увођењем система управљања животном средином², који су замишљени као важни за поштовање прописа и смањење отпада. Међутим, док су процене утицаја на животну средину постале уобичајени инструмент развојног планирања 90-их, повезаност питања животне средине са развојем, или са ширим друштвеним, економским и политичким интересима у оквиру развоја, према многим мишљењима остала је слабо артикулисана и стога централни проблем за постизање одрживог развоја.

У оквиру економског дискурса, кључни предмет расправе је однос између одрживости и концепта развоја. У првој декади 21. века постојао је снажан опортунизам око започињања нове дебате о развоју, економији, једнакости и животној средини, јер је требало обухватити оба: - потребе и аспирације сиромашних у земљама у развоју, и - претерану потрошњу у

² [Eco-Management and Audit Scheme \(EMAS\) - Green Business](#) је добровољни алат за управљање животном средином развијен од стране Европске комисије 1993. године, обухвата широк спектар индикатора, укључујући енергетску ефикасност, ефикасност материјала, биодиверзитет, емисије, потрошњу воде и отпад.

индустријализованим земљама (WB, 2009). Појам „развоја“ везан је за некадашњи западни концепт империјализма и колонијализма и у том периоду подразумевао је развој инфраструктуре, политичку моћ и економску политику, служећи империјалистима као одлично оруђе за маргинализацију и умањивање моћи појединих земаља³ (Klarin, 2018). Класичне теорије развоја разматрају развој у оквиру привредног раста и развоја, тако да је према овим теоријама, развој синоним за економски раст, вођен трансформацијом традиционалне пољопривреде у модерну индустријализовану производњу, односно преласком из традиционалног друштва у модерно (Klarin, 2018). Отуда мишљења да би развој и одрживост би могли да буду у „јукстапозицији“, односно супротног ефекта, где би обоје, и одрживост и развој могли имати контрапродуктивне ефекте један на други, док неокласични економисти наглашавају да не постоји контрадикција између одрживости и развоја, односно да нема развоја без одрживости или одрживости без развоја (Lélé, 1991). Док су еколошке групе инсистирале на приступу одрживом развоју који на првом месту полази од односа према животној средини, друге интересне групе из половног света, тврдили су да је развој оно што треба да се одржи по цену промене животне средине, али уз напоре ублажавања утицаја који су мање скупи од напора за очување (Lélé, 1991). Дакле, енвајроменталистичка, или екоцентрична критика развоја тврди да су конвенционални развојни модели потпуно неодрживи (Lélé, 1991), док конвенционални, или „мејнстрим“ развој, у оквиру доминирајуће неолибералне логике развоја, наставља дугу традицију фокусирања на очување одређених ресурса за будућу употребу (Hollander, 2006). Међутим, истраживања одрживости, посебно у областима животне средине, географије, антропологије и економије, илустровала су сложеност очувања чак и једног ресурса, због чињенице да су ови ресурси делови много ширих динамичких система, па је одрживост је за многе истраживаче почела да значи очување динамике у систему који се истражује (Nabatchi, 2008). Због тога је термин „одрживи развој“, често критикован као оксиморон - синтагма која спаја суштински контрадикторне термине, са двосмисленим или искривљеним тумачењима, и који је због тога постао чак и средство за реализацију различитих корпоративних или институционалних интереса коју су на сумњив начин спакована у оквиру еколошке, или „зелене“ прихватљивости.

Најоштрије критике конвенционалног приступа одрживом развоју наглашавају да он представља модернистички и индустријалистички концепт, јер се држи става да развијене земље представљају модел за земље у развоју, да је сиромаштво главни узрок деградације животне средине, као и да је тржиште и економски раст решење сиромаштва (Hollander, 2006). Заправо ова позиција је својој суштини реформистичка, односно заговара промену унутар глобалног капиталистичког система, где је реторика одрживог развоја коришћена за "зелено прање" еколошки деструктивне неолибералне економске политике, и која заступа принципе еколошке економије у којој довођење питања животне средине у први план учињено повезивањем некомпатибилних циљева: економског раста и заштите животне средине, кроз „тржишну природу“ човекове средине (Hollander, 2006). Кључна опсервација у многим критикама „мејнстрим одрживог развоја“ је да опуштеност терминологије одрживог развоја омогућава да границе размене са животном средином

³ Одређени аутори везују значење развоја за економски развој и термин „неразвијена подручја“ (касније назване „земље трећег света“), који је председник САД Хари Труман увео средином 20. века, означавајући подручја са знатно нижим животним стандардом од развијена подручја (Klarin, 2018)

одређује међународна елита, на челу са УН и Светском банком, са намером да се промовише слободна трговина и наставак капиталистичког ширења пословања, пре него било какав озбиљан покушај да се додели суштинска вредност природној средини и тиме начини корак ка одржавању међугенерациске једнакости у смислу приступа природним ресурсима (Benn, 2008). У основи, критичари сматрају да је проблем у томе што одрживи развој одржава *инструменталистички приступ природи* и подржава међусобно зависну везу између економског раста и заштите животне средине, утемељену на вери у научно-технолошке капацитете и тржишне механизме (Benn, 2008). Док једни изједначавају развој са растом БДП-а⁴, други у своју концептуализацију развоја укључују већи број различитих друштвено пожељних појава, јер полазећи од тога да је развој процес усмерен ка променама, онда би дефиниција развоја требало да јасно позиционира: а) циљеве овог процеса и б) средства за постизање ових циљева (Benn, 2008). Међутим, „капитализам и његове деструктивне тенденције се манифестују кроз његову највећу креацију – корпорацију” (Gray, 2010) и с обзиром на исцрпљивање природних ресурса које је узроковано њиховим активностима, од корпорација се тражи да се крећу ка стању у којем *„користе само ресурсе који се троше стопом испод природне репродукције, или стопом испод развоја супститута”* (Dyllick & Hockerts, 2002), што значи постизање не само еколошке ефикасности већ и еколошке ефективности (Giovannoni & Fabietti, 2013). Додатну забуну, из пословне перспективе, уносе мишљења где се одрживост назива способношћу корпорације да траје у времену, како у погледу профитабилности, продуктивности и финансијског учинка, тако и у смислу управљања еколошким и друштвеним средствима која чине њен капитал (Giovannoni & Fabietti, 2013). У том смислу, пословни дискурс о одрживости је открио инхерентни парадокс између корпорација и одрживости, јер са једне стране, корпорације имају моћ да врше контролу над друштвом и да производе иновације великих размера тако да их владе све више сматрају незаобилазним средством путем којег одрживост, како социјална тако и еколошка, може да се примени, а са друге стране, корпорације се сматрају кључним узрочником пропадања природних ресурса и производње друштвених неједнакости.

У оквиру друштвеног дискурса велики број истраживача и практичара сматра да пажња која је посвећена *међугенерациској једнакости* у Брунтландиној дефиницији наглашава друштвене аспекте, а посебно кључне детерминанте друштвене једнакости, као што су *социјална правда, дистрибутивна правда и једнакост услова* (Dempsey & et.al., 2011). У овом контексту поцртавано је да, *искључење заједнице из учешћа* у друштвеном, економском и политичком животу које је у сржи концепта друштвене једнакости, може довести до расизма и дискриминације (Giovannoni & Fabietti, 2013). У литератури друштвеног дискурса срећу се различита значења појма *развој* као што су (Klarin, 2018): - развој као структурна трансформација друштва, - људски развој, - развој демократије и управљања, - развој као еколошка одрживост, - развој као позитивне промене које је

⁴ „Економија развоја, као економија мање напредних нација, појавила се током 1940-их и 1950-их. Иако су многи пионири ове гране економије били свесни посебности сиромашних неиндустријализованих земаља, многи развојни економисти су, нажалост, игнорисали посебне околности у најмањим развијеним земаљама и предложили, за ове земље, рецепте политике које се обично залажу за напредније нације... Стога су многи развојни економисти игнорисали реализам/релевантност неопходну за проучавање мање развијених земаља. Несрећна последица горе наведеног била је конфузија развоја са мање сложеним појмом раста. Тврдим да је ова конфузија довела до употребе БДП-а по глави становника као једине мере развоја У економији основна разлика између привредног раста и развоја је у томе што је раст временски концепт, који одређује доходак земље, БДП, док развој подразумева дугорочна економска достигнућа, као што су бољи животни век и очекивано здравље” (Benn, 2008)

друштво доживљавало кроз историју, и још увек доживљава⁵, или - развој који оцртава планове, политике, програме и активности које предузимају одређене институције, владе и друге владине и невладине организације. Критичари наглашавају да Брунтландина дефиниција (UN, 1987) упућује на мноштво помоћних концепата као што су "људске потребе", "компромис", "будуће генерације" и економски раст, правичност и животна средина (Ramsey, 2015), који могу, и различито се тумаче у оквиру друштва. На пример, многи су приметили потешкоће у тумачењу „потреба“, које се могу односити на потребе неопходне за преживљавање, или на задовољење потреба, тј. жеља (Ramsey, 2015). Отуда позивање на показатеље, или индикаторе одрживости које сусрећемо као „мете“ код Миленијумских развојних циљева (UN, 2000) и Циљева одрживог развоја Агенде 2030 (UN, 2015), као начин да се једноставним терминима учврсти значење неког појма (Ramsey, 2015). Међутим постоје стотине индикатора и индекса, као и стотине иницијатива формулисања индикатора (UN-Habitat, 2003; UN-Habitat, 2004; UN, 2007), за које се не може поуздано тврдити да су тачни или нетачни, односно правилно или неправилно одабрани (Ramsey, 2015). Ремси поцртава да не постоји нико ко је „мајстор језика“ када је у питању одрживост, те ће се кроз друштвену дискусију о тумачењима, стећи потпуније разумевање како ти термини функционишу у ономе што се жели од одрживости (Adams, 2006; Ramsey, 2015). То значи, да је за идентификовање компоненти одрживости потребан друштвени контекст, перспектива и околности из које се дефинисање спроводи (Ramsey, 2015). Хаидин Вашингтон наглашава да је тешко „водити озбиљну дискусију о тако важној теми као што је одрживост када се чак ни не слажемо око тога шта то значи. Још теже ако ни не знамо да се не слажемо око његовог значења“⁶ (Washington, 2015). Ремси наглашава да жеља за дефиницијом која ће окончати све расправе око контекстуално различитих дефиниција, заправо је вођена потребом да се идентификује *нормативна основа појма одрживости*, тј. *друштвени вредносни концепт пожељног*, те да због друштвене природе значење појма *одрживости* и *разумевање тог значења мора доћи из друштвене праксе* (Ramsey, 2015). Дакле, из перспективе друштвеног дискурса, одрживост је друштвена норма који настаје и развија се кроз друштвени дискурс:

*„ ... не можемо дефинисати свој пут до јасноће о значењу одрживости. То је зато што значење саставних појмова као и значење општег појма претпоставља постојање скупа друштвених структура у оквиру којих активност дефинисања има смисла. Покушаји наметања тумачења без препознавања неопходности и значаја тих структура осуђени су на пропаст. ... Смислене дефиниције – оне које људи разумеју у смислу да их могу пратити и применити – претпостављају друштвени контекст у коме се може дати дефиниција. ... **Да би дефиниција имала смисла, друштвене праксе тумачења морају већ постојати. Дефиниције које су одсутне у друштвеним праксама то не могу учинити. Само покушаји који почињу са (неуредним) праксама укљученим у оно што знамо могу имати наду да ће успети.**“ (Ramsey, 2015)*

⁵ Сходно томе, најпризнатији индикатор развоја је Индекс хуманог развоја (Human Development Index - HDI) који интегрисе различите категорије социокултурног, економског, еколошког и политичког развоја појединих подручја.

⁶ У књизи „*Демистификација одрживости: Ка стварним решењима*“ (Washington, 2015), Вашингтон је свео 300 дефиниција одрживости да би дестилирао моћну суштину појма одрживости.

Поред ове дебате, друштвени дискурс се развијао и око питања друштвене одговорности економских, односно привредних субјеката у одрживом развоју, коју је још 1953. године, у јавни дискурс увео Хауард Бовен као „обавезу привредника да спроводе те политике, да доносе те одлуке или да следе оне линије деловања које су пожељне у смислу циљева и вредности нашег друштва“ (Giovannoni & Fabietti, 2013). Током, 1960-их, дефиниције корпоративне друштвене одговорности су почеле да се додатно модификују у „одлуке и акције бизнисмена предузете из разлога барем делимично изван директног економског или техничког интереса фирме“, или у тврдњу да „друштвена одговорност у коначној анализи подразумева став јавности према економским и људским ресурсима друштва, као спремност да се види да се ти ресурси користе за широке друштвене циљеве, а не само за уско ограничене интересе приватна лица и фирме“ (Giovannoni & Fabietti, 2013). Током 1980-их и 1990-их, разрађени су алтернативни приступи друштвено одговорном пословању, као што су *теорија заинтересованих страна* (енгл. *stakeholder theory*) (Freeman, 2010), *корпоративно грађанство* (енгл. *corporate citizenship*) (Andriof & McIntosh, 2001) и *пословна етика и корпоративна социјална одговорност* (Kilcullen & Kooistra, 1999). Кључну прекретницу у решавању друштвених проблема унели су Миленијумски циљеви развоја (UN, 2000; UN, 2015a) фокусирајући се на скуп права и потреба који обухватају теме као што су сиромаштво, здравље и дискриминација. Након тога, уочава се велика промена у перцепцији одрживог развоја, од еколошких питања ка друштвеном и економском развоју, што је, бар делимично, повезало разумевање односа човека и животне средине у контексту развоја са напорима у домену пружања социјалне помоћи⁷ (Giovannoni & Fabietti, 2013).

Дилема „слабог“ или „јаког“ концепта одрживог развоја

Вишедимензионалност концепта одрживости временом је покренула различите дискурсе, углавном у оквиру одређених дисциплина, тако да су се значења развијала и употребљавала одвојено, што је у неким случајевима ограничило примену одрживости на пуку реторику без стварних резултата (Giovannoni & Fabietti, 2013). На пример, пословни сектор, као одговор на све веће притиске који долазе из националних и међународних прописа и друштва уопште, усвајају неку врсту „реторике одрживости“, која је међутим, често коришћена у покушају да се реafirмише легитимитет компанија без стварног доприноса одрживом развоју и промене своје постојеће. Непотпуна перцепција дубине проблема сиромаштва и деградације животне средине у релацији са развојем, као и конфузија око улоге економског раста и учешћа грађана у развојним процесима, довела је у до више различитих концепата одрживог развоја у јавном дијалогу (погледајте [ИнфоБлок_1](#)).

„*Веома слабо*“ одрживи развој, подразумева ситуацију неограниченог и слободног глобалног тржишта, где се приватизација, закони понуде и тражње, као и технолошке иновације сматрају кључнима у решавању проблема животне средине (Griffin & Pepper, 2003). У оквиру овог концепта природа се посматра као „природни капитал“ и док год коришћење овог капитала повећава људске користи, тј. „људски капитал“, и у којој је

⁷ „На пример, хуманитарни радници који су се бавили питањима као што је глад средином 1980-их почели су да тврде да друштво, перцепција и знање имају много важнију улогу у исхрани него што се раније замишљало. У случају етиопске глади, многи су тврдили да недостатак хране није производ апсолутног недостатка хране, већ резултат одређених мрежа приступа и производње, од којих су обе повезане са друштвеним улогама и статусом. Из ових забринутости произашли су напори да се разуме веза између животне средине, развоја и људског благостања кроз средства за живот, посебно одржива средства за живот. Стога је Брунтландин извештај обухватио, на ширем нивоу политике, променљиве идеје не само креатора политике, већ и оних који раде и истражују питања одрживости на терену.“ (Carri, 2007)

монетарна вредност коришћења природног капитала већа од трошка његовог одржања, развој ће бити оправдан. У овој идеализацији, полази се од логике функционисања тржишта, које ће се променити уколико дође до повећања цена због смањена природног капитала, а законском регулативом би требало обесхрабрити загађење земљишта, ваздуха или воде, тако да ће приватни власници, који заправо не желе да униште своју средину, бити обесхрабрени да деградирају екосистеме. Захтеви одрживости социјалне правде и (локалне) демократије били би испуњени кроз репрезентативну демократију која ће контролисати економију (Griffin & Pepper, 2003). Заговорници овог модела, критикују идеју очувања животне средине у одрживом развоју, јер према њиховом мишљењу садашње генерације носе само део одговорности за стање на земљи, а самим тим и за квалитет живота за будуће генерације. Из позиције јако слабе одрживости, идеја о правичности између генерација је веома уопштена и лако доводи до компромиса у напорима очувања, јер како заговорници наглашавају, природни системи се мењају током времена, и изабрати да се природни систем сачува у свом тренутном стању ограничава потенцијале будуће употребе различитих стања у које би природни системи могли прерасти. Додатно, чак и у оним приступима који траже очување динамичности природних система, сматра се да су довољне политике усмерене на врло мало средстава или процеса, што значи да би остали делови природних система слободно опадали или деградирани да би еволуирали (Carr, 2007). Критичари овог модела сматрају да доминантни развојни модел базиран на неограниченом задовољавању потрошачких захтева води несумњиво у претерану потрошњу (Newton & Freyfogle, 2005). Континуирана физичка експанзија у глобалној помами за системима комодитета значи да потрошачи у развијеним земљама настављају да перципирају обилан проток ресурса као нормалан, и не развијају никакав осећај за ограничења потрошње. Било као потрошачи или као грађани, људи у индустријализованим економијама не показују никакву свест да су продукциони системи ограничени. Истиче се да је овај модел је распрострањен интернационално, а помоћу глобалних медија промовисан као униформно добар и пожељан. Веровање у могућност потрошње без ограничења у еколошки ограниченом свету, је снажан покретач растућег глобалног ризика у многим друштвеним аспектима (Newton & Freyfogle, 2005).

Слаб одрживи развој заступа идеју постепеног прилагођавања према одрживости и ослања се на политичке иницијативе у оријентацији производње и потрошње ка еколошки мање деструктивним правцима (Dudley, 2009). Бројни истраживачи сматрају је слаб одрживи развој тренутно преовлађујући концепт у економији, и он се дефинише као одрживи развој где корисност потрошње не опада током времена, а природа и капитал су инструменти у постизању највишег могућег нивоа корисности (Nilsen, 2010). Ово је идеја која стоји иза анализе трошкова и користи (енгл. *cost-benefit analysis*), главног алата неокласичне економије, где се користи дефинишу као повећање људског благостања (корисности), а трошкови се дефинишу као смањење људског благостања. Да би се пројекат или политика оценили као ефективни, његове друштвене користи морају премашити његове друштвене трошкове (Nilsen, 2010). Слаб одрживи развој заговара реинжењеринг индустријских и пољопривредних процеса, трансформацију праксе коришћења земљишта, као и помак у логици потрошње у домаћинствима. За присталице "слабог", односно "технолошког" одрживог развоја, наставак економског раста, сматра се неопходним и треба да се подстиче да би се подигао животни стандард у земљама у развоју.

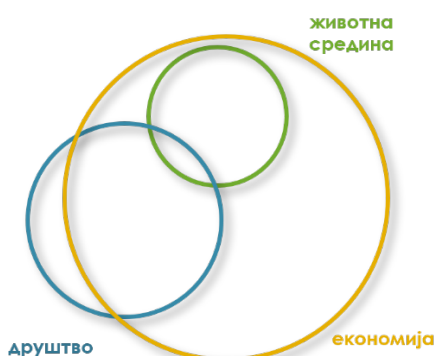

Извештај „Наша заједничка будућност / Our Common Future“ (UN, 1987):

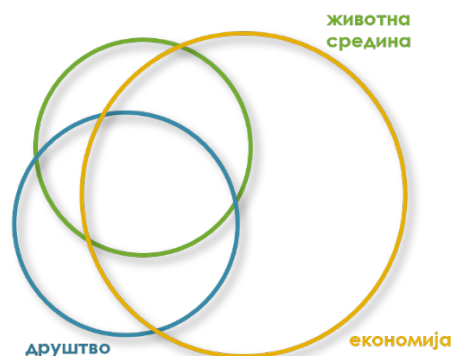
„**Одрживи развој** је развој који задовољава потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље сопствене потребе...“ **Гро Харем Брутланд**

„**Балансирани**“ одрживи развој, одређен је мером предвиђених интервенција и регулација тржишне привреде у процесима редистрибуције богатства, социјалне кохезије, приоритета биодиверзитета, очувања енергија, "зелене" потрошње, локалне економске демократије, итд. ... - **заговара се ограничење раста, „природни капитализам“**

Антропоцентрични концепти

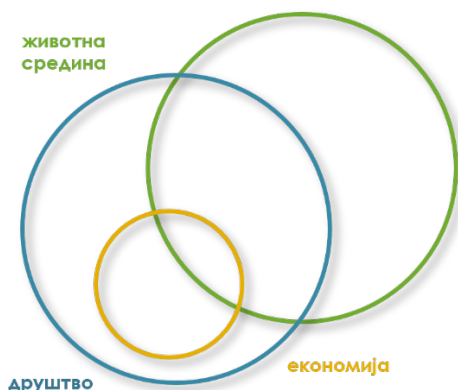

„**Веома слаб**“ одрживи развој, подразумева ситуацију неограниченог и слободног глобалног тржишта, где се приватизација, закони понуде и тражње, као и технолошке иновације сматрају кључним у решавању проблема животне средине ... - **заговра се слободна размена капитала: „природни капирал“ и “људски капитал”, створени капитал**

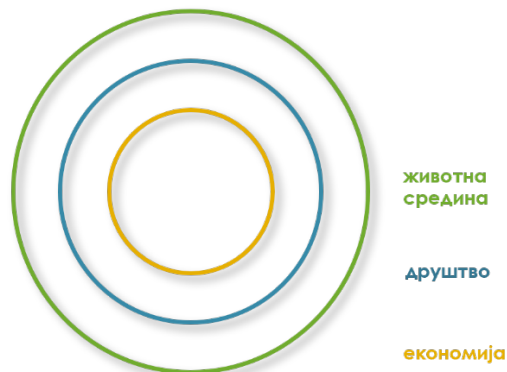

„**Слаб**“ одрживи развој заступа идеју постепеног прилагођавања према одрживости и **ослања се на политичке иницијативе** у оријентацији производње и потрошње ка еколошки мање деструктивним правцима ... - **заговара се реинжењеринг индустријских и пољопривредних процеса, штедња, закони о заштити животне средине**

Екоцентрични концепти

„**Јак**“ или „**еколошки**“ одрживи развој, одбацује се слободна размена природног и створеног капитала, економија је творевина друштва, животна средина није творевина људи ... - **заговра се равноправан друштвени развој, оснаживање сиромашних за одрживо коришћење природних ресурса, „еколошка модернизација“**

„**Веома јак**“ одрживи развој, приступ радикалних еколога, и подразумева висок ниво заштите животне средине, тако да достигнућа у добробити људи на рачун средстава животне средине (биодиверзитет) генерално не би требало да буду подржана. ... - **заговара се локализована демократија и економија, раскид са постојећим економским праксама и структурама моћи**

Слика 1. Концепти одрживости према (Лаловић, 2013)

Из ове позиције, обновљивим изворима би требало да се управља тако да се сачува њихова дугорочна вредност, а необновљиви ресурси би требало да се конзумирају по стопама које омогућавају прелазак на алтернативне емисије отпадних и токсичних материја које морају остати у границама асимилационих капацитета природних система осигураних снажним мерама за очување врста, станишта и екосистема, јер управљање дугорочним еколошким питањима као што су климатске промене и губитак биодиверзитета је од суштинског значаја (Nilsen, 2010). У оквиру овог концепта одрживог развоја прихвата се чињеница да људи и економски актери неће бити у стању да контролишу своје навике као потрошача, тако да се *неодрживост* посматра као последица лоших политика и недостатка "зелених" технологија за ефикасно управљање потрошњом. Овај концепт одрживог развоја почива на претпоставци да произведени капитал, нарочито напредне зелене технологије, могу бити замена за *природни капитал*, што олакшава коришћење постојећих показатеља напретка, као што је бруто домаћи производ (БДП) (Nilsen, 2010). Најосновнија претпоставка је, међутим, да се и привредом и природом може управљати и да овај менаџмент треба да буде вођен од стране постојећих елита - креатора политика, финансијских институција, научника и влада (Dudley, 2009).

Критика разумевања одрживог развоја заснованог на моделу три стуба развоја: економија – друштво - окружење, заснована је на критици тезе да се подразумева *подједнака* могућност слободне динамичке размене између еколошке, социјалне и економске димензије развоја (McComick, 1992), тако да је уведен концепт „*критичног капитала природе*“ да би се описали елементи биосфере, који се не могу размењивати. У пракси, међутим, развојне одлуке које доносе владе, корпорације, предузећа и други актери често подразумевају и дозвољавају размену, дајући већу важност економији у односу на димензије одрживости животне средине, што је кључни разлог зашто је животна средина и даље деградирана и развој не достиже жељне праведне циљеве (Adams, 2006). Критичари слабе одрживости истичу да је заступање идеје „замене капитал“ под условом да укупан збир капитала није смањен, управо оно што се дешава хиљадама година, и што је довело до уништења животне средине (McManus, 2008). Они сматрају да изазови животне средине које продукује глобално пословање, остају изван главних токова пажње, а неодрживи обрасци продукције и потрошње развијеног света опстају (Mabogunje, 2002). Наглашава се да глобална интеграција некада „независних“ националних економија рапидно расте, смањујући капацитете националних држава да балансирају економски и социјални раст са проблемима животне средине. На пример, неке земље у развоју, прво „азијски тигрови“ као што су Тајван и Кореја, а онда и Кина и Индија, су почеле да достижу „одржив економски раст“ кроз индустријализацију базирану на овом моделу (Mabogunje, 2002). Међутим, успех економског развоја заснованог на стандардној потрошачкој економији базираној на фосилним горивима јединствена је прилика за уочавање њених ограничења (Brown R. , 2006). На пример, успех Кине, доноси масивно повећање у потрошњи природних ресурса (жита, меса, челика, дрвета) демонстрирајући стварну природу протока капитала конвенционалног модела развоја који води револуционарном економском расту. Критичари сматрају да овај пример показује потребу за систематском променом начина разумевања *развоја*, „схваћеног и понуђеног глобално“, јер „планета је на прекретници: пословање „као до сада“ више није опција“ (Brown R. , 2006).

„Балансирани“ одрживи развој, углавном је одређен мером предвиђених интервенција и регулација тржишне привреде у процесима редистрибуције богатства, социјалне кохезије, приоритета биодиверзитета, очувања енергија, "зеленог" конзумеризма, локалне економске демократије, и слично (Griffin & Pepper, 2003). Овај концептуални приступ позива се на есеј Кенета Болдинга „Економија надолазећег свемирског брода Земље“ (Boulding, 1966) који је од свог објављивања имао велики утицај на размишљања о глобалној економији и одрживости. Боулдингова визија „свемирског брода Земља“ била је од суштинског значаја за обликовање концепта одрживости 1960-их и 1970-их година. Да би објаснио последице економске и социјалне политике вођења раста производње и потрошње засноване на необновљивим ресурсима, Боулдинг је упоредио каубоје, који иду ка новим границама у потрази за новим ресурсима, са астронаутима, који живе у затвореном систему са ограниченим ресурсима и ограничен капацитетом да апсорбују отпад (Boulding, 1966). Сматра се да полазиште да су економија и природа комплементарне и обе треба да се одрже, дакле, постоје два аутономна циља која треба постићи, није подупрто капацитетима управљања (Nilsen, 2010). Поцртава се да елите не могу да управљају природом, а посебно не на начин који је друштвено праведан, тако да је ослањање искључиво на развој зелених технологија, у најбољем случају, привремена мера (Dudley, 2009). Главни аргумент у прилогу ограничења раста је теза је да ће несташица необновљивих ресурса покренути могућности профитирања на расту цена, што ће зауставити развој алтернатива, посебно нових технологија, које могу да замене или прошире постојеће ресурсе (William, 2007), чему управо сведочимо у овом тренутку глобалне енергетске кризе. Анализа глобалног еколошког отиска је обновила важност метафоре „свемирског брода“ истичући да садашње темпо коришћења екосистемских сервиса земље захтева еквивалент „природног капитала“ од 1,35 Земље јер прелази капацитет екосистема да се регенеришу (William, 2007). Приступ под називом „природни капитализам“ процењује да је економски допринос 17 екосистемских сервиса (као што је на пример када птице и инсекти опрашују пољопривредне културе) 33 трилиона долара годишње, док је вредност услуга „људског капитала“ процењено на 25 трилиона долара (William, 2007).

„Свет суочен са глобалном загревањем, изумирањем врста и распрострањеном деградацијом животне средине, губи веру у моћ тржишта да промовише одрживи живот регулацијом цена и подстицањем технолошког развоја који ће заменити услуге екосистема, тако да развој мора бити пажљиво одмерен у односу на цену неуспеха“ (William, 2007).

"Јак" или "еколошки" одрживи развој, на супрот претходним концептима, одбацује претпоставке о слободној размени природног и створеног капитала (Hollander, 2006). Заговорници јаког или екоцентричног одрживог развоја сматрају да је далеко од тога да је у питању прилагођавање цена и политике унутар постојећег система, већ је суштина проблема у тренутној парадигми економског раста и развоја. У том смислу, стандардни индикатори, као што је БДП, не могу изразити вредност природног капитала у смислу екосистемских услуга, као што су пречишћавање ваздуха и воде. Нека критичка научна мишљења тврде да су, после њиховог учешћа на Светском самиту, транснационалне корпорације одредиле агенду одрживог развоја на глобалном нивоу, фокусирајући се на

лакше управљиве проблеме уместо на еколошке проблеме који би захтевали системске промене (Hollander, 2006). Три стуба одрживости не могу бити третирана као еквивалентна, јер (McManus, 2008): 1) економија је институционална творевина која произилази из друштва: механизам или сет правила на Земљи створен од стране друштва да би се посредовало разменом економских добара и вредности, и 2) животна средина није створена од стране друштва, што се често занемарује у промишљањима о „разменама капитала“, она је потпора за друштво и економију, а ресурси који су доступни на Земљи и соларном систему рефлексија су коначности људске активности (McManus, 2008). Границе су јасне и ограничавајуће у смислу капацитета биосфере да апсорбује загађивања, али исто тако и у смислу да обезбеди ресурсе и сервисе за одржање живота, који су очигледно ограничени у времену и простору (Adams, 2006).

Јак одрживи развој захтева равноправан друштвени развој, оснаживање сиромашних за одрживо коришћење природних ресурса. У том смислу, Локална Агенда 21 (UN, 1992a) се види као договор нација да би се подстакли локални пројекти за побољшање квалитета животне средине, јер на локалном нивоу основни приступ је социјална кохезија, кроз елементе локалне демократије и учешће грађана у доношењу одлука. Уместо зависности од процеса управљања од „врха на доле“ постојећих структура и елите која заговара прелазак на „зелену економију“, јак одрживи развој заговара перспективе „одоздо на горе“ - повећање еколошке писмености да би се развио информисани, ревитализован грађанин (Dudley, 2009), јер је сарадња између делова друштва је основа за одрживост (Benn, 2008). Према томе, сматра се да одрживи развој интегрише велики број значајних концепата, као што је суштинска вредност природе, развој социјалног капитала и јачање грађанства, и потреба да се преиспита општа претпоставка о томе шта представља "напредак" и како га измерити, што поставља суштински етички став према свету природе и приморава друштво да поштује друге врсте и екосистеме (Dudley, 2009). Одрживи развој има глобални опсег, међутим, одрживи развој се и односи на „угнежђене“ системе на регионалном и локалном нивоу, а системи одрживог развоја су и друштвени и биолошки - друштвени свет се не посматра као одвојен од природног света (Benn, 2008).

За остваривање јаког одрживог развоја, све више прихватљив програм у главним политичким и економским круговима је „**еколошка модернизација**“, која захтева јак политички правац, али се такође ослања и на појединце и фирме који се добровољно одричу своје уобичајене преференције финансијске добити преко социјалних и еколошких циљева. На пример, Шести еколошки акциони програм 2001-2010 Европске уније даје упутства како постићи еколошку модернизацију (Griffin & Pepper, 2003). Филозофија у основи еколошке модернизације је да дугорочни економски успех модерних нација зависи од одрживости животне средине, тако да животна средина не сме да буде посебна тема, већ мора бити интегрисана у све области деловања. Еколошка модернизација тежи Брунтланд принципима, али у контексту широке подршке продужењу слободне трговине и глобализације, позивајући на дужи животни циклус производа и еколошки одговорне обрасце потрошње. Међутим, иако ће ЕУ вероватно наставити овај програм у већој мери него већина других земаља, успех ће бити ограничен обзиром на често политичко подривање држава чланица из страха да би њена ригорознија примена ограничила конкурентност на глобалном тржишту (Griffin & Pepper, 2003). Критичари

наглашавају да иако је свака јединица, или све што је произведено под политиком еколошке модернизације можда више одрживо, развој као „раст“ значи да је више тих јединица произведено и конзумирано, што поништава социјалне и еколошке добитке⁸ и стога постоји нето губитак у „износу одрживости“ (Griffin & Pepper, 2003) .

„*Веома јак*“ одрживи развој, представља највећи број приступа које захтевају радикални еколози, и подразумева висок ниво заштите животне средине, тако да достигнућа у добробити људи на рачун средстава животне средине (биодиверзитет) генерално не би требало да буду подржана. Најснажнији облици веома јаког одрживог развоја такође носе радикалне друштвене импликације, истичући децентрализовану, нижих размера, као и локализовану провинцијску демократију и економију (на пример, био-регионални покрет у Америци) (Griffin & Pepper, 2003). Заговорници таквих приступа често тврде да економски систем капитализма није компатибилан са међугенерациским димензијама јаке одрживости. За неке радикалне "зелене", истинска одрживост могућа је само у малим заједницама, где људи могу да живе у блиском контакту са природним процесима и ритмовима. Они сматрају да катастрофалне праксе индустријске цивилизације морају уступити место другачијем начину живота где људи "ходају лако" по планети, усклађујући своје активности са природним циклусима (Griffin & Pepper, 2003). Тако се појављују истраживања „аутохтоне еколошке правде“ како би се одговорило на изазове еколошке кризе, који доводи у питање легитимитет и применљивост глобалних и националних политичких и правних механизма, јер те исте државе и међународна управљачка тела настављају да изневеравају аутохтоне народе широм света (McGregor, Whitaker, & Sritharan, 2020). Док други радикални „зелени“ који могу прихватити *high-tech* постиндустријску цивилизацију, такође, сматрају да мора да постојати јасан раскид са постојећим економским праксама и структурама моћи: „глобални пројекат индустријске елите 21. века, мора бити подриван ако друштво усвоји одрживу оријентацију“ (Meadowcroft J. , 2006).

Трагање за интегралном перспективом одрживог развоја

Сумарно посматрано, данас многи аутори сматрају да је ова дивергенција у разумевању „одрживог развоја“, веома жалосна, јер је концепт, како је првобитно дефинисан „изузетно моћан“ (Swilling, 2019). Ласло наглашава, да према принципима теорије еволутивног развоја друштвених система, другачији развој догађаја није ни био могућ (Laszlo, 2004). Истраживања и документи које агенције међународна заједнице производе евидентан су покушај интегралног и подједнаког третмана постојећих различитости широм света, а исходи, ма како критиковани и сами су резултат еволуције људске свесности и природно пролазе кроз фазе сазревања (Laszlo, 2004). Бројни истраживачи су сагласни да за је превазилажење „реторике одрживости“ *потребно усвајање интегралног приступа друштвеном дефинисању одрживости*, јер се одрживи развој не може постићи изолованим иницијативама, већ захтева интегрисане напоре на различитим нивоима, укључујући социјалне, еколошке и финансијске аспекте (Giovannoni & Fabietti, 2013). *Интегрални приступ одрживости* захтева истовремено остваривање потенцијала његових кључних (финансијских, друштвених и еколошких) димензија, као и управљање тензијама, компромисима и синергијама између ових димензија (Giovannoni & Fabietti, 2013).

⁸ Мотори возила, на пример, могу бити мање загађујући данас, али постоји много више њих него што их је било, тако да се укупна емисија угљеника наставља да расте (Griffin & Pepper, Sustainable Development, 2003)

Суштински, одрживи развој се може схватити као проблем управљања: планирања, организације, координације и синергетског деловања свих друштвених структура, једном речју управљања (Griffin & Pepper, 2003), и служи као стандард према коме се процењује вредност постојеће институционалне организације људског друштва у целини и као циљ ка коме хумана култура треба да се усмерава. Из ове перспективе одрживост подразумева испитивање постојећих облика друштвене организације ради утврђивања у којој мери се подстичу деструктивне праксе, као и свестан напор да се трансформише *status quo* и промовише развој са више одрживим обрасцима деловања, а управљачки механизми морају радити на више нивоа третирајући решавање проблема различитих величина у вези са много различитих циљева, преко различитих нивоа власти и географских области, и који утичу на различите генерације (Meadowcroft J. , 2006). На овим различитим нивоима управљања, у распону од нивоа корпоративног управљања до нивоа стратешког деловања, укључујући и све нивое управе, процеси и системи треба да буду дизајнирани и практиковани у складу са интегралним приступом (Giovannoni & Fabietti, 2013).

Ова тема, отворила је нови дискурс који се тиче, формулисања концепта друштвене организације управљања који ће омогућити интегрални приступ одрживом развоју. Тако на пример, Препоручује група истраживача препоручује концепт „интегрисаног управљања“, који треба да обухвати 4 главне, међусобно повезане димензије управљања : - поштовање правила и прописа, - постизање учинка, - ефикасно управљање ризиком и – управљање знањем (Busco, Frigo, Giovannoni, Riccaboni, & Scarpens, 2005), у коме стварно поштовање закона, правила и препорука захтева ефикасно управљање знањем, које подразумева управљање вештинама, компетенцијама, културним и етичким основама појединаца који чине организацију. Ова препорука открива суштински важне аспекте друштвене организације, који у пракси често не дају теоријски или концептуално утемељене резултате. На пример, јасно је да у пракси било ког контекста постоји тенденција, мањег или вишег избегавања поштовања друштвене регулативе, те се поставља питање које су то ефикасне мере које би обезбедиле да се друштвена правила поштују. Ова група истраживача, предлаже да то буде подизање капацитета знања, односно свести, вештина, културе и етике под претпоставком да ће тада људи позитивно реаговати на задата правила. Овај пример илуструје читаво ново поље знања, које је потребно осветлити како би се дошло до интегралне перспективе одрживог развоја, па самим тим и могућности за његову операционализацију у пракси. Ово поље знања тема је потпоглавља које следи.

Интегрални приступ урбаној одрживости

"Ако се удубите у њу, одрживост је заиста студија повезаности свих ствари" - Barbara Lither

Постизање „дугорочне одрживост заједнице, скупа друштвених институција или друштвене праксе, који се примењује у више нивоа, на више заинтересованих страна, као и на више сектора“ (Benn, 2008), односно **балансиран и интегрални развој, према мишљењу велики број аутора сматра заправо покреће проблеме управљања** (Griffin & Pepper, 2003). Приступ локалном одрживом развоју почео је да се мења са УН Конференцијом о животној средини и развоју (1992.) и ставом Агенде 21 (UN, 1992) да одрживи развој постаје смислен и стваран када је суштински важан и део живота обичних људи. Локална агенда 21 (UN, 1992) је уведена као механизам подстицања грађана и локалних самоуправа у интензивирању напора ка одрживости (Lawrence, 1998; Lucas, Ross, & Fuller, 2003), обзиром на бројне критике да националне владе остају само на реторици о одрживости без конкретних резултата (Voisey, Beuermann, Sverdrup, & O'Riordan, 1996). Тако су локалне самоуправе и људска насеља постале кључни актер у суочавању са глобалним изазовима 21. века (Voisey, Beuermann, Sverdrup, & O'Riordan, 1996), а ово становиште је од тада поново потврђено поново на Самиту о одрживом развоју 2015. године и Новом урбаном агендом (UN, 2015; УН-Хабитат, 2016). Упркос бројним националним политичким опредељењима ка одрживости, жељени практични резултати на локалном нивоу изостају (UCLG, 2018; Adams, 2006; ICLEI, 2018). Ипак све већи број локалних заједница које прихватају глобалне норме интегралног управљања ка одрживости (Nedeljković, Mladenović, Bašić, & Mrvelj, 2014; Tyndall, 2017) наглашава неопходност да се наставе напори ка промени локалних ставова (ICLEI, 2017) и фокусирају акције на терену (ICLEI, 2015; UN-Habitat, 2009a). Због тога су напори бројних истраживача биле усмерене ка успостављању **интегралног теоријског оквира** који ће у пракси омогућити избегавање песимистичних сценарија (поглавље **Урбана одрживост као изазов 21. века**) и спровођење кључних препорука за истрајавање на путу ка одрживости (поглавље **Еволуција идеје и норми одрживог развоја**). Међутим, до њега не би дошло без дубоких промишљања, концепата и примене различитих приступа планирању у послератном периоду, све до почетка 21. века када се се ствара интегрална теорија. У том смислу у овом потпоглављу најпре ће бити дат приказ еволутивног тока теорија планирања, а потом интегралне теорије и кључног доприноса начина укључења културне истраге у процес планирања урбане одрживости.

Еволуција теоријских основа одрживог урбаног развоја

Одрживи град, или насеље се, у публикацији „Планирање одрживих градова - праксе и перспективе УН-Хабитата“ (2010.), поима као целовит, „органски систем“ људске заједнице у оквиру кога се развој одвија као континуални и креативни низ друштвених трансформација и балансирања екосистема са поштовањем граница оптерећења природног капитала на коме се живот заједнице базира, а проблеми загађења не преносе се у будућност, одрживост постигнута на локалном нивоу управљања, види се као кључни фактор глобалне одрживости (UN-Habitat, 2010). Такође се наводи да **одрживи развој градова** треба да тежи ка: - **интегралном приступу планирању**, - **добром, транспарентом, одговорном, праведном, ефективном и ефикасном, децентрализованом управљању**, развоју вештина лидерства и употребе нових управљачких инструмената, - **оснаживању**

слабих, рањивих и већих група за њихово пуно учешће, и стварању интер-управних алијанси, удружења и мрежа, - **промовисању** промена образаца производње и потрошње базираних на културној, моралној и еколошкој етици (UN-Habitat, 2010). Међутим, пракса планирања и управљања урбаном одрживости, од увођења концепта до данас, условила је битна теоријска и концептуална преиспитивања: од технолошко-квантитативне фазе, до актуелне пост-технолошке у којој се питања окружења посматрају кроз **промене вредносног система у оквиру друштвеног развоја**.

Популарност идеје одрживих градова је нарочито порасла од почетком 1990-их у градовима САД и Велике Британије, иницирана идејом одрживог развоја, али и као реакција на оштре критике квалитета живота у градовима, маргинализације рањивих група и доминације личних интереса богатијих слојева друштва (Fainstein S. , 2013). **Одрживи град** често је виђен и као примамљив и оксимороничан, а захваљујући **више нормативној**, а не практичној оријентацији, термин је био критикован као **некритички у теорији** и неумерено локализован у пракси (Flyvbjerg, 2001). У том периоду истраживања су имала тенденцију дубљег фокуса на важност неких од **развојних аспеката одрживих градова**, као што су **одрживи транспорт** (Newman & Kenworthy, 1999), **енергетска одрживост** (Capello, Nijkamp, & Pepping, 1999), или **однос према животној средини** (Inoguchi, Newman, & Paoletto, 1999; Register, 2006). Са друге стране, окренута су ка **критичком преиспитивању планирања и управљања развојем градова**, што је довело до развоја нових, различитих теорија и концепата⁹ усмерених ка осветљавању аспеката у **процеса развоја градова**. Ова вишедеценијска дебата започета је 70-их и 80-их година 20. века постмодерном критиком **рационалног модела планирања** који је доминирао у пракси планирања градова, 60-их година, у покушају унапређења традиционалног планирања послератног периода.

Традиционални приступ планирању градова, позитивистичког оквира сагледавања света (који се протеже историјски уназад до ренесансе и европског просветитељства), био је фокусиран на физичко планирање и дизајн градова, а у послератном периоду еволуира у западним демократијама додајући политички „састојак“ урбанистичком планирању. Покрет планирања вртних градова Ебенезера Хауарда, краја 19. века, имао је значајан утицај на британско урбанистичко планирање у 20. век. Овај покрет, који је рефлектовао мешавину вредности радикалног утопијског социјализма Роберта Овена и конзервативне романтичне пасторалне визије прединдустријске прошлости, наследила је после Другог светског рата, **политика консензуса**, или **„социјалдемократског“ консензуса** који је трајао до средине 1970-их година. Наиме, након рата и међуратне економске депресије у Британији се развија дискусија о успостављању новог система планирања за државу као целину (Taylor, 1998), где држава треба да игра много активнију, **интервенционистичку** улогу у друштву, тако да је послератна „социјалдемократска“ лабуристичка влада у Британији, успоставила крајем 40-их година нову **политичку агенду** засновану на проширењу одговорности „социјалне“ државе, која до сада осим обезбеђења универзалног образовања, здравствене заштите и социјалне сигурности, треба са има **активнију улогу у управљању економијом**, што је у неким случајевима, укључивало **национализацију главних**

⁹ Према Тејлору, теорија планирања има за циљ да пружи опште разумевање природе урбаног планирања. Због тога, теоретичари планирања постављају (или би требало да постављају) фундаментална питања о планирању града, као што су: Која је врста активности планирање града? Шта би планирање града требало да има за циљ? Који су ефекти стварне урбанистичке праксе? Ово су на изглед „једноставна“, али фундаментална питања на које је најтеже одговорити, јер она пропитују саму основу наше мисли (Taylor, 1998).

индустрија и услуга. Иако је оваква политика била радикална у то време, прихватањем „мешовите“ економије и коегзистенције проширеног јавног сектора коегзистирао са капитализмом слободног тржишта, где је приватно предузеће остало централна покретачка снага у привреди (укључујући развој земљишта), заступан је изричито политички став да у ствари, држава „управљала“ капитализмом, што је окарактерисано као „социјалдемократска“, а не „социјалистичка“ позиција. Овај социјалдемократски стил политике такође је задобио подршку конзервативаца као и радикала након искуства економске депресије и незапослености 1930-их и прихватања кејнзијанске економске стратегије за решавање ових проблема, пратећи очигледан успех државне привреде током самог рата (претходно поглавље). Политика консензуса послератне Британије била је, дакле, карактерисана и радикалним и конзервативним идејама да се изгради „средњи пут“ између екстрема либерализма и слободе тржишта и залагања социјализма за веће јавно власништво и контролу (Taylor, 1998). Овај „средњи пут“ илустрован је послератним британским системом планирања који је настао Законом о планирању града и земље (1947.): „створити „позитиван“ систем планирања у којем би држава могла адекватно планирати коришћење и развој урбаног земљишта, путем контроле над тржиштем земљишта, на пример, национализацијом „права на развој“ земљишта“ (Taylor, 1998). Дакле, са једне стране, задржан је тржишни систем заснован на правима приватног власништва над земљиштем и имовином, а са друге стране успостављена је државна контрола тржишта путем контроле „права на развој“. Подршка активнијој државној интервенцији и планирању генерално је била део послератног оптимизма и веровања да, „након победе у рату држава и правилно планирање могу и извојевати победу и у миру“ (Taylor, 1998), а део овог оптимизма била је и спремност да се прихвати модерна архитектура које је у међуратном периоду већ била прихваћена широм Европе.

Проширење улоге државе у планирању градова као део нове послератне политике западних демократија (Taylor, 1998) је, како ће се неколико деценија касније испоставити, заправо подразумевало озбиљну промену парадигме планирања, обзиром да се на основу дугогодишње праксе уопштено сматрало да је урбанизам у суштини „вежба“ физичког планирања и пројектовања људских насеља, природни продужетак архитектуре, а самим тим посла који најприкладније обављају архитекте (Hall P., 2014). Послератно планирање градова претпостављало је традиционални исход - „физичку артикулацију града“, где активност дизајна има централно место у планирању града и подразумева израду мастер планова истог степена прецизности у дефинисању коришћења земљишта и урбане форме, као и нацрти које раде архитекте при пројектовању објеката (Taylor, 1998):

*„Планирање града и земље може се описати као **уметност и наука уређења коришћења земљишта и карактера и локације зграда и комуникационих путева.** ... Планирање, у смислу којим се ми бавимо, **бави се првенствено земљиштем, а није економско, социјално или политичко планирање, иако може у великој мери помоћи у реализацији циљева ових других врста планирања**“, Луис Кибл (Lewis Keeble, „Principles and Practice of Town and Country Planning“, 1952.)*

Кључна критичка позиција овакве дефиниције планирања градова односи се на проблем разликовања физичког и друштвено-економског планирања и њиховог односа. Овакав

поглед сугерише да планирање града и државне територије није политичко питање¹⁰, насупрот разумевања да је планирање града облик друштвеног деловања исто колико и планирање пружања здравствене заштите или образовања. Ова идеолошка дебата између физичког и ширег, социјалног концепта, планирања града, покренула је низ питања везаних за средства, обим и сврху планирања и начине како планирање може помоћи реализацији других врста планирања, како је Кибл дефинисао (Taylor, 1998). Већина урбаниста у послератном периоду били су архитекти - планери, као што су британски архитекти Аберкромби, Гиберд и Шарп, или холандски раномодернистички архитекта Берлахе, аутор плана проширења јужног Амстердама, или модерни архитекта Ле Корбизије који је од бројних градова добио захтев за израду урбанистичког плана. У том смислу, не изненађује што је већина теоријских расправа написаних у то време стављала велики нагласак на урбани дизајн, као што је књига британског архитекта Гиберда Фредерика „Дизајн града“ (1953.), или у Европи утицајни трактати 20. века о урбанистичком планирању Тони Гарнијеа (1917) и Ле Корбизијеа (1924,1933), који такође виде планирање градова као *урбани дизајн великих размера* (Taylor, 1998)¹¹.

Разумевање урбанистичког планирања као дизајна, ставило је нагласак на естетски карактер и квалитет градског пејзажа за које би се могли израдити планови за побољшање естетског квалитета окружења, што је веома занимљиво посматрати и односу на иницијативу нове европске баукултуре (претходно поглавље), где је један од показатеља квалитета управо естетика простора. Тејлор издваја ставове водећег представника бриге о естетици у граду, Рејмонда Анвина, којима је наглашавао потребу за лепотом у урбаном животу: „*чак ни сиромашни не могу живети само од хлеба*“ и безрезервно говорио о планирању града као о „*уметности*“ која треба да пружи „*могућност лепог окружења из којег би израстао добар људски живот*“ (Taylor, 1998). Дакле, естетика урбане форме и дизајн је доминирао у стандардним послератним текстовима теорије планирања:

„ ... Ово је, на крају крајева, било **доба модернистичке „функционалне“ архитектуре**. Као што су архитекти архитектонски дизајн видели као уметност дизајнирања форми да би се прилагодиле (чак и да би „пратиле“) функције, **тако су урбани дизајнери (од којих су већина ионако били архитекти) свој посао видели као један од пројектовања функционално ефикасних градова.**“ (Taylor, 1998)

¹⁰ „Концептуални проблем настаје јер је тешко схватити идеју да се планирање града и села не бави 'социјалним' и 'економским' питањима. Могло би се сугерисати да се планирање града и села бави 'физичким окружењем' - па тако и зградама, путевима, земљиштем, итд. (тј. физичким објектима), и да се то разликује од планирања (на пример) здравствене заштите или образовања. Прво би се могло описати као 'физичко', а друго као 'друштвено' планирање. Ово је, међутим, прилично измишљена разлика. Ако би се неко питао чему служи физичко планирање, или зашто би неко желео да планира део физичког окружења, онда је тешко смислити разлог за ово планирање који није „друштвени“: јер људи генерално желе да контролишу облик њиховог окружења за одржавање или побољшање њихове добробити или благостања. Покрет за урбанизам из деветнаестог века у Британији се веома бавио физичким планирањем градова из разлога јавног здравља, а здравствена политика се генерално сматра „друштвеном“. Штавише, планирање града и земље је облик друштвеног деловања исто колико и планирање пружања здравствене заштите или образовања. Дакле, постоји нека некохерентност у овој дистинкцији између планирања за које се каже да је само, или чак првенствено, 'физичко', и планирања које је, насупрот томе, 'друштвено'“ (Taylor, 1998)

¹¹ „Обука коју су **студенти урбанизма** добили природно је одразила овај приступ. 'Студијски рад' (пројекти разних врста - стамбени распореди, нацрти трговачких центара, планови центара, мастер планови за замисљене нове градове, итд.) је био у средишту планирања образовања. Док су студенти архитектуре били директније ангажовани на изради детаљног пројектовања појединачних зграда, студенти урбанизма су се бавили пројектовањем читавих група зграда и урбаних простора – другим речима, пројектантским 'изгледима'. Градско планирање се и даље посматрало и предавало као природни продужетак архитектонске обуке, укључујући исте врсте вештина просторног дизајна.“ (Taylor, 1998). Ови трендови имали су велики утицај на праксу урбанистичког планирања у Југославији, о којој је било речи у претходном поглављу, али и на образовање и поимање улоге архитеката у друштву, која се може пратити све до данашњих дана.

Међутим, упркос томе, у пракси над идејама функционалног града „доминирала је нека врста естетског формализма, тако да су урбане функције визуализоване и прилагођене у смислу неке претходне естетске концепције идеалне урбане форме, а не обрнуто“ (Taylor, 1998)¹². Планови стамбених насеља постављени су на основу „уредне композиције урбаних типологија приближно истих величина, са локалним тржним центрима исте величине, основним школама и додељивањем зелених отворених површина“, што се може препознати у урбанистичкој пракси бројних насеља Србије (претходно поглавље). Међутим, тадашња урбанистичка пракса урбанизма остаје неутемељена теоријским или емпиријским истраживањима, а планска решења и планске одлуке донети су углавном на основу интуиције или на основу поједностављених естетских концепција урбане форме и распореда функција на основу детерминистичке претпоставки о томе како је најбоље организовати разнолик економски и друштвени живот градова, одсликана кроз плански дефинисано будуће стање града (Taylor, 1998). Веровање да град може развити на основу свог главног плана, барем у смислу обриси развоја, како Тејлор наглашава „*није изненађујуће, с обзиром да су већина урбаниста били архитекти по образовању*“ (Taylor, 1998)¹³.

Рационални модел планирања почиње да се развија средином 60-их година кроз критику „уредног дизајна форме“, јер није показао право разумевање о томе како различита стамбена подручја заправо функционишу, како је Кристофер Александар (Alexander, 1977) формулисао недостаје разумевање „природних“ градова и њихове тенденције да развијају различите обрасце и концентрације урбаних функција. У овом периоду теоријска разматрања усмерена су на, како Питер Хол формулише, визионирање доброг града будућности (Hall P. , 2014), развија се нормативна (друштвена или социјална) теорија планирања вођена генералном сврхом стварања бољих градова, за разлику од идеалних, анти-урбаним естетизмом, свесним и свеобухватним погледом на урбану структуру, где решења захтевају консензус међу свим деловима становништва (Taylor, 1998). Свеобухватни приступ планирању иницирао системски приступ планирању (Faludi A. , 1973), ослоњен на тада актуелну кибернетску теорију система, у покушају теоретизације структуре и функционисања градова (структуралне теорије о граду), а урбанистички планови, замишљени као општи нацрти развоја града у целини, „мастер планови који покривају све“, садржали су комплексан сет предлога. Основни кораци рационалног модела планирања обухватили су (Taylor, 1998): - дефинисање проблема и/или циљева, - идентификација алтернативних планова / политика, - евалуација алтернативних планова / политика, - имплементација планова / политика, - праћење ефеката планова / политика. Поред тога што је био виђен као дизајнер, идеални планер је замишљен као „генералиста“, неко ко је имао вештину да споји и „синтетише“ све аспекте релевантне за развој града и „интегрише“ их у један план (Taylor, 1998). Међутим, поред тенденције ка радикалном модернизму у Британији, за разлику од САД, присутан је и изразито конзервативан скуп

¹² На пример, при одлучивању о томе где би индустрија требало да се налази, главна пажња је била да се она ложира даље од стамбених подручја. Сматрало се (без сумње исправно у многим случајевима) да је непријатно живети поред фабрика, али ова идеја је имала тенденцију да превлада локацијске захтеве самих индустрија које планери углавном нису узимали у обзир. Овај приступ је у „утопистичким“ моделима градова, где је читав индустрија сконцентрисана у једном делу града. Овај модел је усвојен за већину нових градова изграђених у Британији након рата (мада обично са две индустријске зоне, а не само једном) и, са саобраћајне тачке гледишта, ово се показало екстремно нефункционалним, јер сваког јутра и вечери вршни саобраћајни токови избијају из једног или два сектора града „ (Taylor, 1998)

¹³ Тејлор наводи као примере овог приступа линеарне градове 19. века Сорија и Мата, Ле Корбизијеов план „сунчаног града“ 20-30-их, и планове Френка Лојда Рајта за Бродејкер, као што је био Ебенезер Хауардов 'Вртни град' у 19. веку са неким важним квалификацијама о предлозима земљишне политике.

вредности који је наглашавао заштиту, конзервацију, обуздавање одређених аспеката модернизујућих промена, који се појављује у Холовом приказу друштвених вредности које су у основи британског послератног планирања, које је наглашавало одржавање друштвене стабилности и хармоније, и пажљиво управљање земљом (Hall P. , 2014). Постојала је „снажна жеља да се контролишу ефекти промена, усмеравајући их на начине који чувају традиционалне вредности друштва“, а који се рефлектује на три просторне скале: - на национално-регионалном нивоу земље као целине где је општи циљ био да се одржи постојећи баланс становништва и запосленост између главних региона Британије, обесхрабрујући претерани раст већ просперитетних региона, - на нивоу подрегиона или градских региона постојао је општи циљ да се ограничи и обузда даљи раст урбаних подручја, делом зато што се веровало да огромне урбане агломерације не представљају идеална урбана насеља, а делом и да заштите село од неконтролисаног урбаног ширења, и на урбаној скали обесхрабриван је раштркани развој (нпр. блокови новог развоја везани уз већ постојећа насеља, изградња испуна, итд.), а подстицани су јаки услужни центри у руралним областима, као и самосталне и уравнотежене заједнице (Taylor, 1998). Хол наглашава да овакве развојне вредности нису биле економске, већ друштвене, и резултат тежње да се сачува културолошки идентитет британске мреже насеља где рурални пејзаж има велики значај (Hall P. , 2014).

У том смислу Британци се фокусирају на [Концепт компактног града / Compact City](#) (Jenks, 2000; Reeds, 2011) који раздаљине за путовање, укључујући све важне путеве до посла и школе, своди на минимум (средином 70-их у великим градовима је саобраћај био кључни проблем), а концентрација људи омогућава пружање разноврснијих услуга, интересовања и контаката, постоји шири избор смештаја, запошљавања, школа, продавница и рекреативних и културних активности, а питање густине становања је било еластично уз једини услов да се задржи компактност и пешачка доступност који суштински доприносе разноликости и богатству урбаног живота, што се „из данашње перспективе тежње ка урбаној одрживости може посматрати као далековидост, али су у ствари значајни за оно што нам говоре о преовлађујућим вредностима британске планске мисли у то време. Изражена осећања су интуитивне пресуде засноване на врстама урбаних средина на које су људи у Британији навикли. И оно што се појављује је конзервативна склоност према ономе што је наслеђено из прошлости, традиционалном („дуготрајном, добро испробаном“) компактном облику градова. Због тога је град попут Лос Анђелеса, чији је дисперзовани узорак ниске густине рефлектовао нову урбану форму која је угостила аутомобиле, сматран у британским урбанистичким круговима у то време као негација свега што град треба да буде“ (Taylor, 1998). Ипак, концепт компактног града имао је и негативне последице у срединама где нису постојала „конзервативна ограничења“ као у Британији, јер је непостојање ограничења у густини изграђености у бројним градовима САД и на истоку, довео до преизграђености градских центара високим објектима, што је у крајњем променило њихов идентитет и произвело нове функционалне проблеме у организацији као што су пражњење центара, саобраћани проблеми итд.

[Концепт Паметни раст/ Smart Growth](#) (Duany, Speck, & Lydon, 2009; Glaeser, 2011; Reeds, 2011) је постао *de facto* модел за промовисање одрживих градова у планирању и политичким круговима развијених земаља, посебно у САД, а формализован је кроз „Мрежу паметног

раста“ ([Smart Growth Network](#)), која је као члана укључила и Америчку агенцију за заштиту животне средине. Концепт паметног раста заговара сличне вредности компактног града, обесхрабрује неконтролисано ширење градова промовисањем урбаног „испуњавања“, поштовања граница раста, промовисања пешачких и бициклических суседстава, са нагласком на јавни превоз (Danielsen, Lang, & Fulton, 1999; O'Neill, 1998; Miller & Hoel, 2001; Benfield, 2001; Geller, 2003; Katz B., 2002; Burchella, Listokina, & Galley, 2010). У САД овај приступ је операционализован кроз урбано зонирање, са дефинисањем зона које су имале своје специфичне „кодове“, односно регулативне параметре са препорукама просторне артикулације, али без решења физичке структуре зоне (Norton, 2008). Тако су бројне државе развијале и публиковале приручнике паметног раста и упутства за промену паметних кодова. Овај концепт се и данас примењује и развија у складу са нормама одрживости (Jepson & Haines, 2014).

Покрети компактног и паметног раста тесно су повезани са [школом урбаног дизајна Нови урбанизам / New Urbanism](#) (Gordon & Vipond, 2005; Tigran, 2008; Farr, 2008) је [школа урбаног дизајна](#) са принципима који су формализовани кроз непрофитни „[Конгрес за нови урбанизам](#)“ (Саскиа Сассен, Петер Њуман, Даглас Фар, Питер Хол, Петер Ајзман, Кристофер Александер, Леон Криер, Едвард Соца, итд.). Нови урбанизам наглашава у суштини исте принципе паметног раста, али додаје специфичне принципе дизајна који треба да подрже, „[креирање места / Placemaking](#)“, (Schneekloth & Shibley, 1995; Boyd & Chan, 2002; Fleming, 2007). Нови урбанизам позива на урбани дизајн фокусиран људе и јавни простор, а основна јединица планирања је суседство, целовита просторна средина / зона ограничена у физичком обиму, која има фокусиран центар мешовите намене, тако да су дневне потребе живота су доступне у оквиру пет минута хода, укључује различите врсте грађевина, преплитање становања за различите социјалне групе. Ово је резултирало специфичним обликом планирања – „планирање за заједнице“ (енгл. Community Planning). Чак су и велики метрополитански градови светског значаја, као што је Лондон, били виђени као сплет заједница налик на село, а не као ужурбани центри трговине и културе са ужурбаном разменом између њихових саставних делова. Фокус је био на мањим деловима и локалитету, а не на већој целини и функционисању велике метрополе (Taylor, 1998).

Према [рационалном моделу планирање се сматра научно-техничким процесом који обављају планери без учешћа јавности, који укључује свеобухватно знање из различитих дисциплина, користи примарно квантитативне аналитичке технике, анализе трошкова и добити, моделирање и детерминише критеријуме и индикаторе за оцену остварљивости циљева](#) (Lazarević Вајес, 2009а), а квалитет планирања се постиже кроз итеративни вишекритеријумски поступак одлучивања, тражењем оптималне комбинације вредности индикатора (Lalović K., 2002). Обзиром да је повезан са идејом државне интервенције у обезбеђењу могућности дугорочног управљања просторним развојем, рационално планирање у контексту социјалистичког друштвеног уређења Југославије, односно Србије, постаје институционализован и дубоко усађен у бирократским управним структурама и остаје доминантна теоријска подлога урбанистичкој пракси све до 90-их година (Lazarević Вајес, 2009а), јер није било услова за кључно преиспитивање које ће уследити у западним представничким демократијама. Наиме, у оквиру социјалистичког друштва постојала је

идеолошка сагласност о циљева урбаног развоја, док је у либералним економијама од 70-их година било све теже доћи до консензуса. У западној Европи и Северној Америци упркос почетном периоду послератне штедње и појави „хладног рата“, овај период је окарактерисан као период обновљене наде и оптимизма, појачан 1950-их и 1960-их када су економије капиталистичког запада искусиле високе стопе раста, али и период златног доба за британски урбанизам (Taylor, 1998). Међутим, рационални, технолошки, свеобухватни приступ планирању показао се проблематичан у пракси, па је критикован као превише сложен и неразумљив за доносиоце одлука, онемогућавајући да се прати његова стварна ефективност, а према неким мишљењима урбанизам је изгубио своју ранију визију и идеализам (Taylor, 1998). Претходно поменути теоретичари планирања претпостављали су да у друштву постоји консензус око вредности и идеала које би урбанизам требало да оличава (Taylor, 1998), тако да из њихове перспективе није било препознавања могућих друштвених контроверзи. С обзиром на претпостављени консензус, задатак са којим су се урбанисти суочавали био је проналажење техничких средстава за постизање циљева, а не расправљање о самим циљевима, а одговарајућа средства за постизање циљева планирања били су сами, научно мултидисциплинарно израђени планови. Урбанизам се није сматрао политичком активношћу, иако је било јасно да функционише у политичком контексту у којем је постојао захтев да развојне планове и одлуке којима се контролише развој одобрава изабрана локална власт.

Сходно томе, у оквиру [теорије планирања](#), или [процедуралне теорије](#) Андреас Фалудија (Faludi A., 1986; Faludi A., 1986a), која је конституисана са намером да помогне планерима да разумеју своју улогу и оперативне методе, за разлику од претходних теорија „у“ планирању које се фокусирају на град као предмет рада, Фалуди планирање види као *инструмент рационалности у друштву*, дефинишући рационалност као „примену разума на колективно доношење одлука“ (Mukhopadhyay, 2015). Под великим утицајем северноамеричке литературе, Фалуди је укључио друштвене науке у разумевање природе процеса планирања, организације агенција за планирање, начина доношења одлука и улоге планера у оквиру друштвене производње простора (Lefebvre, 1991). Фалуди је био критикован због својих ставова, пре свега зато што су друштвене науке биле страном поље за планере, а друго, и углавном, због потпуног одбацивања структуралне теорије о граду и инсистирања на друштвеном процесу (Mukhopadhyay, 2015). Иако је значајан број аутора заступао мишљење да се рационалност односи на средства планирања, а не на циљеве, [концепт рационалности](#) остао је недефинисан кроз Фалудијеву теорију планирања и покренуо нови покрет у јавном дискурсу о планирању.

Синтагме [комуникативна теорија](#) и [концепт комуникативне рационалности](#) први је употребио немачки филозоф Јирген Хабермас ([Jürgen Habermas](#)) (Bohman & Rehg, 2023), у својој теорији комуникативне рационалности (Flyvbjerg, 2000). Ослањајући се на филозофске приступе америчког прагматизма филозофа и психолога Џона Дјуија и филозофа и едукатора Ричарда Рортија ([John Dewey](#), [Richard Rorty](#)) и теорију комуникативне рационалности Хабермаса, група планера на челу са Џудит Инес, Патси Хили и Дејвидом Бухером, 70-их година иницирају комуникативни заокрет у планирању на основу неколико кључних постпозитивистичких, или постмодерних схватања (Healey P., 2006): 1) сви облици знања су друштвено конструисани, 2) знање и расуђивање може

имати много различитих облика, укључујући приповедања и субјективне изјаве, 3) појединци развијају своје ставове кроз социјалну интеракцију, 4) људи имају различите интересе и очекивања и они су социјални и симболички, као и материјални, 5) јавна политика треба да се гради на основу широког и јавно доступног спектра знања и резоновања извученог из различитих извора. **Колаборативно планирање**¹⁴, како је Хили формулисала (Healey P. , 1997) ослања се на комуникативну теорију, узима у обзир Фукоове анализе „игара“ моћи у друштву, и прихвата постојање невидљивих односа у друштву који могу да негативно утичу на интересе појединаца (Healey P. , 2006), па специфично везано за концепт британског урбаног планирања за заједнице, комуникативна теорија признаје да акције, речи, проживљена искуства и стилови комуникације **планера**¹⁵ имају утицај на процес планирања који планер води (Healey P. , 1997). Комуникативна теорија заступа став да је примарна функција планера је да слуша наративе и ставове људи, односно актера развоја и помогне у стварању консензуса међу различитим погледима. Уместо пружања технократског вођства рационалног модела планирања, **планер искуствено учи**, пружајући информације учесницима, и пре свега је осетљив на тачке конвергенције наратива актера. Ова теорија унапређује идеју да се планирање дешава у свакодневној пракси и друштвеним односима, а **изградња консензуса** се може користити за организовање мисли људи и превазилажење традиционалних начина сазнања и доношења одлука (Innes & Booher, 1999; Booher & Innes, 2000). Лидерство се не састоји у вођењу заинтересованих до одређеног садржаја планирања, већ у **постизању договора** и осигурању да, без обзира на положај учесника у оквиру социјално-економске хијерархије, интерес ниједна од група не доминира. Заговорници комуникативног модела **улогу планера виде као преговарача и посредника између заинтересованих страна** (Innes & Booher, 1999).

Међутим, дошло је до неслагања теорије и праксе планирања у вези употребљивости Хабермасове комуникативне рационалности, ефеката наведених школа урбаног дизајна и планирања на друштвене односе (Flyvbjerg, 1998; Flyvbjerg, 2001) и потенцијала за ослањање на нови пост-марксистички приступ политичкој економији у обухватању сложенијег погледа на друштвене структуре и социјалне користи од уобичајене материјалистичке анализе (Fainstein S. , 2000). Преиспитујући суштину и корен поставке делибеартивне демократије¹⁶ у планирању за заједнице, кроз компаративну анализу две опоненте позиције: Хабермасове комуникативне рационалности и Фукоовог релативизма, Флајберг скреће пажњу на проблеме **идеализоване** позиције Хабермаса која валидност, истинитост, и праведност комуникативног процеса обезбеђује **етичким дискурсом** и добром аргументацијом: у комплексним ситуацијама, где се ради о сложеним или мета-проблемима постоји веома мало могућности за дефинисање заједничких критеријума, односно аргумената, а онда се поставља и питање колико је тако дефинисани аргумент „добар“ и како се различити аргументи могу евалуирати један у односу на други (Flyvbjerg, 2001). Он истиче да упркос свим напорима, Хабермасов приступ у пракси остаје процедуралан не обраћајући пажњу на оскудне предуслове стварног дискурса, на суштинске етичке вредности, као и на чињеницу да комуникативна рационалност добија

¹⁴ У неким изворима употребљава се и израз комуникативно планирање

¹⁵ У то време планери су комуницирали са широм јавности своје варијанте планова које су произведене у складу са рационалним моделом који је и даље формално на снази.

¹⁶ **Делибеартивна демократија** је облик демократије у којем је **промишљање централно за доношење одлука**, она тражи квалитет уместо квантитета, ограничавајући доносиоце одлука на мањи, али репрезентативнији узорак популације којој се дају времена и ресурси да се усредсреде на једно питање (Fainstein S. , 2000).

упориште и у друштвеним „не-комуникацијским“ снагама моћи, чиме се занемарују специфични проблеми који се односе на идентитет група и културне поделе (Flyvbjerg, 2001):

*„Основа за **разумевање и деловање је заједнички став**, који није заснован на индивидуалним моралним или личним склоностима, већ **зависи од контекста, заједничког погледа на свет и интересовања референтне групе, свестан да различите групе обично имају различите погледе на свет и различите интересе**, као и да не постоји општи принцип - укључујући и "снагу бољег аргумента" - којим све разлике могу бити решене“*, Мишел Фуко (Flyvbjerg, 2000)

Сузан Фајстајн, амерички педагог и научник у области урбаног планирања, кроз своје радове у домену постизања социалне правде критикује тада актуелну планерску теорију у односу на кључно питање одрживости: „које су могућности свесног постизања широког побољшања квалитета људског живота у контексту глобалне капиталистичке политичке економије?“ (Fainstein S. , 2000). Кроз своју критичку анализу три теоријска модела: **комуникативно планирање**, **нови урбанизам**, и **концепт праведног града**, који заступају социјално реформистичку позицију она уочава да сви представљају помак из петходне перспективе позитивизма нудећи поново обећања бољег живота и одговоре на изазове посмодернизма (Fainstein S. , 2000). Међутим, она сматра и да је потребно да се утврди **могућност дефинисања „водеће етике“** у смислу постмодернистичког напада релативизма на универзализам, „јер и локалне или регионалне норме могу бити подједнако опресивне као и светске“ (Fainstein S. , 2000). Према Фајстајн **комуникативно планирање** је избегло питање **универзалних вредности**, које промовише одрживи развој, развијањем опште **процедуралне етике** без односа према исходу планирања, односно критичког односа према исходу планирања, тј. садржају самог плана. Према Фајстајн, **комуникативно планирање** наилази на тешкоће у свом настојању да спасе планирање елитистичких тенденција, а његова рањивост лежи у тенденцији да замени морално подстицање комуникативном анализом. Она такође критикује и тврди **новог урбанизма** да њихов дизајн укључује различитост и, насупрот планерског зонирања која иде на руку похлепи инвеститора, пружа људима оно што они заиста желе: урбану форму која стимулише добросуседство, укључивање заједнице, субјективна осећања интеграције са окружењем, као и естетско задовољство¹⁷. Фајстајн поцртава да овај приступ није убедљив када је у питању социјална правда (Fainstein S. , 2000), што је последица просторног детерминизма, тако да нови урбанизам заправо само позива на другачији облик предграђа, уместо да нуди начин за превазилажење метropolitанске друштвене сегрегације.

Теоретичари „правде у граду“ плазе од основне премисе да ће било која концепција дистрибуције социјалне правде неминовно бити шире повезана са начином живота људи у граду, јер иако можда нема универзалних стандарда шта је добро и лоше, постоје критеријуми за просуђивање бољег и горег, а предмет планирања у том случају је развој **урбане визије**, која такође укључује и више плуралистички, коопертивни и децентрализован облик обезбеђивања благостања (Fainstein S. , 2000). Како критичари истичу, када се

¹⁷ Као последица просторног детерминизма, нови урбанизам је често критикован да само позива на другачији облик предграђа, уместо да нуди начин за превазилажење метрополитанске друштвене сегрегације. Овај покрет се види као мало убедљив када је у питању социјална правда (Fainstein S. , 2000).

комуникативни теоретичари одмакну од критичке теорије и понуде упутство за акцију, њихова мисао губи вредносне границе (Fainstein S. , 2000; Flyvbjerg, 2000), јер Хабермас претпоставља „идеалну ситуацију говора“¹⁸ као критеријум по коме се региструје дисторзија својствена већини комуникација, међутим када „ситуација идеалног говора“ постане циљ планирања, аргументација добија моралистички тон, а његови заговорници заборављају економске и друштвене снаге које дају ендемски друштвени конфликт и доминације моћи. Фајнстајн истиче да иако несумњиво много неслагања може бити превазиђено путем преговора, упорни проблеми, као што су на пример расељавање као последица модернизације, или лоцирање нежељених објеката у суседства је тешко разрешити. Она истиче да комуникативни теоретичари улогу планера постављају у центар дискусије, а поглед на контекст у коме планери раде и исход планирања бледе (Fainstein S. , 2002):

„ ... за разлику од пропонената рационалног модела комуникативни теоретичари су нашли тему, али исто као и они немају „објекат“ планирања“ (Fainstein S. , 2002).

Према Фајнстајн, комуникативни теоретичари избегавају суочавање са класичним темама шта да се ради када „отворени“ процеси комуникације производе неправедне резултате, као што не узимају у обзир могућност да уобичајени бирократски процеси доношења одлука могу произвести жељене резултате (Fainstein S. , 2000). Различити интереси на различитим структурним позицијама нису решиви само кроз „размену идеја“: уколико лидери из различитих контекста имају различите интересе, идеје саме по себи нису узрок конфликта. Разрешење конфликта, који је последица кризе или друштвеног покрета, захтева реструктурирање интереса и друштву, а не само вербално пристајање (Fainstein S. , 2000). Према Фајнстајн, теоретичари „праведног града“ спадају у две категорије: - радикални демократи, који се од теоретичара комуникативног планирања разликују у томе што имају радикалнији концепт учешћа у планирању које превазилази укључивање заинтересованих страна кроз институције цивилног друштва, и они прихватају конфликтну природу друштва, верујући да прогресивна друштвена промена произилази само из вршења власти од стране оних који су раније били искључени из власти, а *партиципација грађана* је „возило“ којим се та моћ реализује, и - политички економисти, који заузимају изразито нормативни став у вези расподеле социјалних давања, који превазилази позицију нео-марксизама, међутим, у анализи дистрибутивних исхода одбија да некономске облике доминације види у категоријама класа¹⁹. Фајнстајн поцртава да један од начина да се приступи питању правде у граду је да се смести у модел „доброг града - кохезиони град снова нових урбаниста“, а затим да се постави питање како је остварив, обухватајући просуђивање и вредновање, тј. евалуацију резултата планирања.

Учешће у јавном доношењу одлука је део идеала праведног града „због тога што је добронамерна ауторитарност мало вероватна“, а вредновање „групних одлука“, поред процедуралних правила, мора да садржи анализу да ли је остварење циљева групе могуће, и ако јесте, да ли таква реализација осигурава принцип социјалне правде (Fainstein S. , 2002; Fainstein S. , 2005). Преокупација учешћем грађана у одлучивању, карактеристична

¹⁸ Хабермасова претпоставка да ако би људи „само“ били разумни, дубоко структурни конфликти би нестали (Flyvbjerg, 2000)

¹⁹ До недавно традиција политичке економије укључивала је критику градских и регионалних феномена засновану на вредностима које су ретко експлицитне: „иако јасно главна вредност у основи такве анализе била правичност, дискусија се обично настављала кроз идентификовање неправичности без позиционирања шта је фер.“ (Fainstein S. , 2000)

за „леву“ орјентацију промишљања од пропасти социјализма, избегава проблеме који узнемиравали демократску теорију током своје историје: демократски плурализам, са нагласком на компромис, не нуди начине избегавања опасности од доминације група са највећим приступом организационим и финансијским ресурсима (Fainstein S. , 2013; Marcuse, 2011). У оквиру концепта „праведног града“ демократија није само процедурална норма већ супстантивни садржај, а имајући у виду постојећи систем социјалне доминације, не може се претпоставити да ће учешће заинтересованих страна бити трансформативно на начин који би побољшао ситуацију већине људи: „*СХОДНО ТОМЕ, ИНТЕНЦИЈЕ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА НИСУ ipso facto МОРАЛНО СУПЕРИОРНИЈЕ ОД ОДЛУКА ОД СТРАНЕ ДРЖАВЕ И vice versa*“ (Fainstein S. , 2002; Fainstein S. , 2005), уместо тога ради се о трансформативној "природи државе и њеној способности да утиче како на регресивне, тако и на прогресивне друштвене промене" (Yiftachel & Huxley, 2000).

У том смислу *савремена теоријска истраживања фокусирају се на одрживе урбане трансформације* (Ernst, Dinther, Peek, & Loorbach, 2015) и *питања омогућавања друштвене транзиције ка одрживости* (Geels F. , 2004). Постоје различита промишљања концептуалног оквира за анализу и тумачење друштвених транзиција ка одрживости, али заједничка карактеристика им је заузимање вишеслојне (Geels F. W., 2011; Jørgensen, 2012) или *интегралне перспективе* посматрања на друштво и реалност (Markard & Truffer, 2008), ослоњене на интегралну теорију о којој ће бити више речи у наредном одељку. Према Гилсовој вишеслојној перспективи (Geels F. W., 2010; Geels F. W., 2011) могу се препознати три главна аналитичка нивоа друштвене транзиције ка одрживости: 1) друштвено-технички режим, као стабилан систем устаљених пракси и повезаних правила, 2) нише, као „заштићени простори“ експериментисања и новонасталих *иновација* које „дају семе за системске промене“, и 3) друштвено-технички пејзаж, као шири спољни контекст који се споро мења и ствара притисак на режим, а стални изазови одрживости „прете“ постојећим динамички стабилним конфигурацијама, што заправо отвара могућност за радикалније и брже системске промене (Geels F. W., 2010; Geels F. W., 2011; Ernst, Dinther, Peek, & Loorbach, 2015). У промовисању *интегралног урбанизма* (Nan, 2006), Елин Нан истиче његови есенцијалну функцију координисања, повезивања, мешања, синхронизације са ширим сагледавањем целине којој град припада. Суштински интегрални урбанизам тежи да интегрише градске функције, конвенционалне појмове урбаног, субурбаног и руралног, али и јавну и приватну „реалност“, центар и периферију, изграђено и неизграђено, људе различитог етничког порекла, прихода, старости, способности, професионалце дизајна и планирања са клијентима и корисницима, процесе и производе (Nan, 2006). Ослањајући се на интегралну теорију, Нан наводи важне квалитете места који је у сталном протоку и релацији са интегралном целином града (Nan, 2006): - хибридна, повезаност, порозност аутентичност и рањивост, који поцртавају прелазак са наглашеног одвајања људи и природе, објеката и пејзажа ка више симбиотичким односима, који у фокус стављају процес, али и сам крајњи производ.

Интегрални оквир за обухватање сложености реалности

Дубока укорененост одрживог развоја у све друштвене структуре и његова метатеоријска заснованост²⁰, трагање за интегралном перспективом, односно сагледавањем и

²⁰ **Метатеорија** је теорија која је заснована на више других теорија.

разумевањем, захтева заузимање постпозитивистичке филозофске перспективе, која се заснива на [епистемолошкој](#)²¹ критички, односно на критички процеса сазнања [позитивизма](#)²², који доминирао у научном дискурсу све до 20. века. У ширем смислу, позитивизам означава став према којима знање мора бити утемељено на научном посматрању и експериментисању, дакле, епистемолошки став у коме су само емпиријска научна знања важећа, чиме се искључују различити извори разумевања света, као што су људска искуства, резоновања или тумачења, занемарује се контекст, односно тежи се универзалном знању, истини независно од „места“ откривања (Bergman, 2016). [Постпозитивизам](#) критикује ову позитивистичку посвећеност „уклањању субјективности из раста знања и тиме негира било какву улогу у рефлексивности међу истраживачима“ (Fox, 2008). Док позитивисти наглашавају независност између истраживача и „објекта истраживања“ (онога што се истражује), постпозитивисти тврде да теорије, хипотезе, претходно знање и систем вредности истраживача могу утицати на „сазнавање“ онога што се посматра, односно да је знање о предмету истраживања увек одређено и субјективним особинама истраживача. У том смислу, позитивисти истичу квантитативне, мерљиве и поновљиве методе истраживања, док постпозитивисти сматрају и квантитативне и квалитативне методе валидним приступима. Ране манифестације [постпозитивизма](#) могу се наћи у раду Макса Вебера ([Max Weber](#)), који је крајем 19. и почетком 20. века је увео кључне социолошке концепте и теорије које се и данас користе, као што су на пример, концепти статуса, моћи и ауторитета и његова теорије друштвеног деловања (интеракционизам). Током средине 20. века, Веберов приступ проучавању друштва је повезан са феноменологијом, тј. проучавањем структура свести Алфреда Шуца ([Alfred Schutz](#)), да би се успоставила основа разумевања „[социологије знања](#)“, односно [друштвене конструкције стварности](#), која је потом препозната у раду „Структура научних револуција“ Томаса Куна (Kuhn, 1962), који говори о [друштвеној производњи свих научних сазнања](#) како у природним и друштвеним наукама, и затим у раду Петера Бергера и Томаса Лакмана, који су у књизи „[Друштвена конструкција стварности](#)“ (Berger & Luckmann, 1967) образлагали генезу самог друштва кроз људске интеракције у оквиру система друштвених класа, где се кроз комуникацију друштвених група и појединаца током времена стварају концепти, тј. менталне представе о поступцима једних и других, на које се људи навикну, што онда постаје уобичајена друштвена пракса.

[Постпозитивистички онтолошки](#)²³ поглед, дакле поглед на реалност као предмет истраживања, је такође различит у односу на позитивистичку позицију. Постпозитивисти сматрају да је немогуће генерисати јединствену универзалну истину о природи друштвеног света, обзиром на то да друштвени поредак извире из онога што људска бића сматрају

²¹ [Епистемологија или теорија сазнања или гносеологија](#) је област филозофије која истражује могућности, корене настанка и крајње домете људског сазнања. Иако покушаји развоја одговарајуће теорије сазнања потичу још из Антике и Платонове филозофије, епистемологија је званично почела да доминира западном филозофском мишљу тек од Декарта и Лока, као последица расправа између рационалиста и емпириста о важности концепата „априори“ и „апостериори“, приликом стицања сазнања о нечему. Савремени постмодерни мислиоци су поставили, или предложили [контекстуализацију сазнања као део интерсубјективног процеса](#). (Kuhn, 1962)

²² [Позитивизам](#) (енгл. positivism) је учење које се заснива искључиво на чињеницама, негирајући субјективно промишљање. Овај приступ може да се назове и описним односно дескриптивним. Позитивизам одржава методе природних наука. Ову илузију разбила је теорија сазнања у 20. веку (Сер Карл Попер и други) са пост-позитивистичким теоријама. Социолошки позитивизам сматра да друштво, као и физички свет, функционише у складу са општим законима. Интроспективно и интуитивно знање се одбацује, као и метафизика и теологија, јер се метафизичке и теолошке тврдње не могу проверити чулним искуством. Са друге стране, [постпозитивизам или постемпиризам](#) је метатеоријски став који критикује и мења позитивизам и који је утицао на теорије и праксе широм филозофије, друштвених наука и различитих модела научног истраживања.

²³ [Онтологија](#) је према идеалистичкој филозофији учење о општим, фундаменталним и конститутивним одређењима бића, наука о бићу, о ономе што постоји, основна наука, наука о општим својствима ствари и бића.

смисленим, те је у великој мери завистан од вредносних перспектива и њихових промена током времена. У оквиру постпозитивистичке позиције развијено је више праваца филозофске мисли²⁴.

Критички реализам²⁵ је један од пост-позитивистичких приступа позициониран између позитивизма и релативизма. Реалистичка позиција се придржава става да постоји нека објективна реалност у друштвеном свету, иако признаје да је друштвена наука интерпретативна па сходно томе субјективна и онемогућава откривање те стварности једном за свагда (Fox, 2008). Оно што се може постићи са реалистичке позиције је, **тежња за знањем кроз строгу, вишеструку анализу података и теоријских аспеката, изградњу утемељивачког знања и тестирање**. Према реалистичкој перспективи, друштвени свет има двојни карактер: 1) резултат је конструктивног рада појединачних људских бића у њиховом трагању за смислом света, и обзиром да се индивидуални рад обавља интерсубјективно, у односу са другим људима онда он 2) остварује неку врсту независности и временом се појављује као "здраворазумска" реалност са слојевима институционализације, традиције, и социјализације. У том смислу, појединачна људска смислена деловања су „прогресивно сапета“, све док се довољно не прошире и друштвени свет не поприми изглед објективне реалности са привидом континуитета, и које га чини подложним истраживању независним од представа људи који га спроводе. Реализам признаје истовремено постојање - знања независног од људи (на пр. природни закони, гравитације итд.), али и - друштвено зависно, „погрешиво“ знање (друштвене науке). Према Рој Баскару, заговорнику критичког реализма, постоје три домена реалности (Bhaskar, 1998) : 1) **стварни и појавни** - односи се на догађаје и исходе који се јављају и које запажамо у свету, 2) **стварни унутрашњи, субјективни - интерсубјективни**, који се односи се на стварне али невидљиве индивидуалне и групне односе, социјалне структуре и тенденције које имају моћ да изазову промене у домену појавног, и 3) **објективни и емпиријски**, односи се на сагледавање домена појавног и стварног кроз поновљиви експеримент. Ипак, Баскар поцртава да се и појавни и субјективни - интерсубјективни домени могу само ограничено спознати, јер је обухватање тоталитета тих домена реалности у свом тоталитету *трансцендентан* проблем за људски ум. На пример, било која физичка појава не може се описати са тоталитетом података и информација, а ипак је препознатљива.

²⁴ Ови правци настали су као реакција на неизбежни **релативизам** који произилази из доследног усвајања постпозитивистичког става о онтолошкој природи друштвених светова која је базирана на феноменологији и последично томе, епистемолошких ограничења трагања за истином. **Релативизам** је филозофско схватање да ништа не вреди апсолутно и нужно, него тек у односу према нечему другом. Релативизам је гледиште које пориче тврдње о објективности унутар одређеног домена и тврди да су чињенице у том домену релативне у односу на перспективу посматрача или контекст у којем се процењују (SEP, 2015). **Реалистичка** позиција се придржава става да постоји нека објективна реалност у друштвеном свету, иако признаје да је друштвена наука (као интерпретативна) субјективна, и онемогућава откривање те стварности једном за свагда (Fox, 2008). **Структурализам** методолошки је приступ и истраживачки поступак у друштвеним наукама, који се развио 60-их година 20. века у Европи. Проистекао је из лингвистичких теорија Фердинанда де Сосира и културних теорија Клод Леви-Строса и служи као основа за истраживање лингвистичких, социјалних, етичких и културних целина (SEP, 2007). **Конструктивисти**, насупрот томе, сматрају да не само да је објективно знање је немогуће због проблема тумачења, већ и да је због тога свет различит конструкт више људских бића са њиховим контекстно и интересно специфичним погледима на свет, да је сама стварност „вишеструка“ и вредносно условљена. Конструктивисти тврде да се реализам дакле, не може, сматрати постпозитивистичком позицијом (Fox, 2008).

²⁵ **Критички реализам**, алтернативно назван *трансцендентални* или *комплексни реализам* је најближе повезан са раним делима филозофа Роја Баскара енглеског филозофа науке. Баскар је тврдио да је задатак науке „производња знања оних трајних и непрекидно активних механизма природе који производе феномене света“, а не откривање квантитативних закона, и да експериментална наука има смисла само ако такви механизми постоје и функционишу изван лабораторије као и унутар ње. Он је наставио да примењује тај реализам о механизмима и каузалним моћима на филозофију друштвених наука, а такође је разрадио низ аргумената који подржавају критичну улогу филозофије и хуманистичких наука. Према Баскару, могуће је и пожељно да проучавање друштва буде научно. (Clark, 2008)

Критички реализам види понашање људи, као појаву под утицајем самог њиховог деловања, али и контекстуалних фактора, јер иако људи имају „слободу“ деловања, оно је увек ограничено или условљено ширим окружењем у коме се делује (Clark, 2008). Исто тако критички реализам тврди да култура постоји независно од појединаца, иако је култура зависна и створена само кроз постојање људи, или да су друштвене појаве могуће само уз присуство људи, али су оне заправо „спољашност“ појединцима и као такве имају моћ да га ограничавају или условљавају без обзира да ли их је појединац свестан или не (Clark, 2008). Дакле, епистемолошка позиција критичког реализма (како се сазнаје?) се залаже за обухватање реалности кроз сва три домена, а онтолошка позиција (шта се сазнаје?) се залаже за постојање објективне реалности коју образују оба: 1) спољашње појаве / догађаји и 2) унутрашњи узроци, а без обзира што ове димензије стварности имају објективну егзистенцију, није могућа њихова потпуна когниција. У том смислу, критички реализам нема амбицију да открије универзалну истину већ се фокусира *на сам процес разумевања каузалности (узрока и последица) и објашњавање догађаја и појава, објективно али и из домена унутрашње стварности* (Clark, 2008).

Интегрална теорија, Кена Вилбера²⁶ развијена је као одговор на глобалне „позиве“ за окончањем ере фрагментације у хуманом развоју и тежи ка синтези кључних поставки пре модерног, модерног и постмодерног мишљења. Сматра се првим покушајем стварања филозофског приступа за интеграцију знања читавог спектра дисциплина са циљем решавања глобалних и локалних, социјалних и еколошких проблема. У циљу развоја *интегралне перспективе* довољно широке да обухвати све стварне димензије одрживости и сва постојећа одржива знања и праксе, овим питањима у последњих 25 година, активно се бавила група истраживача различитих дисциплина, филозофије, социо-психологије, екологије, политике, организационих и бихејвиоралних наука и др., што је резултирало *успостављањем интегралног оквира разумевања реалности* (Esbjörn-Hargens S. , 2009), који подразумева:

“... интегрисање, окупљање, придруживање, повезивање, прихватање. Не у смислу униформности, и не у смислу пеглања свих прекрасних различитости, боја, „цик и цакова“ дуге човечанства, већ у смислу јединства у различитости – дељења заједничког и свих наших дивних разлика. И не само у човечанству, већ у Космосу у целини: проналажење свеобухватнијег погледа - Теорије Свега која чини легитимни простор за уметност, морал, науку и религију, не покушавајући да их све смањи на један омиљени комад Космичке пите“ (Wilber, 2000).

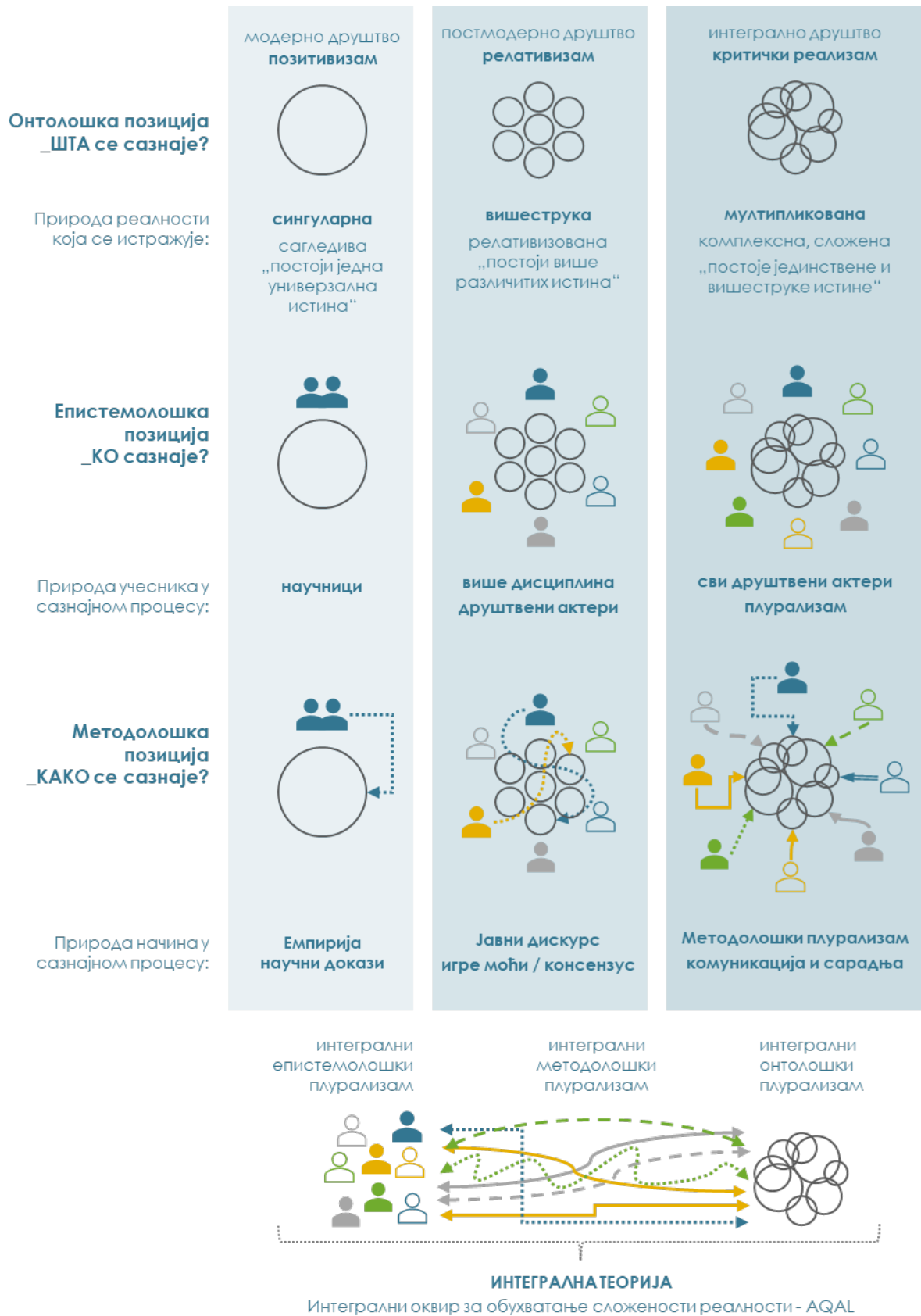
Од свог постављања интегрална теорија је постала један од најистакнутијих приступа у свим већим областима интегралних студија и мета-теорија, што је у великој мери резултат широког опсега апликативности у којима је интегрални оквир за обухватање сложености реалности – AQAL, постављен кроз ову теорију, показао као ефикасан приступ у раду многих истраживача и практичара, који су на основу својих искуства и сами допринели

²⁶ *Интегрална теорија Кена Вилбера* настала је као производ његовог 30-годишњег истраживачког мета-синтетичког процеса свих кључних филозофских традиција и доминантних дискурса, ослањајући се на теоријске онтолошке и епистемолошке поставке теорија из области психологије и социјалне психологије (Bateson, Beck, Dilts, Maslow и др., теорија ума, конгиције и перцепције реалности, еволутивне спиралне динамике развоја, теоријама каузалности индивидуалног понашања итд.). У својој првој књизи „The Spectrum of Consciousness“ (1977), Кен Вилбер (Ken Wilber) интегрише главне школе психологије дуж континуума повећања комплексности, са различитим школама фокусираних на различите нивое унутар тог спектра. До данас, Вилбер је објавио више од 20 књига. Вилберове књиге преведене су на више од 24 језика, што даје идеју о глобалном домету и корисности интегралне теорије.

даљем развоју интегралне теорије (Esbjörn-Hargens S. , 2009). Интегрална теорија заузима пост-позитивистичку позицију критичког реализма, обухватајући и спољашње и унутрашње домене, и из те позиције покушава да разуме, обухвати реалност онако како она egzистира. Дакле, вођена природом реалности као најважнијом, ствара перспективу која је „изнад дисциплинарних, методолошких, или идеолошких склоности, јер би свака од њих могла да искриви његову перцепцију“ (Esbjörn-Hargens S. , 2009) .

Откривање дела „територије“ реалности настаје увек кроз одређеног субјекта, или посматрача коришћењем одређених метода истраге објекта, па је према томе квалитет сазнања и поимања реалности је нужно условљен капацитетима посматрача али и оданраном методом посматрања (Esbjörn-Hargens S. , 2009) (погледајте [ИнфоБлок_ 2](#)). Интегрална теорија полази до претпоставке да ако постоји епистемолошки и методолошки плурализам, које истиче постмодерна филозофска мисао, онда је логично да постоји и онтолошки плурализам. У том смислу, интегрална теорија трансцендира и позитивистичку перспективу на знање као појединачни, сингуларни објекат и релативистичку перспективу вишеструких знања, у интегралну онтолошку позицију дефинисања знања као „мета-објекта у настајању“ (Esbjörn-Hargens S. , 2009). [Интегрална перспектива у посматрању комплексних феномена, као што је одрживост, не подразумева једну реалност, већ их види као вишеструки / интегрални објекат “мета-објекат”](#): онтолошки вишеструко дистинктиван (шта се сазнаје?, зависи од истражне позиције, дисциплине), који је увек комбинација истраге из првог, другог и трећег лица, дакле епистемолошког плурализма (ко сазнаје? зависи улоге посматрача), што значи да је важан и избор метода сазнања у повезивању и интеграцији вишеструких онтолошких и епистемолошких позиција у процесу поимања, конституисања знања о феномену који се истражује ([ИнфоБлок_ 2](#)).

Док [модерно мишљење претпоставља заокружен објекат истраге](#), поуздан објекат сазнања независног статуса постојања у реалности, и док [постмодернисти теже да нагласе контекстуално генерисан карактер поимања реалности](#), интегрална теорија узима средњи пут тврђом да је [реалност углавном хибрид, где се појаве поимају или конституишу у повезивању ван-људског и људског знања](#), између онога што је у извесном смислу „дато“ и онога како се то што је „дато“ се увек ставља у чин интерпретације, између онтолошких и епистемолошких, тј. интерпретативних фактора (Esbjörn-Hargens S. , 2009). На тај начин интегрална теорија нуди интердисциплинарни оквир, водич за комуникацију и промене перспектива посматрања, како би подржала колико год је могуће сагледавање шире слике истраживаног комплексног феномен, односно стварања сазнајне „мапе“ за његово обухватање, која како Вилбер наглашава никада није тако детаљна и садржајна као сама његова „територија“ (Wilber, 2000; Esbjörn-Hargens & Zimmerman, 2009). Процес интегралног обухватања реалности Мерилин Хамилтон назива развојном колективном интелигенцијом, или интегралном интелигенцијом „људске кошнице“ која је предуслов успешности одрживих иницијатива и акција (Hamilton M. , 2008), о чему ће касније бити више речи.

Слика 2. Шематски приказ основних онтолошких, епистемолошких и методолошких позиција интегралне теорије и односу на кључне филозофске позиције, адаптирано према (Esbjörn-Hargens S., 2009)

Интегрална теорија, развија Баскарову поставку, и полази од става да се све може посматрати из две дистинктивне позиције: 1) *унутрашње перспективе* (субјективне) и *спољашње перспективе* (стварне, појавне), као и из 2) *сингуларне* (једнина, односи је на појединца, или једно биће, један догађај) и *плуралне* (множина, мноштво људи, бића или догађаја) позиције. Када се ове позиције интегришу, према интегралној теорији, постоји најмање четири *међусобно несводљиве, различите димензије* реалности, односно четири јединствена, *једновремена начина гледања* на исту појаву: 1) *субјективни*, 2) *интерсубјективни*, 3) *објективни* и 4) *интеробјективни* (Инфоблок_2). Понуђене четири димензије реалности заправо представљају једноставан начин за организовање безбројних субјективних и објективних димензија појединаца, друштва и животне средине. Према Вилберу, све ове димензије реалности су интензивно истраживане кроз стотине научних парадигми, пракси, методологија и начина испитивања и *представљају четири главна домена "бивања-у-свету"* (Wilber, 2000).

Према интегралној теорији, *приликом покушаја разумевања било ког питања или аспекта реалности* (на пример појединца, друштва, еколошких феномена итд.), *неопходно је консултовати све четири позиције посматрања, јер оне репрезентују димензије реалности које су присутне у сваком моменту и за сваки објекат који се посматра*, за разлику од других приступа који експлицитно или ненамерно свде разумевање једне на другу позицију (Esbjörn-Hargens S. , 2009). У том смислу, предлаже се оперативни систем, *оквир за успостављање интегралне перспективе и обухватања сложености реланост - AQUAL: "all-quadrants, all-levels, all-lines, all-states, and all-types"*, тј. оперативни начин за организовање безбројних објективних и субјективних димензија појединаца, друштва и животне средине (Wilber, 2000) која је дијаграмски приказана кроз 4 квадранта (погледајте *Инфоблок_3, Слика 3*), где два десна квадранта (понашање и системи) испитују појавни део појединаца и колектива, док леви квадранти (свест и култура) гледају у њихове унутрашње дубине (Wilber, 2000):

- *горњи леви квадрант: сви појединци имају унутрашњост коју нико други не може видети, као што су мисли, емоције и самосвест, која представља начин на који било које „ја“ види свет.* Истраживање индивидуалне унутрашњости обухвата истрагу субјективних димензија као што су психа, свест, ставови, интереси, лични развој, ментални модели, емоције, воља, жеље појединца ..., фокусирана на одговоре на питања "Шта ја мислим, осећам, искушавам?".
- *горњи десни квадрант: сви појединци имају спољашњост коју други могу да виде, као што је телесна појавност и понашање, односно начин који је то „ја“ виђено.* У домену индивидуалне спољашњости истражује се објективна појавност индивидуе као што је физичко тело, покрети, изрази лица и понашање ... истрага је фокусирана на одговоре на питања "Шта он/она изражава, чини?",
- *доњи леви квадрант: колективи имају унутрашњост, као што су заједничке вредности, односи, обичаји, морал и комуникација, односно начине на који било које „ми“ видимо свет.* Колективна унутрашњост, обухвата истрагу културе и културолошких образаца, заједничких вредности и погледа на свет, процеса културног и друштвеног умрежавања, социјалних комуникација, односа, груписања,

поимања социјалних граница, обичаја, ... истрага је фокусирана на одговоре на питања "Шта ми вреднујемо, заступамо, искушавамо?",

- доњи десни квадрант: колективи имају спољашњост, као што су економски и политички системи, станишта, итд., односно начин испољавања њихове унутрашњости. Колективна спољашњост, обухвата истрагу објективне друштвене појавности као што су друштвени системи, животна средина (природна и створена), видљиве друштвене структуре (организације, институције), политички системи, управни системи, ... истрага је фокусирана на одговоре на питања "Шта они изражавају, раде?".

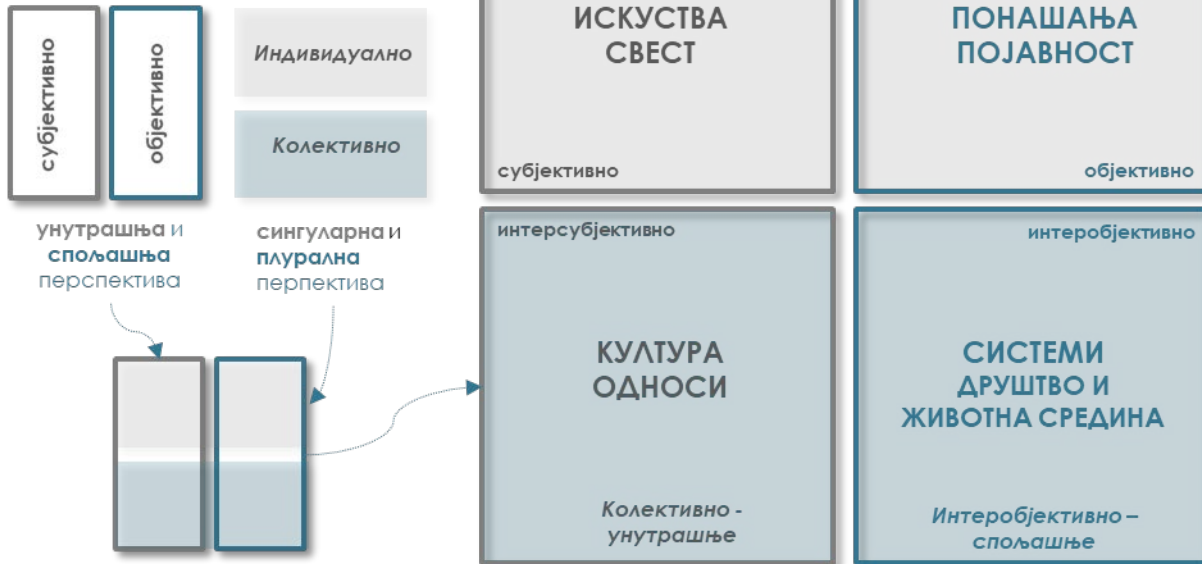
Не треба изгубити из вида да се сви домени реалности међусобно повезани. На пример, шта год да се деси, увек постоји појединац који субјективно доживљава појаву (горњи леви квадрант), и тај појединац је у сваком тренутку повезан са колективом у коме егзистира, а и индивидуално и колективно искуство овог догађаја има свој субјективан и објективан начин (Esbjörn-Hargens S. , 2009). Објективна реакција појединца (доњи десни квадрант) на неки појаву засигурно је производ његове психе, али је исто тако и на неки начин условљена колективном мапом света (доњи десни квадрант). Са друге стране реакција колектива (доњи десни квадрант), односно друштвеног система може бити сасвим другачија од реакције појединца. Интегрална теорија инсистира на томе да је немогуће разумети једну од димензија стварности само кроз једно „сочиво“, односно само једну перспективу. На пример, индивидуална интерпретација или опис неког догађаја није довољно уверљива, потребна је јасна и друштвено прихватљива хипотеза (интерсубјективно) и методологија сазнања (интеробјективно) и коначно потребни су проверљиви докази (објективно) да би то сазнање било друштвено прихватљиво, што је и до сада препознато кроз историју западне филозофије (Esbjörn-Hargens S. , 2009). Као разлог што је интегрална теорија толико „просветљујућа“ и корисна наводи се чињеница да она прихвата сложеност стварности на начин који је неубичајен за друге оквире или моделе, у којима се посматрање реалности експлицитно или нехотично своди са једног у други квадрант (Esbjörn-Hargens S. , 2009).

Вилбер затим у AQAL уводи следећи, ниво посматрања. У оквиру сваког од 4 домена могу се препознати *нивои развијености* („all Levels“) који одсликавају различите начине појавности у складу са спиралном динамиком развоја Бека и Кована (Beck & Cowan, 2002), о којој ће касније бити више речи (ИнфоБлок_3, Слика 3, Слика 5): - у оквиру унутрашњих домена ради се о „дубини“ развоја: од премодерне до постмодерне културе; од егоцентричне до планетоцентричне индивидуе, док се - у оквиру спољашњих домена ради о „комплексности“ развоја: од племенског, преко пољопривредног до информационог друштва; од физиолошког, само - рефлексивног до креативног, моралног понашања. Према Вилберу нивои развијености приказују холархије²⁷, неке врсте развојне хијерархије у сваком домену при чему сваки нови ниво превазилази границе претходних нивоа, и истовремено их садржи, додајући нови ниво организације или капацитета (Wilber, 2006).

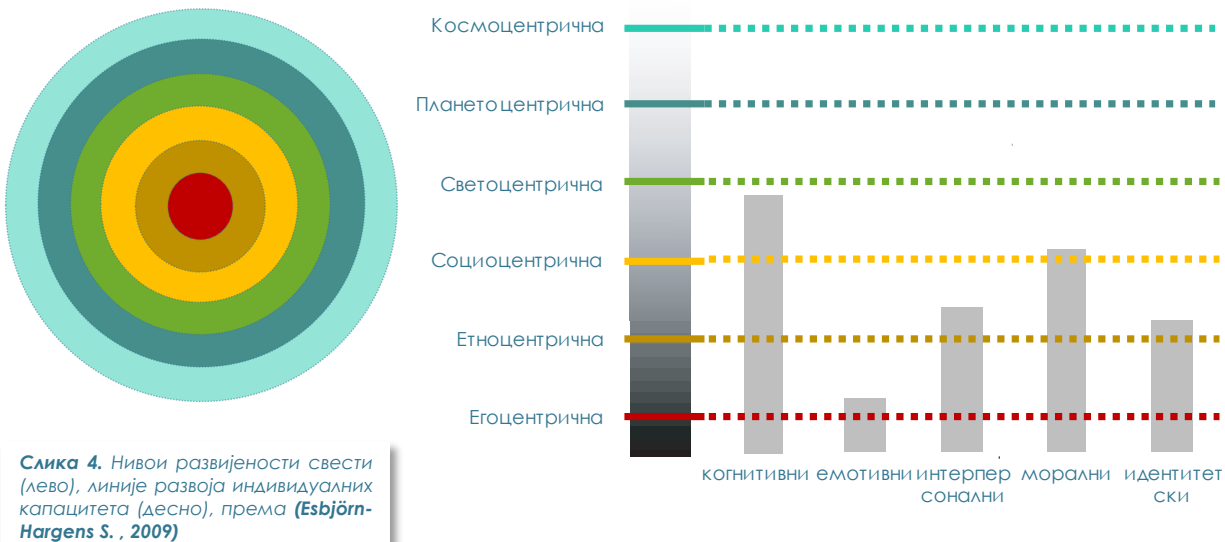
²⁷ Према **теорији холона** стварност се не састоји само од делова или целине, већ и од целина и делова који се међусобно прожимају, односно холона; који се налазе у материјалним и идеолошким оквирима стварности. С обзиром да потпуно изоловани и неинтерактивни ентитети не могу постојати, холони се удружују, формирајући на тај начин заједницу холона, односно **холархија**. У оквиру холархије посебан значај имају холони који садрже велики број веза са другим холонима. Такви холони се називају чворишта, па можемо разликовати чворишта првог и другог реда. На крају, ако један холон занемарује своје заједништво, у циљу преваладавања над остатком холархије, онда говоримо о неприродним (патолошким, доминаторским) хијерархијама, али ако један холон занемарује своје деловање, што га доводи до једноставног спајања са остатком холархије, онда говоримо о неприродним (патолошким, доминаторским) хетерархијама. (Boř, 2011)

Слика 3. Интегрална перспектива:

4 јединствена, једновремена начина гледања на исту појаву према,
4 главна домена "бивања-у-свету" према (Wilber K. , 2000)

Интегрална теорија користи дугине боје за представљање сваког различитог нивоа свести, ако шро су црвена, окер, наранџаста, зелена, плавозелена, тиркизна). Овај спектар боја такође представља општи покрет ширења идентитета: од „мене“ (егоцентрично) до „моје групе“ (етноцентрично) до „моје земље“ (социјално-центрично) до „свих нас“ (светоцентрично) на „сва бића“ (планетоцентрична) на коначно „сву стварност“ (космоцентрична) (Esbjörn-Hargens S. , 2009) Слика 3). Ова општа путања ширења свести има корелације у сваком квадранту (Слика 4). Интегрална теорија такође користи слику концентричних кругова (често прекривених на квадрантима) да истакне угнежђени квалитет нивоа који трансцендирају и укључују један другог (Слика 5).

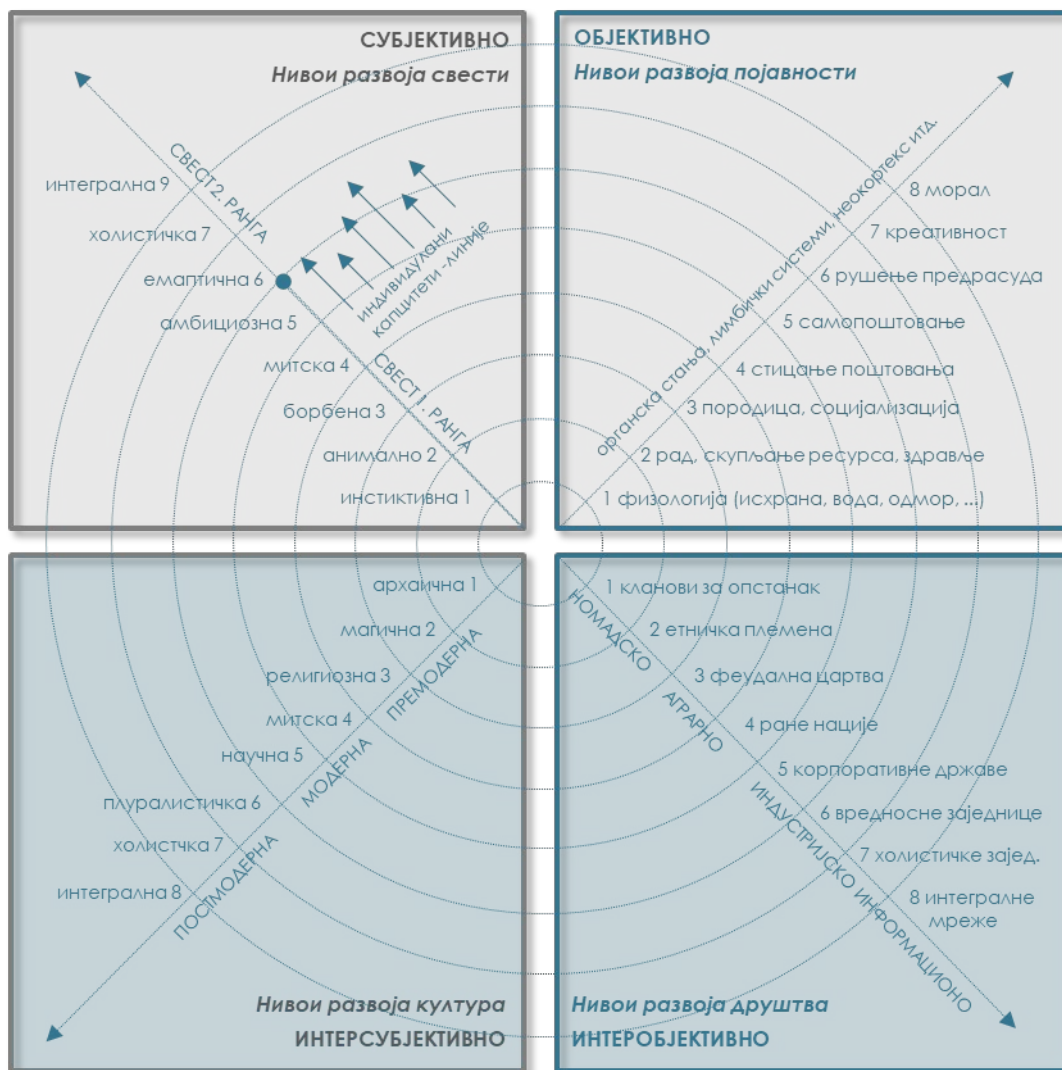

Слика 4. Нивои развијености свести (лево), линије развоја индивидуалних капацитета (десно), према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)

„Као и са другим елементима AQAL модела, не морамо ићи далеко да бисмо открили линије у нашој непосредној свести. Само се присетите недавног тренутка када сте се осећали натегнуто или изазовно, као што је давање тешке повратне информације колеги или покушај неког новог задатка који захтева висок ниво координације руку и очију. Сада, призовите у своју свест област у којој сте често способнији од својих колега, као што је истовремено гледање више перспектива на неку сложену ситуацију или способност да се емоционално повежете са својим пријатељима и опишете – боље него што могу – шта осећају. Ослањајући се на личне примере области у којима сте мање или више развијени од људи око вас показује да сви имамо јединствену комбинацију линија на различитим нивоима развоја. Ретко који дан прође да нисмо свесни истине овога у себи и у нашим интеракцијама са другима. Осим тога, живот би био знатно мање занимљив када би сви били подједнако дубински и сложени у већини области“ (Esbjörn-Hargens S. , 2009).

<p>когнитивна свест емоционални приступ међуљудске вештине психо-изражавање морални капацитет духовно искуство динамика самоидентитета</p> <p>субјективно</p>	<p>органске структуре неуронски системи неуротрансмитери мождани таласи скелетно-мишићни раст нутритивни унос кинестетички капацитет ...</p> <p>објективно</p>	<p>природно стање психе Измењена психа егзалтација анксиозност депресија мотивисаност ...</p> <p>субјективно</p>	<p>стања понашања компулзивно понашање хормонска стања мотричко стање здравствено стање стање мозга ...</p> <p>објективно</p>
<p>интерсубјективно</p> <p>погледи на свет динамика односа језичко значење културне вредности позадински културни контексти филозофске позиције верска схватања ...</p>	<p>интеробјективно</p> <p>производне снаге геополитичке структуре еко системи писани правни кодекси архитектонски стилови граматички системи еволуциони путеви ...</p>	<p>интерсубјективно</p> <p>погледи на свет динамика односа језичко значење културне вредности позадински културни контексти филозофске позиције верска схватања</p>	<p>интеробјективно</p> <p>Хидро-метеоролошко стање стање загађености стање екосистема економско стање стање правног поретка стање изграђености ...</p>

Слика 5. Примери „линија“ по квадрантима (лево), примери „стања“ по квадрантима (Esbjörn-Hargens S., 2009)

Слика 6. Приказ анализе развојних нивоа и линија развоја по доменима реалности (Wilber K., 2000)

Укључивање нивоа развијености у анализу одрживих иницијатива се види као веома корисна, јер подржава препознавање даљих слојева развоја који следе и тиме проналажење кључне полуге за развој, фокусиране тачно на одговарајући ниво (Esbjörn-Hargens S. , 2009). Интегрална теорија, затим у истрагу у вези са сваким квадрантом укључује и линије развоја ("all Lines"), стања („all States“) и типове („all Types“) (Wilber, 2000).

Линије развоја представљају начин описивања различитих индивидуалних, групних, системских или емпиријских капацитета, односно *показатеља степена развијености* који се могу идентификовати за сваки ниво развоја. На пример, у индивидуалном-унутрашњем квадранту индивидуалне „линије“ развоја свести могу бити когнитивне, емоционалне, интерперсоналне, моралне, који се често описују помоћу вишеструких интелигенција које свака особа има (на пр. социјална или емотивна интелигенција). Свака индивидуа има различито развијене наведене капацитете, а интегрална теорија препоручује коришћење *психографа* за приказивање јединствене структуре развоја, или профила личности појединца (Слика 2). Аналогно томе, *социограф* се користи да репрезентује различите линије развоја у оквиру породица, група, културе, друштва итд., као што су кинестетички капацитети, интерперсонална зрелост, однос према уметности, когнитивни, технолошки капацитети, однос према здрављу, исхрани, и сл. Линије показују секвенцијални развој који доприноси повећању нивоа сложености, односно „дубина“ које трансцендирају укључујући у себе елементе претходног нивоа. Другим речима, постоји препознатљив низ фаза развоја које се јављају у одређеном редоследу и ниједна од фаза не може бити прескочена (Esbjörn-Hargens S. , 2009). *Стања* се дефинишу као привремени атрибути реалности, међусобно су дистинктивна и не преклапају се, као што су на пример стање конфликта, болесно стање, кризно, природно, измењено, свесно, несвесно, поплава, суша, и сл. Обзиром да се реалност како интерно и тако екстерно увек помера, укључивање стања сматра се неопходним јер омогућава разумевање генезе и динамике промена, што омогућава да их ставимо у службу напора ка одрживости (Esbjörn-Hargens S. , 2009). На пример, ако нека иницијатива ка одрживости укључује друштвене групе или појединце који су у стању конфликта, онда свест о његовом постојању опредељује избор стратегија комуникације са њима. *Типови* представљају разноликост конзистентних стилова који се јављају у различитим доменима и независно од развојних нивоа. Типови или врсте могу да се преклапају, или бити или не конгруентне, и имају своје изразе у сва четири квадранта. На пример типови личности (према Keirseу - 4 типа, Enneagram - 9 типова, Myers-Briggs - 16 типова), пол, телесни типови (према Шелдону екоморф, ендоморф, мезоморф), еколошки типови, политички и управни режими, религијски, родбински и сл. Корисност типова је прихваћена у разним проблемским контекстима, а свесност о типу дозвољава интегралним практичарима да прилагоде своје деловање неким од најчешћих и најдоследнијих стилова. Типови су веома стабилни и отпорни обрасци, они су заправо хоризонталне структуре за разлику од вертикалних структура – нивоа развоја (Esbjörn-Hargens S. , 2009).

Линије, стања и типови заправо показују како интегрална теорија обухвата доприносе многих постојећих поља истраживања, из поља психологије, социјалне психологије, бихевијарланих наука, организационих наука итд. и организује их на користан начин за интегралне практичаре одрживости, јер им омогућава да у сваком квадранту идентификују

различите аспекте који се развијају и еволуирају током осмисљивања и спровођења неког плана или иницијативе одрживоати. Постајући свестан специфичне динамике раста и типичне путање таквог преображаја, практичар може да подржи и боље искористи ове токове развоја. Сходно томе, интегрална процена ће често идентификовати линије, стања или типове који су „јаки“, као и оне којима треба посветити пажњу, ослањајући се на више развијене у померању граница мање развијених (Esbjörn-Hargens S. , 2009). Поред ових пет основни нивоа интегралне истраге, или AQAL модела, интегрална теорија артикулише и поступак, односно *методолошки приступ истраживању*. Постоје најмање два начина коришћења модела квадранта у разумевању реалности (Esbjörn-Hargens S. , 2009) (погледајте *ИнфоБлок_4, Слика 6*):

- 1) *„aquadratic“ приступ*, смешта појединца или групу у центар квадраната који представљају различите димензије реалности које он/они могу да перципирају кроз самосвест²⁸, и
- 2) *„quadri-“ приступ*, односи се на четири различите перспективе ка одређеној појави, коју постављамо у центар дијаграма кроз које се посматра и процењује ситуација, коришћењем различитих методологија проучавања посматраног феномена.

*Интегрални приступ истражи обухвата проучавање сваког од квадраната кроз две главне методолошке „породице: 1) изнутра: перспектива првог, другог лица (на пр. феноменологија, херменеутика, аутопоеза, социјална аутопоеза), или 2) споља: из перспективе трећег лица (на пр. структурализам, етно-методологија, емпиризам, теорија система). Ово резултира са 8 (две за сваки квадрант) одвојене зоне истраживања, што је названо *интегрални методолошки плурализам* (Esbjörn-Hargens S. , 2009) (погледајте *ИнфоБлок_4, Слика 7*).*

Укључење културне истраге и индивидуалних система вредности

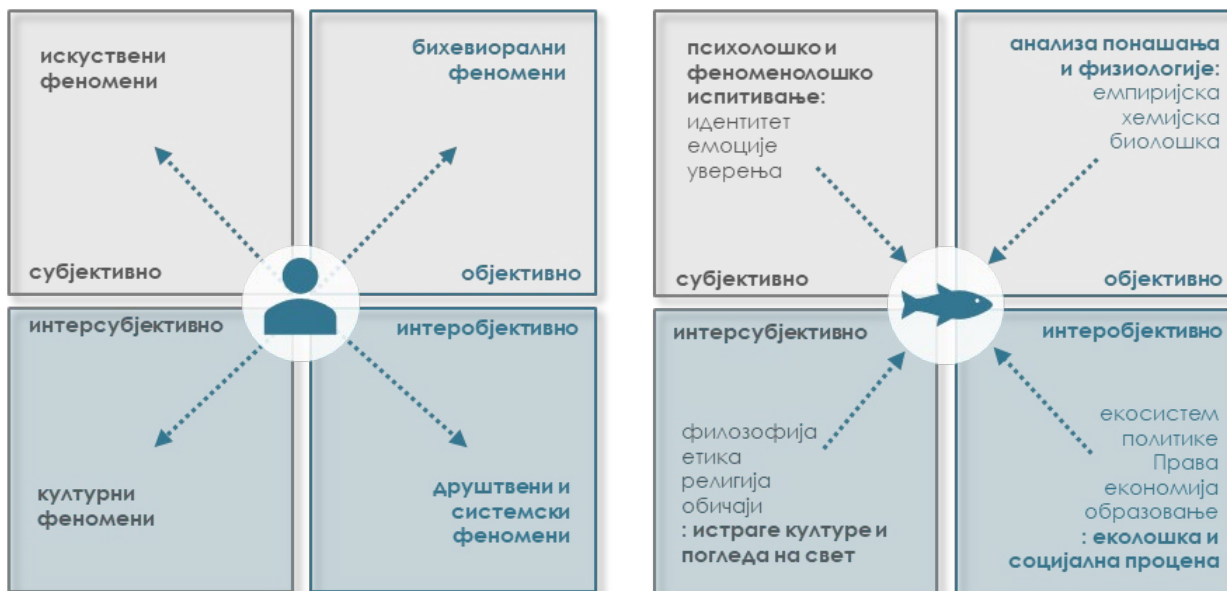
Комплексност одрживог развоја и данашње глобално - локалне развојне дилеме, подразумева бављење сложеним или мета-феноменима (на пр. климатске промене), и захтева приступ који користи све могуће полуге и алате одрживости који су нам доступни. На овом месту издвајамо две кључне тврдње које истраживачи и практичари интегралног приступа наглашавају:

- 1) *проблематици одрживог развоја у пракси се претежно приступало деловањем из интеробјективног квадранта, тј. системским променама са циљем постизања промена у објективном квадранту, односно промене понашања људи, док су деловања на снаге субјективног и интерсубјективног домена углавном занемариване, што је смањивало ефективност одрживих иницијатива (Brown B. C., 2007), и*

²⁸ „Кроз индивидуалну употребу различитих аспеката сопствене свести, или путем формалних метода заснованих на овим димензијама свести, човек у стању је да узме у обзир све различите димензије реалности директно и на познат начин, односно, он има директан приступ искуственим, бихејвиоралним, културним, социјалним / системским аспектима реалности, јер су оне стварне димензије његовог постојања. Ово се сматра корисним за њега, јер му омогућава да примети, призна и прихвати и ефикасније комуницира са „својим“ светом. Укратко, што је више тих "канала" отворио добиће више информација о томе шта се дешава око њега и моћи ће да се осећа и понаша на начине који су благовремени и проишљиви.“ (Esbjörn-Hargens S. , 2009)

ИнфоБлок 4. Интегрални методолошки плурализам

Први методолошки приступ, „*aquadratic*“ или квадратни приступ, приказује појединца који се налази у центру квадраната (Слика 6 лево). Стрелице показују од појединца ка различитим стварностима које може да уочи захваљујући својој отелотвореној свести. Користећи различите аспекте сопствене свести, или кроз формалне методе засноване на овим димензијама свести, он може да се сусреће са овим различитим реалностима на директан и познат начин. Укратко, сваки појединац има директан приступ искуственим, бихевиоралним, културним и друштвеним/системским аспектима стварности јер су то стварне димензије његовог сопственог постојања. „Одмах приметите како сте ангажовани у све три перспективе: из првог лица (нпр. примећујете сопствене мисли док ово читате), из другог лица (нпр. читање мојих речи и тумачење онога што покушавам да пренесем) и трећег- особа (нпр. седећи тамо свесни светлости, звукова и температуре ваздуха око вас). Да ли видите како увек доживљавате свет из сва четири квадранта – управо овде, управо сада? То је тако једноставно“ (Esbjörn-Hargens S. , 2009).

Слика 7. Методолошки приступ истраживању: (лево) 4 квадранта индивидуе, (десно), према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)

Други методолошки приступ - „*quadri via*“ се односи на 4 начина гледања (квадривијум је једнина) (Слика 6. десно). У овом приступу различите перспективе повезане са сваком квадрантом су усмерене на одређену стварност, која је смештена у центар дијаграма. Рецимо да стотине риба умире у језеру. Смрт ових риба постаје фокус или предмет истраживања и анализе, са експертизом из сваког од квадратних домена која процењује ситуацију. Стрелице које показују ка центру указују на методологије које различити стручњаци (повезани са сваком квадрантом) користе за проучавање умируће рибе. У интегралном приступу, ово укључује истраживање емоција, самоидентитета и веровања појединца који живе на језеру кроз психолошка и искуствена истраживања; истраживање емпиријских, хемијских и биолошких фактора који доприносе умирућим рибама кроз бихевиоралне и физиолошке анализе; истраживање филозофских, етичких и религијских гледишта заједнице око језера кроз културна и светоназорска истраживања; и истраживање еколошких, политичких, образовних, правних и економских фактора ситуације кроз еколошке и социјалне процене.

Слика 8. Осам методолошких зона истраживања према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)

Интегрални методолошки плурализам оперише у складу са три принципа (Esbjörn-Hargens S. , 2009):

- 1) укључивање, непристрасно консултовање више перспектива и метода,
- 2) обухватање, приоритизација налаза генерисаних из ових перспектива,
- 3) потврђивање, препознавање појава везаних за предмет разматрања, чиме се наглашава се динамична природа квалитета поимања реалности.

- 2) основна полуга за дугорочне промене у објективном домену, дакле понашања људи је деловање на системе вредности субјективног и интересубјективног домена реалности, дакле индивидуалне системе вредности и културне норме (Brown B. C., 2007; Esbjörn-Hargens S. , 2009).

Интегралисти сматрају да је за свеобухватно схватање и „тачан“ одговор на друштвене, еколошке и економске изазове, потребно урачунати факторе и снаге везане за сваки од квадранта, обзиром да сви они утичу на успех било које одрживе иницијативе:

„што више знамо о утицају свести, људског понашања, културе и система на одрживи развој, имамо већи капацитет да осмислимо и имплементирамо ефективнији програм, а ако избором одређене методологије узимамо у обзир само једну или две димензије реалности, онда се буквално „видимо“ само део слике, и самим тим имамо већу шансу за неуспех“ (Brown B. C., 2005).

Кроз опсежно истраживање концептуалних, теоријских и практичних поставки одрживог развоја, Браун уочава да се до сада одрживом развоју углавном приступало преко интересубјективне димензије реалности (Brown B. C., 2007), што се ослања на тачно веровање да постоје системски узроци за уништавање животне средине, сиромаштво, глад, пренасељеност, неефикасност коришћења ресурса итд. Браун поцртава да су системске интервенције постале главни медијум за одрживи развој, „можда зато што је то најочигледнији начин да се проблем обради“ (Brown B. C., 2005). Међутим, посматрано кроз интегрални оквир постајемо једновремено свесни да сваки друштвени, системски, односно догађај у животној средини, има и друге димензије и узроке системске неравнотеже. Системски фактори су централни, неодвојиви од одрживог развоја, али они чине само једну четвртину од основних детерминанти сазнајног процеса, односно корпуса знања у одрживом развоју (Hochachka G. , 2005):

„[друштвени системи] ... су под утицајем, допуњени и комплементарни са искуственим доживљајем, индивидуалним понашањима и културним факторима“ (Hochachka G. , 2005)

Дакле, доминантан системски приступ одрживом развоју ће бити више ефективан, ако се “замени са свеобухватним, синергетским одговорима које узимају у обзир велике силе у свим квадрантима” (Brown B. C., 2005) (погледајте ИнфоБлок_5).

У бројној литератури из области одрживости све више превладава уверење да су данашњи социјални, еколошки и економски проблеми и даље истрајни и тешко савладиви, и локално и глобално, услед изражених контекстуалних разлика у системима вредности и разумевању шта одрживост као нормативни концепт подразумева (Meadowcroft J. , 2006), често се истиче да смо суочени са кризом вредности, да је потребна промена у размишљањима, помак у веровањима, или да морамо да развијемо нове друштвене вредности као основе новог разумевања људске аспирације и достигнућа (Paehlke, 2005). Међутим, упркос шире препознатог фундаменталног значаја вредности, већина оперативних оквира и приступа одрживом развоју не укључује њихову релевантност, нити поклања посебну пажњу на то како се креирају вредности или како се мењају. У овим приступима обично се покушава да се утиче на понашање појединаца (објективни домен),

кроз развој и имплементацију нових система управљања економским, политичким, образовним и природним ресурсима, дакле деловањем кроз интеробјективни квадрант, где се сугеришу се нови институционални и привредни аранжмани, организационе политике, пореске структуре, нове технологије, наставни планови и програми, пословне стратегије, правила, прописи, принципи и добре праксе. Ипак, упркос мноштву људи посвећених спровођењу ових приступа, и без обзира на огромне резултате, ми се још увек налазимо далеко од глобалне одрживости (ЕС, 2009а):

„ ... један од централних фактора је чињеница да није у потпуности укључено разумевање наше унутрашњости, посебно улоге вредности на путу ка одрживом развоју ... [Дакле,] један од разлога што тако тешко спровести често сјајне идеје и системе које произлазе из покрета одрживог развоја је зато што њихов дизајн и имплементација обично нису укоренењени у разумевању да је људско понашање условљено унутрашњим индивидуалним системом вредности (које је увек у релацији са културним нормама контекста где живи) – и према томе, нису прилагођени да одговоре на системе вредности много различитих интересних група.“ (ЕС, 2009а)

Ову тврдњу интегралисти поткрепљују резултати дисциплина које се баве субјективним и интерсубјективним квадрантом: психологијом, социо-психологијом, социологијом. Социјални психолози наводе да *дугорочна посвећеност ка одрживом развоју борави у унутрашњем избору појединца, а добровољни избор је утемељен у најдубљим личним мотивима укоренењеним у његовим вредностима (Bateson, 1995):*

„ ... изазов да се мисли и верује другачије је моћан пут за остваривање дугорочних промена, и подржан је нормативном формулацијом одрживости“ (Bateson, 1995).

„Трајно обавезивање не може се постићи кроз спољну принуду или софистициране „продајне“ презентације које не односе на основне мотиве људи, у најбољем случају, они доводе до привремене послушности и касније кајања „купца““ (Ruesch & Bateson, 2009).

Дакле, ако мотивација људи нису усмерене ка вредностима одрживости, очекиваног понашања неће ни бити, са било којим степеном трајности:

*„**Зашто?** се налази у нашој унутрашњости, а наша дубина, а не површина, нуди најјаснији увид у прави однос појединаца и колектива са одрживим развојем,“ (Brown B. C., 2005а)*

Вредности, и како радимо са њима, су због тога витални фактор да ли одрживи развој остаје сан или се учвршћује у стварности (Hamilton M. , 2006). Према томе, ако је потребно да се индивидуално и колективно понашање и друштвени систем у спољашњем свету промене да би имали одрживи развој, најснажније полуге за мењање понашања и вредносних система леже у унутрашњем свету личних мотивација и култура.

ИнфоБлок 5. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте

Кроз документоване примере одрживих иницијатива у локалним заједницама у којима је узета у обзир унутрашњост, види се да је постигнута ефективност и у квалитативном и квантитативном смислу (Brown B. C., 2005a). У овим примерима, нагласак је стављен на индивидуалну и колективну промену погледа на свет и система вредности, што је имало дубоки утицај на начин на који заједница или друштво делује као целина, што је практичан доказ да је то неопходно за постизање одрживости (Hochachka G., 2005). Постоје бројне области где значајно укључити различите вредности: климатске политике, тржишта зелене градње, социјално предзетништво, лидерство за одрживост, оцена одрживости, потрошња, управљања екосистемима (Brown B. C., 2005a).

Слика 9. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте (Brown B. C., 2005)

Искуства показују да није лако радити интегрисање различитих вредности у одрживе иницијативе, јер из њих произилази поимање, разумевање, значење, дефиниције које неко даје одређеном појму, у овом случају одрживости. Индивидуа ће поступати у складу са принципима одрживости, када се он/она интерно, унутрашње осећа посвећен томе. Исто тако, заједница ће бити усмерена ка стварању економских, политичких, образовних, и социјалних система заснованих на принципима одрживости када је „довољно људи у тој заједници интерно усмерено да то ради“ (Ruesch & Bateson, 2009). Истраживања су показала да се код људи у различитим фазама њиховог живота појављују различити системи вредности (нивои развијености у AQAL оквиру). У току живота, у складу са променама и стеченим условима, „вредносни гравитациони центар“ људи се помера од нивоа пре-традиционалних система вредности (као што је егоцентрич), преко нивоа традиционалног и модерног, у постмодерни систем вредности и даље у интегрални систем вредности, после кога следи следећи, сложенији систем вредности (Brown В. С., 2005b; Brown В. С., 2007). Владајући нивои вредности у једној индивидуи никад нису потпуно униформни и ригидни, јер особа пролази кроз таласе сазревања. Тако на пример, ако је вредносни гравитациони центар особе на модерном нивоу, онда ће највероватније ова особа у 50% случајева реаговати из овог вредносног система, 25% из следећег нивоа, комплекснијег вредносног система, а 25% из претходног нивоа, мање комплексног вредносног система. Сваки од нових нивоа додаје степен сложености у способности да се обраде комплексније ситуације (Brown В. С., 2005a). Исто тако, и колектив напредује кроз сличан развојни модел од традиционалног, модерног до постмодерног нивоа. Са развојем способности комуникације (модови дискурса) међу појединцима, и култура се развија, а са сваком следећом фазом развоја унутрашњости колектива / културе, постиже се одговарајући напредак у изразу тог колективног.

Дакле, колико год се аспеката свести људи развија (субјективни домен), многи аспекти понашања (објективни домен), културе (интерсубјективни домен), и система (интер објективни домен) се такође развијају. Када људи прихвате вредносни систем који припада сложенијем нивоу развоја свесности, они имају мање предрасуда и изражавају бригу, саосећање и жељу за правдом са више хуманости него људи који имају мање сложене, раније системе вредности. Обзиром да се све културе изражавају кроз друштво (интеробјективни домен), спољашњи системи (политички, социјални, економски, итд.) су увек у корелацији са унутрашњим развојем те културе. Како се довољно велики део популације пребацује у постмодерни систем вредности, он иницира и одговарајуће промене од својих лидера, па се друштвени системи се прилагођавају одсликавајући ове нове вредности (Laszlo, 2004; Geels F. , 2004; Ernst, Dinther, Peek, & Loorbach, 2015). Ако посматрамо на нивоу глобалне заједнице систем друштвеног мишљења се у последњих четири деценије битно мењао под утицајем идеје и концепта одрживог развоја, о чему сведочи читав низ документа од интернационалног, преко националног сво до локалних нивоа којима се тежи да парадигма одрживог развоја постане део свакодневног живота (погледајте претходно поглавље). Значајан помак је већ учињен, али ипак остаје питање ефикасности овог процеса. У мање развијеним друштвеним заједницама разумевање и свест о одрживом развоју је и даље углавном део живота интелектуалне елите, а веома мало у свести појединачних људи. У том смислу потреба за интензивирањем сазнајног

процеса о одрживом развоју све више се фокусира на деловања на нивоу локалне заједнице, где се доступност адекватних информација види као кључних полуга:

„Никада пре у историји смо имали приступ толико информација. Знање, разумевање и искуства из свих сектора друштва и сваке људске културе (прошлости и садашњости) сада могу да допринесу у решавању комплексних слагалица постојања. Истовремено, никада пре у историји нисмо били суочени са компликованијим друштвеним, еколошким и економским изазовима. Сада, више него икада, потребна нам је акција заснована на најдубљем могућем разумевању наше глобалне ситуације, актера који су укључени, и нас самих.“ (Brown B. C., 2005)

Вилбер наводи да грубе процене, на почетку новог миленијума, показују да 40% становништва у развијенијим земљама имају традиционални поглед на свет са 30% моћи у друштву, модерни поглед на свет има 30% становника са 50% моћи, и постмодерни поглед има 10% становника на свет са 15% укупне моћи (Wilber, 2000), што значи да је људска цивилизација ушла у 21. век, после пола века од првих идеја о одрживости, још увек недовољно развијене културе одрживости. Међутим, истраживачи наглашавају да постоје теоријске поставке и добре праксе, дакле потврђени ефикасни начини убрзања процеса трансформација друштвене свести, чија би примена могла да скрати чекање деценија да већина становништва развије постмодерни поглед на свет и омогући ефективне резултате политика и акција одрживог развоја.

Стратегије рада са људским системима вредности: језик одрживости и трансформација вредности

Ефективност рада практичара интегралног приступа одрживом развоју, дакле зависи од познавања психолошке и социо-психолошке позадине генезе људских и културолошких вредносних система. У оквиру социјалне психологије и неуропсихологије спроведена су бројна експериментална истраживања о томе како се вредности мењају и утичу на животе људи. Вредносни системи заправо описују врсте мишљења, пре него о врсте људи:

„ ... огроман број људи на планети дели само неколико основних система вредности, који се мешају у различитим пропорцијама у оквиру сваке индивидуе. Ниједан од ових погледа на свет није инхерентно бољи или лошији од било ког другог, они се разликују по нивоима сложености, способности да се баве различитим ситуацијама, као и степену личне посвећености“ (Beck D. , 1996).

Вредносни системи не одражавају интелигенције, карактер или темперамент особе, јер се ове димензије испољавају независно од погледа на свет, односно оне описују како особа размишља - когнитивни тип, а не оно што се вреднује:

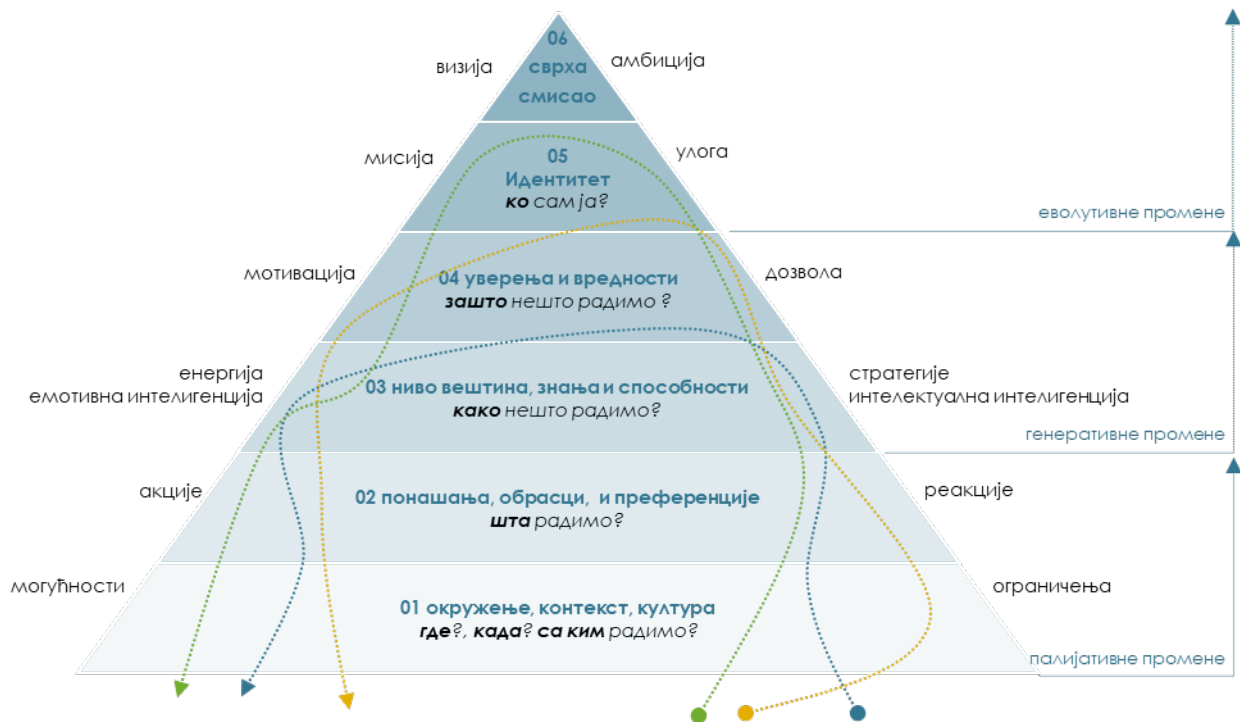
„Свако је мотивисан, али нисмо мотивисани истим стварима, сваки систем вредности има одређени скуп покретачких снага да подстакне акцију“ (Beck D. , 1996).

На основу теорија структуре људском ума, процеса учења и комуникације, антрополога и социолога Грегорија Бејтсона (Bateson, 1995; Bateson, 2000), спроведена су опсежна

експериментална психолошка истраживања уз помоћ неуролошких метода, и констатовано је да *постоји шест логичких нивоа ума и према томе места за промену понашања људи* (Dilts & Epstein, 1995; Hall & Bodenhamer, 2002; Duany, Speck, & Lydon, 2009). Према овим налазима људски мозак има више нивоа памћења и обраде информација и стога различите логичке нивое меморије: на сваком логичком нивоу, у различитим центрима мозга чува читаву палету образаца, информација или "изјава", које користи у свакој новој ситуацији промене у средини која га окружује (Dilts & Epstein, 1995) (погледајте [ИнфоБлок_6](#)). Логички нивои ума су веома међусобно различити и разумевање њихове структуре је веома важно за све професије које се баве областима учења, комуникације, односно промене понашања (Dilts, Hallbom, & Smith, 1991). Функција сваког логичког нивоа ума је да *организује* информације у самом нивоу и нивоима испод њега, а правила за промену сазнајне структуре на једном нивоу се разликују од оних за промену на нижем нивоу (Dilts & Epstein, 1995): *промена структуре нижег нивоа може, али не мора нужно, да утиче на виши логички ниво, док међутим, промена структуре у горњим логичким нивоима нужно мења и структуру нижих нивоа у циљу подржања промене вишег нивоа*. Ако ново, жељено понашање није усклађено са уверењима те особе и вредностима идентитета, виши логички ниво ће тежити да „заобиђу“ ниже нивое, што је веома често несвесан процес, односно промена неће бити трајна (Bateson, 2000).

То значи да на пример, увођење нових организационих метода и техника, образаца понашања (ниво 2) неће бити дуготрајно, ако промена није у складу са вишим логичким нивоима, односно потребно је макар обезбедити потребну обуку да би се проширила способност разумевања и ниво знања о стратегијама мишљења (ниво 3). *Да би људи дуготрајно прихватили промене оне морају бити у складу са њиховим уверењима и вредностима* (ниво 4), схватањима индивидуалне улоге и мисије (ниво 5), и визије у чијем остварењу учествује са амбицијом (ниво 6) (Bateson, 2000). Ова истраживања довела су до развијања бројних *метода трансформације индивидуалног и групног понашања, који убрзавају процес унутрашњег развоја* и помажу појединцима у откривању "дубоких корена ставова, веровања и емоција који производе личну, културну, друштвено-политичку и научно-технолошку праксу" (Esbjörn-Hargens & Zimmerman, 2009). Вилбер истиче, да како еволуира свест појединца, тако еволуира и колективна свест (Wilber, 2001; Wilber, 2006). Аналогно поставкама савремене психологије где људска свест еволуира од идентификације са персоном, потом егом, свеукупног организма све до јединствене свести, свест „Људске заједнице“ требало би да еволуира од идентитета групе, преко локалног идентитета, све до националног и планетарног.

Индивидуална промена понашања је природни одговор на промене у животној средини или социјалним условима, и вођено је основним когнитивним процесима: комуникацијом и учењем (Beck D. , 1996). Према томе, интегрални теоретичари и практичари, издвајају *две главне стратегије за рад са људским системима вредности у одрживом развоју* и обе стратегије су се показале као делотворне, када се користе у одговарајућем контексту и времену (Brown B. C., 2005a).

Слика 10. Логички нивои ума и процес мишљења кроз логичке нивое ума, адаптирано према (Dilts, 1998)

Дилтс истине да када покушавамо да разумемо како се мења људско понашање, фокусирамо се на логичке нивое људског ума забележене на различитим местима мозга (Dilts, 1998) (Слика 8):

- 1) **ниво контекста / животна средина / култура** – меморија, памћење сопствене перцепције и когниције спољних услова, ограничења и могућности у којима наше бивање и понашање одвија,
- 2) **ниво понашања / акција / реакција** – меморија образаца лично деловања на окржење и животну средину,
- 3) **ниво знања / могућности / вештине** – меморија менталних „мапа“ и стратегије које употребљавамо за понашање,
- 4) **ниво уверења / вредности**, - ментални програми који подстичу, инхибирају или уопштавају одређену стратегију, план или начин деловања,
- 5) **ниво личног идентитета / друштвених улога** – интелектуални склоп читавог система веровања и вредности у смисао сопства, и препознавање животне мисије
- 6) **ниво „духа“ / животног смисла** - односи на когнитивну мапу оних делова наше средине који су изван сопства, разумевање света у коме живимо.

Уобичајени мисаони процес код људи линеарно пролази кроз логичке нивое од нижих ка вишим и обрнуто (Dilts, 1998). На специфичне промене контекста, односно окружења у коме живимо, постављамо питања где, када и са киме да реагујемо, затим из „базе“ уобичајених образаца понашања бирамо *шта* да радимо, што је условљено нашим стеченим способностима, вештинама и знањима о томе како реаговати у одређеној ситуацији, а које смо стицали у складу са уверењима и вредностима васпитања и културе у којој смо одрасли и формираним личним идентитетом којим дефинишемо сопствену улогу у контексту у коме живимо.

У својим истраживањима Бејтсон примећује да проблеми у људском понашању, када се испостави да је оно персонално или друштвено неадекватно настају као последица „конфузија реда“ у оквиру или између логичких нивоа (Bateson, 2000), а одговори на питање *зашто* он/она нема одређену врсту понашања коју захтевају услови тој средини, могу се пронаћи у оквиру неразвијених „меморија/програма“ свих логичких нивоа:

- не зна, нема одговарајућу стратегију или мапу да би генерисао понашање (ниво 3),
- нема уверење, или има више међусобно конфликтних уверења, како услови из контекста могу да утичу на његов живот (ниво 4),
- не сматра да је то његова улога (сметње на нивоу идентитета, ниво 5), или
- реакција нема смисла у односу на његово поимање реалности (ниво 6).

Иако критикован и оспораван концепт логичких нивоа ума и метода и техника неуро-лингвистичког програмирања – НЛП за унапређење комуникације и способности учења код људи се проширио и у науци и у пракси (Kotera, Sheffield, & Van Gordon, 2018). Овај приступ примећује се у две основне области **организационог унапређења**: - **лидерство и изградња тима** (технике: волонтерски рад, НЛП тренинзи лидерства и стратегија успеха, 4МАТ систем учења, вештине фасилитације, медијације и преговарања, итд.), - **подизање индивидуалних капацитета за самостални рад и рад у групи** (технике: интроспекција, образовање, психотерапија, вештине добре комуникације и разрешавања конфликта) (Esbjörn-Hargens & Zimmerman, 2009)

Развој „језика“ одрживости, је прва стратегија за рад са људским системима вредности у одрживом развоју. Језик одрживости заправо подразумева способност лидера, или фасилитатора процеса формулисања одрживе иницијативе, да ради са људима онакви какви јесу, односно способност да комуницира са њима на начин који је у резонанци са вредностима које су они већ имају, не захтевајући нужно да се они промене:

„ ...ако се постмодерни циљеви као што је одрживи развој могу ефикасно превести и изразити кроз традиционалне и модерне вредности, онда одмах постоји довољно велика популација која може да захтева од институција нове друштвене системе који подржавају одрживи развоји“ (Brown B. C., 2005a)

Кључно је питање, шта то значи разумети и прилагодити (од)говор различитим системима вредности. Први корак у истраживању унутрашње територије је формирати интегралну „мапу“: разумевања "премиса на којима неко ради", разни „зашто?“ на којима се заснивају различита људска понашања и системи (Brown B. C., 2005a). Због тога што погледи на свет у потпуности доминирају начином на који људи виде, филтрирају целу стварност, они не могу да "виде" логику погледа на свет кроз коју још нису прошли или у њиховом контексту још не важи. Дакле, често се дешава да људи нижих нивоа развијености свети чују речи које изражавају различите погледе на свет, али те речи или изрази не резонују са њима. Одржива идеја која се изражава синтагмама неког другог погледа на свет, и при том различитог нивоа развијености свести, ће деловати или превише "далеко" ако долази из погледа на свет у који још нисмо ушли, или пак недовољна, ако смо тај поглед на свет већ превазишли (Wilber, 2001). У том смислу, есенцијално је важно који се језик одрживости користи у комуникацији између људи или група различитих нивоа развијености свесности. *Комуникација која се директно надовезује на нечије вредности – која резонује са оним како они виде себе у свету, показала се као ефикасна у стварању трајне промене у понашању људи*: оно што мотивише особу са једним сетом вредности и погледа на свет неће нужно мотивисати особу са различитим скупом вредности или алтернативним погледом на свет (Brown B. C., 2005a). Када превазиђу неки поглед на свет, било шта од тог претходног погледа на свет често им изгледа превише једноставно и „нормално“, јер је њихов тренутни поглед на свет усмерен на већу сложеност.

Трансформација кроз учење, је прва стратегија за рад са људским системима вредности у одрживом развоју. Ова стратегија подстиче људе да се „пребаце“ у нов систем вредности који више брине о другима и животної средини. Идеја о промени система вредности код људи је изузетно примамљива, али „визија да сви одједном брину толико дубоко за друге људе и околину да ћемо заједно излечити све социјалне и еколошке болести је модеран мит“ (Brown & Riedy, 2006). Драматична промена у свести коју многи призивају, ако је могућа, ће утицати на *квантни скок* у нашој способности да се створи одрживи свет (Brown & Riedy, 2006). Међутим, промена нечијих вредности - остваривање тог помака у свести - је обично је веома тешко. Одраслој особи је потребно око *пет година* да се пребаци на потпуно нови начин гледања на свет, ако је присутан одређени број услова, а често се дешава да многи људи остају заробљени у њиховом развоју и настављају деценијама да виде свет са истим основним вредностима (Beck & Cowan, 2002):

„... постоји обиље софистициране и убедљиве аргументације зашто би ми требало да бринемо о животної средини и целом човечанству, али многи од њих

захтевају да већина људи промени своје вредности, да промене оно што су они у ствари, да би живели по "принципима одрживости" (Beck & Cowan, 2002).

Бек и Кован истичу да како се људи не мењају веома лако, могу се осетити инспирисани за промену. Они наглашавају да су често су ти покушаји, иако у доброј вери, кратког века и понекад имају и индивидуално лоше последице због осећања кривице што нису у стању да живе према ономе што "знају да треба да се ради" (Beck & Cowan, 2002). Како се кроз емпиријска истраживања показало *информације, докази, чињенице и аргументи нису довољни, јер различити људи са различитим погледом на свет дословно виде различите светове*. Дакле, доказ који ће бити валидан у једном погледу на свет, често неће бити валидан у другачијем погледу на свет, ипак, понекад се промена заиста деси када је „семе трансформације добро гајено“ (Beck D. , 1996).

“Структура свести, у извесној мери, одређује облик или појаву коју свест види. Није да постоји један свет који ми сви тумачимо на различите начине, [различити нивои] свести заправо изводе различите феномене, [они] виде другачији свет Докази, чињенице и аргументи нису стварно оно како људи у великој мери опредељују ум. То није само ствар објективног доказа, то је ствар субјективне фазе развоја. Морате то узети у обзир. [Људи у различитим фазама развоја] виде и прихватају различите врсте доказа“ (Beck & Cowan, 2002) .

Вилбер поцртава да савремена психологија указује да се препозната дисфункционална индивидуална понашања не могу трајно кориговати без стварног унутрашњег развоја личности који подразумева процес индивидуалног освешћивања вишег нивоа свести и свесног прихватања сопственог припадања и креативне улоге у ширем систему заједнице (Wilber, 2001; Wilber, 2006). У том смислу, *активности развоја људске свести морају бити усмерене ка променама на индивидуалном нивоу*. Вилбер истиче да постоји више метода промене система друштвеног мишљења, које је људска цивилизација испробала, од наметања религијских догми, преко филозофије, етике, формалног образовања. Све до информационе револуције моћ „знања“ била је привилегија мале групе људи која је своју слику реалности и свој вредносни систем пројектовала, на овај или онај начин на живот своје „заједнице“. Отуда дисбаланси у систему и на нивоу људског рода, рефлектовани кроз сиромаштво, угрожавање основних људских права и томе слично. Технолошки напредак и информациона револуција покренула је процес, барем у оним деловима „глобалне заједнице“ где је технологија доступна, а убрзани лични развој људи умногоме независтан од формалних облика „образовања“. Поглед изван система друштвеног мишљења „моје заједнице“ отвара нам могућност рушења граница сопствене перцепције реалности (Wilber, 2001; Wilber, 2006).

Традиционални систем вредности карактеришу речи као што су: конзервативни, одлучан, ауторитарни и апсолутистички. За људе који углавном држе ову вредносну структуру, свет изгледа као уређено постојање под контролом крајње истине, а живот има смисла, смер и сврху само са унапред одређеним резултатима. Они имају тенденцију да буду јако конвенционални, конформисти, фундаменталисти и да поштују владавину реда. Они верују да постоји један и само један прави начин да се размишља о свему, да свако има своје право место и да закони, прописи и дисциплина граде карактер и морал. Људи са традиционалним системом вредности обично контролишу своју импулсивност кроз кривицу и проналазе своју сврху у походима и борби за „исправну ствар“. Спољашње гледано, они конструишу круту хијерархију у њиховим организацијама, крут систем за спровођења закона, као и добротворне програме као део формирања праведног друштва. Разлози зашто би неко са традиционалним системом вредности могао да изабере одрживост, обично су формулисани као (Brown B. C., 2005b) :

- Одрживост је питање разборитости, здравог разума, ми не би требало да уништимо основу нашег постојања. То је права ствар.
- Климатске промене и сиромаштво имају потенцијал да угрозе нашу националну безбедност. Можемо да заштитимо интересе наше земље кроз сарадњу како би се спречило пропадање животне средине.
- Паметним управљањем нашим ресурсима сада, можемо уживати у добру у будућности. Ми морамо да будемо добро припремљени за будућност.
- Наш претерана потрошња природних ресурса данас ће утицати на животни стандард људи које познајемо и до којих нам је стало - наш властита деца и унучи. Имамо одговорност да бринемо за свет који ћемо им оставити.
- Будући да нам (политички, верски, заједнице, војска, посао) лидер кога поштујемо говори то онда морамо.
- Зато што је то оно што захтевају правила и прописи.
- Земља је наш врт који гајимо, бирање одрживости је наша морална и духовна обавеза.
- Загађење је грех против стварања, разарања нашег богатог биолошког наслеђа, траћење наших вредних природних ресурса и неодговорни легат који остављамо нашој деци.
- Ми се морамо борити против тог зла које напада нашу свету земљу, животиње и људе. Ми морамо "поново створити" дело Божије које смо уништили.

Практичар интегралног одрживог развоја ће поштовати оне који имају традиционални систем вредности, признајући да постоје одређени задаци, улоге и позиције које су примерене за хијерархијски и протоколарно засновано мишљење које је карактеристично за овај поглед на свет.

Здрavo изражавање традиционалног система вредности	Нездравo изражавање традиционалног система вредности
подстичу јасно дефинисану структуру	ригидна идеологија
следе правила и смернице	менталитет "један прави начин" или апсолутизам
доносе стабилност и ред	тоталитаризам
савесно прате задатке до завршетка	еко-фашизам насилног верског фундаментализма
поштују истину и правду	фанатизам
имају јаку радну етику, теже за савршенством	агресивни патриотизам или етноцентризам
да буду великодушни са својим ресурсима	опресивна хијерархија, превише централизована контрола
се идентификују са њиховом земљом	елитизам
подржавају вредности породице	ауторитарности, тешка бирократија
дају се дубоко за ствар,	очинство, праведност
жртва за циљеве и веће добро	над-ослањање на ланац команде
имају јак осећај припадности	претерано управљање, регулација
буду одговорни и добро организовани	нетолеранција, несавитљива правила
помажу да организација буде правна и усклађена	дехуманизација 'непријатеља'
	монопол моралних врлина

Основни елементи традиционалног система вредности могу бити виђени у пуританској Америци, конфучијској Кини, Дикенсовој Енглеској, сингапурској дисциплини, хасидском јудаизму, тоталитаризму, секташтву, дипломатији, кодовима витештва и части, добротворним организацијама, Војсци спаса, верском фундаментализму (на пример, неке групе у хришћанству, исламу, будизму), извиђачима, заштити животне средине и агенцијама за заштиту, прописима о угроженим врстама, "моралној већини", родољубљу итд (Brown B. C., 2005b).

Модерни систем вредности одликују речи као што су материјалиста, онај који постиже, високо-рационално, као и стратешки. За оне са овим доминантним системом вредности, свет се чини као тржиште пуно могућности и прилика, или као рационална и добро подмазана машина са природним законима који се могу научити, овладати и применити за сопствене потребе, или као шаховска табла на којој се одигравају утакмице где победници добијају превласт и привилегије над губитницима. Ипак, овај систем вредности је такође први који се бави једнаким могућностима, поштењем, правдом и универзалним бригама, односно он је први заиста „свето-центрични“ поглед на свет (за разлику од етно или друштвено центричног традиционалног погледа на свет) који подразумева давање једнаких права и могућности за све, као једини логичан и чистан одговор на неједнакости. **Људи који су центрирани у модерном систему вредности** имају тенденцију да траже истину и значење у индивидуалном смислу и они су типично "научно оријентисани" (хипотетичко-дедуктивни, експериментални, објективни, механистички, оперативни). Веома често су оријентисани на достигнућа и унапређења, посебно према материјалном добитку. Они верују да стицање стратешке предности за стварање и ширење изобиља доброг живота лежи у коришћењу ресурса земље. Људи са модерним вредностима развијају

научне процесе којима скупљају, тестирају и стално настоје да побољшају циљеве у покушају да открију тајне универзума, контроле природе и облика будућности. Они се ослањају на технологију за прагматично решавање проблема, и често користе свој утицај и поверење да шире идеју "побољшања". У оквиру модерног погледа на свет закони науке воде политику, економију и друштвене догађаје. Људи који поседују овај систем вредности имају тенденцију да прихвате начин живота који је високо-технолошки, енергетски зависан, статусно-свесан, високо мобилан и оријентисан ка напреду. **Разлози зашто би неко са модерним системом вредности могао да изабере одрживост, обично су формулисани као** (Brown B. C., 2005b) :

- Климатске промене, пренасељеност и оскудице ресурса нису питања која ће нестати ако их игноришемо. Економска анализа показује да ће бити далеко мање скупо да се улаже у спречавање оштећења него да се плати чишћење након што та питања опустоше глобалну економију.
- Велика већина научних доказа тврди да је наш курс је неодржив и да треба да предузети акцију сада како би се обезбедила просперитетна будућност.
- Универзална људска права и брига за околину су потпуно рационални. Требало би да третирамо једни друге једнако, да бринемо једни за друге, да заштитимо природу и стварамо законе који спроводи ово. То је знак модерне културе.
- Одабир одрживости је наш крајњи технички и социјални изазов, препуна и добити и прилика. Готово да није битно да ли ја верујем у климатске промене. Постоји новац који се ствара развојем и дистрибуцијом више енергије и ресурса ефикасним технологијама.
- То је супер и боље за мој статус, ако сам еколошки свестан, чуваран око питања заштите животне средине, и ако се понашам на начин који демонстрира бригу за животну средину
- Можемо да стекнемо конкурентску предност кроз могућности које се ставрају уштедом енергије и трошкова у оквиру "зидова" нашег пословања. Отпад у оквиру организације је доказ неефикасности у нашем производном процесу, тако да је то прилика да се заради додатни нето профит. Рециклажом нуспродуката производње, и енергетском ефикасности, можемо да генеришемо нове токове прихода.
- Можемо повећати кредибилитет и политички утицај демонстрирајући енвајроментално вођство. Највеће компанија бирају одрживост: Unilever, Sanio, Canon, Toiota, Alcoa, BP, Dov Chemical, DuPont, IBM, Intel, интерфејс, Johnson & Johnson, Nika, Shell, United Technologies
- Како постајемо богатији ми заслужујемо чистију животну средину. Коначно зар нисмо радили тако тешко да наша породица може да буде здрава и уживати у свету око нас?
- Повећање несигурности лежи у економији. Најпаветније је улагати сада у ствари које ће смањити ризик нашу будућност. Ако неизаберемо бригу о нашој околини, влада ће предузети кораке и успоставити прописе којима нас приморава да се бринемо о животној средини

Практичар интегралног одрживог развоја ће поштовати оне који имају модерни систем вредности. Он или она ће признати да постоје одређени задаци, задаци, улоге и позиције које су најбоље за проактивно, експериментално, веома рационално, и успеш-орјентисано мишљење које је карактеристика овог погледа на свет.

Здраво изражавање модерног система вредности	Нездраво изражавање модерног система вредности
вреднују систем у коме раде	себи-сврхисходна политика, профитерство
посвећени учењу "тајне" успеха	претерани само-интерес/очување
тражење најбољих решења	претерани институционални интерес / очување
настоје да буду отворени за промену	опсесивно фокусирање на ефикасност
предузетни и амбициозни	претерана брига за имиџ у јавности, статусна опсесија
мисле логично	агресивна конкуренција за ограничене ресурсе
живети морално засновано на принципима, а не религији	сингуларно усредсређење на успех, производњу резултата, повећање продуктивности
траже начине сталног побољшања продуктивности	екстремни материјализам и губитак светог
изузетно ефикасан	супер индивидуализам, претерани механизам
подстичу конкурентност за боље резултате кроз иновације	чист објективизам, хладни рационализам
преузимају прорачунате ризике	претерано ослањање на технологију
користе добре науке	слепо поверење у слободно тржиште
теже ка успешним менторима и моделима	екстремни политичка манија „играва игара“
настоје да побољшају живот за многе кроз науку и технологију	искоришћавајући колонијализам
подстичу њихов политички утицај када је то могуће	Зависност до победе, циљна фиксација
	претерана зависност од „власти“
	тактика „прережи-грло“, сеновите радње
	вркохолизам, игнорисање осећања
	загађење животне средине за профит

Основни елементи модерног система вредности могу бити виђени у : просветитељству, Wall Street, природном капитализму, конзерватизму, науци екологије, урбанизму, енвајроменталној психологији, индустријској пољопривреди, заговарању стратегија "успеха", настајању средње класе широм света, секуларном хуманизму, индустрији козметике и моде, продаји и маркетингу, колонијализму, хладном рату, материјализму, привредним коморама, ТВ информисању, дијамант картелима, либералном личном интерес, етици, механицизму, универзализму, објективизму и монизму (Brown B. C., 2005b).

Постмодерни систем вредности се одликује речима као што су *релативистичко, комунитарно и егалитаристичко*. За оне који су центрирани на овом нивоу, свет изгледа као људско станиште у коме делимо животна искуства. Њихов основни поглед на живот је да тражи мир у својој унутрашњости и истражује са другима брижне димензије заједнице. Имају тенденцију да буду комунитарни, хуманитарни и еколошки осетљиви, показују већи степен афективне тоpline, осетљивости и бриге за земљу и све њене становнике. Они верују у различитости и мултикултуризам и да људски дух мора бити ослобођен од похлепе, догме и раздора. Они имају осећај осетљивости и брижности на супрот хладној рационалности. Људи који су центрирани у **постмодерном систему вредности** са вредностима постмодерног негују Земљу, „Gaia“ и живот, наглашавају дијалог, односе, одржавање мира, приоритете за добробит људи и напор групе за своје добро. Они одлучују путем помирења и консензуса. Они желе да знају своје унутрашње сопство, да буду осетљиви на осећања других и имају тенденцију ка емоционалним и духовним проблемима. Како се њихов фокус помера споља, они раде на томе да прошире ресурсе Земље и једнаке могућности између свих. Разлози зашто би неко са постмодерним системом вредности могао да изабере одрживост, обично су формулисани као (Brown B. C., 2005b) :

- Колико планета ми је потребно? Имамо само једну планету, сада и у будућности. Ми морамо да мислимо озбиљније о томе како да је паметно користимо. Ми морамо узети у обзир како ће наша акција утицати на тих 7 генерација сада.
- Морамо да избегнемо трагедију свих нас.
- Потрудимо се за међугенерациске једнакости. Шта дугујемо будућности?
- Ми смо сви једна људска породица са заједничком судбином упркос начим друштвеним, културним и биолошким разноврсностима.
- Растегљивост живота заједнице и благостање човечанства зависе од очувања здраве биосфере са свим својим еколошким системима, богатством биљних и животињских врста, плодним земљиштем, чистом водом и чистим ваздухом. Глобално окружење са својим коначним ресурсима заједнички је интерес свих народа. Заштита Земљине виталности, и разноврсности и лепоте је свето.
- Избор је наш: формирати глобално партнерство за бригу за Земљу и једни друге, или ризик уништења себе и разноврсности живота.
- Наш изазови животне средине, економски, политички, друштвени и духовни су повезани и заједно можемо да да створимо инклузивна решења.
- Да бисмо реализовали ове тежње, морамо се одлучити да живимо са осећајем универзалних одговорности, идентификујући се са целом Земљином заједницом, као и нашом локалном заједницом. Ми смо истовремено држављани различитих народа и једног света у којем је локално и глобално повезано. Сви деле одговорност за садашњост и будућност људске породице и већи живи свет. Дух људске солидарности и сродства са свим животом јача када ћивимо са поштовањем тајне бића, захвалности за дар живота и понизношћу у погледу људског места у природи.

Практичар интегрални развоја ће поштовати оне који имају модерни система вредности. Он или она ће признати да постоје одређени задаци, задаци, улоге и позиције које су најбоље за егалитаристичко релационо и „сензитивно“ размишљање које је карактеристика овог погледа на свет.

Здраво изражавање постмодерног система вредности	Нездрави изражавање постмодерног система вредности
посвећују се стварању бољег живота за друге	претерани релативизам због губитка граница
настоје да донесу достојанство за све	претерано ослањање на консензус
имају тенденцију да буду веома саосећајни	бескрајна обрада, или неспособност да се донесу одлуке
поштују и одговарају на контекстуалне факторе у свакој ситуацији	наивни егалитаризам у оквиру моралних крстаха
еколошки осетљиви и толерантни	романтизам под-привилегованих
инклузивни	узак поглед на људске разноликости, претерани субјективизам
Верују у тимски, групни рад	губитак морала, нарцизам "ја" генерације
наглашавају топле међуљудске односе	нефокусираност, претерана попустљивост, нереални идеализам
промовишу припадност и лични раст	екстремни плурализам који резултира губитком
подржавају консензус заједнице	разборитости и незаслуженим поштовањем примитивних ритуала
изражавају истинску бригу за друге	претерано романтизирање предмодерне прошлости у
осетљиви на различитости	еколошким дискусијама, политичка коректност
слушају дубоко	екстремни постмодернизам у академским круговима
подстичу друштвену одговорност	култура жртве, небалансирани нагласак на осећањима
	побожност, разумевање и хармонија изнад свега
	претерана реторика "еколошке катастрофе", еко-фанатизам
	ускраћивање раста корисних хијерархија
	игнорисање потребе да се произведу опипљиви резултати

Основни елементи постмодерног система вредности могу бити виђени: професије као што су здравство, образовање, и емоционално оријентисане пословне активности, "контра-култури" крајем 60-их и почетком 70-их, дубокој екологији, екофеминизму, еколошкој правди, колективизму, холандском идеализму, саветовању, канадској здравственој заштити, хуманистичкој психологији, теологији ослобођења, еко-социјалним непрофитним организацијама, борби за права животиња, политичкој коректности, питањима људских права, докторима без граница, Зеленој политици, друштвеној конструкцији природе, тренизима осетљивости, фасцинацији сусретима и "дирљивим" искуствима, као и у општем покрету људских потенцијала (Brown B. C., 2005b).

Стратегије развоја знања за управљање урбаном одрживости

Данас у пост-постмодерном добу *информатичке револуције, моћ знања*, која је одувек је била привилегија малих група људи, когнитивних ауторитета у локалној култури, почела је да се разлива дубље и шире у друштвене структуре (Castells, 2000). Информациона револуција донела је технолошка средства и алате, који омогућавају ефикаснију и ефективнију размену знања, вредности и ставова. Практично сва знања когнитивних ауторитета, али и обичних људи, доступна су путем интернета скоро сваком појединцу у свакој тачки планете. Оно што чини суштинску разлику у односу на раније токове знања је чињеница да појединац данас има могућност да не мењајући своје место (Castells, 2004), тражи и проналази одговоре на своја унутрашња питања широм културних образаца планете, има могућност да *сам процењује и бира* когнитивне ауторитете, ван норми своје друштвене заједнице, и додатно да улази у дијалог са различитим групама мишљења широм света (Castells, 2009a), да се са њима идентификује, повезује и можда чак и практично делује (Castells, 2009). Информациона технологија проширила је индивидуалне сазнајне и развојне процесе далеко ван конвенционалних токова породичног и формалног образовања, ван „локалног“ културног „програмирања“, створила је услов за индивидуални и последично цивилизацијски квантни скок ка холистичком и интегралном поимању стварности (Wilber, 2007), отворила је могућност успостављања много шире, глобалне платформе јавне дебате и учешћа јавности у процесима одрживог развоја. У том смислу, покренути су *нови правци размишљања о механизмима комуникације и повезивања са циљем развоја друштвене свести, промена вредносних система и погледа на свет, као и стварања знања неопходног за формулисање и спровођење одрживих иницијатива*.

У савременим градовима, коришћење ИКТ алата је императив успешног планирања и управљања градовима, па и одрживим развојем, пракса урбаног планирања/управљања у свету доживљава динамичне и битне промене, последње четири деценије кроз промене у приступу и методу заснованим на *интернету, ИКТ и ГИС технологијама, а будућности и вештачкој интелигенцији*. Развој е-управе²⁹ и ИКТ подржаних информационих и комуникационих услуга у области одрживог територијалног и урбаног развоја један је од глобалних приоритета³⁰. Фокус управа развијених земаља у овом тренутку је развој *ГИС заснованих система за подршку планирању, праћење и евалуацију њиховог спровођења* у области интегралног територијалног развоја. Са друге стране, интернет технологије довеле су до нове глобалне друштвене појаве у оквиру цивилног сектора: *стварања виртуелних (не)формалних друштвених мрежа*. Мотивисани потрагом за новим квалитетом живота људи су прихватили виртуелне друштвене мреже, као "неформалан" и иновативан начин сопственог оснаживања, организовања у размени ставова, искустава, мишљења и

²⁹ На овом месту веома је важно подвући разлику између развоја информационих система за подршку интегралном одрживом развоју и развоја система е-управе. Иако, су у основи оба концепта усмерена ка унапређењу и осавремењавању активности локалне управе, ипак постоји есенцијална разлика између стратегија и задатака њихове реализације и имплементације. Функционалности информационих система за подршку интегралном одрживом урбаном развоју су специфично везани за процес планирања и управљања развојем и они уврежавају специфичне групе актера и њихове активности у оквиру ових процеса. Информациони системи е-управе конципирани су да подрже и спроводе различите функционалности које су усмерене ка управним административним активностима. Примена ИКТ алата у развоју е-управе не подразумева и имплицитно развој ИКТ за подршку интегралном урбаном развоју, постојање сервиса е-управе значи да постоје веома добри услови и ИКТ потенцијали за њихов развој.

³⁰ Аархуска конвенција о приступу јавним информацијама, партиципацији грађана у одлучивању и приступу правосудју у питањима животне средине (UN, 1998), УН конвенција о коришћењу електронских комуникација у интернационалном уговарању (UN, 2005), ЕУ оквир за коришћење информација јавног сектора eEUROPE 2002 (ЕС, 2001a), Европска стратегија за истраживање будућности и нових технологија (ЕС, 2009b)

спровођења иницијатива (Rheingold, 1993b; DasGupta, 2006; Wu Song, 2009). Као, хибрид наведених тенденција и укрштањем и повезивањем управних ГИС алата и виртуелних друштвених мрежа појављује се и концепт **развоја реално - виртуелне градске интелигенције** (Hamilton M. , 2006), који би уз помоћ технологија вештачке интелигенције могао да омогући превазилажење бројних слабости планирања и управљања одрживим развојем и одрживим друштвеним трансформацијама. У том смислу, у наставку ће бити приказане основне поставке ИКТ подржаном развоју знања за урбану одрживост.

Компјутерски подржано планирање уз помоћ технологија Географских информационих система развијано је интензивно од 80- година прошлог века³¹ и пратило је парадигматске промене у самом планирању градова. Аналогно еволуцији погледа и разумевања планирања, еволуирао је и фокус информационих наука, па се тако: - у 60-им говорило о планирању "примењеној науци", односно подацима и њиховој електронској обради, - у 70-им, о "политици", па према томе информацијама и менаџменту информационих система, а – у 80-им о "комуникацији" и знању, дакле системима подршке одлучивању, а у 90-им о „интегрисаном“ планирању, сазнајним процесима и новом концепту веб-заснованог отвореног ГИС-а³² (Klosterman, 2001) (погледајте **ИнфоБлок_8**). Осврт на деценије развоја и коришћења рачунарских алата у планирању говори о **континуираном неуспеху планера да више и у потпуности користе рачунаре у својој професионалној пракси**. До појаве идеје о сложенијим ИКТ алатима заснованим на ГИС-у, конвенционални став је био да традиционално научно засновано и касније рационално планирање може и треба да буде подржано **свеобухватним компјутерским моделима реалности**, који треба да повежу како систем града функционише у садашњости, са „сликом“ како може функционисати под одређеним условима дизајна / планирања у будућности. Ово смело и можда наивно схватање произашло је из **рационалног системског приступа планирању** и постепено је временом слабило свој утицај на методологију планирања (Batty M. , 2007):

„постало је јасно да моделско - „уско“ структурирање не може бити једнообразно „мапирано“ на све стварне проблеме планирања који су увек сувише различити, лоше дефинисани и двосмислени да би могли да одговарају строго структурираном одлучивању подржаном од стране рачунарске технологије“ (Batty M. , 2007).

³¹ Претеча ГИС-а је развијен у Канади, кога је дизајнирао Роџер Томлинсон (Roger Tomlinson) током средине 1960-их за потребе инвентара природних ресурса. У исто време, Канцеларија за попис у САД (U.S. Bureau of the Census) развила је DIME (Dual Independent Map Encoding) систем за интеграцију дигиталних записа свих америчких улица и подршку аутоматском геореференцирању и интегрисању података пописа. Такође треба поменути активности картографа и националних агенција мапирања које је довеле до употребе рачунара у подршци ажурирања географских и топографских карата током касних 1960-их и касније до компјутеризације других функција мапирања у касним 1970-им. Било је само питање времена када ће програмери препознати заједничке елементе ова два система и почети да развијају ГИС за шири спектар области примена. ГИС се не развијају као потпуно нов истраживачки простор, већ као развој интердисциплинарних апликација у инвентарисању и анализи просторно одређених података и информација. Наука о посматрању и даљинском читавању површине Земље такође је допринела развоју одговарајућих инструмената за снимање и одговарајућих техника обраде података. Између 1950-их и 1980-тих, они су коришћени да генеришу информације о физичким, хемијским и биолошким особинама земљи (тј. земљишта, атмосфере и океана). Војска САД је, такође у дужем периоду доприноси развоју ГИС-а, не само кроз развој GPS система, него и кроз многе војне примене које су касније нашле употребу у цивилном сектору. Модерна историја ГИС-а датира из раних 1980-их, када је цена довољно моћних рачунара пала испод \$ 250.000, а трошкови за софтвер пали испод 100.000 \$, тако да је ГИС историје је у многоме технолошки вођена (Longley P. , 2006).

³² **Постоје многе дефиниције ГИС-а**, али на овом месту довољно га је дефинисати као информациони систем који користи географску позицију, која је јединствена за сваку тачку на планети, да интегрише и систематизује различите податке о некој територији, и приказује их у форми географских мапа. (Лаловић, 2013)

ИнфоБлок 8. Еволуција релације планирање- знање у планирању - улога ИКТ – фокус ИКТ подршке

У свом раду Клостерман посматра релацију планирање / знање у планирању / улога ИКТ подршке у контексту САД (у суштини веома сличне релације се препознају и у Европи са мањим временским померајем), како би генерисао закључке о препорукама приступа дефинисања и развоја СПП. Из прегледа налаза овог истраживања, јасно може се уочити како је *еволутивни так промене парадигме планирања, односно предмета планирања, заправо утицао и на еволутивну промену односа према знању у планирању, па према томе и улози ИКТ подршке* (Klosterman, 2001). Са једне стране, ранија виђења планирања као "рационалног/објективног" и "вредносно неутралног" процеса замењена су препознавањем и прихватањем политичке природе процеса планирања, а које је потом довело до спознаје да је планирање заправо текући процес дизајна социјалних трансформација, дијалога и расправа у којој планери, јавни званичници и јавност заједно покушавају да одлуче како најбоље управљати заједничким аспектима друштва (Fainstein S. . 2013).

Табела 1. Еволуција релације планирање/знање у планирању/улога ИКТ/фокус развоја ИКТ подршке планирању (Lalović K. , 2008)

60-те Рационални модел планирања - Оптимизација система		
<p>Предмет планирања: град-проблем, град- објекат, град - систем</p> <p>Модел планирања : Планирање као "примењена наука" дефинисао је рационалност у инструменталном смислу као: проналажење најбољих средстава, акција и/или политика за постизање жељених циљева, и планирање, као итеративни процес дефинисања проблема, идентификовања циљева, генерисања алтернатива, вредновања алтернатива у односу на циљеве (Davidoff & Reiner, 1962). У основи модела је општа теорија система која посматра градове као комплексне динамичке системе сачињене од хијерархијских подсистема и планирање као рационални поступак за оптимизацију укупних системских својстава, као што је корисност или благостање (McLoughlin, 1969), (Chadwick, 1975), (Faludi A. , 1986). Претпостављало се да је овај модел подједнако погодан за појединце-„планере“, и приватне организације и јавне агенције - "планерске агенције" (Friend & Jessop W., 1969).</p>		
<p>Знање у планирању:</p> <p>свеобухватно, генерисано из нових урбаних области економије и регионалне науке, јер:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) информација је "вредност" и "политички неутралан" ресурс, 2) више информација је увек боље; 3) најважнија улога планера је пружање више и боље информације којима се побољшава процес доношења политика и, 4) може се уочити јасна разлика између "објективних чињеница" у рачунару и "субјективних" мишљења и вредности појединца и група. 	<p>Улога ИКТ (Harris & Batty, 1993):</p> <p>Пружање информација за вредносно и политички неутралан процес "рационалног" планирања.</p> <p>Прикупљање и складиштење потребних података, обрада у оквиру системских модела који су треба да опишу садашњост и „пројектују“ будућност (Batty M. , 1976).</p> <p>Избор најбоље алтернативе: технике су тражене у оквиру операционих истраживања линеарног програмирања и касније метода вишекритеријумског одлучивања.</p>	<p>фокус ИКТ подршке планирању:</p> <p>ПОДАЦИ</p> <p>„Запажања која су очишћена, кодирана, и чувају се у машински читљивом облику"</p> <p>Примарна брига ИКТ подршке је електронска обраде података која промовише ефикасне трансакције обраде података за побољшање оперативних задатака (Huxhold 1991, 5-9).</p>
70-те Планирање као политика		
<p>Предмет планирања: град скуп -проблема</p> <p>Модел планирања : и даље рационалан, али је промењена свест о природи процеса доношења одлука (Dror, 1973) (Faludi A. , Rationality, Critical Rationalism, and Planning Doctrine, 1986a). Јавно одлучивање о политикама развоја се фундаментално разликује од личног или корпоративног одлучивања (Rittel & Webber, 1973). Планирање није и не може бити вредносно неутрално. Општа критика рационалног планирања. Информационе потребе и стратегије разумевања не зависе од саме политике, већ начина на који се ови проблеми су дефинисани, схватања циљева и средстава за постизање ових циљева (Cartwright, 1973), (Abelson & Levi, 1985)</p>		
<p>Знање у планирању:</p> <p>"објективни ауторитет" и политички неутрални језик техничке објективности крију инхерентне политичке изборе кроз избор података и анализа, презентацију и дистрибуцију резултата, кријући се основне политичке одлуке унутар наводно техничке анализе недокучиве аутсајдерима (Klosterman, 1987).</p> <p>Друштвене науке нису успеле да обезбеде тестирано и емпиријски потврдиво знање о које треба да води процес креирања јавних политика (Bernstein, 1976).</p>	<p>Улога ИКТ :</p> <p>Инхерентно политичка, појачава структуре утицаја, скрива политичке опције и трансформише процес доношења политика.</p> <p>„Једноставна“ конверзија информација са папирних докумената на дигитални облик може имати значајне политичке и правне импликације. Прецизније и новије информације могу да повећају политичке сукобе откривајући скривена питања (Obermeyer & Pinto, 1994)</p> <p>Подстиче политичку дебату засновану на супротстављеним интересима и вредностима.</p> <p>Оптимизационе технике су корисне за добро дефинисане, уско техничке проблеме, али неприкладне за већину питања јавне пол. (Harris B. , 1989)</p>	<p>фокус ИКТ подршке планирању:</p> <p>ИНФОРМАЦИЈЕ</p> <p>"Подаци који су организовани, анализирани, и сажети у смислену форму"</p> <p>Примарна брига је менаџмент ИС који интегрише различите сетове података као би служила потребама управљања.</p> <p>Технологија еволуира: управљање релационим базама података, рачунарски засновано мапирање, развој урбаних ИС, (Laurini, 2001), ГИС (Longley, Goodchild, & Rhind, 2001), земљишних ИС - LIS (Jeffress, 2007)</p> <p>Ове функције управљања ће наставити да буду примарне у употреби већине ГИС/LIS (Jeffress, 2007)</p>

80-те Комуникативно планирање (консензус) - Дискурс/дијалог

Предмет планирања: град скуп –проблема

Модел планирања : политички и друштвени процес интеракције, комуникације и социјалног дизајна. Политичка димензија продубљивана је кроз етнографска истраживања планерске праксе, подржане развојем у подручјима друштвених наука и етичке теорије. Планирање не може да буде политички неутрално инструментално средство за постизање утврђених циљева (Forester, 1982) (Forester, 1993). Планирање подразумева много више од прикупљања и пружања информација које могу да побољшају политички процес (Booher & Innes, 2000). Начин на који планери преносе информације могу бити важнији од онога што они кажу (Booher & Innes, 2002). Планери и даље припремају планове и раде анализе, али они и преговарају, „тргују“, објашњавају, расправљају о правилима, променама и дозволама, администрирају правила и прописе (Healey P. . Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies, 2nd ed., 1997).

Знање у планирању:

Квантитативна анализа и сродне информационе технологије играју важну улогу у овим активностима.

Давање савета, приповедање, митови, и друге метафоре и реторички алати које планери користе да саопште своје идеје другима (Harris B. , 1989, pp. 86-87), (Ines, 1990); Krieger 1981; Mandelbaum 1991).

"Социјалне" чињенице и вредности су културно дефинисане и исто тако се могу бранити и критиковати као и "објективно" знање науке.

Покушај проширења уско "позитивистичког" погледа разума, засновано на научно изграђеном и емпиријском знању тако што се обухватају сви домени дискурса.

Рационалност се не заснива на чистој логици и апстрактној оцени доказа него на **информисаном консензусу** који образује заједница појединца у одређеном простору и времену (Fisher, 1990), (Klosterman, 1978, 1983)

Улога ИКТ :

ИКТ и садржај техничке анализе планера се често виде као **мање важни од начина на који планери преносе ову информацију другима**

Квантитативне анализе, без обзира добро значење и техничку "исправност" сувише често одвајају планере од оних за које се планира, смањују јавни приступ информацијама, повећавају зависност од техничке експертизе и минимизирају могућност планера да уче од јавности (Forester, 1982).

Ови проблеми се само повећавају како технички алати постају све софистициранији и њихов језик више езотеричан.

Побољшана способност за складиштење и приступ информацијама које пружа ГИС повећава потенцијал за злоупотребу информација и питања безбедности података, поузданости и одговорности (Dangermond, 1995).

фокус ИКТ подршке планирању:

ЗНАЊЕ

"Разумевање на основу информација, искуства, и проучавања"

Системи за подршку одлучивању (СПО), који олакшавају полуструктурирано доношење одлука и извршну функцију: жеља доносиоца одлука за интеракцијом са процесима решавања (Klein & Hirschheim, 1985) (Gorty and Morton 1971; Keen and Morton 1978; (Sprague & Carlson, 1982); (Sprague & Watson, 1986).

Процес одлучивања је итеративан (генерисање и евалуација алтернатива којим се стичу увиди у могуће даље анализе), **интегративан** (укључују знање доносиоца одлука, заједно са квантитативним подацима добијених из модела), и **партиципативан** (дозвољава испитивање последица укључивања различитих информација, модела, критеријума, циљева и организација).

90-те Колаборативно планирање: заједничко резоновање заједнице – колективни дизајн

Предмет планирања: град – део општинских развојних кретања, развој града

Модел планирања : укључујући, интерактиван, отворен и перманентан процес интересубјективне комуникације и колективног дизајна у коме планери помажу заједници да "пронађу смисао заједништва док живе различито" (Healey P. , 2006) (Healey P. , 2006a). Колаборативно планирање није апстрактан процес одлучивања који покушава да оптимизује укупне циљеве система, као што је добробит заједнице.

Знање у планирању:

Планирање се заснива на **две сфере рационалности:**

1) **"колективни здрав разум"** и заједнички покушаји група да "одлучују и делују" заједно, и 2) **формализовано знање и самосвест аутономних појединца** (Kim, 1989) (Hoefler, Hoefler, & Tobias, 1994).

Улога ИКТ :

пружање информационе инфраструктуре која олакшава социјалне интеракције, међуљудске односе и дебате којима актери покушавају да остваре заједничке циљеве и да се носи са заједничким проблемима (Elwood, 2006) (Elwood & Ghose, 2004), (Ghose, 2001) (Haklay & Tobo´n, 2003) (Kingston, 2002)

фокус ИКТ подршке планирању:

ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

"Способност да се носи са новим ситуацијама и новим проблемима, да примењује стечена знања на основу искустава, и да користи ефективно моћ резоновања као водич за понашање"

Системи за подршку планирању (СПП) промовишу дијалог и интеракцију, олакшавајући кол. заједнички дизајн. (Hudson-Smith & et.al, 2002)

Са друге стране, у области развоја ИКТ еволуција: 1) од бављења оперативним подацима, 2) преко управљања информацијама, а 3) затим до генерисања знања извршног нивоа друштва, и коначно до 4) интелигенције померила је виђење улоге информационе ИКТ подршке ка врху организационе пирамиде - од рутинских добро структурираних аспеката, ка све мање рутинским и мање структурираним и много тежим питањима/проблемима (Табела 1).

Ови трендови указују на актуелну еволутивну фазу која тежи да апсолвира потребу за обезбеђивањем знања неопходног да се подржи извршно одлучивање, ка потреби да се обезбеди интелигенција - способност суочавања са новим ситуацијама и проблемима, примене стечених искуствених знања, и способност ефективног коришћења моћи резоновања као водича у понашању. У овој фази развоја улога ИКТ и подршке планирању помера се изван система друштвене организације, ка индивидуалним и групним питањима размене информација и заједничког учења, ка информационој култури (Brail & Klosterman, 2001).

Као највећа ограничења свеобухватног рачунарског моделовања за планирање у то време уочена су: - у "мекој", односно друштвеној, страни "технолошког пакета планирања" (Faludi A. , 1986; Faludi A. , 1986a) и начину структурирања знања потребног за планирање (Masser & Campbell, 1991)³³ и чињеници да се питања оптималне просторне дистрибуције јавних добара и услуга, која је основи природе планерских проблема (Rittel & Webber, 1973), тешко може описати рачунарским језиком (Klosterman, 2001). Истиче се и буџетска захтевност аналитичких потреба планера у оквиру финансијски слабог јавног сектора који пружа мало подстицаја за развој компјутерских алата које служе за те потребе, као и изолација планера из локалног развоја информационалних система који је пре свега усмерен административне потребе управа (Klosterman, 2001). Ипак, убрзани технолошки развој довео је до тога да перформансе и цена технологија више не представљају проблем, тако да је међу теоретичарима и практичарима планирања отпочела је фасцинација ГИС-ом, која се заснива на чињеници да ова "камелеон технологија" (база података прилагодљива природи проблема и предмета планирања) **веома ефикасно** обезбеђује основне функционалности - прикупљања, одржавања, анализе и приказивања просторно релевантних информација, које су изузетно корисне широком спектру актера јавног и приватног сектора. Ипак, сматрало се да технолошке перформансе, стављају у други план функционалности потребне у процесу планирања специфичног контекста (Harris & Batty, 1993), јер ни једна технологија, па ни ГИС, не може сама да обезбеди све потребе баратања подацима и стварања знања која су потребан планерима, што би се могло превазићи палетом различитих ИКТ алата. У том смислу сугерише **се развој концепта информационалних системи за подршку планирању и управљању територијалним развојем, и ИКТ подржаних метода планирања, али тако да се више не полази од одређених технологија, већ од концепције планирања** (Klosterman, 2001)³⁴.

Информационалних системи за подршку планирању и управљању засновани на ИКТ и ГИС технологијама се данас поимају као комплекс/систем више различитих ИКТ алата - софтвера, хардвера и база података, људи и поступака повезаних рачунарским мрежама, у којима ГИС технологије³⁵ служе да се путем гео референцирања интегришу различити скупови података везани за различите просторе и чувани у различитим дистрибуираним базама података, водећи рачуна о одржању квалитета података (Longley P. , 2006). Интензиван развој ГИС технологија произвео је значајан утицај и на организационе промене у јавним сервисима и управљачким институцијама, а варијације међу развијеним решењима резултат су различитости у институционалним и организационим капацитетима и развојним политикама појединих урбаних окружења (погледајте [ИнфоБлок_9](#)). Најранија

³³ Многи аутори указивали су и на неслагања између структуре информационе основе планирања произведених традиционалним моделима планирања (подаци о намени земљишта, степену изграђености, демографски подаци итд.) и потребе за информацијама које су мање формалне и не структуриране, а које се односе на унутрашње домене реалности и неопходност културе истраге (Booher & Innes, 2000; Booher & Innes, 2002).

³⁴ "ако имате само чекић, све личи на ексер. Уколико се полази од одређене технологије, а затим се посматра како се ови алати могу применити у планирању, то прети да наруши природу процеса планирања, што се готово неизбежно дешава, несвесним фокусирањем пажње на оне аспекте планирања за које имамо погодан алат и занемаривањем осталих аспеката за које немамо" (Klosterman, 2001).

³⁵ ГИС технологије омогућавају инвентарисање где се ствари (догађаји, активности, политике, стратегије, планови) догађају на површини Земље и када, потом пружа алате за анализу догађаја и појава кроз низ просторних скала од архитектуре до глобалног нивоа и у различитим распонима временског хоризонта од оперативног до стратешког, и оне представљају рачунарски засноване системе за управљање, интеграцију, анализу и публикавање географски дефинисаних података: запажања и/или мерења објеката и/или догађаја експлицитно референцираних на свој географски положај, локацију на земљиној кугли (Longley P. , 2006). „ГИС не само да нам говори о томе како свет изгледа, већ кроз комбиновање различитих извора информација, може да нас води ка генерализованом и експлицитном географском разумевању о томе како свет функционише. Као такав ГИС лежи у срцу савремене географије, и кључан је за њену допринос решавању тренутних развојних питања стварног света" (Longley P. , 2006).

практична истраживања у развоју ИКТ/ГИС подршке одрживом урбаном развоју била су оријентисана ка питањима праћења и евалуације стања животне средине. Програм за развој информационих система за управљање животном средином ([Environmental management information system program - EMIS](#)) (UN-Habitat, 2000), био је усмерен на подизању нивоа квалитета, ефикасности и релевантности процеса доношења одлука на локалном нивоу кроз примену апликација које системски користе информације о животној средини. Овај програм био је више фокусиран на процедурални него садржински аспект развоја оваквог система подршке, јер су у пракси као главне препреке за развој информационих система о животној средини уочене културолошке препреке у смислу недовољне свести о важности доступности и дељења информација³⁶ и доминације „игара“ моћи манипулисањем информацијама. У том смислу, EMIS је кроз низ експерименталних локалних пројеката развио методолошки оквир приступа развоју ИКТ подршке одрживом развоју на локалном нивоу кроз колаборативни приступ како би се постигло хармонизовано коришћење података о животној средини, унапређење приступачности и фасилитацији приступа подацима и осигурање њихове конзистенције и међусобне компатибилности (UN-Habitat, 2000). Резултат двадесетогодишњег развоја ових технологија, су бројни и веома различити ГИС алати у употреби у многим земљама за информациону подршку анализи ресурса животне средине, планирања коришћења земљишта, локационим анализама, праћењу и организацији прикупљања пореза, планирање јавних сервиса и инфраструктуре, стамбене студије, оптимизација здравствених услуга (Cromley, 2009) итд.³⁷ Укратко, широк спектар људских делатности је сада дотакнут, у барем неком облику, овим експлицитно географским технологијама и оне све више ослањају на њега. ГИС-а данас има веома добру технолошку основу, и већина грађана је често и несвесно у интеракцији са ГИС-ом у својим свакодневним животима, сваки пут „кад се отвори претраживач мапе на интернету (Google мапе и сл.), у потрази за информацијама у реалном времену (Longley P. , 2006).

Системи за подршку планирању (СПП) се данас препознају као скуп напредних ИКТ алата који подразумевају да постоји развијена релациона објектно-оријентисана Гео-база података, и који имају способност да изврше различите експертске аналитичке методе у циљу обезбеђивања подршке процесу планирања које се бави структурираним проблемима, као и посебне алате за подршку одлучивању када је у питању третирање не структурираних проблема кроз партиципативни процес (Jankowski & Nyerges, 2001). Према ставу бројних аутора, препознајући потребу да се у покушају дефинисања СПП и одговарајуће улоге ИКТ у планирању мора почети са разматрањем концепције планирања, односно стално еволуирајућег питања, "шта је планирање?", усвојен је концепт система за подршку планирању – СПП, Бритона Хариса (Britton Harris) као одговарајући модел за комбинацију широког спектра ИКТ метода и модела у јединствен систем који

³⁶ На Рио самиту 1992. године, доносиоци одлука на глобалном нивоу препознали су важност информација у доношењу одлука, што је наведено у поглављу 40 Агенде 21. У 8. поглављу Агенде 21 наводи се да "у одрживом развоју свако је носилац и корисник информација у ширем смислу. То подразумева подаци, информације, искуство и знање. Потреба за информацијама расте на свим нивоима доносиоца одлука на сениор нивоу, националном и интернационалном нивоу, па све до индивидуалног нивоа. " Предложене активности се односе на превазилажења јаза између носилаца и употребе података и унапређења доступности информација за доношење одлука. На основу искустава из Европе и Северне Америке, политике, програми и технологије Информацијског система о окружењу су предочени широм света (UN, 1992a).

³⁷ Бројни примери примене ГИС-а у различитим областима се могу наћи на сајту [ESRI – Enviromental System Reserch Institute](#) (ESRI, 2012), (CIESIN, 1997) итд. У првом поглављу већина примера која се односи на информисање о стању у простору у основи је примена ГИС технологија. Примена ГИС-а и Геобаза података се креће од локалних и националних управа, преко банкарства, осигурања, телекомуникација, комуналне и малопродајне индустрије, до добротворних организација.

може да подржи планерске функционалности (Harris & Batty, 1993; Klosterman, 2001; Jankowski P. , 2007; Batty M. , 2007)³⁸.

Међутим, спроведено опсежно истраживање употребљивости до сада развијених СПП заснованих на ГИС-у у планерској пракси, указало је на кључне практичне проблеме, али могућности за даље унапређење СПП (Vonk, Geertman, & Schot, 2007). Истраживање је показало да корисници виде највећу корист од *визуелизације*, која је основ за добру комуникацију учесника у планирању и подстиче креативност током партиципативног процеса и другим интерактивним односима између планера и актера. У том смислу, СПП са највећим потенцијалом за будући развој су: *колаборативно - комуникациони, веб-засновани и они који комбинују информационе функције за истраживање проблема/промена и задатке консултација, што је у сагласности са партиципативном природом савременог приступа планирању*. Експерти, планери и систем програмери виде као кључну корист СПП у апликацијама анализе и моделовања, производњи сценарија, дизајна алтернатива, процени утицаја, евалуација алтернатива и развоја плана. Иако су гео-информациони стручњаци и истраживачи у овом тренутку главни корисници алата за анализу и моделирање урбаних система, они виде значајан потенцијал за шире коришћење ових апликација од стране већег броја професионалних планера и актера, ако системи буду направљени кориснички једноставнијим и ако могу да одговарају процесу планирања. Друго истраживање, показало је да су главне препреке које су успоравале примену ових алата *недостатак свести, искуства и опште намере* да се СПП користе у пракси (Vonk, Geertman, & Schot, 2005a), *јер се актери на власти плаше да изгубе своју позицију због инструмената које не могу да контролишу* (Vonk, Geertman, & Schot, 2005b), као и *недостатак професионалног увида* у предности коришћења СПП, што задржава оне на управним позицијама да усвоје СПП као инструмент планирања³⁹ (Vonk, Geertman, & Schot, 2007). Недостатак комуникације и сарадње између корисника и систем програмера доводи до *истрајавања дихотомије између развијених система и корисничких захтева*. Систем програмери развијају врхунске алате анализе и моделирања просторних система, иако је кориснички захтев усмерен ка много једноставнијим системима, намењеним складиштењу, проналажењу, визуелизацији и комуникацији информација током анализе проблема и истраживања. Ипак, резултати ових истраживања показују да већина корисника оцењује искуства примене СПП позитивно, у широком спектру функционалности (Christensen & Lundvall, 2004 , p. 187), премошћавање овог јаза представља стварну препреку развоја и примене СПП (Vonk, Geertman, & Schot, 2007).

Системи за подршку одлучивању (СПО) имају структуру прилагођену доносиоцима одлука, тако да је прилагодљивост начина визуелизације обрађених података веома важна како би аналитички резултати били разумљиви широком спектру актера. Састоје се од: 1) сложеног корисничког интерфејса, 2) (Гео)база података и 3) база модела визуелизације, и намењен је *интеграцији*: 1) свих релевантних информација из разних извора са 2) спектром

³⁸ То не значи СПП обухватају све компјутерски засноване алатке и методе које користе планери. Ова дефиниција искључује софтверске алате опште намене за обраду текста, презентацију извештаја, унутрашње буџетирање, као и оне које користе и други професионалци. Уместо тога, СПП обухвата само компјутерски хардвер, софтвер и информације које се користе искључиво за планирање, тј. информационе технологије које планери користе за обављање своје јединствене професионалне одговорности као планери (Klosterman, 2001).

³⁹ Исто тако, шира употреба експерименталних и још неразвијених СПП система који не могу бити довољно респонсивни захтевима процеса планирања и корисника, може да створи лошу слику о њима као тешким за руковање, тако да СПП у раним фазама развоја треба прво да се примењују у симулационим истраживањима, ради подешавања процеса и како би се научила лекција за њихово побољшање (Vonk, Geertman, & Schot, A SWOT analysis of planning support systems, 2007)

аналитичких и статистичких алата за моделирање извештаја, и 3) графичким интерфејсом који преноси информације у лако разумљиву форму. Примарни циљ је флексибилност, брза реакција система једноставног за употребу који може бити прилагођен развојним потребама и стиловима корисника. Основни принципи СПО модела су успостављени кроз развој [просторних система за подршку одлучивању](#) (ПСПО) у јавном сектору, у вези решавања комплексних просторних проблема као што су на пр. одређивање оптималне локације за сервисне центре, основне школе и ватрогасне станице (Carver, Evans, Kingston, & Turton, 2001; Jankowski P. , 2007). Они обухватају три просторно повезане компоненте традиционалног СПО: база података која садржи низ просторних и не просторних података, генерално укључује ГИС, просторне аналитичке и симулационе моделе, као и кориснички интерфејс. ГИС генерише и складишти потребне просторне податке који се користе као улазни подаци за аналитичке моделе. Моделу предузму потребне податке из базе података, користите га за потребне анализе или симулације, и чувају излаз моделовања у бази података. ГИС софтверски алати и други софтвери за визуелизацију се затим користе за приказивање резултата моделовања, обично у облику мапе (погледајте [ИнфоБлок_9, Табела 3](#)). Током три деценије примене ГИС технологија у оквиру информационог система локалних и градских управа дошло је до битних еволутивних промена у локалној организацији од једноставних ка све комплекснијим организационим решењима (погледајте [ИнфоБлок_9, Табела 2](#)), који дозвољавају већи степен креативности и више одржива решења (O'Looney, 2003). Употреба ГИС-а у јавном сектору постала је незаменљива у домену управљања јавним сервисима у области (Nedovic-Budic, 2002): образовања (Audet & Ludwig, 2000), здравствених услуга (Lang, 2002), безбедности, у домену градње и коришћења земљишта, очувања животне средине (Lang, 1998) и енергетске ефикасности (Harder, 1999), социјалних програма помоћи, оптимизације транспорта (Lang, 1999) и тд., о чему сведоче бројни случајеви добре праксе⁴⁰. Искуства примене оваквих система у локалним контекстима указује на препознавање користи у смислу повећане способности локалне управе не само у ефикасности, него и у ефективности обзиром на јасније сагледавање дугорочних ефеката локалних акција и одлука (Greene R. , 2000).

[Питања партиципације и подршке комуникативном процесу представљају посебан фокус у развоју и примени ГИС технологија](#). ГИС истраживачи истичу да најмање 70 - 80% посла који обавља локална управа укључује просторно дефинисане податке или задатке, који су у релацији са индивидуама или групама заједнице и захтевају заједничко одлучивање што значи да су погодни за примену ГИС-а. За ефикасније обављање ових послова ГИС омогућава различито описивање проблема и креирање алтернативних визуелизација расположивих информација (O'Looney, 2003). Омогућавање јавне доступности кроз веб ГИС сервисе, у смислу њиховог коришћења али и доградње путем [прикупљања података директно од грађана](#) (енгл. *crowd mapping, crowd crowdsourcing*) (Dodge & Kitchin, 2013; Créquit, Mansouri, Benchoufi, Vivot, & Ravaud, 2018; Ribeiro, et al., 2020), ствара услове за додатне друштвене користи: - обзиром да ГИС визуелни прикази дозвољавају директан приступ ка огромном броју информација, више људи је у стању да разуме опсег и утицај појединих аспеката проблема, - креатори политика га чешће користе ако додатна анализа

⁴⁰ наведени извори дају истраживачки приказ бројних добрих пракси и студија случајева широм света, а велики број добрих пракси се може пронаћи и на ESRI сајту (ESRI, 2012)

или нова информација не производи нове трошкове, - службеници у планерским агенцијама губе монопол над производњом информација (O'Looney, 2003), - омогућена је културна истрага и стално ажурирање података без повећања трошкова (Dodge & Kitchin, 2013). Све учесталије коришћење веб ГИС сервиса од стране свих актера доприноси препознавању корисности ових алата који се последично томе даље и развијају. Приступ "један пролаз анализе података за све креаторе политика" који је раније био оправдан због високе цене технологија је замењен са специфичним корисничким анализама (Nedovic-Budic, Pinto J., & Warnescke, 2004). Иако ће планери и даље имати доминанту улогу у обликовању аналитичких поступака и приказу резултата (O'Looney, 2003), то више неће бити искључиво њихова улога, што се стимулише кроз **концепт отворених података** (Kitchin, 2014; Vaas, 2015). Ипак, има и негативних апликација примене ГИС-а у партиципативним и колаборативним процесима. Историјски посматрано, визуелни прикази – мапе производиле су изванредан респект, махом због експертизе која је у њиховој основи. Међутим, како ГИС технологија чини њихово генерисање једноставнијим за људе који су мање експертни у некој области постоји опасност да се овако генерисане мапе и други визуелни прикази користе за аргументовање нетачних интерпретација реалног проблема: „*ГИС може да промени природу политике локалне управе померајући проблем са "сувише мало информација које контролише мала група људи" на "сувише информација које треба укључити"* (O'Looney, 2003). Локалне управе ће у том смислу морати да нађу начин да регулишу верификацију јавних података.

Виртуелне друштвене мреже препознате су као важно средство за подизање социјалног капитала⁴¹ и достизање ширег ангажовања цивилног друштва у процесима планирања и управљања развојем. У развијеним земљама где је феномен виртуелних мрежа раније захватио шире друштвене структуре спроведена су бројна истраживања разумевања значаја, улоге и начина на који виртуелне друштвене мреже утичу на различите урбане развојне процесе. Истраживања су показала да виртуелне друштвене мреже могу имати значајан утицај, али да он зависи од специфичности друштвеног и економског контекста, и да се мора испитивати непосредним посматрањем (Rheingold, 1993a). Сматра се да су оне социјално прихватљив и креативан начин да се подстакне процес сарадње, јер омогућава ефикасну и директну комуникације између актера, посебно у процесима успостављања заједничког разумевања, групног визионирања или решавања проблема. Многи истраживачи користе термин **виртуелне заједнице**, иако постоје очигледне разлике у односу на "лицем у лице" / „face to face - FtF" друштвене заједнице, позивајући се на чињеницу да их њихови чланови доживљавају као праве и стварне⁴².

⁴¹ **Социјални капитал** је концепт који се генерално тумачи као "карактеристике друштвене организације као што су мреже, нормативи и друштвено поверење које служи олакшању координације и сарадње на обострану корист". Овај концепт наглашава значај социјалних мрежа односа у процесима сарадње и изградње поверења у циљу постизања већег грађанског ангажмана у подизању квалитета животне средине, социјалних и економских аспеката заједнице (Putnam, 1993) . Појединац учи о поузданости неког другог појединца кроз личне интеракције. Међутим, информација о поузданости неке особе такође путује кроз његове или њене друштвене мреже. Друштвене мреже са густим интеракцијама доприносе подизању социјалног капитала подстицањем реципроцитета, и одржавањем информације о успеху протекле сарадње (Putnam, Bowling alone: "America's Declining Social Capital.", 1995) .

⁴² Опонентна мишљења тврде да су заједнице формиране кроз или на основу интернет комуникације псеудо-заједнице (Rheingold, 1993a) и да их треба разматрати само као метафоре заједнице (McLaughlin, Osborne, & Smith, 1995)

У зависности од сложености области примене еволуирала је и перформантност ГИС технологија од једноставних алатака све сложенијим СПП и СПО што је илустровано у Табели 7. (O’Looney, 2003). Имплементација ГИС технологија у локалној управи подразумева организовање људи, институција и организација да користе рачунар хардвер, софтвер и просторне базе података како би одговорили на проблемска питања или решили проблеме. Институционални контекст имплементације ГИС-а игра значајну улогу у систему управљања дизајном, развојем апликација и моделовањем база података⁴³ (Nedovic-Budic & Pinto J., 1999).

Табела 2. Еволуција организационих решења у развоју и примени ИКТ подршке засноване на ГИС технологијама у оквиру локалне управе (Lalović K. , 2002) према (O’Looney, 2003)

Континуитет организације СПП/ГИС-а унутар и изван локалне управе				
Просто/ конвергентно мишљење/ коришћење.....		комплексно/ дивергентно мишљење/ коришћење		
мање могућности за креативност.....		више могућности за креативност		
Једно одељење	Заједнички ГИС	Више одељенски ГИС	Више агенцијски ГИС	Јавно-приватно партнерство у више агенцијском ГИС-у
Све кључне одлуке на основу података, коришћења софтвера, приказа... се доносе у оквиру једног одељења	у коме се препознаје једно одељење као водеће Неке од одлука и приступа подацима се обезбеђују дуж линија различитих одељења	Носиоци ГИС-а су различита одељења, одлуке се доносе од стране групе у којој су чланови из свих одељења носиоца ГИС-а	Трошкови и одговорности се деле међу више јединица локалне управе или непрофитних организација	Трошкови и одговорности се деле међу више јединица локалне управе или непрофитних и профитних организација
Историјски тренд				
Рана организација ГИС-а.....		садашња организација ГИС-а.....		
		будућа организација ГИС-а?		

Да би се избегло разочарење свака локална управа мора пажљиво да размисли своје реалне потребе, расположиве ресурсе и дугорочну одлучност за унапређењем радних процеса који ће обезбедити ефективно коришћење ових алата. Рани покушаји да се оправдају трошкови ГИС су били усмерени ка процени унапређења у ефикасности, и многе студије су показале да ГИС тешко може да се исплати кроз директне новчане уштеде. Међутим, унапређење јавних сервиса, једнакости и повећање квалитета процеса доношења одлука је заправо прави бенефит коришћења ових алата, што се тешко може новчано квантификовати.

Ипак, ГИС технологије могу бити веома вредне у бројним различитим ситуацијама, и највероватније је да ће бити од помоћи у ситуацијама када не постоји видљива алтернатива за решење проблема од стране доносиоца одлука који су се претходно сложили око критеријума одлучивања (Табела 4), што значи да ГИС може бити најупотребљивији за доношење одлука у ситуацијама када једно или оба од следећег важи: - релевантни подаци су инхерентно тешки за визуелизацију, једно решење се можда неће ни учинити или је маргинално у односу на друго, - број података које треба обрадити да би се донела одлука је огроман. Међутим, чињеница је да велики број података есенцијално битан за доношење одлука у локалном одрживом развоју нема просторну компоненту и да у том случају визуелизација само кроз ГИС нема значаја (тржиште меница, способност контрактора, висине националних такси и пореза, ...) (O’Looney, 2003):

„оно што чини ГИС моделирање значајним у процесу креирања политика развоја је да оно може брзо показати резултате сложене статистичке обраде података о реалном свету. Креатори политика су одувек имали способност да осмисле комплексна решења, али пре развоја и употребе ГИС технологија, трошкови њиховог тестирања, у смислу времена, труда и захтеване експертизе су били превелики“ (O’Looney, 2003).

ГИС софтверски алати подржавају (Longley, Goodchild, & Rhind, 2001): - моделовање и управљање сложеним релационим просторним базама података, где је омогућено повезивање алфа-нумеричких и графичких података свих врста и формата и креирање њиховог векторског просторног приказа као тачке, линије или зоне, мрежа, растера или „слика“ (LeBeau, 2002) коришћењем географских координата, дужине и ширине, која се читава помоћу GPS - глобалног система за позиционирање (Database management systems DBMS, Land information systems LIS (Jeffress, 2007)), - једноставне и сложене просторне анализе података и генерисање нових квалитативних информација, где су најједноставније операције просторних упита мерење растојања, анализа преклапања/overlay, анализа простирања/buffering, оптимално рутирање и анализа; њима се додаје велики број трансформација и манипулација подацима и примена формализованих различитих експертских аналитичких техника (статистичке просторне анализе (LeBeau, 2002), анализе мрежа, компјутерско пројектовање, итд.) (LeBeau, 2002) (Smith, 2004) (Martin, 2009), и – мапирање, визуелизацију и веб публикавање, којима је омогућена динамичка, у времену и односу на простор, кориснички прилагођена визуелизација и публикавање података Геобазе података (Automated mapping/ facilities mapping AM/FM) (Peuquet, 2006); мапирање може да резултира и аналогним картама на које смо традиционално навикли, али ГИС мапирање је заправо динамички сложени приказ података који аутоматски прилагођава визуелну репрезентацију података размери посматрања и природи упита (картографски, дијаграмски приказ или отварање „прозора“ у којима могу бити слике, документи или видео материјал везан простор који се посматра) која може бити дводимензионална или тродимензионална (Automated spatial modeling ASM) (Longley, Goodchild, & Rhind, 2001) (LeBeau, 2002).

⁴³ У случају здравствених услуга, опсег институционалних подешавања за ГИС имплементацију је посебно сложен и обухвата и јавне агенције и приватне субјекте који делују на локалном, државном, националном и међународном нивоу, а све то има импликације на прикупљање података, интеграцију, анализу и дистрибуцију (Cromley, 2009).

Табела 3. Еволуција ГИС у односу на корисничке захтеве и сложеност проблема (Lalović K. , 2002) према (O'Looney, 2003)

Еволуција ГИС апликација					
Једноставна питања			Комплексна питања		
Локација	Стање	Путање	Зонирање	Моделовање трендова	Шта ако...? Моделовање
Шта се налази на одабраној улици? Где се налазе ватрогасне станице? ...	Где се налазе стамбене локације које немају водовод и канализацију? ...	Која је погодна траса за камсион за рециклажу узимајући у обзир ове сакупљачке станице? Које је возило хитне помоћи најближе месту несреће?...	Која је структура јавних трошкова у зонама где је већина простора намењена становању? Да ли у зонама угроженим земљотресима има више пословних зграда које задовољавају стандарде за заштиту од земљотреса него пре?	Пратећи садашње трендове, колико времена ће проћи док се централна зона града не развије у пословни центар? ...	Какав ће утицај на економске активности бити ако се развој ограничи у зони реке?
Технике ГИС манипулисања подацима					
Релациона база Упити на бази података	Графички приказ CAD цртежи, гео-референциране карте, снимци...	Просторна статистичка анализа, GPS; израчунавање површина и раздаљина; мрежна анализа	Статистичка анализа	Просторно-временско моделовање, предвиђање	Експертски системи, аутоматизовано моделовање
Примарне технике визуелизације					
Тачке, симболи, локатори (колор)...	Тачке, симболи, локатори (колор)...	Линије (колор), кодирани линије, линије различитих типова и ширина	Полигони, шрафирани и обојени полигони, преклапање полупрозрачних полигона, кодирани полигони	Временско секвенциране мапе, анимације, дијаграми	Излистане технике са стаблом доношења одлука које илуструју могуће ефекте одређене акције или стања у простору
инвентарисање..... анализапланирање & политике					

Табела 4. Погодност коришћења ГИС-а у односу на структурираност и врсту проблема (O'Looney, 2003)

ПОДАЦИ	Када користити ГИС?	
	ПОСТОЈИ консензус о објективним критеријумима за доношење одлука.	НЕ ПОСТОЈИ консензус о објективним критеријумима за доношење одлука.
Подаци, који показују како ће одређена решења задовољавају критеријуме, су јасни како доносиоцима одлука тако и јавности.	Нема потребе за коришћењем ГИС-а у доношењу одлука.	Инвестирајте у изградњу консензуса. Употреба ГИС-а се користи у синтези како би се видело да ли контрадикторни критеријуми могу произвести задовољајуће решење.
Подаци, који показују како ће одређена решења задовољавају критеријуме, су делимично јасни (на пр. доносиоци одлука разумеју податке без употребе ГИС-а, али их шири јавност не разуме)	Употреба ГИС-а се односи у презентацији и визуелизацији података односно решења.	Инвестирајте прво у изградњу консензуса, а затим у ГИС у презентационе сврхе.
Подаци, који показују како ће одређена решења задовољавају критеријуме, су нејасни скоро за све.	Користите картограме како би се појачале одређене карактеристике података и постале очигледне.	Инвестирајте прво у изградњу консензуса, али користите за истраживање како би се подаци сагледали са различитих гледишта и из различитих углова.
Подаци, који показују како ће одређена решења задовољавају критеријуме, нису доступни.	Инвестирајте у прикупљању података.	Инвестирајте прво у изградњу консензуса, прикупљање података, након тога можда неће бити потребе за анализом.

Идентификоване су две врсте виртуелних заједница: 1) просторно/физички засноване, које подразумевају традиционално значење заједница оформљених у неком географском простору, којима су додати електронски ресурси, и 2) географски расуте виртуелне заједнице, које су заправо интересно засноване и где чланови учествују у њима не везано за своје географско станиште и заједнички простор (Blanchard & Horan, 1998). Бројни аутори су издвојили четири основна начина како виртуелне заједнице доприносе подизању социјалног капитала: 1) повећање густине друштвене интеракције⁴⁴ -, 2) побољшање размене информација и социјална подршка⁴⁵, 3) подстицање узajамне подршке⁴⁶, и 4) изградња поверења између чланова мреже. Изградња поверења је витални део друштвеног капитала, а до скора се веровало да компјутерски вођена комуникација, услед недостатка физичке и невербалне информације спречава развој друштвених односа. Међутим, овај недостатак социјалних "сигнала" и могућност анонимности довели су до неких социјалних бенефиција: - појединци могу да развијају своје утиске и опсервације у току времена кроз сукцесивно и промишљено компоновање и едитовање коментара (Rheingold, 1993a), а - обесправљене, угрожене или групе "ниске" моћи могу да учествују у групним дискусијама без директног излагања друштвеним стереотипним или стигматичним реакцијама (Rheingold, 1993b xxx).

У области развоја хибридне реално-виртуелне градске интелигенције Мерилин Хамилтон⁴⁷ развија концепт интегралног града (Hamilton M. , 2008), заснован је на вишегодишњим истраживањима усмереним ка испитивању и унапређењу сазнајних индивидуалних и групних процеса у градским срединама коришћењем интернет и ИКТ технологијама, и има метатеоријску основу⁴⁸. У својим ранијим опсежним експерименталним истраживањима Хамилтон је најпре проучавала пораст капацитета локалне урбане заједнице путем само-организујућих „он-лајн“ виртуелних мрежа. Током истраживања запазила је да се у интеракцији људи у оквиру виртуелних мрежа појављују различити идентитети, односи и комуникативни процеси (Hamilton M. , 1999). Она запажа да природни, само-организујући људски системи, или мреже (почевши од породице) демонстрирају способност промене, тј. капацитет адаптивности, који се уочава на многим размерама организације, заједнице и друштва, а виртуелне друштвене мреже деле исте те карактеристике: - мењају се сагласно променама индивидуалног или групног фокуса, - у току времена се појављују све комплексније структуре и обрасци односа, - вредносно трансцендирају, укључујући вредносне обрасце претходног нивоа, односно, манифестују

⁴⁴ Иако могу имати негативан утицај у смислу опадања потребе за сусретима „лице у лице“, оне повећавају густину друштвених интеракција јер доприносе лакшем преклапању са другим мрежама било које врсте, а преклапање са другим FfF мрежама је вероватније ако су виртуелне заједнице просторно засноване (Blanchard & Horan, 1998).

⁴⁵ Виртуелна заједница ствара добре услове за тражење других људи који имају сличне интересе, што омогућава стварање интересних заједница; већа је вероватноћа да ће се оне формирати преко географски расутих виртуелних заједница, али је исто тако могуће формирање и преко просторно засноване виртуелне заједнице; оне подстичу равноправност друштвеног статуса сваког члана мреже и олакшавају комуникацију тамо где постоје слабе физичке везе међу члановима (Pickering & King, 1995), а исто тако подстичу и парцијалне "off line" везе и директне контакте (Wellman & Gulia, 1999)

⁴⁶ Узajамна подршка је витални део виртуелних заједница; људи могу лако да добију помоћ од других када је велика група у питању, а један чин помоћи лакше је „видљив“ целој групи, тако да мали појединачни акт помоћи може сазнајно да подржи велику виртуелну заједницу (Wellman & Gulia, 1999)

⁴⁷ Мерилин Хамилтон је интегрални практичар и теоретичар у области организационих наука (Anderson, Ford, & Hamilton, 1999).

⁴⁸ Концепт интегралног града развијен на истраживачким оквирима теорија развоја комплексних људских система (Ken Wilber, Don Beck, Clare Graves, Ervin Laszlo), теорије живих система (James Grier Miller); теорија еколошке одрживости (William Rees, Mathis Wackernagel), модела еластичности (C.S. Holling и др.) и био-социјално еволутивне динамике (Jared Diamond, Spencer Wells, Howard Bloom, Elisabeth Sahtouris, Barbara Marx Hubbard) и бројним практичним студијама: студија учења и лидерства у самоорганизовању „онлајн“ система (Hamilton M. , 1999), затим студији повезивања заједнице и сложености (Stivenson & Hamilton, 2001), истраживања мета-мапирања вредности у урбаним срединама (Hamilton M. , Integral Metamar Creates Common Language for Urban Change, 2006), истраживања „репрограмирања“ бескућништва кроз еволуциони интегрални оквир (Hamilton M. , 2007), субјективног благостања у градовима (Wils, Hamilton, 2007); и истраживању вредности заснованих на градској култури и добробити и бројним радовима на мрежама за планирање био-сигурности и одрживости.

се као холони⁴⁹, - утичу на животне услове у којима постоје, као што су и истовремено сензитивне на промене у животним условима, - манифестују се и могу евидентирати у сваком од четири домена интегралног оквира. У поставци концепта интегралног града Хамилтон посматра *град као живи систем – холона / „Људску кошницу“: аналогно са екосистемима других живих врста*, град се види као колективна форма само-организације живота људске врсте у дефинисаном станишту, а која је оформљена у циљу стварања квалитета и оптималних услова за еко-регионалну отпорност и раст индивидуалних иновација (Hamilton M., 2008). Кроз своју опсежну концептуалну AQAL анализу овако дефинисаног града Хамилтон износи бројне аспекте организације живота у граду и отвара нове перспективе ка проблемима управљања, планирања и информационе подршке одрживом развоју (погледајте [ИнфоБлок_10](#)). Њен фокус истраживања је праћење кључних сазнајних и бихевиоралних процеса у животу града „Људске кошнице“, где најпре издваја групу интелигенција којима урбана заједница дефинише однос са ширим контекстом, а онда их даље прецизира препознајући укупно **12 врста градских интелигенција** које су у основи сваке појавности градске урбане заједнице ([Слика 12](#)).

Екосферична интелигенција описује адаптивну способност урбане заједнице у односу на уникатне захтеве одрживости саме локације станишта и способност проналажења јединствене комбинације деловања у промету материје, енергије и информација без нарушавања интегритета станишта. Ако је преживљавање и квалитетан живот основни мотив града, онда ова врста *интелигенције захтева развијен систем праћења виталних животних „сигнала“ и обима еколошког отиска*, јер се само на тај начин град „учи“ развоју стварно заснованом на природном капиталу станишта. Иако су сви градови различити и креирани на различити начин, сваки од њих настао је као производ истог сета основних мотива – обезбеђење склоништа, хране, воде, ваздуха,... И даље у току живота и развоја града сви ови мотиви и даље постоје и манифестују се, без обзира да ли постоји свесна управљачка интенција или не. У том процесу интеракције са својим екостаништем, трансцендирају и људска заједница и еко/географска структура станишта, а интелигентни интегрални град ће неговати свој екорегин са поштовањем његовог интегритета и свешћу да су њихови „живот“ тесно интегрисани. Екосферична интелигенција тесно је повезана са управним структурама, јер било које насеље планирано или дивље, одмах формира неку врсту „управе“ овог живог система. Дубља истраживања ефикасности и ефективности управљања у људским насељима показују да су неки системи управљања више инклузивни и чвршће „контекстуални“ од других, захваљујући развијенијем унутрашњем животу - свести и сазнања, оних који чине структуре управљања, моћи и утицаја, и када се унутрашњи капацитети лидера поклапају са заједничким интенцијама.

⁴⁹ **Холон** је термин настао из физике (Arthur Koestler) и биологије (James Grier Miller, Bruce Lipton) којим се заправо описују фрактално сложени системи – „системи система“, као што су биолошке заједнице које су сложени систем бића, а која су опет и сами системи, састављени од органа који имају системска својства итд. У овим гранама холон је израз за „системске“ целине које у себи имају угнежђене друге системе, а за жива бића и људске заједнице холон има значење еколошког система на различитим нивоима (Hamilton M., 2008).

Интелигенција бивања и настајања описује свесност о граду као целини/холону живота/животности⁵⁰; атрибути животности градског система су опстанак⁵¹, повезивање са окружењем и регенерација (Capra, 1996). Очитава се кроз бројне метафоре коришћене за описивање града као феномена: град као сат, организам, врт, дрво, душа итд. (Кристофер Александер, Питер хол, Елин Хан). Како је сваки градски становник холон сам по себи, сматра се да њихово заједничко деловање развија „екологију градског система“ у различитим размерама. Истраживањем екологије градског система развијамо „језик“ који доприноси разумевању образаца живота у граду. Уколико посматрамо град као целовит систем и употребимо „микроскопски“ поглед на његову структуру уочићемо различите подсистеме који су толико нераздвојиво повезани да не постоји могућност раздвајања на делове, а да се не оштети целина. Он има структуру, процесе и обрасце који осигуравају краткорочно преживљавање, повезивање са животном средином и дугорочни континуитет. У односу на окружење то је систем мезо нивоа, лоциран између микро нивоа индивидуе/групе и макро нивоа националног, стога се види као квази фракталан - рефлектује обрасце са микро нивоа и „сеје“ их на макро нивоу. Град реагује динамички, стално је променљив кроз реаговање на промене у условима живљења, и развија се непредвидљиво, јер самоорганизујућа природа микро система (индивидуа и група) који су његов део и повратне спреге између њих, доводе до периодичних дисконтинуитета и непредвиђених промена. Град рефлектује једноставна адаптивна правила: подржава комфор, генерише диверзитет, има унутрашњу процену животних услове и према томе алоцира (концентрише или дисперзује) ресурсе. Град је енергетски сензитиван и потенцијално је рањив („ефекат лептира“ у ситуацијама пожара, зараза, нестанка струје,...). Посматран као холон град је адаптиван систем са мањим или већим степеном еластичности према променама, и као целина се стално структурално регенерише и обнавља, према томе када постављамо питање одрживог развоја града онда то у ствари значи питање одржавања потенцијала бивања и настајања⁵², потенцијала еластичности у самокорективном процесу адаптације којег називамо развој.

Животна интелигенција описује свесност о животним циклусима у граду, поцртава релацију између града као објективне видљиве појаве и људског понашања, који стога има своје животне циклусе, баш као и људске културе које га сачињавају (Jacobs, 1992). Као и код људи и градови имају био физички, психолошки, културни и социјални животни циклус. Људска врста је најмлађа на планети, и можда је то разлог што наши градови одражавају ране незреле фазе животних циклуса бића (пренасељеност, еко-регионална неодговорност, неадекватне локације, неодговорно коришћење ресурса).

⁵⁰ **Животност** комплексних система описује преко три кључне способности: да опстане, да се повеже са окружењем и да реплицира своје капацитете. Ако посматрамо ове способности које оне које дају живот граду, посматрамо и факторе који доводе до његове смрти. Овде се фокусирамо на три кључна питања: 1) колико је резонантно здравље града?, 2) шта је градски јединствен допринос локално и глобално?, и 3) где је покретачка снага градске обнове? Ове „једноставна“ питања истраге градског благостања могу нам показати стање животности, или нам дати индикаторе градске „болести“ (Hamilton M., 2008).

⁵¹ Опстанак у граду обухвата не само значење биолошког преживљавања, већ и укупан квалитет живота/ објективни, интеробјективни, субјективни и интерсубјективни, којим се наглашава важност међуљудских интеракција за општи опстанак система (Jacobs, 1994).

⁵² **Emergence / настајање** је карактеристика живог система која настаје из резонанције и кохеренције система. Еластичност система је степен адаптивности система на промене у окружењу. Резонанца настаје када је систем усклађен са екстерним окружењем, а кохеренција настаје из интерне уређености и склада свих елемената система на такав начин да је оптимизовано трошење енергије. Када се резонанца и кохеренција система синхронизују, настају нови капацитети система. Ово се дешава кроз „фазне“ помераје, слично као код таласних или вибрацијских функција. То би језиком физике био формулисано као скок у виши вибрациони квалитет. Капацитет настајања се може посматрати на 2 начина: 1) холограмски – опсервација како се целина манифестује као резултат образаца који су у њему уграђени (Laszlo E., 2007) и 2) морфично посматрањем кроз одређене „филтере“ (неки од градова у САД користе сателитске снимке за праћење промена енергетских или топлотних емисија града, или промена у геолошком саставу земљишта (Hamilton M., 2008)).

Унутрашња интелигенција

субјективни домен: **способност промена капацитета свесности**

Делиберативна свест: комплексна и динамична, у директној релацији са интенцијама грађана

Интенције су резултат унутрашњег субјективног осећаја благостања: задовољство у вези здравља, сигурности, односа, стандарда живота, достигнућа и сигурне будућности, који се мења током времена и постаје комплекснији сагласно нивоима индивидуалног развоја (опстанак, припадање, лична моћ, ред/управљање, успех, прихватање, флексибилност). Омогућава увид стање свести грађана и открива начине могућег деловања где је кључну позицију сада преузима улога лидера локалне заједнице.

Поцртава се важност лидерства у граду и да је оно потребно више него икад, а које се дефинише као непрестано трагање за развојем личних капацитета, свесни приступ индивидуалном развоју грађана које их припрема за суочавање са комплексностима њих овог града.

Метод: Мапирање унутрашњег система вредности, личног идентитета кроз унутрашњи осећај смисла и друштвене улоге: нивои, линије, стања и типови, различите технике анкетања директно или електронски.

Спољашња интелигенција

објективни домен: **способност креирања праве акције, интелигенција у акцији**

Здрavo понашање: здрав биолошки динамизам (прехрана и метаболизам) и капацитет еластичности у односу на окружење

Спољашња интелигенција полази од премисе да ће биофизички здрава особа имати способност да лакше прилагоди или трансформише своје понашање спољним променама.

Спољашња интелигенција се негује кроз адекватан здравствени систем који се бави не само патолошким (где је патологија је манифестована телесно) већ и дисфункционалним и здравим стањима (манифестује се као поседица недостатака неге, структуре, токсичности, психе, емоција и духа). Фокус здравства је усмерен на болесна стања, међутим, она су заправо гори стадијум дисфункционалних стања.

Метод: постоје развијене методе праћења и истраживања понашања људи, али не постоје довољно развијене методе намерне промене.

За намерну промену понашања људи у граду потребан читав низ акција на нивоу културе и друштвених система (образовање, културни притисак, легислатива, судство), па и онда се поставља питање успеха предузетих мера.

Приповедачка интелигенција

интерсубјективни домен: **способност „хранљивих“ међуодноса**

Градске вредности еволурају са еволуцијом нивоа развијености свести грађана и културних група.

Градски културни образци имају препознатљиве границе, истовремено и садрже и раздвајају, а односи градских култура су видљива кроз променљива стања града.

Метод: Благостање се мапира преко „тона“ (осећај благостања, који се односи на процену овладавања животним условима) и „каденце“, тј. нивоа „енергетске“ вибрације у односима између култура: борбена/конфликт дох армонична/креативна.

Сагледавање распореда „енергија“ - снага комфоpмитета, и генератора диверзитета се врши кроз мапирање „гласова“: грађана, градских менаџера, цивилног друштва, и градских „девелопера“. Може се мапирати кроз стања која карактеришу промене у адаптивности: стабилно, олујно, узнемирено, турбулентно и чисто.

Хамилтон наводи бројна истраживања и развијене технике за оваква истраживања (Hamilton M., 2008, pp. 95-97)

Стваралачка интелигенција

интеробјективни домен: **креирање структура које „прожимају и струје“**

Интелигенција градских структурних система за управљање / планирање протока материје, енергије и информација: - људске социјалне структуре, градске организационе структуре, са хијерархијама и централним чвориштима, - инфраструктурни „невидљиви“ системи, животни грид града и супраструктура града.

Оптимална стваралачка интелигенција је она која оптимизује људску организациону структуру са структуром инфраструктурних и природних система. Она обезбеђује сталну заинтересованост града за благостање њеног окружења – водотокова, пољопривредних зона, извора „зелене“ енергије.

Метод: Грађене структуре рефлектују наше социјалне улоге: оне се виде кроз простор који креирамо за свој људски перформанс, како смо организовали себе у производњи резултата, откривају организационе и градске приоритете који су у релацији са комплексности развојног нивоа. Од градова се тражи да произведу највећи обим и квалитет ресурса за грађане, што је највећи могући захтев за било који људски систем.

Слика 11. Концептуална поставка градских интелигенција кроз интегрални оквир (Hamilton M., 2008)

Интегрална интелигенција описује способност „мапирања“, обухватања реалности људске „кошнице“, интегралан, у свим доменима реалности начин гледања на град без обзира на његову величину: „ у градовима данас ми углавном меримо и генеришемо квантитативне објективне информације, али пропуштамо да прихватимо важност квалитативних, субјективних информација које преносе реалности људског интерног искуства“ (Hamilton M. , 2008) (Слика 11). Према Хамилтон, интегрална интелигенција омогућава постизање не само квалитета живота, већи корак даље - **визионирање будућности** која може да дода вредност не само граду него и шире над/холонима и планети у целини: „*када је ова врста мапирања омогућена уз помоћ савремених ИКТ решења заснованих на ГИС технологијама формиран је квалитетан сазнајни основ за подршку основним стратегијама постизања интегралног одрживог града*“ (Hamilton M. , 2008). Град се као и други живи системи суочава са истим питањима, факторима и изазовима који утичу на концентracију живота било где: одржавање протока информација, материје и енергије и за то му је потребна интегрална перспектива која ће укључити све домене стварности – интегрални оквир. Досадашња искуства градова показала су да је до одређеног степена савладана вештина протока материје и енергије (што припада објективном и интер објективном домену), међутим некако је изгубљена вештина протока информација која би могла да упозори на алармантне промене. У обухватању бројних питања алокације материјалних ресурса у граду, заборавља се примарна улога градских подсистема, а то је да подржавају пуну природу људске заједнице, која укључује и људскост. Људскост подразумева укључивање не само мерења материјалних ресурса, већ и информације о унутрашњим аспектима људске егзистенције (што припада субјективном и интерсубјективном домену) (Hamilton M. , 2008).

У циљу подстицања развоја сазнајних процеса у граду помоћу савремених ИКТ решења и интернет технологија, Хамилтон предлаже четири основне стратегије:

1) развој истраживачке интелигенције - развој способности заједнице за подизање капацитета свесности

Иако су кроз широк дијапазон дисциплина укључених у проблематику развоја одрживих градова развијене бројне методе за прикупљање података, формиране бројне базе података подржане најсавременијим ИКТ алатима и софистицираним ГИС решењима оне су и даље међусобно неповезане и неповезане са стварностима које људи свакодневно живе у граду. Према Хамилтон, развијање истраживачке интелигенције у градској средини има вишеструке користи: иницира активно укључење грађана у процес развоја свесности о свом граду, фокусира њихову пажњу на промишљање кључних питања и сопствене улоге у проналажњеу адекватних одговора. Са друге стране, за дисциплине и професије које се баве развојем, превођење добијених одговора у вредносно заснован оквир и њихово посматрање кроз интегрални оквир омогућава препознавање капацитета који стоје иза онога што грађани описују да желе и шта они виде као њихов природни следећи корак. То води ка далеко ефективнијем формулисању развојних стратегија промене од не балансираног вредносног система и не балансираних квадраната ка проточним вредносним системима и балансираној „мудрости“ (Hamilton M. , 2008).

2) развој мрежне интелигенције, подстицање виртуелних мрежа у циљу омогућавања новог поретка односа и креативности заједнице

Да би омогућили развој целовитог и интегралног погледа и поимања града, потребно је развити когнитивну стратегију којом се иницира преобликовање фрагментираног, редукционистичког, механицистичког, линераног погледа на град, а као успешна се показала развој друштвених мрежа, јер подстиче еволутивни раст капацитета целог друштвеног система града. Највећа вредност умрежавања је то што се не манифестује само у објективном и интер објективном домену, већ снажно утиче на снаге промена у субјективном и интересубјективном домену – доменима интенције, сврхе/циља и културе управљања⁵³.

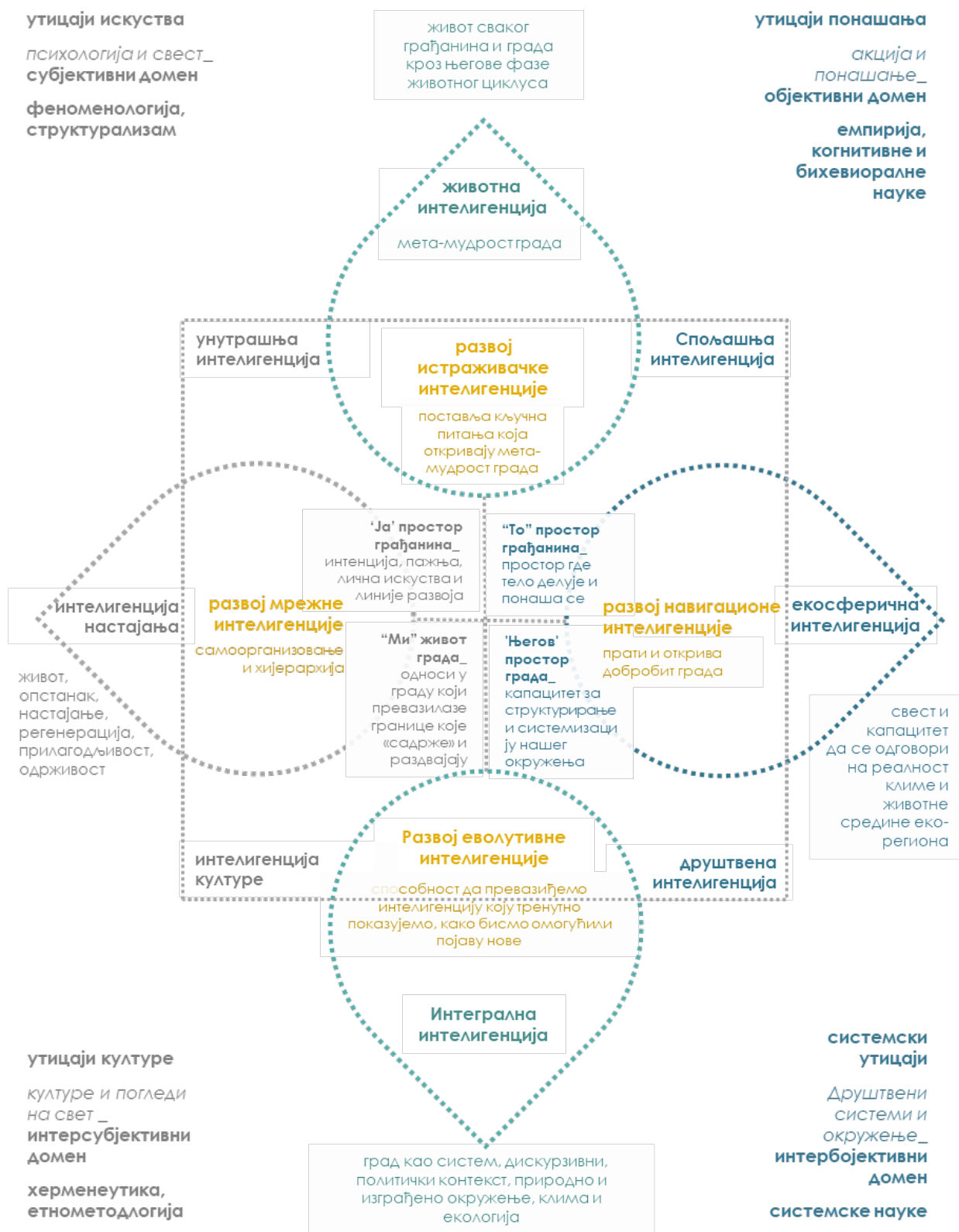
3) развој навигационе интелигенције - креирање ИКТ контролних „табли“ виталних животних „сигнала“ и обима еколошког отиска

Представља концепт целовитог „feedback“ процеса – Integral Vital Signs Monitor (IVSM) кроз мониторинг виталних сигнала заједнице/града: механизам или протокол извештавања који има за сврху да да прати, обезбеди и објављује податке о „животности“ система, као подршке доношењу одлука које су усмерене ка развоју и одржавању „здравља“ локалних и глобалних система, за садашње генерације и оне које долазе. Број индикатора је одређен капацитетом културе да осигура поузданост, снимање и извештавање, где се као кључна види примена ГИС технологија и савремених ИКТ алата. Користи употребе IVSM су вишеструке: - осећај сигурности и обезбеђења снабдевања основним ресурсима, - повећање квалитета живота за породице и друге важне међуодносе, - развој личне моћи и оснаживање, - унапређење системског структурирања, протоколи, правила и закони, - проактивна, рационална, научна продуктивност, - развој друштвених мрежа, - комплексни, систематски, адаптивни, флексибилни процеси повезивања, - планетарни сензори животне средине и климатског стања.

4) развој еволутивне интелигенције – развој когнитивних капацитета и способности заједнице у замишљању, визионирању будућности

Захваљујући свим претходно наведеним елементима сазнајног апарата заједница може бити оспособљена за развој еволутивне интелигенције града - способности и вештина замишљања, изражавања, заједничког разумевања, комуницирања и дијалога, визионирања будућности свог града, уз свест Еко регионалног контекста и сопственог доприноса квалитету свог окружења и општем опстанку планете. Развој свих ових интелигенција усмерена је ка међусобно приближавању актера развоја, ка успостављању заједничке основе разумевања, смањењу комуникационог јаза између експерата које се баве развојем, превођењу међусобних „језика“ система вредности, како би се створили услови за ослобађање и боље коришћење потенцијала заједнице (Hamilton M. , 2008).

⁵³ Интересантно је да искуствени налази показују да су најспорије промене у управним структурама и да је потребно довољно дуго одржавање услова умрежавања да би лидери напустили старе начине обављања послова и креирали нови приступ у коме постоји мултидимензионални проток информација, материје и енергије омогућен ради благостања целине. Извори: (IC, 2010) (CRC, 2006), (SHE, 2009), (ACF, 2008), (BC, 2009), (MEA, 2005)

Слика 12. Шематски приказ 12 интелигенција концепта интегралног града према (Hamilton M., 2008)

Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку

„Далеко највећи и најугледнији облик мудрости је она потребна за планирање и улепшавање градова и људских заједница.“, Сократ

Кретање ка одрживости, или од неодрживих градова, је велики изазов. Са једне стране, примена идеје одрживости у градовима захтева потпуно признавање и прихватање локалног културног контекста и деловање у правцу промена у самој локалној култури која треба да изражава самопоштовање и сопствену целовитост: оно што се у неком контексту сматра одрживо или неодрживо може да варира, као што су и путеви постизања одрживости такође специфични за одређени културно и политичко-економски урбани контекст (McManus, 2007; Lazarević Bajec & Maruna, 2009b). Са друге стране, сматра се да се мора имати свест о припадности глобалној љуској заједници чији је опстанак у целини у овом тренутку угрожен: "најбоље дизајниран и најпажљивије управљан град не може бити одржив ако њени становници живе глобално неодржив начин живота" (Rees, 1997). Сматра се да друштвено и културно одрживи урбани развој отвара могућности да грађани да испуне свој потенцијал, да се више ослањају на себе, и као појединци и као друштво (Dudley, 2009). Одрживи програми живота у граду, као начин кретања ка одрживим градовима и промовисању одрживости, постају све важнији: подразумевају бављење питањима на које смо већ навикли, али и креативним приступима урбаном планирању, управљању локалног начина живота, економије и образовања, да би се сви појединачни напори интегрисали и у целини усмерили ка одрживости и омогућили да се догоди за успешна глобална имплементација (McManus, 2007). Одрживи живот је термин који се све чешће користи, и који су промовисали покрети за имплементацију принципа одрживости кроз индивидуалне и друштвене одлуке о смањењу потрошње и производње и заговарања једноставног живота, који се описује као начин живота који је „споља“ једноставан, а изнутра богат и резултат је свесне индивидуалне одлуке да се, у различитим степенима, повуче од модерног материјализма и да се приход и потрошња замени са личним развојем. Ови покрети били су значајна иницијализација за развој концепта „самодовољних“ заједница (William, 2007), чије се добре праксе могу регистровати широм света, а у последњем периоду и бројне иницијативе широм Балкана, чак и Србије.

За остварење пута ка „одрживом граду“ и одрживим програмима живота неопходно обезбедити довољно информација и адекватно знање за спровођење успешних одрживих иницијатива. Ово ново знање треба да обухвати не само мерљиве индикаторе одрживости станишта, већ и друге квалитетне информације и знања о локалним снагама и препрекама одрживим иницијативама, о искуствима у самој заједници, као и у другим одрживим градовима (Camagni, Capello, & Nijkamp, 2001). У прилог, овој тези говоре и бројни аналитичари глобалне одрживости, који поцртавају чињеницу да је и поред значајног напредовања информационе подршке одрживом развоју, у последње скоро четири деценије, омогућавајући практично свакодневни и веома прецизан увид у критична стања ресурса на планети, велики помаци у ефектима спровођења одрживих стратегија и иницијатива нису достигнути, и „отисак“ људске цивилизације на природу је и даље сувише велики. Сматра се и да је у овом актуелном тренутку потребна промена „језика“ одрживости (Adams, 2006), односно да је за успешно спровођење одрживих иницијатива у пракси потребно успоставити нови оквир перцепције, комуникације и

когниције проблемског контекста одрживог развоја од стране свих учесника у развоју, што би представљало квалитетнији основ за процес колаборације и доношења одлука. Језик „граница животне средине“ је на много начина политички „не-стартер“, али је такође централни изазов одрживости (Adams, 2006):

„Решење дилеме како креирати промену, којој богати и моћни не верују, мора бити на начин презентирања могућности а не претњи. Потрошња мора да се трансформише у покретача промена, а не покретача глобалне деградације. Језик будућих могућности може бити вероватно више ефективан него језик ризика. Кључни изазов је како „продати“ структуралну промену насупрот непосредних краткорочних интереса не сиромашних грађана, пословања закључаног у тренутном тржишту, финансијских институција које верују да немају улогу осим одржавања вредности акционара и плашљивих политичара. Политика конзервативизма и само интереса богатих потрошача и грађана, умртвљујући и уски сопственички интереси солвентних, су кључне препреке нове структуралне промене. Парохијско подстицање политичке реторике да „ми нећемо да преговарамо са нашим начином живљења“ је разумљива позиција за богате земље, али је дубоко негативна у својим импликацијама. Они са стеченим интересима опонирају промени јаче него они са визијом о промени“ (Adams, 2006).

У мање развијеним друштвеним заједницама разумевање и свест о одрживом развоју и даље углавном део живота интелектуалне елите, а веома мало у свести обичних људи (Brown V. C., 2005), па се у том смислу, све је већи фокус ставља на интензивирање сазнајног процеса о одрживом развоју, где се унапређење локалних информационих активности види као један од кључних начина за подизање свести и прихватање одрживог система мишљења. Одрживи урбани развој и спровођење успешних и креативних одрживих иницијатива захтевају интегралну перспективу реалности, која свим учесницима у планирању треба да омогући не само поимање и разумевање феномена развоја њихове урбане заједнице у свом природном окружењу, већ и шире, преко регионалног до планетарног нивоа. Лидерима и планерима развоја треба да омогући способност препознавања агенаса и покретача развоја (унутрашњих и спољних) у свим њиховим међусобним релацијама и условљеностима. Парадигма одрживости, као нормативни, вредносни конструкт са глобално прокламованим вредностима људског развоја у сагласју са природом и планетарним природним и еколошким капацитетима да подржава живот сада и за будуће генерације (UN 1987, 1992, 2000), битно је утицала на промену перспективе у поимању развоја. После деценија, концептуалних разрада и веома различитих и опречних дебата о одрживом развоју у разним контекстима и кроз различите дисциплинарне перспективе, данас се чини да је један од кључних помака заправо направљен у оквиру економских теорија, напуштањем традиционалног концепта развоја нео класичне економске теорије заснованог на расту, ка више нормативним перспективама еволутивне/развојне, еколошке, „зелене“, засноване на знању, економије (Robertson, 1999; Harris M. J., 2002; Ranis, 2004; Ray, 2007). То заправо захтева суштинску промену епистемолошке позиције како планирамо и организујемо своје деловање (Lalović & Živković, 2011).

Управљање урбаном одрживости

Многи аутори сматрају да ако су савремена друштва усвојила пут неодрживог развоја, која угрожавају интегритет глобалних екосистема и не успевају да задовоље основне потребе великих делова светске популације, што то представља неуспех постојећих институционалних аранжмана. Постоји раширено схватање да управне институције треба битно да се промене да би одговориле на изазове савременог урбаног живота те је у том смислу уведен термин *управљања / governance* (UN-Habitat, 1990) како би се преиспитао однос између формалне управе и ширег друштва. Он је схваћен кроз два нивоа значења: - у дескриптивном смислу, односи се на ширење институција, агенција и регулаторних система, - у нормативном смислу, односи се на алтернативни, нови модел управљања колективним питањима, који се види као „хоризонтално самоорганизовање међусобно зависних чинилаца заједнице“, од којих је управа само један са ограниченом контролом (UN-ESCAP, 2000; UN-Habitat, 2009). Управљачки механизми у одрживости морају бити функционални на више нивоа - третирајући решавање проблема различитих величина у вези са много различитих циљева, преко различитих нивоа власти и географских области, имајући у виду и различите генерације (Вепп, 2008). На пример, глобална питања морају да буду уравнотежена у односу на локалне проблеме, економски циљеви у односу на друштвене и еколошке циљеве, природни капитал у односу на развој других облика капитала и дугорочних циљева од краткорочних циљева.

Концепт „добре управе“ као нови облик управљања, према тврдњама заговорника, постаје неопходан због дубоког културолошког и филозофског реструктурирања значења и улоге државе у којој формалне структуре власти, посебно на локалном нивоу, сада све више имају улогу *омогућавања* ефикасног и ефективног одговора на глобалне изазове кроз заједничке колективне акције (UN-Habitat, 2002). Добра управа или управљање има 8 главних карактеристика (UN-Habitat, 2009): партиципативно, консензус оријентисано, одговорно, транспарентно, одговорно, ефективно и ефикасно, правично и инклузивно и прати владавину права. Оно осигурава да је корупција минимизирана, да су ставови мањина узети у обзир и да се гласови најугроженијих у друштву могу чути у доношењу одлука, и одговара на садашње и будуће потребе друштва.

„... Јасно је, међутим, да је добро управљање идеал који је тешко постићи у свом тоталитету. Веома мали број земаља и друштава имају резултате блиске постизању доброг управљања у свом тоталитету. Међутим, често се сматра да морају бити предузете акције са циљем да овај идеал оствари да би се обезбедио одржив људски развој“ (UN-ESCAP, 2000).

Овај концепт подразумева друштвену норму, жељени стандард локалне управљачке праксе, кроз коју се могу идентификовати заједничке вредности и норме читаве заједнице. Подразумева и хоризонталну координацију и сарадњу између различитих општина о заједничким стратешким питањима и потом даље укључење у традиционалне хијерархијске слојеве управљања и вертикалне координације регионалних и националних нивоа (UN-Habitat, 2009). Основне карактеристике добре управе су: - одрживост - баланс социјалних, економских и еколошких потреба садашњих и будућих генерација кроз супсидијарност, пренос одговорности и ресурса на друге друштвене нивое; - једнакост у одлучивању и основним потребама урбаног живота; - ефикасност у пружању јавних услуга

и у промовисању локалног економског развоја; - транспарентност и одговорност доносилаца одлука и свих заинтересованих страна; - грађански ангажман, у смислу признања да људи су главно богатство градова, и објекти и средства одрживог хуманог развоја; и - безбедност појединаца и њихове животне средине, што подразумева далеко шири приступ разумевању структуре институционалног контекста на урбаном нивоу, кроз релације управа-тржиште-цивилно друштво (UN-ESCAP, 2000). Хоризонтална координација подразумева два кључна аспекта: 1) проблем интеграције политика у различитим секторима за било који просторни ниво, 2) проблем институционалног повезивања и координација посебно између конститутивних општина за дати град-регију. Досадашња организација дефинисања политика у односу на посебне секторске функције (као што су здравство, образовање, транспорт, економски развој, итд.) имала је оперативну логику, али заправо представља велику препреку за ефикасно урбано управљање (UN-Habitat, 2009). Као што је претходно објашњено, неопходан је интегрални приступ (УН-Хабитат, 2015) у свим доменима и слојевима управљања, међутим у оперативном смислу поставља се кључно питање како, којим управљачким методологијама и техникама обухватити културну истрагу, како интегрални оквир одрживости препоручује, односно како управљачки обухватити „меки“, тј. друштвени аспект планирања.

„Мека“ природа планирања се у претходних пар деценија истражује кроз актуелну социо-економску дебату о локалном развоју (Brown & Riedy, 2006), која наглашава важност његове контекстуалне димензије, препознајући да је локално планирање много више уоквирено ендогеним силама него егзогеним факторима (Stimson, Stough, & Njikamp, 2011; Tóth, 2011). То је довело до *концепта локалног развоја предвођеног заједницом* (енгл. *Community-Led Local Development – CLLD*) који је уведен као инструмент за постизање циљева одрживог развоја у Европи (ЕС, 2010). Овај приступ промовише *интегрално колаборативно акционо истраживање у заједници* (енгл. *Community Collaborative Research and Action – CCRA*) као полу-гу за иновације путања одрживог локалног социо-економског развоја, које се спроводе кроз локалне трансформације територијалног капитала (Tóth, 2011) у синергији са регионалном (Brown & Riedy, 2006) и супра- регионалном одрживости (De Lombaerde, Baert, & Felício, 2012). Интегрално колаборативно акционо истраживање у заједници се односи на групне процесе у којима заједнице и истраживачи, заједно сагледавају специфичну природу и карактеристике свог места живљења, процењују заједничке вредносне атрибуте ресурса и локалне посебности, и сходно томе реструктурирају и реорганизују простор (Lummina, Battaglini, & Dessein, 2015). Другим речима, ова методологија интегралног колаборативног акционог истраживања у заједници описује процес динамике групних унутрашњих промена и заједнице и планера-истраживача са циљем да преобликовања тренутних локалних ограничавајућих уверења и омогући ново локално вредносно значење територијалних ресурса, што би могло довести до мотивисаног и проактивног понашања локалних актера (одељак *Укључење културне истраге и индивидуалних система вредности*). Процес *колаборативног акционог истраживања у заједници* представља колективни, трансдисциплинарни процес друштвене изградње знања око заједничке области интересовања, или ко-продукцију новог знања заснованог на доказима, које се карактерише као инклузивно, партиципативно, индивидуално и колективно деловање, трансформационо и оснажујуће (Anaquot, 2008; Kirby, Greaves, & Reid, 2017), без нереалних очекивања да ће конкретни

„замишљени“ пројекти бити завршени (Anaquot, 2008). Истиче се да овај облик новог модалитета позиционирања заинтересованих страна у процесу планирања (планера - истраживача, креатора политике, практичара различитих струка, угрожених заједница, итд.) има велики значај за омогућавање науци да се продуктивно бави различитим димензијама изазова у вези са локалним развојем (Gonsalves, 2014).

Међутим, операционализација колаборативног акционог истраживања у заједници представља организациони изазов који подразумева развој комуникационих и колаборативних капацитета целе локалне заједнице (Grant, 2006), предвођених особама које имају адекватне лидерске компетенције (UN-Habitat, 2005) неопходне за одрживо „добро“ управљање (O’Looney, 2003; Nedeljković, Mladenović, Bašić, & Mrvelj, 2014). Колаборативно акционо истраживање у заједници, замишљено као процес сарадње истраживача и локалног становништва, захтева од истраживача да са поштовањем разуме учеснике, да препозна когнитивне капацитете и способности локалног становништва и да их мотивише да се ангажују и дају допринос територијалним анализама и формулацији решења (Anaquot, 2008), односно захтева капацитет капацитете за фасилитацију, прилагођавање и омогућавање групног процеса. Везе између учесника могу постојати у широком спектру између слабих и јаких, тако да је континуитет у комуникацији важан и за јачање научних и међуљудских веза (Henderson, 2002). Колаборативно акционо истраживање у заједници се може изводити у реалном облику (конференције, презентације, састанци, радионице, итд.) или као виртуелна сарадња. Међутим, наглашава се да просторна близина подстиче сарадњу, јер има тенденцију да генерише ненормалнију комуникацију (Katz & Ben, 1997). Групе могу варирати по својој величини (интер/транс-дисциплинарна, интеркултурална, академско-практична, национално-међународна) и структури и имати формалну и неформалну природу (Henderson, 2002). Међутим, постоје потешкоће у спровођењу процеса превођења знања у хетерогеним сарадњама (Katz & Ben, 1997; Jari, Ziegler, Mäki, & Immonen, 2006). У том смислу, фасилитатори, најчешће планери-истраживачи, колаборативног акционог истраживања у заједници треба да престану да покушавају да усмеравају људе и контролишу појединачне исходе. Уместо тога, они треба да преусмере свој фокус на интеракције са намером да створе здраве услове за људе да се самоорганизују око релевантних питања, служећи процвату динамичких интеракција унутар организације (Uhl-Bien & Arena, 2017). Према многим научницима, потребно је да се пређе са индустријског лидерства „одозго надолу“ ка новим, постиндустријским моделима лидерства у ери знања и дигиталне ере.

Дакле, нове парадигме лидерства које проучавају динамику лидерства у односу на бирократске надградње као што је локална самоуправа, су истражене у области организационих наука (Uhl-Bien, Marion, & McKelvey, 2007). Теорија лидерства сложености (енгл. Complexity Leadership Theory) (Lichtenstein, et al., 2006) укључује три међусобно повезана стила лидерства: адаптивни, административни и „омогућавајући“ (енгл. *enabling leadership*), који одражавају динамичан однос између бирократске, административне и настајуће, неформалне динамике која постоји у широј хијерархији било које организације (Uhl-Bien, Marion, & McKelvey, 2007). Када функционишу на одговарајући начин, сложени адаптивни системи, као што је организациони систем локалног планирања, обезбеђују адаптивну способност за локалну самоуправу, док бирократија обезбеђује структуру за

оријентацију и координацију (Uhl-Bien, Marion, & McKelvey, 2007). Дакле, приступ адаптивног лидерства има за циљ да „отвори“ трансформативни потенцијал тренутних друштвених пракси, проналазећи креативне начине да мотивише актере да уче, мењају и експериментишу да иновирају и стварају нове друштвене праксе и односе (Wittmayera, van Steenbergena, Rokb, & Roordaa, 2015). Лидер адаптивног стила мора да има визионарско усмерење, способност да води систем кроз мале конкретне кораке који су у складу са ситуацијом у заједници, мотивишући актере да преузму одговорност за решавање идентификованих проблема (Wittmayera, van Steenbergena, Rokb, & Roordaa, 2015). С друге стране, кључна улога лидера „омогућавајућег“ стила је да ефикасно управља заглављењима између административних и адаптивних структура и понашања, на начин који побољшава укупну флексибилност и ефективност организације (Uhl-Bien, Marion, & McKelvey, 2007), радећи са и прилагодљивим и административним актерима како би проценио који креативни резултати или иницијативе адаптивног подсистема су најприкладније за напредовање кроз ширу бирократску структуру. Лидери који „омогућавају“ могу да играју интегралну улогу у помагању стварања и осигуравања „про-иновативног“ организационог окружења које олакшава трансфер иновација у организацију (Uhl-Bien, Marion, & McKelvey, 2007). Дакле, може се закључити да, како би се избегло подривање „меке“ природе планирања фасцинацијом планера ИКТ технологијама, информатичка подршка планирању у одређеном контексту мора бити обезбеђена кроз синергију компјутерски потпомогнутог планирања и методе колаборативног акционог истраживања у заједници. У таквим околностима, одговарајућу информациону подршку треба добити комбинацијом различитих ИКТ/ГИС/ССП алата интегрисаних у јединствену платформу подршке, тзв. локални Територијални информациони систем - ТИС (Лаловић, 2013). ТИС би могао да омогући испуњавање информационих потреба различитих заинтересованих страна и развојних актера (укључујући планере) кроз функционалности које омогућавају индивидуално испитивање територијалних информација. Поред тога, када се користи за подршку процесу колаборативног акционог истраживања у заједници, могао би подржати комуникацију виртуелне заједнице и „информисати“ адаптивну и омогућавајућу функцију лидерства како би се прилагодио и побољшао њихов водећи учинак.

Планирање одрживог урбаног развоја

Планирање одрживог урбаног развоја сматра се саставним делом друштвене управљачке функције и има стратешку улогу у одрживом развоју, јер су:

„место и територија интегративни “алат“, механизам фокуса, и извор намере и мотива који обезбеђују услове за добру координацију и институционално повезивање, представљају полигон на коме су видљиве последице политика и предлога различитих сектора“ (UN-Habitat, 2009).

Данас је не могуће не планирати за одрживост, обзиром на бројне међународне, националне и локалне политике у вези са одрживим развојем. Међутим, постоје многе разлике у концептима одрживости, односно начинима како се она локално операционализује: релативној тежини која се даје економским, социјалним, културним и еколошким компонентама и различитим перцепцијама о томе како ове компоненте међусобно уклапају у датом контексту (McManus, 2008). У том смислу *планирање одрживог*

развоја је својеврсни управљачки конструкт датог контекста, а да би био у функцији одрживости његов концепт планирања вреднује се кроз следеће атрибуте: ефективност, ефикасност, правда, провера, прилагођавање, информације (Вајић Brković, 2000). Значајна парадигматска преиспитивања почетних амбиција да се кроз планирање *контролише* развој града, усмериле су редеофинисање урбаног планирања у новом правцу, ка *рефлексивној друштвеној функцији* која одговара на актуелне глобалне изазове урбанизације (UN-Habitat, 2009). УН-Хабитат је играо централну и врло активну улогу у недавној дебати о будућности урбаног планирања, покренувши поновно разматрање улоге урбаног планирања на Другом Светском урбаном форуму (2004). На Трећем светском урбаном форуму у Ванкуверу, 2006. године планерска професија је преузела проактивну улогу у процесу редеофинисања начина функционисања урбаног планирања одрживих градова. Навећи фокус је био усмерен ка разматрању примера добре праксе планирања из целог света, иновативним приступима уређивању власништва над земљиштем, питањима очувања и унапређења јавних простора, „меким“ транспортним стратегијама – мобилности у граду, као и начинима интеграције сламова итд. Закључено је да реформа градске легислативе и политика мора бити праћена програмима изградње друштвених сазнајних капацитета и „пројектно“ заснованој подршци (UN-Habitat, 2010).

Развијајући нове приступе, УН-Хабитат дефинише сет од *10 принципа који описују вредности планирања одрживог урбаног развоја* (UN-Habitat, 2010), где издвајамо: - интегрално планирање, - планирање са партнерима и стејкхолдерима, - задовољавање принципа субсидијарности и развој одговарајућих планерских алата. Наглашава се неопходност фокусирања на неколико основних аспеката (UN-Habitat, 2009): - формулисање и ширење знања савремених приступа урбаном планирању, - успостављање нових институционалних и регулативних оквира планирања, - усмеравање ка унапређењу релације партиципација / планирање / политика, - премошћавање јаза између зелене и браон агенде, - успостављање новог односа планирања према неформалним токовима развоја, - успостављање односа према просторним структурама и обезбеђивању инфраструктуре, - фокусирање на урбани мониторинг, и планерску едукацију. У истом извештају је констатовано је да, глобално посматрано, и даље преовлађује модерни /традиционални приступ планирању, иако постоје уочљиве разлике у приступу планирању у развијеним земљама, транзиционим и земљама у развоју. Наводе се бројни културолошки обрасци који спречавају еволуцију приступа урбаном планирању, а као најпроблематичнији аспекти традиционалног планирања се виде: - неспособност да одговори на потребе већине становништва чине доприноси социјалној маргинализацији и просторном искључивању, - не узима у обзир веће изазове 21. века, ко што су климатске промене, нестанак фосилних горива, несигурност прехране итд., и – не успева да прихвати и призна потребу укључења заједнице и других актера у планирање и управљање урбаним развојем (UN-HABITAT, 2009). *Кључне поруке усмерене ка успостављању нове улоге урбаног планирања су* (UN-Habitat, 2009) везане за :

- *Формулисање урбаних политика широког обухвата*: националне и локалне управе требало би да преузму лидерску улогу у развоју градова како би водиле одрживе развојне иницијативе и обезбедиле да основне потребе су задовољене. Реформисани урбанистички системи морају потпуно и недвосмислено да се баве великим актуелним

и настајућим урбаним изазовима, а посебно климатским променама, брзом урбанизацијом, сиромаштвом, неформалним развојем и безбедности. Посебно важан предуслов успеха одрживог развоја урбаних система је развијање јасне перспективу о улози урбаних области и изазовима урбанизације у територијалном развоју земље, артикулисану у неки облик националне урбане политике. Капацитетима спровођења прописа урбанистичког планирања, који озбиљно недостају у многим земљама у развоју, треба дати висок приоритет и требало би да буду развијени на основу реалних стандарда,

- *Формулисање специфичних политичких праваца: - Институционални и регулаторни оквир планирања:* у редефинисању и стварању новог система планирања, посебну пажњу треба посветити идентификацији финансијских и „livelihood“ прилика на које оно може да се ослони, као и притисака који би могли довести до субверзије и корупције у планерским институцијама. Урбано планирање може и треба да игра значајну улогу у превазилажењу фрагментације управа кроз формулисање јавних политика и доношење одлуке, јер је већина националне и локалне политике развоја и сродних инвестиција имају просторну димензију. Да би било легитимно, регулаторни системи морају се придржавају принципа једнакости пред законом, што мора бити и е широко видљиво. Заштитна као и развојна улога планерске регулативе мора се признати у редефинисању система урбаног планирања.
- *Партиципација, планирање и политика:* управе треба да спроведу низ минималних али критичних мера у вези са политичким и правним оквиром, као и финансијским и људским ресурсима, како би се осигурало да учешће јавности има смисла, да је друштвено укључиво и доприноси побољшању урбаног планирања. Управе, како националне, тако и локалне, заједно са НВО морају да омогуће развој живог цивилног друштва и да обезбеде да прораде ефикасни механизми учешћа.
- *Премошћавање јаза између зелене и браон агенде:* у циљу интегрисања зелене и браон агенде у градске планове, урбане локалне власти треба да спроводе свеобухватан скуп зелених политика и стратегија које покривају урбани дизајн, енергију, инфраструктуру, саобраћај, отпад и сламове. Многе зелене иновације могу, и треба, да буде свеобухватно интегрисане у законски оквир урбанизма и систем контроле развоја, укључујући и стандарде планирања и прописи за изградњу.
- *Урбанистичко планирање и неформалност:* Владе и локалне власти морају недвосмислено, уважавати значајну улогу неформалног сектора и обезбедити да урбанистички системи реагују позитивно на овај феномен, укључујући и путем законодавства. Треба усвојити и имплементирати више специфичних иновативних и опробаних приступа развоју земљишта и коришћењу простора ако урбано политика и планирање имају за циљ да ефективно одговоре на неформалности.
- *Планирање, просторна структура градова, обезбеђивање инфраструктуре:* Стратешки просторни планови повезани развој инфраструктуре могу промовисати облике компактног урбаног раста усмереног ка доступности и јавном превозу. Да би омогућили одрживу експанзију градова и олакшали обезбеђивање градских сервиса, урбане локалне власти треба да формулишу планове инфраструктуре као кључни

елемент стратешких просторних планова. Регионални структуре управљања дужни су да управљају урбаним растом који се шири преко административних граница.

- *Мониторинг и евалуација урбанистичких планова*: систем урбаног планирања треба да интегрише праћење и евалуацију као сталне активности. Традиционални алати евалуације (анализа трошкова и користи, анализа исплативости, фискална процена утицаја) су још увек релевантне, с обзиром на ограничене ресурсе локалне самоуправе. Све евалуације треба да обухвате широке консултације са свим актерима развоја. Већина рутина мониторинга и евалуације треба да се усредсреде на урбане локације, зоне и локалне планове суседства.
- *Планирање образовања*: Постоји велика потреба за ажурирање и реформу наставних планова и програма у многим урбанистичким школама, посебно у многим земљама у развоју и транзицији у којима образовање урбаног планирања није задржао корак са тренутним изазовима и текућим темама урбаног развоја. Урбанистичке школе треба да образују студенте за рад у различитим контекстима усвајањем 'један-свет' приступа. Коначно, образовање урбанизам треба да обухвати и теме етике и кључних друштвених вредности, како планирање није "вредносно неутрално".

Дат је и преглед *кључних тема и могућих приступа редефинисању планирања* који су генерисани из досадашњих искустава и добрих пракси широм света суочавања са глобалним изазовима урбанизације (UN-Habitat, 2009): 1) *стратешко планирање* и његове варијанте, 2) нови начини *коришћења просторног и урбанистичког планирања за интеграцију управљачке функције*, 3) нови приступи *земљишној регулацији и менаџменту*, 4) *партиципативни и партнерски процеси*, 5) приступи које промовишу интернационалне агенције и секторски урбани аспекти, 6) *нове форме мастер/генералног планирања* и 7) планирање са циљем стварања нових просторних форми. У овом тренутку актуелан је, и препоручује се стратешки приступ планирању одрживог развоја града, а посебно се сматра се примереним у оквиру европског региона. Нови британски систем планирања, који уводи регионалне просторне стратегије и локалне развојне оквири, има за циљ да замени конвенционално планирање коришћења земљишта са стратешким планирањем. Он реагује на аргументе да је претходни систем био спор, гломазан, легалистички, ван додира са институционалним, економским и друштвеним променама, недовољно инклузиван, превише фокусиран на трошкове исхода и недовољно утемељен у анализи и одбрањив. Нови приступ се *фокусира на децентрализовану решења, као и на жељу да интегрише функције јавног сектора из перспективе корисника и интегрише просторну или територијалну димензију у секторске стратегије*. (UN-Habitat, 2009)

Стратешко планирање одрживих градова је процесно оријентисано, обухвата шире *интегралне перспективе територијалног развоја*, дефинише дугорочни оквир просторног развоја и *усмерено је ка акцији*, одређује приоритете кроз партиципацију и изградњу консензуса међу свим заинтересованим странама (не само стејкхолдерима), циљно је усмерено ка идентификацији и обезбеђењу интегралне просторне димензије секторских интервенција и спроводи се кроз *оснаживање различитих актера*, за разлику од регулисања и спровођења (UN-Habitat, 2010). Стратешко просторно планирање појавило се у западној Европи током 1980-тих и 1990-их делимично као одговор на разочарање са мастер планирањем, али и због сазнања да је пројектно-заснован приступ урбаном

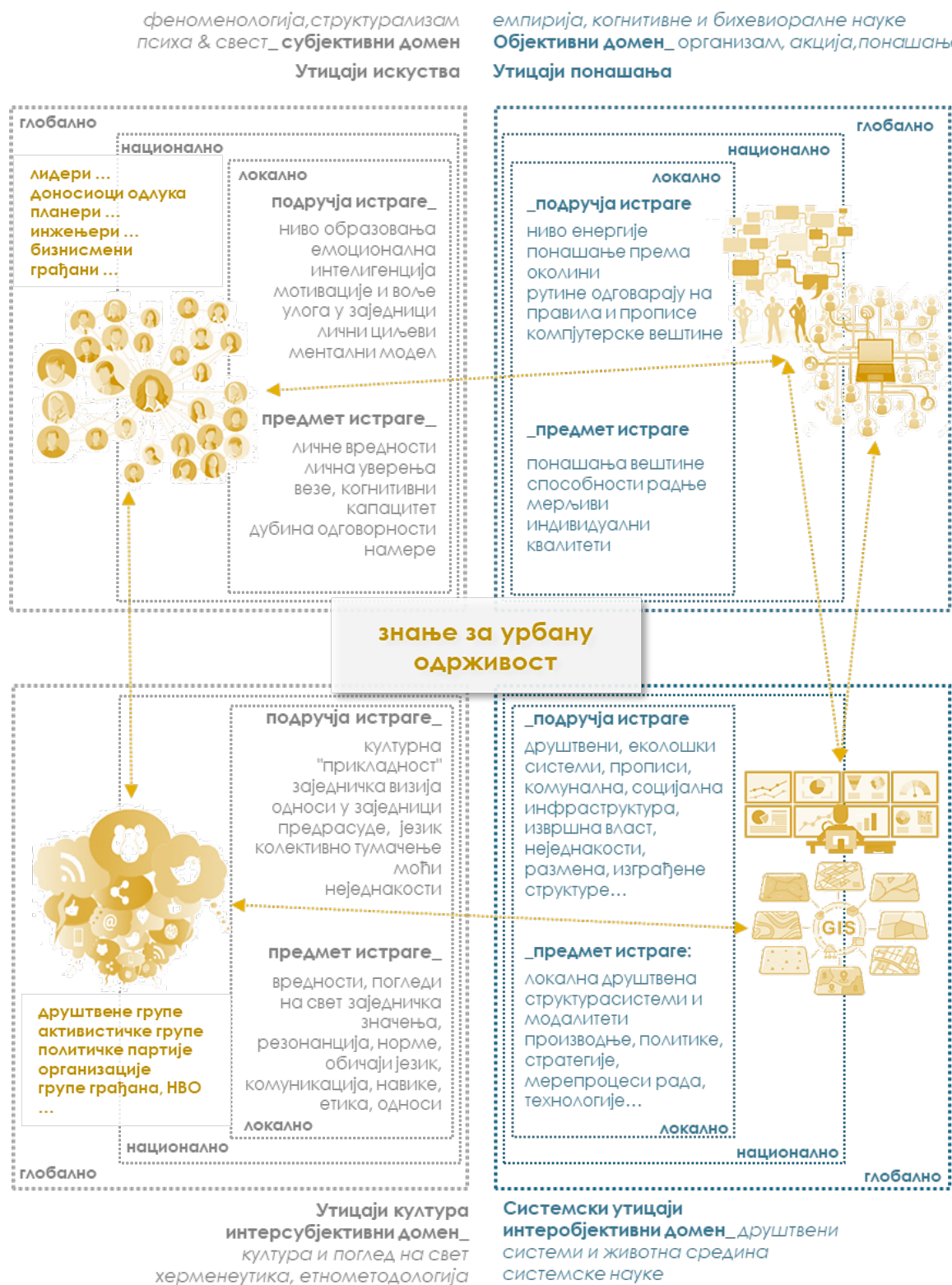
развоју, који је постао доминантан 80-им, подједнако проблематичан у одсуству ширег и дугорочнијег просторног оквира. Он је од тада проширен и на друге развијене земље попут САД, Канаде и Аустралије, као и неке земље у развоју. Према оцени међународних институција глобално посматрано, [присутније је у литератури планирања него што је у пракси](#), али ужива значајну подршку јер испуњава захтеве градова развијеног света за обликом урбанистичког планирања које је: - реактивно на снажне захтеве цивилног друштва и приватног сектора за учешће у управљању и планирању; - има способност да координира и интегрише економске, инфраструктурне и социјалне политике у простору, у интересу глобалног економског позиционирања града, - може да заузме чврст став о ресурсима и заштити животне средине, као и у вези са наслеђем и питањима „квалитета места“, и – фокусирано је на имплементацију (UN-Habitat, 2010; УН-Хабитат, 2015). Без обзира на контекст, раст или пад, развијене или земље у развоју, урбанисти и доносиоци одлука треба да знају како најбоље да користе ограничене ресурсе којима располажу за решавање сложених урбаних изазова о којима је било речи. Урбано планирање одрживих градова настоји да буде [ефикасно](#) (оптимално коришћење ресурса) и [ефективно](#) (стварајући жељене и смислене утицаје и исходе), а такође настоји да повећа равноправност (могућности, права и моћи). Да би се постигли ови квалитети добре планерске праксе, [потребна је квалитетна информациона основа за сагледавање правца, и то се конкретно обезбеђује кроз мониторинг и евалуацију урбанистичких планова](#) (UN-Habitat, 2003a; UN-Habitat, 2009). Обзиром на брз темпо и обим промена у контекстима локалног одлучивања, постоји [потреба за сталном проценом трендова, активности и перформанси, што је довело повећаног интересовања за развој програма мониторинга и евалуације](#).

Према нормама одрживости, интегративно партиципативно стратешко планирање (УН-Хабитат, 2015; UN-Habitat, 2018) почиње [дијагнозом урбане или територијалне ситуације](#) (UN-Habitat, 2007; UN-Habitat, 2010) у циљу утврђивања заједничког разумевања изазова и могућности контекста. Ово подразумева прикупљање кључних доказа за заједничку производњу локалног “портрета” територијалне ситуације као основе за изградњу консензуса заинтересованих страна за доношење заједничких избора и одлука које треба доносити током формулисања стратешких, техничких и имплементационих решења (UN-Habitat, 2010). Подршка стратешком планирању у одређеним контекстима мора бити обезбеђена кроз синергију [метода компјутерски потпомогнутог планирања](#) и [метода колаборативног акционог истраживања у заједници](#), која треба да омогући одговоре на следећа питања: који докази пружају адекватно знање о стратешком планирању? тј., шта би требало да се зна у планирању локалне одрживости?, кога онда? треба укључити у генерисање базе знања, и коначно како? да ли се ово знање може применити у заједничком доношењу одлука у заједници? Како би се избегла поједностављења у одговорима на ова питања, пожељно је користити интегрални оквир обухватања реалности (одељак [Интегрални оквир за обухватање сложености реалности](#)) како би се [концептуализовао процес генерисања и употребе знања за конкретни планерски задатак](#) (погледајте [Инфоблок_1](#)).

Полазна позиција интегралног истраживања ради постављања [дијагнозе урбане или територијалне ситуације](#) је истраживање кроз AQAL квадранте са циљем да се стекне што

шира перспектива неопходна за локално стратешко планирање. Према Берету Брауну (Brown B. C., 2005; Brown B. C., 2005a) глобални изазови одрживости подразумевају на локалном нивоу суочавање са комплексним или мета-феноменима (као што су климатске промене), што захтева приступ који користи све могуће полуге и алате одрживог развоја који су доступни унутар локалне заједнице и чешће ван ње. У том смислу, може се користити концептуална навигациона „мапа“ интегралног знања (погледајте [ИнфоБлок_12](#)) за оријентисање кроз истраживање и прикупљање кључних података и информација, односно доказа неопходних за израду заједничког територијалног „портрета“ и дијагнозе одрживости ситуације коју треба разрешити. У овом процесу битно је да се кроз интердисциплинарну сарадњу и сарадњу свих заинтересованих страна (колаборативно акционо истраживање у заједници), заузму све три истраживачке позиције (1., 2. и 3. лица) односно обухвате свих 8 методолошких зона истраживања ([Слика 8](#)). Овакав концептуални приступ знању за планирање и управљање локалним одрживим развојем истиче важност приступа планирању заснованог на доказима посебно када је у питању укључивање културне истраге, у поређењу са традиционалним парадигмама планирања где је база знања о планирању конструисана од података и информација које су претежно прикупљено на основу статистичких истраживања и анализа, односно из перспективе 3. лица и то углавном у домену системских утицаја на одрживи развој, и тиме смањујући увид у друге квадранте кроз уопштавајуће статистичке квантификације (Lalović K. , Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019). Стога је неопходно истаћи два кључна налаза интегралне анализе садржаја рада истраживача и практичара, која су релевантна за ово истраживање:

1. [Комплексна питања одрживости морају се решавати кроз све квадранте са нагласком на индивидуалну и колективну унутрашњост](#) : Браун наглашава да се проблемима одрживог развоја у пракси углавном приступало кроз системске промене друштвеног поретка, са очекивања да ће то утицати на људско понашање (Brown B. C., 2007). Међутим, ефекти ових покушаја на динамику заједнице и односе моћи се на овај начин занемарују, што је у многим случајевима умањило ефикасност одрживих иницијатива (Hochachka G. , 2006; Hochachka G. , 2008). Интегрални практичари наглашавају да је за свеобухватно разумевање и адекватан одговор на изазове одрживости неопходно узети у обзир факторе и силе везане за сваки од квадраната, јер сви они утичу на успех сваке одрживе иницијативе (Brown B. C., 2007). Системски фактори се сматрају централним и неодвојивим од одрживог развоја, али они чине само једну четвртину детерминанти које чине корпус знања у одрживом развоју (Hochachka G. , 2005). Ове детерминанте су под утицајем, допуњују се и комплементарне са индивидуалним искуством и понашањем, и колективним погледима на свет и културним нормама ([Слика 9](#)). Стога ће тренутно доминантни системски приступ одрживом развоју бити ефикаснији ако се замени свеобухватним, синергијским одговорима који узимају у обзир велике силе у свим квадрантима (O'Brien & Hochachka, 2010).

Слика 13. Синтезни приказ интегралног оквира генерисања знања неопходног за постизање урбане одрживости адаптирано према (Lalović K., Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019)

2. Важност укључивања личних и културних вредности у формулацију стратешке акције која резонује са појединачним системима вредности и културним нормама је основна полуга дугорочне промене људског понашања (Bateson, 2000; Beck & Cowan, 2002), јер како истраживања показују дугорочна посвећеност одрживом развоју у добровољном избору појединца, који се заснива на најдубљим личним мотивима уграђеним у његове вредности (Hamilton M. , 2006). Дакле, ако недостају личне мотивације, очекивано понашање се неће манифестовати на очекивани начин (Brown & Riedy, 2006). Такође постоји снажно уверење да су проблеми одрживости упорни и да их је тешко превазићи због контекстуалних разлика у системима вредности што даје специфичну перспективу разумевања шта одрживост као нормативни концепт подразумева (Meadowcroft J. , 2006): често се наглашава да смо суочени са кризом вредности, да постоји потреба за променом размишљања, променом уверења или за развојем нових друштвених вредности као основе за ново разумевање људских тежњи и достигнућа (Paehlke, 2005). Упркос широко признатом значају личних и културних вредности, већина оперативних приступа одрживости не узима у обзир њихову релевантност, нити обраћа пажњу на то како се вредности стварају или како се мењају (Brown & Riedy, 2006).

Дакле, један од разлога зашто је тако тешко имплементирати често веома добре идеје које произилазе из покрета за одрживи развој, тај што њихов дизајн и имплементација нису прилагођени и конструисани тако да одговарају или резонују са вредностима многих различитих интересних група. Стога се сматра да су питања система вредности и метода рада на њиховом усаглашавању витални фактори јачања одрживог развоја у стварности (Hamilton M. , 2006). Две главне стратегије за рад са људским системима вредности у одрживом развоју, су се показале ефикасним када се користе у право време. Пре свега то је успостављање „језика одрживости“, односно комуникације на начин који је у складу са вредностима које људи имају без обзира којој од три основне субкултуре (традиционална, модерна и постмодерна) глобалне популације припадају. Ово није једноставно за планере који треба да воде процес локално стратешког планирања или формулисања одрживе иницијативе, јер већина планера нема капацитете да у комуникација са људима „прочита“ њихов вредносни систем. То је последица недостатка стицања оваквих вештина у кроз формално образовање. Људска мотивација се рађа из вредности које се односе на когнитивне ауторитете, основне теме њиховог живота, смисао њиховог света и начин на који комуницирају са својим окружењем (Beck & Cowan, 2002). Како се људи понашају према околини и према другима, и који тип система имају, створен заједно са другима који имају сличне погледе на свет, што зависи од тога која од субкултура је доминантна у њиховим животима (Brown B. C., 2007). Ово питање је веома интересантно из перспективе комуникације великих територијалних размера о одрживом развоју. Глобалне норме одрживости, да би се саопштавале у поређењу са локалним специфичностима, изражене су кроз вредности садржане у формулацији циљева и индикатора одрживог развоја, који су свима на свету разумљиви, што је један облик конституисања глобалног језика одрживости. Аналогно томе, треба тежити сличном језику на нивоу локалне заједнице, који би био подржан широко доступном информационом платформом за праћење индикатора одрживог развоја, мобилизацијом заинтересованих страна и координацијом њиховог деловања (УН-Хабитат, 2015).

Други могући приступ је трансформација кроз учење, односно примену различитих групних техника кроз које се људи подстичу да се „преселе“ у нови систем вредности који брине о другима и окружењу, и инспирисани да се промене. За овакву трансформацију неопходно је велико стрпљење јер је око пет година потребно да одрасла особа пређе на нови начин гледања на свет, а на исти начин напредује и колектив (Brown & Riedy, 2006). Владајуће вредности код једног појединца никада нису потпуно уједначене и ригидне, док особа пролази кроз таласе сазревања и једна особа може у себи садржати одређене пропорције више вредносних система, те је због тога веома важна истрага субјективног домена, посебно када су у питању лидери одређених група у заједници (ИнфоБлок_7). Опсежна експериментална истраживања у области неуро-лингвистичког програмирања довела до бројних метода промене понашања појединца и групе и примењују се у организационом вођењу. Култура се развија развојем индивидуалних комуникацијских вештина (дискурс модуса), а са сваком следећом етапом развоја унутрашњости колектива/културе постиже се одговарајући напредак у изражавању овог колектива (Beck & Cowan, 2002). Дакле, са аспекта развоја индивидуалне свести, развијају се и многи аспекти понашања, културе и система, те је због тога континуално, целоживотно образовање једна од кључних полуга одрживог развоја.

Когнитивни процеси заједнице се унапређују кроз четири еволуционе стратегије према Хамилтон (Hamilton M. , 2008): 1) **омогућавање истраживачке интелигенције** да би се подстакла способност заједнице да истражује, и открива и тиме подиће ниво свести, 2) **омогућавање мрежне интелигенције** како би се подстакло успостављање нових односа и креативност заједнице, 3) **омогућавање навигационе интелигенције** стварањем мониторинга „виталних сигнала“ заједнице за неговање екосферичне свести, и 4) **омогућавање еволуционе интелигенције**, односно подршка развоју когнитивних капацитета и способности заједнице да замисли и визуализује будућност у неговању интегралне интелигенције „људске кошнице“ (Слика 12). Овим концептом Хамилтон отвара нове перспективе на јавне услуге информационе подршке одрживом развоју.

Препоруке за урбану одрживост у Србији

Друштвени контекст Србије, у другој деценији 21. века и даље се може окарактерисати као „транзициони“, иако је процес друштвене транзиције са социјалистичког друштвеног уређења ка демократском започео почетком 90-их година 20. века. Драматичне последице политичких избора из прве фазе транзиције, које су Србију довеле у средиште балканских ратова и позицију међународне изолације, покренуле су и процес друштвеног освешћивања и растуће оријентације ка међународно прокламованим вредностима људских права, слобода и демократије. Читава деценија била је обележена политичким превирањима у контексту општег економског пада, пораста сиромаштва, демонстрације моћи одређених друштвених група кроз „сиве“ политичке и економске токове деловања и тражења нове позиције у односу на међународну заједницу. Општа слика трендова урбаног и просторног развоја Србије у том периоду има више негативних конотација. Процеси урбанизације могу се окарактерисати пре као стихијски него плански контролисани: у градовима бележи вртоглави раст бесправне градње, смањења квалитета и обима јавних простора и комуналне опремљености, еколошког угрожавања урбаних и природних вредности, а транзиција економских основа друштва, реструктурирање радних

зона и опште одсуство развоја друштвене инфраструктуре у руралним подручјима, убрзавају процесе миграције становништва у урбане центре, депопулацију руралних подручја и неравномерни просторни развој територије, са све већом централизацијом укупне друштвене моћи у неколицини највећих градова Србије (РС-РАПП, 2009), упркос дефиницији у која је наведена у највишем планском документу просторног развоја Србије:

„Одрживи развој је циљно оријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски друштвени процес трансформација који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки, институционални и др.) на свим нивоима. Одрживи развој подразумева израду модела деловања који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животной средини и природним ресурсима“ (РС-РАПП, 2009).

Интензивне промене у животном окружењу, са којима смо се сви суочавали у свакодневном животу, покренуле су стручно-академску дебату о суштини, природи, сврси, вредностима и улози планирања у односу на нове друштвено економске услове и могуће правце успостављања новог друштвеног устројства (Bajić Brković, 1986; Lazarević Bajec, 1995; Nikezić, 2010). Тако су из позиције планирања развоја отворене теме односа према политици, интересима приватног сектора, заузимању позиције према условима неизвесности и сл. Свесни ограничења тадашњег концепта планирања, у пракси још увек утемељеног на традиционалном моделу заснованом на позитивној научној парадигми, промишљања о планирању окрећу се ка рационалном моделу којим се фокус са стручно неутралне „производње“ планова окреће ка политичком процесу рационалног одлучивања у које кроз експертску интерпретацију улазе и знања о интересима различитих друштвених група: политичких, приватног сектора, група грађана и сл. И данас, у оквиру српске критичке планерске теорије најчешће се сматра да је српско планирање ослоњено на рационални модел (Faludi A. , 1986) иако оно заправо у српском контексту има врло специфичне карактеристике.

Рационални модел у српском концепту планирања углавном је препознатљив у процедуралној структури процеса планирања, методологији, као и у значају и позицији који је дат планерским агенцијама у читавом поступку формулације плана. Међутим, на основу сопственог истраживачког и практичног искуства у изради бројних урбанистичких и просторних планова и бројних других критичких истраживања планирања у Србији, уочавамо да постоје озбиљни практични проблеми у контексту Србије у спровођењу овог модела. Рационални модел у капиталистичким контекстима поцртава улогу планирања у кориговању тржишних мањкавости, што у оквиру постојећег некомплетног тржишта, социо-економског и легислативног оквира у Србији, где компетенције актера развоја и управа нису артикулисани, и њихове активности углавном нису усмерене ка рационално дефинисаним интересима, представља веома контроверзну активност, јер је рационално одлучивање немогуће и неизбежно води до пропадања планирања (Lazarević Bajec, 2009a). Како је интересна структура актера развоја и њихово деловање заправо остајало изван процеса одлучивања у планирању градова у Србији (што је везано за још увек присутну традиционалну културу планирања која припада експертима), српско планирање суочило се најпре се све већим падом постизања планираних резултата, а затим и са нежељеним

ефектима на квалитет живота и животне средине, што је искуство које су имале и многе капиталистичке земље. Пракса планирања која је најпре почетком 90-их склизнула у стање потпуне блокаде и маргинализације у друштвеним токовима, сада је убрзо дошла у стање бирократизованог деловања, које сервисира неформалне аранжмане моћи настале у релацији политика-инвеститори⁵⁴ (Lazarević Bajec, 1995).

На почетку 21. века пракса планирања (после веома за оно време веома напредног концепта из 60-их и 70 година које је укључивало учешће шире јавности) у Србији могла би се окарактерисати као *технократска, засновано искључиво на „чистом“ научно заснованом дисциплинарном знању*, које сада више не укључује нити барата са конкретним подацима и знањима из економије и политичке организације друштва и резултира плановима у којима заправо нису формулисани конкретни механизми и инструменти имплементације, нити улоге, права и одговорности актера развоја, већ се заправо оставља простор да се тек касније у процесу имплементације планова отвара, *неформални, политички процес индентификације развојних снага и њених интереса*, што се формализује кроз измене и допуне сегмената планова, додатну планску разраду и сл. Дакле, у оквиру све динамичније и комплексније структуре српског друштва, које се интензивно раслојава од 90-их година прошлог века, могућности планера да *антиципирају, симулирају интересе и понашања различитих актера су све мање*, планери све више остају по страни у реалним процесима развоја и служе више „техничкој“ подршци. У капиталистичким земљама то је имало за последицу *промену рационалног модела од свеобухватне оријентације ка селективној*, примарно ка развоју инфраструктуре и већих области урбане реконструкције, а у циљу достизања бољег увида у интересе, мотивације, позиције различитих релевантних група које као циљ имају што ефикаснију имплементацију планова, планерски процес је *модификован и партиципација постаје интегрални део процеса*, где се истиче да је партиципација различитих релевантних актера, њихова кооперација, размена информација и хармонизација интереса кључни фактор, императив савременог доношења одлука и управљања просторним развојем (Lazarević

⁵⁴ Под утицајем „унутрашњих“ развојних фактора, са превасходном мотивацијом легалне администрације инвестиционих активности, у градовима Србије се у највећој мери приступа изради урбанистичких пројеката који третирају простор на нивоу парцеле и евентуално планова генералне регулације који третирају изградњу примарне комуналне инфраструктуре. Занимљива је чињеница да је у већини локалних управа омогућено „директно“ спровођење генералних урбанистичких планова, што подразумева могућност имплементације генералног плана без обавезног постојања плана нижег реда, како је то до сада било уобичајено. Генерални урбанистички планови су сада веома флексибилно формулисани у домену начина коришћења земљишта, а са већом пажњом фокусираном на правила градње. На тај начин је израда планова детаљне регулације, који су до скоро били главни инструмент урбаног развоја, стављена у други план. У оквиру дисциплинарних расправа ово се често аргументује променљивом природом тржишних услова и динамиком потреба за градњом, те стога немогућношћу планера да прецизно планирају развој урбаних склопова у некој градској средини. На тај начин излази се у сусрет притиску тзв. „инвеститорског урбанизма“, праћено све чешће веома оштрим реакцијама јавности против „неформалних коалиција“ планери–политичари-инвеститори. Израда планова детаљне регулације, уколико се њој уопште приступи, мотивисана је обично са два суштинска разлога. У једном случају се ради о урбаним зонама од културно-историјског значаја, као што су централне градске зоне, историјска језгра и сл., а у другом се ради о зонама интензивне бесправне градње, где би план детаљне регулације заправо требало да буде основ за легализацију и решавање горућих инфраструктурних проблема. У оба случаја ради се заправо о ситуацијама у којима постоји изражен јавни интерес и интерес више група или појединачних актера чији се конфликт не може превазићи механизмима претходно поменуто „неформалне коалиције“. Израда оваквих планова траје веома дуго и има веома отежану процедуру усвајања услед неформалног укључивања заинтересованих актера у току процеса израде плана а у који су грађани једва формално укључени, тек пошто је планско решење формулисано, кроз јавну расправу и то на начин којим је скоро у потпуности отежано његово разумевање и могућност измене. Опажања су резултат ауторовог петнаестогодишњег ангажовања у планерској пракси, што у процесима израде планова свих нивоа, што као експерта у Комисији за планове града Београда и руководиоца информационог система Урбанистичког завода Београда. „Садашња политичка и економска ситуација чини постојећу рутину планирања и интервенције у урбаном развоју апсурдном. Планирање тешко може да функционише по правилима развијеним у претходном друштвеном обрасцу. Са друге стране, институције власти немају спремности, знања и воље да омогуће радикалне промене. Оне заправо теже ограничавању своје улоге и препуштају тржишту да регулише просторне односе и процес изградње. Актуелне дебате међу планерима отварају више питања него што нуде одговоре. Постоје многе идеје о промени у земљишној политици, систему планирања, институционалним аранжманима, али остварење касни за идејама. Заправо се мора поћи од почетка и редефинисати планирање, преиспитати ставове о природи, сврси, вредностима и методу планирања у односу на нове друштвено економске услове.“ (Lazarević Bajec, 1995)

Вајес, 2009), што је резултирало развојем више теоријских модела планирања. У партиципативном моделу планирања полазна тачка је чињеница да је за планирање и процес одлучивања у сложеним условима потребна свестрана информација која тешко може да се обезбеди на једном месту од стране експерата у јавним сервисима. Информације и знање потребно да се разумеју и разреше комплексни проблеми дистрибуирано је међу различитим учесницима у процесу планирања и одлучивања, стејкхолдери сами обезбеђују своју информацију и експертско мишљење на бази њихових посебних захтева, а процес партиципације и колаборације је истовремено процес размене и комплетирања информација (Booher & Innes, 2002). Међутим, у тренутку реафирмисања планирања законским изменама из 1996. српско планирање само је формално укључило тему партиципације кроз форму јавног увида у планове, иако је у оквирима западне критичке теорије и праксе планирања партиципација грађана била већ увелико актуелна и разрађивана. У пракси српског планирања ова форма се показала или као маргинална, обзиром да је својом процедуром ограничавала на бављење ситним, више техничким питањима, а не суштинском везом између интереса грађана и плана као производа, или као драматично политички изманипулисана позадинским играма моћи⁵⁵.

Истовремено, научни фокус у Србији окреће се и ка концепту одрживог развоја (Janić, 1997; Vujošević & Spasić, Iskustva iz primene prostornog plana Republike Srbije (1996) i pouke za pripremanje strategije održivog prostornog i urbanog razvoja Srbije (2008), 2007; Bajić Brković, 2000) где читава група истраживача покреће питања актуелна и на међународној сцени: питања односа према животној средини, балансираном коришћењу природних ресурса, регионалном развоју сагласном са реалним соци-економским ресурсима, први пут третирана у оквиру Просторног плана РС из 1996. године. Међутим, и поред напора планерске дисциплине да прати светске токове, општа слика просторних и урбаних промена у периоду који следи може се окарактерисати пре као стихијски него плански или свесно вођени. Са једне стране, то је последица неусаглашености формалног концепта планирања и управљања урбаним и просторним развојем са променама у друштвеном устројству⁵⁶, а са друге последица потпуног одсуства јасних политика урбаног и просторног развоја које традиционално нису биле препознате као политички интерес, па сходно томе ни у управљачком фокусу⁵⁷ Србије (Bajić Brković, 2002; Bajić Brković, 2009).

⁵⁵ Ова опсервација и сопствено уверење произилази из сопственог искуства трогодишњег професионалног ангажовања у Комисији за планове града Београда, када је ово „неутрално“ експертско тело трпело вишеструке нетранспарентне притиске у процесу доношења експертске оцене о квалитету планова који се упућују на Скупштинско усвајање.

⁵⁶ Сврха планирања је повећање административне ефикасности управе у односу на инвестиционо тржиште и решавање горућих инфраструктурних проблема. У овом контексту нема говора о планираном урбаном развоју вођеном наметнутим консензусом опште друштвеног става о равноправности права на квалитетан живот по дефинисаним стандардима, који је заступан у време социјализма, нити о урбаном развоју које је вођено заједничким визијама формулисаним у односу на шири контекст. Иако актуелна методологија планирања и даље подразумева формулацију циљева урбаног развоја као један од корака, овај део планова заправо у условима тржишне доминације бива потпуно апсурдан. Формализација овог корака је препуштена планерима који сада на основу претходних искустава и претпоставки о реалним друштвеним кретањима покушавају да формулишу циљну структуру, без реалног консензуса стварних актера развоја и грађана. Неутрални планерски став системског модела планирања из социјализма, сада нестаје у унутрашњој борби планерске етике којом планери покушавају да сами реше конфликте између заинтересованих страна у развоју, формулишући циљеве који заправо, у смислу развоја, веома често не одсликавају нијичју интересну сферу. „Стање изградње у Србији карактеришу ad hoc одлуке, одсуство регулаторних механизма, нејасан однос према стандардима где су стари одбачени или већим делом негирани, а нови још увек не постоје или нису прихваћени, и где правила изградње и уређивање градског простора дефинишу пре свега интереси инвеститора а тек затим интереси грађана. Приметно је одбацивање планирања и планерских механизма и заговарање „тржишта“, често схваћеног као окружења без регулаторних механизма, поштовања јавног интереса и улоге државе. У проблематици развоја и изградње градова и насеља, међутим, у свакој уређеној држави, улога планирања, политика, стратегија и регулаторних механизма је пресудна и *conditio sine qua non* квалитативном урбаном развоју.“ (Bajić Brković, 2009)

⁵⁷ Србија, у свом данашњем устројству и претходно, као једна од република у некадашњој југословенској заједници, никада није имала јасно дефинисану стратегију развоја градова и урбаних насеља, нити јасно дефинисане политике њиховог развоја. Градови и урбана насеља су увек посматрани и третирано у контексту ширих просторних целина, акценат је стављан на мрежу насеља или је посвећивана пажња њиховим утицајним зонама, док су питања интерног развоја урбаних простора увек била препуштена локалном нивоу и разматрана у оквиру генералних или нижих планских нивоа“ (Bajić Brković, 2009).

Друштвена ситуација у Србији почиње да се мења од 2000. године, а политике развоја добијају нови оквир формалном верификацијом Споразума о стабилизацији и придруживању - СПП (РС, 2008). Три године касније поновном ратификацијом споразума, Европска заједница и Република Србија су се, између осталог, обавезале да ће успоставити тесну сарадњу у циљу доприноса развоју и расту потенцијала Србије чиме ће бити оснажене економске везе у најширем смислу, а политике и мере биће формулисане тако да „омогуће одрживи економски и социјални развој Србије, уједно узимајући у обзир питања очувања животне средине“ (РС, 2008, р. чл.88). Међутим, у наредном периоду направљен је „мали помак у областима животне средине, услуга информационог друштва, статистике, заштите личних података, људског и физичког капитала, образовања и истраживања“ (ЕК, 2008), иако је Националним програмом за интеграцију у Европску унију (НПИ) планирано је да Србија до краја 2012. буде технички спремна да преузме све обавезе које проистичу из чланства у ЕУ. Овде се заправо, постављају се питања суштинске и оперативне спремности Србије да преузете обавезе и законске регулативе спроводи у пракси. Интегрални територијални развој и актуелне политике територијалне кохезије у ЕУ, у којима урбани и просторни развој имају кључну улогу, и које су утемељене у читавом низу европских политика и докумената, представљају сложене процесе у које Србија неће моћи активно да се укључи уколико не уложи озбиљне напоре у припреми ресурса и капацитета за овај корак. Усклађивање законодавства само је први корак који одмах потом имплицира суштинске промене у области урбаног и просторног развоја, и то не само на пољу формулисања политика, већ и концептуалног унапређења праксе, иновирања инструмената, метода и техника планирања и управљања.

У контексту чвршће политичке опредељености ка концепту одрживог развоја, и даље отворена академска дебата о концепту планирања и управљања урбаним развојем, добија на сложености идентификујући додатне захтеве који се постављају пред планирање. Тако се сада осим ефикасности планирања све више говори и о ефикасности планирања, социјалној правди, провери и контроли процеса планирања, способности прилагођавања контекстуалним условима, а посебно постојању одговарајућих информација (Вајић Вркović, 2000; Вајић Вркović, 2004; Вајић Вркović, 2008; Вујошевић, 2002; Вујошевић, 2002а), али и потреби промене начина управљања читавим процесом планирања увођењем стратешког приступа (Lazarević Вајес, 2002; Lazarević Вајес, 2004; Lazarević Вајес, 2006) и уопште променом организације, надлежности и филозофије управљања на локалном нивоу (Вујошевић, 2004; Веговић, Lazarević Вајес, & et.al., 2002). Међутим, налази критичке теорије планирања у Србији, нису довољни за стварну промену формалног концепта, обзиром да се промене планерског модела не дешавају кроз теорију, већ кроз притиске праксе (Lazarević Вајес, 2009). У Србији „притисак праксе“ има специфичан облик: практично је генерисан споља, а не изнутра, кроз скоро деценијско присуство бројних интернационалних организација и њихових програма помоћи који фокус планерског разматрања скрећу са питања разумевања и сервисирања интереса развојних снага на теме одрживости, увођењем стратешког планирања и колаборативног модела као неформалног облика планирања. У бројним градовима и општинама Србије, у последњих десет година имплементиран је низ међународних донаторских програма помоћи. Они су углавном имали за циљ подизање

националних и локалних сазнајних и институционалних капацитета у областима економског развоја и владавине права, али и свим оним областима у којима се очекују негативне последице тржишно вођеног развоја, као што су очување животне средине, социјална инклузија економски и културно угрожених група, решавање питања нехигијенских насеља, и подизање капацитета цивилног сектора у области институционалне организације и артикулације учешћа цивилног сектора у процесима општег развоја заједнице, очување и заштита културно-историјског и амбијенталног идентитета и сл. Тако је, под утицајем међународних фактора, осим преиспитивања сврхе планирања, покренут процес и преиспитивања предмета планирања, као и процес ширења знања о новим планским и управљачким инструмената. У последњих пет година бројне општине у Србији усвојиле су стратешке планове економског, одрживог или територијалног развоја, мастер планове за важне инвестиционе пројекте, локалне еколошке акционе планове, различите социјалне програме и сл., чиме је сврха планирања са проблемски орјентисаног почела полако да се преусмерава ка стратешком, а предмет планирања са физичког ка интегралном социо-економском територијалном развоју. Међународне иницијативе креирале су на нивоу локалних управа атмосферу отворености ка новим методама и инструментима урбаног развоја. Ипак, ова отвореност је пре свега мотивисана препознавањем шансе локалних управа за приступ европским структурним фондовима, док истовремено не постоји довољно јасна свест, ни сазнање чему нам ти методи и инструменти заправо служе и зашто их баш на тај начин стварамо и како их сад треба имплементирати.

Законом о планирању и изградњи из 2009. године (РС-ПИС, 2023) унете су новине у формулације појединих планских аката у хијерархији предвиђеној законом, а које би могле да одреде приступ структуралном, методолошком и оперативном формулисању информационе подршке одрживом урбаном развоју на локалном нивоу⁵⁸. Оно што се може уочити у односу на претходне законске формулације је: 1) дошло до промене перспективе о предмету планирања, где се поцртава одрживи развој као предмет рада, не само у начелима закона већ и појединачно у дефинисању планова, и 2) дошло до промене у приступу планирању у односу на удаљеност временског хоризонта, па се некадашње дугорочно планирање трансформисало у „стратешко“ (ПП, ГУП), а краткорочно се трансформисало у „документе за спровођење“ планова, дакле закључујемо: „акционо“ – програме имплементације који подразумевају коришћење два основна инструмента : стратешки пројекти и акционо планирање. Обе промене у складу су са савременим приступима операционализацији одрживог развоја градова које

⁵⁸ Усвајањем Закона о планирању и изградњи 2009. године (РС-ПИС, 2023) утврђен је систем планирања који и даље обухвата хијерархизовани сет просторних – ПП, и урбанистичких - УП планова и докумената за спровођење планова (где спадају програми имплементације ПП и урбанистички пројекат), који према закону морају бити усаглашени „одозго према доле“, али сада са квалитативно измењеним формулацијама. Наиме, за просторне планове наглашено је да имају стратешко-развојну и општу регулаторну функцију. ПП локалне самоуправе „одређује смернице за развој делатности и намену површина, као и услове за одрживи и равномерни развој на територији јединице локалне самоуправе“ (РС-ПИС, 2023), а саставни део плана чине и пропозиције просторног развоја које обавезно садрже: имплементацију - „смернице за израду планске документације за подручје плана, приоритетна планска решења и пројекте, мере за подстицање равномерног територијалног развоја и кооперације са суседним јединицама локалне самоуправе, учеснике у имплементацији и мере и инструменте за имплементацију.“ (РС-ПИС, 2019). Занимљива је и чињеница да је законом предвиђено да се генерални урбанистички план - ГУП доноси као стратешки развојни план за насељена места са преко 30.000 становника, а план генералне регулације - ППР се обавезно доноси са седиште локалне самоуправе, а може се донети и за друга насељена места на територији локалне самоуправе, када је то предвиђено локалним ПП, а за места за које се доноси ГУП, ППР се обавезно доноси за цело грађевинско подручје (РС-ПИС, 2023). Планови детаљне регулације – ПДР се доноси за неизграђене делове насељеног места, уређење неформалних насеља, зоне урбане обнове, инфраструктурне коридоре и објекте, изградњу објеката или насељених места у грађевинском подручју изван насељеног места, као и у заштићеној околини непокретних културних добара.

препоручују међународне организације (UN-Habitat, 2010). У том смислу, у Србији се сада отвара питање концептуалног и оперативног редефинисања релације између: - актуелне праксе просторног и урбанистичког планирања (Вајић Вркović, 1986; Lazarević Вајес, 1995; Вајић Вркović, 2000; Вајић Вркović, 2010), и - модела локалног стратешког планирања (Stojkov, 2009; Lazarević Вајес, 2009а; Милић, 2010), односно приступа формулисању инструмената управљања просторним развојем на локалном нивоу у Србији (Nikezić, 2010), па сходно томе и концепта знања у планирању, *сазнајне основе која треба да омогући њихово оперативно повезивање*. „Планери би требало да уложе велики напор у правцу истраживања која ће обезбедити професији поузданију основу за интервенције. Почетак је у лоцирању слабих тачака досадашњег система (укључујући и земљишну политику, финансирање, пореску политику итд.) у циљу ослобађања процеса изградње од непотребних оптерећења. Потребно је уочити границе својих моћи (која је заправо била импресивна у социјалистичком периоду) и променити своју улогу од произвођача планова ка позицији усмеравања и олакшавања промена. У садашњем моменту, иако су почели да се баве процедуралним питањима планери су још увек више заинтересовани за сам план као производ процеса планирања, него за ефикасност процедуре и институционално окружење. Планери могу да помогну властима у креирању услова (инструмената, тела, процедуре) које ће омогућити да различити интереси добију своје место и ефикасно прођу кроз систем планирања и одлучивања. Планери треба да разумеју повезаност планерских активности на различитим нивоима. Они треба да науче да идентификују односе и координишу активности и одлуке које ће увести различите актере у процес изградње. Они морају развити метод за превођење генералних стратегија и политика у врло детаљне планове и програме концентрисане на решавање појединих проблема.“ (Lazarević Вајес, 1995)

Усвајање два кључна национална документа у области просторног развоја - Стратегије просторног развоја (2009) и Закона о просторном плану Републике Србије (2010), у којима се по први пут на националном нивоу третирају стратешка питања управљања и планирања токова одрживог урбаног развоја, могло би се интерпретирати као политичка воља да се коначно у овој области предузму свесне друштвене акције усмерене ка смањењу тензија који производи неравномеран и не балансиран територијални развој у коме урбани центри имају веома битну улогу. Оно што је посебно уочљиво у овим документима су експлицитне и екстензивне листе неопходних програма, пројеката и иновираних инструмената имплементације који обухватају све нивое територијалног управљања. Међутим, ранија искуства просторног планирања овог нивоа, генеришу основу бојазан, да ће понуђене мере и инструменти имплементације, иако садрже јасне препоруке институционалних унапређења (формулисани кроз различите облике комуникативних процеса са релевантним актерима пре свега из управљачких структура) завршити као исказано стремљење или жеља, без реалних основа за њихово остварење (Vujošević & Spasić, 2007). Са једне стране ради се о „чврстини“ политичког опредељења и степену приоритизације који се даје урбаној одрживости у управљању одрживим националним развојем, а са друге ради се капацитетима локалне управе да конструктивно и креативно допринесу овом процесу. У наведеним националним документима као један од основних инструмената просторног развоја наводи се (пored институционалних и организационих капацитета и аранжмана) *постојање адекватне и*

квалитетне информационе подршке: кључног предуслова ефикасног и ефективног одлучивања у даљој разради планова и акција нижег реда.

Посматрано кроз призму имплементације ова два стратешка документа на нивоу градова и урбаних насеља, у циљу постизања одрживости градске друштвене структуре (од управе до појединаца) требало би да: 1) „деле“ систем вредности, као онај дефинисан на националном нивоу, односно препознају га сагласним са локалним, те 2) да су мотивисане и спремне да проактивно делују у складу са њим, и да 3) имају капацитете и компетенције да формулишу и спроводе хоризонтално и вертикално координисане акције, као и адекватне инструменте, као што су информациони, да их спроводе. Досадашња искуства, говоре, да је ова претпоставка нереална у контексту Србије, и да се у пракси срећемо са мањим или већим спектром неусаглашености по било која три наведена питања (Nikezić, 2010). Наведеним опсервацијама заправо се скреће пажња на недовољно развијену српску „културу“ одрживог развоја, односно ограничена сазнајне моћи и капацитете свих друштвених структура како на националном, тако и на локалном нивоу, да кроз свесно препознату и организовану, ефикасну и ефективну заједничку акцију остваре стратешке заједнички формулисане приоритете одрживости. Ова чињеница суштински утиче на концептуални приступ формирању неопходне информационе подршке одрживом урбаном развоју.

У домену информационе подршке спровођењу наведених националних докумената, наводе се препоруке за усаглашавање легислативе, регулативе и стандарда у прикупљању и размени информација, укључивање у европске програме и пројекте унапређења информационе подршке планирању и управљању развојем, развој националне инфраструктуре просторних података – НИПП, и других специфичних секторских евиденција ослоњених на ГИС технологије и друга ИКТ решења и сервисе е-управе. Дакле, говори се пре свега о институционално-организационим аспектима унапређења информационе основе просторном развоју, и оно се види као „јединствено системско решење“ ослоњено на ИКТ које ће да обезбеди ефикасно скупљање, ажурирање, руковање, анализирање и приказивање свих података и информација везаних за одређену просторну целину или територију“ (РС-РАПП, 2009). Као посебан задатак наводи се „изналажење минимума заједничких просторних индикатора за праћење појава и процеса у простору, постизање усаглашености просторних и урбанистичких планова, бољу координацију планских одлука, као и укључивање у међународне системе праћења територијалног развоја“ (РС-РАПП, 2009). Дате формулације заправо упућују на структуру знања уобичајену за рационални модел планирања, које обухвата свеобухватну квантификацију појава из објективног домена реалности и дефинисани систем мерења остварености планираних циљева и постављених мета. Упркос бројним недостацима и критикама рационалног модела, примарно усмерених на немогућност дефинисања јавног интереса, проблематичну релацију између науке и политике, односно честу ирелевантност научне анализе у политичком одлучивању – рационални модел планирања у различитим формама и даље представља модел планирања који се најчешће користи у пракси: „модел је транспарентан повезан са фундаментима професије урбаног планирања и укорењен у бирократским процедурама одлучивања и произилази из суштине модерне свесности о могућностима успостављања реда у друштво и

простор“ (Lazarević Bajec, 2009). Развој ИКТ технологија и рачунарског моделирања веома је значајно утицао на практичну променљивост рационалног модела планирања обзиром да је омогућило доступност потребном „свеобухватном“ мултидисциплинарном знању, манипулацију великим бројем релевантних просторних података коју овај модел подразумева, генерисање симулационих модела урбаног развоја и евалуацију ефеката избора између одређених алтернатива (Brail & Klosterman, 2001; Longley & Batty, 2003).

Међутим, како бројни заговорници комуникативног, односно колаборативног модела планирања истичу *партиципација различитих релевантних актера, њихова кооперација, размена информација и хармонизација интереса* су кључни фактор, императив савременог доношења одлука и управљања просторним развојем (Lazarević Bajec, 2009). У контексту Србије се питањима партиципације још увек тежишно бави само академска „планерска“ јавност, те се дебати приступа преваходно изнутра са позиције модела планирања, а не са формално институционалне позиције. Са једне стране разматрају се могућности да се питање партиципације уклопи у постојећи рационални модел унапређењем методологије и увођењем нових техника укључивања интереса актера развоја у процес планирања (Bajić Brković, 1999), а питање развоја решава мање детерминисаним приступом и усмеравањем ка кључним покретачима развоја. Са друге стране постоје аутори који разматрају могућност да се концепт унапреди увођењем новог моделског оквира: колаборативног планирања, где је питање учешћа актера развоја у самој суштини парадигме, а знање на коме се планирање заснива састављено је од интересне структуре актера, а „развој града“ је заправо резултат планирања у коме је предмет рада успостављање услова за комуникативну акцију и постизање консензуса. Све чешће, међутим се срећу ставови да је за контекст Србије, у коме *није консеквентно спроведена реорганизација институција, нити учињен већи напор у развоју аналитичког оквира, и промени у приступу планирању, оснаживању компетентности актера, таква трансформација планирања није могућа* (Lazarević Bajec, 2009). Заступа се мишљење да „колаборативни модел у суштини не замењује рационалан, и развијеном свету или другде, већ је у ствари њему додатак, углавном, прецизнија артикулација претходног модела у смислу препознавања моћи које утичу на развој у датим друштвеним и економским условима“ (Lazarević Bajec, 2009; Maruna, 2008). Овде се заправо ради о фундаменталним опредељењима која леже у основи сваког концепта планирања: *природи предмета рада и врсти проблема* којима се планирање бави, односа према знању у планирању и особености које произилазе из удаљености временског хоризонта (Bajić Brković, 1986).

Са претпоставком ближег временског хоризонта ради се о *интервентном* планирању, које се бави решавањем једноставним или здруженим проблемима града, кроз рационално одлучивање и подразумева активности мањих парцијалних захвата усмерених ка максимизацији или оптимизацији коначних ефеката, а са претпоставком даљег временског хоризонта, ради се о *трансактивном* планирању са тежиштем које је померено са „контроле на усмеравање, са дефинисаних циљева на истраживање могућег, са планирања тоталитета на остављање простора за неочекивано“, које се бави сложеним или „мета“ проблемима, у разложеном и поступном комуникативном процесу постизања консензуса и подразумева програме развоја усмерене на постизање *pareto*

optimuma/suboptimuma, а знање у оба случаја није слободно од интереса и идеологије, односно система вредности у датом контексту (Вајић Brković, 1986).

Операционализација Стратегије одрживог развоја у Србији, покреће питања праћења и оцене одрживости развоја. Оперативно то значи утврђивање и праћење система индикатора одрживости, компаративних са другим контекстима, којима се Србија рангира у односу на друге земље и у односу на међународно утврђене „мете“ одрживог развоја (UN, 2000; UN, 2001; UN, 2007). Индикатори су договорени и дефинисани показатељи планског прогреса, и директно подржавају и мониторинг и евалуацију. Формулисање индикатора је веома важан и деликатан процес, јер игра кључну улогу у процесу идентификовања проблема и доприносе сазнајном и аналитичком процесу свих доносиоца одлука, указују на природу и обим предмета планирања. Процес развоја и избора индикатора, укључује време, расуђивање и грешке, и важна је инвестиција која обезбеђује тачност, релевантност и применљивост показатеља. Примена овог знања мора бити јасна и тест релевантности је веома важан (UN-Habitat, 2011; WB, 2010). У идеалном случају, политика се развија заједно са индикаторима кроз колаборативни процес учења и потребна је осетљивост на политичке струје када се развијају индикатори, јер они приморавају све оне који су укључени у процес планирања да пажљиво размотре своје ставове (UN-Habitat, 2004). Међутим, индикатори не воде политику, њихова улога и порука се морају разматрати у контексту евалуације изазова и интегритета информација, а стручно мишљење је неопходан, али не и довољан услов за успех са индикаторима (UN-Habitat, 2003): “перспективе актера морају се огледати у индикаторима развоја. Да би се показатељи користили мора постојати не само прилика, већ и обавеза да се о њима извештава и јавно разматра“ (Innes & Booher, 2000).

Досадашњи извештаји о реализацији стратегије одрживог развоја и других националних стратегија у релацији са националном политиком одрживог развоја указују на чињеницу да се: - многи од индикатора се уопште не прате у Србији, и то су углавном индикатори промена које се дешавају на локалном или регионалном нивоу, који се не могу генерисати статистичким аналитичким алатима, - затим извештаји се углавном ослањају на званичну статистику чија је методологија застарела како у погледу методологије прикупљања података, тако и у учесталости временских серија, и коначно, - извештаји о многим индикаторима ослањају се на изворе међународних организација, што значи да су настали као резултат апроксимативних метода процене вредности, на основу званичне статистике Србије (РС-ПИС, 2008; РС-ПИС, 2011) и др. Процес урбанистичког планирања у Србији је од почетка транзиционог периода био базиран на оскудном, непрецизном и неадекватном сету података и информација. Информациона основа у планским процесима на било ком просторном нивоу углавном се састојала од скупа секторских извештаја из различитих ИС националних институција. Као извор података из области друштва и економије коришћене су углавном националне секторске статистичке базе података структуриране према административној просторној подели од општина до месних заједница. Сви ови подаци пружали су ограничен традиционално структуриран квантитативни приказ стања у простору, без специфичних територијалних података. Међутим, захваљујући Закону о информационом систему РС из 1996. године, којим је условљена дигитализација свих информационих система, већина јавних институција на

локалном нивоу располаже веома детаљним дигиталним базама података о грађанима (општински матични регистри), привредним субјектима (управа јавних прихода), земљишним ресурсима (одељења за урбанизам) итд. (Lalović K. , 2009) . Ово представља веома велики потенцијал за изградњу интегралне информационе подршке одрживом урбаном развоју на локалном нивоу. Он досада није искоришћен из два основна разлога: 1) уобичајене процедуре да се за потребе планирања подаци траже од националних институција и 2) проблем непостојања протокола размене и дељења података између локалних институција. Последично, у овом тренутку, већина активности у унапређивању информационе подршке системски се обавља на националном нивоу. Као препрека унапређењу информационе подршке одрживом развоју уочен је недостатак институционалних, регулативних и организационих капацитета. Фокус друштвено-политичких акција у овом домену усмерен је на јачање националних капацитета, уз потпуно одсуство било каквих вођених активности на локалном нивоу, како је то формулисано ревидованим стратегијама развоја информационог друштва и е-управе (РС-ПИР, 2009; РС-ПИС, 2010а). У периоду од 2008. године запажа се значајан помак у изградњи националне информационе инфраструктуре, без обзира на и даље присуство проблема везаних за обухват, ажурност и квалитет података и информација које се уобичајено користе у процесу планирања и управљања просторним развојем. На овом месту важно је подвући следеће елементе који у овом тренутку карактеришу стање информационе подршке по кључним областима одрживости.

- **Подаци о животној средини** : Подаци о својини, односно праву коришћења земљишта⁵⁹ и непокретности у Србији доведени су у стање потпуне неажурности за већи део територије Србије, што је последица више деценијске неефикасности институционалних процедура прикупљања и метода обраде података у раздвојеним регистрима земљишних књига и катастарских операта у социјалистичком периоду. У овом тренутку у току је, још од 2003. године, пројекат израде дигиталног катастра Србије, под покровитељством ЕУ. Иако је имплементација овог пројекта је веома спора (јер се кроз њега врши ажурирање фактичког геодетског стања) његово успостављање и јавно публикување за целу Србију се десило неколико година уназад. Међутим, подаци о коришћењу, структури, квалитету и типу земљишта су и даље неажурни, као последица сложеног система надлежности, неефикасних и застарелих метода у процесу праћења и ажурирања промена на нивоу локалне управе, непостојања регулативе која дефинише структуру и квалитет података који се прикупљају; Агенција за заштиту животне средине под покровитељством Министарства животне средине, рударства и просторног планирања и у сарадњи са Европском агенцијом за животну средину (ЕЕА) и европском мрежом за информације и посматрање (EIONET), од 2008. године прати и објављује податке о стању животне средине у Србији. Иако се ови подаци у највећем броју случајева ослањају на статистичке процене на основу малог броја мерних узорака сматрамо да је овај сервис веома важан. Приметно је и да постоји неколико иницијатива локалних програма за праћење стања животне средине; У 2011. години установљен је национални систем прикупљања података о биодиверзитету и другим специфичним природним карактеристикама територије. Српски Портал о Биолошкој

⁵⁹ Први пут после 1958. године предвиђена је могућност приватне својине на градском грађевинском земљишту и конверзија права коришћења у право својине према важећем Закону о планирању и изградњи, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009 и 81/2009.

Разноврсности је део глобалне мреже за размену информација установљене Конвенцијом о биодиверзитету (Clearing House Mechanism - CHM). CHM портал учествује у имплементацији Конвенције о биолошкој разноврсности у Србији. Чланом 18. Конвенције предвиђено је успостављање CHM портала као мреже којом се унапређује научна и стручна сарадња институција, организација и појединаца који учествују у истраживању или заштити биолошке разноврсности. Његова сврха је да директно понуди или обезбеди везе ка информацијама о биолошкој разноврсности. Истовремено ова мрежа помаже доносиоцима одлука, ефикаснијем финансирању, бољој координацији, размени информација и трансферу технологија; Од 2011. године и Завод за статистику РС почиње да објављује податке из области животне средине, који се односе коришћење вода, отпадних вода и чврстог отпада и емисија произведених у домаћинствима и индустрији са нешто иновираним методологијом процене података (РС-РЗС, n.d.).

- **Подаци о социјалним структурама:** Постоји значајан регистар демографских података који се у дужем временском интервалу прикупљају и обрађују кроз активности државне статистике. Ипак, се у пракси показало да су често тешко употребљиви за специфичне анализе посебно на локалном нивоу. То је последица застареле статистичке методологије прикупљања (кроз десетогодишње пописе) и обраде података којом није могуће пратити значајне и специфичне демографске промене које су се десиле у периодима између пописа и на одређеним територијалним обухватима. Додатно подаци се јавно презентују искључиво на нивоу административних територијалних јединица, што у планерском процесу онемогућава стварно сагледавање просторне дистрибуције и густине специфичних група становништва на посматраној територији (РС-РЗС, n.d.); Подаци о структури корисника јавних услуга, су тешко доступни, неажурни и некомплетни, као последица недефинисаних институционалних надлежности и процедура, неефикасних и застарелих метода у процесу праћења и ажурирања промена, непостојања регулативе која дефинише структуру и квалитет података који се прикупљају. У области јавних услуга додатни проблем је непостојање података о приватним субјектима који су реално актери у систему образовне, здравствене и социјалне заштите, а који се стога у процесу управљања просторним развојем и не узимају у обзир, иако представљају значајан део система; Подаци о специфичним социјалним групама становништва са посебним потребама су веома оскудни, недоступни и неажурни, као последица недефинисаних институционалних надлежности и процедура прикупљања података. Подаци о овим групама становништва најчешће прикупљају и воде агенције цивилног сектора. Како се у нашој пракси ови подаци не сматрају званичним, они се најчешће и не узимају у обзир приликом управљања просторним развојем.
- **Подаци о економским субјектима и активностима:** Постоји више националних расположивих регистара података који говоре о економском развоју, који су сада интегрисани у јединствену базу, јавно доступни преко сајта Републичког завода за статистику и квалитативно унапређени као последица унапређеног методолошког приступа прикупљању и структурирању података и коришћењу новог аналитичког инструментаријума који се користи на националном нивоу. Селекција развојних

индикатора и методолошких поступака детерминисана је максималном компатибилношћу са структурним развојним индикаторима ЕУ за праћење Лисабонске стратегије. Извештаји о економском развоју се концептуално и методолошки заснивају на Извештају Европске Комисије о достигнутом развоју земаља ЕУ. Непостојање појединих званичних статистичких и других података премошћени су релевантним савременим статистичким проценама; Подаци које локална управа користи у процесу управљања територијалним развојем а који се тичу локалног економског развоја најчешће су веома оскудни и некомплетни. Један од разлога је што је национални привредни регистар, као најсвеобухватнија база о привредним субјектима (APR, 2011), недовољно доступан локалним управама. Додатно база података још није довољно свеобухватна у квалитативном смислу, што је неопходно из перспективе интегралног управљања локалним територијалним развојем; Постоји веома развијен и савремен информациони систем Национална службе за запошљавање који веома детаљно обрађује податке о структури запослености расположивој радној снази и потребама за запошљавањем. Ове алфа-нумеричке базе које се воде на националном и локалним нивоима представљају велики потенцијал за квалитативно унапређење информационе подршке просторном развоју.

- **Интеграција података:** У оквиру Закона о државном премеру и катастру из 2009. године дефинисано је поглавље којим се ствара легална основа за успостављање НИГП-а у Србији, при чему су поједине одредбе INSPIRE (Infrastructure for SPatial InfoRmation in Europe initiative, 2007. – Инфраструктура за просторне информације у Европи) директиве транспоноване у Закон, а транспозиција осталих одредби директиве планирана је кроз подзаконску регулативу. Републички геодетски завод израдио је Стратегију за успостављања **Национална инфраструктура гео просторних података – НИГП**, (енгл. National Spatial Data Infrastructure – NSDI) у Србији за период 2009 – 2012. Она представља интегрисани систем гео просторних података, који омогућава корисницима да идентификују и приступе просторним информацијама добијеним из различитих извора (дигиталне гео референциране основне државне карте и топографске подлоге, орто-фото и сателитске снимке за целу територију Србије, и геодетске подлоге за јединице локалне управе, интегралну релациону базу података о земљишту и непокретностима, која повезује просторне катастарске податке са имовинско-правним статусом земљишта и носиоцима власничких права и права коришћења и јединствени дигитални адресни систем Републике Србије), од локалног, преко националног до глобалног нивоа, на свеобухватан начин. Дефинисан је српски профил за мета податке, заснован на INSPIRE имплементационим правилима и ИСО стандардима. За потребе прикупљања и одржавања мета података израђује се едитор мета података који подржава српски профил (РС-РГЗ, 2024). Иницијални српски гео портал је у званично је пуштен у рад. Сврха иницијалног гео портала је да омогући приступ сервисима претраживања и прегледа за одређени број мета података, сетова просторних података и сервиса путем Интернета за професионалне кориснике, као и за широку јавност (РС-РГЗ, 2024). Иако портал у овом тренутку поседује мало података у бази, сматрамо веома важним његово институционално и организационо утемељење; У овом тренутку не постоји интегрална база о начину коришћења земљишних, природних, предеоних и инфраструктурних ресурса регионалног и

националног значаја, са могућностима увида у степен и квалитет изграђености земљишта, у релацији са статусом његовог коришћења, степеном заштите и начином коришћења, све до субјеката и улоге локалних институција, као ни интегрална база података која пружа тачан увид у просторну дистрибуцију центара јавних, друштвених и економских субјеката на територији Србије у складу са регионалним, односно националним значајем. Овакав избор правца деловања са једне стране говори о сада далеко реалнијем приступу формулисању стратегија из овог домена, али са друге, говори и о *одсуству суштинског разумевања значаја информационе подршке одрживости на локалном нивоу*, недостатку концепције, знања и искуства о начину ефикасног спровођења ових послова на локалном нивоу у Србији. Интересантно је поменути неколико чињеница: - 1996. године донет је и нови Закон о планирању и изградњи у коме је експлицитно стајало да је Републичка агенција за планирање задужена за развој просторног информационог система Србије, међутим ова ставка до данас је остала само формална изјава, - 2005. године урађен је нацрт Стратегије развоја информационог друштва Републике Србије (у сарадњи са UNDP) (РС-ПИС, 2010а), са веома озбиљним програмима развоја е-управе, где се посебно поцртавају стратешки информациони системи (просторни, животне средине, итд.), која нажалост никада није усвојена. У оквиру Стратегије развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године усвојена 2008. године, у оквиру стратешких приоритета не помињу се више ни у ком облику стратешки информациони системи, а тренутне активности у овој области финансирају се из програма помоћи међународне заједнице.

Процес формулације индикатора дефинише основни оквир за организацију локалних активности прикупљања података и информација: - са једне стране фокус се окреће ка прикупљању локално специфичних података неопходних да се на што бољи начин омогући валидно генерисање индикатора посматраног плана у односу на локалне актере развоја, а са друге, - у контексту претходно елабориране потребе да се у планирање укључе аспекти глобалних изазова урбанизације и оствари вертикална регионално/национална координација, неопходно је укључити и *међународне сетове индикатора* који омогућавају јасно позиционирање локалног контекста у односу на политике вишег нивоа управљања. На нивоу међународне заједнице постоје бројне институције и програми који су фокусирани на праћење и евалуацију политика интернационалног, националног и регионалног нивоа. Најновија стратегија европске статистике (ЕС, 2009а) промовише се приступ локалне аквизиције података. Ове базе података су координисане са глобалним; - ESPON (ESPON, 2007): Европска мрежа за опсервацију је програм за развој информационе подршке територијалној кохезији и хармоничном регионалном развоју ЕУ: „1) обезбеђењем упоредивих информација, евиденција, анализа и сценарија о територијалној динамици, и 2) откривањем територијалног капитала и потенцијала за развој региона и већих територија, како би се допринело европској компетитивности, територијалној кооперацији и одрживом и балансираном развоју.“; - Urban Audit (UrbanAudit, 2007): програм ЕУ задужен да прати и врши евалуацију индикатора мета постављених обновљеном Лисабонском стратегијом (ЕС, 2000; ЕС, 2010). У свим овим програмима информациона подршка ослоњена је на савремена ИКТ решења и последње време све више на ГИС технологије, како на међународном тако и на европском

нивоу, које су омогућиле иницијалну интеграцију неких од ових база података. Интензивирање активности у области развоја информационе подршке почео је усвајањем Аархуска конвенција о приступу јавним информацијама, партиципацији грађана у одлучивању и приступу правосуђу у питањима животне средине (UN, 1998). У Европи бива утемељена кроз Лисабонску стратегију (ЕС, 2000), ЕУ оквира за коришћење информација јавног сектора eEUROPE 2002 (ЕС, 2001a), и Стратегије за истраживање будућности и нових технологија (ЕС, 2009b), а на међународном плану усвајањем декларације светског самита градова и локалних управа о информационом друштву у Лиону (UN-Habitat, 2003) и УН конвенцијом о коришћењу електронских комуникација у интернационалном уговарању (UN, 2005). Једна од кључних полуга одрживог развоја и свих сектора друштва је проактивна локална иницијатива која не може без адекватне информационе подршке, а многи индикатори одрживог развоја најпоузданије се могу генерисати из информација прикупљених на локалном нивоу, о чему сведочи и најновија стратегија европске статистике (ЕС, 2009a) (EUROSTAT, 2010). Посматрањем релације одрживи локални/урбани развој⁶⁰ у Србији - информациона подршка уочени су два доминантна феномена (SKGO, 2012):

1. од укупно 197 градова и општина у Србији у протеклом периоду усвојено је или у процедури усвајања 84 стратегије одрживог локалног развоја (40% локалних самоуправа), у којима је препозната потреба за унапређењем информационе подршке, али не само у домену праћења индикатора одрживости, већ и обезбеђивања доступности свим другим информацијама и знањима потребним за проактивно деловање актера развоја и спровођење стратегије, које се по структури разликују од досадашњих информационих система и евиденција вођених на локалном нивоу⁶¹,
2. на локалном нивоу међутим, покренута је израда само четири ИКТ стратегије општина, што упућује на констатацију да још увек не постоји разумевање шта информациона ИКТ подршка на локалном нивоу значи⁶², као ни свест да је развој ИКТ информационе подршке на локалном нивоу, стратешки важан инструмент управљања, па према томе и сам подложен стратешком планирању.

Из оперативне перспективе на позицију локалних управа, и уочавају се најчешћа питања : - која ИКТ решења изабрати у односу на расположиве ресурсе локалне управе, - како организовати њихову имплементацију, - да ли су нам потребни нови институционални аранжмани и сл. Сва ова питања су заправо управљачка и у домену стварања технолошких услова за развој информационе подршке и неоспорно су важна. Међутим, искуства бројних општина у Србији говоре да имплементација одређених технолошких

⁶⁰ У овом истраживању урбано се посматра кроз локални ниво управљања из разлога што је у Србији територијална подела локалних самоуправа подељена тако да је у већини по правилу постоји мрежа централно, веће урбано насеље – мања насеља под ингеренцијом општине - извршна моћ и месне заједнице - административном моћи, или аналогно у случају већих градова градска управа - извршна моћ (изузетак су Београд и Нови Сад где постоји подела извршне моћи између градске управе и општина) и градске општине - административна моћ.

⁶¹ На овом месту сматрамо да је важно скренути пажњу и на чињеницу да су сви наведени документи припремљени у оквиру различитих међународних програма подршке (SKGO, 2012), где се помоћ односила пре свега на управљање процесом, дефинисања методологије и садржаја докумената. Иако су сви документи израђени кроз партиципативни процес остаје питање колико је успостављена комуникација и доношење одлука почивало на стварном разумевању разматраних питања, обзиром да не постоји запис о процесу доношења стратегије, осим списка учесника.

⁶² Унапређење информационе подршке у локалним самоуправама у Србији углавном је покретано из програма развоја е-управе, којима су превасходно обухватана питања аутоматизације пословних процеса локалне управе. Због тога на локалном нивоу често постоји веровање да је локална управа битно унапредила свој информациони сервис. Заправо не постоји свесност о битној разлици између информационих сервиса и информационе подршке која има превасходну улогу у подршци доношењу одлука.

решења не значи нужно и да адекватна информациона подршка формирана и постоји. Овде се у први план истичу два кључна питања: 1) стварања (како?, шта?, одакле?) квалитетних база података и информација значајних за формирање знања које се ангажује у планирању и 2) људских капацитета свих актера развоја да те податке даље користе и обрађују формирајући знање – сазнајну основу планирања. Прво је у тесној вези са претходно дефинисаним проблемом приступа планирању додатно продубљеним са питањима методологије изградње нове базе знања помоћу постојећих /будућих поузданих извора података. Друго се односи на проблем хумано-технолошких капацитета заједнице да изграде и користе ИКТ информациону подршку.

На основу налаза спроведених истраживања (Лаловић, 2013; Lalović K. , Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019), за контекст Републике Србије може закључити следеће:

(1) По питању редифинисања модела структурирања знања у планирању одрживог развоја у Србији:

- У оквиру система управљања просторним развојем у Србији поимање значења, сврхе и улоге знања у планирању и даље је ограничено на спољашње објективне домена реалности, чиме је и даље систематски занемарен значај унутрашњих домена – субјективне, и интерсубјективне реалности. Ова знања укључују се несистематично и фрагментарно, без јасних методолошких поступака њиховог прикупљања, обраде, анализе, публиковања и интерпретације, иако се она сматрају прерогативом одрживости развојних иницијатива. Према томе, *закључујемо да је у контексту Србије неопходна промена приступа у перцепцији реалности која је основ сазнајних процеса у планирању, и то тако што ће се осигурати укључивање истраге свих домена реалности, како спољашњих: објективног и интеробјективног, тако и унутрашњих: субјективног и интерсубјективног,*
- У контексту Србије знање у планирању генерише се искључиво на основу сетова података квантитативне истраге спољашњих домена реалности који су иницијално дефинисани за потребе спровођења дисциплинарних секторских аналитичких метода и то кроз националне евиденције. На тај начин се изоставља употреба постојећих или прикупљање нових локално / територијално специфичних квантитативних и квалитативних података на основу којих се могу генерисати информације далеко прецизније, разумљивије и когнитивно употребљивије за све актере развоја укључујући и управу и ширу јавност заједнице. Према томе, *закључујемо да је у контексту Србије неопходно редифинисање структуре података која је основ за генерисање знања у планирању, и то тако што ће се подстицати прикупљање локално специфичних података, чиме ће се уједно подизати квалитет националних евиденција и омогућити генерисање кориснички когнитивно адекватних и лако разумљивих информација које су прерогатив квалитетне сазнајне основе и ефективног комуникативног процеса,*
- У Србији не постоји пракса интеграције знања и праћења промена у сазнајној основи планирања и управљања развојем тако да не постоје услови за интегрално разумевање сложености предмета рада. Како је у савременом урбанистичком и просторном планирању одрживог развоја предмет рада сам развој, који се може спознати само кроз интегралну истрагу реалности у сва четири домена и холархијско просторно и

временско релационо структурирање, закључујемо да је контексту Србије неопходно редефинисање поступака и процедура генерисања знања у планирању, као и увођење праксе перманентног праћења и евалуације квалитета сазнајне основе планирања и управљања развојем.

У циљу обезбеђења интегралног разумевања сложених феномена/проблема који су предмет планирања у одрживом развоју, у оквиру система управљања и планирања просторним развојем Србије *неопходна је промена приступа перцепцији реалности, редефинисање модела структурирања сазнајне основе и редефинисање институционално организационе поставке процеса генерисања сазнајне основе.*

(2) По питању редефинисања система друштвених информационих активности на локалном нивоу управљања у Србији, уочени су кључни налази:

- Активности на унапређењу информационе подршке одрживом развоју у Србији углавном су усмерене ка подизању националних инфраструктурних капацитета, што указује на мањкавости актуелне развојне стратегије у препознавању потенцијала и могућности за свеобухватнију друштвену трансформацију. У Србији није препознат потенцијал локалног нивоа управе као снажне полуге обимније друштвене трансформације. Према томе, *закључујемо да је у Србији неопходно редефинисање улоге локалног нивоа управљања у процесу унапређења друштвених информационих активности, и то у правцу проактивног и самосталног деловања у систему друштвених информационих активности који је дефинисан стратешким концептуалним и регулативним оквирима утврђеним кроз колаборативну сарадњу представника локалних и националних нивоа управљања.*
- Информационе активности у оквиру локалних управа у Србији фокусиране су пре свега на развој сервиса јавног сектора и то у смислу обезбеђења административних информационих услуга ка грађанима, док се значај приватног и цивилног сектора у систему информисања јавног сектора не препознаје као битан фактор, а активности управа прикупљању података за потребе планирања своде се на потраживања од надлежних националних институција. На локалном нивоу управљања у Србији нису препознати унутрашњи потенцијали за унапређењем друштвеног система информисања, обзиром да он није наглашен националним политикама. Према томе, у циљу подизања квалитета друштвеног система информисања у одрживом локалном развоју, *закључујемо да је у Србији неопходно редефинисање приступа управљању информационом активностима заједнице, и то тако да се подстиче укључење и ангажман свих друштвених сектора у локалне информационе активности, а досадашња улога управе као „произвођача“ информационих сервиса прошири активностима омогућавања и оспособљавања свих друштвених структура да одговорно преузимају део ових послова,*
- У контексту Србије на свим нивоима управљања примена савремених ИКТ технологија је у иницијалној фази развоја, што Србију веома неповољно рангира у односу на развијене земље. И поред значајних помака направљених у погледу обезбеђења техничке инфраструктуре широм територије Србије, квалитет јавних информационих сервиса на локалном нивоу још увек не доприноси ефикасности планирања и

управљања развојем. Према томе, закључујемо да је на локалном нивоу управљања у Србији неопходно шире друштвено препознавање стратешког значаја развоја и примене савремених ИКТ решења као инструмената јавне политике у успостављању јединствене информационо-комуникационе платформе одрживог развоја, и то подстицањем употребе савремених СПП/ИКТ решења заснованих на ГИС и интернет технологијама, што је уз реструктурирање сазнајне основе прерогатив ефикасности планирања и управљања у савременим условима,

У циљу успостављања јединствене информационо - комуникационе платформе одрживог развоја у контексту Србије неопходно редефинисање система локалних друштвених информационих активности кроз: редефинисање улоге и приступа локалне управе процесу унапређења друштвених информационих активности, подстицањем свих друштвених сектора да се укључе у процес „производње“ знања и подстицањем развоја и употребе система за подршку планирању заснованим на веб ГИС-у.

(3) По питању ефективности „меког“ системског приступа унапређењу информационе подршке одрживом урбаном развоју у Србији, уочени су кључни налази:

- На локалном нивоу управљања у Србији генерално се уочава одсуство политичке подршке и пасивност у постизању практичних резултата у унапређењу информационе подршке. Овакво стање махом је укорењено у недостатку свести, знања и препознавању њеног значаја, али и уверењима да се ради о пословима који нису домен деловања локалне заједнице и да они далеко превазилазе расположиве локалне капацитете. Спровођење пилот ТИС студија и постигнути резултати показали су да применом метода акционог истраживања, које је засновано на учењу кроз рад, може битно да се утиче на трансформацију свести локалних управљачких структура и административаца, што је подстакло њихово проактивно деловање и постизање конкретних резултата у току и после истраживања,
- У току истраживања информационих ресурса и потенцијала разматраних општина уочено је да идеје и свест о развоју савремене информационе подршке постоје дужи временски период у локалним структурама, али да је читав процес трансформације био веома успорен обзиром му се организационо приступало искључиво кроз строго хијерархијски „одозго на доле“ систем управљања и да се ослањао на веома скромне хумане ресурсе локалне управе. Применом итеративног и инкременталног приступа у програмирању активности, метода и техника групног рада и метода јавне само/евалуације у процесу имплементације ТИС пилот пројеката видно је убрзан процес друштвене трансформације, како у односу на динамику постизања резултата, тако и у односу на трансформацију управљачког модела. Са једне стране убрзано је индивидуално когнитивно сазревање чланова локалног ТИС тима, а са друге, кроз свеобухватнију дисеминација информација (кроз формалне и неформалне канале информисања) о читавом процесу и постигнутим резултатима, која је укључила и управне структуре и ширу јавност, омогућена је изградња поверења у компетентност локалних институција и организација, створени услови за укључење ширих друштвених структура и увођење праксе супсидијарности у локалним информационим активностима.

- Реструктурирање модела базе знања за подршку планирању, кроз групно колаборативно фокусирање на њен смисао и улогу у процесу планирања и имплементације планова битно је утицао на индивидуално когнитивно оснаживање свих чланова локалног ТИС тима, што је резултирало променом свести о улози планирања и управљања одрживим развојем. Нове пост пројектне иницијативе и постигнути резултати општина, не само у области унапређења информационе подршке, већ и планирања (у појединим општинама битно је убрзана израда планских докумената и започето коришћење нових метода партиципације јавности) говоре у прилог ефективности примене групних комуникативних метода и алата у поступку визионирања, дефинисања циљева и задатака, метода анализе добрих пракси и акционог програмирања карактеристичних за колаборативно планирање и њиховом доприносу процесу социјалног когнитивног оснаживању, посебно у домену успостављања чвршћих хоризонталних и вертикалних комуникативно-колаборативних веза између свих – јавног, приватног и цивилног сектора локалне друштвене структуре, односно свести о важности њиховог укључења и проактивног деловања.

Примена „меког“ системског приступа и интегралног оквира у контексту Србије унапређењу информационе подршке одрживом урбаном развоју омогућила би убрзање процеса укупне друштвене трансформације, створила услове за проактивно деловање локалних управа у постизању практичних резултата, социјално когнитивно оснаживање свих актера и развој културе одрживости, чиме би се створили услови и за унапређење планерске методологије⁶³ (Лаловић, 2013).

⁶³ Процес и налази практичне провере концептуалног модела ТИС кроз модел акционог истраживања утемељеног у заједници извршен у оквиру шест општина Србије: Општина Чачак, Град Крагујевац, Општина Краљево, Град Ниш, Општина Панчево и Општина Ваљево. Шансу за практичну проверу полазних хипотеза и концептуалне поставке другачијег, интегрисаног приступа проблему развоја информационе подршке одрживом урбаном развоју видели смо у оквиру имплементације СИРП програма (2005-2009) УН-ХАБИТАТ канцеларије у Београду. У оквиру овог програма задатак подизања ИКТ капацитета у шест одабраних локалних самоуправа у Србији поверен је националном консултантском тиму: Ксенија Лаловић, сениор консултант, руководилац, Татјана Мрђеновић и Урош Радосављевић, јуниор консултанти у оквиру меморандума о сарадњи УН Хабитат канцеларије у Београду и Архитектонског факултета Универзитета у Београду. Процес формулације програма подизања информационог капацитета општина у оквиру СИРП пројектног документа, одвијао се кроз поступак дефинисања модела локалног акционог деловања у области унапређења информационе подршке одрживом урбаном развоју. Последично, у оквиру СИРП пројекта предвиђене су активности на формулацији и спровођењу шест ТИС пилот пројеката које су спроведене као саставни део овог истраживања. (Лаловић, 2013)

Резиме: Лидерство за урбану одрживост

Као политички циљ одрживост постала потпуно интегрисана у урбанистичко планирање, али не увек и у стварне резултате одрживог урбаног развоја. У урбанистичком планирању развијен је систем циљева и индикатора, који су потребни да би се узеле у обзир разне суштинске димензије одрживог развоја, као што је потрошња енергије сведена на минимум и коришћење обновљивих извора енергије, компактни развој ради смањења потрошње земљишта, смањење потреба за транспортом, очување пољопривредног земљишта и станишта; минимизирање отпада и коришћење отпада и за друге процесе кроз оно што се назива модел "индустријске екологије", очување вода и коришћења природних хидролошких циклуса, и очување биолошке разноврсности. Ови циљеви сматрају се од кључног значаја не само за еколошку способност одрживе заједнице, већ и да би обезбедили висок квалитет живота његових становника. Међутим то није довољно (Dudley, 2009). Изражена је забринутост да је фокус истраживања о одрживом граду заправо тражење специфичних технократских излаза, који одрживи развој свODE на одговарање на једноставна питања: коришћења праве технологије, реструктурирања институција или спровођења политика права, пре него као суштинско довођење у питање природе социјалних односа у граду. Од три главне компоненте одрживог развоја, као најтежа за реализацију истакнута је социјална одрживост, која препознајући значај социјалног капитала у планерском одлучивању изискује посебне напоре да би се побољшала одрживост физичког и економског функционисања града тако да не штети квалитету живота својих најугроженијих популација (Dudley, 2009):

„Класична либерална политичка филозофија промовише потрагу за индивидуалним слободама, па обзиром да оне зависе од потрошње ресурса, власништва над земљом, као и способности да се креће слободно, постоје ограничења у ономе што демократска држава може или треба да уради да наметне ограничења такве потраге. У пракси, дакле, покушају да се институционализује одрживи развој супротставили су се неки друштвени и фискални конзервативци и либертаријанци, који се плаше неоправданих ограничења на личну слободу и економски раст. На централизовано планирање већ дуго се гледа са подозрењем у неким круговима, али како су власници кућа и аутомобила толико повезани са популарним концепцијама "америчког сна", покушаји планера да регулишу ове снаге су наишле на жестоку опозицију“ (Dudley, 2009).

Истиче се да професија планирања којој је дат мандат за бављење одрживим развојем, није доказала своју способност да промени „капиталистичку“ ненаклоност да на одговарајући начин вреднује еколошке и природне сервисе и обезбеди друштвени плуралитет (Dudley, 2009): оно се и даље сматра пре везано за „снаге“ развоја (политику и економски моћне субјекте), него за еколошку заштиту или интересе рањивих група. Неки аутори тврде да стриктно говорећи, град не може бити одржив (Rees, 1997), док други пишу о кретању "ка одрживим градовима" (Sorenson, Marcotullio, & Grant, 2004; McManus, 2007) или "визији одрживог града". Евидентно је да постоје велике разлике у томе шта одрживост града подразумева у различитим контекстима широм планете, и поставља питање, могу ли градови у процесу глобализације, бити одрживи у оквиру свог изграђеног простора, или

политичких граница, и то тако да не извоже утицаје неодрживих развојних пракси у његово залеђе или друге делове планете? У Азији на пр., се говори о „livable“ градовима, где се побољшање "погодности" види као стратегија за стварање градова подношљивих за живот, којима је циљ да створе услов за економски раст. То за последицу има да је основна брига планирања и управљања развојем „угошћавање потреба спољних инвеститора и њиховог стила живота, кроз изградњу производних објеката за њихова предузећа" (McManus, 2007). Овакав приступ „подношљивом“ одрживом граду, где се „квалитет животне средине“ види као средство јачања међународне конкурентности, минималну пажњу усмерава на питања заштите животне средине и производњу негативних утицаја на окружење. (потпоглавље [Значење појма „одрживости“ и критичке позиције његове употребе у оквиру дискурса о развоју](#))

Популарност концепта одрживог града је порасла почетком 90-их, као реакција на оштре критике квалитета живота у градовима и маргинализацију рањивих група (Fainstein S. , 2013). Међутим, урбана одрживост је такође виђена и као примамљива и као оксиморон (Dudley, 2009), некритична у теорији и веома локализована и технократска пракси, уместо да суштински доводи у питање природу друштвених односа у граду (Flyvbjerg, 2001). Стога је ранији Фалудијев системски поглед на планирање (Faludi A. , 1986; Faludi A. , 1986a) као на процедуралну рационалност, објективан и вредносно неутралан процес рационалног доношења одлука од стране лидера критикован, обзиром да су развојни циљеви од стране градских челника махом интерпретирани тако омогућавајући доминацију моћнијих и богатијих слојева друштва (Fainstein S. , 2013). Сходно томе, теорија урбаног планирања је преусмерена на друштвену комуникацију (Albrechts & Denayer, 2000; Allmendinger & Tewdwr-Jones, 2002), заједничку сарадњу ради сагледавања реалних могућности разумевање како постићи циљеве одрживог развоја (Healey P. , 1997). Препознајући и прихватајући политичку природу процеса планирања Инес и Бухер критиковали су начин учешћа јавности у рационалном процесу доношењу одлука (Innes & Booher, 1999; Booher & Innes, 2000) као део идеала праведног града (Booher & Innes, 2002; Innes & Booher, 2004). Сузан Фајнстајн је нагласила да се процес колективног или колаборативног одлучивања мора вредновати на основу анализе да ли је постизање заједничких циљева могуће, и ако јесте, да ли је такво остварење обезбеђено принципом социјалне правде (Fainstein S. , 2013). То је довело до тога да се планирање види као континуирани процес дизајнирања друштвених трансформација кроз дијалоге и дискусије у којима планери, јавни службеници и јавност заједно покушавају да одлуче како да најбоље управљају заједничким аспектима друштва (Fainstein S. , 2013). (потпоглавље [Интегрални приступ урбаној одрживости](#), део [Еволуција теоријских основа одрживог урбаног развоја](#)).

Процес еволуције теорије планирања био је повезан са променом приступа одлучивању у потрази за њеном ефективношћу, што је имало дубок утицај на теорије урбаног и просторног планирања. Почевши од појаве Чедвиковог „системског погледа на планирање“ (Chadwick, 1975) касних 60-их година, конвенционално гледиште је било да планирање може и треба да буде подржано свеобухватним компјутерским моделима, који би требало да повежу како градски систем функционише у садашњости, са „слика“ како би могао да функционише под одређеним планираним акцијама у будућности (Batty M. , 1976). Ово смело и можда наивно схватање временом је постепено

слабило свој утицај на методологију планирања (Hollander, 2006). Перспектива компјутерски подржаног планирања еволуирала је 70-их година у оквиру Фалудијеве рационалности „планирање као политика“ када је фокус информационе подршке планирању био на експертским системима (Shanteau & Ferguson Pingetot, 2009) и моделирању оптимизацијских система одлучивања (Vroom & Jago, 1974; Vroom & Jago, 2007) са циљем да подрже ефикасну вишекритеријумску рационалност доношења одлука. Међутим, постало је јасно да се планерски проблеми увек разликују, често су двосмислени и сложени за дефинисање, па се стога не могу лако моделирати и прилагодити компјутерској логици. У том периоду ГИС технологије су почеле да се шире омогућавајући 80-их година подршку за комуникативно планирање кроз напредну просторну анализу и системе за подршку одлучивању (Batty & Densham, 1996; Longley & Batty, 2003; Maguire, Batty, & Goodchild, 2005). Коначно, од 90-их година са појавном колаборативног приступа планирању истраживања су проширена на развој више различитих инструмената информационе подршке планирању, као што су партиципативне веб ГИС платформе (Jankowski & Nyerges, 2001; Jankowski & Nyerges, 2001a; Nyerges, Jankowski, & Drew, 2002) или системи за подршку планирању (Harris B. , 1989; Klosterman, 2001)

Најважнији налаз ових истраживања био је еволуција општег разумевања шта је знање у планирању и која је сврха и улога ИКТ информационе подршке за генерисање тог знања. Информациона подршка је еволуирала од компјутерске обраде података и моделирања, преко производње ГИС информација и партиципативног ГИС генерисања знања, до тренутне подршке просторне интелигенције која се ослањала на компјутерско моделирање (Jankowski P. , 2007; Keenan & Jankowski, 2019). Међутим, главна практична ограничења компјутерски потпомогнуте информационе подршке примећена су у оквиру „меке“ стране процеса планирања: организације и формалне структуре знања у планирању (Campbell & Masser, 1995). Планери постају фасцинирани ГИС-ом, будући да ова „камелеонска технологија“ прилагодљива различитим предметима планирања ефикасно пружа корисне функционалности за одржавање, истраживање, анализу и приказ просторно релевантне збирке информација у складу са потребама за информацијама широког спектра корисника (Zanelli & Feaster, 2003). Међутим, Клостерман наглашава да би ослањање на информатичку подршку могло узроковати стављање по страни других „меких“ аспеката планирања који не могу бити подржани ИКТ алатима (Klosterman, 2001), као што су друштвени капитал и изградња капацитета, друштвено оснаживање, знање копродукција, узајамно учење, дизајн заједнице итд. Дубље разумевање уочених ограничења стечено је кроз истраживања коришћења ССП-а у Холандији, која је показала да је корен проблема широко распрострањене употребе информационих система за подршку планирању или одлучивању актуелност унутар унутрашњости корисника и њихових ограничавајућих уверења и знања (Vonk, Geertman, & Schot, 2005a). Према овим истраживањима, доносиоци одлука виде највећу корист од визуелизације, док стручњаци и програмери система виде кључну корист ССП у анализи и моделирању, процени и евалуацији сценарија и утицаја (Vonk, Geertman, & Schot, 2007). Недостатак свести локалне администрације о предностима ССП (Vonk, Geertman, & Schot, 2005a) и недостатак искуства рада са овим алатима, изазива њихов страх од губитка моћи због примене инструмената које не могу да разумеју и контролишу (Vonk, Geertman, &

Schot, 2007). Стога, успешан процес моделирања информационе подршке треба истовремено да уложи напоре у подизање свести о значају и предностима компјутерски потпомогнутог планирања (Nedovic-Budic & Pinto J., 2000; Nedovic-Budic, 2002) и изградњу поверења у развијене modele, подстичући их на даље коришћење модела и иновације, као и подстицање локалне администрације да се реорганизује у правцу добре праксе управљања одрживим развојем (Nedovic Budic, 1994; O'Looney, 2003) (потпоглавље [Интегрални приступ урбаној одрживости](#), део Стратегије развоја знања за управљање урбаном одрживости).

Оперативно, поставља се кључно питање – како? организовати ову друштвену транзицију у оквиру локалних заједница у којима су капацитети планирања, подржани ИКТ, на веома ниском нивоу. Наметнуто питање поставља питања [организације унутар заједнице](#) (Griffin & Pepper, 2003; Benn, 2008). [Модели локалног управљања](#) значајно се разликују у односу на друштвено-политички контекст и упркос бројним истраживањима о локалној одрживости управљања веома је тешко синтетизовати главне узроке неефикасности. Неки од њих указују на изворе моћи унутар националног управљања, недостатак централног координационог оквира, ограничења ресурса, политичке воље, недостатак информација итд. Међутим, већина других аутора наглашава доминантна ограничавајућа уверења, недостатак знања и искустава (Ioppolo, Cucurachi, Salomone, Saija, & Shi, 2016; Loorbach & Shirogama, 2016) као главни узрок. Након деценија промовисања норми одрживости у многим друштвима, оне су још увек присутне само у животу интелектуалне елите (Paehlke, 2005; Brown B. C., 2007). Обезбеђивање адекватних информација, знања и вештина мора бити организовано за све актере развоја укључујући локалне менаџере и лидере како би се омогућила неопходна друштвена транзиција (Camagni, Capello, & Nijkamp, 2001). Поред тога, широко се верује да је за стицање успешне локалне одрживе праксе потребна промена језика, нова мулти перспективна спознаја стварности (Brown B. C., 2007). То подразумева суштинску промену локалног става о генерисању и примени знања у планирању (Lalović & Živković, 2011), што је истовремено и изазов и прилика, будући да су учење и иновације од виталног значаја за локални развој (Uhl-Bien & Arena, 2017). Према теоријским приступима лидерству у сложености, успешни дугорочни резултати су они који произилазе из континуираних, сложених интеракција међу људима (Uhl-Bien & Arena, 2017). Улога лидера је да створи услове за динамику одоздо према горе и остави систем да генерише позитивну појаву (Marion & Uhl-Bien, 2001). Дакле, жељена [друштвена трансформација ка одрживости](#) подразумева [обезбеђивање адекватних информација, знања и вештина, које се размењују између заинтересованих страна у кроз комуникацију заједничким језиком одрживости и кроз мулти перспективни оквир спознаје стварности.](#) (потпоглавље [Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку](#), део [Управљање урбаном одрживости](#)).

Локалне самоуправе се охрабрују да прихвате [стратешко планирање](#) као моћан механизам за доношење одлука и решавање супротстављених интереса на више нивоа (УН-Хабитат, 2015), и заузму снажну политичку опредељеност да иницирају и очувају континуирани друштвени дијалог и омогућавање успостављања партнерства међу развојним актерима (UN-Habitat, 2018). Да би се подржали ови сложени процеси (УН-Хабитат, 2016), препоручује се да [урбано и територијално/регионално планирање буду](#)

чврсто међусобно повезани (Lalović, Živojinović, & Sentić, 2019), оснажено информационо-комуникационим технологијама - ИКТ (Greene R. , 2000), јер је ефикасност у доношењу одлука заснованих на доказима је од виталног значаја и могућа је само уз подршку широко доступне и отворене за увид јавности информационе подршке засноване на географским информационим системима (ГИС) (UN-Habitat, 2008; Buhren & Decker, 2008). Успех имплементације Миленијумских развојних циљева (UN, 2015а) подржан тачним, информативним и међународно веродостојним мониторингом, подстакao је покретање Агенде 2030 и циљева одрживог развоја (UN, 2015) као одговорност и националних и локалних самоуправа. Ово је довело до развоја веб-ГИС платформи (Christiansen, 2007; Gar-On, 2008) које подржавају активно укључивање заинтересованих страна (Greene R. W., 2001). Међутим, упркос значајном напретку информационе подршке планирању (Klosterman, 2001; Batty M. , 2007), повезаност између задатка локалних самоуправа у омогућавању стварања знања за планирање и задатака стручњака за планирање да развију нове друштвене моделе преноса знања (УН-Хабитат, 2015; UN-Habitat, 2018) недостаје у пракси (Nedovic Budic, 1994). Главне идентификоване баријере у коришћењу ИКТ алата и информација су недостатак поверења у моделе (Nedovic-Budic, Pinto J., & Warnecke, 2004), страх од губитка моћи организације и недостатак свести о потенцијалним предностима система информационе подршке (Boschetti, Hughes, Jones, & Lozano-Montes, 2018). С друге стране, стручњаци за планирање виде значајан потенцијал њихове шире употребе ако ови алати буду прилагођени корисницима тако да подрже токове информација између заинтересованих страна, кроз „заједницу пракси“ (Vonk, Geertman, & Schot, 2007). Сходно томе, препозната је неопходност индивидуалних спознаја и транзиција колективног друштвеног знања, како би локалне заједнице разумеле значај своје улоге у глобалним напорима одрживог развоја, да би разумеле и прихватиле стратешко планирање као свој инструмент учинка одрживости и научиле како да користе ИКТ и компјутерски модели за пружање неопходних информација. За угрожене заједнице у мање развијеним земљама, као што је Србија, испуњавање овог захтева има велики значај за друштвене иновације и одрживи развој (UN-Habitat, 2008). Ово поставља питање знања у стратешком планирању: Шта је адекватно знање управљање, планирање одрживог урбаног развоја? , а ко онда треба да га кроји и како да се организује и води? Ова питања су несводива и сва неопходна за решавање (Lalović K. , Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019). Обзиром да је циљ друштвене транзиције учење - потрага за знањем, разумевањем и деловањем, а не објашњење истине, онда одговоре треба тражити из постпозитивистичке позиције (Fox, 2008). Полазећи од премисе критичког реализма (Clark, 2008) да се скривене сложености могу, не само открити већ и учинити применљивим на добробит људи, потребно је интердисциплинарно отварање (Van de Ven, 2007) које омогућава интегрална теорија (Esbjörn-Hargens S. , 2009), која подржава друштвену транзицију кроз учење унутар локалне заједнице (Hamilton M. , 2008), која се мора бити прилагођена локалном културном контексту (Finley, 2008). Овај приступ негује концепт „локалног развоја вођен заједницом“, који је уведен као главни инструмент за постизање циљева одрживог развоја у Европи (ЕС, 2010) кроз акционо колаборативно истраживање заједници (Dessein, Battaglini, & Horlings, 2015) (потпоглавље Инструменти постизања урбане одрживости у савременом тренутку, део Планирање одрживог урбаног развоја).

Потреба за информисаним одлучивањем расте на свим нивоима територијалне управе, од локалног до глобалног и обрнуто. Локална одрживост је у проналажењу креативних начина за друштвено отварање за учење, промене и експериментисање који су усмерени на друштвене иновације и на стварање нових друштвених пракси и практиковање нових друштвених односа. Одговарајући на глобални позив за крај доба фрагментације у људском одрживом развоју, интегрални теоријски оквир нуди локалним лидерима и планерима важан инструмент за навигацију, који им омогућава да имају много јаснији пут до увида у врсте одговора и стратегија које се користе. неопходно за суочавање са изазовима одрживости користећи све полуге. Ако се схвати као заједничко учење и деловање у заједници, процес локалног стратешког планирања за одрживи развој да би био ефикасан, мора се водити, програмирати, фасилитирати и подржавати одговарајућом комбинацијом когнитивних алата и техника у складу са сложеностју проблема унутар контекста, друштвене динамике и когнитивних капацитета актера и читаве заједнице. У традиционалним и мање развијеним контекстима улога лидера је од изузетног значаја. Да би се ангажовали сви расположиви ресурси за оријентацију и одрживих стратегија и иницијатива ка опипљивим резултатима колаборативног акционог процеса у заједници, потребне су специфичне лидерске компетенције и искуства, које тренутно у контексту Србије немамо у свим друштвенима структурама. Међутим, у традиционалном моделу управљања компетентно вођство није довољно. Потребно је присуство когнитивних ауторитета да би се отворила могућност за промене и друштвене иновације. У том смислу, кључна развојна полуга ка урбаној одрживости у Србији је образовање, и то нових кадрова који ће бити способни да обухвате овако сложена знања, али и да их пренесу на своје радно окружење користећи савремене методе лидерства. Зато образовање архитеката у Србији све више пробија познате границе свог научног поља и осваја нова знања како би што је могуће више компетенције будућих архитеката ускладила са сазнањима и праксама у свету.

Референце

- Abelson, R., & Levi, A. (1985). *Decision Making and Decision Theory*. In Lindzey, G. and E. Aronson (Eds.) *The Handbook of Social Psychology*, 3rd ed (New York: Random House). Преузето са <https://archive.org/details/in.emet.dli.2015.187486>
- ACF. (2008). *Imagine Abbotsford*. Преузето 2012 са Abbotsford Community Foundation: <http://acf.domain7.com/AboutUs/ImagineAbbotsford.html>
- Adams, W. (2006). *The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century*. IUCN. Преузето са https://cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_future_of_sustainability.pdf
- Albrechts, L., & Denayer, W. (2000). *Communicative Planning, Emancipatory Politics and Postmodernism*, In: Paddison, Ronan (ed.) *Handbook of Urban Studies*. London: SAGE Publications, Inc. Преузето са https://www.academia.edu/9424621/Handbook_of_Urban_Studies_edited_by_Ronan_Paddison
- Alexander, C. (1977). *A Pattern Language*. New York: United States: Oxford University Press. Преузето са https://arl.human.cornell.edu/linked%20docs/Alexander_A_Pattern_Language.pdf
- Allmendinger, P., & Tewdwr-Jones, M. (2002). *The Communicative Turn in Urban Planning: Unravelling Paradigmatic, Imperialistic and Moralistic Dimensions, Space & Polity* (Vol. 6, No. 1). Carfax Publishing, Taylor and Francis Group. doi: <https://doi.org/10.1080/13562570220137871>
- Anaquot, K. (2008). Collaborative Research: an "indigenous lens" perspective. In *Promoting More Equity in Global Health Research and Better Health Worldwide*. Canadian Coalition For Global Health Research.
- Anderson, T. D., Ford, R., & Hamilton, M. (1999). *Transforming Leadership: Equipping Yourself and Coaching Others to Build the Leadership Organisation*. Blackhall Publishing. doi: <https://doi.org/10.1201/9780203735237>
- Andriof, J., & McIntosh, M. (2001). *Perspectives on Corporate Citizenship*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781351282369>
- APR. (2011). *Svi statusni registri na jednom mestu*. Преузето jun 2012 са Agencija za privredne registre: <https://www.apr.gov.rs/o-agenciji/svi-registri-na-jednom-mestu.1905.html>
- Audet, R., & Ludwig, G. (2000). *GIS in Schools*. USA: ESRI Press.
- Baack, S. (2015). Datafication and empowerment: How the open data movement re-articulates notions of democracy, participation, and journalism. *Big Data & Society*, 2(2). doi: <https://doi.org/10.1177/2053951715594634>
- Bajić Brković, M. (1986). *Dugoročno prostorno planiranje grada: postojeći koncept i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bajić Brković, M. (1999). Održivi razvoj i nove tehnike u planiranju. U M. Bajić Brković (Ur.), *Održivost i grad*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bajić Brković, M. (2000). Održivi razvoj i nove tendencije u urbanističkom planiranju. U *Ogledi o planiranju i održivom razvoju grada*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bajić Brković, M. (2002). *Urbanističko planiranje u Jugoslaviji u 20-tom veku - primer Beograda*. Beograd: IAUS. Преузето са <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-60550209019B>
- Bajić Brković, M. (2004). *Web based knowledge network for planning and development*. *Spatium*, br. 10. str. 27-34. Преузето са <https://data-scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1450-569X0410027B>
- Bajić Brković, M. (2008). *Digital realm: Implications on urban development and planning*. *Spatium*, br. 17-18. Pages: 13-20. doi: <https://doi.org/10.2298/SPAT0818013B>
- Bajić Brković, M. (2009). Prostorni razvoj i uređenje gradova i ostalih urbanih naselja. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analiitička osnova*. Beograd: RAPP. https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Bajić Brković, M. (2010). Ka održivom razvoju gradova u Srbiji. U M. Bajić Brković (ur.), *Kretajvne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bateson, G. (1995). *Mind and Nature: A Necessary Unity*. Bantam Books. Преузето са: https://monoskop.org/images/c/c3/Bateson_Gregory_Mind_and_Nature.pdf
- Bateson, G. (2000). *Steps to an Ecology of Mind* (second изд.). USA: University of Chicago Press. Преузето са: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/S/bo3620295.html>
- Batty, M. (1976). Urban Modelling. In *International Encyclopedia of Human Geography*, Editors-in-Chief Rob Kitchin and Nigel Thrift. (pp. 20-48). Cambridge: Cambridge University Press. Преузето са: https://www.researchgate.net/publication/238805182_Urban_Modelling
- Batty, M. (2007). Planning Support Systems: Progress, Predictions, and Speculations on the Shape of Things to Come. *UCL Working Paper Series, Paper 122*. Преузето са <http://discovery.ucl.ac.uk/15175/1/15175.pdf>
- Batty, M., & Densham, P. (1996). *Decision support, GIS and urban planning*. Centre for Advanced Spatial Analysis, University College London.
- BC. (2009). *Dialogues on the Future of British Columbia*. Преузето jun 2012 са Imagine BC: <http://www.sfu.ca/dialogue/imaginebc/index.htm>

- Beck, D. E., & Cowan, C. C. (2002). *Spiral Dynamics: mastering values, leadership and change* (third ed.). UK: Blackwell Publishing. Преузето са: <https://archive.org/details/spiraldynamicsma0000beck>
- Begović, B., Lazarević Bajec, N., & et.al. (2002). *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom*. Beograd: CLDS. Преузето са: <http://www.clds.rs/pdf-s/lokal.pdf>
- Benfield, K. F. (2001). *Solving Sprawl: Models Of Smart Growth In Communities Across America*. USA: Island Press. Преузето са: <https://archive.org/details/solvingsprawlmod0000benf>
- Benn, S. (2008). Sustainable Development. In J. R. Stewart R. Clegg (ed.), *International Encyclopedia of Organization Studies*. SAGE Publications. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781412956246>; <http://dx.doi.org/10.4135/9781412956246.n516>
- Berger, P., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. Penguin Books. Преузето са <https://scholar.archive.org/work/jgqmcvsqjzd7llunjaaf4s5zme/access/wayback/http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf>
- Bergman, M. (2016). Positivism. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*, 1-5. doi: <https://doi.org/10.1002/9781118766804.wbiect248>
- Bernstein, R. J. (1976). *The Restructuring of Social and Political Theory*. Philadelphia: University of Pelsylvania Press. Преузето са: https://archive.org/details/restructuringofs0000bern_u2y6
- Bhaskar, R. (1998). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. London, UK: Routledge. Преузето са: <https://archive.org/details/possibilityofnat0000bhas>
- Blanchard, A., & Horan, T. (1998). "Virtual Communities and Social Capital". *Journal Social Science Computer Review*, Volume 16, Issue 3. doi: <https://doi.org/10.1177/089443939801600306>
- Bohman, J., & Rehg, W. (2023, Sep 15). Jürgen Habermas. In E. N. (eds.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* Преузето 2024: <https://plato.stanford.edu/entries/habermas/>
- Booher, D., & Innes, J. (1999). Consensus Building and Complex Adaptive Systems: A Framework for Evaluating Collaborative Planning. *Journal of the American Planning Association*. Vol. 65, Issue 4, doi: <https://doi.org/10.1080/01944369908976071>
- Booher, D., & Innes, J. (2000). A New Paradigm: Government Reform in the Information Age. *Spectrum: Journal of State Government*, 73(4), p6. Преузето са <https://openurl.ebsco.com/results?sid=ebsco:ocu:record&bquery=IS+1067-8530+AND+VI+73+AND+IP+4+AND+DT+2000>
- Booher, D., & Innes, J. (2002). Network Power in Collaborative Planning. *Journal of Planning Education and Research*, Vol. 21(No. 3), 221-236. doi: <https://doi.org/10.1177/0739456X020210030>
- Borš, V. (2011). Holoni i holarhije. *Filozofska istraživanja*, 669-683. Преузето са <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=250553>
- Boschetti, F., Hughes, M., Jones, C., & Lozano-Montes, H. (2018). On Decision Makers' Perceptions of What an Ecological Computer Model is, What It Does, and Its Impact on Limiting Model Acceptance. *Sustainability*, 10(8). doi: <https://doi.org/10.3390/su10082767>
- Boulding, K. E. (1966). The Economics of the Coming Spaceship Earth. У H. J. (ed.), *Environmental Quality in a Growing Economy* (стр. 3-14). Baltimore: MD: Resources for the Future/Johns Hopkins University Press. Преузето са http://arachnid.biosci.utexas.edu/courses/THOC/Readings/Boulding_SpaceshipEarth.pdf
- Boyd, S., & Chan, R. (2002). *Placemaking - tools for community action*. USA: CONCERN, Inc., Environmental Simulation Center, Denver Regional Office of the U.S. Department of Energy, U.S. Department of Housing and Urban Development. Преузето са https://editype.com/wp-content/uploads/2020/07/concern-placemaking_v1.pdf
- Brail, R., & Klosterman, R. (2001). *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools*. ESRI Press. Преузето са <https://archive.org/details/planningsupports0000unse>
- Brown, B. C. (2005). Theory and Practice of Integral Sustainable Development, Part 1 – Quadrants and the Practitioner. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*, 1(2), 351-386. Преузето са https://www.academia.edu/760596/Theory_and_Practice_of_Integral_Sustainable_Development_Part_1
- Brown, B. C. (2005a). Theory and Practice of Integral Sustainable Development, Part 2 – Values, Developmental Levels, And Natural Design. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*, 1(2). Преузето са https://s3.amazonaws.com/usp_site_uploads/resources/118/Barrett_Brown_Integral_Sustainable_Dev-Part2.pdf
- Brown, B. C. (2005b). Integral communication for sustainability. *KOSMOS*, Volume IV, number 2, 17-23. Преузето са https://rucore.org.za/wp-content/uploads/2011/11/Barrett-Brown_Communicating-Sustainability_Kosmos.pdf
- Brown, B. C. (2007). The four worlds of sustainability: Drawing upon four universal perspectives to support sustainability initiatives. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*. Преузето са https://www.academia.edu/760597/The_Four_Worlds_of_Sustainability
- Brown, B. C. (2011). Complexity leadership: An overview and key limitations. *Integral Leadership Review*. Преузето са <https://www.scribd.com/doc/311162451/Complexity-Leadership>
- Brown, B. C. (2011a). *Conscious leadership for sustainability: How leaders with a late-stage action logic design and engage in sustainability initiatives*. Fielding Graduate University. Преузето са

- https://www.academia.edu/47080692/Conscious_leadership_for_sustainability_How_leaders_with_a_late_stage_action_logic_design_and_engage_in_sustainability_initiatives
- Brown, B. C., & Riedy, C. (2006). Use of the Integral Framework to Design Developmentally-Appropriate Sustainability Communications. In W. L. Filho (ed.), *Innovation, Education, and Communication for Sustainable Development*. Frankfurt: Peter Lang Scientific Publishers. Преузето са https://www.academia.edu/760594/Use_of_the_Integral_Framework_to_Design_Developmentally_Appropriate_Sustainability_Communications
- Brown, R. (2006). *Plan B. 2.0: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilization in Trouble*. New York: Earth Policy Institute. Преузето са <https://archive.org/details/planb20rescuingsp00brow>
- Buhren, K., & Decker, B. (2008). *Building an Environmental Management Information System (EMIS), Handbook with Toolkit, The SCP Source Book Series*. Nairobi, Kenya: UN-HABITAT, UNEP. Преузето са <http://danida.vnu.edu.vn/cpis/files/References/PIS/untitled.pdf>
- Burchella, R., Listokina, D., & Galley, C. (2010). Smart growth: More than a ghost of urban policy past, less than a bold new horizon. *Housing Policy Debate*, Taylor & Francis Group, 821-879. doi: <https://doi.org/10.1080/10511482.2000.9521390>
- Busco, C., Frigo, M., Giovannoni, E., Riccaboni, A., & Scapens, R. (2005). Beyond compliance: why integrated governance matters today. *Strategic Finance*, 8, 35-43. Преузето са <https://usienc-air.unisi.it/handle/11365/26393>
- Camagni, R., Capello, R., & Nijkamp, P. (2001). Managing Sustainable Urban Environments. In *Handbook of Urban Studies*. SAGE Publications. Преузето са https://www.academia.edu/download/35668152/handbook_of_urban_studies.pdf#page=143
- Campbell, H., & Masser, I. (1995). *GIS and organizations*. London: Tailor and Francis. doi: <https://doi.org/10.1201/9781003062639>
- Capello, R., Nijkamp, P., & Pepping, G. (1999). *Sustainable Cities and Energy Policies*. Springer-Verlag. Преузето са <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-662-03833-8>
- Capra, F. (1996). *The web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. New York: Anchor Douleday. Преузето са <https://ia801806.us.archive.org/17/items/fritjof-capra-web-of-life-new-scientific-understanding-of-living-systems-ocr/Fritjof%20Capra%20-%20Web%20of%20Life%20-%20New%20Scientific%20Understanding%20of%20Living%20systems%20%5BOCR%5D.pdf>
- Carr, E. R. (2007). Sustainable Development. *Y Encyclopedia of Environment and Society*. SAGE Publications. doi: https://study.sagepub.com/sites/default/files/Ch16_Sustainable%20Development.pdf
- Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Crest Book. Преузето са https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf
- Cartwright, T. J. (1973). Problems, Solutions, and Strategies: A Contribution to the Theory and Practise of Planning. *Journal of the American nstitute of Planners* 39, 179-187. doi: <https://doi.org/10.1080/01944367308977852>
- Carver, S., Evans, A., Kingston, R., & Turton, I. (2001). *Public participation, GIS, and cyberdemocracy: Evaluating on-line spatial decision support systems*. *Environment and Planning B* 28. doi: <https://doi.org/10.1068/b2751t>
- Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Blackwell Publishers. Преузето са https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_society_bookfi-org.pdf
- Castells, M. (2004). *The network society: a cross-cultural perspective*. Edward Elgar Pub. Преузето са https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_society_bookfi-org.pdf
- Castells, M. (2009). *The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture*. John Wiley and Sons. Преузето са https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_society_bookfi-org.pdf
- Castells, M. (2009a). *Communication Power*. Oxford University Press. Преузето са <https://maestriacomunicacionibero.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/castells-power-in-the-network-society.pdf>
- Chadwick, G. (1975). *A Systems View Plannig*. New York: Pegamon Press. Преузето са <https://archive.org/details/systemsviewofpla00chad>
- CHE. (2009). *Projects*. Преузето 2012 са Center for Human Emergence the Netherlands: <http://www.humanemergence.nl/en/projects/>
- CHM. (2011). *Srpski portal o biološkoj raznovrsnosti*. Преузето jun 2012 са Znanje iz prirode - znanje za prirodu: <http://biodiverzitet-chm.rs/>
- Christensen, J., & Lundvall, B. (2004). Product Innovation, Interactive Learning and Economic Performance. *Elsevier, Amsterdam*. Преузето са <https://www.scribd.com/document/659359257/J-L-Christensen-B-a-Lundvall-Product-Innovation-Interactive-Learning-and-Economic-Performance-Volume-8-Research-on-Technological-Innovation>

- Christiansen, M. (2007). *Integration of Participatory GIS methods in UN-HABITAT's urban Environmental Management Information System (EMIS) - the example of NakInfo, Nakuru (Kenya)*. Berlin: Humboldt-University at Berlin, Geography Department. Преузето ca https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/5656_28960_Summary.pdf
- CIESIN. (1997). *Data and Information*. Преузето jyn 2012 ca Center for International Earth Science Information Network (CIESIN): <http://www.ciesin.org/>
- Clark, A. M. (2008). Critical Realism. У A. C. Lisa M. Given - Swinburne University (Ур.), *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. Преузето ca <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/the-sage-encyclopedia-of-qualitative-research-methods/book229805>
- CRC. (2006). *Sustainable communities*. Преузето jun 2012 ca Community Research Connections, Sustainable Community Development: <http://www.crcresearch.org/sustainable-communities/sustainable-communities>
- Créquit, P., Mansouri, G., Benchoufi, M., Vivot, A., & Ravaud, P. (2018). Mapping of Crowdsourcing in Health: Systematic Review. *Journal of Med Internet Research*, 20(5), e187. doi: <https://doi.org/10.2196/jmir.9330>
- Cromley, E. K. (2009). Geographic Information Systems (GIS). In *Encyclopedia of Health Services Research*. SAGE Publications. Преузето ca https://archive.org/details/encyclopediaofthe0000unse_v6p4
- Dangermond, J. (1995). *Public Data Access: Another Side of GIS Data Sharing*. In Onsrud, H.J. and G. Rushton (Eds.) *Sharing Geographic Information* (New Brunswick, NJ: Center for Urban Policy Research). Преузето ca <https://archive.org/details/sharinggeographi0000unse>
- Danielsen, K., Lang, R., & Fulton, W. (1999). Retracting Suburbia: Smart Growth and the Future of Housing. *Housing Policy Debate*, 10(3), 513-540. doi: <https://doi.org/10.1080/10511482.1999.9521341>
- DasGupta, S. (2006). *Encyclopedia of Virtual Communities and Technologies*. (S. DasGupta, ed.) UK, USA: Idea Group Inc. Преузето ca https://archive.org/details/encyclopediaofvi0000unse_h5b7
- Davidoff, P., & Reiner, A. (1962). A choice Theory of Planning. *Journal of the American Institute of Planners*, 28, 103-115. doi: <https://doi.org/10.1080/01944366208979427>
- De Lombaerde, P., Baert, F., & Felício, T. (2012). The United Nations and the regions : third world report on regional integration. In P. V. De Lombaerde (ed.), *United Nations University Series on Regionalism*. Dordrecht: Springer. Преузето ca <https://backoffice.biblio.ugent.be/download/2046869/6767647>
- Dempsey, N., & et.al. (2011). The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability. *Sustainable Development*, 19, 289-300. doi: <https://doi.org/10.1002/sd.417>
- Dessein, J., Battaglini, E., & Hurlings, L. (2015). *Cultural Sustainability and Regional Development: Theories and practices of territorialisation*. Routledge. Преузето ca <https://www.book2look.com/embed/9781317570042>
- Dilts, R. (1998). *Modeling With NLP*. Meta Publications. Преузето ca <https://www.scribd.com/document/488493117/Robert-Dilts-Modeling-NLP-pdf>
- Dilts, R., & Epstein, T. (1995). *Dynamic learning*. Meta Publications. Преузето ca <https://www.scribd.com/document/220914332/Dynamic-learning>
- Dilts, R., Hallbom, T., & Smith, S. (1991). *Beliefs: Pathways to Health and Well-Being*. Crown House Pub Limited. Преузето ca https://archive.org/details/beliefspathwayst0000dilt_o1r4
- Dodge, M., & Kitchin, R. (2013). Crowdsourced Cartography: Mapping Experience and Knowledge. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 45(1), 19-36. doi: <https://doi.org/10.1068/a44484>
- Dror, Y. (1973). The planning process: a facet design. *International Review of Administrative Sciences*, 29, 48-58. doi: <https://doi.org/10.1177/002085236302900108>
- Duany, A., Speck, J., & Lydon, M. (2009). *The Smart Growth Manual*. USA: McGraw-Hill Companies, Inc. Преузето ca <https://archive.org/details/smartgrowthmanua0000duan>
- Dudley, M. (2009). Sustainable Development. У *Encyclopedia of Urban Studies*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412971973>
- Dyllick, T., & Hockerts, K. (2002). Beyond the business case for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 11(2, Special Issue: Sustainability at the Millennium: Globalization, Competitiveness & Public Trust.), doi: <https://doi.org/10.1002/bse.323>
- EC. (2001a). *eEUROPE 2002: Creating a EU Framework for the Exploitation of Public Sector Information*. Brussels: European Commission. Преузето ca <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bcc650a5-f0e3-40a6-a7a7-6e6e973be4c0>
- EC. (2009). *Briefing note for the meeting of the EMPL Committee 5 October 2009 regarding the exchange of views on the Lisbon Strategy and the EU cooperation in the field of social inclusion*. European Council. Lisbon: European Council. Преузето ca https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empl/dv/lisbonstrategybn_/lisbonstrategybn_en.pdf
- EC. (2009a). *Production method of EU statistics: a vision for the next decade*. Brussels: Commission of the European Communities. Преузето ca https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/i9tvqaicor7dxyk_i9vvij5epmj1ey0/vikahnsiz5zw

- EC. (2009b). *Moving the ICT frontiers, a strategy for research on future and emerging technologies in Europe*. Brussels: Commission of the European Communities. Преузето са https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhdhdk3hydza_j9tvgaicor7dxyk_j9vvik7m1c3gyxp/vikahnfychzk
- EC. (2010, Oktobar). *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM(2010) 2020, European Commission. Преузето са Eur-Lex, Access to European Union Law: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
- Ehrlich, P. (1968). *The Population Bomb*. Random House. Преузето са <http://pinguet.free.fr/ehrich68.pdf>
- Elwood, S. (2006). *Critical Issues in Participatory GIS: Deconstructions, Reconstructions, and New Research Directions*, *Transactions in GIS*. Oxford: Blackwell Publishing. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9671.2006.01023.x>
- Elwood, S., & Ghose, R. (2004). *PPGIS in community development planning: Framing the organizational context*. *Cartographica*. doi: <https://doi.org/10.3138/R411-50G8-1777-2120>
- EP. (2010). *The Lisbon Strategy 2000 – 2010: An analysis and evaluation of the methods used and results achieved*. Brussels: European Commission. Преузето са <https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf>
- Ernst, L., Dinther, R. d.-V., Peek, G., & Loorbach, D. (2015). Sustainable urban transformation and sustainability transitions; Cconceptual framework and case study. *Journal of Cleaner Production*, 112, 2988-2999. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.10.136>
- Esbjörn-Hargens, S. (2009). An overview of Integral Theory - An All-Inclusive Framework for the 21st Century. *Integral Institute, Resource Paper No. 1*, 1-24. Преузето са https://integraleuropeanconference.com/wp-content/uploads/2016/12/IT_3-2-2009.pdf
- Esbjörn-Hargens, S., & Zimmerman, M. (2009). *Integral ecology: Frequently asked questions*. Boston & London: Integral Books. Преузето са <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-0376-2-sample.pdf>
- ESCAP. (2011). *What is dood governace*. Преузето 02. 27., 2011 са UN ESCAP: <http://www.unescap.org/pdd/prs/ProjectActivities/Ongoing/gg/governance.asp>
- ESPON. (2007). *ESPON, A decade of territorial evidence*. Преузето jun 2012 са European Observation Network for Territorial Development and Cohesion: https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/Newsletter_No27_Nov_091112.pdf
- ESRI. (2012). *Industries*. Преузето jun 2012 са ESRI, Understanding our world: <http://www.esri.com/industries.html>
- EUROSTAT. (2010). *Your key to European Statistics*. Преузето 2010 са Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- Fainstein, S. (2000). New Directions in Planning Theory. *Urban Affairs Review*, 34(4):451-76. doi: <https://doi.org/10.1177/107808740003500401>
- Fainstein, S. (2002). Spatial Justice and Planning. У & S. In S. Campbell, S. Campbell, & S. Fainstein (Уредници), *Readings in Planning Theory* ((4th ed., 1st pub.1996.) изд.). Massachusetts: Blackwell Publishing Ltd. Преузето са <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-4000276-0496acbb0f.pdf> , <https://archive.org/d>
- Fainstein, S. (2005). *Planning Theory and the City*, *Journal of Planning Education and Research*. Association of Collegiate Schools of Planning. doi: <https://doi.org/10.1177/0739456X05279275>
- Fainstein, S. (2013). The Just City. *International Journal of Urban Sciences, Volume 18, Issue 1*, 1-18. doi: <https://doi.org/10.1080/12265934.2013.834643>
- Faludi, A. (1973). The "systems view" and planning theory. *Socio-Economic Planning Sciences*, 7(1). doi: [https://doi.org/10.1016/0038-0121\(73\)90012-8](https://doi.org/10.1016/0038-0121(73)90012-8)
- Faludi, A. (1986). *Plannig Theory*. Oxford : Pergamon press. преузето са <https://www.scribd.com/document/358932315/Faludi-Planning-Theory-PDF>
- Faludi, A. (1986a). *Rationality, Critical Rationalism, and Planning Doctrine*. London: Routledge. Преузето са <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203792506-4/rationality-critical-rationalism-planning-doctrine-andreas-faludi>
- Farr, D. (2008). *Sustainable Urbanism: Urban Design With Nature*. Berlin: TU Berlin. Преузето са <https://www.scribd.com/doc/95028113/Douglas-Farr-Sustainable-Urbanism>
- Finley, S. (2008). Community-Based Research. У *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412963909>
- Fisher, F. (1990). *Technology and Politics of Expertise*. Newbury Park, CA: SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.2307/1962900>
- Fleming, R. (2007). *The art of placemaking: interpreting community through public art and urban design*. Merrel.
- Flyvbjerg, B. (1998). *Rationality and Power: Democracy in Practice*. Chicago : The University of Chicago Press. Преузето са <https://archive.org/details/rationalitypower0000flyv>
- Flyvbjerg, B. (2000). Ideal Theory, Real Rationality: Habermas Versus Foucault and Nietzsche. *Political Studies Association's 50th Annual Conference, The Challenges for Democracy in the*. London : London School of Economics and Political Science. Преузето са https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2278421

- Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge University Press. Преузето са <https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/00023608.pdf>
- Forester, J. (1982). *Planning in the Face of Power*. Berkeley, California: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1080/01944368208976167>
- Forester, J. (1993). *Critical Theory, Public Policy, and Planning Practice, Toward a Critical Pragmatism*. Albany: State of New York University Press. Преузето са <https://archive.org/details/criticaltheorypu00fore>
- Fox, N. J. (2008). Postpositivism. У А. С. Lisa M. Given - Swinburne University (ed.), *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (T. Two Volume Set). SAGE Publications. Преузето са <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/the-sage-encyclopedia-of-qualitative-research-methods/book229805>
- Freeman, R. E. (2010). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. Преузето са <https://search.worldcat.org/title/strategic-management-a-stakeholder-approach/oclc/903391157>
- Friend, J. K., & Jessop W., N. (1969). *Local Government And The Strategic Choice*. London: Tavistock Publications. Преузето са https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781483136431_A27461571/preview-9781483136431_A27461571.pdf
- Gar-On, Y. A. (2008). *GIS as a Planning Support System for the Planning of Harmonious Cities*, UN-HABITAT lecture award series, no. 3. Nairobi, Kenya: UN-HABITAT. Преузето са <https://unhabitat.org/gis-as-a-planning-support-system-for-the-planning-of-harmonious-cities-no-3>
- Geels, F. (2004). Understanding system innovations: a critical literature review and a conceptual synthesis. In B. G. Elzen (ed.), *System innovation and the transition to sustainability: theory, evidence and policy*. Cheltenham: Edward Elgar. doi: <https://doi.org/10.4337/9781845423421.00012>
- Geels, F. W. (2010). Ontologies, socio-technical transitions (to sustainability), and the multi-level perspective. *Research Policy*, 39(4), 495-510. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.01.022>
- Geels, F. W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 24-40. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.02.002>
- Geller, A. L. (2003). Smart Growth: A Prescription for Livable Cities. *American Journal of Public Health*, Vol. 93, No. 9, 1410-1415. Преузето са <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.93.9.1410?role=tab>
- Ghose, R. (2001). *Use of information technology for community empowerment: Transforming geographic information systems into community information systems*. 5(2). 141-163. Преузето са <http://dusk.geo.oregonstate.edu/virtual/2007/ghose2001.pdf>
- Giovannoni, E., & Fabietti, G. (2013). What Is Sustainability? A Review of the Concept and Its Applications. In C. F. Busco, *Integrated Reporting*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02168-3_2
- Glaeser, E. L. (2011). *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier*. The Penguin Press. Преузето са https://archive.org/details/isbn_9780143120544
- Gonsalves, A. (2014). Lessons learned on consortium-based research in climate change and development. CARIAA (Working Paper no. 1.). Преузето са www.idrc.ca/
- Gordon, D., & Vipond, S. (2005). Gross Dencity and New Urbanism. *American Planning Association*, 41-54. doi: <https://doi.org/10.1080/01944360508976404>
- Grant, J. (2006). *Planning the good community: New urbanism in theory and practice*. London: Routledge. Преузето са https://www.researchgate.net/publication/283326797_Planning_the_Good_Community_New_Urbanism_in_The_ory_and_Practice
- Gray, R. (2010). *Accounting, Organizations and Society*, 35(1), 47-62. doi: <https://doi.org/10.1016/j.aos.2009.04.006>
- Greene, R. (2000). *GIS in Public Policy, Using Geographic Infromation for more Effective Goevernment*. Redlands, California: ESRI Press.
- Greene, R. W. (2001). *Open Access – In E-Government*. Redlands California: ESRI Press.
- Griffin, L., & Pepper, D. (2003). Sustainable Development. In B. Karen Christensen - University of California (ed.), *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World*. SAGE Publications. Преузето са <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/encyclopedia-of-community/book220816>
- Haklay, M. E., & Tobo´n, C. (2003). Usability evaluation and PPGIS: Towards a user-centred design approach. *International Journal of Geographical Information Science*, 17 (6). Taylor & Francis. Преузето са <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/5241/1/5241.pdf> , doi: <https://doi.org/10.1080/1365881031000114107>
- Hall, L. M., & Bodenhamer, B. G. (2002). *Mind-lines: Lines For Changing Minds*. Empowerment Technologies/Neuro-Semantics Publications. Преузето са <https://www.scribd.com/doc/78483690/NLP-Mind-Lines-L-Michael-Hall-PDF>
- Hall, P. (2014). *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design Since 1880*, 4th edn (2014). Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons Ltd. Преузето са https://courseworks2.columbia.edu/files/588350/download?download_frd=1
- Hamilton, M. (1999). *Berkana Community of Conservations: A Study of Leadrship Skill Development and Leadrship Organization Practeses in a Self-Organizing Online Microworld*. Boca Raton, Florida: Doctoral thesis. Преузето са <https://www.bookpump.com/dps/pdf-b/1123302b.pdf>

- Hamilton, M. (2006). Integral Metamap Creates Common Language for Urban Change. *Journal of Change Management*, 19(3). doi: <https://doi.org/10.1108/09534810610668319>
- Hamilton, M. (2007). Approaching Homelessness: An Integral Reframe. . *World Futures: The Journal of General Evolution*, Volume 63(2), 107-126. doi: <https://doi.org/10.1080/02604020601123072>
- Hamilton, M. (2008). *Integral City, Evolutionary Inteligences for the Human Hive*. Canada: New Society Publishers. Прейзето ка <https://www.scribd.com/document/135572541/DE-CAUTAT>
- Harder, C. (1999). *Enterprise GIS for Energy Companies*. USA: ESRI Preess.
- Harris, B. (1989). Beyond Geographic Information Systems: Comuter and the Planning Professional. *Journal of the American Planning Association*, 55, 58-92. doi: <https://doi.org/10.1080/01944368908975408>
- Harris, B., & Batty, M. (1993). Locational Models, Geographical Information and Planning Support Systems. *Journal of Planning Education and Research* 12, 184-198. doi: <https://doi.org/10.1080/01944368908975408>
- Harris, M. J. (2002). Basic Principles of Sustainable Development. *The Encyclopedia of Life Support Systems*. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ка https://greenplanet.eolss.net/EolssLogn/browseedt_form.aspx
- Healey, P. (1997). *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*, 2nd ed. ISBN 1-4039-4920-4: Palgrave Macmillan. Прейзето ка <https://link.springer.com/content/pdf/bfm%3A978-1-349-25538-2%2F1.pdf>
- Healey, P. (2006). *Relational Complexity and the imaginative power of strategic spatial planning* (Tom. Vol 14(4), 525-246). *European Planning Studies*. Прейзето ка <https://complexcitiesstudio.org/wp-content/uploads/2012/08/relational-complexity-and-the-imaginative-power-of-strategic-spatial-planning.pdf>
- Healey, P. (2006a). *Territory, integration and spatial planning*, in Tewdwr-Jones, M and Allmendinger P, *Territory, Identity and Spatial Planning: spatial governance in a fragmented nation*. London: Routledge. Прейзето ка <http://www.gbv.de/dms/goettingen/50029853X.pdf>
- Henderson, M. T. (2002). Evaluating the performance of collaborative research and development activities. *46th Annual Conference of the Australian Agricultural and Resource Economics Society*, 13-15 Feb. Canberra. Прейзето ка <https://ageconsearch.umn.edu/record/125110/files/Henderso.pdf>
- Hochachka, G. (2005). Integrating interiority in community development. *World Futures: Journal of General Evolution*, 110-126. doi: <https://doi.org/10.1080/02604020590902399>
- Hochachka, G. (2006). *Case studies on an Integral approach to International Development: Overview and Synthesis*. Drishti-Center for Integral Action, www.drishti.ca , Canada's International Development Research Centre, www.idrc.ca .
- Hochachka, G. (2008). Case studies in integral approaches in international development: An integral research project. *Journal of Integral Theory and Practice*, 3(2), 58-108.
- Hofer, R. A., Hofer, R. M., & Tobias, R. A. (1994). Geographic information systems and human services . *Journal of Community Practice* vol. 1 no. (3), 113-28. Прейзето ка https://www.researchgate.net/profile/Richard-Hofer/publication/233113301_Geographic_Information_Systems_and_Human_Services/links/5fc0735aa6fdcc6cc6719c43/Geographic-Information-Systems-and-Human-Services.pdf
- Hollander, G. (2006). Sustainable Development. In E. b. Warf (ed.), *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Прейзето ка <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
- Hudson-Smith, A., & et.al. (2002). Online Participation: The Woodberry Down Experiment. CASA, Centre for Advanced Spatial Analysis University College London, paper 60. Прейзето ка <http://www.casa.ucl.ac.uk/woodberry/paper.pdf>
- IC. (2010). *Discovery Zone*. Прейзето 2012 ка Integral City, Прейзето ка: <http://www.integralcity.com/discovery-zone/links.html#meshworking>
- ICLEI. (2015). *Resilient Cities Report 2015: Global developments in urban adaptation and resilience*. Bonn: ICLEI. Прейзето ка https://www.cakex.org/sites/default/files/documents/RC2015_Congress_Report_Final.pdf
- ICLEI. (2017). *Bridging Local and Global: Advancing global climate action across the ICLEI network*. COP23, the 23rd United Nations Climate Change Conference. Bonn, Germany: ICLEI. Прейзето ка <https://worldcongress2018.iclei.org/wp-content/uploads/Bridging%20local%20and%20global%20-%20COP23.pdf>
- ICLEI. (2018). *Data speak louder than words: Findings from an initial stocktake of climate change adaptation and urban resilience efforts*. ICLEI, C40. Прейзето ка <https://resilientcities2019.iclei.org/wp-content/uploads/Data-speak-report-web-final.pdf>
- Innes, J. E. (1990). *Knowledge and Public Policy: The Sersh for Meaningful Indicators*. New Brunswick: Transaction Publishers. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429337840>
- Innes, J., & Booher, D. (2000). *Indicators for Sustainable Communities: A Strategy Building on Complexity Theory and Distributed Intelligence, Planning Theory & Practice* (Vol. 1, No. 2). doi: <https://doi.org/10.1080/14649350020008378>
- Innes, J., & Booher, D. (2004). *Reframing Public Participation: Strategies for the 21st Century, Planning Theory & Practice* (Tom. Volume 5, No. 4.). UK: Taylor & Francis Ltd. doi: <https://doi.org/10.1080/1464935042000293170>

- Inoguchi, T., Newman, E., & Paoletto, E. (1999). *Cities and the Environment: New Approaches for Eco-Societies*. United Nations University Press. Преузето са <https://archive.org/details/citiesenvironmen0000unse>
- Ioppolo, G., Cucurachi, S., Salomone, R., Saija, G., & Shi, L. (2016). Sustainable Local Development and Environmental Governance: A Strategic Planning Experience. *Sustainability*, 8. doi: <https://doi.org/10.3390/su8020180>
- IUCN. (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN–UNEP–WWF. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Преузето са <https://www.environmentandsociety.org/mml/iucn-ed-world-conservation-strategy-living-resource-conservation-sustainable-development>
- Jacobs, J. (1992). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: First Vintage. Преузето са https://archive.org/details/deathlifeofgreat0000jaco_e4x9
- Jacobs, J. (1994). *Systems of Survival: A Dialogue on the Moral Foundations of Commerce and Politics*. New York: First Vintage. Преузето са <https://archive.org/details/systemsofsurviva0000jaco>
- Janić, M. (1997). *Održiv razvoj ljudskih naselja zemalja u tranziciji*. Beograd: JUGINUS.
- Jankowski, P. (2007). Spatial Decision Support Systems. In *Encyclopedia of Geographic Information Science*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412953962>
- Jankowski, P., & Nyerges, T. (2001). GIS-supported collaborative decision-making: Results of an experiment. *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (1). Преузето са https://dusk.geo.oregonstate.edu/buffgis/collaborate_gis.pdf
- Jankowski, P., & Nyerges, T. (2001a). *Geographic Information Systems for Group Decision Making: Towards a Participatory, Geographic Information Science*. London: Taylor and Francis. Преузето са <https://faculty.washington.edu/nyerges/gisqdmab.pdf>
- Jari, Y., Ziegler, K., Mäki, E., & Immonen, S. (2006). Improving Business Collaboration through Dialogue – Facilitated Workshops as a Method for Joint Learning. *OLKC 2006 Conference at the University of Warwick, Coventry on 20th - 22nd*. Warwick: University of Warwick. Преузето са https://warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/conf/olkc/228_yitalo.pdf
- Jeffress, G. (2007). Land Information Systems. In *Encyclopedia of Geographic Information Science*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412953962>
- Jenks, M. (2000). *Compact Cities: Sustainable Urban Forms for Developing Countries*. London: Taylor & Francis Group. Преузето са https://www.academia.edu/download/85555433/Compact_Cities_Sustainable_Urban_Forms_for_Developing_Countries_Hong_Kong_Quazi_Zaman_.pdf
- Jepson, E. J., & Haines, A. L. (2014). Zoning for Sustainability: A Review and Analysis of the Zoning Ordinances of 32 Cities in the United States. *Journal of the American Planning Association*, 80(3), 239–252. doi: <https://doi.org/10.1080/01944363.2014.981200>
- Jørgensen, U. (2012). Mapping and navigating transitions—The multi-level perspective compared with arenas of development. *Research Policy*, 41(6), 996–1010. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.03.001>
- Katz, B. (2002). *Smart Growth: The Future of the American Metropolis?* LSE STICERD Research Paper No. CASE058, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1158949>.
- Katz, J. S., & Ben, R. M. (1997). What Is Research Collaboration? *Research Policy*, 26, pp 1–18. doi: [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(96\)00917-1](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(96)00917-1)
- Keenan, P. B., & Jankowski, P. (2019). Spatial Decision Support Systems: Three decades on. *Decision Support Systems*, 116, 64–76. doi: <https://doi.org/10.1016/j.dss.2018.10.010>
- Kilcullen, M., & Kooistra, J. O. (1999). At least do no harm: sources on the changing role of business ethics and corporate social responsibility. *Reference Services Review*, 27(2), 158–178. Преузето са <https://www.deepdyve.com/lp/emerald-publishing/at-least-do-no-harm-sources-on-the-changing-role-of-business-ethics-Yd9zMs7zWb>
- Kim, T. (1989). *Integrated Urban Systems Modeling: Theory And Applications*. Massachusetts: Kluwer Academic Publishers. Преузето са <https://archive.org/details/integratedurbans0000kimt>
- Kingston, R. (2002). *Web based PPGIS in the United Kingdom*. In *Community participation and geographic information systems*, ed. W. Craig, T. Harris, and D. Weiner, 101–112. London: Taylor & Francis. Преузето са <https://www.scribd.com/document/356467682/Community-Participation-and-Geographic-Information-Systems-PDF>
- Kirby, S., Greaves, L., & Reid, C. (2017). *Experience research social change : methods beyond the mainstream* (Third edition). University of Toronto, Higher Education Division.
- Kitchin, R. (2014). *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. SAGE Publications Ltd. doi: <https://doi.org/10.4135/9781473909472>
- Klarin, T. (2018). The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 21(1), 67 - 94. doi: <https://doi.org/10.2478/zireb-2018-0005>
- Klein, H., & Hirschheim, R. (1985). Fundamental Issues Decision Support Systems. A Consequentialist Perspective. *Decision Support Systems*, Vol. 1, No 1-4. doi: [https://doi.org/10.1016/0167-9236\(85\)90194-0](https://doi.org/10.1016/0167-9236(85)90194-0)

- Klosterman, R. E. (1987). Politics of Computer-aided Planning. *Town Planning Review*, Vol. 58, No. 4, 441-459. doi: <https://www.jstor.org/stable/40113052>
- Klosterman, R. E. (2001). Planning Support Systems: A New Perspective on Computer-aided Planning. in R. Brail, & R. Klosterman (eds.), *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools* (p. 1-24). Redlands, California: ESRI Press. Преузето са <https://archive.org/details/planningsupports0000unse>
- Kotera, Y., Sheffield, D., & Van Gordon, W. (2018). The applications of neuro-linguistic programming in organizational settings: A systematic review of psychological outcomes. *Human Resource Development Quarterly*, 30(1), 101-116. doi: <https://doi.org/10.1002/hrdq.21334>
- Kuhn, T. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago. Преузето са <https://www.lri.fr/~mbl/Stanford/CS477/papers/Kuhn-SSR-2ndEd.pdf>
- Lalović, K. (2002). *Prilog razvoju ekspertnih sistema za optimizaciju lokacije gradskih centralnih aktivnosti - magistarska teza*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lalović, K. (2008). Razvoj teritorijalnih informacionih sistema u gradovima Srbije. *Međunarodna konferencija Teritorial Information Systems / Cities exchanging experiences and lessons learnt in Serbia, Cities in Dialogue*. Beograd: UN-Habitat SIRP.
- Lalović, K. (2009). Informaciona podrška prostornom razvoju Srbije. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lalović, K. (2013). *Model teritorijalnih informacionih sistema za podršku održivom urbanom razvoju Srbije*. Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu. Преузето са <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/1998?show=full>
- Lalović, K. (2014). Methodology of development of Information Support to urban sustainability on a local government level in transitional countries – Experiences of Serbia. *SGEM Scientific Papers DataBase - Online resources of the International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM*. Преузето са <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/165>
- Lalović, K. (2014a). Development of City Navigation Intelligence – Using GIS For Urban Planning Monitoring and Evaluation. *SGEM Scientific Papers DataBase - Online resources of the International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM*. International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM. Преузето са https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/164?locale-attribute=sr_RS
- Lalović, K. (2015). Learning model for enhancing capacity of local communities in process of reaching higher urban resilience. U M. Maruna, & R. Čolić (ur.), *The innovative methodological approach to the development of master work: contribution to the education of urban planners profile* (стр. 56-78). Belgrade: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, GIZ/AMBERO.
- Lalović, K., & Mrđenović, T. (2010a). Territorial information systems (TIS) as an instrument for developing social capital in local communities in Serbia. *15th International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society* (str. 701-710). Wien, Austria: CORP 2010. Преузето са <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/544>
- Lalović, K., & Živković, J. (2011). ReDefinig the approach to structuring information to support climate-conscious behaviour in urban areas. *1 International Conference : Ecology of Urban Areas* (стр. 424-435). Ecka: Faculty of Technical Sciencies Univeristy of Novi Sad.
- Lalović, K., Živković, J., Radosavljević, U., & Đukanović. (2019). An Integral Approach to the Modeling of Information Support for Local Sustainable Development—Experiences of a Serbian Enabling Leadership Experiment. *Sustainability*, 11(9), 2675. doi: <https://doi.org/10.3390/su11092675>
- Lalović, K., Živojinović, I., & Sentić, I. (2019). Urban and Regional Planning for Sustainability. In A. U. Leal Filho W. (ed.), *Climate Action. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-71063-1>
- Lang, L. (1998). *Natural Resources with GIS*. USA: ESRI Press.
- Lang, L. (1999). *Transportation GIS*. USA: ESRI Press.
- Lang, L. (2002). *GIS for Health Organisations*. USA: ESRI Press.
- Laszlo, A. (2004). Evolutionary Systems Design, A Praxis for Sustainable Development. *Journal of Organisational Transformation & Social Change*, Volume 1, Issue 1, 29–46. doi: <https://doi.org/10.1386/jots.1.1.29/0>
- Laszlo, E. (2007). *Science and Akashic field: An Inetgral Theory of Everithing*. Rochester, Vermont: Inner Traditions. Преузето са <https://eduardoibm.files.wordpress.com/2014/10/science-and-the-akashic-field-erwin-laszlo.pdf>
- Laurini, R. (2001). *Information Systems for Urban Plannig*. London: Taylor and Francis. <https://doi.org/10.1201/9781315274713>
- Lawrence, J. G. (1998). The Future of Local Agenda 21 in the New Millennium. *The Millennium Papers*(2). Преузето са <https://downtowncary.org/wp-content/uploads/2013/02/The-Future-of-Local-Agenda-21-in-the-New-Millennium.pdf>
- Lazarević Bajec, N. (1995). Urbano planiranje i društveno političko okruženje. U N. Lazarević Bejec (ur.), *Urbano planiranje i politika* (Urbanologija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Lazarević Bajec, N. (2002). Moderno Urbanističko planiranje. U *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom* (str. 151-166). Beograd: Centar za liberalno demokratske studije .
- Lazarević Bajec, N. (2004). Povezivanje koncepta strateškog planiranja sa lokalnim prostornim planom. U *Planiranje razvoja lokalne zajednice* . Beograd: IPP i APP.
- Lazarević Bajec, N. (2006). Integralni strateški plan opštine. U V. Trifunović, & M. Ralević (ur.), *Planiranje, investicije i realizacija u tranziciji ka evropskom zakonodavstvu* (str. 157-167). Beograd: Udruženje urbanista Srbije.
- Lazarević Bajec, N. (2009). Rational or collaborative model of urban planning in Serbia: Institutional limitations. *Serbian Architectural Journal*, 81-106. Preuzeto sa <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1821-395209020811>
- Lazarević Bajec, N. (2009a). Lokalno strateško planiranje u Srbiji: evaluacija rezultata. U *Proceedings of the International Conference Regional Development Spatial Planning and Strategic Governance* (V. 2, str. 125-145). Beograd: IAUS.
- Lazarević Bajec, N., & Maruna, M. (2009b). *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost/Strategic urban design & cultural diversity*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu. Preuzeto sa <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%268652&page=7&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D8652>
- LeBeau, J. L. (2002). Geographic Information Systems. In *Encyclopedia of Crime and Punishment*. SAGE Publications. Preuzeto sa <https://archive.org/details/encyclopediaofcr0004unse>
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Edirions Anthropolos 1974, 1984 ed.). (D. Nicholson-Smith, transl.) Basil Blackwell, Inc. Preuzeto sa <https://iberian-connections.yale.edu/wp-content/uploads/2020/04/The-production-of-space-by-Henri-Lefebvre-translated-by-Donald-Nicholson-Smith.pdf>
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution* (Originally published in French under the title La Révolution urbaine, copyright 1970 Editions Gallimard). (T. b. Bononno, trans.) Minneapolis, London: University of Minnesota Press. Preuzeto sa <https://thechanelhouse.org/wp-content/uploads/2017/08/Henri-Lefebvre-The-Urban-Revolution.pdf>
- Lélé, S. (1991). Sustainable development: a critical review. *World Development*(19), 607-621. doi: [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90197-P](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90197-P)
- Lichtenstein, B. B., Uhl-Bien, M., Marion, R., Seers, A., Orton, J. D., & Schreiber, C. (2006). Complexity leadership theory: An interactive perspective on leading in complex adaptive systems. *Management Department Faculty*, 8. Preuzeto sa <http://digitalcommons.unl.edu/managementfacpub/8>
- Longley, P. (2006). GIS. In *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Preuzeto sa <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
- Longley, P., & Batty, M. (2003). *Advanced Spatial Analysis*. ESRI Press. Preuzeto sa <https://archive.org/details/advancedspatiala0000unse>
- Longley, P., Googchild, M., & Rhind, D. (2001). *Geographic Information Systems and Science*. Redlands, California: ESRI Press. Preuzeto sa <https://archive.org/details/geographicinform0000long>
- Loorbach, D., & Shiroyama, H. (2016). The Challenge of Sustainable Urban Development and Transforming Cities. In G. o. Transitions, & W. J. Loorbach D. (ed.). Tokyo: Springer. doi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-4-431-55426-4_1
- Lucas, K., Ross, A., & Fuller, S. (2003). *What's in a name? Local Agenda 21, community planning and neighbourhood renewal* . York: York Publishing Services Ltd. Preuzeto sa <http://www.jrf.org.uk/bookshop/details.asp?pubID=526>
- Lumina, H., Battaglini, E., & Dessen, J. (2015). Introduction: the role of culture in territorialisation. In E. B. J. Dessen (ed.), *Cultural sustainability and regional development: Theories and practices of territorialisation*. Routledge. Preuzeto sa https://www.researchgate.net/publication/281203537_Cultural_Sustainability_and_Regional_Development_Theories_and_practices_of_territorialisation
- Mabogunje, A. (2002). Poverty and environmental degradation: challenges within the global economy. *Environment* (44 (1)), 10-18. doi: <https://doi.org/10.1080/00139150209605588>
- Maguire, D. J., Batty, M., & Goodchild, M. F. (2005). *GIS, spatial analysis, and modeling*. ESRI Press.
- Marcuse, P. (2011). *Searching for the Just City*. London: Taylor & Francis Group. Preuzeto sa <https://erminiamaricato.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/searching-for-the-just-city.pdf>
- Marion, R., & Uhl-Bien, M. (2001). Leadership in Complex Organizations. *The Leadership Quarterly*, 12(4), 389-418;. doi: [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(01\)00092-3](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(01)00092-3)
- Markard, J., & Truffer, B. (2008). Technological innovation systems and the multi-level perspective: Towards an integrated framework. *Research Policy*, Volume 37, 596-615. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2008.01.004>
- Martin, D. (2009). The Role of GIS. In *The SAGE Handbook of Spatial Analysis*. SAGE Publications. Preuzeto sa <https://doi.org/10.4135/9780857020130>
- Maruna, M. (2008). *Primena metodologije Unified Process-a u urbanističkom planiranju - doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Masser, I., & Campbell, H. (1991). Conditions for the Effective Utilization of Computers in Urban Planning in Developing Countries. *Computers, Environment and Urban Systems* 15 (1), 55-67. doi: [https://doi.org/10.1016/0198-9715\(91\)90045-F](https://doi.org/10.1016/0198-9715(91)90045-F)
- McCormick, J. (1992). *The Global Environmental Movement: reclaiming Paradise*. London: Belhaven. Преузето са https://archive.org/details/reclaimingparadi0000mcco_r1f5
- McGregor, D., Whitaker, S., & Sritharan, M. (2020). Indigenous environmental justice and sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, 35–40. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2020.01.007>
- McLaughlin, M. L., Osborne, K. K., & Smith, C. B. (1995). Standards of conduct on Usenet. In C. C. Community, S. G. Jones, & T. Oaks (ed.). CA: Sage Publications.
- McLoughlin, B. (1969). *Urban and Regional Planning: a System Approach*. London: Faber and Faber. Преузето са https://archive.org/details/urbanregionalpla0000mclo_k2o2
- McManus, P. (2007). Sustainable Cities. У *Encyclopedia of Environment and Society*. SAGE Publications. Преузето са https://archive.org/details/encyclopediaofen0000unse_i4s5
- McManus, P. (2008). Sustainability. In *Encyclopedia of Global Warming and Climate Change*. SAGE Publications. Преузето са http://danida.vnu.edu.vn/cpis/files/Encyclo_All/ENCYCLOPEDIA%20OF%20Global%20Warming%20and%20Climate%20Change.pdf
- MEA. (2005). *Guide to the Millenium Assesment Reports*. Преузето jun 2012 са Millenium Ecosystem Assesment: <http://www.millenniumassessment.org/en/Article.aspx?id=61>
- Meadowcroft, J. (2006). Sustainability. In Bevir, Mark ed., *Encyclopedia of Governance*. SAGE Publications. Преузето са https://archive.org/details/encyclopediaofgo0002unse_u3k0
- Meadowcroft, J. (2006). Sustainable Development. In Bevir, Mark ed., *Encyclopedia of Governance*. SAGE Publications. Преузето са https://archive.org/details/encyclopediaofgo0002unse_u3k0
- Meadows, D., & et.al. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Univerese Books. Преузето са <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- Milić, Đ. (2010). Programske osnove strategije prostornog ravoja Republike Srbije. У M. Bajić Brković (Ур.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji* (стр. 235 -251). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Miller, J. S., & Hoel, L. A. (2001). The "smartgrowth" debate: best practices for urban transportation planning. *Socio-Economic Planning Sciences*, 1–24. doi: [https://doi.org/10.1016/S0038-0121\(01\)00017-9](https://doi.org/10.1016/S0038-0121(01)00017-9)
- Mukhopadhyay, C. (2015). *Faludi - Introducing theory of planning*. AESOP Young Academics Booklet Series B. Преузето са <https://api.aesop-planning.eu/server/api/core/bitstreams/794a4806-dac4-4d05-a2b9-bd66def0a8c6/content>
- Nabatchi, T. (2008). Sustainable Development. In U. Vincent N. Parrillo - William Paterson University (ed.), *Encyclopedia of Social Problems*. SAGE Publications. Преузето са https://archive.org/details/encyclopediaofso0001unse_h6a3
- Nan, E. (2006). *Integral Urbanism*. London: Routledge, Taylor & Francis Group. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203956854>
- Nedeljković, A., Mladenović, D., Bašić, E., & Mrvelj, J. (2014). *Making Good Governance Tangible*. United Nations Office for Project Services – UNOPS. Преузето са https://www.euprogres.org/dokumenti/en/8_46_Making_Good_Governance_Tangible.pdf
- Nedovic Budic, Z. (1994). Effectiveness of Geographic Information Systems in Local Planning. *Journal of the American Planning Association*, 60(2), 244-263. doi: <https://doi.org/10.1080/01944369408975579>
- Nedovic-Budic, Z. (2002). Local Government Applications: Toward E-Governance. In M. o. Technology, & J. Bossler (ed.). London: Taylor and Francis. doi: <https://doi.org/10.1201/9781420087345>, Преузето са <https://pdfs.semanticscholar.org/97a5/9116128cb5745626cf3920909bc65f37b6be.pdf>
- Nedovic-Budic, Z., & Pinto J., K. (1999). Understanding Interorganizational GIS Activities: A Conceptual Framework. *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association*. Volume 11, number 1., p 53. Преузето са <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=be94742de0197c7b0680e94038903e20761b0a18>
- Nedovic-Budic, Z., & Pinto J., K. (2000). Information Sharing in an Interorganizational GIS Environment, *Environment and Planning*. 27(3), 455-474. doi: <https://doi.org/10.1068/b2652>
- Nedovic-Budic, Z., Pinto J., K., & Warnecke, L. (2004). GIS Database Development and Exchange: Interaction Mechanisms and Motivations. *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association*. 16(1). Преузето са <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=ae05f17dbb6658e99a6b5d1b9c54c8e034fb50bc#page=16>
- Newman, P., & Kenworthy, J. (1999). *Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependence*. Island Press. Преузето са <https://archive.org/details/sustainabilityci0000newm>
- Newton, J., & Freyfogle, E. (2005). Sustainability: a Dissent. *Conservation Biology*, 19, 23-32. Преузето са <https://www.istor.org/stable/3591003>

- Nikežić, Z. (2010). Instrumenti upravljanja. U M. Bajić Brković, & M. Bajić Brković (ed.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nilsen, H. R. (2010). The joint discourse 'reflexive sustainable development' — From weak towards strong sustainable development. *Ecological Economics*, 69(3), 495-501. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.11.011>
- Norton, R. K. (2008). Using content analysis to evaluate local master plans and zoning codes. *Land Use Policy*, 25(3), 432-454. doi: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2007.10.006>
- Nyerges, T., Jankowski, P., & Drew, C. (2002). *Data Gathering Strategies for Social-Behavioural Research about Participatory Geographic Information System Use*. *International Journal of Geographic Information Science*, 16(1). Преузето са <http://www.iapad.org/wp-content/uploads/2015/07/Data-gathering4PGIS.pdf>
- O'Brien, K., & Hochachka, G. (2010). Integral Adaptation to Climate Change. *Journal of Integral Theory and Practice*, 5(1), 89-102. Преузето са https://www.academia.edu/74240615/Integral_Adaptation_to_Climate_Change?hb-sb-sw=78552767
- Obermeyer, N., & Pinto, J. (1994). *Managing Geographic Information Systems*. New York and London: The Guildford Press.
- O'Looney, J. (2003). *Beyond maps, GIS and Decision Making in Local Government*. Redlands, California: ESRI Press. Преузето са https://archive.org/details/beyondmapsqisdec0000oloo_e4t9
- O'Neill, D. (1999). *Smart Growth: Myth and Fact*. Washington: Urban Land Institute.
- Paehlke, R. (2005). Sustainability as a bridging concept. *Conservation Biology* 19, 36-8, p. 36. doi: <https://www.jstor.org/stable/3591005>
- Peuquet, D. (2006). "Time, Representation of.". U *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Преузето са <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
- Pickering, J. M., & King, J. L. (1995). "Hardwiring Weak Ties: Interorganizational Computer Mediated Communication, Occupational Communities and Organizational Change.". *Organization Science* 6, 479-504. Преузето са <https://www.jstor.org/stable/2634999>
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Преузето са <https://archive.org/details/makingdemocracyw00putn>
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: "America's Declining Social Capital.". *Journal of Democracy* 6, 65-78. doi: <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Ramsey, J. L. (2015). On Not Defining Sustainability. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 28, 1075–1087. doi: <https://doi.org/10.1007/s10806-015-9578-3>
- Ranis, G. (2004). *The evolution of development thinking: Theory and policy*. Yale: Economic Growth Center, Yale University. Преузето са http://www.econ.yale.edu/growth_pdf/cdp886.pdf
- Ray, D. (2007). Development Economics. U L. Blume, & S. Durlauf (ed.), *New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan. Преузето са https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1057/978-1-349-95121-5_292-2
- Reeds, J. (2011). *Smart Growth - From sprawl to sustainability*. UK: Green Books. Преузето са <https://www.nhbs.com/smart-growth-book>
- Rees, W. (1997). Is 'Sustainable City' an Oxymoron? *Local Environment*, v.2/3 . doi: <https://doi.org/10.1080/13549839708725535>
- Register, R. (2006). *EcoCities: Rebuilding Cities in Balance with Nature*. Canada: New Society publishers. Преузето са <https://archive.org/details/eco-cities-rebuilding-cities-in-balance-with-nature-revised-edition>
- Rheingold, H. (1993a). A Slice of Life in my Virtual Community. In G. N. Communication, & L. M. Harasim (ed.). Cambridge, MA: The MIT Press. doi: <https://doi.org/10.7551/mitpress/3304.001.0001>
- Rheingold, H. (1993b). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Harper Perennial. Преузето са https://archive.org/details/virtualcommunity0000rhei_e4a7
- Ribeiro, V., Remoaldo, P., Pereira, M., Gôja, R., Matos, O., Freitas, I., & Alves, J. (2020). Geo-Crowdsourcing Contributions for Cultural Mapping. *Journal of Information Science Theory and Practice*, 8(1), 56 - 67. Преузето са <https://www.iistap.org/journal/currentIssue.do?journalSeq=J000043&menuId=0201&introMenuId=0201>
- Rittel, H., & Webber, M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences* 4 (2), 155-169. Преузето са https://urbanpolicy.net/wp-content/uploads/2012/11/Rittel+Webber_1973_PolicySciences4-2.pdf
- Robertson, J. (1999). *The new economics of sustainable development*. The Office for Official Publications of the European Communities: Luxembourg. Преузето са <http://jamesrobertson.com/book/neweconomicsofsustainabledevelopment.pdf>
- Ruesch, J., & Bateson, G. (2009). *Communication: The Social Matrix of Psychiatry* (second ed.). New Jersey: Transaction Publishers, rutgers. Преузето са <https://archive.org/details/communicationsoc00inrues>
- Santillo, D. (2007). Reclaiming the Definition of Sustainability (7 pp). *Environmental Science and Pollution Research - International*, 14, 60–66. doi: <https://doi.org/10.1065/espr2007.01.375>
- Schneekloth, L. H., & Shibley, R. G. (1995). *Placemaking: The Art and Practice of Building Communities*. Canada: John Wiley & Sons. Преузето са <https://archive.org/details/placemakingartpr0000schn>
- SEP. (2007, November 14). *Structural Realism*. Преузето 2024 са Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/structural-realism/>

- SEP. (2015, September 11). *Relativism*. Прегледано 2024 са Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/relativism/>
- Shanteau, J., & Ferguson Pingenot, A. M. (2009). Expert Systems. in *Encyclopedia of Medical Decision Making*. SAGE Publications.
- SKGO. (2012, jun). *Mapiranje opština*. Прегледано са Stalna konferencija gradova i opština Srbije: <http://strategije.skgo.org/>
- Smith, M. L. (2004). Geographic Information System. In *Encyclopedia of Law Enforcement*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412952415>
- Sorenson, A., Marcotullio, P., & Grant, J. (eds). (2004). *Towards Sustainable Cities: East Asian, North American and European Perspectives on Managing Urban Regions*. Ashgate. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315235905>
- Sprague, R. H., & Carlson, E. (1982). *Building Effective Decision Support Systems*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall. doi: [https://doi.org/10.1016/0167-8051\(82\)90033-X](https://doi.org/10.1016/0167-8051(82)90033-X)
- Sprague, R., & Watson, H. (1986). *Decision Support Systems: Putting Theoru into Practise*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall. Прегледано са https://archive.org/details/decisionsupports0000unse_p2q4
- Stimson, R., Stough, R., & Njikamp, P. (2011). An Endogenous Perspective on Regional Development and Growth. In N. P. Kourtit K. (ed.), *Drivers of Innovation, Entrepreneurship and Regional Dynamics*. Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-17940-2_1
- Stojkov, B. (2009). Institucionalni okvir prostornog razvoja i planiranja u Srbiji. У *Strategija prostornog razvoja, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP. Прегледано са https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Swilling, M. (2019). *THE AGE OF SUSTAINABILITY - Just Transitions in a Complex World*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429057823>
- Taylor, N. (1998). *Urban Planning Theory Since 1945*. SAGE Publications Ltd. doi: <https://doi.org/10.4135/9781446218648>
- Tigran, H. (2008). *New Urbanism and Beyond: Designing Cities for the Future*. (H. Tigran, ed.) New York: Rizzoli. Прегледано са <https://archive.org/details/newurbanismbeyon0000unse>
- Tóth, B. I. (2011). Changing Endogenous Development: The Territorial Capital. *Journal of Economics and Business Research*, XVII(2), 137-151. Прегледано June 2018 са http://www.uav.ro/jour/index.php/jebr/article/viewFile/331/pdf_96
- Tyndall, G. (2017). *Good Governance at Local Level: Experiences from Serbia*. (Ž. V. etal., Ур.) United Nations Office for Project Services (UNOPS). Прегледано са https://swisspro.org.rs/uploads/files/71-874-good_governance_at_local_level_experiences_from_serbia.pdf
- UCLG. (2018). *Towards the Localization of the SDGs*. The Global Taskforce of Local and Regional Governments. Прегледано са https://www.uclg.org/sites/default/files/towards_the_localization_of_the_sdgs.pdf
- Uhl-Bien, M., & Arena, M. (2017). Complexity leadership: Enabling people and organizations for adaptability. *Organizational Dynamics*, 9-20. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.orgdyn.2016.12.001>
- Uhl-Bien, M., Marion, R., & McKelvey, B. (2007). Complexity Leadership Theory: Shifting leadership from the industrial age to the knowledge era. *The Leadership Quarterly*, 18, 298–318. doi:10.1016/j.leaqua.2007.04.002
- UN. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Прегледано 2010 са UN Documents: Gathering a Body of Global Agreements: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
- UN. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development, Report Of The United Nations Conference On Environment And Development, United Nations General Assembly*. United Nations. прегледано са https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
- UN. (1992a). *Agenda 21, Programme of Action for Sustainable development*. Rio de Janeiro: UNCED. Прегледано са <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- UN. (1997). *Agenda for Development : resolution / adopted by the General Assembly*. New York: Unated Nations General Assembly. Прегледано са https://digitallibrary.un.org/record/245092/files/A_RES_51_240-EN.pdf?ln=en
- UN. (1998). *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*. Aarhus: Unated Nations.
- UN. (2000). *United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly*. New York: United Nations General Assembly. Прегледано са https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf
- UN. (2001). *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration, Report of the Secretary-General*. New York: UN General Assembly. Прегледано са <https://www.un.org/millenniumgoals/sqreport2001.pdf>
- UN. (2005). *United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts*. New York: United Nations General Assembly. Прегледано са https://uncitral.un.org/en/texts/e-commerce/conventions/electronic_communications

- UN. (2007). *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. New York: United Nation. Прегледо ка <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/guidelines.pdf>
- UN. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development by 2030 (A/RES/70/1)*. United Nations. Прегледо ка <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- UN. (2015a). The Millennium Development Goals Report. Прегледо ка www.un.org/millenniumgoals
- UNEP. (1972). *Stockholm Declaration*. Adopted by the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972; see U.N. General Assembly Resolutions 2994/XXVII, 2995/UVII and 2996/XXII of 15 December 1972). UNEP. Прегледо ка <http://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1>
- UN-ESCAP. (2000). *What is Good Governance?* Nairobi, Kenya: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Прегледо ка <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>
- UN-Habitat. (1990). *The Sustainable Cities Programme and Localizing Agenda 21 Programme*. Прегледо 2010 ка UN HABITAT For a Better Urban Future: <http://www.unhabitat.org/categories.asp?catid=540>
- UN-Habitat. (2000). *Building an Environmental Management Information System (EMIS), Handbook with toolkit* (Tom. SCP Source Book Series, Volume 7). Nairobi, Kenya: UN-HABITAT. Прегледо ка <https://unhabitat.org/scp-source-book-series-volume-7-building-an-environmental-management-and-information-system-emis>
- UN-Habitat. (2002). *Global Campaign on Urban Governance*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme, UN-HABITAT. Прегледо ка <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Global%20Campaign%20on%20Urban%20Governance.pdf>
- UN-Habitat. (2003). *Measuring progress in improving urban management decision-making processes, Participatory Decision-Making Indicators* (T. The SCP Source Book Series Volume 9). Nairobi, Kenya: UN-HABITAT, UNEP. Прегледо ка <https://www.gdrc.org/decision/Participatory-Decision-Making-Indicators.pdf>
- UN-Habitat. (2004). *Urban Indicators Guidelines, Monitoring the Habitat Agenda and the Millennium Development Goals*. Nairobi: UN-Habitat. Прегледо ка <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Urban%20Indicators.pdf>
- UN-Habitat. (2005). *Key Competencies for Improving Local Governance*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT), Local Government and Public Service Reform Initiative of the Open Society Institute. Прегледо ка <https://urbanpolicyplatform.org/download/key-competencies-for-improving-local-governance-volume-1-quick-guide/>
- UN-Habitat. (2007). *Series: Inclusive and Sustainable Urban Development Planning*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme. Прегледо September 18, 2018 ка Inclusive and sustainable urban planning: A guide for Municipalities. Прегледо ка [https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/A%20guide%20for%20Municipalities%20Inclusive%20and%20Sustainable%20Urban%20Development%20Planing%20%2C%20Volume%201.pdf](https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/A%20guide%20for%20Municipalities%20Inclusive%20and%20Sustainable%20Urban%20Development%20Planning%20%2C%20Volume%201.pdf)
- UN-Habitat. (2008). *An Asset-based Approach to Community Development and Capacity Building* (T. The Human Settlements Financing Tools and Best Practices Series). Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Прегледо ка <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Asset-Based%20Approach%20to%20Community%20Development%20and%20Capacity%20Building.pdf>
- UN-Habitat. (2008a). *Systematic Land Information and Management: A Technical Manual for the Establishment and Implementation of a Municipal Geographic Information System*. United Nations Human Settlements Programme. Прегледо 2018 ка <https://unhabitat.org/books/systematic-land-information-and-management-a-technical-manual-for-the-establishment-and-implementation-of-a-municipal-geographic-information-system/>
- UN-Habitat. (2009). *Planning Sustainable Cities, global report on human settlements 2009*. London Sterling, VA: United Nations Human Settlements Programme. Прегледо ка <https://unhabitat.org/planning-sustainable-cities-global-report-on-human-settlements-2009>
- UN-Habitat. (2009a). *Planning Sustainable Cities: Policy directions*. London Sterling, VA: United Nations Human Settlements Programme. Прегледо ка https://www.mypsup.org/library_files/downloads/Planning%20Sustainable%20Cities.pdf
- UN-Habitat. (2010). *Planning Sustainable Cities, UN-Habitat Practices and Perspectives*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Прегледо ка <https://unhabitat.org/planning-sustainable-cities-un-habitat-practices-and-perspectives>
- UN-Habitat. (2011). *Global Report on Human Settlements 2011: Cities and Climate Change*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Прегледо ка <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Cities%20and%20Climate%20Change%20Global%20Report%20on%20Human%20Settlements%202011.pdf>
- UN-Habitat. (2018). *International Guidelines on Urban and Territorial Planning (IG-UTP) Handbook*. United Nations Human Settlements Programme. Прегледо March 2019 ка <https://unhabitat.org/books/international-guidelines-on-urban-and-territorial-planning-ig-utp-handbook/>
- UrbanAudit. (2007). *City statistics - Urban audit*. Прегледо jun 2012 ка EUROSTAT: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/city_urban

- Van de Ven, A. H. (2007). *Engaged scholarship: A guide for organizational and social research*. Oxford, UK: Oxford University Press. Преузето са <https://www.ualberta.ca/nursing/media-library/knowledge-utilization-studies-program/knowledge-utilization-colloquia/kt08/vandevenprereadingkt08.pdf>
- Voisey, H., Beuermann, C., Sverdrup, L. A., & O'Riordan, T. (1996). The political significance of local agenda 21: The early stages of some European experience. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 1(1), 33-50. doi: <https://doi.org/10.1080/13549839608725479>
- Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2005a). New technologies stuck in old hierarchies: an analysis of the diffusion of geo-information technologies in Dutch planning organizations. *Public Administration Review*. Преузето са <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/8576/c4.pdf>
- Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2005b). Bottlenecks blocking widespread usage of planning support. *Environment and Planning A* 37, 909 - 924. doi: <https://doi.org/10.1068/a3712>
- Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2007). A SWOT analysis of planning support systems. *Environment and Planning*, 39, 1699 - 1714. doi: <https://doi.org/10.1068/a38262>
- Vroom, V. H., & Jago, A. G. (1974). Leadership and Decision Making. *Decision Sciences*, Vol. 5, pp. 743-755. Преузето са https://scholar.archive.org/work/2dux6s7vs5bkzpf6tgbogfsu2e/access/wayback/https://www.dphu.org/uploads/attachments/books/books_5881_0.pdf
- Vroom, V. H., & Jago, A. G. (2007). The Role of the Situation in Leadership. *American Psychologist*, Vol. 62(No. 1), 17-24. doi:10.1037/0003-066X.62.1.17 Преузето са <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.62.1.17>
- Vujošević, M. (2002). *Novije promene u teoriji i praksi planiranja na zapadu i njihove pouke za planiranje u Srbiji i Jugoslaviji*. Beograd: IAUS.
- Vujošević, M. (2002a). O osnovnim metodološkim i drugim standardima u planiranju. Povodom Generalnog plana Beograda 2021. *Arhitektura i urbanizam*.
- Vujošević, M. (2004). Institucionalni i organizacioni aranžmani za upravljanjem razvoja Beograda: podela nadležnosti i ovlašćenja između lokalnog/opštinskog, metropolitenskog i regionalnog nivoa. U *Planiranje razvoja lokalne zajednice*. Beograd: IPP i APP Srbije.
- Vujošević, M., & Spasić, N. (2007). Iskustva iz primene prostornog plana Republike Srbije (1996) i pouke za pripremanje strategije održivog prostornog i urbanog razvoja Srbije (2008). *Arhitektura i urbanizam*, 112-125. Преузето са <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-60550721112V>
- Washington, H. (2015). *Demystifying Sustainability: Towards Real Solutions*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. Преузето са <https://www.book2look.com/embed/9781317606680>
- WB. (2009). *Global Monitoring Report A Development Emergency*. Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank. Преузето са <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/703621468339684203/Global-monitoring-report-2009-a-development-emergency>
- WB. (2010). *Cities And Climate Change - An Urgent Agenda*. The World Bank. Преузето са <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/194831468325262572/Cities-and-climate-change-an-urgent-agenda>
- Wellman, B., & Gulia, M. (1999). Net surfers don't ride alone: virtual communities as communities. In P. Kollock, & M. Smith (eds), *Communities in Cyberspace*. London: Routledge. Преузето са <https://archive.org/details/communitiesincyb0000unse>
- Wilber, K. (2000). *A Theory of Everything : An Integral Vision for Business, Politics, Science, and Spirituality*. Boston: Shambhala. Преузето са <https://archive.org/details/theoryofeverythi00kenw>
- Wilber, K. (2001). *No Boundary - Eastern and Western Approaches to Personal Growth*. Boston: Shambhala. Преузето са <https://archive.org/details/noboundaryeaster00wilb>
- Wilber, K. (2006). *Integral spirituality: A startling new role for religion in the modern and postmodern world*. Boston: Integral Books. Преузето са <https://archive.org/details/integralspiritua0000wilb>
- Wilber, K. (2007). *The Integral Vision: A Very Short Introduction to the Revolutionary Integral Approach to Life, God, the Universe, and Everything*. Boston & London: Shambhala. Преузето са <https://archive.org/details/integralvisionve00kenw>
- William, L. (2007). Sustainable Living. In *Encyclopedia of Activism and Social Justice*. SAGE Publications. Преузето са <https://archive.org/details/encyclopediaofac0002unse>
- Wittmayera, J., van Steenbergena, F., Rokb, A., & Roordaa, C. (2015). Governing sustainability: a dialogue between Local Agenda 21 and transition management. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*. doi: <https://doi.org/10.1080/13549839.2015.1050658>
- Wu Song, F. (2009). *Virtual Communities: Bowling Alone, Online Together*. New York: Petere Lang Publishing Inc. Преузето са <https://archive.org/details/virtualcommuniti0000song>
- Yiftachel, O., & Huxley, M. (2000). *Debating Dominance and Relevance: Notes on the 'Communicative Turn' in the Planning Theory*. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 24.4 December. Oxford, UK: Blackwell Publishers. Преузето са <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2427.00286>
- Zanelli, K., & Feaster, L. (2003). *Community Geography, GIS in Action*. Redlands, California: ESRI Press.

- Лаловић, К. (2013). Модел територијалних информационих система за подршку одрживом урбаном развоју у Србији. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет. Преузето са <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/1998>
- РС. (2008). Споразум о стабилизацији и придруживању између европских заједница и њихових држава чланица и Републике Србије. Влада Републике Србије. Преузето са http://www.mei.gov.rs/upload/documents/sporazumi_sa_eu/ssp_prevod_sa_anexima.pdf
- РС-ПИС. (2008). Стратегија развоја званичне статистике у Републици Србији. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/reg/viewAct/d8c60685-c5c3-4ba7-a1bd-7ed798e428bd>
- РС-ПИС. (2009а). Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период 2009. до 2013. године. Београд: Влада републике Србије. http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2010_02/t02_0191.htm
- РС-ПИС. (2010а). Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године. Преузето са Република Србија -Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/51/2/reg>
- РС-ПИС. (2011). Извештај о напретку спровођења Националне стратегије одрживог развоја за 2009. годину. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/zakljucak/2011/59/1>
- РС-ПИС. (2023). Закон о планирању и изградњи. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем : <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/72/11/reg>
- РС-РАПП. (2009). Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020. Београд: Републичка агенција за просторно планирање. Преузето са https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- УН-Хабитат. (2015). Међународне смернице за урбанистичко и просторно планирање. Најроби: United Nations Human Settlements Programme. Преузето са <https://unhabitat.org/sites/default/files/documents/2019-06/igutp-serbian.pdf>
- УН-Хабитат. (2016). *Нова урбана агенда* . Програм Уједињених нација за становање (УН-Хабитат), Најроби. Нови Сад: Центар за животну средину и одрживи развој "Структура", уз подршку Министарства грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Serbian.pdf>

Листа илустрација и табела

Слика 1. Концепти одрживости према (Лаловић, 2013)	236
Слика 2. Шематски приказ основних онтолоких, епистемолошких и методолошких потиција интегралне теорије и односу на кључне филозофске позиције, адаптирано према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)	258
Слика 3. Интегрална перспектива:.....	261
Слика 4. Нивои развијености свести (лево), линије рзвоја индивидуалних капацитета (десно), према (Esbjörn-Hargens S. , 2009).....	261
Слика 5. Примери „линија“по квадрантима (лево), примери „стања“ по квадрантима (Esbjörn-Hargens S. , 2009)	262
Слика 6. Приказ анализе развојних нивоа и линија развоја по доменима реалности (Wilber K. , 2000)	262
Слика 7. Методолошки приступ истраживању: (лево) 4 квадранта индивидуе, (десно), према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)	265
Слика 8. Осам методолошких зона истраживања према (Esbjörn-Hargens S. , 2009)	265
Слика 9. Територија реалности одрживог развоја која се истражује кроз квадранте (Brown B. C., 2005)	268
Слика 10. Логички нивои ума и процес мишљења кроз логичке нивое ума, адаптирано према (Dilts, 1998)	272
Слика 11. Концептуална поставка градских интелигенција кроз интегрални оквир (Hamilton M. , 2008)	292
Слика 12. Шематски приказ 12 интелигенција концепта интегралног града према (Hamilton M. , 2008)	295
Слика 13. Синтезни приказ интегралног оквира генерисања знања неопходног за постизање урбане одрживости према (Lalović K. , Živković, Radosavljević, & Đukanović, 2019)	307
Табела 1. Еволуција релације планирање/знање у планирању/улога ИКТ/фокус развоја ИКТ подршке планирању (Lalović K. , 2008)	280
Табела 2. Еволуција организационих решења у развоју и примени ИКТ подршке засноване на ГИС технологијама у оквиру локалне управе (Lalović K. , 2002) према (O’Looney, 2003).....	287
Табела 3. Еволуција ГИС у доносу на корисничке захтеве и сложеност проблема (Lalović K. , 2002) према (O’Looney, 2003)	288
Табела 4. Погодност коришћења ГИС-а у доносу на структурираност и врсту проблема (O’Looney, 2003)	288

Библиографија

1. Abelson, R., & Levi, A. (1985). Decision Making and Decision Theory. In Lindzey, G. and E. Aronson (Eds.) The Handbook of Social Psychology, 3rd ed (New York: Random House). <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.187486>
2. ACF. (2008). *Imagine Abbotsford*. Преузето 2012 са Abbotsford Community Foundation: <http://acf.domain7.com/AboutUs/ImagineAbbotsford.html>
3. Adams, W. (2006). *The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century*. IUCN. Преузето са https://cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_future_of_sustainability.pdf
4. Albrechts, L., & Denayer, W. (2000). Communicative Planning, Emancipatory Politics and Postmodernism, In: Paddison, Ronan (ed.) Handbook of Urban Studies. London: SAGE Publications, Inc. https://www.academia.edu/9424621/Handbook_of_Urban_Studies_edited_by_Ronan_Paddison
5. Albuquerque, J., Herfort, B., & Eckle, M. (2016). The Tasks of the Crowd: A Typology of Tasks in Geographic Information Crowdsourcing and a Case Study in Humanitarian Mapping. *Remote Sens*, 8(10), 859. doi: <https://doi.org/10.3390/rs8100859>
6. Alexander, C. (1977). *A Pattern Language*. New York: United States: Oxford University Press. https://arl.human.cornell.edu/linked%20docs/Alexander_A_Pattern_Language.pdf
7. Allmendinger, P., & Tewdwr-Jones, M. (2002). The Communicative Turn in Urban Planning: Unravelling Paradigmatic, Imperialistic and Moralistic Dimensions, *Space & Polity* (Vol. 6, No. 1). Carfax Publishing, Taylor and Francis Group. <https://doi.org/10.1080/13562570220137871>
8. Almeida, P., & Chase-Dunn, C. (2018). Globalization and Social Movements. *Annual Review of Sociology*. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073117-041307>
9. Anaquot, K. (2008). Collaborative Research: an "indigenous lens" perspective. In Promoting More Equity in Global Health Research and Better Health Worldwide. Canadian Coalition For Global Health Research.
10. Anderson, T. (1998). *Transforming Leadership: Equipping Yourself and Coaching Others to Build the Leadership Organisation*. (1st Edition) Routledge. New York. <https://doi.org/10.1201/9780203735237>
11. Andriof, J., & McIntosh, M. (2001). *Perspectives on Corporate Citizenship*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781351282369>
12. Andrews, J. (2016). What did we learn from Habitat I and II? *Cities Today*. Преузето са <https://cities-today.com/learn-habitat-i-ii/>
13. APR. (2011). *Svi statusni registri na jednom mestu*. Преузето jun 2012 са Agencija za privredne registre: <https://www.apr.gov.rs/o-agenciji/svi-registri-na-jednom-mestu.1905.html>
14. ARUP. (2014). City Resilience Index, Understanding and measuring city resilience. Arup & Partners International Limited, The Rockefeller Foundation. <https://www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/CRI-Revised-Booklet1.pdf>
15. Atkinson, G., Hamilton, K., Ruta, G., & Van Der Mensbrugge, D. (2011). Trade in 'virtual carbon': Empirical results and implications for policy. *Global Environmental Change*, 21(2), 563–574. doi: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.11.009>
16. Audet, R., & Ludwig, G. (2000). *GIS in Schools*. USA: ESRI Press.
17. Baack, S. (2015). Datafication and empowerment: How the open data movement re-articulates notions of democracy, participation, and journalism. *Big Data & Society*, 2(2). doi: <https://doi.org/10.1177/2053951715594634>
18. Backović, V. (2020). Grad, arhitektura, društvo. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja. Преузето са <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2020/10/Vera-Backovi%C4%87-2020-Grad-arhitektura-dru%C5%A1tvo.pdf>
19. Bajić Brković, M. (1986). *Dugoročno prostorno planiranje grada: postojeći koncept i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*. Doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
20. Bajić Brković, M. (1995). Prilog unapređenju metodologije planiranja u kontekstu zahteva održanja kvaliteta životne sredine. U *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine*. Beograd: IAUS.
21. Bajić Brković, M. (1999). Održivi razvoj i nove tehnike u planiranju. U M. Bajić Brković (Ur.), *Održivost i grad*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
22. Bajić Brković, M. (2000). Održivi razvoj i nove tendencije u urbanističkom planiranju. U *Ogledi o planiranju i održivom razvoju grada*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
23. Bajić Brković, M. (2002). *Urbanističko planiranje u Jugoslaviji u 20-tom veku - primer Beograda*. Arhitektura i urbanizam, br. 9, str. 19-31, Beograd: IAUS. Преузето са <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-60550209019B>
24. Bajić Brković, M. (2004). Web based knowledge network for planning and development. *Spatium*, br. 10. str. 27-34. Преузето са <https://data-scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1450-569X0410027B>
25. Bajić Brković, M. (2008). Digital realm: Implications on urban development and planning. *Spatium*, br. 17-18. Pages: 13-20. doi: <https://doi.org/10.2298/SPAT0818013B>
26. Bajić Brković, M. (2009). Prostorni razvoj i uređenje gradova i ostalih urbanih naselja. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analička osnova*. Beograd: RAPP. https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
27. Bajić Brković, M. (2010). Ka održivom razvoju gradova u Srbiji. U M. Bajić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
28. Ballester, J. e. (2023). Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022. *Nature Medicine*, 29, 1857–1866. doi: <https://doi.org/10.1038/s41591-023-02419-z>

29. Bateson, G. (1995). *Mind and Nature: A Necessary Unity*. Bantam Books. Препузето ca: https://monoskop.org/images/c/c3/Bateson_Gregory_Mind_and_Nature.pdf
30. Bateson, G. (2000). *Steps to an Ecology of Mind* (second ed.). USA: University of Chicago Press. Препузето ca: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/S/bo3620295.html>
31. Batty, M. (1976). *Urban Modelling*. In *International Encyclopedia of Human Geography*, Editors-in-Chief Rob Kitchin and Nigel Thrift. (pp. 20-48). Cambridge: Cambridge University Press. Препузето ca: https://www.researchgate.net/publication/238805182_Urban_Modelling
32. Batty, M. (2007). *Planning Support Systems: Progress, Predictions, and Speculations on the Shape of Things to Come*. UCL Working Paper Series, Paper 122. Препузето ca <http://discovery.ucl.ac.uk/15175/1/15175.pdf>
33. Batty, M., & Densham, P. (1996). *Decision support, GIS and urban planning*. Centre for Advanced Spatial Analysis, University College London.
34. BC. (2009). *Dialogues on the Future of British Columbia*. Препузето jun 2012 ca Imagine BC: <http://www.sfu.ca/dialogue/imaginebc/index.htm>
35. Beck, D. (1996). *Spiral Dynamics: mastering values, leadership and change*. UK: Blackwell Publishing. Препузето ca: <https://archive.org/details/spiraldynamicsma0000beck>
36. Beck, D. E., & Cowan, C. C. (2002). *Spiral Dynamics: mastering values, leadership and change* (third ed.). UK: Blackwell Publishing. Препузето ca: <https://archive.org/details/spiraldynamicsma0000beck>
37. Begović, B., Lazarević Bajec, N., & et.al. (2002). *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom*. Beograd: CLDS. Препузето ca: <http://www.clds.rs/pdf-s/lokal.pdf>
38. Bekiashev, K., & Serebriakov, V. (1981). International Tanker Owners Pollution Federation, Ltd. (TOVALOP). *International Marine Organizations*. doi: https://doi.org/10.1007/978-94-009-8261-1_13
39. Benfield, K. F. (2001). *Solving Sprawl: Models of Smart Growth in Communities Across America*. USA: Island Press. Препузето ca: <https://archive.org/details/solvingsprawlmod0000benf>
40. Benn, S. (2008). Sustainable Development. In J. R. Stewart R. Clegg (ed.), *International Encyclopedia of Organization Studies*. SAGE Publications. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781412956246> ; <http://dx.doi.org/10.4135/9781412956246.n516>
41. Berger, P., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. Penguin Books. Препузето ca: <https://scholar.archive.org/work/jgqmcvsajzd7llunjaof4s5zme/access/wayback/http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf>
42. Bergman, M. (2016). Positivism. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*, 1-5. doi: <https://doi.org/10.1002/9781118766804.wbiect248>
43. Bernstein, R. J. (1976). *The Restructuring of Social and Political Theory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Препузето ca: https://archive.org/details/restructuringofs0000bern_u2y6
44. Bhaskar, R. (1998). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. London, UK: Routledge. Препузето ca: <https://archive.org/details/possibilityofnat0000bhas>
45. Blanchard, A., & Horan, T. (1998). "Virtual Communities and Social Capital". *Journal Social Science Computer Review*, Volume 16, Issue 3. doi: <https://doi.org/10.1177/089443939801600306>
46. Bohman, J., & Rehg, W. (2023, Sep 15). Jürgen Habermas. In E. N. (eds.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* Препузето 2024: <https://plato.stanford.edu/entries/habermas/>
47. Booher, D., & Innes, J. (1999). Consensus Building and Complex Adaptive Systems: A Framework for Evaluating Collaborative Planning. *Journal of the American Planning Association*. Vol. 65, Issue 4, doi: <https://doi.org/10.1080/01944369908976071>
48. Booher, D., & Innes, J. (2000). A New Paradigm: Government Reform in the Information Age. Spectrum: *Journal of State Government*, 73(4). p6. Препузето ca <https://openurl.ebsco.com/results?sid=ebsco:ocu:record&bquery=IS+1067-8530+AND+VI+73+AND+IP+4+AND+DT+2000>
49. Booher, D., & Innes, J. (2002). Network Power in Collaborative Planning. *Journal of Planning Education and Research*, Vol. 21 (No. 3), 221-236. doi: <https://doi.org/10.1177/0739456X020210030>
50. Booth, K., Lucas, C., & French, S. (2022). *Climate, Society and Elemental Insurance: Capacities and Limitations*. (Eds.) Routledge. Препузето ca <https://library.oapen.org/bitstream/id/877c40c5-3730-48a1-b563-18f3d5935073/9781000591682.pdf>
51. Borš, V. (2011). Holoni i holarhije. *Filozofska istraživanja*, 669-683. Препузето ca <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=250553>
52. Boschetti, F., Hughes, M., Jones, C., & Lozano-Montes, H. (2018). On Decision Makers' Perceptions of What an Ecological Computer Model is, What It Does, and Its Impact on Limiting Model Acceptance. *Sustainability*, 10(8). doi: <https://doi.org/10.3390/su10082767>
53. Boughton, J. M. (2001). The Crisis Erupts. Y M. J. Boughton, Silent Revolution. *International Monetary Fund*. doi: <https://doi.org/10.5089/9781557759719.071>
54. Boulding, K. E. (1966). The Economics of the Coming Spaceship Earth. Y H. J. (ed.), *Environmental Quality in a Growing Economy* (pp. 3-14). Baltimore: MD: Resources for the Future/Johns Hopkins University Press. Препузето ca http://arachnid.biosci.utexas.edu/courses/THOC/Readings/Boulding_SpaceshipEarth.pdf
55. Boyd, S., & Chan, R. (2002). *Placemaking - tools for community action*. USA: CONCERN, Inc., Environmental Simulation Center, Denver Regional Office of the U.S. Department of Energy, U.S. Department of Housing and Urban Development. Препузето ca https://editype.com/wp-content/uploads/2020/07/concern-placemaking_v1.pdf
56. Brail, R., & Klosterman, R. (2001). *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools*. ESRI Press. Препузето ca <https://archive.org/details/planningsupports0000unse>
57. Brown, B. C. (2005). Theory and Practice of Integral Sustainable Development, Part 1 – Quadrants and the Practitioner. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*, 1(2), 351-386. Препузето ca https://www.academia.edu/760596/Theory_and_Practice_of_Integral_Sustainable_Sustainable_Development_Part_1

58. Brown, B. C. (2005a). Theory and Practice of Integral Sustainable Development, Part 2 – Values, Developmental Levels, And Natural Design. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*, 1 (2). Прейзето ка https://s3.amazonaws.com/usp_site_uploads/resources/118/Barrett_Brown_Integral_Sustainable_Dev-Part2.pdf
59. Brown, B. C. (2005b). Integral communication for sustainability. *KOSMOS*, Volume IV, number 2, 17-23. https://rucore.org.za/wp-content/uploads/2011/11/Barrett-Brown_Communicating-Sustainability_Kosmos.pdf
60. Brown, B. C. (2007). The four worlds of sustainability: Drawing upon four universal perspectives to support sustainability initiatives. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*. Прейзето ка https://www.academia.edu/760597/The_Four_Worlds_of_Sustainability
61. Brown, B. C. (2011). Complexity leadership: An overview and key limitations. *Integral Leadership Review*. Прейзето ка <https://www.scribd.com/doc/311162451/Complexity-Leadership>
62. Brown, B. C. (2011a). *Conscious leadership for sustainability: How leaders with a late-stage action logic design and engage in sustainability initiatives*. Fielding Graduate University. Прейзето ка https://www.academia.edu/47080692/Conscious_leadership_for_sustainability_How_leaders_with_a_late_stage_action_logic_design_and_engage_in_sustainability_initiatives
63. Brown, B. C., & Riedy, C. (2006). Use of the Integral Framework to Design Developmentally-Appropriate Sustainability Communications. In W. L. Filho (Ed.), *Innovation, Education, and Communication for Sustainable Development*. Frankfurt: Peter Lang Scientific Publishers. https://www.academia.edu/760594/Use_of_the_Integral_Framework_to_Design_Developmentally_Appropriate_Sustainability_Communications
64. Brown, H. (1954). The Challenge of Man's Future. Прейзето ка http://foresightinternational.com.au/wp-content/uploads/2016/01/Brown_Challenge_of_Mans_Future_DM_2012.pdf
65. Brown, M. (2018). The 1990–1991 European Communities-Balkans Crisis. *Y egional Economic Organizations and Conventional Security Challenges*. Palgrave Pivot, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-70533-0_5
66. Brown, R. (2006). *Plan B. 2.0: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilization in Trouble*. New York : Earth Policy Institute. Прейзето ка <https://archive.org/details/planb20rescuingsp00brown>
67. Buhren, K., & Decker, B. (2008). *Building an Environmental Management Information System (EMIS), Handbook with Toolkit, The SCP Source Book Series*. Nairobi, Kenya: UN-HABITAT, UNEP. Прейзето ка <http://danida.vnu.edu.vn/cpis/files/References/PIS/untitled.pdf>
68. Burchella, R., Listokina, D., & Galley, C. (2010). Smart growth: More than a ghost of urban policy past, less than a bold new horizon. *Housing Policy Debate*, Taylor & Francis Group, 821-879. doi: <https://doi.org/10.1080/10511482.2000.9521390>
69. Burgmann, V. (2016). *Globalization and Labour in the Twenty-First Century*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315624044>
70. Busco, C., Frigo, M., Giovannoni, E., Riccaboni, A., & Scapens, R. (2005). Beyond compliance: why integrated governance matters today. *Strategic Finance*, 8, 35-43. Прейзето ка <https://usienna-air.unisi.it/handle/11365/26393>
71. Camagni, R., Capello, R., & Nijkamp, P. (2001). Managing Sustainable Urban Environments. In *Handbook of Urban Studies*. SAGE Publications. Прейзето ка https://www.academia.edu/download/35668152/handbook_of_urban_studies.pdf#page=143
72. Campbell, H., & Masser, I. (1995). *GIS In Organizations*. London: CRC Press. doi: <https://doi.org/10.1201/9781003062639>
73. Capello, R., Nijkamp, P., & Pepping, G. (1999). *Sustainable Cities and Energy Policies*. Springer-Verlag. Прейзето ка <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-662-03833-8>
74. Capra, F. (1996). *The web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. New York: Anchor Douleday. Прейзето ка <https://ia801806.us.archive.org/17/items/fritjof-capra-web-of-life-new-scientific-understanding-of-living-systems-ocr/fritjof%20Capra%20-%20Web%20of%20Life%20-%20New%20Scientific%20Understanding%20of%20Living%20Systems%20%5BOCR%5D.pdf>
75. Carr, E. R. (2007). Sustainable Development. *Y Encyclopedia of Environment and Society*. SAGE Publications. doi: https://study.sagepub.com/sites/default/files/Ch16_Sustainable%20Development.pdf
76. Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Crest Book. Прейзето ка https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf
77. Carbon Brief. (2022, August 4.). Mapped: How climate change affects extreme weather around the world. Carbon Brief. Прейзето ка <https://www.carbonbrief.org/mapped-how-climate-change-affects-extreme-weather-around-the-world/>
78. Carson, R. (1962). *Silen Spring*. Crest Book. Прейзето ка https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf
79. Cartwright, T. J. (1973). Problems, Solutions, and Strategies: A Contribution to the Theory and Practise of Planning. *Journal of the American nstitute of Planners* 39, 179-187. doi: <https://doi.org/10.1080/01944367308977852>
80. Carver, S., Evans, A., Kingston, R., & Turton, I. (2001). *Public participation, GIS, and cyberdemocracy: Evaluating on-line spatial decision support systems*. *Environment and Planning B* 28. doi: <https://doi.org/10.1068/b2751t>
81. Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Blackwell Publishers. Прейзето ка https://deteritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.pdf
82. Castells, M. (2004). *The network society: a cross-cultural perspective*. Edward Elgar Pub. Прейзето ка https://indahwicicasti911.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/06/manuel_castells_the_network_society_a_cross-cultural_perspective_2004.pdf
83. Castells, M. (2009). *The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture*. John Wiley and Sons. Прейзето ка https://deteritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.pdf
84. Castells, M. (2009a). *Communication Power*. Oxford University Press. Прейзето ка <https://maestriacomunicacionibero.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/castells-power-in-the-network-society.pdf>
85. Castells, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age, 2nd Edition*. John Wiley. Прейзето ка <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2019/11/Networks-of-Outrage-and-Hope-Social-Movements-in-the-Internet-Age-Manuel-Castells.pdf>

86. Castells, M. (2018). *Rupture: The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge: UK, Polity Press.
<https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/download/12510/2736>
87. Castells, M., Caraça, J., & Cardoso, G. (2012). *Aftermath: the cultures of the economic crisis* (edited by Manuel Castells, João Caraça, Gustavo Cardoso). Oxford, UK: Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/aftermath-9780199658411?cc=rs&lang=en&#.UH9SFEY32M>
88. CIAM. (1933). *Congres Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM): The Athens Charter*. Preuzeto 2023 ca design manifestos .org: <https://designmanifestos.org/congres-internationaux-d-architecture-moderne-ciam-the-athens-charter/>
89. Chadwick, G. (1975). *A Systems View Planning*. New York: Pegamon Press. Preuzeto ca <https://archive.org/details/systemsviewofpla00chad>
90. CHE. (2009). *Projects*. Preuzeto 2012 ca Center for Human Emergence the Netherlands: <http://www.humanemergence.nl/en/projects/>
91. CHM. (2011). *Srpski portal o biološkoj raznovrsnosti*. Preuzeto jun 2012 ca Znanje iz prirode - znanje za prirodu: <http://biodiverzitet-chm.rs/>
92. Christensen, J., & Lundvall, B. (2004). *Product Innovation, Interactive Learning and Economic Performance*. Elsevier, Amsterdam. Preuzeto ca <https://www.scribd.com/document/659359257/J-L-Christensen-B-a-Lundvall-Product-Innovation-Interactive-Learning-and-Economic-Performance-Volume-8-Research-on-Technological-Innovation>
93. Christiansen, M. (2007). *Integration of Participatory GIS methods in UN-HABITAT's urban Environmental Management Information System (EMIS) - the example of NakInfo, Nakuru (Kenya)*. Berlin: Humboldt-University at Berlin, Geography Department. Preuzeto ca https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/5656_28960_Summary.pdf
94. CIESIN. (1997). *Data and Information*. Preuzeto jyn 2012 ca Center for International Earth Science Information Network (CIESIN): <http://www.ciesin.org/>
95. Clark, A. M. (2008). *Critical Realism*. In *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. Preuzeto ca <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/the-sage-encyclopedia-of-qualitative-research-methods/book229805>
96. Clark, G., & Moonen, T. (2013). *Europe's Cities in a Global Economy: Trends, Challenges and Opportunities*. *London Conference "Europe's Cities in a Global Economy", October 29th, 2013* (str. 20). London: Global Cities Initiative, a joint project of JPMorgan Chase and the Brookings Institution, and the Centre for London. Preuzeto ca <https://www.centreforlondon.org/wp-content/uploads/2016/08/Europes-Cities-in-a-Global-Economy-Clark-Moonen-Oct-2013.pdf>
97. Copernicus-CCS. (2023, August 8th). *July 2023 sees multiple global temperature records broken*. Preuzeto ca Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/july-2023-sees-multiple-global-temperature-records-broken>
98. Copernicus-CCS. (2023, July 20th). *The European heatwave of July 2023 in a longer-term context*. Preuzeto ca Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/european-heatwave-july-2023-longer-term-context>
99. Copernicus-CCS. (2023, December 12th). *We've 'lost' 19 years in the battle against global warming since the Paris Agreement*. (E. Union, Процент) Preuzeto January 2024 ca Copernicus - Europe's eyes on Earth: Climate Change Service: <https://climate.copernicus.eu/weve-lost-19-years-battle-against-global-warming-paris-agreement>
100. Copernicus-CLC. (2023). *CORINE Land Cover*. Preuzeto ca Copernicus - Europe's eyes on Earth: <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover>
101. Copernicus-UA. (2023). *Urban Atlas*. Preuzeto ca Copernicus - Europe's eyes on Earth: <https://land.copernicus.eu/en/products/urban-atlas>
102. Correia, A., Schneider, D., Fonseca, B., & Paredes, H. (2018). *Crowdsourcing and Massively Collaborative Science: A Systematic Literature Review and Mapping Study*. In A. F. Rodrigues, *Collaboration and Technology*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-99504-5_11
103. Coyle, E. D., & Simmons, R. A. (2014). *Understanding the Global Energy Crisis*. Purdue University Press. Preuzeto ca <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30124>
104. CRC. (2006). *Sustainable communities*. Preuzeto jun 2012 ca Community Research Connections, Sustainable Community Development: <http://www.crcresearch.org/sustainable-communities/sustainable-communities>
105. Créquit, P., Mansouri, G., Benchoufi, M., Vivot, A., & Ravaud, P. (2018). *Mapping of Crowdsourcing in Health: Systematic Review*. *Journal of Med Internet Research*, 20(5), e187. doi: <https://doi.org/10.2196/jmir.9330>
106. Cromley, E. K. (2009). *Geographic Information Systems (GIS)*. In *Encyclopedia of Health Services Research*. SAGE Publications. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofthe0000unse_v6p4
107. Čalić, M.-Ž. (2004). *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.
108. Čalić, M.-Ž. (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
109. Dangermond, J. (1995). *Public Data Access: Another Side of GIS Data Sharing*. In Onsrud, H.J. and G. Rushton (Eds.) *Sharing Geographic Information*, New Brunswick, NJ: Center for Urban Policy Research. Preuzeto ca <https://archive.org/details/sharinggeographi0000unse>
110. Danielsen, K., Lang, R., & Fulton, W. (1999). *Retracting Suburbia: Smart Growth and the Future of Housing*. *Housing Policy Debate*, 10(3), 513-540. doi: <https://doi.org/10.1080/10511482.1999.9521341>
111. DasGupta, S. (2006). *Encyclopedia of Virtual Communities and Technologies*. (S. DasGupta, ed.) UK, USA: Idea Group Inc. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofvi0000unse_h5b7
112. Davidoff, P., & Reiner, A. (1962). *A choice Theory of Planning*. *Journal of the American Institute of Planners*, 28, 103-115. doi: <https://doi.org/10.1080/01944366208979427>
113. De Lombaerde, P., Baert, F., & Felício, T. (2012). *The United Nations and the regions : third world report on regional integration*. In P. V. De Lombaerde (eds.), *United Nations University Series on Regionalism*. Dordrecht: Springer. Preuzeto ca <https://backoffice.biblio.ugent.be/download/2046869/6767647>
114. Delibašić, B., Nikolić, S., & Vasiljević, J. (2019). *Demokratizacija odzdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju. Preuzeto ca <http://rifdt.institfdt.bg.ac.rs/123456789/1946>

115. Dempsey, N., & et.al. (2011). The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability. *Sustainable Development*, 19, 289–300. doi: <https://doi.org/10.1002/sd.417>
116. Dessen, J., Battaglini, E., & Horlings, L. (2015). *Cultural Sustainability and Regional Development: Theories and practices of territorialisation*. Routledge. Preuzeto ca <https://www.book2look.com/embed/9781317570042>
117. Deutch, J., & et.al. (2009). *Future of nuclear power - Update of the MIT 2003*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology Energy Initiative. Preuzeto ca <https://energy.mit.edu/research/future-nuclear-power/>
118. Dilts, R. (1998). *Modeling With NLP*. Meta Publications. Preuzeto ca <https://www.scribd.com/document/488493117/Robert-Dilts-Modeling-NLP-pdf>
119. Dilts, R., & Epstein, T. (1995). *Dynamic learning*. Meta Publications. Preuzeto ca <https://www.scribd.com/document/220914332/Dynamic-learning>
120. Dilts, R., Hallbom, T., & Smith, S. (1991). *Beliefs: Pathways to Health and Well-Being*. Crown House Pub Limited. Preuzeto ca https://archive.org/details/beliefspathwayst000dilts_o1r4
121. Dodge, M., & Kitchin, R. (2013). Crowdsourced Cartography: Mapping Experience and Knowledge. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 45(1), 19-36. doi: <https://doi.org/10.1068/a44484>
122. Dror, Y. (1973). The planning process: a Facet Design. *International Review of Administrative Sciences*, 29, 48-58. doi: <https://doi.org/10.1177/002085236302900108>
123. Duany, A., Speck, J., & Lydon, M. (2009). *The Smart Growth Manual*. USA: McGraw-Hill Companies, Inc. Preuzeto ca <https://archive.org/details/smartgrowthmanua0000duan>
124. Dudley, M. (2010). Sustainable Development. In *Encyclopedia of Urban Studies*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412971973>
125. Dyllick, T., & Hockerts, K. (2002). Beyond the business case for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 11(2, Special Issue: Sustainability at the Millennium: Globalization, Competitiveness & Public Trust.). doi: <https://doi.org/10.1002/bse.323>
126. Dyker, D. A. (1990). *Yugoslavia - Socialism, Development and Debt*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315822655>
127. Đurđević, V., & Filipović, D. (2023). Spatio-temporal analysis of the urban heat island in Belgrade using urban climate model data. *International Conference on Hydro-Climatic Extremes and Society, 27-29th June 2023*. Novi Sad: EXtremeClimTwin, H2020 (GA No 952384). Preuzeto ca <https://extremeclimtwin.pmf.uns.ac.rs/international-conference-on-hydro-climate-extremes-and-society/>
128. Đurić, M., & Antešević, N. (2021). Arhitektonska profesija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji: moderne tendencije zakonodavnog okvira i objektivnost profesionalne prakse. U A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (str. 15–23). Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet. Preuzeto ca https://www.academia.edu/47739436/Arhitektura_i_vizuelne_umnosti_u_jugoslovenskom_kontekstu_1918_1941_ur_A_Ilijevski_Filozofski_fakultet_Beograd_2021
129. Ebenezer, H. (1902). *Garden Cities of To-Morrow*. London: Duke University Libraries. Preuzeto ca <https://archive.org/download/gardencitiesofto00howa/gardencitiesofto00howa.pdf>
130. EC. (1996). *The Lisbon Action Plan: from Charter to Action*. Lisboa, Portugal: Endorsed by the participants at the Second European Conference on Sustainable Cities & Towns. Preuzeto ca https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Conferences/Lisbon/lisboa_action_plan.pdf
131. EC. (1999). *ESDP –European Spatial Development Perspective: Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. European Commission, Directorate-General for Regional and Urban Policy. Potsdam: Publications Office. Preuzeto ca <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a8abd557-e346-4531-a6ef-e81d3d95027f/language-en/format-PDF/source-287285340>
132. EC. (2000). *Lisbon Strategy*. European Council. Preuzeto ca https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
133. EC. (2001). *A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development* (Commission proposal to European Council). Helsinki: European Commission. Preuzeto ca <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/strategy-for-sustainable-development.html>
134. EC. (2001a). *eEUROPE 2002: Creating a EU Framework for the Exploitation of Public Sector Information*. Brussels: European Commission. Preuzeto ca <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bcc650a5-f0e3-40a6-a7a7-6e6e973be4c0>
135. EC. (2005). *Working together for growth and jobs - A new start for the Lisbon Strategy*. Brussels: European Commission. Preuzeto ca <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0024:FIN:en:PDF>
136. EC. (2007). *The territorial and urban dimension in the national strategic reference frameworks and operational programmes (2007-2013)*. Brussels: European Commission, Working paper of the services of the Directorate General for Regional Policy. Preuzeto ca https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/reports/2007/the-territorial-and-urban-dimension-in-the-national-strategic-reference-frameworks-and-operational-programmes-2007-2013-a-first-assessment
137. EC. (2007a). *Rezolucija ResAP(2007)3, "Achieving full participation through Universal Design"*. Council of Europe. Preuzeto 2024 ca https://www.accessibletourism.org/resources/resap_2007_3e_achieving-full-participation-through-universal-design.pdf
138. EC. (2008a). *Izveštaj o napretku Srbije za 2008. godinu / Strategija proširenja i glavni izazovi u periodu 2008-2009. godine*. Brisel: Komisija evropskih zajednica. Preuzeto ca https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/godisnji_izvestaj_ek_srbija_2008_sr.pdf
139. EC. (2009). *Briefing note for the meeting of the EMPL Committee 5 October 2009 regarding the exchange of views on the Lisbon Strategy and the EU cooperation in the field of social inclusion*. European Council. Lisbon: European Council. Preuzeto ca https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empl/dv/lisbonstrategybn_lisbonstrategybn_en.pdf
140. EC. (2009a). *Production method of EU statistics: a vision for the next decade*. Brussels: Commission of the European Communities. Preuzeto ca https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9tvgaicor7dxyk_j9vvij5epmj1ey0/vikghnsiz5zw

141. EC. (2009b). *Moving the ICT frontiers, a strategy for research on future and emerging technologies in Europe*. Brussels: Commission of the European Communities. Прейзето ка https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhdfdk3hydza_j9tvgaicor7dxyk_j9vvik7m1c3gvxp/vikqhnfyhczk
142. EC. (2010, Oktobar). *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM(2010) 2020, European Commission. Прейзето ка Eur-Lex, Access to European Union Law: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
143. EC. (2010). *Lisbon Strategy evaluation document*. Brussels: European Commission. Прейзето ка <https://edz.bib.uni-mannheim.de/edz/pdf/sek/2010/sek-2010-0114-en.pdf>
144. EC. (2016). Urban Agenda for the EU. Прейзето 2024 ca European Union - Futurium: <https://futurium.ec.europa.eu/en/urban-agenda>
145. EC. (2016a). Ex post evaluation of the ERDF and Cohesion Fund 2007-13. Brussels: European Commission. Прейзето ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/evaluation/expost2013/wp1_synthesis_report_en.pdf
146. EIU. (2023). *The Global Liveability Index 2023 - Optimism amid instability*. Economist Intelligence. Прейзето ка <https://www.eiu.com/n/campaigns/global-liveability-index-2023/>
147. Ehrlich, P. (1968). *The Population Bomb*. Random House. Прейзето ка <http://pinguet.free.fr/ehrllich68.pdf>
148. Elander, I., Gleeson, B., Lidskog, R., & Low, N. (1999). *Consuming Cities: The Urban Environment in the Global Economy after Rio* ((1st ed.) изд.). London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203984611>
149. Elo, M., & et.al. (2023). *Interdisciplinary Perspectives on Planetary Well-Being*. (J. H. Edited By Merja Elo, ed.) London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003334002>
150. Elwood, S. (2006). *Critical Issues in Participatory GIS: Deconstructions, Reconstructions, and New Research Directions, Transactions in GIS*. Oxford: Blackwell Publishing. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9671.2006.01023.x>
151. Elwood, S., & Ghose, R. (2001). PPGIS in community development planning: Framing the organizational context. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*. Volume 38. Issue 3-4, pp. 19-33. doi: <https://doi.org/10.3138/R411-50G8-1777-2120>
152. Ernst, L., Dinther, R. d.-V., Peek, G., & Loorbach, D. (2015). Sustainable urban transformation and sustainability transitions; Cconceptual framework and case study. *Journal of Cleaner Production*, 112, 2988-2999. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.10.136>
153. Esbjörn-Hargens, S. (2009). An overview of Integral Theory - An All-Inclusive Framework for the 21st Century. *Integral Institute, Resource Paper No. 1*, 1-24. Прейзето ка https://integraleuropeanconference.com/wp-content/uploads/2016/12/IT_3-2-2009.pdf
154. Enerdata. (2023). *Total energy consumption*. Прейзето ка World Energy & Climate Statistics – Yearbook 2023: <https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html>
155. EP. (2000). Charter of Fundamental Rights of the European Union. European Parliament, the Council of Ministers and the European Commission. Прейзето ка https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
156. EP. (2007). Leipzig Charter on Sustainable European Cities. Leipzig: Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion. Прейзето ка [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659384/EPRS_ATA\(2020\)659384_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659384/EPRS_ATA(2020)659384_EN.pdf)
157. EP. (2010). The Lisbon Strategy 2000 – 2010: An analysis and evaluation of the methods used and results achieved. Brussels: European Commission. Прейзето ка <https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf>
158. Ernst, L., Dinther, R. d.-V., Peek, G., & Loorbach, D. (2015). Sustainable urban transformation and sustainability transitions; Cconceptual framework and case study. *Journal of Cleaner Production*, 112, 2988-2999. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.10.136>
159. Esbjörn-Hargens, S. (2009). An overview of Integral Theory - An All-Inclusive Framework for the 21st Century. *Integral Institute, Resource Paper No. 1*, 1-24. Прейзето ка https://integraleuropeanconference.com/wp-content/uploads/2016/12/IT_3-2-2009.pdf
160. Esbjörn-Hargens, S., & Zimmerman, M. (2009). *Integral ecology: Frequently asked questions*. Boston & London: Integral Books. Прейзето ка <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-0376-2-sample.pdf>
161. ESCAP. (2011). *What is good governance*. Прейзето 02. 27., 2011 ca UN ESCAP: <http://www.unescap.org/pdd/prs/ProjectActivities/Ongoing/gg/governance.asp>
162. ESPON. (2006). ESPON 2006 Programme. Прейзето jun 2024 ca European Observation Network for Territorial Development and Cohesion: <https://archive.espon.eu/programme/espon/objectives-espon-2006>
163. ESPON. (2007). ESPON, *A decade of territorial evidence*. Прейзето jun 2012 ca European Observation Network for Territorial Development and Cohesion: https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/Newsletter_No27_Nov_091112.pdf
164. ESPON. (2012). *Territorial Dynamics in Europe : Regions and cities in the global economy*. ESPON 2013 Programme. EU. Прейзето ка https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/TO-6_Regions_and_cities_in_the_global_economy.pdf
165. ESRI. (2012). *Industries*. Прейзето jun 2012 ca ESRI, Understanding our world: <http://www.esri.com/industries.html>
166. EU. (1994). Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability. Aalborg: European Conference on Sustainable Cities & Towns in Aalborg, Denmark on 27 May 1994. Прейзето ка https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Aalborg_Charter/Aalborg_Charter_English.pdf
167. EU. (2007). Leipzig Charter on Sustainable European Cities. Leipzig: Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion. Прейзето ка https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/leipzig_charter_2007.pdf
168. EU. (2007a). Towards a more Competitive and sustainable Europe of Diverse Regions. Leipzig: European Commission. Прейзето ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial_agenda_leipzig2007.pdf
169. EU. (2016). Urban Agenda for the EU - Pact of Amsterdam. Agreed at the Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters on 30 May 2016 in Amsterdam, The Netherlands, Amsterdam. Прейзето ка https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/agenda/pact-of-amsterdam.pdf
170. EU. (2019). Towards a common framework for urban development in the European Union. Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters Declaration of Ministers, Bucharest, 14 June 2019 , Bucharest. Прейзето ка https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/2019-06-14_bucharest_declaration_en.pdf

171. EU. (2020). New Leipzig Charter- The transformative power of cities for the common good. Leipzig: Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020. Преузето са https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2020/new-leipzig-charter-the-transformative-power-of-cities-for-the-common-good
172. EU. (2020a). IMPLEMENTING THE NEW LEIPZIG CHARTER THROUGH MULTI-LEVEL GOVERNANCE: Next steps for the Urban Agenda for the EU. Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020. Преузето са https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_implem_en.pdf
173. EU. (2020b). New European Bauhaus. Преузето 2024 са Euripian Union: https://new-european-bauhaus.europa.eu/index_en
174. EU-EEA. (2023). *Corine biotopes*. Преузето са European Enviroment Agency: <https://www.eea.europa.eu/en/datahub/datahubitem-view/d8dd768f-9bc4-4002-9386-0aef2c516f76>
175. EU-MC. (2018). The Davos Declaration. The European Ministers of Culture, European Ministers of Culture. Office fédéral de la culture, Section Patrimoine culturel et monuments historiques,. Преузето са <https://davosdeclaration2018.ch/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/2022-06-09-081317-davos-declaration.pdf>
176. EU-MC. (2018a). Context document - Towards a European vision of high-quality Baukultur. Davos: The European Ministers of Culture. Преузето са <https://davosdeclaration2018.ch/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/2022-06-09-075742-context-document-en.pdf>
177. EUROSTAT. (2010). *Your key to European Statistics*. Преузето 2010 са Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
178. Eurostat. (2021). *Applying the Degree of Urbanisation - A methodological manual to define cities, towns and rural areas for international comparisons*. European Union/FAO/UN-Habitat/OECD/The World Bank. Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi: 10.2785/706535, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/484c6825-8540-11eb-af5d-01aa75ed71a1/language-en>
179. Fainstein, S. (2000). New Directions in Planning Theory. *Urban Affairs Review*. 35(4), 451-478. <https://doi.org/10.1177/107808740003500401>
180. Fainstein, S. (2002). Spatial Justice and Planning. In S. Campbell, & S. Fainstein (eds), *Readings in Planning Theory* (4th ed., 1st pub.1996.). Massachusetts: Blackwell Publishing Ltd. <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-4000276-0496acbb0f.pdf>, <https://archive.org/details/readingsinplanni0000unse>
181. Fainstein, S. (2005). Planning Theory and the City, *Journal of Planning Education and Research*. Association of Collegiate Schools of Planning. doi: <https://doi.org/10.1177/0739456X05279275>
182. Fainstein, S. S. (2013). The Just City. *International Journal of Urban Sciences*18(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/12265934.2013.834643>
183. Falkner, R. (2012). Global environmentalism and the greening of international society. *International Affairs*. 88(3), 503–522. Преузето са <http://www.jstor.org/stable/23255548>
184. Faludi, A. (1973). The "systems view" and planning theory. *Socio-Economic Planning Sciences*, 7(1). doi: [https://doi.org/10.1016/0038-0121\(73\)90012-8](https://doi.org/10.1016/0038-0121(73)90012-8)
185. Faludi, A. (1986). *Planning Theory*. Oxford : Pergamon press. Преузето са <https://www.scribd.com/document/358932315/Faludi-Planning-Theory-PDF>
186. Faludi, A. (1986a). *Rationality, Critical Rationalism, and Planning Doctrine*. London: Routledge. Преузето са <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203792506-4/rationality-critical-rationalism-planning-doctrine-andreas-faludi>
187. Farr, D. (2008). *Sustainable Urbanism: Urban Design With Nature*. Berlin: TU Berlin. Преузето са <https://www.scribd.com/doc/95028113/Douglas-Farr-Sustainable-Urbanism>
188. Finley, S. (2008). Community-Based Research. In *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412963909>
189. Fisher, F. (1990). *Technocracy and Politics of Expertise*. Newbury Park, CA: SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.2307/1962900>
190. Filho, W. L., & et al. (2019). The role of higher education institutions in sustainability initiatives at the local level. *Journal of Cleaner Production*, Volume 233, 1004-1015. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.06.059>
191. Fleming, R. (2007). *The Art of Placemaking: Interpreting Community Through Public Art and Urban Design*. Merrel.
192. Flyvbjerg, B. (1998). *Rationality and Power: Democracy in Practice*. Chicago : The University of Chicago Press. Преузето са <https://archive.org/details/rationalitypower0000flyv>
193. Flyvbjerg, B. (2000). Ideal Theory, Real Rationality: Habermas Versus Foucault and Nietzsche. *Political Studies Association's 50th Annual Conference, The Challenges for Democracy in the*. London : London School of Economics and Political Science. Преузето са https://papers.ssm.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2278421
194. Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge University Press. Преузето са <https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/00023608.pdf>
195. Forester, J. (1982). Planning in the Face of Power. *Journal of the American Planning Association*, Volume 48, Issue 1, 67–80. doi: <https://doi.org/10.1080/01944368208976167>
196. Forester, J. (1993). *Critical Theory, Public Policy, and Planning Practice, Toward a Critical Pragmatism*. Albany: State of New York University Press. Преузето са <https://archive.org/details/criticaltheorypu00fore>
197. Fox, N. J. (2008). Postpositivism. In Given, L.M. and Saumure, K. (eds.) *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research methods* . SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412963909>
198. Freeman, R. E. (2010). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. Преузето са <https://search.worldcat.org/title/strategic-management-a-stakeholder-approach/oclc/903391157>
199. Friend, J. K., & Jessop W., N. (1969). *Local Government and the Strategic Choice*. London: Tavistock Publications. Преузето са https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781483136431_A27461571/preview-9781483136431_A27461571.pdf
200. Fukuda-Parr, S., & McNeill, D. (2019). Knowledge and Politics in Setting and Measuring the SDGs: Introduction to Special Issue. *Global Policy*, 10(51). doi: <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12604>

201. García-Portela, L., & Maraun, D. (2023). Overstating the effects of anthropogenic climate change? A critical assessment of attribution methods in climate science. *Euro Jnl Phil, Philosophy of the Natural Sciences*, 13(17). doi: <https://doi.org/10.1007/s13194-023-00516-x>
202. Gar-On, Y. A. (2008). *GIS as a Planning Support System for the Planning of Harmonious Cities*, UN-HABITAT lecture award series, no. 3. Nairobi, Kenya: UN-HABITAT. Прейзето ка <https://unhabitat.org/gis-as-a-planning-support-system-for-the-planning-of-harmonious-cities-no-3>
203. GCoM. (2023). Resources. Прейзето ка Global Covenant of Mayors for Climate & Energy: <https://www.globalcovenantofmayors.org/>
204. Geels, F. (2004). Understanding system innovations: a critical literature review and a conceptual synthesis. In B. G. Elzen (ed.), *System Innovation and the Transition to Sustainability: Theory, Evidence and Policy*. (str. 19-47). Cheltenham: Edward Elgar. doi: <https://doi.org/10.4337/9781845423421.00012>
205. Geels, F. W. (2010). Ontologies, socio-technical transitions (to sustainability), and the multi-level perspective. *Research Policy*, 39(4), 495-510. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.01.022>
206. Geels, F. W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 24-40. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.02.002>
207. Geller, A. L. (2003). Smart Growth: A Prescription for Livable Cities. *American Journal of Public Health*, Vol. 93, No. 9, 1410-1415. Прейзето ка <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.93.9.1410?role=tab>
208. Ghose, R. (2001). Use of information technology for community empowerment: Transforming geographic information systems into community information systems. *Transactions in GIS*. 5(2), 141-163. Прейзето ка <http://dusk.geo.oregonstate.edu/virtual/2007/ghose2001.pdf>
209. Ginnerup, S. (2009). *Achieving full participation through Universal Design*. Council of Europe, Council of Europe Publishing. Прейзето ка <https://rm.coe.int/16805a2a1e>
210. Giovannoni, E., & Fabietti, G. (2013). What Is Sustainability? A Review of the Concept and Its Applications. In C. F. Busco, *Integrated Reporting*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02168-3_2
211. Glaeser, E. L. (2011). *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier*. The Penguin Press. Прейзето ка https://archive.org/details/isbn_9780143120544
212. Gonsalves, A. (2014). Lessons learned on consortium-based research in climate change and development. CARIAA (Working Paper no. 1.). Прейзето ка www.idrc.ca/
213. Gordon, D., & Vipond, S. (2005). Gross Density and New Urbanism. *Journal of the American Planning Association*, Volume 71, Issue 1, 41-54. doi: <https://doi.org/10.1080/01944360508976404>
214. Grant, J. (2006). *Planning the good community: New urbanism in theory and practice*. London: Routledge. Прейзето ка https://www.researchgate.net/publication/283326797_Planning_the_Good_Community_New_Urbanism_in_Theory_and_Practice
215. Gray, R. (2010). *Accounting, Organizations and Society*, 35(1), 47-62. doi: <https://doi.org/10.1016/j.aos.2009.04.006>
216. Greene, R. (2000). *GIS in Public Policy, Using Geographic Information for more Effective Government*. Redlands, California: ESRI Press.
217. Greene, R. W. (2001). *Open Access – In E-Government*. Redlands California: ESRI Press.
218. Griffin, L., & Pepper, D. (2003). Sustainable Development. In B. Karen Christensen - University of California (eds.), *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World*. SAGE Publications. Прейзето ка <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/encyclopedia-of-community/book220816>
219. Haklay, M. E., & Tobo'n, C. (2003). Usability evaluation and PPGIS: Towards a user-centred design approach. *International Journal of Geographical Information Science*, 17 (6). Taylor & Francis. Прейзето ка <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/5241/1/5241.pdf> , doi: <https://doi.org/10.1080/1365881031000114107>
220. Hall, L. M., & Bodenhamer, B. G. (2002). *Mind-lines: Lines For Changing Minds*. Empowerment Technologies/Neuro-Semantics Publications. Прейзето ка <https://www.scribd.com/doc/78483690/NLP-Mind-Lines-L-Michael-Hall-PDF>
221. Hall, P. (2014). *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design Since 1880*, 4th ed. (2014). Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons Ltd. Прейзето ка https://courseworks2.columbia.edu/files/588350/download?download_frd=1
222. Hamilton, M. (1999). *Berkana Community of Conservations: A Study of Leadership Skill Development and Leadrship Organization Practices in a Self-Organizing Online Microworld*. Boca Raton, Florida: Doctoral thesis. Прейзето ка <https://www.bookpump.com/dps/pdf-b/1123302b.pdf>
223. Hamilton, M. (2006). Integral Metamap Creates Common Language for Urban Change. *Journal of Change Management*, 19(3). doi: <https://doi.org/10.1108/09534810610668319>
224. Hamilton, M. (2007). Approaching Homelessness: An Integral Reframe. *World Futures: The Journal of General Evolution*, Volume 63(2), 107-126. doi: <https://doi.org/10.1080/02604020601123072>
225. Hamilton, M. (2008). *Integral City, Evolutionary Inteligences for the Human Hive*. Canada: New Society Publishers. Прейзето ка <https://www.scribd.com/document/135572541/DE-CAUTAT>
226. Handl, G. (2012). Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. Прейзето 2024 ка United Nations Audiovisual Library of International Law : <https://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>
227. Harder, C. (1999). *Enterprise GIS for Energy Companies*. USA: ESRI Preess.
228. Harris, B. (1989). Beyond Geographic Information Systems: Computer and the Planning Professional. *Journal of the American Planning Association*, 55, 58-92. doi: <https://doi.org/10.1080/01944368908975408>
229. Harris, B., & Batty, M. (1993). Locational Models, Geographical Information and Planning Support Systems. *Journal of Planning Education and Research* 12, 184-198. doi: <https://doi.org/10.1177/0739456X9301200302>
230. Harris, M. J. (2002). Basic Principles of Sustainable Development. In *The Encyclopedia of Life Support Systems*. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ка https://greenplanet.eolss.net/EolssLogin/browse_d_form.aspx
231. Healey, P. (1997). *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*, 2nd ed. ISBN 1-4039-4920-4: Palgrave Macmillan. Прейзето ка <https://link.springer.com/content/pdf/bfm%3A978-1-349-25538-2%2F1.pdf>

232. Healey, P. (2006). Relational Complexity and the imaginative power of strategic spatial planning. *European Planning Studies*. Vol 14(4), 525-246. Прейзето ка <https://complexcitiesstudio.org/wp-content/uploads/2012/08/relational-complexity-and-the-imaginative-power-of-strategic-spatial-planning.pdf>
233. Healey, P. (2006a). *Territory, integration and spatial planning*, in Tewdwr-Jones, M. and Allmendinger P., *Territory, Identity and Spatial Planning: spatial governance in a fragmented nation*. London: Routledge. Прейзето ка <http://www.gbv.de/dms/goettingen/50029853X.pdf>
234. Henderson, M. T. (2002). Evaluating the performance of collaborative research and development activities. *46th Annual Conference of the Australian Agricultural and Resource Economics Society*, 13-15 Feb. Canberra. Прейзето ка <https://ageconsearch.umn.edu/record/125110/files/Henderso.pdf>
235. Hochachka, G. (2005). Integrating interiority in community development. *World Futures: Journal of General Evolution*, 110-126. doi: <https://doi.org/10.1080/02604020590902399>
236. Hochachka, G. (2006). *Case studies on an Integral approach to International Development: Overview and Synthesis*. Drishti-Center for Integral Action, www.drishti.ca, Canada's International Development Research Centre, www.idrc.ca
237. Hochachka, G. (2008). Case studies in integral approaches in international development: An integral research project. *Journal of Integral Theory and Practice*, 3(2), 58-108.
238. Hoefler, R. A., Hoefler, R. M., & Tobias, R. A. (1994). Geographic information systems and human services. *Journal of Community Practice* vol. 1 no. (3), 113-28. Прейзето ка https://www.researchgate.net/profile/Richard-Hoefler/publication/233113301_Geographic_Information_Systems_and_Human_Services/links/5fc0735aa6fdcc6cc6719c43/Geographic-Information-Systems-and-Human-Services.pdf
239. Hollander, G. (2006). Sustainable Development. In E. b. Warf (ed.), *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Прейзето ка <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
240. Hoffman, P. T. (2015). *Why Did Europe Conquer the World?* Princeton University Press. Прейзето ка <https://edisciplinas.usp.br/mod/resource/view.php?id=2352832>
241. Horsella, M., & Sindermann, G. (1992). Aspects of scientific discourse: Conditional argumentation. *English for Specific Purposes*, 11(2), 129-139. doi: [https://doi.org/10.1016/S0889-4906\(05\)80004-3](https://doi.org/10.1016/S0889-4906(05)80004-3)
242. Hudson-Smith, A., & et.al. (2002). Online Participation: The Woodberry Down Experiment. CASA, *Centre for Advanced Spatial Analysis University College London*, paper 60. Прейзето ка <http://www.casa.ucl.ac.uk/woodberry/paper.pdf>
243. Hutson, M. A. (2016). *The Urban Struggle for Economic, Environmental and Social Justice: Deepening their roots*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315745527>
244. Huxen, K. (2019, November 23). *The 1944 Bretton Woods Conference*. Прейзето ка International Conference on World War II: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/1944-bretton-woods-conference>
245. IC. (2010). *Discovery Zone*. Прейзето 2012 ка Integral City, Прейзето ка: <http://www.integralcity.com/discovery-zone/links.html#meshworking>
246. ICLEI. (2015). *Resilient Cities Report 2015: Global developments in urban adaptation and resilience*. Bonn: ICLEI. Прейзето ка https://www.cakex.org/sites/default/files/documents/RC2015_Congress_Report_Final.pdf
247. ICLEI. (2017). *Bridging Local and Global: Advancing global climate action across the ICLEI network*. COP23, the 23rd United Nations Climate Change Conference. Bonn, Germany: ICLEI. Прейзето ка <https://worldcongress2018.iclei.org/wp-content/uploads/Bridging%20Local%20and%20Global%20-%20COP23.pdf>
248. ICLEI. (2018). *Data speak louder than words: Findings from an initial stocktake of climate change adaptation and urban resilience efforts*. ICLEI, C40. Прейзето ка <https://resilientcities2019.iclei.org/wp-content/uploads/Data-speak-report-web-final.pdf>
249. IEA. (2009). *World Energy Outlook 2009*. Paris: International Energy Agency. Прейзето ка <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2009>
250. IEA. (2012). *World Energy Outlook 2012*. Paris: International Energy Agency. Прейзето ка <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2012>
251. IEA. (2013). *Golden Rules for a Golden Age of Gas - World Energy Outlook Special Report*. Paris: International Energy Agency. Прейзето ка <https://www.iea.org/reports/golden-rules-for-a-golden-age-of-gas>
252. IEA. (2022). *Coal Analysis and forecast to 2025 2022*. International Energy Agency. Прейзето ка <https://iea.blob.core.windows.net/assets/91982b4e-26dc-41d5-88b1-4c47ea436882/Coal2022.pdf>
253. Innes, J. E. (1990). *Knowledge and Public Policy: The Search for Meaningful Indicators*. New Brunswick: Transaction Publishers. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429337840>
254. Innes, J., & Booher, D. (2000). Indicators for Sustainable Communities: A Strategy Building on Complexity Theory and Distributed Intelligence, *Planning Theory & Practice*. Vol. 1, No. 2. doi: <https://doi.org/10.1080/14649350020008378>
255. Innes, J., & Booher, D. (2004). Reframing Public Participation: Strategies for the 21st Century, *Planning Theory & Practice*. Volume 5, No. 4. UK: Taylor & Francis Ltd. doi: <https://doi.org/10.1080/1464935042000293170>
256. Inoguchi, T., Newman, E., & Paoletto, E. (1999). *Cities and the Environment: New Approaches for Eco-Societies*. United Nations University Press. Прейзето ка <https://archive.org/details/citiesenvironment0000unse>
257. Ioppolo, G., Cucurachi, S., Salomone, R., Saija, G., & Shi, L. (2016). Sustainable Local Development and Environmental Governance: A Strategic Planning Experience. *Sustainability*, 8. doi: <https://doi.org/10.3390/su8020180>
258. IISD. (2002, September 6). Summary report, 26 August – 4 September 2002. *Earth Negotiations Bulletin*, 22(51), стр. 1-18. Прейзето ка <https://enb.iisd.org/download/pdf/enb2251e.pdf>
259. IPBES. (2018). *The IPBES assessment report on land degradation and restoration*. Secretariat of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Bonn, Germany: The Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3237392>

260. IPBES. (2019, August 6th). *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (Version 1)*. Preuzeto sa Zenodo : <https://doi.org/10.5281/zenodo.6417333>
261. ITOFF. (2024). TORREY CANYON, United Kingdom, 1967. Preuzeto sa <https://www.itopf.org/in-action/case-studies/torrey-canyon-united-kingdom-1967/>
262. IPCC. (1992). *Climate Change: The IPCC 1990 and 1992 Assessments*. Intergovernmental Panel on Climate Change. Preuzeto sa https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ipcc_90_92_assessments_for_full_report.pdf
263. IPCC. (2018). *Global Warming of 1.5°C*. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.). The Intergovernmental Panel on Climate Change. Preuzeto sa <https://www.ipcc.ch/sr15/>
264. IPCC. (2001). *Climate change 2001: The Scientific Basis*. Intergovernmental Panel on Climate Change. Preuzeto sa https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/WGI_TAR_full_report.pdf
265. IPCC. (2018). *Global Warming of 1.5°C*. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.). The Intergovernmental Panel on Climate Change. Preuzeto sa <https://www.ipcc.ch/sr15/>
266. IPCC. (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Lösschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge, UK and New York, NY, USA.: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
267. IPCC. (2023). *AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023 - Summary for Policymakers*. The Intergovernmental Panel on Climate Change. Geneva, Switzerland: WHO, UNEP. Preuzeto sa <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>
268. ITOFF. (2024). AMOCO CADIZ, France, 1978. Preuzeto sa International Tanker Owners Pollution Federation Ltd (ITOPF) : <https://www.itopf.org/in-action/case-studies/amoco-cadiz-france-1978/>
269. ITOFF. (2024). TORREY CANYON, United Kingdom, 1967. Preuzeto sa <https://www.itopf.org/in-action/case-studies/torrey-canyon-united-kingdom-1967/>
270. IUCN. (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN-UNEP-WWF. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Preuzeto sa <https://www.environmentandsociety.org/mml/iucn-ed-world-conservation-strategy-living-resource-conservation-sustainable-development>
271. IUCN. (2023). *Summary Statistics*. Preuzeto sa IUCN Red List : <https://www.iucnredlist.org/>
272. Jacobs, J. (1992). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: First Vintage. Preuzeto sa https://archive.org/details/deathlifeofgreat0000jaco_e4x9
273. Jacobs, J. (1994). *Systems of Survival: A Dialogue on the Moral Foundations of Commerce and Politics*. New York: First Vintage. Preuzeto sa <https://archive.org/details/systemsofsurviva0000jaco>
274. Jankowski, P. (2007). Spatial Decision Support Systems. In *Encyclopedia of Geographic Information Science*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412953962>
275. Jankowski, P., & Nyerges, T. (2001). GIS-supported collaborative decision-making: Results of an experiment. *Annals of the Association of American Geographers*. 91 (1). Preuzeto sa https://dusk.geo.oregonstate.edu/buffgis/collaborate_gis.pdf
276. Jankowski, P., & Nyerges, T. (2001a). *Geographic Information Systems for Group Decision Making: Towards a Participatory, Geographic Information Science*. London: Taylor and Francis. Preuzeto sa <https://faculty.washington.edu/nyerges/gisgdmab.pdf>
277. Jari, Y., Ziegler, K., Mäki, E., & Immonen, S. (2006). Improving Business Collaboration through Dialogue – Facilitated Workshops as a Method for Joint Learning. *OLKC 2006 Conference at the University of Warwick, Coventry on 20th - 22nd*. Warwick: University of Warwick. Preuzeto sa https://warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/conf/olkc/228_ylitalo.pdf
278. Jeffers, G. (2007). Land Information Systems. In *Encyclopedia of Geographic Information Science*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412953962>
279. Jenks, M. (2000). *Compact Cities: Sustainable Urban Forms for Developing Countries*. London: Taylor & Francis Group. Preuzeto sa https://www.academia.edu/download/85555433/Compact_Cities_Sustainable_Urban_Forms_for_Developing_Countries_Hong_Kong.Quazi_Zaman_.pdf
280. Jepson, E. J., & Haines, A. L. (2014). Zoning for Sustainability: A Review and Analysis of the Zoning Ordinances of 32 Cities in the United States. *Journal of the American Planning Association*, 80(3), 239–252. doi: <https://doi.org/10.1080/01944363.2014.981200>
281. Johnson, C. A. (2018). *Cities as Saviours? The Global Politics of Urban Climate Mitigation*. Y C. A. Johnson, *The Power of Cities in Global Climate Politics* (T. Book series: Cities and the Global Politics of the Environment). London: Palgrave Macmillan. doi: https://doi.org/10.1057/978-1-137-59469-3_3
282. Johnson, C., Toly, N., & Schroeder, H. (2015). *The Urban Climate Challenge: Rethinking the Role of Cities in the Global Climate Regime*. (N. T. Craig Johnson, Yp.) New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315772981>
283. Jørgensen, U. (2012). Mapping and navigating transitions—The multi-level perspective compared with arenas of development. *Research Policy*, 41(6), 996–1010. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.03.001>
284. Jovančić, J. (1985). *Jugoslavija u organizaciji Ujedinjenih nacija (1945-1953.)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju. Preuzeto sa <https://www.pisi.co.rs/h-content/uploads/2020/05/J.-Jovanovic-Jugoslavija-u-OUN-1945-1953-pisi.pdf>
285. JRC. (2023, July 28th). *Wildfires in the Mediterranean: monitoring the impact, helping the response*. Preuzeto sa EU Science Hub: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/jrc-news-and-updates/wildfires-mediterranean-monitoring-impact-helping-response-2023-07-28_en

286. Junker, K. W., & Farah, P. D. (2021). *Globalization, Environmental Law, and Sustainable Development in the Global South: Challenges for Implementation*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003160236>
287. Kačanski Udovičić, G. (1990). BEOGRADSKA FAVELA. *Sociologija*(1-2), 161-164. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=783768>
288. KF. (2023). Prime Global Cities Index, Q1 2023. Preuzeto sa Knight Frank: <https://www.knightfrank.ie/research/prime-global-cities-index-q1-2023#:~:text=Q1%202023%20saw%20annual%20price,end%20of%20March%20this%20year>
289. Kaltenborn, M., Krajewski, M., & Kuhn, H. (2020). Sustainable Development Goals and Human Rights. SpringerLink. Preuzeto sa <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-30469-0>
290. Katz, B. (2002). Smart Growth: The Future of the American Metropolis? LSE STICERD Research Paper No. CASE058, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1158949>
291. Katz, J. S., & Ben, R. M. (1997). What Is Research Collaboration? *Research Policy*, 26, pp 1-18. doi: [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(96\)00917-1](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(96)00917-1)
292. Keenan, P. B., & Jankowski, P. (2019). Spatial Decision Support Systems: Three decades on. *Decision Support Systems*, 116, 64-76. doi: <https://doi.org/10.1016/j.dss.2018.10.010>
293. KF. (2023). Prime Global Cities Index, Q1 2023. Preuzeto sa Knight Frank: <https://www.knightfrank.ie/research/prime-global-cities-index-q1-2023#:~:text=Q1%202023%20saw%20annual%20price,end%20of%20March%20this%20year>
294. Kilcullen, M., & Kooistra, J. O. (1999). At least do no harm: sources on the changing role of business ethics and corporate social responsibility. *Reference Services Review*, 27(2), 158-178. Preuzeto sa <https://www.deepdyve.com/lp/emerald-publishing/at-least-do-no-harm-sources-on-the-changing-role-of-business-ethics-Yd9zMs7zWb>
295. Kim, T. (1989). *Integrated Urban Systems Modeling: Theory And Applications*. Massachusetts: Kluwer Academic Publishers. Preuzeto sa <https://archive.org/details/integratedurbans0000kimt>
296. King, H. M. (2024). World's Largest Oil Spills Map. Preuzeto sa Geology and Earth Science News and Information: <https://geology.com/articles/largest-oil-spills-map/>
297. Kingston, R. (2002). Web based PPGIS in the United Kingdom. In *Community participation and geographic information systems*, ed. W. Craig, T. Harris, and D. Weiner, 101–12. London: Taylor & Francis. Preuzeto sa <https://www.scribd.com/document/356467682/Community-Participation-and-Geographic-Information-Systems-PDF>
298. Kirby, S., Greaves, L., & Reid, C. (2017). *Experience research social change : methods beyond the mainstream* (Third edition). University of Toronto, Higher Education Division.
299. Kitchin, R. (2014). *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. SAGE Publications Ltd. doi: <https://doi.org/10.4135/9781473909472>
300. Klarin, T. (2018). The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 21(1), 67 - 94. doi: <https://doi.org/10.2478/zireb-2018-0005>
301. Klein, H., & Hirschheim, R. (1985). Fundamental Issues Decision Support Systems. A Consequentialist Perspective. *Decision Support Systems*, Vol.1, No 1-4.
302. Klein, N. (2007). The Shock Doctrine: the Rise of Disaster Capitalism. London: Allen Lane. Preuzeto sa <https://tsd.naomiklein.org/shock-doctrine.html>
303. Klosterman, R. E. (1987). Politics of Computer-aided Planning. *Town Planning Review*, Vol. 58, No. 4, 441-459. doi: <https://www.jstor.org/stable/40113052>
304. Klosterman, R. E. (2001). Planning Support Systems: A New Perspective on Computer-aided Planning. In R. Brail, & R. Klosterman (eds), *Planning Support systems, Integrating Geographic Systems, Models, and Visualisation Tools* (str. 1-24). Redlands, California: ESRI Press. Preuzeto sa <https://archive.org/details/planningsupports0000unse>
305. Kohn, M., & Reddy, K. (2023). Colonialism. In E. N. (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Preuzeto sa <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/colonialism>
306. Kopra, S. (2019). *China and Great Power Responsibility for Climate Change*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315151113>
307. Kotera, Y., Sheffield, D., & Van Gordon, W. (2018). The applications of neuro-linguistic programming in organizational settings: A systematic review of psychological outcomes. *Human Resource Development Quarterly*, 30(1), 101-116. doi: <https://doi.org/10.1002/hrdq.21334>
308. Kovaka, K. (2021). Climate change denial and beliefs about science. *Synthese*, 198, 2355–2374. doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02210-z>
309. Kuhn, T. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago. Preuzeto sa <https://www.lri.fr/~mbl/Stanford/CS477/papers/Kuhn-SSR-2ndEd.pdf>
310. Lalović, K. (2002). *Prilog razvoju ekspertnih sistema za optimizaciju lokacije gradskih centralnih aktivnosti - magistarska teza*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
311. Lalović, K. (2008). Razvoj teritorijalnih informacionih sistema u gradovima Srbije. *Međunarodna konferencija Teritorial Information Systems / Cities exchanging experiences and lessons learnt in Serbia, Cities in Dialogue*. Beograd: UN-Habitat SIRP.
312. Lalović, K. (2009). Informaciona podrška prostornom razvoju Srbije. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije, Studijsko-analitička osnova*. Beograd: RAPP, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
313. Lalović, K. (2010). Informacioni sistemi za podršku odlučivanju u održivom razvoju gradova. U M. Baić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
314. Lalović, K. (2013). Model teritorijalnih informacionih sistema za podršku održivom urbanom razvoju Srbije. Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu. Preuzeto sa <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/1998?show=full>

315. Lalović, K. (2014). Methodology of development of Information Support to urban sustainability on a local government level in transitional countries – Experiences of Serbia. SGEM Scientific Papers DataBase - Online resources of the International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM. Preuzeto ca <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/165>
316. Lalović, K. (2014a). Development of City Navigation Intelligence – Using GIS For Urban Planning Monitoring and Evaluation. SGEM Scientific Papers DataBase - Online resources of the International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM. Preuzeto ca https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/164?locale-attribute=sr_RS
317. Lalović, K. (2015). Learning model for enhancing capacity of local communities in process of reaching higher urban resilience. U M. Maruna, & R. Čolić (ur.), *The innovative methodological approach to the development of master work: contribution to the education of urban planners profile* (стр. 56-78). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, GIZ/AMBERO.
318. Lalović, K., & Mrđenović, T. (2010a). Territorial information systems (TIS) as an instrument for developing social capital in local communities in Serbia. *15th International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society* (стр. 701-710). Wien, Austria: CORP 2010. Preuzeto ca <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/544>
319. Lalović, K., & Živković, J. (2011). ReDefining the approach to structuring information to support climate-conscious behaviour in urban areas. *1 International Conference : Ecology of Urban Areas* (стр. 424-435). Ečka: Faculty of Technical Sciences Univeristy of Novi Sad.
320. Lalović, K., Radosavljević, U., & Đukanović, Z. (2015). Reframing Public Interest in the Implementation of Large Urban Projects in Serbia: The Case of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, vol. 13 (1), pp. 35-46. doi: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0354-4605/2015/0354-46051501035L.pdf>
321. Lalović, K., Živković, J., Radosavljević, U., & Đukanović, Z. (2019). An Integral Approach to the Modeling of Information Support for Local Sustainable Development—Experiences of a Serbian Enabling Leadership Experiment. *Sustainability*, 11 (9), 2675. doi: <https://doi.org/10.3390/su11092675>
322. Lalović, K., Živojinović, I., & Sentić, I. (2019). Urban and Regional Planning for Sustainability. U A. U. Leal Filho W. (Yp.), *Climate Action. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-71063-1>
323. Lang, L. (1998). *Natural Resources with GIS*. USA: ESRI Press.
324. Lang, L. (1999). *Transportation GIS*. USA: ESRI Press.
325. Lang, L. (2002). *GIS for Health Organisations*. USA: ESRI Press.
326. Laszlo, A. (2004). Evolutionary Systems Design, A Praxis for Sustainable Development. *Journal of Organisational Transformation & Social Change*. Volume 1, Issue 1, 29–46. Preuzeto ca <https://doi.org/10.1386/jots.1.1.29/0>
327. Laszlo, E. (2007). *Science and Akashic field: An Integral Theory of Everything*. Rochester, Vermont: Inner Traditions. <https://eduardolbm.files.wordpress.com/2014/10/science-and-the-akashic-field-erwin-laszlo.pdf>
328. Laurini, R. (2001). *Information Systems for Urban Planning*. London: Taylor and Francis. doi: <https://doi.org/10.1201/9781315274713>
329. Lawrence, J. G. (1998). The Future of Local Agenda 21 in the New Millennium. *The Millennium Papers*(2). Preuzeto ca <https://downtowncary.org/wp-content/uploads/2013/02/The-Future-of-Local-Agenda-21-in-the-New-Millennium.pdf>
330. Lazarević Bajec, N. (1988). Grad između empirije i utopije. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
331. Lazarević-Bajec, N. (1993). Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti (Urbanologija изд.). (N. Lazarević Bajec, ur.) Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
332. Lazarević Bajec, N. (1995). Urbano planiranje i društveno političko okruženje. U N. Lazarević Bajec (ur.), *Urbano planiranje i politika* (Urbanologija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
333. Lazarević-Bajec, N. (1996). Strateško urbano planiranje, usmeravanje i/ili posredovanje. U N. Lazarević Bajec, & M. Ralević (ured.), *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti* (str. 3-28). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
334. Lazarević Bajec, N. (2002). Moderno Urbanističko planiranje. U Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom (str. 151-166). Beograd: Centar za liberalno demokratske studije .
335. Lazarević Bajec, N. (2004). Povezivanje koncepta strateškog planiranja sa lokalnim prostornim planom. U Planiranje razvoja lokalne zajednice . Beograd: IPP i APP.
336. Lazarević Bajec, N. (2006). Integralni strateški plan opštine. U V. Trifunović, & M. Ralević (ur.), *Planiranje, investicije i realizacija u tranziciji ka evropskom zakonodavstvu* (str. 157-167). Beograd: Udruženje urbanista Srbije.
337. Lazarević Bajec, N. (2009). Rational or collaborative model of urban planning in Serbia: Institutional limitations. *Serbian Architectural Journal*, 81-106. Preuzeto ca <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1821-39520902081L>
338. Lazarević Bajec, N. (2009a). Lokalno strateško planiranje u Srbiji: evaluacija rezultata. In *Proceedings of the International Conference Regional Development Spatial Planning and Strategic Governance* (T. 2, str. 125-145). Beograd: IAUS.
339. Lazarević Bajec, N., & Maruna, M. (2009b). *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost / Strategic urban design & cultural diversity*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu. Preuzeto ca <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%268652&page=7&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D8652>
340. LeBeau, J. L. (2002). Geographic Information Systems. In *Encyclopedia of Crime and Punishment*. SAGE Publications. Preuzeto ca <https://archive.org/details/encyclopediaofcr0004unse>
341. Lee, T. (2015). *Global Cities and Climate Change: The Translocal Relations of Environmental Governance*. Routledge, Taylor & Francis. Preuzeto ca <https://www.routledge.com/Global-Cities-and-Climate-Change-The-Translocal-Relations-of-Environmental/Lee/p/book/9781138286207>
342. Lee, T., & Jung, H. Y. (2018). Mapping city-to-city networks for climate change action: Geographic bases, link modalities, functions, and activity. *Journal of Cleaner Production*, 182, 96-104. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.034>
343. Lee, T., & Koski, C. (2015). Multilevel governance and urban climate change mitigation. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 33(6), 1501 – 1517. doi: <https://doi.org/10.1177/0263774X15614700>

344. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Edirions Anthropos 1974, 1984 ed.). (D. Nicholson-Smith, transl.) Basil Blackwell, Inc. Преузето са <https://iberian-connections.yale.edu/wp-content/uploads/2020/04/The-production-of-space-by-Henri-Lefebvre-translated-by-Donald-Nicholson-Smith.pdf>
345. Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution* (Originally published in French under the title *La Révolution urbaine*, copyright 1970 Editions Gallimard изд.). (T. b. Bononno, transl.) Minneapolis, London: University of Minnesota Press. Преузето са <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2017/08/Henri-Lefebvre-The-Urban-Revolution.pdf>
346. Lélé, S. (1991). Sustainable development: a critical review. *World Development*(19), 607-621. doi: [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90197-P](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90197-P)
347. Lichtenstein, B. B., Uhl-Bien, M., Marion, R., Seers, A., Orton, J. D., & Schreiber, C. (2006). Complexity leadership theory: An interactive perspective on leading in complex adaptive systems. *Management Department Faculty*, 8. Преузето са <http://digitalcommons.unl.edu/managementfacpub/8>
348. Linden, O.; Jerneloew, A.; Egerup, J. (2004). The Environmental Impacts of the Gulf War 1991. International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg. Преузето са <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7427/>
349. Liou, J. (2023). 2023 Scientific Forum: Nuclear Innovations for Net Zero. Преузето са International Atomic Energy Agency: <https://www.iaea.org/newscenter/news/2023-scientific-forum-nuclear-innovations-for-net-zero>
350. Longley, P. (2006). GIS. In *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Преузето са <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
351. Longley, P., & Batty, M. (2003). *Advanced Spatial Analysis*. ESRI Press. Преузето са <https://archive.org/details/advancedspatiala0000unse>
352. Longley, P., Goodchild, M., & Rhind, D. (2001). *Geographic Information Systems and Science*. Redlands, California: ESRI Press. Преузето са <https://archive.org/details/geographicinform0000long>
353. Loorbach, D., & Shiroyama, H. (2016). The Challenge of Sustainable Urban Development and Transforming Cities. *У Г. о. Transitions*, & W. J. Loorbach D. (Vp.). Tokyo: Springer. doi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-4-431-55426-4_1
354. Lucas, K., Ross, A., & Fuller, S. (2003). *What's in a name? Local Agenda 21, community planning and neighbourhood renewal*. York: York Publishing Services Ltd. Преузето са <http://www.jrf.org.uk/bookshop/details.asp?pubID=526>
355. Lumina, H., Battagliani, E., & Dessein, J. (2015). Introduction: the role of culture in territorialisation. In E. B. J. Dessein (ed.), *Cultural sustainability and regional development: Theories and practices of territorialisation*. Routledge. Преузето са https://www.researchgate.net/publication/281203537_Cultural_Sustainability_and_Regional_Development_Theories_and_practices_of_territorialisation
356. Lyon Summit. (2003). Declaration of the World Summit of Cities and Local Authorities on the Information Society. Lyon: The Executive Secretariat of the Lyon Summit (the Cities of Lyon and Geneva, CAMVAL, FMCU, IULA, Global Cities Dialogue, Telecities, etc.). Преузето са https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/246_56156_Declaration%20of%20the%20World%20Summit%20of%20Cities%20and%20Local%20Authorities%20on%20the%20Information%20Society.pdf
357. Mabogunje, A. (2002). Poverty and environmental degradation: challenges within the global economy. *Environment* (44 (1)), 10-18. doi: <https://doi.org/10.1080/00139150209605588>
358. Maguire, D. J., Batty, M., & Goodchild, M. F. (2005). *GIS, spatial analysis, and modeling*. ESRI Press.
359. Maragha, A. (2023). *Study.com*. Преузето са Public Discourse Definition, Importance & Examples: <https://study.com/learn/lesson/public-discourse-overview-examples.html#:~:text=Public%20discourse%20means%20any%20public,and%20the%20decision%20making%20process.>
360. Marcuse, P. (2011). *Searching for the Just City*. London: Taylor & Francis Group. Преузето са <https://erminiamaricato.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/searching-for-the-just-city.pdf>
361. Marion, R., & Uhl-Bien, M. (2001). Leadership in Complex Organizations. *The Leadership Quarterly*, 12(4), 389-418;. doi: [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(01\)00092-3](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(01)00092-3)
362. Markard, J., & Truffer, B. (2008). Technological innovation systems and the multi-level perspective: Towards an integrated framework. *Research Policy*, Volume 37, 596-615. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2008.01.004>
363. Martin, D. (2009). The Role of GIS. In *The SAGE Handbook of Spatial Analysis*. SAGE Publications. Преузето са <https://doi.org/10.4135/9780857020130>
364. Maruna, M. (2008). *Primena metodologije Unified Process-a u urbanističkom planiranju - doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
365. Maruna, M. (2019). Toward the Integration of SDGs in Higher Planning Education: Insights from Integrated Urbanism Study Program in Belgrade. *Sustainability*, 11(17), 4519. doi: <https://doi.org/10.3390/su11174519>
366. Masser, I., & Campbell, H. (1991). Conditions for the Effective Utilization of Computers in Urban Planning in Developing Countries. *Computers, Environment and Urban Systems* 15 (1), 55-67. doi: [https://doi.org/10.1016/0198-9715\(91\)90045-F](https://doi.org/10.1016/0198-9715(91)90045-F)
367. McCarthy, B. (1996). *About learning*. Wauconda, Illinois: About Learning Inc.
368. McCarthy, B. (2000). *About Teaching, 4MAT in the Classroom*. Wauconda, IL: About Learning Incorporated.
369. McCarthy, B., & McCarthy, D. (2006). *Teaching Around the 4MAT® Cycle - Designing Instruction for Diverse Learners with Diverse Learning Styles*. Corwin Press, A Sage Publications Company. Преузето са <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/book/teaching-around-4mat%C2%AE-cycle>
370. McCarthy, B., Germain, C., & Lippitt, L. (2002). *The 4MAT Reserach Guide*. Wauconda, Illinois: About Learning, Incorporated. Преузето са <http://www.4mat.eu/media/17158/research%20guide%204mat.pdf>
371. McCormick, J. (1992). *The Global Environmental Movement: reclaiming Paradise*. London: Belhaven. Преузето са https://archive.org/details/reclaimingparadi0000mcco_r1f5

372. McGregor, D., Whitaker, S., & Sritharan, M. (2020). Indigenous environmental justice and sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, 35–40. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2020.01.007>
373. McLoughlin, M. L., Osborne, K. K., & Smith, C. B. (1995). Standards of conduct on Usenet. In C. C. Community, S. G. Jones, & T. Oaks (ed.), CA: Sage Publications.
374. McLoughlin, B. (1969). *Urban and Regional Planning: a System Approach*. London: Faber and Faber. Preuzeto ca https://archive.org/details/urbanregionalpla0000mclo_k2o2
375. McManus, P. (2007). Sustainable Cities. In *Encyclopedia of Environment and Society*. SAGE Publications. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofen0000unse_i4s5
376. McManus, P. (2008). Sustainability. In *Encyclopedia of Global Warming and Climate Change*. SAGE Publications. Preuzeto ca http://danida.vnu.edu.vn/cpis/files/Encyclo_All/ENCYCLOPEDIA%20OF%20Global%20Warming%20and%20Climate%20Change.pdf
377. MEA. (2005). *Guide to the Millenium Assesment Reports*. Preuzeto jun 2012 ca Millenium Ecosystem Assesment: <http://www.millenniumassessment.org/en/Article.aspx?id=61>
378. Meadowcroft, J. (2006). Sustainability. In Bevir, Mark ed., *Encyclopedia of Governance*. SAGE Publications. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofgo0002unse_u3k0
379. Meadowcroft, J. (2006). Sustainable Development. In Bevir, Mark ed., *Encyclopedia of Governance*. SAGE Publications. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofgo0002unse_u3k0
380. Meadows, D., & et.al. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Univerese Books. Preuzeto ca <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
381. Milanović, B. (2019). *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Harvard University Press, Belknap Press. doi: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv25250aq>
382. Milić, Đ. (2010). Programske osnove startegije prostornog ravoja Republike Srbije. U M. Bajić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji* (strp. 235 -251). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
383. Miller, J. S., & Hoel, L. A. (2001). The "smartgrowth" debate: best practices for urban transportation planning. *Socio-Economic Planning Sciences*, 1–24. doi: [https://doi.org/10.1016/S0038-0121\(01\)00017-9](https://doi.org/10.1016/S0038-0121(01)00017-9)
384. Milinković, M. (2022). Nikola Dobrović - The Shifting Modes of Critical Practice in Architecture. Beograd: University of Belgrade - Faculty of Architecture, The Architecture Observer. Preuzeto ca <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/1930>
385. Milovanović Rodić, D., Živković, J., & Lalović, K. (2013). Changing architectural education for reaching sustainable future: A contribution to the discussion. *Spatium*, (29): 75-80. Preuzeto ca <https://spatium.rs/index.php/home/article/view/117>
386. Mohl, P. (2016). Empirical Evidence on the Macroeconomic Effects of EU Cohesion Policy. Wiesbaden : Springer Gabler Wiesbaden. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-13852-3>
387. Mourafidis, K. (2021). How COVID-19 reshaped quality of life in cities: A synthesis and implications for urban planning. *Land Use Policy*, 111, 105772. doi: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105772>
388. Mourafidis, K. (2022). COVID-19 and the compact city: Implications for well-being and sustainable urban planning. *Science of The Total Environment*, 152332. doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.152332>
389. Mukhopadhyay, C. (2015). *Faludi - Introducing theory of planning*. AESOP Young Academics Booklet Series B. Preuzeto ca <https://api.aesop-planning.eu/server/api/core/bitstreams/794a4806-dac4-4d05-a2b9-bd66def0a8c6/content>
390. Murray, J., & King, D. (2012). Oil's tipping point has passed. *Nature*, 481, 433–435. doi: <https://doi.org/10.1038/481433a>
391. Nabatchi, T. (2008). Sustainable Development. In U. Vincent N. Parrillo - William Paterson University (ed.), *Encyclopedia of Social Problems*. SAGE Publications. Preuzeto ca https://archive.org/details/encyclopediaofso0001unse_h6a3
392. Nan, E. (2006). *Integral Urbanism*. London: Routledge, Taylor & Francis Group. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203956854>
393. Nedeljković, A., Mladenović, D., Bašić, E., & Mrvelj, J. (2014). Making Good Governance Tangible. United Nations Office for Project Services – UNOPS. Preuzeto ca https://www.euprogres.org/dokumenti/en/8_46_Making_Good_Governance_Tangible.pdf
394. Nikezić, Z. (1993). Neizvesnost kao polazna osnova u određivanju aktivnosti usmeravanja razvoja grada . U N. Lazarević Bajec (ur.), *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti* (Urbanologija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
395. Nikezić, Z. (1995). Mera planiranja i politika . U N. Lazarević Bajec, & M. Bajić Brković (ur.), *Urbano planiranje i politika* (edicija Urbanologija sv.4 izd.). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
396. Nikezić, Z., & Đokić, V. (1999). O problemima upravljanja urbanim razvojem u uslovima političke konfrontacije. U N. Lazarević Bajec, & et.al. (ur.), *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti*. Beograd: Arhitektonski fakulteta Univerziteta u Beogradu.
397. Nedeljković, A., Mladenović, D., Bašić, E., & Mrvelj, J. (2014). Making Good Governance Tangible. United Nations Office for Project Services – UNOPS. Preuzeto ca https://www.euprogres.org/dokumenti/en/8_46_Making_Good_Governance_Tangible.pdf
398. Nedovic Budic, Z. (1994). Effectiveness of Geographic Information Systems in Local Planning. *Journal of the American Planning Association*, 60(2), 244-263. doi: <https://doi.org/10.1080/01944369408975579>
399. Nedovic-Budic, Z. (2002). Local Government Applications: Toward E-Governance, In M. O. Technology, & J. Bossler (ed.). London: Taylor and Francis. doi: <https://doi.org/10.1201/9781420087345>, Preuzeto ca <https://pdfs.semanticscholar.org/97a5/9116128cb5745626cf3920909bc65f37b6be.pdf>
400. Nedovic-Budic, Z., & Pinto J., K. (1999). Understanding Interorganizational GIS Activities: A Conceptual Framework. *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association*. Volume 11, number 1., p 53. Preuzeto ca <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=be94742de0197c7b0680e94038903e20761bca18>
401. Nedovic-Budic, Z., & Pinto J., K. (2000). *Information Sharing in an Interorganizational GIS Environment*, *Environment and Planning*. Volume 27, Issue 3. Sage Journals, doi: <https://doi.org/10.1068/b2652>
402. Nedovic-Budic, Z., Pinto J., K., & Warnecke, L. (2004). GIS Database Development and Exchange: Interaction Mechanisms and Motivations. *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association* 16(1). Preuzeto ca <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=ae05f17dbb6658e99a6b5d1b9c54c8e034fb50bc#page=16>

403. Newman, P., & Kenworthy, J. (1999). *Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependence*. Island Press. Preuzeto sa <https://archive.org/details/sustainabilityci000newm>
404. Newton, J., & Freyfogle, E. (2005). Sustainability: a Dissent. *Conservation Biology*, 19, 23-32. Preuzeto sa <https://www.jstor.org/stable/3591003>
405. Nikezić, Z. (2010). Instrumenti upravljanja. U M. Bajić Brković (ur.), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
406. Nilsen, H. R. (2010). The joint discourse 'reflexive sustainable development' — From weak towards strong sustainable development. *Ecological Economics*, 69(3), 495-501. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.11.011>
407. Norton, R. K. (2008). Using content analysis to evaluate local master plans and zoning codes. *Land Use Policy*, 25(3), 432-454. doi: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2007.10.006>
408. Nyerges, T., Jankowski, P., & Drew, C. (2002). *Data Gathering Strategies for Social-Behavioural Research about Participatory Geographic Information System Use*. International Journal of Geographic Information Science, 16(1). Preuzeto sa <http://www.iapad.org/wp-content/uploads/2015/07/Data-gathering4PGIS.pdf>
409. O'Brien, K., & Hochachka, G. (2010). Integral Adaptation to Climate Change. *Journal of Integral Theory and Practice*, 5(1), 89-102. Preuzeto sa https://www.academia.edu/74240615/Integral_Adaptation_to_Climate_Change?hb-sb-sw=78552767
410. Obermeyer, N., & Pinto, J. (1994). *Managing Geographic Information Systems*. New York and London: The Guilford Press.
411. OECD, & EC. (2020). *Cities in the World: A New Perspective on Urbanisation*. OECD Urban Studies. Paris: OECD Publishing. doi: <https://doi.org/10.1787/d0efcbda-en>
412. O'Looney, J. (2003). *Beyond maps, GIS and Decision Making in Local Government*. Redlands, California: ESRI Press. Preuzeto sa https://archive.org/details/beyondmapsgeisdec0000oloo_e4f9
413. Oldekop, J. A., & et.al. (2020). COVID-19 and the case for global development. *World Development*, 134, 105044. doi: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105044>
414. O'Neill, D. (1999). *Smarter growth: Myth and fact*. Washington: Urban Land Institute.
415. O'Flaherty, J., & Liddy, M. (2017). The impact of development education and education for sustainable development interventions: a synthesis of the research. *Environmental Education Research*, 1031-1049. doi: <https://doi.org/10.1080/13504622.2017.1392484>
416. Oosterlynck, & et.al. (2018). *The City as a Global Political Actor*. (L. B. Edited ByStijn Oosterlynck, ed.) London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203701508>
417. Oreskes, N. (2018). The Scientific Consensus on Climate Change: How Do We Know We're Not Wrong? U P. a. Issues (ed.), *Climate Modelling: Philosophical and Conceptual Issues* (p. 31–64). Palgrave Macmillan Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-65058-6_2
418. Orlovic Lovren, V., Maruna, M., & Stanarevic, S. (2020). Reflections on the learning objectives for sustainable development in the higher education curricula – three cases from the University of Belgrade. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 21(2), 315-335. doi: <https://doi.org/10.1108/IJSHE-09-2019-0260>
419. Paehlke, R. (2005). Sustainability as a bridging concept. *Conservation Biology* 19, 36-8, p. 36. doi: <https://www.jstor.org/stable/3591005>
420. Pauw, J., Gericke, N., Olsson, D., & Berglund, T. (2015). The Effectiveness of Education for Sustainable Development. *Sustainability*, 7, 15693-15717. doi: <https://doi.org/10.3390/su71115693>
421. Peck, J. E. (2020). The Prefiguration of Seattle: A Battle Many Years in the Making. *Socialism and Democracy*, 1-20. doi: <https://doi.org/10.1080/08854300.2020.1763067>
422. Perić, A., & Maruna, M. (2022). Post-socialist discourse of urban megaproject development: From City on the Water to Belgrade Waterfront. *Cities, Volume 130*, 103876. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103876>
423. Peťovar. (1984). POSTOJI LI »URBANA KRIZA« U JUGOSLAVIJI? Социолошки преглед, 18(3-4), 259-271. Preuzeto sa <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=800428>
424. Peťovar, K. (2005). Urbanizacija bez urbanosti - bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociologija sela*, 43(169 (3)), 725-749. Preuzeto sa <https://hrcak.srce.hr/file/53030>
425. Peťovar, K. (2010). Grad bez gra | ana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. *Republika*(484-485), 15-26. Preuzeto sa <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=32719>
426. Peuquet, D. (2006). "Time, Representation of". In B. Warf ed., *Encyclopedia of Human Geography*. SAGE Publications. Preuzeto sa <https://archive.org/details/encyclopedia-of-human-geography-by-barney-warf>
427. Pickering, J. M., & King, J. L. (1995). Hardwiring Weak Ties: Interorganizational Computer Mediated Communication, Occupational Communities and Organizational Change. *Organization Science* 6, 479-504. Preuzeto sa <https://www.jstor.org/stable/2634999>
428. Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press. Preuzeto sa <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wpqbc>
429. Popović, S. (1979). Ostvarivanje zaštite životne sredine u Jugoslovenskom samoupravnom sistemu. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 19, 5-47. Preuzeto sa <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadržaj/zbornici/z19/01z19.pdf>
430. Pucar, M., Petrović, S., & Simonović Alfirević, S. (2019). Urbana obnova kao iznuđeno rešenje legalizacije bespravne gradnje na primeru naselja Alina 2 u Beogradu. *IMPEDE 2019 - Međunarodna naučna konferencija paz, Beograd, Srbija 10 – 11 oktobar 2019* (str. 350-358). Beograd: Društvo inženjera i tehničara. Preuzeto sa https://raumplan.iaus.ac.rs/bitstream/handle/123456789/562/Pages-from-Zbornik_IMPEDE2019_6767.pdf?sequence=1&isAllowed=y
431. Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: NJ: Princeton University Press. Preuzeto sa <https://archive.org/details/makingdemocracyw00putn>
432. Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: "America's Declining Social Capital.". *Journal of Democracy* 6, 65-78. doi: <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
433. Ramsey, J. L. (2015). On Not Defining Sustainability. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 28, 1075–1087. doi: <https://doi.org/10.1007/s10806-015-9578-3>

434. Ranis, G. (2004). *The evolution of development thinking: Theory and policy*. Yale: Economic Growth Center, Yale University. Preuzeto ca http://www.econ.yale.edu/growth_pdf/cdp886.pdf
435. Rajabifard, A. (2019). Sustainable Development Goals Connectivity Dilemma - Land and Geospatial Information for Urban and Rural Resilience. CRC Press, Taylor & Francis Group. Preuzeto ca <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.1201/9780429290626-1/sustainable-development-goals-connectivity-dilemma-abbas-rajabifard>
436. Ray, D. (2007). Development Economics. In L. Blume, & S. Durlauf (eds.), *New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan. Preuzeto ca https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1057/978-1-349-95121-5_292-2
437. Reeds, J. (2011). *Smart Growth - From sprawl to sustainability*. UK: Green Books. Preuzeto ca <https://www.nhbs.com/smart-growth-book>
438. Rees, W. (1997). Is 'Sustainable City' an Oxymoron? *Local Environment*, v.2/3. doi: <https://doi.org/10.1080/13549839708725535>
439. Register, R. (2006). *EcoCities: Rebuilding Cities in Balance with Nature*. Canada: New Society publishers. Preuzeto ca <https://archive.org/details/eco-cities-rebuilding-cities-in-balance-with-nature-revised-edition>
440. Rheingold, H. (1993a). A Slice of Life in my Virtual Community. In G. N. Communication, & L. M. Harasim (ed.). Cambridge: MA: The MIT Press. doi: <https://doi.org/10.7551/mitpress/3304.001.0001>
441. Rheingold, H. (1993b). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Harper Perennial. Preuzeto ca https://archive.org/details/virtualcommunity0000rhei_e4a7
442. Ribeiro, V., Remoaldo, P., Pereira, M., Gôja, R., Matos, O., Freitas, I., & Alves, J. (2020). Geo-Crowdsourcing Contributions for Cultural Mapping. *Journal of Information Science Theory and Practice*, 8(1), 56 - 67. Preuzeto ca <https://www.iistap.org/journal/currentissue.do?journalSeq=J000043&menuId=0201&introMenuId=0201>
443. Ritchie, H., Samborska, V., & Roser, M. (2022). Oil Spills. Preuzeto ca Published online at OurWorldInData.org. : <https://ourworldindata.org/oil-spills>
444. Ritchie, H., & Roser, M. (2024). CO₂ emissions: How much CO₂ does the world emit? Which countries emit the most? Preuzeto ca Our World in Data: <https://ourworldindata.org/co2-emissions>
445. Rittel, H., & Webber, M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences* 4 (2), 155-169. Preuzeto ca https://urbanpolicy.net/wp-content/uploads/2012/11/Rittel+Webber_1973_PolicySciences4-2.pdf
446. Ritzer, G. (2007). *The Blackwell Companion to Globalization*. (G. Ritzer, Vp.) Blackwell Publishing Ltd. doi: <https://doi.org/10.1002/9780470691939.ch>
447. Robertson, J. (1999). *The new economics of sustainable development*. The Office for Official Publications of the European Communities: Luxembourg. Preuzeto ca <http://jamesrobertson.com/book/neweconomicsofsustainabledevelopment.pdf>
448. Robinson, W. I. (2012). "The Great Recession" of 2008 and The Continuing Crisis: A Global Capitalism Perspective. *International Review of Modern Sociology*, 38(2), 169-198. doi: <https://www.jstor.org/stable/43499896>
449. Roe, D., Sukhdev, P., Thomas, D., & Munroe, R. (2010). Banking on biodiversity. International Institute for Environment and Development. Preuzeto ca <https://www.iied.org/17085iied>
450. Roser, M. (2019, June 1). *Demographic transition: Why is rapid population growth a temporary phenomenon?* Preuzeto ca OurWorldInData: <https://ourworldindata.org/demographic-transition>
451. Roser, M., & Ritchie, H. (2023, June 1). *How has world population growth changed over time?* Preuzeto ca OurWorldInData: <https://ourworldindata.org/population-growth-over-time>
452. RS-MEP. (2023). *Natura 2000*. Preuzeto ca Ministry of Environmental Protection of the Republic of Serbia: <http://www.natura2000.gov.rs/en/contacts/>
453. Ruesch, J., & Bateson, G. (2009). *Communication: The Social Matrix of Psychiatry* (second ed.). New Jersey: Transaction Publishers, rutgers. Preuzeto ca <https://archive.org/details/communicationsoc00inrues>
454. Salonen, A., & Reiser, D. (2023). Climate Change. In S. S. Idowu (ed.), *Encyclopedia of Sustainable Management*. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-031-25984-5_75
455. Santillo, D. (2007). Reclaiming the Definition of Sustainability (7 pp). *Environmental Science and Pollution Research - International*, 14, 60-66. doi: <https://doi.org/10.1065/espr2007.01.375>
456. Sassen, S. (2000). The Global City: Strategic Site/New Frontier. *American Studies*, 41 (2/3), 79-95. Preuzeto ca <https://www.jstor.org/stable/40643231>
457. Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 11 (no. 2), pp. 27-43. Preuzeto ca <https://www.jstor.org/stable/24590544>
458. Sassen, S. (2016). *Global Networks, Linked Cities*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315538808>
459. Sassen, S. (2019). *Cities in a World Economy*. SAGE Publications, Inc. doi: <https://doi.org/10.4135/9781071872710>
460. Savić, D. (2023, Avgust 8.). *Sezona superćeljskih oluja: zašto se one dešavaju, i da li su krivac klimatske promene?* Preuzeto ca KLIMA101: <https://klima101.rs/superceljske-oluje-klimatske-promene/>
461. SCBD. (2020). *Global Biodiversity Outlook 4 - A mid-term assessment of progress towards the implementation of the Strategic Plan for Biodiversity 2011-2020*. Secretariat of the Convention on Biological Diversity. Preuzeto ca <https://www.cbd.int/gbo/gbo4/publication/gbo4-en-hr.pdf>
462. Schneekloth, L. H., & Shibley, R. G. (1995). *Placemaking: The Art and Practice of Building Communities*. Canada: John Wiley & Sons. Preuzeto ca <https://archive.org/details/placemakingartpr0000schn>
463. Schirnding, Y. V. (2005). The World Summit on Sustainable Development: reaffirming the centrality of health. *Globalization and Health*, 1 (8). doi: <https://doi.org/10.1186/1744-8603-1-8>
464. SEI. (2019). *Connections between the Paris Agreement and the 2030 Agenda - The case for policy coherence*. Stockholm: Stockholm Environment Institute. Preuzeto ca <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/08/connections-between-the-paris-agreement-and-the-2030-agenda.pdf>

465. Selinić, S. (2005). URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970. *Tokovi istorije*(3-4), 182-204. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=104283>
466. SEP. (2007, November 14). *Structural Realism*. Preuzeto 2024 sa Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/structural-realism/>
467. SEP. (2015, September 11). *Relativism*. Preuzeto 2024 sa Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/relativism/>
468. Shanteau, J., & Ferguson Pingenot, A. M. (2009). Expert Systems. in Encyclopedia of Medical Decision Making. SAGE Publications.
469. Seshaiyer, P., & McNeely, C. L. (2020). Challenges and Opportunities From COVID-19 for Global Sustainable Development. *World Medical & Health Policy*. doi: <https://doi.org/10.1002/wmh3.380>
470. Selinić, S. (2005). URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970. *Tokovi istorije*(3-4), 182-204. Preuzeto sa <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=104283>
471. Sharifi, A., & Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of The Total Environment*, 749, 142391. doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142391>
472. Simić, I. (2022, 05 10). Investitorski urbanizam vs klimatske promene – Kako novobeogradski blokovi ostaju bez zelenila? Preuzeto 2024 ca KLIMA 101: <https://klima101.rs/investitorski-urbanizam-zelenilo-novi-beograd/>
473. Simić, I. (2023, 07 11). Prva mapa urbanih toplotnih ostrva Beograda: gde su najčešće tropske noći? *Klima 101*. Preuzeto ca <https://klima101.rs/toplotna-ostrva-u-beogradu-tropske-noci/>
474. Simić, I., Stupar, A., & Djokić, V. (2017). Building the Green Infrastructure of Belgrade: The Importance of Community Greening. *Sustainability*, 9, 1183. Preuzeto ca <https://doi.org/10.3390/su9071183>
475. Singer, S. F. (2000). Climate Policy—From Rio to Kyoto: A Political Issue for 2000—and Beyond. *Essays in Public Policy*, 102, 49. Preuzeto ca <https://web.archive.org/web/20070929083942/http://www.hoover.org/publications/epp/2834741.html?show=summary>
476. SKGO. (2012, jun). *Mapiranje opština*. Preuzeto ca Stalna konferencija gradova i opština Srbije: <http://strategije.skgo.org/>
477. Smith, M. L. (2004). Geographic Information System. In *Encyclopedia of Law Enforcement*. SAGE Publications. doi: <https://doi.org/10.4135/9781412952415>
478. Smiley, G. (2024). Great Depression. Preuzeto ca Econlib: <https://www.econlib.org/library/Enc/GreatDepression.html>
479. Stoddard, I., & al., e. (2021). Three Decades of Climate Mitigation: Why Haven't We Bent the Global Emissions Curve? *Annual Review of Environment and Resources*, 46, 653-689. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-012220-011104>
480. Stimson, R., Stough, R., & Nijkamp, P. (2011). An Endogenous Perspective on Regional Development and Growth. In N. P. Kourtit K. (ed.), *Drivers of Innovation, Entrepreneurship and Regional Dynamics*. Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-17940-2_1
481. Stojanović, B. (1980). Dobrović - tekstovi Nikole Dobrovića u izboru Miloša R. Perovića. (urednik, Yp.) *Urbanizam Beograda/UB58.pdf*. Preuzeto ca https://www.urbel.com/files/File/Urbanizam_Beograda/UB58.pdf
482. Stojanović, Ž. (2022). Agriculture in Serbia. U E. Manić, & V. Nikitović, *The Geography of Serbia- Nature, People, Economy* (стр. XVI, 317). Springer Cham. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-74701-5>
483. Sorenson, A., Marcotullio, P., & Grant, J. (eds). (2004). *Towards Sustainable Cities: East Asian, North American and European Perspectives on Managing Urban Regions*. Ashgate. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315235905>
484. Sprague, R. H., & Carlson, E. (1982). *Building Effective Decision Support Systems*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall. doi: [https://doi.org/10.1016/0167-8051\(82\)90033-X](https://doi.org/10.1016/0167-8051(82)90033-X)
485. Sprague, R., & Watson, H. (1986). *Decision Support Systems: Putting Theory into Practice*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall. Preuzeto ca https://archive.org/details/decisionsupports0000unse_p2q4
486. Steger, M. B., Benedikter, R., Pechlaner, H., & Kotler, I. (2023). *Globalization - Past, Present, Future*. (R. B. Manfred B. Steger, eds.) Oakland, California, USA: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1525/luminos.172>
487. Stimson, R., Stough, R., & Nijkamp, P. (2011). An Endogenous Perspective on Regional Development and Growth. U N. P. Kourtit K. (Yp.), *Drivers of Innovation, Entrepreneurship and Regional Dynamics*. Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-17940-2_1
488. Stojkov, B. (2009). Institucionalni okvir prostornog razvoja i planiranja u Srbiji. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020. Studijsko-analička osnova*. Beograd: RAPP. Preuzeto ca https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
489. *Study.com*. (2023). Preuzeto ca Public Discourse Definition, Importance & Examples: <https://study.com/learn/lesson/public-discourse-overview-examples.html#:~:text=Public%20discourse%20means%20any%20public,and%20the%20decision%20making%20process>
490. Swilling, M. (2019). *THE AGE OF SUSTAINABILITY - Just Transitions in a Complex World*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429057823>
491. Taylor, N. (1998). *Urban Planning Theory Since 1945*. SAGE Publications Ltd. doi: <https://doi.org/10.4135/9781446218648>
492. Tigran, H. (2008). *New Urbanism and Beyond: Designing Cities for the Future*. (H. Tigran, ed.) New York: Rizzoli. Preuzeto ca <https://archive.org/details/newurbanismbeyon0000unse>
493. The Great Depression in Washington State Project. (2009). Hoovervilles and Homelessness. (T. G. Project, Producent) Preuzeto 2024 ca Civil Rights and Labor History Consortium, University of Washington: <https://depts.washington.edu/depress/hooverville.shtml>
494. Tilbury, D. (2003). The World Summit, Sustainable Development and Environmental Education. *Australian Journal of Environmental Education*, 19, 109-113. Preuzeto ca <https://www.jstor.org/stable/44656369>
495. Tóth, B. I. (2011). Changing Endogenous Development: The Territorial Capital. *Journal of Economics and Business Research*, XVII(2), 137-151. Preuzeto June 2018 ca http://www.uav.ro/jour/index.php/jebr/article/viewFile/331/pdf_96
496. Tyndall, G. (2017). *Good Governance at Local Level: Experiences from Serbia*. (Ž. V. etal., Yp.) United Nations Office for Project Services (UNOPS). Preuzeto ca https://swisspro.org.rs/uploads/files/71-874-good_governance_at_local_level_experiences_from_serbia.pdf

497. UCLG. (2018). *Towards the Localization of the SDGs*. The Global Taskforce of Local and Regional Governments. Преузето са https://www.uclg.org/sites/default/files/towards_the_localization_of_the_sdgs.pdf
498. Uhl-Bien, M., & Arena, M. (2017). Complexity leadership: Enabling people and organizations for adaptability. *Organizational Dynamics*, 9-20. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.orgdyn.2016.12.001>
499. Uhl-Bien, M., Marion, R., & McKelvey, B. (2007). Complexity Leadership Theory: Shifting leadership from the industrial age to the knowledge era. *The Leadership Quarterly*, 18, 298–318. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.04.002>
500. UN. (1948). *The Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations General Assembly. Преузето са <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
501. UN. (1976). *Report of Habitat : United Nations Conference on Human Settlements*, Vancouver, 31 May - 11 June 1976. New York: United Nations. Преузето са <https://undocs.org/en/A/CONF.70/15>
502. UN. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Преузето 2010 са UN Documents: Gathering a Body of Global Agreements: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
503. UN. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development, Report Of The United Nations Conference On Environment And Development, United Nations General Assembly*. United Nations. Преузето са https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
504. UN. (1992a). *Agenda 21, Programme of Action for Sustainable development*. Rio de Janeiro: UNCED. Преузето са <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
505. UN. (1992b). *Forest Principles - Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. Rio de Janeiro: UN. Преузето са https://www.un.org/esa/forests/wp-content/uploads/2018/08/UN_Forest_Instrument.pdf
506. UN. (1996). *The Habitat Agenda - Istanbul Declaration on Human Settlements*. Istanbul (Turkey): United Nations. Преузето са <https://undocs.org/en/A/CONF.165/14>
507. UN. (1997). *Agenda for Development : resolution / adopted by the General Assembly*. New York: United Nations General Assembly. Преузето са https://digitallibrary.un.org/record/245092/files/A_RES_51_240-EN.pdf?ln=en
508. UN. (1998). *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*. Aarhus: United Nations. Преузето са https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtmsg_no=XXVII-13&chapter=27
509. UN. (2000). *United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly*. New York: United Nations General Assembly. Преузето са https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf
510. UN. (2001). *Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millennium*. New York: United Nations General Assembly. Преузето са <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/S-25/2&Lang=E>
511. UN. (2001a). *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration, Report of the Secretary-General*. New York: UN General Assembly. Преузето са <https://www.un.org/millenniumgoals/sgreport2001.pdf>
512. UN. (2002). *Report of the World Summit on Sustainable Development*. Johannesburg, South Africa, 26 August- 4 September 2002 . New York: United Nations. Преузето са <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/636/93/pdf/n0263693.pdf?token=licnmQUtT5SSJiuBN&fe=true>
513. UN. (2002a). *Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development*. Johannesburg: UN. Преузето са <http://www.un-documents.net/jburgpln.htm>
514. UN. (2003). *Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Second Committee (A/57/532/Add.1)]*. New York: United Nations. Преузето са <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/556/06/pdf/n0255606.pdf?token=0lieRET4RczS3nCJOM&fe=true>
515. UN. (2005). *United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts*. New York: United Nations General Assembly. Преузето са https://uncitral.un.org/en/texts/e-commerce/conventions/electronic_communications
516. UN. (2007). *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. New York: United Nations. Преузето са <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/guidelines.pdf>
517. UN. (2012). *The Future we want. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development*, Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012. United Nations. Преузето 2024 са <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/733FutureWeWant.pdf>
518. UN. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development by 2030 (A/RES/70/1)*. United Nations. Преузето са <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
519. UN. (2015a). *The Millennium Development Goals Report*. Преузето са www.un.org/millenniumgoals
520. UN. (2019). *World Urbanization Prospects - The 2018 Revision*. New York: United Nations. Преузето са <https://population.un.org/wup/publications/>
521. UN. (2021). *OUR COMMON AGENDA - Report of the Secretary-General*. New York: United Nations. Преузето са https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf
522. UN. (2023). *United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm*. Преузето са UN Conferences: Environment and Sustainable development: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>
523. UN. (2023a). *Global Sustainable Development Report 2023: Times of crisis, times of change: Science for accelerating transformations to sustainable development*. Independent Group of Scientists appointed by the Secretary-General. New York: United Nations. Преузето са <https://sdgs.un.org/gsd/gsd2023>
524. UN. (2023b). *The Sustainable Development Goals Report 2023: Special edition - "Towards a Rescue Plan for People and Planet"*. United Nations. Преузето са <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023.pdf>

525. UN. (2024). Growth in United Nations membership. Прейзето ca Unated Nations: <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership>
526. UNCC. (2023). *The Paris Agreement*. Прейзето ca Unated Nation Climate Change: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>
527. UNCC. (2023). *What is the Kyoto Protocol?* Прейзето May 2023 ca UN Climate Change: https://unfccc.int/kyoto_protocol
528. UN-CNoM. (2023). *Covenant of Mayor for Climate and Energy*. Прейзето ca UN - Department of Economic and Social Affairs - Sustainable Development: <https://sdgs.un.org/partnerships/covenant-mayor-climate-and-energy#:~:text=The%20EC%20launched%20the%20Covenant,2020%20climate%20and%20energy%20targets.>
529. UNDG. (2004). (United Nations Development Group (UNDG)) Прейзето jun 2012 ca DevInfo - database system for monitoring human development: <http://www.devinfo.org/>
530. UN-DESA. (2023). *United Nations - Department of Economic and Social Affairs - Statistics Division*. Прейзето ca Ensure sustainable consumption and production patterns: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2019/goal-12/>
531. UNDRR. (2015). *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030*. Sendai, Japan: UN Office for Disaster Risk Reduction, United Nations. Прейзето ca <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
532. UNECE. (1998). *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*. Aarhus: Unated Nations. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>
533. UNEnvironment. (2019). *Global Environment Outlook – GEO-6: Healthy Planet, Healthy People*. Cambridge : Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108627146>
534. UNEP. (1972). *Stocholm Declaration*. Adopted by the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972; see U.N. General Assembly Resolutions 2994/XXVII, 2995/UVII and 2996/XXII of 15 December 1972). UNEP. Прейзето ca <http://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1>
535. UNEP. (2021). *Making Peace with Nature : A scientific blueprint to tackle the climate, biodiversity and pollution emergencies*. United Nations Environment Programme. Прейзето ca <https://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/34948/MPN.pdf>
536. UN-ESCAP. (2000). *What is Good Governance?* Nairobi, Kenya: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Прейзето ca <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>
537. UNESCO. (2003). *Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium*. Geneva: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ca https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-E.pdf
538. UNESCO. (2003a). *Plan of Action. World Summit on the Information Society (WSIS)*. Geneva: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Прейзето ca https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-E.pdf
539. UNFCCC. (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. New York: Unated Nations. Прейзето ca <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
540. UNFCC. (2021, February 26). *The 15 Minute City*. Прейзето 2024 ca United Nations Framework Convention on Climate Change: https://unfccc.int/news/the-15-minute-city?qad_source=1&qclid=CjwKCAiA0bWvBhBjEiwAtEsoW8ned1KGRnsPu_fgoZ5W1Lxedlh_TSIBC98zjpoNGDRnuZdq3twZRoCOR8QAvD_BwE
541. UN-Habitat. (1990). *The Sustainable Cities Programme and Localizing Agenda 21 Programme*. Прейзето 2010 ca UN HABITAT For a Better Urban FUTURE: <http://www.unhabitat.org/categories.asp?catid=540>
542. UN-Habitat. (2000). *Building an Environmental Management Information System (EMIS), Handbook with toolkit* (SCP Source Book Series, Volume 7). Nairobi, Kenya: UN-HABITAT. Прейзето ca <https://unhabitat.org/scp-source-book-series-volume-7-building-an-environmental-management-and-information-system-emis>
543. UN-Habitat. (2002). *Global Campaign on Urban Governance*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme, UN-HABITAT. Прейзето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Global%20Campaign%20on%20Urban%20Governance.pdf>
544. UN-Habitat. (2003). *Declaration of the World Summit of Cities and Local Authorities on the Information Society*. Lyon: The Executive Secretariat of the Lyon Summit (the Cities of Lyon and Geneva, CAMVAL, FMCU, IULA, Global Cities Dialogue, Telecities, etc.). https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/246_56156_Declaration%20of%20the%20World%20Summit%20of%20Cities%20and%20Local%20Authorities%20on%20the%20Information%20Society.pdf
545. UN-Habitat. (2003a). *Measuring progress in improving urban management decision-making processes, Participatory Decision-Making Indicators* (T. The SCP Source Book Series Volume 9). Nairobi, Kenya: UN-HABITAT, UNEP. Прейзето ca <https://www.gdrc.org/decision/Participatory-Decision-Making-Indicators.pdf>
546. UN-Habitat. (2004). *Urban Indicators Guidelines, Monitoring the Habitat Agenda and the Millennium Development Goals*. Nairobi: UN-Habitat. Прейзето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Urban%20Indicators.pdf>
547. UN-Habitat. (2005). *Key Competencies for Improving Local Governance*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT), Local Government and Public Service Reform Initiative of the Open Society Institute. Прейзето ca <https://urbanpolicyplatform.org/download/key-competencies-for-improving-local-governance-volume-1-quick-guide/>
548. UN-Habitat. (2007). *Series: Inclusive and Sustainable Urban Development Planning*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme. Прейзето Sepetember 18, 2018 ca Inclusive and sustainable urban planning: A guide for Municipalities. Прейзето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/A%20guide%20for%20Municipalities%20Inclusive%20and%20Sustainable%20Urban%20Development%20Planning%20C%20Volume%201.pdf>
549. UN-Habitat. (2008). *An Asset-based Approach to Community Development and Capacity Building* (T. The Human Settlements Financing Tools and Best Practices Series). Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Прейзето ca

- <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Asset-Based%20Approach%20to%20Community%20Development%20and%20Capacity%20Building.pdf>
550. UN-Habitat. (2008a). *Systematic Land Information and Management: A Technical Manual for the Establishment and Implementation of a Municipal Geographic Information System*. United Nations Human Settlements Programme. Преузето 2018 ca <https://unhabitat.org/books/systematic-land-information-and-management-a-technical-manual-for-the-establishment-and-implementation-of-a-municipal-geographic-information-system/>
551. UN-Habitat. (2009). *Planning Sustainable Cities: Global Report on Human Settlements 2009*. London Sterling, VA: United Nations Human Settlements Programme. Преузето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Global%20Report%20on%20Human%20Settlements%202009%2C%20Planning%20Sustainable%20Cities%20Policy%20Direction%20-%20Abridged%20Edition.pdf>
552. UN-Habitat. (2009a). *Planning Sustainable Cities: Policy directions*. London Sterling, VA: United Nations Human Settlements Programme. Преузето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Global%20Report%20on%20Human%20Settlements%202009%2C%20Planning%20Sustainable%20Cities%20Policy%20Direction%20-%20Abridged%20Edition.pdf>
553. UN-Habitat. (2009b). *International Guidelines on Decentralisation and Access to Basic Services for all*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme (UN HABITAT). Преузето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/International%20Guidelines%20on%20Decentralization%20and%20Access%20to%20Basic%20Services%20for%20all.pdf>
554. UN-Habitat. (2010). *Planning Sustainable Cities, UN-Habitat Practices and perspectives*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). Преузето ca https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/1404131088wpdm_Planning%20Sustainable%20Cities%20UN-HABITAT%20Practices%20and%20Perspectives.pdf
555. UN-Habitat. (2011). *Global Report on Human Settlements 2011: Cities and Climate Change*. UN-HABITAT. <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Cities%20and%20Climate%20Change%20Global%20Report%20on%20Human%20Settlements%202011%20-%20ABRIDGED.pdf>
556. UN-Habitat. (2015). Меѓународне смернице за урбанистичко и просторно планирање. Наслов оригинала: *International Guidelines on Urban and Territorial Planning*. United Nations Human Settlements Programme. Преузето ca <https://unhabitat.org/sites/default/files/documents/2019-06/igutp-serbian.pdf>
557. UN-Habitat. (2016). *The State of European Cities 2016: Cities leading the way to a better future*. European Union. United Nations Human Settlements Programme. Преузето ca <https://unhabitat.org/the-state-of-european-cities-2016-cities-leading-the-way-to-a-better-future>
558. UN-Habitat. (2018). *International Guidelines on Urban and Territorial Planning (IG-UTP) Handbook*. United Nations Human Settlements Programme. Преузето March 2019 ca <https://unhabitat.org/books/international-guidelines-on-urban-and-territorial-planning-ig-utp-handbook/>
559. UN-Habitat. (2020). *Global State of Metropolis 2020 – Population Data Booklet*. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme. Преузето ca <https://unhabitat.org/global-state-of-metropolis-2020-%E2%80%93-population-data-booklet>
560. UN-Habitat. (2022). *Envisaging the Future of Cities*. Nairobi, Kenya: United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Преузето ca <https://unhabitat.org/wcr/>
561. UNICRI. (2023). *Counterfeiting: a Global Spread a Global Threat*. Преузето ca The United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI): <https://unicri.it/counterfeiting-global-spread-global-threat>
562. UN-UNEP. (1992). *Convention on Biological Diversity*. UN, United Nations Environment Programme. Преузето ca <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
563. UN-SC. (2023). *United Nations Statistical Commission*. Преузето ca Department of Economic and Social Affairs - Statistics: <https://unstats.un.org/UNSDWebsite/statcom/>
564. USTC. (1922). *Colonial Tariff Policies*. Washington: United States Tariff Commission. Преузето ca <https://archive.org/details/colonialtariffpo00unit/page/n5/mode/2up?view=theater>
565. UrbanAudit. (2007). *City statistics - Urban audit*. Преузето jun 2012 ca EUROSTAT: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/city_urban
566. Van de Ven, A. H. (2007). *Engaged scholarship: A guide for organizational and social research*. Oxford, UK: Oxford University Press. Преузето ca <https://www.ualberta.ca/nursing/media-library/knowledge-utilization-studies-program/knowledge-utilization-colloquia/kt08/vandevenprereadingkt08.pdf>
567. Vertova, G. (2006). *The Changing Economic Geography of Globalization*. (G. Vertova, Ур.) New York: Routledge, Taylor & Francis Group. Преузето ca <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24109/1/1006022.pdf>
568. Vinod, T. (2017). *Climate Change and Natural Disasters - Transforming Economies and Policies for a Sustainable Future*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315081045>
569. Vitruvius. (1914). *The ten Books on Architecture*. (T. b. Morgan, Преб.) Cambridge: Harvard University Press. Преузето ca <https://www.chenarch.com/images/arch-texts/0000-Vitruvius-50BC-Ten-Books-of-Architecture.pdf>
570. Voisey, H., Beuermann, C., Sverdrup, L. A., & O'Riordan, T. (1996). The political significance of local agenda 21: The early stages of some European experience. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 1(1), 33-50. doi: <https://doi.org/10.1080/13549839608725479>
571. Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2005a). New technologies stuck in old hierarchies: an analysis of the diffusion of geo-information technologies in Dutch planning organizations. *Public Administration Review*. Преузето ca <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/8576/c4.pdf>
572. Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2005b). Bottlenecks blocking widespread usage of planning support. *Environment and Planning A* 37, 909 - 924. doi: <https://doi.org/10.1068/a3712>
573. Vonk, G., Geertman, S., & Schot, P. (2007). A SWOT analysis of planning support systems. *Environment and Planning*, 39, 1699 - 1714. doi: <https://doi.org/10.1068/a38262>

574. Vroom, V. H., & Jago, A. G. (1974). Leadership and Decision Making. *Decision Sciences*, Vol. 5, pp. 743-755. Preuzeto ca https://scholar.archive.org/work/2dux6s7vs5bkzpf6tgbogfsu2e/access/wayback/https://www.dphu.org/uploads/attachments/books/books_5881_0.pdf
575. Vroom, V. H., & Jago, A. G. (2007). The Role of the Situation in Leadership. *American Psychologist*, Vol. 62(No. 1), 17–24. Preuzeto ca <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.62.1.17>
576. Vučetić, R. (2023). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (sedmo izdanje). Beograd: Službeni glasnik.
577. Vujošević, M. (2002). *Novije promene u teoriji i praksi planiranja na zapadu i njihove pouke za planiranje u Srbiji i Jugoslaviji*. Beograd: IAUS.
578. Vujošević, M. (2002a). O osnovnim metodološkim i drugim standardima u planiranju. Povodom Generalnog plana Beograda 2021. *Arhitektura i urbanizam*.
579. Vujošević, M. (2003). *Planiranje u postsocijalističkoj i ekonomskoj tranziciji*. Beograd: IAUS.
580. Vujošević, M. (2004). *Institucionalni i organizacioni aranžmani za upravljanjem razvoja Beograda: podela nadležnosti i ovlašćenja između lokalnog/opštinskog, metropolitanskog i regionalnog nivoa*. U Planiranje razvoja lokalne zajednice. Beograd: IPP i APP Srbije.
581. Vujošević, M. (2009). *Apsolutni i relativni kapital teritorijalnog razvoja : "tvrđi" i "meki" kapital teritorijalnog razvoja*. U Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analiitička osnova. Beograd: RAPP. Preuzeto ca https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
582. Vujošević, M., & Spasić, N. (2007). Iskustva iz primene prostornog plana Republike Srbije (1996) i pouke za pripremanje strategije održivog prostornog i urbanog razvoja Srbije (2008). *Arhitektura i urbanizam*, 112-125. Preuzeto ca <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-60550721112V>
583. Vukelić, J. S. (2015). *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Preuzeto ca <http://etez.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=2484>
584. Vuksanovic-Macura, Z., & Macura, V. (2007). *Stanovanje i naselja Roma u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja; Institut za arhitekturu i urbanizam. Preuzeto ca https://www.academia.edu/29321115/Stanovanje_i_naselja_Roma_u_Jugoisti%C4%8Dnoj_Evropi.pdf
585. Washington, H. (2015). *Demystifying Sustainability: Towards Real Solutions*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. Preuzeto ca <https://www.book2look.com/embed/9781317606680>
586. WEF. (2020, April 21). This is the effect coronavirus has had on air pollution all across the world. Preuzeto 2024 ca Worlde Economic forum: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-covid19-air-pollution-environment-nature-lockdown/>
587. WB. (2009). *Global Monitoring Report 2009: A Development Emergency*. Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank. Preuzeto ca <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/703621468339684203/Global-monitoring-report-2009-a-development-emergency>
588. WB. (2010). *Cities And Climate Change - An Urgent Agenda*. The World Bank. Preuzeto ca <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/194831468325262572/Cities-and-climate-change-an-urgent-agenda>
589. WB-Open Data. (2023). *World Bank Open Data*. Preuzeto ca The World Bank : <https://data.worldbank.org/>
590. WEF. (2023). *Global Risks Report 2023*. World Economic Forum. Preuzeto ca <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2023/>
591. Wellman, B., & Gulia, M. (1999). Net surfers don't ride alone: virtual communities as communities. In P. Kollock, & M. Smith (eds.), *Communities in Cyberspace*. London: Routledge. Preuzeto ca <https://archive.org/details/communitiesincyb0000unse>
592. Wenzhuemer, R. (2023). Dis:connectivity in Global History. In M. B. Steger, in *Globalization: Past, Present, Future* (стр. 11-26). Oakland, California: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1525/luminos.172>
593. WHO. (2023, December). *Earthquakes*. Preuzeto ca World Health Organisation: https://www.who.int/health-topics/earthquakes#tab=tab_1
594. Wilber, K. (2000). *A Theory of Everything : An Integral Vision for Business, Politics, Science, and Spirituality*. Boston: Shambhala. Preuzeto ca <https://archive.org/details/theoryofeverythi00kenw>
595. Wilber, K. (2001). *No Boundary - Eastern and Western Approaches to Personal Growth*. Boston: Shambala. Preuzeto ca <https://archive.org/details/noboundaryeaster00wilb>
596. Wilber, K. (2006). *Integral spirituality: A startling new role for religion in the modern and postmodern world*. Boston: Integral Books. Preuzeto ca <https://archive.org/details/integralspiritua0000wilb>
597. Wilber, K. (2007). *The Integral Vision: A Very Short Introduction to the Revolutionary Integral Approach to Life, God, the Universe, and Everything*. Boston & London: Shambala. Preuzeto ca <https://archive.org/details/integralvisionve00kenw>
598. William, L. (2007). Sustainable Living. In *Encyclopedia of Activism and Social Justice*. SAGE Publications. Preuzeto ca <https://archive.org/details/encyclopediaofac0002unse>
599. Wittmayera, J., van Steenbergena, F., Rokb, A., & Roordaa, C. (2015). Governing sustainability: a dialogue between Local Agenda 21 and transition management. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*. doi: <https://doi.org/10.1080/13549839.2015.1050658>
600. WMO. (2023, August 3th). *Exceptional heat and rain, wildfires and floods mark summer of extremes*. Preuzeto ca World Meteorological Organization: <https://public-old.wmo.int/en/media/news/exceptional-heat-and-rain-wildfires-and-floods-mark-summer-of-extremes>
601. Woodley, D. (2015). *Globalization and Capitalist Geopolitics - Sovereignty and state power in a multipolar world*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315798165>
602. Worldometer. (2023). *Current World Population*. Preuzeto ca Worldometer: <https://www.worldometers.info/world-population/>
603. Worldometer. (2024). *Oil left in the world*. Preuzeto ca Wordometer: <https://www.worldometers.info/oil/>

604. WRI. (2021, January 21st). *Forests Absorb Twice As Much Carbon As They Emit Each Year*. (B. N. Gibbs, Продукцент) Преузето са World Resources Institute: <https://www.wri.org/insights/forests-absorb-twice-much-carbon-they-emit-each-year>
605. Wu Song, F. (2009). *Virtual Communities: Bowling Alone, Online Together*. New York: Peter Lang Publishing Inc. Преузето са <https://archive.org/details/virtualcommuniti0000song>
606. Yamato, N., & et.al. (2023). *Global Power City Index 2023*. Преузето са Institute for Urban Strategies (IUS) at the Mori Memorial Foundation: <https://mori-m-foundation.or.jp/english/ius2/gpci2/index.shtml>
607. Yang, L., Qian, F., Song, D.-X., & Zheng, K.-J. (2016). Research on Urban Heat-Island Effect. *Procedia Engineering*, 169, 11-18. doi: <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2016.10.002>
608. Yiftachel, O., & Huxley, M. (2000). Debating Dominance and Relevance: Notes on the 'Communicative Turn' in the Planning Theory, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 24.4 December. Oxford, UK: Blackwell Publishers. Преузето са <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2427.00286>
609. Zanelli, K., & Feaster, L. (2003). *Community Geography, GIS in Action*. Redlands, California: ESRI Press.
610. Zeković, S., & Vujošević, M. (2018). Uticaj kontekstualnih faktora na politiku građevinskog zemljišta i urbanog razvoja u Srbiji. U T. M. JC Bolay, *Podrška procesu urbanog razvoja* (str. 28-56). Преузето са <http://www.spuds.edu.rs/downloads/2.pdf>
611. Zeković, S., & Vujošević, V. (2009). Građevinsko zemljište. U *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, Studijsko-analiitička osnova*. Beograd: RAPP. Преузето са https://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
612. Zhang, X. Q. (2016). The trends, promises and challenges of urbanisation in the world. *Habitat International*, 54(3), 241-252. doi: <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2015.11.018>
613. Zimmerman, M. E. (2014). Changing the Conversation: Rethinking the Climate Change Debate from an Integral Perspective. *Journal of Integral Theory and Practice*, 9(2). Преузето са https://www.researchgate.net/publication/289665474_Changing_the_conversation_Rethinking_the_climate_change_debate_from_an_integral_perspective
614. Živković, J., & Lalović, K. (2018). Place-Based Urban Design Education for Adapting Cities to Climate Change. *Book of Conference proceedings: PLACES AND TECHNOLOGIES 2018 - Keeping up With Technologies to Adapt Cities for Future Challenges* (p. 641 -651). Belgrade: University of Belgrade –Faculty of Architecture. <https://raf.arh.bg.ac.rs/handle/123456789/434>
615. Барјактаревић, Д. А. (2018). Усклађивање прописа Републике Србије са прописима Европске Уније у области енергетике и заштите животне средине. Београд: Универзитет у Београду. Преузето са <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10184/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
616. БГ. (2022). *Јавни позив за учешће у јавној расправи о Нацрту стратегије развоја града Београда до 2027. године*. Преузето са Град Београд: <https://www.beograd.rs/cir/beoinfo/1792200-javni-poziv-za-ucesece-u-javnoj-raspravi-o-nacrtu-strategije-razvoja-grada-beograda-do-2027-godine/>
617. Вујошевић, М., & Спасић, Н. (1996). Општи принципи одрживог развоја и перспективе планирања. У Спасић Н. (Ур.), *Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора*. Београд: ИАУС.
618. Вуксановић-Маџура, З. (2014). Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног. Београд: Универзитет у Београду. Преузето са <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/1614>
619. Вуксановић-Маџура, З. (2015). Сан о граду: међународни конкурс за урбанистичко уређење Београда 1921–1922. Орион арт.
620. ГБ-ЗИС. (2023). *Бруто домаћи производ Града Београда У 2022*. Преузето са Град Београд - Секретаријат за управу-Сектор статистике: <https://zis.beograd.gov.rs>
621. Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018а). 70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 1 ИСТОРИЈАТ. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K1-Istorijat.pdf>
622. Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018б). 70 година Урбанистичког завода Београда, Књига 2 ПРИКАЗИ ПЛАНОВА И ПРОЈЕКТА ЗАВОДА. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K2-Planovi.pdf>
623. Глигоријевић, Ж., & Граовац, А. (2018в). 70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 3 ЛИЧНОСТИ. Београд: Урбанистички завод Београда. Преузето са <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K3-Licnosti.pdf>
624. Деретић, И., & Кандић, А. (2019). Историја српке филозофије IV - Прилози истраживању. Филозофски факултет, Универзитет у Београду. Преузето са <https://philarchive.org/archive/DERHOS>
625. Ђурђевић, В., Вуковић, А., & Вујадиновић Мандић, М. (2018). *Осмотрене промене климе у Србији и пројекције будуће климе на основу различитих сценарија будућих емисија*. Београд: Програм Уједињених нација за развоја (UNDP). Преузето са <https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2021/08/Osmotrene-promene-klime-i-projkcije-buduce-klime.pdf>
626. ЕК. (2008). Извештај о напретку Србије за 2008. годину, Стратегија проширења и главни изазови у периоду 2008-2009. године. Брисел: Комисија европских заједница . Преузето са https://europa.eu/upload/documents/key_documents/2008/godisnji_izvestaj_ek_srbija_2008_sr.pdf
627. ЕК. (2017). Мапа пута за статистику за циљеве одживог развоја. Конференција европских статистичара. Њујорк и Женева: Публикација Уједињених нација коју издаје Економска комисија за Европу. Преузето са https://www.stat.gov.rs/media/3875/unece-mapa-puta-za-statistiku-za-sdg_srp_cir.pdf
628. Ипњатовић, Д., & Ђуковић Ипњатовић, Н. (2017). *Сачувај енергију*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, GIZ. Преузето са <http://eeplatforma.arh.bg.ac.rs/publikacije?tab=0>
629. Лаловић, К. (2013). *Модел територијалних информационих система за подршку одрживом урбаном развоју у Србији*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет. Преузето са <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/1998>
630. Новак, М. (2011). *ЉУДСКА ПРАВА: ПРИРУЧНИК ЗА ПОСЛАНИКЕ*. Београд, Штампане овог приручника и превод на српски језик помогла је Мисија ОЕБС у Србији.: Оригинал. Преузето са <http://www.parlament.rs/upload/documents/Ljudska%20prava.pdf>

631. РС. (2007). Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији 2007.-2015. године. Влада Републике Србије. Београд: Службени гласник РС, бр. 1/07 . Преузето мај 2018 са <https://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Strategija%20unapredjenja%20polozaja%20OSI.pdf>
632. РС. (2008). Споразум о стабилизацији и придруживању између европских заједница и њихових држава чланица и Републике Србије. Влада Републике Србије. Преузето са http://www.mei.gov.rs/upload/documents/sporazumi_sa_eu/ssp_prevod_sa_anexima.pdf
633. РС. (2008а). Национална стратегија одрживог развоја. Преузето са Правно-информациони систем Републике Србије : <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg>
634. РС. (2010). Први извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/04/Prvi-izvestaj_srp_web1.pdf
635. РС. (2010а). Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/88/2/reg>
636. РС. (2011). Акциони план за спровођење Националне стратегије одрживог развоја за период од 2011. до 2017. године. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са <https://degradacijazemijista.sepa.gov.rs/wp-content/uploads/2018/12/Akcioni-plan.pdf>
637. РС. (2015). Први национални план адаптације на измењене климатске услове са Републику Србију. Преузето са Климатске промене: <https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/09/NAP-UNDP-2015-srpski.pdf>
638. РС. (2015а). ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗАЦИЈИ МИЛЕНИЈУМСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ И МИЛЕНИЈУМСКИХ ЦИЉЕВА ЗА ПЕРИОД 2000-2015 ГОДИНЕ. Београд: Република Србија. Преузето са https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/za_sajt_2_srp.pdf
639. РС. (2016). Први двогодишњи ажурирани извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/04/E-version_FBUR-srpski-2016.pdf
640. РС. (2016а). Србија и Агенда 2030 - Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја. Београд: Републичком секретаријату за јавне политике уз подршку немачке развојне сарадње (ГИЗ). Преузето са <https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf>
641. РС. (2017). Други извештај Републике Србије према Оквирној конвенцији Уједињених нација о промени климе. Преузето са Климатске промене: https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/12/Drugi-izvestaj-o-promeni-klime-SNC_Srbija.pdf
642. РС. (2022). Дигитални атлас климе и климатских промена Републике Србије. Преузето са <https://atlas-klime.eko.gov.rs>
643. РС. (2022а). Дугорочна стратегија за подстицање улагања у обнову националног фонда зграда Републике Србије до 2050. године. Преузето са Република Србија - Правно - информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/27/1/reg>
644. РС. (2023). Интегрисани национални енергетски и климатски план републике Србије за период до 2030. са визијом до 2050. године. Преузето са <https://www.mre.gov.rs/tekst/11115-integrisani-nacionalni-energetski-i-klimatski-plan-republike-srbije-za-period-do-2030-sa-vizijom-do-2050-godine.php>
645. РС. (2023а). Национална архитектонска стратегија 2023. до 2035. године. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/nacionalna-arhitektonska-strategija>
646. РС-АЗЖС. (2023). Биодиверзитет. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=205&id=204&akcija=showAll>
647. РС-АЗЖС. (2023а). Национална листа индикатора заштите животне средине Србије. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://indicator.sepa.gov.rs/>
648. РС-АЗЖС. (2023б). Национални регистар извора загађивања - ГИС. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.nrizgis.sepa.gov.rs/NRIZGIS/index.html>
649. РС-АЗЖС. (2023в). Регистар дивљих депонија. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.nrizgis.sepa.gov.rs/kdd/>
650. РС-АЗЖС. (2023г). Ваздух. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=300&id=20028&akcija=showAll>
651. РС-АЗЖС. (2023д). Климатске промене. Преузето са Република Србија - Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=203&id=210&akcija=showAll>
652. РС-АЗЖС. (2024). Одрживи развој. Преузето са Агенција за заштиту животне средине: <http://www.sepa.gov.rs/index.php?menu=214&id=21400&akcija=showAll>
653. РС-МГСИ. (2016). Национални извештај Републике Србије за Конференцију Хабитат III. Београд: Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/Habitat-III-Report-Republic-of-Serbia-SRB.pdf>
654. РС-МГСИ. (2019). Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре - Урбани развој: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/urbani-razvoj>
655. РС-МГСИ. (2021). Јавни увид у нацрт Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године и Извештај о Стратешкој процени утицаја Просторног плана Републике Србије од 2021. до 2035. године на животну средину. Преузето август 6., 2023 са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/javni-vid-u-nacrt-prostornog-plana-republike-srbije-od-2021-do-2035-godine-i-izveshtaj-o>
656. РС-МГСИ. (2023). База незаконито изграђених објеката . Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/baza-nezakonito-izgradjenih-objekata>
657. РС-МГСИ. (2023а). Национална архитектонска стратегија 2023. до 2035. године. Преузето са Република Србија - Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/nacionalna-arhitektonska-strategija>
658. РС-МЕИ. (2024). Споразум о стабилизацији и придруживању. Преузето са Министарство за европске интеграције: <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruivanju/>

659. РС-МЕИ. (2024а). Годишњи извештаји ЕК. Преузето са Министратво за европске интеграције: <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/godisnji-izvestaji-ek/>
660. РС-МРЕ. (2020). Енергетски биланс Републике Србије за 2020 ("Службени гласник РС ", број 94/2019). Преузето са Република Србија - Министратство рударства и енергетике: https://arhiva.mre.gov.rs/doc/efikasnost-izvori/ENERGETSKI_BILANS_2020.pdf
661. РС-ПИС. (2008). Стратегија развоја званичне статистике у Републици Србији. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/reg/viewAct/d8c60685-c5c3-4ba7-a1bd-7ed798e428bd>
662. РС-ПИС. (2009). Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период 2009. до 2013. године. Београд: Влада Републике Србије. http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2010_02/t02_0191.htm
663. РС-ПИС. (2010). Стратегија управљања отпадом за период 2010–2019. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/reg/viewAct/011043b3-7cee-4488-ba2c-e95f95271713>
664. РС-ПИС. (2010а). Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/51/2/reg>
665. РС-ПИС. (2010б). Стратегија управљања отпадом за период 2010–2019. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/reg/viewAct/011043b3-7cee-4488-ba2c-e95f95271713>
666. РС-ПИС. (2011). Извештај о напретку спровођења Националне стратегије одрживог развоја за 2009. годину. Београд: Влада Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/zakljucak/2011/59/1>
667. РС-ПИС. (2011а). Стратегија биолошке разноврсности Републике Србије за период од 2011. до 2018. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2011/13/1/reg>
668. РС-ПИС. (2021). Закон о заштити природе ("Службени гласник РС", бр. 36 од 15. маја 2009, 88 од 23. новембра 2010, 91 од 3. децембра 2010 - исправка, 14 од 22. фебруара 2016, 95 од 8. децембра 2018 - др. закон, 71 од 15. јула 2021.). Преузето 2024 са Правно - информациони систем Републике Србије: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/36/9/reg>
669. РС-ПИС. (2022). Програм управљања отпадом у Републици Србији за период 2022–2031. године. Преузето са Република Србија – Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/drugiakt/2022/12/1/reg>
670. РС-ПИС. (2022а). Дугорочна стратегија за подстицање улагања у обнову националног фонда зграда Републике Србије до 2050. године. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/27/1/reg>
671. РС-ПИС. (2023). Закон о планирању и изградњи. Скупштина Републике Србије. Преузето са Република Србија - Правно информациони систем: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/72/11/reg>
672. РС-РАПП. (2009). Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020. Београд: Републичка агенција за просторно планирање. Преузето са https://www.gpps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
673. РС-РЗС. (2010). Административно територијална подела и НСТЈ нивои 1, 2, 3. Република Србија - Републички завод за статистику Преузето јануар 2024 са <https://www.stat.gov.rs/oblasti/registar-prostornih-jedinica-i-gis/administrativno-teritorijalna-podela-i-nstj-nivoi-1-2-3/>
674. РС-РХМЗ. (2023). Падавине. Преузето са Република Србија - Републички хидрометеоролошки завод: <https://www.hidmet.gov.rs/ciril/osmotreni/padavine.php>
675. УН. (2015). Трансформација нашег света: Агенда за одрживи развој до 2030. године. Преузето 2024 са ЦИЉЕВИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА: Агенда 2030 <https://sdg.indikator.rs/media/1574/agenda-2030-srp.pdf>
676. УН-Хабитат. (2015). Међународне смернице за урбанистичко и просторно планирање. Најроби: United Nations Human Settlements Programme. Преузето са <https://unhabitat.org/sites/default/files/documents/2019-06/igutp-serbian.pdf>
677. УН-Хабитат. (2016). Нова урбана агенда . Програм Уједињених нација за становање (УН-Хабитат), Најроби. Нови Сад: Центар за животну средину и одрживи развој "Структура", уз подршку Министарства грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. Преузето са <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Serbian.pdf>

Биографија аутора

Др Ксенија Лаловић, дипл.инж.арх., ванредни професор Департмана за урбанизам Универзитета у Београду - Архитектонског факултета

Др Ксенија Лаловић (1968) је магистрирала (2003) са темом "Прилог развоју експертских система оптимизације локације градских централних активности" и докторирала (2013) са темом „Модел територијалних информационих система за подршку одрживом урбаном развоју Србије“ на Универзитету у Београду - Архитектонском факултету. Њена каријера се фокусира на научна истраживања и професионални рад у области информисаних и одрживих интегралних стратешких трансформација у територијалном управљању, одрживо просторно и урбанистичко планирање и пројектовање, са фокусом на ИКТ подржане методе, технике и алате за планирање и сарадњу као и колаборативне технике и алате.

Руководилац је [Иновационе лабораторије одрживог развоја](#) Универзитета у Београду – Архитектонског факултета, усмереном ка мултидисциплинарним истраживањима у области интегралног приступа управљању и планирању одрживог урбаног развоја путем ко-креативних пракси подржаних савременим информационо-комуникационим технологијама. Најновији истраживачки и стручни радови посвећени су ка примени концепта [природом инспирисаних решења](#) у достизању здравља и благостања у урбаним срединама у оквиру имплементације [Зелене агенде за западни Балкан](#).

Учествовала је на укупно 18 научних и стручних пројеката националног (5) и међународног значаја (13), као што су [CLEVER Cities / Београдска жива урбана лабораторија - Bellab](#) 2019-23; [EIT Climate-KIC Innovation program](#) 2019-20; [Моделовање инклузивних спортских игралишта, УНИЦЕФ Србија](#), 2019; [Програм 100 отпорних градова](#) 2017-18; [ФП6 ПАРАМОУНТ Програм одрживих транспортних система / Елтис - Опсерваторија урбане мобилности](#) 2006-09; [УН-ХАБИТАТ СИРП програм](#), 2003-09, [УБАФ ПаПс](#) 2003-14; развој информационог система Урбанистичког завода Београда (2003-2005); пројекат Зелена регулатива Београда са развојем ГИС платформе (2001-2003); израда Стратегије просторног развоја Републике Србије (2010), Просторног плана Републике Србије (2010 и 2020); израда Националне Архитектонске стратегије (2023).

Има објављених преко 150 научних и стручних радова, за које је преко 20 пута награђена на националном и међународном нивоу.

